

न्यायवार्तिकस्य

भूमिका ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-
पुस्तकालयाध्यक्षेण
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना
सङ्कलिता ।

वाराणस्याम् ।

सेठ-श्रीहरिदासगुप्तपुत्रेण चाखंवासंस्कृतमीरीज-
काशीसंस्कृतमीरीजाधनेकपुस्तकप्रकाशकेन
मेठ-श्रीजयकृष्णदासेन विद्याविलासयन्त्रे
मुद्रिता ।

सन १९१६ ईशवीये

Registered According to Act XXV. of 1867.
(ALL RIGHTS RESERVED.)

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिकस्य

भूमिका ।

—:०:—

विश्वनाथन्यायपञ्चानना गोतमसूत्रवृत्तौ प्रमाणप्रमेयेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्याने “अत्र वार्त्तिकं यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्”(१) इत्युक्तवन्तः । शङ्करमिश्रेण वैशेषिकसूत्रोपकारे २ अध्याये २ आह्निके सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषामप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति १७ सूत्रव्याख्याने “न्यायवार्त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां कारणत्वस्यैवावसम्भवात्”(२) इत्युक्तम् । श्रीधराचार्येण न्यायकन्दलपां पृथिवीनिरूपणे “यथाहोद्योतकरः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः”(३) इत्युक्तम् । वर्द्धमानोपाध्यायेन द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे “तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश इति वार्त्तिकविरोधाच्च” इत्युक्तम् । पद्मदर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रेणापि “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्या-

(१) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्त्तिकपुस्तके पृ० १९ प० ९ द्रष्टव्यम् ।

(२) " " पृ० ९९ प० १४ "

(३) " " पृ० २८ प० १०

तम्”(१) इतिकारिकाव्याख्यायां सांख्यतत्त्वकौमुद्यां “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं नैहोक्तं विस्तरभया”दित्युक्तम् । चित्सुखाचार्येण तत्त्वप्रदीपिकायां (चित्सुख्या) द्वितीयपरिच्छेदे “वाचको गवयस्याय”मिति ३१ कारिकाव्याख्यायां “तथा च भगवदसपादमणीतं सूत्रम् प्रसिद्धसाधर्मात् साध्यसाधनमुपमानमिति । व्याख्यातं चैतदुद्घोतकरेण वार्तिककृता आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानमिति”(२) इत्युक्तम् । एवमनेकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-वेदान्तग्रन्थेषु न्यायवार्तिकस्य तथा तट्टीकायाश्च नाम दृष्ट्वा उद्घोतकराचार्यकृतं न्यायवार्तिकनामानं महानिबन्धं मनसि विज्ञाय पण्डितवृद्धेभ्यो न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य निशम्य तदन्वेषणेऽहं प्रवृत्तः । किन्तु “न्यायवार्तिकस्य विनष्टप्रायत्वात् तल्लाभेऽनेके महापण्डिताधिरादेव विफलप्रयत्ना अभूवन्(३)स्तव किं साध्यं भविष्यतीति” नैयायिकवृद्धैर्निरुत्साहितोऽप्यहम्

(१) पञ्चमी कारिका ।

(२) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्तिकपुस्तके पृ०५७ प०२१ द्रष्टव्यम् ।

(३) न्यायवार्तिकस्य दुर्लभत्वे खण्डश उपलब्धत्वे वा वक्ष्यमाणा लेखा वर्तन्ते ।

A contribution towards an index to the Bibliography of the Indian Philosophical systems by Fitzdward Hall, M.A., page 20, III. Nyāya-Vārttika-Tātparyā-Parisuddhi, also called Nyāya-nibandha. This is probably an emendation of Pakshila Svāmin's Vārttika or Supplement to No. I. Dinnāga, whom Vāchaspati Miśra names with censure: he was another ancient expositor of

“उद्योगेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥”

इत्यनुसरन् न्यायवार्त्तिकं स्मरन् कतिपयवर्षानन्तरमेकस्य ब्राह्मणस्य गृहेऽहं भोजनार्थमाहूतो ब्राह्मणानां पङ्क्तौ उपविष्टस्तत्रैकस्य महावातायनस्य मध्ये यायातध्येन जीर्णवस्त्रेण वेष्टितानि धूलीधूसराणि ऊर्णनाभादिभिराच्छादितानि अनेकानि पुस्तक-पुटकानि प्रवेशितानि दृष्ट्वा तेषां निष्कासने प्रवृत्तो गृहपतिना वृद्धेन

the logical institutes. The writings of both have, perhaps, perished. Complete copies of the work in question may be forthcoming; but I have never seen one. Its author is Udayana Âchârya, who is also called Uddyotakara Âchârya and Udayakara Âchârya. He was of the gotra of Bharadvāja. F. E. H.

The Kusumānjali edited and translated by E. B. Cowell, preface page vi, III—The Nyāya-Vārttika, a commentary on No. II. by Uddyotakara Âchârya. I procured lately, from a pandit of Nuddea, a fragment of this work containing a portion of the first book.

A classified index of the Sanskrit MSS in the palace at Tanjore by A. C. Burnell, p. 113; these are all precisely similar recent transcripts made at Benares by several persons about 1820. As the work is exceedingly rare, it is much to be regretted that these MSS. are so incorrect as to be useless. Whole lines are quite unintelligible, and some of the copyists seem to have been perfectly ignorant of even the form of the letters.

See Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht printed in 1891–1903, part I, p. 311; pt. II, p. 68; pt. III, p. 66.

ब्राह्मणेन “या स्पृश मा स्पृश मार्जारगमनागमननिरोधार्थं
स्थापितानीमानि पुस्तकानि भोजनकाले मार्जार आगमिष्यति
कीदृशस्त्वं बालकवच्चञ्चलः सर्वमन्नपानादिकं मार्जारेण
भ्रंशयिष्यसि” इत्यादिभिरनेकैर्मर्त्सनेरपमानितो निवारितोऽप्यहं
विलम्बेन भोजनं करिष्यामीति मुवन् तत्र स्थितानि कतिपयपु-
स्तकपुटकानि समाकृष्टवान्। तेष्वेकस्मिन् पुटके न्यायवार्त्तिकस्य
प्रथमाध्यायस्य त्रिसृषीप्रकरणं प्रमाणप्रकरणं(१) द्वितीयतृती-
यावध्यायौ च सम्पूर्णौ(२) लब्धवान्। ततश्चास्मद्वरुवाम्-

(१) पुस्तकमिदं देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं
परिशुद्धं च। पेशवामहाराजसभासदा नैयायिकप्रवरेण श्रीमे-
रुशालिणा लिखितेन वाराणसीस्थेन न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्य-
पुस्तकेन संवादादिदं वार्त्तिकपुस्तकमपि तेनैव पण्डितेन लिखि-
तमित्यनुमीयते। अस्यैव पुस्तकस्य प्रथमपत्रे निरङ्कुण्ठे।

प्र० २८००

द्वि० २३००

तृ० १६००

च० ११००

प० ४३५

८२३५

इति लेखदर्शनात् संपूर्णस्य वार्त्तिकग्रन्थस्य संख्याग्रगता।
“प्र० २८००” इत्यनेन प्रथमाध्याये श्लोकसंख्या “द्वि० २३००”
इत्यनेन द्वितीयाध्याये श्लोकसंख्या एवरोत्याध्यायेऽपि बोध्या।

(२) अयं द्वितीयाध्यायो देवनागराक्षरे कागजाख्याधारे लि-
खितोऽशुद्धश्च। अत्र लेखकेन लिपिकाल एवंप्रकारेण लिखितः।

“इत्याचार्यश्रीउद्धोतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शु-
भमस्तु ॥ संवत् १६०० शके १५६५ विषेघरुख नाम संवत्सरे
पुस्तक लिपि(लि)तं वाराणसीमध्ये लिपि(खा)यितं ब्राह्मण लि-

हामहोपाध्यायश्रीदमकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिर्दत्तं प्र-
थमाध्यायाग्रिमूत्रीवार्त्तिकपुस्तकम् तत्प्राप्त्या चात्यन्तं हर्षितः ।
ततश्च क्रमशोऽन्वेषणे कृते चिरेण मिथिलादेशस्थज्ञोपाख्य-
पण्डितश्रीचण्डीश्वरसकाशात् प्रमेयप्रकरणमारभ्य प्रथमाध्याय-
समाप्त्यन्तं पुस्तक(१)मुपलब्धवान् । इत्थमध्यायत्रये सम्पन्ने
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं तृ-
तीयचतुर्थाध्यायपुस्तकं(२) ततश्च स्वर्गनिवासिनां भूतपूर्ववारा-
णसीभूपणभूतानां श्रीविभवराजपण्डितानां पुरातनं पञ्चमा-
ध्यायपुस्तक(३)मथ च वाराणसीस्थितेन श्रीहरिनामदास-

पि(खितं धर्मदासकायस्थ मासमाघवादि एकादशी ॥ श्रीवि-
श्वेश्वरस्थानात् ॥ त्रि(शेर)साहि आलमराज्ये प्रवर्तमाने ॥”

तृतीयाध्यायोऽपि तथैव लिखितो जीर्णत्वाद्याकारेणानुमीयते
यद्यप्यत्रिशत्याः पूर्वं लिखितो भवेदिति ।

(१) पुस्तकमिदं मैथिलाक्षरस्तेडेतपत्रेषु लिपितं पुरातनं जीर्णं
कृमिस्पृष्टं प्रायः शुद्धं च । अन्ते लेखकेन “पुस्तकमिदं महोपा-
ध्यायश्रीमवानन्दभट्टाचार्याणाम्” इति लिखितत्वात् कस्यचित्प-
ण्डितस्य पुस्तकमिदमित्यवगम्यते । तेडेतपत्राणि तालपत्रेभ्यो
भिन्नानि समीचीनान्यपि भवन्ति । तेडेतफलं च सुदृढं कृष्णवर्णं
भाषायां यज्ञवद्भू इति प्रसिद्धं दृष्टिदोषनिवारणार्थं बालकैर्धार्यते ।

(२) इदमपि मैथिलाक्षरे कागजालयाधारे लिखितं परिशु-
द्धं जीर्णम् । अत्र यद्यपि लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्ण-
त्वाद्याकारेण तत्सम्यङ्न्यायनिबन्धप्रकाशपुस्तकेन ल० सं० ४५६
(लक्ष्मणसेनसंयत्सर) लिखितेन चानुमीयते तस्मिन्नेव समये
लिखितं भवेदिति ।

(३) देवनागराक्षरे कागजालयाधारेषु लिखितं “१६०० विक्र-
मीये सघत्सरे लिखितमिति” तत्र लिपिकालो लिखितो लेखकेन ।

साधुना कृपया प्रदत्तं नवीनं प्रथमाध्यायपुस्तकं(१) च प्राप्य पञ्चाध्यायात्मकं सम्पूर्णं न्यायवार्तिकं सङ्कलय्य(२) तमानन्दप्रविन्दं यो वचसामगोचरः ।

“लाभाल्लोभः प्रवर्द्धत” इति न्यायवार्तिकलाभात् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अप्यन्वेषणे कृतेऽस्या अपि ग्रीणि पुस्तकानि(३) प्राप्तानि । ततश्च क्रमशो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानमुदयनाचार्यकृतं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्ध्याख्य(४)पस्यापि व्याख्यानं श्रीगङ्गेशोपा-

(१) इदमशुद्धं नवीनमपि सन्दिग्धस्थले पाठापपाठनिश्चायकमत्यन्तमुपयोगि च ।

(२) एषु पञ्चस्वध्यायेषु “इति प्रमाणप्रकरणम्” “इति प्रमेयप्रकरणम्”मेघरूपेण भिन्नान्येव प्रकरणानि आसन् तानि च धाचस्पतिमिश्रकृतन्यायसूचीनिबन्धानुसारेण एकत्र सङ्कलितानि कृत्वा ग्रन्थः सम्पूर्णोक्त इति । अयं च न्यायसूचीनिबन्धोऽप्यत्र मुद्रित एव विस्तरस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

(३) प्रथमं पुस्तकं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्धारणस्यां लिखितम् । तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः ।

“इति धाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः । ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ स्वस्ति संवत् ॥ १४५४ समये आश्विनवदि १० रविवाधरे ॥ श्रीः ॥ ॐ ॥ नमो नारायणाय ॥ अस्ति ॥ ॥ काशी करोतु कल्याणं विश्वेशः सर्वसम्पदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तेद्वेनपत्रेषु मैथिलीक्षरैर्लिखितं तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः । “ल० सं० ४१७” (लक्ष्मणसेनसंवत्सरे)

तृतीयं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्लिखितं नवीनमशुद्धं च ।

ग्रन्थोऽयं श्लोकदशसाहस्रधात्मक इदानीं मुद्रित उपलभ्यते ।

(४) ग्रन्थोऽयं श्लोकद्वादशसाहस्रधात्मकः । इदानीं वङ्गदेशस्थपासियादेक्सोसाइटसिभाया निर्देशेन अधिख्यमानोपाध्यायकृतटीकासहितो मुद्रितो भवतीति तद्विशेषवर्णनं तद्भूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

ध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्यायविरचितं न्यायनिबन्धप्रका-
शाख्य(१)मस्यापि व्याख्यानं श्रीबलभद्रमिश्रात्मजश्रीपद्मनाभ-
मिश्राविरचितं वर्द्धमानेन्दुनामक(२)मस्यापि व्याख्यानं तात्पर्य
मण्डनाभिधं श्रीशङ्कर(३)कृतं च प्राप्तम् । एतेषां प्राप्या
परमप्रमुदितमना एते ग्रन्थाः सर्वेषामपि विद्यानुरागिणां सुलभा
भवेयुरिति चिन्तयन् मुद्रणद्वारा प्रकाशने यतमानोऽहमतिष्ठम् ।

अत्रान्तरे न्यायवार्त्तिकमन्वेपयद्भिर्बाराणस्यां समागतैः क-
लिकातास्थगवर्नमेष्टसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैर्महामहोपाध्या-
यैरिदानीं स्वर्गस्थैः श्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्य-सी. आई.
ई. महाशयैरङ्ग मोत्साहितो "यदेतेषां ग्रन्थानां मुद्रणं वङ्गदे-
शस्थएसियाटिक्सोसाइटीसभासमादेशेन यदि भवेत् तर्हि सर्व-
प्रकारेण समीचीनं भविष्यतीति" तत्र न्यायदर्शनवात्स्याय-
नभाष्यस्य पृथङ् मुद्रितत्वादिदानीं न्यायवार्त्तिकादीनां ग्रन्था-
नामपि पार्थक्येनैव मुद्रणं समुचितमिति निर्धारितं तैरेव महा-
शयैः । ततश्च मयानुमोदितेऽस्मिन्नर्थे उक्तमहाशयेषु कलिकाता-
नगरे गतेषु उक्तसोसाइटीसम्पादकमहाशयानामपि समादेशपत्रे
समागते न्यायवार्त्तिकमुद्रणारम्भो जात इति ।

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकविंशतिसाहस्रधात्मकः ।

(२) आरम्भप्रभृत्यात्मनिरूपणान्तस्य ग्रन्थस्य पुस्तकमस्म-
न्निकटे वर्ततेऽतः सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्या इदानीं कर्तुं न श-
क्यते । अनेनैव पद्मनाभमिश्रेण किरणावलीप्रकाशोऽपि व्याख्या-
तस्तदपि व्याख्यानं वर्द्धमानेन्दुनामकं द्रव्यग्रन्थात्मकमस्मन्निक-
टे वर्तते तत्र श्लोकसंख्या ॥ ३०० ।

(३) अयं शङ्करमिश्रो या शङ्करभट्टाचार्यो वेति निर्णयस्तन्मु-
द्रणावसरे भविष्यति ।

तत्र च सर्वेष्वप्युपलब्धन्यायवार्तिकादर्शपुस्तकेषु व्याख्येयत्वेन मूलत्वेन वा विन्यस्तानि न्यायसूत्राणि वार्तिकमन्त्रिलिखानि न तु पार्थक्येन, मया तु जिज्ञासूनां सुबोधार्थं तत्र तत्रैव सर्वाणि न्यायसूत्राणि स्थूलाक्षरैः पार्थक्येन मुद्रणसमये विन्यस्तानीति विज्ञेयम् ।

अत्रादर्शपुस्तकेषु प्रथमद्वितीयाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकादेवनागराक्षरैर्लिखितानीति लेखकलिखितनामग्रामादिभ्योऽनुमीयते । अपराणि तृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षरैर्लिखितानि प्राचीनान्यपि मैथिलाक्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकादेवनागराक्षरेष्ववतारितानि यतस्तेषु कचिद् रकारस्थाने वकारः कचिच्च वकारस्थाने रकार इत्यादिलेखोऽस्ति । अन्यानि प्रथमतृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि मैथिलाक्षरलिखितानि किन्तु प्राचीनत्वाज्जीर्णत्वाद्विलुप्ताक्षरत्वाच्च मैथिलानामपि दुष्पठानि ततः का कथा माहशानामचिरपरिचितमैथिलाक्षराणाम् । एवं कचित् कचिद् तात्पर्यटीकायामप्यव्याख्यातत्वाद् भ्रामकेष्वक्षरेषु अर्थानुसन्धानेनाक्षरान्तरविन्यासः कचित् सम्भवतीति भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादिति तत् क्षन्तव्यं विद्वद्भिः परिश्रमवेत्तृभिरिति ।

मुद्रणसमयेऽस्मिन् पुस्तके पाठान्तरबोधनार्थं वाराणस्यां छद्मब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तं पुस्तकं प्रथमत्वेन मिथिलादेशस्थेन ज्ञोपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरशर्मणा दत्तं पुस्तकं द्वितीयत्वेन गुरुभिर्दत्तं पुस्तकं तृतीयत्वेन वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं चतुर्थत्वेन विभवरामपण्डितानां पुस्तकं पञ्चमत्वेन द्वितीयाध्यायमुद्रणसमये च महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रि— सी. आई. ई. महाशयेवाराणसीस्थराजकीय-

संस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकैः प्रदत्तं द्वितीयाध्यायपुस्तकं
च पष्ठत्वेनाङ्कद्वारा सूचितम् ।

यद्यप्यस्य न्यायवार्तिकस्य टीका आचार्यवाचस्पति-
मिश्रेण कृता तस्या अपि टीका उदयनाचार्येण कृता तस्या
अपि टीका वर्द्धमानोपाध्यायेन कृता एवंप्रकारेण टीकापरम्परा-
शालिनोऽप्यस्य न्यायदर्शनरहस्यप्रकाशकस्य महानियन्त्रस्य
मुद्रणकार्यं महानैयायिकानामप्यसाध्यं किं पुनर्माहशानामल्प-
ज्ञानां तथापि चिरेणाननुभूतमहाश्रमेणोक्तरीत्या वार्तिकपुस्त-
कं सम्पूर्णं समाकलय्य यावच्छक्यं संशोध्यः पाठान्तराणि च स-
न्निवेश्य सर्वसाधारणविद्यानुरागिणां सौलभ्यार्थमुक्तसोमादृ-
समानिदेशेन मुद्रितवानहमस्मि । अत्र गुणैकपक्षपातिनो नैया-
यिकप्रवराः सम्पूर्णं मुद्रितपुस्तकं समधिगम्य दृष्टिपूर्वं कृत्वा
मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु नैसर्गिकदयया अस्मद्दृष्टिदोषजा
मुद्राप्रमादजा अशुद्धीः संशोधयन्त्विति च भूयोभूय एवा-
भ्यर्थये । अनेन कर्मणा प्रसीदतु सर्वान्तर्वासी श्रीपरमेश्वर इति ॥

अत्र वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाभूषणभूतैरि-
दानीं स्वर्गस्थैर्महामहोपाध्यायैस्तात्त्विकशिशोमणिभिरस्मद्गुरु-
वरैः श्रीद. कैलासचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैरादशर्षुस्तकसम्पादन-
साहाय्येन विषमस्थलव्याख्यानादिना च परममनुकम्पितो-
ऽस्मि नोचेदस्य संस्करणं मम साध्यं कथमपि न भवेदिति ॥

यद्यपि कविभिः कल्पनया(१) शिष्यमशिष्यैश्च स्तु-

(१) यथा माधवीये शङ्कराविजये ३ सर्गे । विष्णुः पद्मवा-
दाचार्योऽभूत् । वायुर्हस्तामलकाचार्योऽभूत् । वायुरेव तोटकाचा-
र्योऽभूत् । ब्रह्मा सुरेश्वराचार्योऽभूदेवमवाप्नेके देवाः शङ्कराचा-

गोवर्धनेन कृता यथा ।

“माखिलागमसञ्चारि श्रीकृष्णार्यं परं महः ।

ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥”

इति टीकामुखदर्शनादयमगम्यते गोवर्धनात् पूर्वकालवर्त्ती अत्र-
ममट्टोऽपि तर्कसंग्रहकारः । “शृङ्गारोत्तमसत्प्रमेयरचनेष्टाचार्यगोव-
र्धनस्यर्द्धी कोऽपि न विश्रुत” इति गीतगोविन्दे आदावेष
दर्शनात् जयदेवसमयात् पूर्वकालवर्त्ती गोवर्धनाचार्यः ।

“यथातो गोवर्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा ।

शरण्यो जयदेवश्च धोयी कविनृपः क्रमात् ॥

राक्षो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥”

इत्यनेन लक्ष्मणसेनस्य राक्षः समये १०१० शकाब्दे या तदा-
सन्ने समये जयदेवस्य स्थितिरिति निष्पन्नं भवति । श्रीरजनीका-
न्तगुप्तमहाशयेन जयदेवचरितपुस्तके १३०० शकाब्दे जयदेवस्य
स्थितिरनुमिता ततोऽपि जयदेवात्पूर्वं गोवर्धनाचार्यस्ततोऽपि
पूर्वं तर्कभाषातर्कसंग्रहकाराविति ।

यस्तुतस्तु तर्कभाषाटीकारम्भे

“यस्तर्कभाषामनुभाषते स्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।

तेनानवधेन सुधाशुगंरी कीर्तिगुरुणाममृताधिकास्तु ॥

विजयश्रीतनूजम्भा गोवर्धन इति श्रुत ।

तर्कानुभाषां तनुने विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

श्रीविश्वनाथानुजपन्ननाभानुजो गरीयान् बलभद्रजम्भा ।

तनेति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपन्ननाभाद्विदुषां विनोवम् ॥”

इति दर्शनात् गोवर्धनः पन्ननाभमिश्रस्य भ्राता बलभद्रमिश्रस्य
पुत्रः । पन्ननाभेन च किरणावलीभास्करे

“उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा धर्मेभ्यः ।

किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पन्ननाभेन ॥”

“यस्तर्कदुस्तरनरार्णवकर्णधारो

वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थबाहः ।

श्रीपन्ननामरचितेन दिवाकरेण

तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः ॥”

इत्युक्तत्वात् यर्धमानोपाध्यायादपि पश्चात्कालभावीत्यर्वाचीनः
सः यत उदयनाचार्ये न्यायलीलावत्यां प्रमाणयति न्यायलीलाव-
तीकारः सा च यर्धमानोपाध्यायेन व्याख्याता इति ॥

अपि च शुक्लयजु.संहिताभाष्यकर्तुं महीधरस्य समयनिर्ण-
ये १८६९ ईसवीयवर्षे सप्तेम्बरमासे पण्डितपत्रं मुद्रितं जयचन्द्रप्रद-
स्तताम्रपत्रशासनमर्थं “द्वाविंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि
शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ राविदिने अङ्कतोऽपि संवत् १२३२” इत्यु-
पक्रम्य “महापण्डितश्रीमहोदयरपौत्राय महामिश्रपण्डितश्रीहाले-
पुत्राय महापण्डितश्रीद्विपीकेशशर्मणे ब्राह्मणाय” इत्युक्तं वचन-
मवलम्ब्य १२३२ संवत्सरात् पूर्वं महीधरस्य स्थितिर्निर्णीता ।

वस्तुतस्तु शुक्लयजु.संहिताभाष्यकर्ता महीधरेणात्मचरितमे-
वं लिखितम् ।

“रसरेदाङ्गभू १६४६ धर्मे मास्यसे ? धवले दले ।

त्रयोदश्यां रवेर्धारे धाराणस्यां महीधरः ॥

श्रीरत्नेश्वरमिश्रस्य गुरोः केशवज्जन्मनः ।

आश्रया विधृतिं शौल्व्या भाष्यवृत्त्यनुसारिणीम् ।

त्रिदुषां सुखयोधाय व्यधादबुध्यनुसारतः ।

भाष्यं रामरुतां वृत्तिं तारावालोच्य ? तत्स्थतः ॥

नीलकण्ठां रमानाथः सिताम्भश्चन्द्रशेखरः ।

भैरवोऽथ कृपासिन्धुस्तेन तुष्यान्नुकेशरी ॥

इति महीधरविरचिता शुल्वसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥”

अत्र कदाचिद्बहूनां महीधरानां सम्भवोस्ति तथापि तत्कृत-
ग्रन्थेषु मङ्गलदलोकस्यैक्यात् संहिताभाष्ये आदावेव “भाष्यं वि-
लोक्यौन्नटमाधवीयम्” इत्युक्त्वा च १३१३ शकाब्दे वर्तमानस्य
माधवाचार्यस्य समयात् पश्चाद्भावी महीधर इति तु यज-
लेपायितम् ।

एवं—ऋग्वेदीयसर्वानुक्रमे मेधातिथिः ऋषिः, मेधातिथिमट्टो-
पि मनुस्मृतिभाष्यकारः । श्रीवाचस्पतिमिश्रो भामत्यामन्ते “त-
स्मिन्महीपे महनीयकीर्त्तौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ।” नृ-

स्या(१) सम्प्रदायप्रवर्तकैश्चोत्कर्षख्यापनाय(२) अन्यैश्च साहसिकैः
किंवदन्तीश्रवणादिना(३) अपरैश्च हेत्वाभासैर्भ्रमात्मकानुमाने-

यस्य चरणं सोयितुं ब्राह्मणपुत्रा अभूवन्निति निरूपितम् ।

अयं माधवश्च न वेदभाष्यकर्ता पूर्वोत्तरमीमांसाव्याख्याता प-
राशरस्मृत्याविधमंशाख्यव्याख्याता सायनमाधवाचार्यः यतः पूर्वो-
क्तामाण्यायिकां प्रमाणोत्प्रेषणहेतां स कथं लिखेत् । अपि च ९१३
शाकाब्दे निर्मितां न्यायकन्दलीं चित्सुखीग्रन्थे समुद्धृत्यन्तं चि-
त्सुखाचार्यं खण्डनखण्डखाद्यटीकाकारं धीहर्षादपि पञ्चान्नायिनं
शङ्कराचार्यस्य शिष्यत्वेन च कथं लिखेत् । अपि च "वागीशाद्याः
सुमनसः सर्षापीनामुपक्रमे" इत्यादिमुद्राश्लोकानां शङ्करविजये-
ऽभावात् । यद्यपि मुद्राश्लोकः सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि नास्ति तथा-
पि "श्रीमत्सायनदुग्धाधिकौस्तुभेन महीजसे"त्यादिश्लोकद-
र्शनात् तस्य उत्कर्षत्वं निर्विवादमेव ।

(१) गुरुर्गङ्गा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इत्यादि ।

(२) यथा रामानुजाचार्यो लक्ष्मणार्यापरनामधेयः फणिराज-
शेषस्यावतारः १२० वर्षाणि भूमौ स्थितो लोकोत्तराणि कार्याणि
कृतवानित्यादिप्रपञ्चाभूतग्रन्थे रामानुजचरितनामधेये प्रतिपादि-
तम् । मध्वाचार्यस्तु बायोरवतार इत्यादिमहाभारते भविष्यत्पर्व-
णि आर्यविद्यासुधाकरग्रन्थेऽपि । महाभारतस्य खिलो हरिवंशो-
ऽस्यापि खिलो भविष्यत्पर्वे अस्यापि खिलः कदाचिद् भवेत् । व-
ह्नुभाचार्यस्तु अग्नेरवतार इत्यादिवह्नुमद्विजयग्रन्थे । एवं
नानकशाहस्य नानकचन्द्रोदयपुस्तके गोरखनाथस्य निरञ्ज-
नपुराणे माहात्म्यम् । अनयैव रीत्या बहूनां निरूपणम् ।

(३) यथा भक्तमालाग्रन्थे १०८ भक्तानां चरितानि ।

मानसिंहः । हनूमान् । विभीषणः । शबरी । अजामिलः । ज-
टायुः । अम्बरीषः । विदुरः । सुदामा । चन्द्रहासः । त्रिविः ।
उशीनरः । द्रोपदी । वाल्मीकिः । रत्नमाङ्गदः । मयूरध्वजः । प्र-
।दः । निम्बादित्यः । श्रीमार्गः । रामानुजः । श्रीरङ्गः । श्रीकृष्ण-

न(१)बृहन्नां पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्ध्यापि नाममात्रेणैवा(२)र्वा-

दासः । अग्रदासामरसिंहो । शङ्कराचार्यः । मण्डनमिथः । उद-
यनाचार्यः । विठ्ठलेशः । नामदेवः । भीतगोविन्दकारजयदेवः ।
पद्माधनी । श्रीधरस्वामी । विल्वमङ्गलः । पद्मकला । विष्णुशर्मा ।
ज्ञानदेवः । विलोचनः । कुलशेखरः । रतिमतिः । शुतिमान् । क-
र्मावाह । राजकन्या । राजपुत्रः । वैश्यसाधुः । चतुर्भुजः । काम-
धुक् । जयमल्लः । श्रीधरः । साक्षीगोपालः । रामदासः । नन्ददा-
सः । आहदासः । रविदासः । कवीरदासः । पीपाजी । धनाभागवतः ।
रामराजः । सुपानन्दः । सुरसरित् । नरहरिः । माधयदासः ।
वृद्धा । परमानन्दः । श्रीकृष्णचैतन्यः । सूरदासः । हरिव्यासः । कृष्ण-
दासः । विठ्ठलः । प्रजयल्लभः । रूपसतानतः । ध्यासः । गोविन्दस्वामी ।
सुरारिः । सदनकसार । लङ्कदासः । सत्याराजी । लम्पा । नरसी ।
मीराबाई । तुलसीदासः । परशुरामः । एवमन्येऽपि बहवो निरूपिताः ।

एवमेव सन्तविलासग्रन्थेऽपि अनेके निरूपिताः ।

(१) यथा केनचिन्निरूपितं "वराहमिहिराचार्यो भिल्लजातीयो
या कश्चित् शूद्र इति । उक्तं च बृहज्जातके ।

आदित्यदासतनयस्तद्व्यासयोधः

काम्पिल्लुके सवितृलब्धवरप्रसादः ।

आयन्तिको मुनिमतान्यथलोक्य यज्ञा-

द्धोरां वराहमिहिरो रचिरां व्यवस्त ॥ इति ।

अत्र आदित्यदासतनय इत्यत्र दासपदोपादानात् । "

घस्तुतस्तु भट्टोत्पलेन बृहज्जातकटीकायाम् ।

"आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणस्तस्य तनयः पुत्रः"

"चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुरुवासरे ।

घस्वष्टाष्टमिते शाके ८८८ कृतेयं विवृतिर्मया ॥"

इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मण एव । अन्येऽपीदानीतना ब्राह्मणा राज्ञा-
लदासकालिदासादिनामानो वर्तन्ते ।

(२) एके तु तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य स्ववर्णनार्थे प्रीतिपा-
दितवन्तः गोवर्धनेन तर्कभाषायाष्टीका रचितेति गोवर्धनसमयात्
पूर्वकालभावी केशवः अपि च तर्कसंग्रहटीकापि न्याययोधिनी

चीनानामपि निबन्धकाराणां जीवनचरितस्य निरूपितत्वाद्
तथ्येनेयत्तया विवादराहितमर्वाचीनानां जीवनचरितं प्रायो
नावगम्यते किं पुनश्चिरन्तनानां गोतम-कणाद-प्रभृतीनां
महर्षीणामन्येषामपि ऋषिकल्पानामाचार्याणां तथापि यथोप-
लब्धं संप्रमाणमत्र निरूपयामि ॥

न्यायशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो महर्षेर्गोतमस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायशास्त्रप्रणेता भगवान् महर्षिर्गोतमः(१) क-

गोपाख्यानं महाभारते अनुशासनपर्वणि ७० अध्याये श्रीमद्भागव-
तेऽपीत्यन्यो नृगन्तुपतिः । रामावतारसमये रावणो दशमुखः अ-
परोऽपि लक्ष्मणोत्सवग्रन्थकर्तुर्लक्ष्मणकायस्थस्य भ्राता रावण
इति लक्ष्मणोत्सवग्रन्थे प्रथमाह्लासे घणितः । वैशेषिकसूत्रकर्ता
कणादमहर्षिरपरोऽपि कणादमहर्ष्याचार्यो भाषारत्नस्य कर्ता । मा-
न्धाता महार्णवकर्मविपाकग्रन्थकारः अन्योऽपि मान्धाता महा-
भारते राजधर्मे ६४ अध्याये निरूपितः । एवमेव बहवो वर्तन्ते ।

(१) मन्त्रद्रष्टृत्वमृषित्वमिति सामान्यलक्षणं मन्त्रद्रष्टृत्वे सति
महर्षित्वं महर्षित्वं तथा च बध्यमाणरीत्या ऋग्वेदादिसूक्त-द्रष्टृ-
त्वात् तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिपत इत्यादिशास्त्रकर्तृत्वेन महर्षि-
त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

महर्षिलक्षणं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ अध्याये ।

“ऋषीत्येष गतौ घातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।

एतत्सन्नियते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः॥७९॥” इत्यादि ।

“यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।

यस्मादपन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ॥

तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥”

विस्तरस्तु तत्रैवाद्य मत्स्यपुराणे १४४ अध्यायेऽप्यनुसन्धेयः ।

स्मिन् काले कस्मिन् देशे आविरासीदिति निर्णयस्तु 'दूरे गत-
स्तस्य नाम्न्येव विवादो वर्तते । स च गोतमो गौतमो वा ?
दृश्यते चानेकत्र गोतम इति बहुत्र च गौतम इति । किन्तु
नैपथ्यचरिते १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

“मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतमाम् ।

गौतमं तपवेत्यैव यथा वित्थ तथैव सः(१) ॥” इति

महापण्डितेन लोकोत्तरविद्यावैभवशालिना श्रीहर्षेणोक्त-
त्वात्(२) ।

न्यायसूत्रवृत्तावप्यन्ते ।

अविलक्षणं तेषां चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रदायविद्भिः । यथा

“ऋषीणाम् ऋषिपुत्राणामृषिकाणां स्वयम्भुवान् ।

तथा नामामिजानीयाद्यथेषां मन्त्रदृष्टयः ॥

प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः ।

तत्पुत्रपौत्रनतार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥

राजन्यवैश्या ऋषिकास्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ।

देवादेवाप्सरोनद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥” इति ।

(१) यः सचेतसां चैतन्यवतां सुप्रदुःसाद्यनुभवामाधात् शि-
लात्वाय पापाणाद्यस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे
न्यायदर्शने निर्ममे यूयं तं स्वयमेव अवेत्य विचार्यैव गोतमम् एत-
न्नामानं मुनिं यथा वित्थ जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः ।
स गोतमः यथा सुष्माकं संमतस्तथा ममापीत्यर्थः । नायं
परं नास्ति गोतमः किं तु प्रहृष्टो गौगौतमो महावृषभः पशुरेव । इति
भगीरथाद्यष्टीकाकाराः ।

(२) श्रीहर्षेण स्वकपोलकल्पनया नोक्तमिदं किन्तु चार्वाको-
क्तिरेवाक्षरशोऽनूदिता । चार्वाकस्य कथा तु महाभारते शान्तिप-
र्वणि राजधर्म ३८ । ३९ अध्याये विस्तरेण वर्तते । यथा

“वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तत्र ॥ राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

वासुदेव उवाच ।

प्राक्षणास्तात लोकेऽस्मिन्-अर्चनीयाः सदा मम ।

एते भूमिचरा देवा धाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥

पुरा कृतयुगे राजंश्चार्याको नाम राक्षसः ।

तपस्तेपे महाबाहो वदर्या बहुवार्तिकम् ॥

घरेण छन्दमानद्य प्रक्षणा च पुनः पुनः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥

द्विजायमानादन्यत्र प्रादाद्धरमनुत्तमम् ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥

स तु लब्धघरः पापं देवानमितयिक्रमः ।

राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥" इत्युपक्रम्य

"स एव निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।

चार्याको नृपतिश्चेष्ट माशुचो भरतर्षभ ॥" इत्युक्तम् ।

अत्र केचित् बृहस्पतिदिप्य एकचार्याको दुर्योधनसखः (धूर्तः) राक्षसचार्याकोऽपर इति चार्वाकद्वयं निर्मूलं कल्पयन्ति । तथात्वेऽपि वेदादिनिन्दकस्य न्यायकर्तृगोतमनिरूपकस्य चार्वाकस्य नलकथा-प्रसङ्गे निरूपणान्महाभारतेऽस्य निरूपणं नासम्भवीति मन्तव्यम् ।

अपि च शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे १८६ अध्याये । भारद्वाज उवाच ।

"यदि प्राणयते वायुर्वायुरेष विचेष्टते ।

इवसित्याभापने चैवं तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥"

अत्र नीलकण्ठटीकाकारः । नित्यं समिधयत इति जीवस्यानौ-पाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति । यदीति । एवमेव २१८ अध्याये २३ तमे श्लोके लोकायतमतसञ्चारः कृतः "इददयमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके" इत्यादिना ।

चार्वाकः चारुः लोकसम्मतो धाको वाक्यं यस्य पृषोदरादित्वात् साधुः । "अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थपर नाम-धेय"मिति सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने माधवाचार्येणोक्तत्वात् चार्वाको लोकायतिकश्चैक एवेति ।

अपरे तु "अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

“एषा मुनिप्रवरगोतमसूत्रवृत्तिः(१)
श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाल्पवर्णा ।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीक-
श्रीमच्छिरोपणिवचःप्रचयैरकारि ॥”

इति नैयायिकप्रवरेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनोक्तत्वात् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ ” इति

“त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः । ”

इत्याद्यपि च घटतश्चार्वाकराक्षसस्यैवेदमपि “मुक्तये यः शि-
लात्वाये”त्यादिष्वन्येनात्मविज्ञाय न्यायशास्त्रस्य वास्तविकनिष्ठा-
यां तत् प्रमाणयन्ति तत्तूपहासास्पदम् राक्षसोक्तत्वेन शिष्टापरि-
शुद्धितत्वात् । न चैवं रीत्या गोतमनामाप्युपहासास्पदमित्यप्युच्यता-
मिति वाच्यम् । वेदानां वेदसञ्ज्ञयैव अग्निहोत्रस्याग्निहोत्रसञ्ज्ञ-
यैवोच्यतितत्वात् । यथा च अग्निहोत्रविदण्डमस्मधारणादीनां बुद्धि-
पौरुषहीनानां जीविकात्वेन व्यवस्थापनं कृतम् तथैव गोतममहर्षे-
गोतमत्वं व्यवस्थापितं महापशुत्वमिति यावत् तस्य गोतम इति
नाम्नि तत्र सम्भवतीति भावः ।

अत्र महाभारते राजधर्मे बुधिष्ठिरस्य राज्याभिदेकसमये चा-
र्वाकः समायातश्चार्वाकाद् बहुपूर्वो धारूपपूर्वो महर्षिगोतम इति
लौकिकानां मते निर्णयो भवितुमर्हतीति ।

स च समय “आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं बुधिष्ठिरे
नृपतौ” इत्यादिवृहत्संहितायज्ञेन यदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रे स्थि-
तास्तदेति ५४०० मतवर्षासन्ने सम्भवतीति गणितशास्त्रानुसारे-
णतिहासिकवृत्तेन च न्यायदर्शनभाष्यकारघाटस्यायनचरितेऽग्रेव
निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

(१) अस्मन्निकटं पुण्यग्राम(पूनानगर)लिखितं पुरातनमेकं
परिशुद्धं पुस्तकं वर्तते तत्राऽयमेव पाठः तथा शिण्डियाभाफिस्ला-
इग्रेरीपुस्तकालये वर्तमाने लिखितपुस्तकेऽपि एवं १८२८ इसवी-
ययर्षे कलिकातानगरे मुद्रितेऽपि पुस्तके । नवीने तु कश्चित् शोध-
कप्रमादाद् “गोतमसूत्रवृत्ति”रिति जातम् ।

वेदादिभाष्यकर्त्रा श्रीमाधवाचार्येण च सर्वदर्शनसंग्रहे(१) ऽक्ष-
पाददर्शने “तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन
प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणानिरूपणं विधाये”त्याद्युक्तत्वाद्
श्रीजयनारायणतर्कपञ्चाननेन च वैशेषिकसूत्रविवृत्याद्यनेकानि-
बन्धकारेण बङ्गदेशस्थ-एसिआटिक्-सोसाइटीद्वारा मुद्रिते न्या-
यदर्शनपुस्तके “गोतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शन”मिति लिखि-
तत्वात् । श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येणापि “वाचस्पत्ये
दृढदभिधाने न्यायशब्दे न्यायशास्त्रस्य गोतमप्रणीतत्वेनैवावधा-
रणाद् गोतम इत्येव निर्णीतं भवति ।

अयं च गोतमः पुरोहितत्वेन सूक्तकर्तृत्वेन वा ऋग्वेद-
संहिता-तद्भाष्य-अथर्ववेदसंहिता-शतपथब्राह्मणादिषु अनेकेषु
स्थलेषुक्त इत्यस्य समयादिनिर्णये वेदा एव प्रमाणानीति ।

तथाहि ऋग्वेदसंहितायाम् १ अष्टके ५ अध्याये ६२ सूक्ते ।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतस्तद्व्यस्य हरियोजनाय ।

मुनीथाय नः शवसान नोधाः मातर्मभू धियावसुर्जगम्यात् ॥

एवमेव ७७ । ७८ सूक्तयोरपि ।

अथर्ववेदसंहितायाम् ४ काण्डे ६ अनुवाके, १८ काण्डे
३ अनुवाकेऽपि गोतमस्य चर्चास्ति ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे(२) १ काण्डे ४ अध्याये ।

“विदेपो ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे वभार तस्य गोतमो रा-
हगण ऋषिः पुरोहित आस तस्मै ह स्मामन्वयमाणो न प्रति-
क्ष्णोति तन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुपाक्षिप्यथाताऽइति ।” एवमेवा-

(१) एसिआटिक् सोसाइटीमुद्रिते पुस्तके ११२ पृष्ठेऽवलोक्यम् ।

(२) Dr. Albrecht Weber. खयरमहाशयमुद्रिते पुस्तके
१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

ग्रेऽपि तस्मिन्नेवाध्याये ।

ऋग्वेदसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके ५ अध्याये २१ वर्गे ।
“त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्चं
प्रथमं सूक्तम् । तत्रानुक्रम्यन्ते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो
गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः राहूगणनामा कश्चिदपिः तस्य
पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिरिति”त्यादि ।

अपि च । यजुर्वेदीयकाठकोपनिषदि ५ वल्ल्याम् । छा-
न्दोग्योपनिषदि ४ प्रपाठके ४ खण्डे, ५ प्रपाठके ३ । ४ । ५ ।
६ । ७ । १६ । खण्डेषु । बृहदारण्यकेऽपि ४ अध्याये ६ ब्राह्म-
णे गौतमस्य चर्चाया वर्तमानत्वाभिहितं भवति गोतमस्या-
पत्यं गौतमः ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च (पाणिनिः अ. ४ पा. १
सू. ११४) इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते गोतमं विना गौतमस्या-
सम्भवात् गोतम एव मूलपुरुषः ।

अत एव बृहदारण्यकोपनिषदि ५ अध्याये ७ ब्राह्मणे
“सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाञ्च यो वै तत् काप्य
सूत्रं विद्यात् तच्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित्
स देववित् स वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्ववि-
दि”त्युपक्रम्य “स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
सन्दृब्धानि भवन्ति” इत्युक्तम् । अत्र शाङ्करभाष्ये “गौत-
मेति गोत्रतः” इत्युक्तम् । अन्ये तु अस्यामेवोपनिषदि ४
अ. २ ब्रा. “इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भर-
द्वाज” इत्यत्र गोतमशब्दवद्वापि गोतम एवेत्याहुः ।

यद्यपि नैषधचरितश्लोके शास्त्रमित्येवोक्तं न तु न्या-
यशास्त्रमिति तथापि भगीरथ-नृहरि-नारायण-लक्ष्मणप्रभृ-

तितट्टीकाकारैः “शास्त्रं न्यायदर्शनं” “तदत्यन्तविमोक्षोऽप-
वर्ग इति सूत्रेण” इत्यस्यैवोक्तत्वात् गोतमकृतस्य अस्यैव
न्यायशास्त्रस्य ग्रहणम् । अपि च गोतमान्तरेण कृतमर्वाची-
नमिदं न्यायशास्त्रमित्यपि न भ्रमितव्यम् । विश्वनाथन्याय-
पञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमसूत्रव्याख्यानं
न्यायस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वसाधनप्रस्तावे “तथा च न्यायो
मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुति(१)” इत्युक्तत्वात् वेदे(२)
न्यायशब्दोपादानान्न्यायस्वातिथिरकालावस्थापित्वात् तत्क-

(१) मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके “द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म
यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-
मिति इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्यपरा यथा
तदक्षरमधिगम्यते” अस्मन्निकटे वर्तमानेऽतिप्राचीने पुस्तकेऽयं
पाठो वर्तते । युक्तव्यायमन्यासूपनिषत्सु मन्वादिस्मृतिष्वपि तथा
पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये च इतिहासपुराणन्यायमीमांसादीनां
परिकीर्तनात् शिक्षाघनसहितानामुपनिषद्ग्रन्थानां चतुर्णां वेदानां प-
रविचार्य सर्वोत्कृष्टत्वं न्यायाद्युपाङ्गसहितानामितिहासपुराणानां वे-
दोपबृंहणरूपाणामपराधमिति विभागस्याप्यन्वयत्वात् । मुद्रितमु-
ण्डकोपनिषदि तथा पाठाभावात् स चांशो निपतित इति प्रात-
भानि । ऋग्वेदीयचरणव्यूहे तथा यजुर्वेदीयचरणव्यूहेऽपि दृश्यते ।
तथाहि “तस्मात् साङ्गमर्घीय ब्रह्मलोके महीयते । तथा प्रतिपदम-
नुपदं छन्दो मापा धर्मो मीमांसा न्यायतर्का इत्युपाङ्गानि ।” इति ।
जीर्ण प्राचीनं लिखितं चरणव्यूहपुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते । तत्राप्ययं
पाठो वर्तते । तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः “स्यस्ति
संवत् १६४२ वर्षे माघवदि १२ रानी पञ्चोर्लादापिपापठनार्थं दि-
जजनचरणपांनुपूसरमीलिना महादेयेन छण्णार्पणबुद्ध्या लिखितं ॥”

(२) श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । मनु-
स्मृतिः भ० १ दलो० १० ।

तुर्गोतमस्याप्यतिचिरकालावस्यायित्वं निर्विवादमेव । अत्र श्रुतौ
मीमांसाधर्मशास्त्रयोः साक्षादुक्तत्वान्पायशब्दवाच्ययोरपि तयो-
र्ग्रहणं न सम्भवति तस्मान्पायशास्त्रस्य ऋग्वेदसंहिताशतप-
थब्राह्मण-यजुर्वेदीयकाठकोपनिषत्-सामवेदीयच्छान्दोग्योपनि-
षत्प्रतिपादितगोतम(१)प्रणीतत्वे नासमञ्जसमिति । एतदनु-
कूलान्येव वचनानि पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते । तथाहि
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६३ अध्याये ।

“कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन(२) तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥

(१) केचित्तु वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये २ अध्याये ।

“ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ” इत्युपक्रम्य ।

“सुकपालं गोतमं च तथा वेदशिरोव्रतम् ।”

इत्युक्तं वचनमधलभ्य द्येतवाराहकल्पे गोतमस्य ब्रह्मणः पु-
त्रत्वं वदन्ति तथात्वे ।

“क्षीरोदार्णवसम्भूत लक्ष्मीयन्धो निशाकर ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनम् ॥”

इति गणेशचतुर्थीमतकथायां दर्शनाद्यन्त्रमसः समुद्रादुत्पत्तिः ।

अपि च “नेत्राभ्यां पारि सुस्त्राव दशधा द्योतयद्दिशः ।

तद्गर्भविधिना दृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥

समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ।

स ताभ्यः सहस्रबाध दिग्भ्यो गर्भः प्रमान्वितः ॥”

पपात मासर्पल्लोकाञ्छोतांशुः सर्वमावनः ॥” इति

हरिवंशात् अग्रेमहर्षेर्नैत्रादुत्पत्तिः अस्य च समन्वयः कल्पमे-
दान्नयतीति गोतमोत्पत्त्यापि तथैव समन्वयः कार्य इति । गया-
माहात्म्ये मुद्रिते तु गोतमं चेति दृश्यते ।

(२) अपरोऽपि गोतमो मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये निरूपितः ।
अयं च उशिजान्महर्षेर्ममतागर्भे स्थितो बृहस्पतिशापाद् दीर्घत-
मा नाम (अन्धः) कपिरभूत् पुनः सुरभेरनुग्रहात् गोभिस्तमो ध्व-

(पाणिनिः अ० ४ पा० १ सूत्र ११४) इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते अ-
नेके गौतमाः सम्भवन्ति । तथाहि वाल्मीकिरामायणे बालका-
ण्डे ५० सर्गे

“शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ।”

“प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।” इति ।

“गौतमश्च शनानन्दो जनकानां पुरोहितः ।” इति उत्तररामच-
रिते “गौतमः गौतमस्य महर्षेरपत्यं पुमान्” इति तट्टीकाकारः ।

शतानन्दस्य पिता गौतमः माता च अहल्या अस्मिन् विषये सा-
धकानि बाधकानि च प्रमाणानि सङ्गिरन्ते पण्डिताः किन्तु साधके
ममापि संमतिः गौतमो राहुगणो विदेघराजस्य तत्रत्यस्य पुरो-
हित आसीदिति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमिति पूर्वं पृ. १८
पं. २० दर्शितम् । तत्पुत्रस्य शतानन्दस्य जनकानां पुरोहितत्वे
किमपि नासमञ्जसम् । एवं चेद्वाल्मीकिरामायणे बालकाण्ड ४८-५१
सर्गेषु मिथिलामूढो जनकपुरोपकण्ठे गौतमाश्रमस्य धननात्
तस्मिन् देशे न्यायशास्त्रस्य प्रणयनकथनं न साहसास्पदं भ-
विष्यतीति । अत एव मिथिलायां न्यायचर्चाधिस्तात् उदयन-
याचस्पति-गङ्गेश-वर्धमानोपाध्यायैरनेके न्यायरहस्यग्रन्था निर्मिता
इति । केचित्तु “अक्षपादः कणादश्च उलूको घटस एव च” इत्या-
दिषाद्युपुराणमुद्धृत्य अन्तसमये गौतमस्य प्रभासगमनेन समन्वयं
दर्शयन्ति । तच्चिन्त्यम् अपवर्गनिरूपकं न्यायशास्त्रं निर्मायापि
किमपरमवशिष्टं यदर्थं प्रभासं गत्वा सोमशर्मणो ब्राह्मणस्य शि-
ष्यतां गत इति विचारासहत्वात् ।

अपि चाप्तरकोशे बुद्धनामभेदेऽपि ।

“सर्वशः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।” इत्यादि ।

“गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुनश्च सः ।” इति ।

अन्यथा । जैनतीर्थङ्करस्य २४ संख्यकस्य महावीरस्वामिनः
शिष्योऽपि गौतमः यतो गौतमः पृच्छति महावीरस्वामी भ-
णतीति जैनागमेषु दृष्टत्वात् ते चागमाः उभयसंवादरूपा एवेति ।

एतेनापि प्रमाणेन गौतमस्य चिरन्तनत्वमेव सिद्धम् ।

द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥” । इत्यादि
स्कन्दपुराणे कालिकाखण्डे १७ अध्याये ।

“गौतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र ही”त्यादि ।
अपि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्येऽन्ते ।

“योक्षपाद(१)मृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इति भाष्यजातमवर्तयत् ॥” इति ।
न्यायवार्तिकारम्भे च ।

“यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।” इति

इत्यनेनास्य गौतमस्य महर्षेः अक्षपाद इति नामान्तरं
निष्पन्नं भवति ।

महाभारतटीकायां नैलकण्ठ्यामादौ ।

“कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जालिं च नुमः” ।
इति दर्शनात् अक्षचरण इत्यपि नामान्तरमेवेति ॥

(१) “नैयायिकरूपक्षपाद” इत्यमरः । (मद्रुकीलहार्ननिदेशेन
मुद्रितेऽमरकोशे १६७ पृष्ठे) नैयायिकः अक्षपादः द्वे प्रमाणप्रमेषसं-
शयेत्यादिषोडशपदार्थवादिनो गौतमस्येति तच्चाख्यातारः । अ-
क्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादेऽस्येति तदर्थः ।

कदाचिद्वेदव्यासापरनामधेयः कृष्णद्वैपायनमहर्षिर्गौतमेन स-
कृतः इदमुच्ये यदनेन जीवमल्लणोर्भेदस्त्वेकैव प्रतिपादित इत्यस्य
मुषं नायलोकयिष्यामीति तावदेव गौतमेन महर्षिणा व्यासस्या-
यलोकनार्थं पादः प्रसारित इति पादे चक्षुः सजातं ततश्च व्यासो
गौतममक्षपादनाम्ना स्तुतवानिति पौराणिकी कथा कथयन्ति
इदाः । इमामेव कथां मद्रुकारेण समुद्धृत्य तावत्प्रत्ये पृष्टदभि-
ष्यन्तेऽक्षपादशब्दे “राज्यायसामन्वयः कृत इति” ।

अथ न्यायशास्त्रप्रशंसा ।

अनेन गोतमेन प्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य सर्वविद्योत्तमत्वं प्रतिपादयन्ति स्म श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ।

तथाहि “न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः(१) ।”
मनुः ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥”(२) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”(३) इति ।

विष्णुपुराणे च ।

“अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥”(४) इति ।

अत्र कर्मोपासनाज्ञानात्मकरत्नत्रयप्रतिपादकत्वाद् वेदानां
काण्डप्रयात्मकत्वा(५)न्मीमांसापि कर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा

(१) पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति आत्मोपनिषदि २ खण्डे ।

(२) इदं वचनं तु “चित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो
दश चाहरेतीति” रघुपंशस्यपञ्चमसर्गस्थदलोकव्याख्याने मनुनाज्ञा
समुद्धृतम् ।

(३) याज्ञवल्क्यस्मृतौ १ अध्याये ३ श्लोकः । अत्र पुराणतर्कमीमां-
सेति केचित् पठन्ति, अनेनापि पाठेन तर्कपदेन न्यायस्यैव ग्रहणम् ।

(४) विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये । एवं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ६१
अध्याये श्लो. ७८ । ७९ ।

(५) गीतागूढार्थप्रकाशे आरम्भे

ब्रह्ममीमांसा चेति त्रिविधैव मीमांसापदेन ग्राह्या । परमात्म-
जीवात्मनोर्भेदस्य सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादकत्वाद्देशेपिकसांख्य-
योगानां न्यायविस्तरपदेन न्यायेऽन्तर्भाव इति प्राधान्येन न्या-
यपदोपादानम् । यद्यपि सांख्ये परमात्मानिरूपणं नास्ति तथापि
“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति” इति
वचनप्रामाण्यात् सांख्ययोगयोरेकवाक्यतया सांख्यस्यापि
ग्रहणम्(१) ।

अत एव मनुरपि । १२ अध्याये १०६ श्लो० ।

“आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” इति ।

इदमेव मनुवचन(२)मुद्गाढ्य

“तच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्वं विष्णोः परं पदम् ।

यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥

कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रये क्रमात् ।

तत्पाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका॥” इत्यादि ।

(१) जरक्षयाधिकजयन्तस्तु न्यायमञ्जर्या प्रारम्भे एव । “न्याय-

विस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्ने-
व व्युत्पाद्यते । यतः सांख्यार्हानां तावत्क्षपणकानां कीदृशमनु-
मानोपदेशकीशलं कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति ना-
सायिह गणनार्ह इति ।”

(२) अत्र मनुवचनं नैकदेशीयत्वेन ग्राह्यम् । मेवातिथिप्रभृति-
माश्रयकारिर्मन्त्रधर्मुक्तावलीकारैः कुल्लूकभट्टैरपि “मनुर्वं यतिकञ्चाव-
दत् तन्नेपजमिति ।

अथो यजुषि सामानि मन्त्रा आचयणाश्च ये ।

सप्तर्षिभिश्च यत् प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरग्रवीत् ॥” इत्याशुक्तम् ॥

मनोः प्राधान्ये मन्त्रधर्मुक्तावल्यादृष्टान्छान्दोग्यग्राहणे “मनुर्वं
यतिकञ्चिद्वदत् तन्नेपजं गेयजताया इति ।” एयं छान्दोग्याव-

तार्किकरक्षायां(१) तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं प्रसाधितम् ।
एतस्मादपि तर्कनिरूपकन्यायशास्त्रस्य ग्रहणं सम्भवति । अत्र
तर्कशब्देन गोतमप्रणीताया आन्वीक्षिक्या एव ग्रहणम् ।
“आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो” रित्यमरकोशात् ।
अत एव सर्वलिङ्गसंन्यासग्रन्थे “नैषा तर्केण प्रतिरापने-
येति कठोपनिषदः २।९” “तर्कादिशास्त्रपठनं वर्जयेच्छुति-
शासना” दित्यादिवदौन्तिकार्यः सङ्गच्छत इति । न्यायदर्श-
नवात्स्यायनभाष्ये १ सूत्रव्याख्यानं ।

“सेयमान्वीक्षिकी विद्या-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥”(२) इति ।

निषदि ८ प्रपाठके १५ खण्डे “तर्कतद्ब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्र-
जापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं
गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानो धार्मिकान् विदधदि”त्याददर्शनान्मनोः प्रशंसा वेदेऽपि
वर्तत इति चिह्नयम् ।

वृहस्पतिनाप्युक्तम् ।

“वेदार्थोपनियद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च ।

धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते ॥”

वचनमिदं कुल्लूकभट्टेन मनुटीकायां समुद्धृतं किन्तूपलभ्य-
मानायां मुद्रितायां वृहस्पतिस्मृती नोपलभ्यते, उपलभ्यते च वृद्ध-
वृहस्पतिस्मृतौ ग्रन्थोऽयं ३२०० श्लोकात्मको वर्तते इति श्रुतं मया
श्रीगुरुचरणेभ्यः ।

(१) तार्किकरक्षायां दिपण्डितजनैर्मुद्रिते पुस्तके १९५
पृष्ठेऽवलोक्यम् ।

(२) अस्यार्थो न्यायवार्त्तिक-न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-न्या-

जयन्तोऽपि न्यायमञ्जर्याख्यायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथम-
सूत्रावतरणिकायाम् । “इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्या-
नां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्ड-
नीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वी-
क्षाऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् । ननु
चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः” इत्युपक्रम्य “न-
न्वक्षपादात् पूर्वं कृतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्प-
मिदमुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः
पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात् पूर्वं केन छन्दा-
सि रचितानि । आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमाः विद्याः प्रवृ-
त्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तास्तास्तत्रतत्र कर्तृनाचक्षते”
इत्यन्तेनामुमर्थं निष्पुणतरमुपपादितवान् ।

अत एव गङ्गेशोपाध्याया अपि तत्त्वचिन्तामणौ

“अथ जगदेव दुःखपङ्कपप्रमुहिणीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्व-
भ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाये”
त्याद्युक्तवन्तः ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्र-
व्याख्याने ।

“श्रवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा उन्नयनं तन्निर्वा-
हिका सेयमान्वीक्षिकी न्याय(१)नर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते

यथार्थिकतात्पर्यपरिगुञ्जादौ बहुविस्तरेण श्रुतिस्मृतिपुराणप्रामा-
ण्येन न्यायस्य सर्वविद्योत्तमत्वं व्यवस्थाप्य प्रपञ्चितोऽतो विस्तर-
मिषा न निरूपितोऽस्माभिरिति ।

(१) न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये प्रमाणप्रमेयेत्यादिप्रथमसूत्र-
व्याख्याने “कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरिक्षणं न्यायः । प्र-

तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः । पुराण-
न्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिः । मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः(१)
परिकीर्तित इति पुराणम् ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

त्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्न्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वी-
क्षणमन्वीक्षा तथा प्रयसंत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशा-
स्त्रम् ।" अत्र तात्पर्यटीका "पञ्चरूपश्चतुरूपो वा हेतुन्यायः ।
प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः । नायते प्राप्यते विवक्षितार्थ-
सिद्धिरनेनेति न्याय इति ।"

निर्णीयतेऽनेनेति न्याय इति व्युत्पत्त्या न्यायशब्दो धैदिकप-
दार्थनिर्णायकेऽधिकरणभेदे प्रयुज्यते अत एव जैमिनीयन्याय-
मालाविस्तरे माधवाचार्याः "सर्वे न्यायाः समर्थिता भवन्ती-
ति ।" कचिद्धर्मशास्त्रेऽपि न्यायशास्त्रत्वेन प्रयुज्यते । काकता-
लीयन्यायादौ आभाणके न्यायशब्दप्रयोगस्तु पारिभाषिकस्ते च
न्याया लौकिकन्यायसंग्रहग्रन्थे ३३४ संख्याकाः पण्डितधीरामद-
यालुशिष्यश्रीरघुनाथेन संगृहीताः ।

(१) वेदाङ्गानि अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि १ मुण्डके "द्वे
विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥"

पाणिनीयशिक्षादौ च वेदाङ्गानां निरूपणं यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥" इति

वेदाङ्गोपाङ्गभेदाः शिक्षाकल्पव्याकरणभेदादयश्चतुर्वेदपरिशिष्ट-
संग्रहभूमिकायां जैनेन्द्रव्याकरणभूमिकायां च निरूपयिष्यन्ते-
ऽस्माभिः ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भाश्च लोकतः॥इति मनुः(१)
तथा । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतर इत्या-
दि(२) । मोक्षधर्मे भारते ।

तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव ।

यथनामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥
इत्युपनिषदर्थश्चान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य” इत्याद्युक्तवन्तः ।

देवीपुराणे ऽपि ४५ अध्याये ।

“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराय वा ।

अन्वीक्षाकरणत्वाद्वा तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता ॥” इति ।
कामन्दकोऽपि ।

“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।

विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥

आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।

अथानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानर्थौ ॥” इति ।

इमामेवान्वीक्षिकीं विद्यामध्यात्मविद्यात्वेन दत्तात्रेयः अ-
लर्काय मृढादादिभ्य ऊचिवानिति श्रीमद्भागवते महापुराणे
१ स्कन्धे ३ अध्याये १० । ११ श्लोके प्रतिपादितं यथा

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

मोवाचासुरये सारूपं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥

षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं धृतः प्राप्तो ऽनमूयया ।

आन्वीक्षिकीमलर्काय मृढादादिभ्य ऊचिवान् ॥” इति ।

• अत्र टीकाकाराः, तत्र श्रीधरस्वामी आन्वीक्षिकीमात्मवि-

(१) मनुस्मृतौ ७ अध्यायं श्लो० ४३ । चित्तरस्तु मेधा-
तिदिमाप्यादी द्रष्टव्यः ।

(२) मनुस्मृतौ १२ अध्याये श्लो० १०६ ।

धाम् । राधारमणदासगोस्वामी अन्वीक्ष्यते आत्मा इत्यन्वी-
क्षा तामधिकृत्य ताम् । वीरराघवः आन्वीक्षिकीमध्यात्मवि-
धाम् । विजयध्वजः आन्वीक्षिकीं तत्त्वविधाम् । बल्लभा-
चार्यः आन्वीक्षिकीं योगपुरःसरामात्मविधाम् । विश्वनाथ-
चक्रवर्त्ती आन्वीक्षिकीमात्मविधाम् । शुकदेवः अन्वीक्षिकी-
मध्यात्मविधाम् ।

एतेन न्यायभिन्ना आन्वीक्षिकी न प्रतीयते ।
अत एव “आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो” रि-
त्यपरकोशेऽपि निरूपितः ।

“नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।

पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना ॥”

इति महाभारतेऽपि तृतीयो नैयायिकः सङ्गच्छते अन्य-
थान्वीक्षिकीत्रितयापत्तेः । अयमेवार्थो न्यायनिन्दाप्राशंसास-
मन्वये ऽग्रे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र उपनिषदर्थश्च आन्वीक्षिक्यनुमारीग्राह्य इत्यत्र “त-
त्रोपनिषद् तात पारिशेषं तु पार्थिवेत्पादि” महाभारतीयमो-
क्षधर्मं प्रमाणयन्ति स्म विश्वनाथन्यायप्रज्ञाननादयः परं
समन्वयं तु न प्रदर्शितवन्त इति समन्वयः प्रदर्श्यते ।

महर्षिणा गोतमेन आन्वीक्षिकीत्यपरनामधेये न्यायशास्त्रे
प्रमाणादिपदार्थनिर्वचनरूपाणि सूत्राणि(१) रचितानि उपनि-

(१) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

“स्वच्छाश्चर्यमस्तद्दिग्धं स्मरच्छिद्वतो मुग्धम् ।

यस्तोममनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥” इति ।

अस्मन्निरुद्धे वर्तमाने एकस्मिन् प्राचीने व्याकरणमहाभाष्य-
पुस्तके केनचित् पण्डितेन समुद्धृतम् ।

पत्स्वपि तत्रतत्रोपदेशमसङ्गेन स्वभावोक्त्या भङ्गयन्तरेण व
तत्तत्पदार्थज्ञापनपराणि वाक्यान्धुपलभ्यन्ते इति उपनिषद्वा-
क्याभिप्रायकाण्येव सूत्राणीति विज्ञायते ।

तथाहि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धा-
न्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-
जाति-निग्रहस्यानानां तत्त्वज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगम इति न्याय-
सूत्रम् ।

प्रमाणम्-सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम्-न विना प्रमाणेन प्रमेय-
स्योपलब्धिः । मैत्र्युपनिषदि ६ । १४, प्रमाणैरेतैरवगतः ।
वृत्तिदोषरतापन्याम् ९, प्रमाणाप्रमाणसाधारणा ।
सर्वोपनिषत्सारे ४, किं द्रव्यं किं स्थानं कति प्रमा-
णम् । कालाग्रिकुद्रोपनिषदि १, उपनिषद्ः प्रमा-
णम् । मुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रत्यक्षम्-अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । छान्दोग्ये ५ । २ । १,
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
तैत्तिरीयके । १ । १ । १ ॥

अनुमा वा अनुमानम्-बहिरात्मक्या गत्यान्तरात्मनोऽनुमीयते
गतिः अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः ।
मैत्र्युपनिषदि ६ । १ ।

उपमा वा उपमानम् सप्ताविधेयं तस्योपमा । मैत्र्युपनिषदि ६ । २२ ।

“अल्पाक्षरमसान्द्रिग्यं सारवाद्धिरतो मुखम् ।

सूत्रस्य लक्षणं चैतत् सहेतु अनुमापकम् ॥” इति ।

भामत्या धीवाचस्पतिमित्राः ।

“लघूनि सूचितायांनि म्यज्ञाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारमूलानि गूत्राण्यद्भुतमनोविनः ॥” इति ।

केचित्तु “बह्वर्णयुचनात् सूत्र”मित्युच्यते ।

शब्दः—प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाम्रोति ।
कौपीतकिब्राह्मणोप. । ३ । ६ । उपनिषदः प्रमाणम् ।
मुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रमेयम्—प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैति । मैत्र्युपनिषदि ६ । १४ ।
आत्मा—कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा
रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धाना-
जिघ्रति येन वा वाच्यं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु
च विजानाति । ऐतरेयोपनिषदि ३ अध्याये ।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥
कठोप. १ अध्या० । ३ बल्ल्याम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।
कठोप. २ बल्ल्याम् ।
अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा । बृहदा-
रण्यके ४ । ५ । १४ ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः । बृहदारण्य. २ । ४ । ५,
आत्मगुणाः)—इच्छयाम्रोति कैवल्यम् । अमृतविन्दु. २९,
विदेहमुक्ताविच्छा चेत् । मुक्तिकोपनिषदि १ । २९,
द्वेषश्चापूरमल्लोऽयम् । कृष्णोप. १५, तत्प्रयत्नेन शोधयेत्,
मैत्र्युपनि - ६ । ३४, तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यम् । मुक्ति-
कोप. २, पौरुषेण प्रयत्नेन । मुक्तिकोप. २ । ६,
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन । मुक्तिकोप. ६३ ।

यदा वै सुखं लभते ऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
 सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
 सुखं भगवो विजिज्ञासे । छान्दोग्ये । ७ । २२ । १, तेषां सुखं
 शाश्वतं नेतरेषाम् । कठो. ५ । १२, इतरे दुःखमेवापि
 यन्ति । बृहदारण्यके ४ । ४ । १४, श्वेताश्वत. ३ । १७ ।
 दुःखस्यान्तं भविष्यति । श्वेताश्वत. ६ । २०, ज्ञान-
 मात्मानि महति नियज्येत । कठोप. ३ । १३, अनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । कैवल्य. २४ ।

शरीरम्-केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति । कौपीतकि. १ । ७,
 प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति ।
 कौपीतकि. ३ । ६, स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ।
 बृहदारण्यके २ । १ । १८, अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे ।
 गर्भोप. १ ।

इन्द्रियम्-भूतानीन्द्रियाणि । नृसिंहोत्तरता. ९ । दशेन्द्रियाणि
 महो. १ । चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः । मुक्ति. ९ । २२ ।
 अर्थाः-शब्दस्पर्शादयो ह्यर्थाः । मेन्युप. ४ । २ ।

बुद्धिः-संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मति-
 र्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरमुः कामो वश इति
 सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । ऐतरे-
 योप. ३ अध्याये, बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानम् ।
 मेन्युप. ६ । ३१ ।

मनः-दशेन्द्रियाणि मन एकादशम् । महोप. १, हृदीन्द्रियाणि
 मनसा सन्निवेश्य । श्वेताश्वत. २ । ८, मनः सर्वेन्द्रियाणि
 च । मुण्डकोप. २ । १ । ३, इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ।
 मन्त्रोप. ३ । ९ ।

मेत्यभावः—अज्ञप्ता प्रेत्य सम्भवः । बृहदारण्यके ३ । ९ । २८ ।

फलम्—रतिमात्रं फलमस्याः । मैत्र्युप. ७ । ९ ।

दुःखम्—दुःखे नोद्वेगः । परमहंसोप. ३, कर्तृत्वादिदुःखानिवृत्ति-
द्वारा । मुक्ति. २ ।

अपवर्गः—सर्गस्वर्गापवर्गहेतुः । मैत्र्युप. ६ । ३०, अध्यवसायस्य
दोषक्षयाद्धि मोक्षः । मैत्र्युप. ६ । ३०, बद्धोऽतस्तद्विपरीतो
मुक्तः । मैत्र्युप. ६ । ३०, तन्निवृत्तिर्मोक्षः । सर्वोप-
निपत्सारे १, मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः । मुक्तिकोप. २ । ६८ ।

अन्यैव दिक्षा संशयादयोऽपि पदार्थास्तत्रतत्रोक्ता वेदितव्या
विस्तरभयादिहोपरम्यते ।

एवमुपनिपत्सु तत्रतत्र तर्क-चिकित्सित-योग-वेदान्त-मी-
मांसा-ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणादिविद्यानां नामानि
तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वर्तन्त इत्यवगन्तव्यम् ।

अत एव “आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या” इत्या-
दि २९ पृष्ठोक्तजयन्तलेखोऽपि सङ्गच्छत इति ।

तच्च न्यायशास्त्रं(१) पञ्चाध्याय्यात्मकं तथा च न्यायवा-

(१) केचिन्तु वात्स्यायनभाष्ये आत्मशरीरेन्द्रियार्थेत्यादिप्रमेय-
सूत्रव्याख्याने “अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा-
याः प्रमेयम् । तद्भेदेन चापरिसंख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादप-
घर्णो मिथ्याज्ञानात् संसार इति ।” अपि च वैशेषिकशास्त्रे अथ
एव हेत्वाभासाः संक्षेपेण निरूपितास्त एव विस्तरेण पञ्च न्या-
यशास्त्रे निरूपिता इत्यादिना बलवती युक्तिः प्रदर्श्य न्यायापेक्ष-
या वैशेषिकेभ्यः पराजयं निरूपयन्ति । न तस्मिन् मुक्तावलीप्रका-
शादौ प्रमाणादिषोडशपदार्थानां न्यायोक्तानां वैशेषिकोक्त-
द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावनिरूपणात् । सङ्क्षेपस्येव पूर्वं कालाय
स्थापित्वे “पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च भावः पाद्विधः अ-

वार्तिके आरम्भे “शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो व्युद्-
विशिष्टः पदं पुनर्वर्णसमूहः पदसमूहः सूत्रम् सूत्रसमूहः प्रकर-
णम् प्रकरणसमूह आह्निकम्. आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्या-
यी शास्त्रम्” इति ।

तत्र प्रथमाध्यायान्ते ।

“तन्त्रमतिज्ञा संसारस्तन्निवृत्तिश्च संविदा ।

उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम् ॥”

द्वितीयाध्यायान्ते ।

“संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तदवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थाश्चेह कीर्तिताः ॥”

तृतीयाध्यायान्ते ।

“आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्नस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तच्चयेहोपपादितम् ॥”

चतुर्थाध्यायान्ते ।

“प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चिनः ।

फलं दुःखं विमुक्तिश्च चतुर्थे परिकीर्तिताः ॥”

पञ्चमाध्यायान्ते ।

“जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्यानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तिताः ॥”

इत्येवम्प्रकारेण शास्त्रार्थसंग्रहे कुत्रेऽपि(१) इदानीं न्यायसू-

भाष्यतुर्विधं” इति निरूपणात् जगद्दीशमहाचार्यकृततर्कामृ-
त-वाण्डमट्टकपदार्थप्रदीपिकादीनां सर्वापेक्षया प्राथम्यापत्तेः ।

(१) व्याख्यानानां पदार्थानां संक्षेपेन निरूपणं न्यायमिदानीं
निरूपणं च सर्वदर्शनसंग्रहादौ धर्माध्यायायांदिभिः एतमेवेति
पिष्टमेवमिति ।

त्रपाठनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते । तत्र तावत् सूत्रपा-
ठपुस्तकं द्विविधमुपलभ्यते प्राचीनं भाष्यकारसम्मतपाठानु-
सारि नवीनं च विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतदृश्यनुसारि ।
किन्त्वेकं पुरातनं प्रायःशुद्धं पुण्यग्रामे (पूनानगरे) लि-
खितं नैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावधृतं वात्स्यायनीयन्यायभा-
ष्यपुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते तत्र सर्वत्र सूत्रभाष्ययोर्मध्ये वि-
रामचिह्नाभावात् सूत्राक्षराणां नवीनपुस्तकवत् गैरिकादि-
ना रज्जितत्वाभावात् कचिच्च भाष्यकारेणापि अवतरण-
व्याख्यानयोर्मध्ये सूत्राणां मिश्रणात् (१) कचिच्च स्वतन्त्रे-
च्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् सूत्रकारेण यद्ययत्र
ग्रन्थसङ्कोचः कुतस्तत्रतत्र वैशद्यार्थं भाष्यकारेण सूत्रत्वेना-
वभासमानानि बहूनि वाक्यानि रचितानि तान्यपि “स्व-
पदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः”रिति भाष्यलक्ष-
णसमन्वयिना तेन व्याख्यातानीति (२) भाष्यग्रन्थेन सूत्र-
पाठनिर्णयो दुरधिगम एव ।

सूत्राणां लघुत्वात् स्वल्पाक्षरत्वात् सर्वतः सारभूतत्वात्
भाष्यसंवलितानामेव तेषां पठनपाठनयोः प्रचारश्चिरन्तनः ।
कुतार्किकैश्च कुहेतूत्थापनादिना स च प्रचारो कृशतां नीत
इति एतावन्मात्रं सूत्रमेतावन्मात्रं भाष्यमिति निर्णयो न्या-
यवार्त्तिककारसमयेऽपि दुरधिगम एवासीत् अत एव वा-
र्त्तिककारोऽपि “अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं

(१) १ अ० १ आ० २८ सर्वतन्त्रसिद्धान्तसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

(२) १ अ० १ आ० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति २२ सूत्र-
व्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति” इत्याद्युक्तवान्(१) किन्तु मह-
 पिणाक्षपादेन प्रणीतस्य निःश्रेयसहेतुभूतस्य शास्त्रस्य कुता-
 र्किकाज्ञानान्धकारतिरोहितस्य प्रकाशनार्थं महाप्रदीपप्रज्वलने
 प्रवृत्तेन वार्तिककारेण प्रायो बहूनि सूत्राणि निर्णीतानीति
 तत्रतत्र वार्तिकदर्शनादवगतं भवति ।

अथ वार्तिककारकृतसूत्रनिर्णयोऽपि मन्देभ्यो नालं भवि-
 ष्यतीति पददर्शनेटीकाकार आचार्यवाचस्पतिमिश्रो न्यायवा-
 र्तिकतात्पर्यटीकायां सूत्रपाठनिर्णयं यत्र तत्र कृत्वापि साकरये-
 न तदाढ्यार्थं न्यायसूचीनिबन्धारूपं(२) न्यायदर्शनसारार्थबोधकं

(१) मुद्रितवार्तिकरूपुस्तके पृ० १३५ पं० ९ द्रष्टव्यम् ।

(२) एतदनुसारेणैव विश्वनाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्र-
 धृतौ तत्तन्नाम्ना ८४ प्रकरणानि विभक्तानि किन्तु मुद्रितस्य
 तत्सूत्रवृत्तिपुस्तकस्यानवस्थितत्वात् परिशुद्धे पुस्तके तत्सर्वं
 द्रष्टव्यम् ।

निबन्धोऽयं न्यायवार्तिके तृतीयखण्डेऽन्ते मुद्रितः । अ-
 हमाभिः समालोचितं न्यायसूचीनिबन्धे पदसंख्यायामक्षरसं-
 ख्यायां च लेखगणनायैषम्यं वर्तत इति । तत्र लेखकशोध-
 कप्रमादाज्जातमिति बोध्यम् ।

केचित्तु अयं न्यायसूचीनिबन्धस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटी-
 कायां क्वचिद् विसंवाददर्शनादिभिन्नकर्तृकत्वं वदन्ति । तद-
 स्तत् न्यायवार्तिकटीकायामेव १ सूत्रन्याय्याने पृ. २ “त-
 दिदमभिधेयसम्यग्प्रयोजनप्रतिपादनार्थकत्वं प्रथमसूत्रस्येत्यु-
 क्तम्” पृ. ४८ “तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजनस-
 म्यग्वान् दर्शयता पदायाः प्रमाणादय आदिष्टा” इति धर्मस्य-
 दर्शनात् पूर्वपरग्रन्थयोर्विभिन्नकर्तृकत्वापत्तेः ।

शाधुनिकास्तु नैतादृशो निबन्धः केनापि प्रामाणिकेनाचा-
 र्येण कस्मिंश्चिदपि शास्त्रे निर्मित इति केनचिद्वृत्तेनाम्य सू-
 त्रनिर्णायकस्य ग्रन्थस्योपलब्धेः प्रदर्शनेन वार्तिकलाभेच्छया क-

लिपिनोऽयमित्युद्धोषयन्ति । तदस्यन्तद्विद्रावितमनोरथम् यतः
ऋग्वेदीयशाकल्यसंहिताया मण्डलाध्यायसूक्तमन्त्रादीनां संख्या
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालोपपुस्तकालये वर्तमाने दे-
वीपुराणे २१४ पत्रे निरूपितास्त । अपरोऽपि तत्रिरूपकोऽनु-
याकानुक्रमनामा ऋग्वेदीयग्रन्थो वर्तते । यत्राध्याय—मण्डल-
वर्ग—सूक्त—ऋक्—पदाक्षराणां संख्यैव प्रकाशिता । यथा

“अध्यायानां चतुःषष्टिर्दशमण्डलानि दशैव १० तु ।

वर्गाणां तु सहस्रे द्वे संख्याते च पञ्चसरे २००६ ॥

सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खलिकर्षिणा ।

दश सप्त च पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् १०१७ (?) ॥

एकैर्च एकवर्गः स्यादेकश्च नयकस्तथा ।

द्वौ वर्गा तु द्यूचौ ज्ञेयौ द्यूने वृचशतं स्मृतम् ॥

चतुष्कं शतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ।

पञ्चकानां सहस्रं तु द्वे च सप्तोत्तरे शते ॥

श्रीणि शतानि षट्कानां चत्वारिंशत् षट् च वर्गकाः ।

शतमूनर्धिशतिभिः सप्तकानामूनाषष्टिरष्टकानाम् ॥

ऋचां दश सहस्राणि श्रधां पञ्च शतानि च ।

ऋचामशीतिः पादश्च १०५८० । पारायणं सम्प्रकीर्तितम् ।

अर्द्धर्चानां सहस्राणामेकविंशतिकं तथा ।

शतद्वयं तु द्वाविंशत्सपादं २१२३२ । मुनिभिः पुरा ॥

शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं

सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।

शतानि चाष्टौ दशकं द्वयं च १५३८१२

पदानि चर्चा दश चर्चितानि ॥

एकं च शतसहस्रं च दश च सहस्राणि सप्त शतानि ।

चर्चापदानि ज्ञेयानि पदानि चान्यानि चत्वारि ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रिंशद्दशसहस्राणि ४३२००० ॥”

इति ।

एवं यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थानां मन्त्रादि-
संख्या वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ । ६० । ६१ अध्यायेषु निरूपिता ।

माधवाचार्येण पराशरमाधवाख्ये पराशरस्मृतिभाष्ये १९३
स्मृतीनां संख्या कृता । यथा

“पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकलृप्तिर्विविच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः इलोका अष्टोनवदशतम् ॥”

एव महाभारते आदिपर्वणि संपूर्णस्य महाभारतस्य पर्व-
धान्तरपर्वोध्यायइलोकानां संख्या कृता ।

तथा मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशतीस्तोत्रस्य टीका-
याम्भे नागेशभट्टेन कात्यायनीयतन्त्रानुसारेण प्रत्येकाध्यायस्य
प्रत्येकमन्त्राणामक्षराणां संख्या प्रदर्श्य “अश्वयं गोप्यविधि”रि-
त्यादिना संख्या लिखिता । यथा

मार्कण्डेय उवाच ५ वैश्य उवाच २ राजोवाच ४ श्र
विश्ववाच २७ भगवानुवाच १ ब्रह्मोवाच १ देव्युवाच १२
देवा ऊचुः ३ इत उवाच २ अर्द्धइलोकाः ४० पादम-
न्त्राः २३ पादार्द्धमन्त्राः २२ सार्द्धपादार्द्धइलोकमन्त्राः* २२
इलोकमन्त्राः ५३६ इत्य सप्तशतमन्त्राः ७०० इलोकसंख्या ५७८
ग्रन्थसंख्या ६०२ अक्षरसंख्या १९२७२ ।

अपि च महाभाष्यानुसारी पाणिनिस्त्रयपाठो मिश्रः काशिका-
विद्वत्सुसारी च भिन्न इति नागेशभट्टेनैव ।

श्रीणि सूत्रसहस्राणि नव सूत्रशतानि च ।

चतुःषष्टि च सूत्राणि कृतवान् पाणिनिः स्वयम् ॥

महाभाष्यानुसारिपाणिनिव्याकरणसूत्रसंख्यानिर्णयः कृत इति ।

काशिकासम्मतद्वयं सूत्रपाठ इति प्रदर्श्य ।

“श्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

चतुर्ण्यपतिसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥”

इत्युक्तम् । इदं पुस्तकद्वयमस्मृतिकटे वर्तते ।

एवं शारीरकमीमांसासूत्रपाठनिर्णयेऽपि

“सूत्रं तु पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतपञ्चकम्” ।

५५५ सूत्राणि इति धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशाली-
यपुस्तकालये वर्तमाने शारीरकसूत्रसारायंचन्द्रिकापुस्तके
निरूपितम् ।

ग्रन्थं रचितवान् । यत्र न केवलं न्यायदर्शनाध्यायाद्विक्रम-
करणसूत्राणां संख्या निर्धारिता किन्तु १दानामक्षराणाम-
पि संख्या निर्धारिता । एवमुदयनाचार्या न्यायपरिशिष्टा-
ख्या(१) बोधतिद्धिर्वोधशुद्धिर्वैत्यपरनामधेयां न्यायसूत्रवृत्ति-
मेवं महानैयायिकश्रीगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्द्धमानोपाध्याया अपि
अन्वीक्षानयतस्त्वबोधारूपां न्यायसूत्रवृत्तिं निर्मितवन्त(२) इति ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो न्यायतत्त्वालोकारूपां न्या-
यसूत्रवृत्तिं रचितवान् तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यां तत्त्वचि-
न्तामणिव्याख्यामपि, तेनैव

“श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा(३) ।

लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत् ॥”

(१) अस्य ग्रन्थस्य ‘सण्डितमेकं जीर्णं पुस्तकं ममान्तिके
वर्तते । तट्टीकापि न्यायपरिशिष्टप्रकाशाख्या वर्द्धमानोपाध्याय-
कृता वर्तते ।

(२) सूत्रपाठनिर्णयार्थं तत्सारार्थनिरूपणार्थमेव वा उदयना-
चार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिर्वृत्तिग्रन्थो रचितो नो चेत् तात्पर्यप-
रिशुद्धिग्रन्थेन तट्टीकया न्यायनिबन्धप्रकाशाभिधया च सर्वोदाश्रय
व्याख्यातव्यात् किमपरमवशिष्टं यदर्थं वृत्तिग्रन्थः पार्थक्येन
रचित इति ।

(३) “श्रीमैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता ।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वेते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति” ॥

इति द्वैतनिर्णये ।

अस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनचरितमाचार्यवाचस्पतिमिश्र-
जीवनचरितप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

इत्यादिना न्यायसूत्रोद्धारनामा ग्रन्थो(?) रचितः किंतु तत्र
- सूत्रपाठ एव न त्वपरः कश्चिच्छेखः सूत्राणां निर्णायक इति ।

न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-कर्ममीमांसा-भक्तिमीमांसा-ब्रह्ममीमांसाशास्त्रसूत्राणामार्षत्वादाप्तोक्तत्वाद्वा समानं प्रामाण्यमित्यत्र सन्देह एव नास्ति । इदं तु व्याख्याकाराणां व्याख्यानकौशलं यत् स्वशास्त्रोत्कर्षस्थापनावेतरमतस्वच्छन्नेन स्वमतव्यवस्थापनम् । सर्वाण्येव शास्त्राणि अनेकात्मप्रतिपादकानि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे (वेदान्ते) विवादो व्याख्याकारमूलक एवेति नैव तिरोहितमस्ति दार्शनिकानाम् । तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिना सूत्रेण २ । १ । ११ एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याता २ । १ । १२ इत्यादिमूत्रेण च नास्तिकानामुपनिषद्भुक्तानां निराकरणं न तु न्यायादिदर्शनानां तत्र आपोक्तत्वात् शिष्टपरिग्रहात् । किं तु शङ्कराचार्यादिभिर्हठादेव तथा व्याख्यातं सूत्रेषु तदभावादिति । यत्तु एतेन योगः प्रत्युक्त इत्याद्युक्तं तत्राप्यर्थान्तरसंभवादार्षं व्याख्यानमपेक्षत इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणीयकालिकाखण्डे १५-१८ अध्यायेषु वेदादिविद्यानामितिहासो विस्तरेण निरूपितस्तत्रैव १७ अध्याये ।

“आश्वलायननामासौ शौनकात् प्राप्य चाखिलम् ।
संगृह्यापि च वैतानं सूत्रं होतुर्विनिर्मये ॥

आपस्तम्बो भरद्वाजः सत्यापादो(?) महामुनिः ।

कात्यायनोऽप्य वि-नास्तथा(?) षोष्ठायनो मुनिः ॥

तत्रैवाध्वर्युसूत्राणि निर्मेमुष्यजुषां तथा ।

(१) अयं न्यायसूत्रोद्धारग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतसीरीज-मुद्रितेन न्यायप्राप्त्येन साकं मुद्रितोऽस्ति ।

(२) सत्यापादो हिरण्यकेश एव इति सम्प्रदायचिदः ।

जैमिनिः सामसूत्राणि निर्ममे छन्दसां ततः ॥

सर्वेषां प्रत्ययैः कर्म यज्ञीयं समभूत् तदा ।

गोतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र हि ॥

शतोऽथ मुनिभिस्तत्र शार्गर्ली योनिमृच्छति ।

पुनश्चानुगृहीतोऽमौ श्रुतिसिद्धान्ततर्कतः ।

सर्वलोकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥” इत्युक्तम् ।

तच्च शापानुग्रहाभ्यां समन्वयनीयम् ॥

प्राणतोषिणीतन्त्रे तु अष्टादशविद्यानिरूपणप्रस्तावे “गोतमेन तथा न्याय”मित्यादिवचनानि गन्धर्वतन्त्रनाम्ना समुद्भूतस्य न्यायनिन्दाप्रशंसासमन्वयः कृतस्तथाहि “गन्धर्वतन्त्रे” ।

“गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि ।

शार्गर्ली योनिमायनाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मसु ॥

अत एव महाभारते मोक्षधर्मे काश्यपेन्द्रसंवादे ।

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ इति प्रस्तुत्य

आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ।

यस्मेयं फलनिष्पत्तिः शृगालत्वं मम द्विज ॥

इति ब्राह्मणं प्रति शृगालवाक्यम् ।

नन्वा‘न्वीक्षिकी दण्डनीतिसूत्री त्रिदिवमुन्दरोति’ कालीकुलसर्वस्वीयवचनेन आद्यानामसहस्रान्तर्गतत्वेनान्वीक्षिक्याः श्रीमदक्षिणकालिकास्वरूपाया अध्ययनरूपोपासनया यदि शृगालत्वं स्यात् तदा चतुर्वर्गफलं कुतो लब्धव्यमिति चेत् सत्यम् आन्वीक्षिक्यव्यात्मविद्येति द्रुमः सा च दत्तात्रेयप्रणीता न गोतमोक्ता तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे ।

‘पष्ठे ऽत्रैरपत्यत्वं वृत्तः प्राप्तोऽनुमूयया ।’

आन्वीक्षिकीमलर्काय महादादिभ्य ऊचिवान् ॥’ इति ।

अत्रिणा वृत्तः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः कथमित्याह अन-
मूयया मापेवापत्यं वृत्तवान् इति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः । शेषं
सुगमम् । “आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामिति” श्रीधरस्वामिना
व्याख्यातं न गोतमोक्तविद्या सा तु तर्काद्व्यपत्वेन प्रसिद्धेति
चेन्नैवम् तथात्वे आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामिति मोक्षधर्मश्लोके
तर्कविद्येति विशेषणम् आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशा-
स्त्रयोरित्यमरसिहोक्तं न सङ्गच्छते तस्मात् तयोर्द्वयोरेवान्वीक्षि-
कीति नामधेयम् । अथ तर्क्युक्तदोषस्तदवस्थ इति सत्यम् ग-
न्धर्वतन्त्राभिप्रायमनालोच्य दोषमाशङ्कसे तथाहि निष्ठाया
अतीतार्थाभिधायित्वाच्छार्गर्ली योनिमापन्नाः मात्ताः शृगा-
लयोनिताः सर्व एव गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः केवलं तर्क-
शास्त्रनिपुणाः सन्तः सर्वकर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य
निर्गलितार्थः । शास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्य-
ते । अत एव

‘आम्नायार्थाविवादेन न्यायचिन्तां करोति यः ।

तेन निःश्रेयसं प्राप्यं शार्गर्ली योनिमन्यथा ॥’

इति पठन्ति । मोक्षधर्मश्लोकार्थस्तु तर्कविद्यामान्वीक्षिकी-
मनुरक्तोऽहं द्विजानाक्रोष्टातिवक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रो-
शस्य अनिवादस्य च फलनिष्पत्तिर्मय शृगान्त्वमिति । युक्तं
चैतद् वाचिरूपापस्य मनुना तयात्वस्य प्रतिपादितत्वात् त-
या च मनुः

‘नरैरिजैः कर्मदोषैर्माति स्यावरनां नरः ।

वाचिकैः पक्षिनां याति मानसैस्त्यजानिताम् ॥’ इति ।

मानसपापं तु न शृङ्खलानामित्यग्रे वक्ष्यते । कलीतरपरं
॥ तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे

‘सानुद्वेष्टि कलिं संम्राट् सारङ्ग इव सारमुक् ।

कुशलान्पाशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥’

सारङ्गोभ्रनर इव सारग्राही संम्राट् राजा कलिं नानुद्वे-
ष्टीत्यन्वयः । कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पेन सिध्यन्ति
फलन्ति । इतराणि पापानि नाशु सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव
सिध्यन्ति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानस-
मित्यमरः । यदि तु तर्कविद्यापाठेन शृङ्खलत्वमुच्यते तदा
तु मोक्षधर्मस्थाक्रोष्टेत्यादिश्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधी-
भिर्विचार्यमिति ।” इत्थं च प्राणतोषिणीकुटुम्बवस्थाया
आक्रोशस्य अतिवादस्य च फलं शृङ्खलत्वं न त्वान्वीक्षिक्य-
नुरागस्येति निष्कर्षः ।

यत्तु सांख्यप्रवचनभाष्ये पराशरोपपुराणनाम्ना

“अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

स्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥”

इति वचनं समुद्धृतं तत्सर्वं पूर्वोक्तन्यायप्रशंसाप्रतिपादक-
श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिविरुद्धत्वादेकदेशीयत्वादुपपुराणोक्त-
त्वाद्योपेक्षणीयम् ।

तथाहि श्रुतिस्मृतिपुराणसदाचारवलावलपरीक्षायाम् पूना-
नगरस्यानन्दाश्रमयन्त्रमुद्रितगीतमश्विनीश्वधर्मसूत्रे २ पृष्ठे “अथ
यत्र द्वे विरुद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः, यथा “अतिरात्रे
पोडशिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे पोडशिनं, गृह्णाति” “उदिते

जुहोति" "अनुदिते जुहोति" इति श्रुत्योर्विरोधः, तथा "नित्य-
मभोज्यं केशकीटावपन्नम्" इति गौतमः "पक्षिजग्धं गवाघ्रा-
तमवधूतमवसतम् । केशकीटावपन्नं च मृत्पक्षेपेण शुध्यति" इति
मनुः । तत्र किं कर्त्तव्यम् तुल्यबलविरोधे विकल्पः । प्रकर्ष-
बोधने तु श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीयः अतुल्यबल-
त्वात्, अत एव जावालिराह

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा ॥”

आचरास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन व्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विमकुष्यते ॥

विस्तरस्तु तन्त्रवार्त्तिकायाकरग्रन्थतोऽवगन्तव्यः ॥

यत्तु विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ पृ. ५ पं. १७
“निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां धृयगभिधानमभोजनं
जानाति भगवान् असपाद एव” इत्युक्तम् ।

शङ्कराचार्येण दृढदारण्यकोपनिषद्भाष्ये ४ अध्यायस्य
२ ब्राह्मणव्याख्याने ।

“अहोऽनुमानकीशर्ल दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्ताकिं रुवलीवर्द्ध” इति ।

विज्ञानभिषुणा विज्ञानामृताख्ये ब्रह्ममीमांसाभाष्ये अ-
द्वैतसिद्धान्तखण्डनप्रसङ्गे “आधुनिकास्तु” “पुच्छजबौद्धास्तु”
इत्यादिवार्षपः शङ्करानार्या एव परिगृहीताः ।

प्रसङ्गपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दल्यां तदलं प्रकीर्तितः
श्रोत्रियशृङ्गद्विजन्मभिरित्यादिवाक्यैर्नमिनीया एव परिगृहीताः ।

तत्सर्वं प्रस्थानभेदेन औदत्येन वा कृतमेवं समन्वयनीयम् ॥

आधुनिकन्यायनिरविदस्तु वदन्ति । एतानि न्यायदर्श-

नसूत्राणि खण्डितानि(१) पुरातनान्यायदर्शनाद् याथातथ्ये-
नोपलब्धात् केनचित् समुद्घृतानि यतः परीक्षाप्रकरणे प्रमा-
णादीनां परीक्षां विहाय प्रथमतः संशयस्यैव परीक्षितत्वात्
सकलपदार्थानां परीक्षाभावात् उद्देशक्रमपरीक्षाक्रमयोर्वैष-
म्याच्च । इदं वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यमपि विहाय किम-
पि प्राचीनं न्यायभाष्यमासीत्(२) इदमुपलभ्यमानं वा-
र्त्तिकमपि विहाय किमपि प्राचीनं वार्त्तिकमासीत्(३) हे-
त्वाभाससूत्रवार्त्तिके “वार्त्तिकं कुर्वाणेनोक्त”मित्याद्युक्तत्वात् ।

इदं सर्वं कुकल्पनामात्रं शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् वा-
चस्पतिमिश्रोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिरचर्चितत्वाच्च ॥

अभिनवदार्शनिकास्तु वदन्ति “पश्मिन् समये ऋग्वे-
दादिसंहिताग्रन्थानां(४) मन्वादिसृतीनां वायुपुराणादि-

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सि-
द्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(२) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सि-
द्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(३) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके भू-
मिकायां २ पृष्ठे “सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन
वार्त्तिकं निर्ममी यन्नाम साम्प्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीय-
व्याकरणे सूत्रभाष्ययोरन्तरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चा-
त्यानां मतेन वार्त्तिकवचनानीत्यादि ।”

विडिशमहाशयैरुक्त एवार्थः प्रसाधितः । “Ueber Das
Nyāyabhāṣya”, von Ernst Windisch, Leipzig,

(४) संहिताग्रन्थेषु ऋग्वेदपुस्तकेजोषाध्यायग्रन्थेषामपि स्तु-
तिपराणि वाक्यानि रचितानि तेषां समूहाः सूक्तानीत्युक्तानि
भवन्ति तेषां समुदायः संहितापदवाच्य इति संहिताया अ-
न्यर्थं नामेति तेषां सिद्धान्तः ।

पुराणानां च प्रणयने तस्मिन् समये मूर्खबहुले संसारे-
ऽध्यात्मविद्याया अभावात् कोऽपि पुरुषस्तद्विद्याप्रणयने न सं-
मर्थ आसीदिति पञ्चभिः पुरुषैरितस्ततः प्रकीर्णानि न्यायविद्या-
सम्बन्धीनि ५२८ लघुवाक्यानि कल्पितानि अत एव तान्य-
नवस्थितानि यतश्चतुर्ष्वध्यायेषु आधुनिकतार्किककल्पितोद्देश-
शलक्षणपरीक्षानुसारेण यायातध्येन शास्त्रसमाप्तिः कृता प-
ञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एव ॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्राणि १२००० नारदेन प्रणी-
तानि तद्भाष्यमपि ६०००० इलोकात्मकं महर्षिणा वाक्ष्याप-
णेन(१) प्रणीतम् । उपलभ्यमानानि वेदव्यासकृतित्वेन प्रसि-
द्धानि शारीरकमीमांसासूत्राणि शाङ्करं तद्भाष्यमप्युपलभ्यमा-
नं यमनराज्यप्रायत्यसमये सर्वगोपनार्थमद्वैतसिद्धान्तप्रचारार्थं
केनचिन्महाधूर्तेन प्रणीतमिति ॥”

अत्र परीक्षकास्तत्स्वविदस्तु वदन्ति प्रमेयसिद्धिः प्रमाणा-
द्धाति अभिनवदार्शनिकैर्निरूपितेऽर्थे न किमपि प्रमाणं द-
र्शितं नापि पलवती युक्तिरभिहितेति तत्सर्वं खपुष्पशशवि-
षाणनिरूपणादिमिति । तत्सिद्धान्तस्य परीक्षणोऽस्माकं
वाक्यद्वयं स्फुरति ।

“घटं भिन्धात् पटं छिन्धात् कृत्वा रासभरोहणम् ।

येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥”

“मुग्धमस्तीति वक्तव्यं दण्डहस्ता हरितकी ॥” इति ।

अपि च । मयागक्षेत्रे भूतपूर्वप्रदर्शिन्यामेकः सुदीर्घका-
यो लम्बग्रीवः सृष्टृष्टादौ नातिटद्धस्तिनलकमालाधारी वैष्ण-

(१) “वाक्ष्यापणि”यिति तु निकृष्टग्रन्थनाम्ना नागेशमद्वैत-
समुद्भूतं वैष्णवकल्पसिद्धान्तग्रन्थस्यायाम् ।

वाभासः प्रदर्शनीयपुस्तकसंग्रहमवने मिलितो यत्रान्यत्रासु-
लमानि बहुमूल्यानि महाभारतादीनि पुस्तकानि स्थापिता-
न्यासन् तेन महापुरुषेणोक्तम् “ममान्तिक एकमेवास्ति मह-
त्पुस्तकम् यत्र भूतभविष्यद्वर्तमानानां समस्तजगतः पुस्तका-
नामन्तर्भावोऽस्ति यथा

वेदस्मृतिपुराणेषु तन्त्राङ्गोपाङ्गनीतिसु ।
कौस्तुदीनां सहस्राणि चन्द्रिकानां तथैव च ॥
कौस्तुभानां तु लक्षाणि दर्पणानां तथैव च ।
मनोरमाणां लक्षाणि प्रकाशानां तथैव च ॥
चिन्तामणीनामयुतं प्रदीपानां सहस्रकम् ।
लघुभाष्यमहाभाष्यटीकानां टिप्पणस्य च ॥
विवरणानां च विवृतेर्लघुवृत्तेश्च दीधितेः ।
सुबोधिनीदीपिकानां प्रयुतान्यर्जुनानि च ॥
सारास्तेषां संगृहीता ग्रन्थे मार्तण्डमण्डले ।
तिस्रः कोटयोर्द्वयोर्विधग्रन्था मार्तण्डमण्डले ॥” इत्यादि ।

अत्र परीक्षका वदन्ति । सर्वैरपि निबन्धकारैरनिबन्ध-
कारैश्च विद्वद्भिरदृष्टत्वादनुद्धृतत्वादस्य ग्रन्थस्य महत्त्वस्य
चासम्भवदोषेण दूषितत्वात् स च शविषाणायित इति ॥

पाश्चात्पानुयायिनस्तु “तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्का-
रो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः” (४ अ. ३ आ. ४६ सू.)
इति सूत्रव्याख्याने “योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्य
इति भाष्यकारेणोक्तत्वात् योगशास्त्रस्य पतञ्जलिप्रणीतत्वात्
पतञ्जलेश्च स्त्रीष्टाब्दादन्मत् १४० चर्कः सदास्त-
समये वा वर्तमानत्वात् तत्पश्चात्काले न्यायसूत्राणां निर्माणं
जातमिति वदन्ति । तन्मन्दम् । पातञ्जले व्याकरणमहाभा-

प्ये(१) - प्रथमाहिक एव "सप्तद्वीपा वसुपती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साक्षाः सरहस्या(२) बहुधा भिन्ना एकशत-

(१) योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योपाकरोत् तं प्रघरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

चरक एव पतञ्जलिरिति भावप्रकाशे आयुर्वेदोत्पत्तिप्रकरणे विस्तरेण निरूपितम् ।

(२) केचित्तु "रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा" इति महाभाष्यप्रदीपोद्घोते नागेशभट्टेनोक्तत्वादुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वान्न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणां तत्र गतार्थत्वात् तेषामुपादानस्य पौनरुक्त्यमुद्भाव्य तत्पाठस्य प्रभित्तयं कल्पयन्ति तथात्वेऽपि इतिहासः पुराणमिति पाठस्य मुद्रितामुद्रितसर्वसाधारणेषु महाभाष्यपुस्तकेषु वर्तमानत्वात् पुराणेषु च न्यायस्य निरूपणात् योगापेक्षया न्यायस्यातिपुराणतयं दुर्वारमेष । यथा च पुराणेषु न्यायनिरूपणं तथा प्रतिपादितमधस्तात् । यद्वा "याको वाक्यं तर्कशास्त्र"मिति छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये ७ प्रपाठके १ खण्डे शङ्कराचार्येणोक्तत्वात् याको वाक्यमिति प्रतिपादकव्याकरणभाष्यापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वमित्याहुः ।

यद्वा । छान्दोग्योपनिषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे "तद्धेतद्घोर आहिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोवाच" इति । धौकुप्णेन तु भगवद्गीतायाम् ५ अध्याये ।

"सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।"

"एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥" इति ।

४ अध्याये ।

"इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्याकवे ऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ ७ ॥"

ध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं
त्रधाऽधर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं न्यायो
विमर्शा धर्मशास्त्राणि वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगवि-
धयः” इत्याद्युक्तत्वात् योगापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वसिद्धेः ॥

एके निरूपयन्ति “स्त्रीष्टाब्दारम्भात् परं पष्ठशताब्द्याम-
न्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा बौद्धो दिङ्नागाचार्यः प्रादु-
रभूत् तन्मतखण्डनात् न्यायवार्त्तिककार उद्द्योतकराचार्यो
दिङ्नागादर्वाचीनः वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भा-
ष्यकारो वात्स्यायनः भाष्यकारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षश-
तकद्वयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः

अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्याये

“तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ १३ ॥”

अत्रेदं न प्रमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्य नासीदेव ५
अध्याये ऽत्रैवोपनिषदि “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे” इत्या-
द्युक्तत्वात् । देवकीपुत्रेण श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायां १० अध्याये

“सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥”

इत्युक्तत्वाच्च ।

अत्रान्वेषकमभ्याः स्वाभिप्रायसिद्धये छान्दोग्योपनिषदुक्ता
देवकी मित्रा तत्पुत्रः कृष्णोऽपि मित्रः महाभारतमागवताशु-
क्ता देवकी मित्रा तत्पुत्रः कृष्णोऽपि मित्रः सांख्यकर्ता कपिलो
मित्रः उपनिषदुक्तः कपिलस्तत्कृतं सांख्यं च मित्रमित्यादि प्र-
लपन्ति । तच्चूषणासास्पदम् तथोक्तमिभ्रत्वे तेषुनेषु ग्रन्थेषु
देवकीकृष्णोक्ताः अद्वानन्त्यप्रसङ्गात् उपस्थितं परित्यज्यानुप्र-
स्थितकल्पने मानामादात् तत्तुल्ययुक्त्या सूर्यचन्द्रादीनामपि प्रत्य-
हमुदयास्तत्वात् स्थानान्तरे दर्शनात् परिमाणन्यूनाधिक्यदर्श-
नादेवामध्यानन्त्यकल्पनापत्तेरित्यलं पल्लवितेन ॥

जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य गौतमस्य गोतम इति नाम कल्पितम् ।” इत्यादि ।

अत्र समालोचयामः । महादिङ्नागादिभेदेनानेके दिङ्नागाः सञ्जाताः(१) वार्त्तिककारेण कस्य दिङ्नागस्य मतं खण्डितं ? यदि प्रमाणसमुच्चयग्रन्थकर्तुर्दिङ्नागस्य ग्रहणं तदा यथाकथञ्चित् आख्यायिकालापादिश्रवणेन तत्समय-निर्णयेऽपि तत्पश्चात्कालवर्तित्वं वार्त्तिककारस्य कथमपि भवितुं नार्हति प्रमाणग्रन्थं विहायापि प्रमेयादिग्रन्थेष्वपि दिङ्नागमतखण्डनदर्शनात् सम्पूर्णन्यायग्रन्थसमालोचकदिङ्नागान्तरसम्भवात् ।

अपि च “वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भाष्यकारो वात्स्यायनः भाष्यकारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षशतद्वयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः” इति यदुक्तं तत्तु “मुखमस्तीति चत्तव्यं दशहस्ता हरीतकी”तिवत्, तत् कस्मात् प्रमाणादवगतं महाशयेनेति ? नावगम्यते । यदि सूत्रभाष्यवार्त्तिककाराणां पूर्वाप-

(१) एको दिङ्नागः सहस्रम्वरस्य प्रशिष्यः ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं पञ्चशताब्द्यां जातः “India, what can it teach us”, pp 305-307

अपरो विक्रमादित्यसमासदा कालिदासेनोक्तः विक्रमादित्य-समयश्च १९७३ वर्षेभ्यः पूर्वमिति हालसप्तशत्या निश्चीयते । महा-दिङ्नागादयोऽत्रैव ६१ पृष्ठे निरूपिता इत्यादिदिङ्नागभेदाः ।

अत्रैव पुस्तके इदमपि निरूपितं तावत् ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं पञ्चशताब्द्यां मध्ये कालिदासोऽभूत् एवं चेत् पञ्चशताब्द्यामन्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा भाविर्भूतं दिङ्नाग कालिदासो “दिङ्नागानां पयि परिहरन्” इत्यादिना मेघदूते कथं लिखेदिति यद-तो व्याघातः ।

रभावे नियम एवैतादृशस्तदा माश्रवाचार्येण १.३.१३ शफा-
ब्दे(१) वर्तमानेन वेदधर्मशास्त्रमीमांसाशास्त्रादयो व्याख्या-
ता इति वेदधर्मशास्त्रादिकर्तुरपि वर्तमानसमयात् पूर्वं पष्ठशता-
ब्द्यां सप्तमशताब्द्यामेव स्थितिः स्यादिति(२) ।

यत्तु “न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः
जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य
गौतमस्य गौतम इति नाम कल्पित”मित्युक्तं तस्माद् बहु-
ज्ञत्वं रहस्यज्ञत्वमपि प्रकाशितं भवति । किं तु शतपथ-
ब्राह्मणमत्स्यपुराणादि तु दूरे स्थितं महाशयेन नैपधचरितमपि
न पठितं येन “गौतमं तमवेत्येवेति”(३) पठित्वापि गो-
तम एव तन्नाम इति निश्चितं स्यादिति ।

यत्तु गौतमचरितनिरूपणप्रसङ्गात् “वैशेषिकशास्त्रप्रणेता
काणादः स च काकमांसभक्षीति” इत्यादिना एकेनैव यन्त्रेण
कणादमपि पेपितवोस्तन्महदाश्चर्यम् ।

त्रिकाण्डशेष-मेदिनीकोशप्रामाण्यात् काणः काकस्त-
मचीति काणादः काकमांसभक्षीति यावत्(४) ।

उल्लुका एव काकमांसं भक्षन्तीति अन्वर्थं तस्य वै-

(१) आनन्दाधमसंस्कृतसंस्मरणं ० २ विज्ञापने ३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(२) अन्वेषकमन्यास्तु निर्धारितवन्तः प्रथमं संहिताप्र-
ग्ननिर्माणं ततो ब्राह्मणग्रन्थानां ततश्च सूत्र-भाष्यग्रन्थानां नि-
र्माणं जातमिति । तदपि काल्पनिकमेव आश्रयलायनसूत्र एव “सू-
त्रकारभाष्यकारमितिहासपुराणकार”मित्याद्युक्तत्वात् ।

(३) नैपधचरिते १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

(४) History of Indian Literature, p. 246

शेषिकशास्त्रकर्तुः कणादस्य उलूक इति नाम(१) । पक्ष्या-
त्मकत्वात् कौशिकगोत्र इति आहुण(२)इति नामान्तरं
तस्य इत्यादिजैनप्रलापान् हृदि निधाय आर्यशास्त्रेतिवृत्तं
सिद्धान्तयन्ति केचित् ।

तच्च सर्वान् वेदान् शास्त्राणि च मिथ्यात्वेन प्रलपतः
कस्याचिजैनस्य लेखमेव(३)मूर्ध्नि स्थाप्य कणादस्य महर्षे-

(१) न्यायकन्दलीभूमिकोक्तप्रमाणेन कणभुग् वा कणादो वा तस्य
महर्षेर्नाम तस्मादागतं शास्त्रं कणादम् । तथैव उलूकादागतं
शास्त्रमेव औलूक्यमिति औलूक्यदर्शननाम्ना माधवाचार्येण वैशे-
षिकदर्शनं समुद्धृतं सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ।

(२) न्यायदर्शनप्रणेता राहुगणो गोतम इतीतिहासं केन-
चित् श्रुत्या वैशेषिकशास्त्रतत्कर्तृकणादनिम्बासमये 'एवमया' नि-
पीडितचेतसा कणाद एव आहुणनाम्ना प्रलपितः । यथा च राहु-
गणो गोतमो न्यायप्रणेता तथा प्रतिपादितमवस्तात् ।

(३) तीर्थकल्पग्रन्थे

"मुनीनां कोटिविंशत्या कुन्त्या च सह निर्धृताः ।

हृताहृतप्रतिमोद्धारा अत्र ते पञ्च पाण्डवाः ॥" इति ।

अहंपूजका यदि पाण्डवास्तर्हि धर्मराजो युधिष्ठिर इन्द्रोऽर्जुनो
वायुर्भीमोऽद्वितीयकुमारी नकुलसहदेवायिनि भारतायुक्तिः कुत्र ग-
च्छेदिति । भगवतो विष्णोरवतारं सर्वविद्यानिधानं वेदव्यासं स्वकुशि-
त्वेन भगवन्तं पाणिनिं शालातुरीयत्वेन भगवन्तं महर्षिं शाकटायनं
शकटाक्षजत्वेन सर्वान् भोग्रियान् ब्राह्मणान् मिथ्यादृष्टित्वेन गण-
रक्षामहोदध्यादीं प्रलपन्ति स्म जनाः तत् किं यस्तुतत्तन्निर्णाय-
कमिति वृत्तनिर्धारकं वा मन्तव्यं भविष्यति ? । पुराणेषु पादपूरणा-
यंकचकारोपन्यासात् वेदव्यासश्चकुशिः चकारपूर्णो कुशिर्यस्येति
द्युत्पत्त्याऽद्वयम इति शालातुरो ग्रामस्तत्रमयः पाणिनिर्ग्राम्यः
शकटाक्षो भारवाहकः शाकटायन इति तेषां हृदयम् ।

पुरुजातके रामलक्ष्मणमरुतशत्रुघ्नो भ्रातः सौता च तेषां भ-

नाम प्रसह्य काणाद इति कल्पयित्वा काणशब्दं कस्मिंश्चित्कोशे
काकवाचकं दृष्ट्वा काकमांसमक्षीति निर्धारितवानित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु “कणादः काश्यपः समाविति” त्रिकाण्डशेषकोशा-
त् “काश्यपोऽब्रवीदिति प्रशस्तपादभाष्याच्च काश्यपस्य महर्षेः पुत्रः
कणाद इति” कणाद इति तस्य कापोर्त्वां वृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिप-
तितस्तण्डुलरुणानादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता सञ्ज्ञा” ।
“स्वयमीश्वरः उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामा-
न्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थपट्टमुपदिदेशे”त्यादिपौराणिकीं
कथामजानन्तः ।

“योगाचारविभूत्या यस्तोपयित्वा महेश्वरम् ।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजं नमः ॥”

इतिप्रशस्तपादभाष्यमप्यवज्ञाय अपरिचितनिन्दास्तुतिवि-
पया अज्ञातसिद्धान्तपूर्वपक्षास्ते व्यामोहयन्ति श्रोत्रियद्विजबाल-
कान् । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीभूमिकायां ६ । १.१. पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

केचिद्वदन्ति “शतपथब्राह्मणायुक्तो गौतमः शाक्यसिं-
हो बुद्धो गौतमः इन्द्रभूतिर्जनगौतमश्च एते स्त्रीष्टान्दार-
स्मात् ६०० वर्षेभ्यः पूर्वं वर्तमाना एककालावस्थापिनः(१)

गिनोति भगिन्या सह विवाहो जात इति चात्मीकिरामायणा-
ध्यात्मरामायणादि सर्वे मिथ्यैवेति ।

एवं सति एकधर्मावलम्बिनिरूपितापरधर्मिकेतिहा-
सादिना वस्तुस्थितिर्नायगन्तव्या यथा ख आचार्य-
वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् “पुरुषापसदैर्विगा-
नैः पशुप्रायै”स्त्यादिना बौद्धा जेनाश्च परिगृहीताः ।

(१) यास्कासुरायणयोः शिष्यो जातूकर्ण्य इत्यत्र शतपथब्राह्मणं
प्रमाणं प्रदर्श्य यास्कासुरायणयोः स्त्रीष्टान्दारस्मात् पूर्वं पष्ट-
शताब्द्यां स्थितिर्निर्णीता । अत्र गुरुपरम्पराबोधकं दिव्यावदा-
नीय ३३ अध्यायस्थं वचनं “ब्रह्मा देवानां परमतापसः इन्द्र-

आमन् परं गोतमेन तस्मिन् सपये. न्यायमूत्राणि प्रणी-
तानि न वेति ? प्रणीतानि वा पञ्चाध्याय्यात्मकानि प्रणीतानि
न वेति सन्देहः । यम तु यतं यथमाध्याय एव प्रणीतो
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्यायाः येषु वैशेषिक-योग-मीमांसा-वे-
दान्त-बौद्धदर्शनानां समालोचनानि तेऽन्येन केनचिद्ग्रन्थ-
कारेण भिन्ने सपये रचिताः । एष्वध्यायेषु अनेकत्र ऋ-
द्धावतारमूत्रेभ्यो नागार्जुनकृतपाध्यमिकमूत्रेभ्यः आर्यदेवक-
तशतकाद्य अक्षरशो विपयाः समुद्धृताः । एते च ग्रन्थाः स्त्री-
प्राब्दारम्भसमयनिकटवर्तिन इति ।”

अत्र समालोचयामः । शतपथब्राह्मणाद्युक्तो गौतम
इत्यत्रादिशब्देन ऋग्वेदसंहिता-अथर्ववेदसंहिता च गृहीता ।
तथा सति न्यायमूत्रकर्ता गोतमो बुद्धगौतमो जैनगौतमश्च
एककालावस्थापिन इति ऋग्वेदसंहितादिषु गोतमोक्त्या बुद्ध-
जैनगौतमात् पश्चात्कालभाविनस्ते ग्रन्था इति निष्पन्नम् ।
बुद्धात् पूर्वम् ऋग्वेदसंहितादयो ग्रन्था नासन्नेवेति हृदयम् ।
वेदधर्मशास्त्रपुराणतन्त्रादिषु यत्रयत्र गोतमशब्दाः यत्रयत्र

एव कौशिकस्य वेदार्थान् वाचयति स्म । इन्द्रः कौशिकोऽर-
णेमीगौतमे (?) वेदान् वाचयति । अरणेमीगौतमौ श्वेतकेतुं वेदान्
वाचयतः । श्वेतकेतुः शुक्रं पण्डितं (?) वेदान् वाचयति ।”
इत्यादि प्रदर्शितम् । अत्र शिष्यात् पूर्वं गुरोः स्थितिस्तत्पूर्व-
शताब्द्यामिति क्रमेण निर्धारिते ख्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्वं गौतम-
स्य स्थितिः पञ्चशताब्द्यामन्ते सिद्ध्यति ।

एवं चेत् परमगुरोर्ब्रह्मणः स्थितिः सप्तमशताब्द्यां स-
म्भवति तथा च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेककालावस्थायित्वादे-
तेषां स्थितिर्मरणादिकं च ख्रीष्टाब्दारम्भात् सप्तमशताब्द्यां भवेदिति
केन धारणीयम् ?

चा गौतमशब्दास्तेषां वाचक एक एव पुरुषस्तेनैव न्यायशास्त्रं तेनैव धर्मशास्त्रं तेनैव पितृमेघमूत्रं तेनैव यत् कर्तव्यं तत् सर्वं कृतम् (१) अत्र गौतमीयं तन्त्रं कस्माद्विस्मृतमिति न बुद्ध्यामहे ? किन्तु प्रमेयसिद्धिः प्रमाणान्भवतीति “इदं मया बुद्ध्यते” “इदं मया न बुद्ध्यते” इति कथनादेव कथं परमतिपत्तिर्भविष्यतीत्यपि न बुद्ध्यामहे । प्राधान्येन प्रमाणनिरूपणपरस्य न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यं यथा वेदधर्मशास्त्रपुराणादिषु दृश्यते तथा नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् । एवं स्थिते न्यायशास्त्रस्य प्रामाण्याप्रामाण्यपरीक्षकस्य कियती सामान्यपेक्षितेति पूर्वोक्तवचनान्येव बलवत्यो युक्तय इति महदाश्चर्यम् ।

अत्र त्रयाणां गौतमादीनामेककालावस्थायित्वमुक्त्यैव न सम्भवति प्रमाणाभावादिति प्रथमः । बुद्धगौतमजैन-गौतमयोरेयथाकथञ्चित् बौद्धजैनपट्टावल्यादिदर्शनात् समयनिर्णयेऽपि शतपथब्राह्मण-(२)ऋग्वेदसंहिताथर्ववेदसंहितोक्तगो-

(१) अत्र वैद्ययज्ञिकलेख एव प्रमाणम् । शास्त्रत्रयस्य कर्ता एक एव गौतमः अत्र प्रमाणं स एव जानाति । अस्माभिर्यदुक्तं योग-ध्याकरण-वैद्यककर्ता एक एव पतञ्जलिस्तत्र प्रमाणं स्कन्दपुराणीयागस्त्यसंहितास्थं पतञ्जल्यादिर्भावप्रकरणम् ।

(२) नव्यास्तु इतिहासेन-युक्ता कल्पनया वा वेदानां समयनिर्णयं न कृतवन्त एव परं नक्षत्रग्रहगणितेन दुरुच्छेदेन प्रकारेणापि कृतवन्त इति अल्पज्ञानां ध्यामोहनमात्रम् । वेदानां प्रणयने देशस्य ज्ञानाभावाद् ग्रहादीनां गणितमकिञ्चित्करं देशनिर्णयेऽपि ग्रहाणां गतिरपि पुनः पुनरपि तथैव भवतीति अव्यवहितपूर्वगतिसमय एव वेदाः प्रणीता इत्यपि स्थिरीकर्तुमशक्यमिति नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् । विस्तरस्तु महामहोपाध्यायधीसु-

तमस्यातिचिरन्तनस्य समयानिर्णयस्तु इदानीपर्यन्तं न जात
इति द्वितीयः । त्रयाणां समानकालिकत्वे वेदानामपि
तत्पश्चाद्भावित्वे बुद्धदेवेन वेदास्तर्कादीनि शास्त्राणि कथं पर्या
लोचितानीति बुद्धदेवसमानकालिकेन जैनगौतमेनापि वेदधर्म
शास्त्रपुराणतर्कादीनि शास्त्राणि कथं मिथ्याशास्त्रत्वेन(१) प्रति

धाररद्विवेक्षिताद् यमारसमोडिकल्हालयन्त्रे मुद्रिताद् दिङ्मी
मांसाप्रन्थादघनान्तव्य इति नेह पिष्टपेषणमिया प्रपञ्चितमस्मामि ।

(१) "Encyclopaedia of Religion and Ethics" Vol
VII p 467, article on "Jainism" by H Jacobi

इवेताम्यरजैनास्त्वेव वदन्ति २४ तीर्थङ्करो महाधीरस्वामी
स्वशिष्याय गौतमाय इन्द्रभूतये चतुर्दशपूर्वसञ्ज्ञकान् पचादशा
ङ्गसञ्ज्ञकान् सिद्धान्तानुपदिदेश ते चैकादशाङ्गसञ्ज्ञका ४१ भागेषु
धिमत्ता यथा ११ अङ्गानि १ आचाराङ्गम् २ सूत्ररुदङ्गम् ३ स्थाना
ङ्गम् ४ समवायाङ्गम् ५ भगवतीसूत्रमित्यादिना । तत्र ४० नन्दिस्त्र-
म ४१ अनुयोगद्वारसूत्रमस्ति । तत्रानुयागद्वारसूत्रे "ज इम अघ्राणी-
हिं मिच्छादिङ्गीहि सच्छन्दयुजिमइ धिगप्यिय त जहा भारह रामायण
भीमासुदृक् कोडहय घोडयसुय (घोडयमुह) सगडभदियाड क
प्पासिय नागसुदुम वणगसत्तरीयेसिय वइसेसिय बुद्धसासन
काथिल लोगायत सङ्घितत माढरपुराण वागरणनाडगाइ अह-
या सायत्तरि कलाड चत्तारिय वेया सङ्कोवहा सेत लोइय
ता आगमउ भावसुयम्" ।

अत्र नन्दीसूत्र पाठांतराणि 'कोडहय' कोडिहय । अपि च
'भागवय पाञ्जली पुस्तवेवय लेह गणिम सउणरूप' यतावान्
पाठोऽधिक ।

भगवतीसूत्रे च २।१।२० रिउव्वेय अनुवेय सामवेय अहव-
ण्वेय इतिहासपञ्चमाण निघटुलट्टाण चउणह्वेयाण सगोव
गाण सरहस्साण सारण धारण धारण पारण सडगवी स-
ङ्घिततविसारण सखाणे सिस्सर काये चाणस्से छदे निरुत्ते जो
इसामयण अण्णसुय वहसु वमण्णणसु परिव्वायणसु नणसु

पादितानीति तृतीयः । यथा च बुद्धदेवेन वेदादयः पर्या-
लोचितास्तथा तेनैवोक्तं प्रदर्श्यते ।

ब्रह्मजालसूत्र १-३२

“इयं भिक्खवे एरुच्चो सप्पणो वा ब्राह्मणो वा तक्की
होति वीमंसी । सो तक्कपरियाहसं वीमंसानुचरितं सयं प-
टिभानं एवं आह ।” इत्यादि ।

अत्तनगलुवंमपुस्तके २२९ पृष्ठे “तक्कमत्थं” तर्कशास्त्रम् ।

ललितविस्तरेऽपि १२ अध्याये “निघण्टो-निगमे-पुराणे-
इतिहासे-वेदे-वैशेषिके-हेतुविद्याया” (१) मित्यादि ।

रिनिष्ठिर याविहोत्था* इति । भगवतीसूत्रविषयकनिरा-
ख्येयमहाशयकृते २ खण्डे २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नव्यास्तु उक्ता भागमा अतितथीना खीष्टाब्धारम्भात् प-
रममुकशताब्द्याममुकशताब्द्यां प्रणीता इति । इति तु श्रूयत
एव महाधीरस्वामिनः समये लेखनसम्प्रदायाभावात् गुरुप-
रम्परया श्रुताः शिष्यकण्ठे स्थिताः पश्चाच्च लेखनसम्प्रदाय-
प्रचारेण पुस्तकरूपेण सम्प्रज्ञा जाता इति । यदि च लेखशब्द-
स्य प्रणयनमेवार्थस्तदा विक्रमादित्यसंयन्सरारम्भात् ४७० वर्षे-
भ्यः पूर्वमेव निर्माणं गतानां महावीरस्वामिनां गौतमस्य च संचादो
लेखकेन कया रीत्या दृष्टः श्रुतो वेति महान् विप्रबो भवेदिति ।

अत्र लेखनसम्प्रदायाभावस्यायमेवार्थो यदन्यमतावलम्बिभि-
र्न पाठ्या न च धाव्या आगमा इति, न च लेखने मूर्खा यज्ञा वे
ति जैनवृद्धा वदन्ति ।

(१) हेतुविद्या तु गौतमप्रोक्तं न्यायशास्त्रमेवेति महामारताडौ
सुव्यक्तम् । तथाहि

“न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्यागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि २१० अध्याये ।

*जैनप्रभाकरयन्त्रमुद्रिते सटीकभगवतीसूत्रपुस्तके १४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपि च बुद्धदेवस्य न्यायप्रणेतुर्गोतमस्य च एककालाव-
 स्थायित्वं नैव सम्भवतीति चीनदेशीया जापानदेशीयाश्च सिद्धा-
 न्तयन्ति तथाहि—Sadajiro Sugiura नामकजापानदेशीय-
 विद्वद्वरेण स्वरचिते “Hindu Logic, as preserved in
 China and Japan” (Philadelphia, 1900; Publications
 of the University of Pennsylvania Series in Philosophy,
 No 4 ग्रन्थे २० पृष्ठे निरूपितम् । “एकस्य मते स्त्री-
 ण्ढारम्भात् १०३० वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य जन्मा-
 भूत्, द्वितीयस्य मते १०१४ वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य ज-
 न्माभूत्, तृतीयस्य मते स्त्रीण्ढारम्भात् ७८० वर्षेभ्यः
 पूर्वं चतुर्थस्य मते ७२३ वर्षेभ्यः पूर्वं पञ्चमस्य मते ७१५
 वर्षेभ्यः पूर्वं षष्ठस्य मते ६८७ वर्षेभ्यः पूर्वं सप्तमस्य
 मते ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य जन्माभूदिति ।”

अत्र चीनदेशीया बहवः सिद्धान्तयन्ति खलु महाटी-
 काग्रन्थे १ । २२ निरूपितमस्ति “भारतवर्षे आदौ न्याय-
 शास्त्रप्रणेता “सक-मक” नामको ब्राह्मणोऽभूत् वस्तुतस्तन्नाम
 “मक-सक” इति । अत्र मकशब्दश्चतुर्वाचकः सकशब्दश्च पा-
 दवाचक इति गुणवशादेव अक्षपाद इति तेन नाम लब्धम् ।
 वस्तुतः गोतमनाम्नैव सर्वत्र प्रसिद्धिः । अस्याक्षपादाप-
 रण्यस्य गोतमस्याविर्भावो बुद्धदेवाद् बहुवर्षशताब्दीभ्यः
 पूर्वमभूदिति ।

“अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥

हेतुधादान् विवदता यत्ता संसत्सु हेतुमत् ॥ उक्ते जो-
 श्यादि महामारते शास्तिपवेणि १८० अध्याये । रसु नष्टसु

। वं-

। स-

“बुद्धदेवस्तु महादार्शनिको नाभूत् किन्तु सांभानिको वि-
पयसंशोधको दयालुश्च तेन पञ्च शुद्धाः सप्त अयुद्धा(प-
दार्थाः)श्चिन्तिताः(१) अर्थात् हेतवो हेत्वाभासाश्चेति सर्वं
न्यायदर्शनरहस्यमनुगतम् ।”

“स्त्रीष्टाविर्भावाद् द्वितीयज्ञतान्थां युर्जुनामकमहाजानि-
कबौद्धपण्डितेन स्वग्रन्थे समालोचितम् ।”

“Hindu Logic as preserved in China and Japan”
नामके ग्रन्थे ३३ पृष्ठे महादिङ्नागस्य चरिते प्रतिपादित-
म् Kwei-Ke नामकग्रन्थस्य भूमिकायाम् वसुधन्धुसमयात्
परं रंकी—रंशिकीनामकयोस्तर्कग्रन्थयोर्निर्माता बोधिसत्व-
दिङ्नागः प्रादुरभूत् स च सहस्रबुद्धान्तर्गतः पर्वते वसन्
स्वकीयां ध्यानशक्तिपवर्धयत् यस्मिन् समये गम्भीरतत्त्वप्रति-
पादकस्य तस्य ग्रन्थस्य समाप्तिरभूत् तस्मिन् समये पर्वतस्य
देवता तत्सन्मानार्थं भूमेरूर्ध्वं सप्तपाष्टिहस्तपरिमितमुच्चैः स-
मारुह्यावोचदिदं खलु शाक्यबुद्धात् पर(२)मनेनैव बुद्धेन मथमतो
न्यायशास्त्रोपरि व्याख्यानं कृतं यदि शाक्यबुद्ध इदानीं वर्त-
मानश्चेत्तदा तस्याप्यादरणीयोऽयं भवेदिति ।” अनेनापीतिहा-
सैनानुमितं भवति यत् शाक्यबुद्धात् पूर्वमपि गौतमप्रोक्तं
न्यायशास्त्रमासीदेवेति ।

यद्योक्तं “गौतमेन न्यायशास्त्रस्य प्रथमाध्याय एव प्रणीतः
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्याया अन्येन प्रणीता बौद्धादिदर्शना-

(१) Kwai-Shin-mitz, Vol. V., p. 2 seq.

इति १ अनेनानुमितं भवति शाक्यबुद्धेन गौतमप्रणीतं न्यायशास्त्रं
चेतमिति ।

* जैनप्रमाण

नां तत्र समालोचना"दित्यादि "एष्वध्यायेषु लङ्कावतार-
सूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्योऽक्षरशो
विषयाः समुद्धृताः । तस्मात् । २ । ३ । ४ । अध्याया
नवीना" इति ।

अत्र "पञ्चममध्यायमतिगहन"मित्युदयनानार्योक्त्या आ-
चार्यवाचस्पतिमिश्रादीनामप्यतिगहनत्वेन प्रतीयमानः पञ्चमा-
ध्यायोऽस्ति किं पुनर्मादृशानामत्यल्पज्ञानमिति जिज्ञासुरूपे-
णान्वेपकेण मया पञ्चमाध्यायविषये नवीनतार्किकसमालो-
चनं किमपि न दृश्यते । यच्चिदं लिखितं प्रथमाध्यायेन पञ्च-
माध्यायस्य सम्बन्ध एव नास्ति तन्न सम्भक् "तद्विकल्पाज्जा-
तिनिग्रहस्थानबहुत्व"तिमि प्रथमाध्यायान्तिमसूत्रेण सूचित-
त्वात्तद्बहुत्वनिरूपणावश्यकत्वादिति । अनुमीयते कदाचि-
च्चतुरध्याय्यात्मकमेव यथाकथञ्चिन्न्यायशास्त्रं तेषां मते भ-
वितुमर्हति । २ । ३ । ४ । अध्यायेषु बौद्धादिदर्श-
नानां समालोचनादन्येनैव नवीनेन केनचिद्रचिताः प्रथमा-
ध्याय एव गौतमेन रचित इति । परन्तु तेष्वाध्यायेषु योगं
विहाय कस्यापि दर्शनशास्त्रस्य नामापि न वर्तत इति कस्माद्
ज्ञातं यदिदं बौद्धस्यैव मतं मीमांसकस्यैव मतमित्यादि ? य-
दि च संवादात् तर्हि सूत्रेषु ये विकल्पा दृश्यन्ते तेषामाधुनिक-
ब्राह्म-आर्य-परमार्थदर्शनादिग्रन्थेषु संवादादभिनवमेवेदं न्या-
यशास्त्रं कथं न कल्पनीयम् ? । यदि च भाष्यकाराद्यनुमतव्या-
ख्यानानेन शास्त्रान्तरसमालोचनानवीनत्वनिष्कर्षस्तदा "आप्तोप-
देशः शब्दः" १ अध्याये १ आह्निके ७ सूत्रव्याख्यानं भाष्यकारे-
ण "स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वा"दिति १ अ० १ आ० ८ सूत्रव्या-
ख्याने वार्तिककारेण च "तदेतल्लक्षणमृष्यार्यम्लेच्छानां समा-

न"मिति व्याख्यातत्वात् प्रथमाध्यायोऽपि गौतमहस्तान्निप-
तितश्चतुर्ध्याय्यात्मकमपि न कृतं गौतमेनेति निष्पन्नं भवति ।

वस्तुतस्तु न्यायसूत्रपाठे उद्घोतकर-वाचस्पति-उदयना-
चार्यादीनामपि कचिर सन्देह आसीदिति तत्रतत्र सुव्य-
क्तमेव, विश्वनाथपञ्चाननेन तु न्यायसूत्रवृत्तिग्रन्थे सुस्पष्ट-
तया "नेदं सूत्रे किन्तु भाष्य"मित्याद्युक्तमेव । नवी-
नतार्किकैस्तु मुद्रितपुस्तके स्थूलाक्षरैर्विन्ध्यस्तानां सूत्राणामेव
सूत्रत्वं समधिगम्य तत्र सन्देहमपि विहाय सम्पूर्णा अध्याया
एव गलहस्तिता इति महदाश्चर्यम् ।

यदि च २ । ३ । ४ । अध्याया अमम्यद्धा एवेति तदा
उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति अनुबन्धत्रयसम्बद्धं शास्त्रं भवतीति
महर्षीणां सम्प्रदायविच्छेदादाचार्यैरपि अनुबन्धत्रयसमन्वयार्थं
लुप्ताः प्रयासा अरण्यरुदितं स्यादिति २ । ३ । ४ अध्यायात्मकं
परीक्षाभागं विहाय कोऽनुमन्येत प्रथमाध्याय एव प्रणीत इति ।

अत्रावशिष्टा मयला युक्तिर्यद्वाद्दशास्त्रसमालोचनं लङ्का-
चतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यामिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्यः
अक्षरशो विपयाणां समुद्धरणं च । यदि चात्र शङ्कासमाधिप-
रिशीलनेनैव तत्तत्सूत्राणां मूले प्रक्षिप्तत्वमेव शङ्केत तदपि
कथञ्चित् सङ्गतं भवेत् किमपराद्धमध्यायत्रयेणेति न बुद्ध्या-
महे ? । कस्माज्ज्ञातं यच्छाक्यसिंहबुद्धस्यैव मतं ? यस्य च
सम यस्य स्थैर्ये बहवोऽस्थिराः पण्डिताः । अपि च हीनयानि-
कानां बौद्धानां मते(?)शाक्यसिंहश्च पञ्चविंशो बुद्धः अस्मात्
पूर्वमनेके बुद्धाः सञ्जाता परमप्यनेके भविष्यन्तीति नैत-

तु सिद्धं भवति यद्वैदनाम्नैव शाक्यसिंहमतमिदं, वैदना-
म्नैव इदं शाक्यसिंहात् पश्चाद्भावीत्यादिनिश्चयावसर इति ।

यत्रयत्र वैदमतसंवादस्तत्रतत्र कस्माद् ज्ञातं वैदस्य
शाक्यसिंहस्यैव मतं ? मूले तन्नामोल्लेखाभावाद् । उपनि-
पत्स्वपि तद्दर्शनात् ।

तथाहि बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य द्वितीय
ब्राह्मणे "नैवेह किञ्चनाग्र आसीन् मृत्पुर्नवेदमावृतमासी" (१)
दि-पाद्युपनिषद्याख्ये शङ्कराचार्येण तट्टीकायामानन्दज्ञाने-
नापि शून्यवादि-क्षणिकवादि-वैदमतोद्भावनं कृतं तच्च त-
त्तत्सम्प्रदायधूरवहत्वेन तत्तन्नाम्ना व्यक्तीकृतं तत्सम्प्रदा-
यनिराकरणार्थम् । यतस्तथाविधाः शङ्कासमाधयोऽनादिका-
लप्रवृत्ताः । यदि च बुद्धात्परमेव उपनिषदोऽभूवन् तर्हि
बुद्धदेवेन तत्समानकालिकेन महावीरस्वामिना वा वेदाः समा-
लोचिता इति ते कुत्र निष्ठेपुरिति ? शङ्कितमधस्तात् ।

अल्पज्ञानां व्यामोहनिवृत्त्यर्थं व्याख्याकाराणामेवा
रीतिरेव यत्प्राचीनग्रन्थमाहात्म्याविष्कारपूर्वकं नवीनमतख-
ण्डनप्रदर्शनेन व्याख्यानम् यथा तत्रतत्र विशिष्टाद्वैतमतखण्ड-
ने "त्रिदण्डिवेदान्तिमतं खण्डयतीत्यत्र" "रामानुजमतं ख-
ण्डयतीति" अन्यथा रामानुजाचार्यादपि पूर्वकालवर्तिना शङ्क-
राचार्यसमानकालिकेन सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकवार्त्ति-
के ५ ब्राह्मणे ३ अध्याये त्रिदण्डमतखण्डनात् रामानुजा-
चार्यात् परं सुरेश्वराचार्याः स्युः अपि च ब्रह्ममीमांसा-
भाष्ये "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" २ अ० २ पा० २९ सूत्र-
व्याख्येयाने भास्कराचार्येण शङ्करमतखण्डने "ये तु वैद-

(१) पश्चिमादिहंसोसाहस्योचलमुद्रितपुस्तके पृ. २७ द्रष्टव्यम् ।

मतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता” इति भाष्यात् पश्चात् सूत्राणि रचितानि स्युरिति महान् विप्लवो भवेदिति ।

‘बहुज्ञत्वाद् यच्च न्यायशास्त्रस्य निन्दास्तुतिविषयको महर्षेर्गौतमस्य च निवासविषयकः समन्वयः कृतः सोऽप्याश्चर्यजनक एव । तथाहि—“वैदिकसंहिताग्राह्यग्रन्थयोर्न्यायशास्त्रस्य च पूर्वं सम्बन्ध एव नासीत् शुष्कन्यायविद्या तदानीं पृथगेवासीत् तस्माद् ग्राह्यणैरनादृता पश्चात् क्षणैः क्षणैर्विप्लवसमादरः सञ्जात इति ।”

यदि च वैदिकग्रन्थस्य सम्बन्ध एव नासीत् तदा विश्वनाथन्यायपञ्चाननादिभिरुक्ता न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्युपाङ्गानि इत्यादिश्रुतयश्च कुत्र तिष्ठेयुः अथ च न्यायप्रणेतुर्गौतमस्य ऋग्वेदादिसंहिताग्रन्थेषु श्रुतपथग्राह्ये च निरुक्तीत्या चर्चायां सत्यां पूर्वं गौतमः काष्ठवत् स्थितः पश्चाद्बहुकालानन्तरं न्यायशास्त्रं प्रणीतवान् इति निष्पन्नं भवति ।

अथ च “भान्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रं वा अध्यात्मविद्या वा क्षत्रियेष्वसीन्न ग्राह्येणेषु इत्यादि” तत्र प्रमाणं छान्दोग्योपनिषद् ५—३ “मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ग्राह्यणान् गच्छति तस्मात् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदि”त्यादि(१) ।

तत्र मनुस्मृतौ १ अध्याये ३४ । ३५ श्लो.

“अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्ना सुदुश्चरम् ।

पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥

(१) न्यायं प्रशासनप्रकारस्याभावाद् धर्मसूत्रकर्तुर्गौतमस्यात्र ग्रहणम् ।

मरीचिमन्याङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

भावेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥”

इत्युक्त्या अङ्गिरा ब्रह्मणः पुत्रस्तद्वंश्यो गोत्रप्रवर्तको
गोतमः । छान्दोग्ये च मनोः प्रशंसा वर्तत एव । तर्हि गो-
तमात् पूर्वं कोसौ सत्रियः आसीद् यत्र न्यायविद्याध्यात्मवि-
द्या वा वर्तमाना तत्र विद्याशब्दोप्यान्वीक्षिणीवाचक एव ? इति
वर्णनीयम् ।

अपि च

“विद्या इ वै ब्राह्मणमाजमाम

गोपाय मा श्ववर्धीष्टेऽहमस्मि ।

अमूयकायानृजने ऽयताय

न मा प्रूषा वीर्यवती तथा स्यात् ॥”

इत्यादिसंहितोपनिषद्ब्राह्मणश्रुतीनां माधवाचार्येण ऋ-
संहिताभाष्यमुखवन्ध उदाहृतानां का गतिः ॥

गोतमस्थानविषयकसमन्वये च बाल्मीकिरामायणेन तु गो-
तमस्थानं मिथिलामण्डले आसीदिति सिद्धं किं तु “अक्षपादः
फणादथ उलूको वरस एव चे”त्यादिवायुपुराणात् प्रभासक्षेत्रे
ऽपि स्थानं सम्भवति । अस्य समन्वयार्थं गोतमासम्बद्धां
श्रीमद्भागवतीय ११ स्कन्धीय ६ अध्यायस्थां ३५ “प्रभासं
सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिर”मिति श्लोऽसम्बद्धां श्रीमद्भा-
गवतीय ११ स्कन्धीय ३० अध्यायस्था ६ श्लोऽसम्बद्धां
‘वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यहं सरस्वती’त्यादिश्रीकृष्ण-
श्यामुद्धृत्य गोतमस्य प्रभासगमनं साधयति । अत्र मिथि-
लादेशे स्वाश्रये स्थित एव गोतमो ऽपरर्गनिर्व्यक्तं न्याय-

शास्त्रं प्रणीतवान् ततः परं किमपरमवशिष्टं यदयमन्ते प्रभाष-
क्षेत्रे गत्वा सोमशर्मणो ब्राह्मणस्य शिष्यतां गत इति स
मन्वयकर्ता एव जानाति ।

यच्च लङ्कावतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्य-
देवकृतशतक्रेभ्यो विषयाः समुद्घृता इति अत्र ते विषया
उक्तग्रन्थेष्वेव निरूपिता नान्यत्रेत्यत्र किं बीजं किं प्रमाणं
कस्माच्चावगतम् ? इति वक्तव्यं भवति । तानि वाक्यानि
प्रायः शङ्कासमाधिलक्षणाक्रान्तानीति चिरकालादेव विचारग-
र्भाणीति विज्ञायते । मम तु मतमेते विषया ऋग्वेदसंहिताया-
मुपनिषत्स्वपि निरूपिताः अतोऽनादिकालादेवास्तिरुनास्ति-
कशङ्कासमाध्योर्वर्तमानत्वादुक्तरीत्या तत्तत्सूत्राणां नवीनत्वकल्प-
नया २ । ३ । ४ अध्यायानां नवीनत्वरूपनप्रयुक्त-
मेवेति । तथाहि-

गोतमसूत्रम् ४ । १ । ३९

“न स्वभावसिद्धिरापेक्षित्वात् ।”

माध्यमिकसूत्रम्

“न सम्भवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

स्वभावः कृतकः नाम भविष्यति पुनः कथम् ॥”

श्वेताश्वतरोपनिषदि २

“कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष
इति चिन्तयम् ।” तथा श्वेताश्वतरोप ६ । १ “स्व-
भावमेके कवयो वदन्ति कालं तयान्ये परिमुद्यमानाः ।”

गोतमसूत्रम् ४ । १ ४९

“नासन्न सन्न सदसदसत्सतोर्विधम्पात् ।”

माध्यमिकसूत्रम्

विरोधात् तत्र महान् विप्लवो जातः । अपि च द्वितीय-
तृतीय-चतुर्थाध्यायेषु षोडशपदार्थानां परीक्षाया अभावात्
नेदं पूर्णं शास्त्रमिति । अन्यच्च हिन्दूशास्त्रेषु न्यायशास्त्रस्य
निन्दाया दर्शनात् बौद्धशास्त्रेण संश्लिष्टमिदं शास्त्रं जातम् ।
यत्तु स्त्रीष्टाब्दारम्भसमयात् ३०० वर्षेभ्यः परं वर्तमानाद्वात्स्या-
यनात् प्रभृति इदानीं तनपर्यन्तैष्टीकाकारैः स्वव्याख्यानेन
समाहितं संयोजितं ते ऽपि नापारयँस्तस्वतो व्यवस्थापयितुं
तत्त्वार्थानित्यादि” निरूपयन्ति । इयं हि तेषामुक्तार्थसं-
सिद्धौ मबला युक्तिर्यद् “वाचस्पतिमिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः
न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः अनयोः संवादेन समालोचनेन च
महान् विप्लवो दृश्यते” इति ।

अत्र समालोचनम् । अत्र महान् विशेषोऽस्ति यत् न्या-
यशास्त्रस्येतिवृत्तमितिहासः समयनिर्णयादिकमपि बहुभिः
कृतम् तन्निरूपितप्रमेयादिषदार्थसमालोचनं तैर्न कृतमन्येनैव
कृतमिति हर्षविषयोऽयम् । अयं तु अननुभूतमहार्हविषयो
“यद्वात्स्यायनप्रभृतीदानीं तनपर्यन्तं टीकाकारा नापारयँस्त-
स्वतो व्यवस्थापयितुं पदार्थान्” इदं तु तत्तदयमेव गङ्गेशो-
पाध्यायैः श्लोकद्वादशसाहस्रव्यात्मकेन तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे-
न “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी”तिषञ्चदशाक्षरा-
त्मकमेव गीतमसूत्रं व्याख्यातं ततः परं व्याख्यानुव्याख्यानैः
श्लोकानां लक्षणामष्टाविंशत्या उपहंसितमपि(१) इदानीं पर्यन्तं
क्रोडपत्रविवेचनादयो न समाप्तिं गता नापि विश्रान्ता इत्ये-

(१) चीनवासे स्मृतसंस्कृतसीरीजमुद्रिते क्रोडपत्रसंग्रहे भूमिकायां
विस्तरेण निरूपितमिदमस्माभिः ।

पां तत्त्वज्ञा महाशया एव । परं तु कुत्र किं वा स्वलनं जात-
मिति निरूपितवन्तश्चेत् सिद्धं नः समीहितं भवेत् तस्य चर्चव
न कृतेति खेदास्पदम् । परं तु वैद्यकविद्यावद् गणितविद्यादि-
यन्त्रास्य न्यायशास्त्रस्य लौकिकार्थमिद्धिः प्रयोजनं किं तु “त-
त्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम” इति प्रथममूत्र एव प्रयोजनं दर्शितं
सूत्रकारेण तच्च निःशेषन्यायशास्त्रपरीक्षणान् महाशया एव जा-
नन्ति तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगमो भवति न भवति वेति ? ।
बौद्धाद्यागमविषये वाचस्पतिमिश्रेण ५ कारिकाव्याख्यायां सां-
ख्यतत्त्वकौमुद्यामुक्तमेव “विमानात् छिन्नमूलत्वात् म्लेच्छादिभिः
पुरुषापसदैः पशुमायैरित्यादि” तस्मान्छिष्टापरिमृहीतास्ते आग-
मा एवेति तर्हि न्यायोक्तद्वादशविधेषु प्रमेयेषु सुखस्य गणनाभावे
जैनागमेषु तत्परिगणनान् न्यायशास्त्रस्य न्यूनतेति कथरुस्यैव न्यू-
नता । यद् आत्मशरीरेन्द्रियार्थशुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभावफलदुः-
खापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोक्तद्वादशविधेषु प्रमेयेषु परिगणितं दुः-
खमेकविंशतिप्रकारकमिति तत्र सुखस्य वार्तिककारेण ग्रन्थारम्भ
एव सम्यक्परिगणितस्य ज्ञानाभावाद्वा तिरस्कृतत्वात् ।

जातिनिरूपणे प्रथमपञ्चमाध्याययोः को विरोध इति तु
“सुखमस्तीति वक्तव्यं कुन्तीपुत्रो विनायक इतिवत्” विरो-
धस्यादर्शितत्वात्(१) ।

यदि च अन्यशास्त्रोक्तपदार्थानां तदन्यत्रोपनिपातेनैव
शास्त्रस्य व्यर्थता तदा सर्वेष्वेव शास्त्रेषु(२) अन्यदीयशास्त्रविष-
योपनिपातात् सर्वाणि शास्त्राणि व्यर्थान्येवेति किमपि नाध्येत-

(१) प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययोः सम्बन्धश्च ६२ पृष्ठे ५१व प्रद-
र्शितो मया ।

(२) अस्यामेव भूमिकायां पृष्ठे ५० द्रष्टव्यम् ।

व्यम् । उपनिषत्स्वपि सांख्यशास्त्रस्य प्रशंसा सांख्ये तु न
ययं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्(१) इति सूत्रेणैवाक्तत्वा-
द्यर्थमेव तत् ।

अपि च २ । ३ । ४ अध्यायेषु सकलपदार्थपरीक्षाया
अभावात्नेदं पूर्णं शास्त्रं तदपि न सम्यक् येषां पदार्थानां प-
रीक्षा न कृता तत्कारणानि च तत्र तत्रोक्तान्येवेति । न्याय-
निन्दाप्रशंसासम्बन्धश्च आचार्यैः कृत एव अस्माभिरपि प्रतिपा-
दित एवाधस्तादिति हिन्दूशास्त्रज्ञानां(२) नात्र कथनावकाशः ।

यत्तु ख्रीष्टाब्दारम्भात् ३०० वर्षेभ्यः परं वात्स्यायनस्य
वर्तमानत्वमुक्तं तदपि लेखमात्रेणैव सिद्धं न भवतीति । अय-
मर्थः परीक्षणीयोऽग्रे वात्स्यायनचरिते ऽस्माभिरिति ॥

इयं हि तेषामुक्तार्थसंसिद्धौ प्रवृत्ता युक्तिर्वै“द्वाचसति-

(१) सांख्यप्रवचनपट्टध्याय्यां १ अध्याये २५ सूत्रम्

(२) वेदान्तिमुत्राणस्तु “न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति” श्रु-
तिः । “अङ्गानि वेदाध्वत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।” “पुरा-
णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
धर्मस्य ‘च चतुर्दशे’त्यादिस्मृतिः । “मश्रामि मनसा तात दृष्ट्वा चा-
न्याक्षिर्की परा”मिति महाभारतम् । एषु वचनेषु जन्मान्ध-
व्यापारं विधाय “यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो
जगाद”इत्यादिवाक्येषु न्यायपक्षपातित्वं प्रलपन्तः अक्षपादप्र-
णीते च काणादे सांख्ययोगिनोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽहः” इ-
त्यादिवचनानामेकमथाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिर्ब्रह्मपरा जीवेषु नो-
पयुज्यत इति नैयायिकार्थमज्ञानन्तो न्यायनिन्दापरायणा वेदा-
न्तिमुत्रगुरुवचनान्येव प्रमाणयन्तो न्यायस्यार्पत्वेऽपि तदप्रामाण्ये
वार्हस्पत्यं चार्वाकमतमुदाहरन्ति यथा गौतमं शास्त्रमार्थं तथा
वार्हस्पत्यमिति । तदत्यन्तमसत् तत्र वार्हस्पत्यशास्त्रप्रामाण्ये श्रुत्या-
दिप्रमाणानुपलम्भात् ।

मिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः(१) अन-
योः संवादेन समालोचनेन महान् विप्लवो दृश्यत' इति(२) ।
इदमुपलभ्यमानं न्यायशास्त्रं सर्वथानवस्थितं पठनपाठनानुप-
युक्तमिति तेषां हृदयम् ।

इदं सर्वं न चित्रं नाप्यपूर्वार्थनिर्द्धारणं जैनागमे सुयणा-
इसूत्रे त्रिषष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि मत्तानि(३) प्रदर्शितानि
भारतवर्षीयोपासकसम्प्रदायाख्यपुस्तके ऽपि सुबहूनि मत्ता-
नि निरूपितानि तानि च स्वमते सर्वथैवानुभवासिद्धानि
परमते तु स्वमतं विहाय सर्वत्रैवानुभवापलाप इति सर्वेषां
साधुत्वे यत्तमाधानं तदेव केषामन्येषां शङ्कायाः समाधानं
भवितुमर्हतीति । अपि च पूर्वाचार्यैः कृतानामेतादृशीनां श-
ङ्कानां समाधानं तु उदयनाचार्येण किरणावल्पां श्रीहर्षेण
खण्डनखण्डखाद्ये साहित्याचार्यैरपि तत्रतत्र कुतमेव । अधि-
कं तु मया न्यायदर्शनभाष्यकर्तृवृत्तस्यापनस्य चरिते भाष्यव-
र्णने यथा यथं परीक्षिष्यते ॥

(१) एकेनैव वाचस्पतिमिश्रेण ग्रन्थद्वयं रचितं विभि-
न्नेन वा कुत्र को वा विप्लव इति तैः समालोचितं न वेति य-
हनां सन्देहो भवति स्वयं तीर्णः परान् तारयतीति लौकिका-
भाणकेन तत्प्रदर्शनस्यात्यन्तावश्यकत्वात् । मया तु किञ्चिद्व-
र्णितमधस्तात् परिशिष्टं वाचस्पतिमिश्रचरिते निरूपयिष्यते ।

(२) कुत्र विप्लवः को वा विप्लव इति अवश्यनिरूपणीयं
भवति तदभावादकिञ्चित्करमिदम् ।

(३) मलयगिरिकृतायां द्वितीयोपाङ्गटीकायां सुखदन्धे-
ऽष्टम्यम् । Indian Antiquary 1888, p. 344.

अथ

न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्महामुनेर्वात्स्यायनस्य
चरितम् ।

तत्र सावन्न्यायदर्शनभाष्यकर्ता भगवान् वात्स्यायनः क-
स्मिन् देशे कस्मिन् काले आविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे
गतस्नानाम्पेव मतभेदा दृश्यन्ते एतत्र वात्स्यायनोऽपरत्र
पक्षिलस्वामी अन्यत्र पक्षिलमुनिः पक्षिल इति वा ।

किन्तु न्यायभाष्यान्ते ।

“योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् ॥

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमर्तयत्”॥(१) इति ।

न्यायवार्त्तिकसमाप्तौ च ।

“यदक्षपादप्रतिभो(२) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥”

इति दर्शनान् निर्णीतं भवति तस्य मुख्यं नाम वात्स्या-
यन इति । अक्षपादप्रतिभ इति वार्त्तिककारोक्त्वा अक्षपाद-
तुल्यो महर्षिर्भाष्यकार इति सिद्धम् ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामारम्भे आचार्यवाचस्पति-
मिश्रेण ।

“अथ भगवता अक्षपादेन नि श्रेयसहेतोः शास्त्रे प्रणीते

(१) पद्यमिदं विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्श-
नपुस्तकेऽन्येऽपि प्राचीनेषु लिखितपुस्तकेषु तथा अस्मभिरकटे
वर्त्तमाने महानैयायिके प्रामाणिकत्वेनावधूने प्रायः शुद्धे पुण्य-
ग्रामे (पूनानगरे) लिखिते प्राचीने पुस्तकेऽपि वर्तते ।

(२) यदक्षपादप्रतिभ इत्यपि कचित् ।

व्याख्याते च भगवता पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भः” इत्युक्तत्वात् पक्षिलस्वामी इत्यपि निष्पन्नं भवति ।

वेदादिभाष्यकर्त्रा माधवाचार्येणापि सर्वदर्शनसंग्रहे ऽक्षपाददर्शने(१) “पक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाने”त्याद्युक्तम् ।

तार्त्तिकरक्षाटीकायां चादावेव “पक्षिलमुनि(२)प्रभृतयः” इत्युक्तम् ।

तथा च वात्स्यायनस्य नामान्तरं पक्षिलमुनिः पक्षिलस्वामी इति च सिद्धम् ।

शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यकोपनिषदि समाप्तौ “अथ वत्सः” इत्युपक्रम्य “वात्स्याद्वात्स्यः”(३) इत्युक्तम् । तस्माद् वत्स्यस्य युवा अपत्यं वात्स्यायन इति ।

वात्स्यायनस्य चर्चा पद्मपुराणीयरामाश्वमेधे १ अध्यायेऽपि वर्तते ।

(१) धनुर्वेशीय-पक्षियादिक्लोसाइटीद्याय मुद्रितपुस्तके १५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(२) केचित्तु अत्र मुनिशब्दस्तत्त्वप्रदीपिकाकारचित्तुल्लमुनिवद् बोध्य इति तत्र न्यायवार्त्तिकारम्भे “यदक्षपादप्रवरो मुनीनां” वाचस्पतिमिश्रकृतखण्डनोद्गारे “यदक्षपादस्य महामुनेर्मत”मित्याद्युक्त्वा अत्रापि तथात्वात् । पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति पक्षिलः । पक्ष+बाहुलकादिलच् । यद्वा पक्षिणो दयया लाति आदत्ते गृह्णातीति पक्षिलः । ला आदाने इति पाणिनिः । पक्षिलचर्चापि मत्स्यपुराणे ५२ अध्याये द्रष्टव्या ।

(३) वत्स्यस्य युवा गोत्रापत्यं वात्स्यायनः वत्स+यञ् ततो यूनि फक् जीवति वत्से युवापत्यं वात्स्यायन इति यावत् ।

व्यास उवाच ।

“ततः परं धराधारं पृष्ठवान् भुजगेश्वरम् ।

वात्स्यायनो मुनिवरः कयामेतां सुनिर्मलाम्॥” इत्यादि ।

इत्थं च पुराणादौ वात्स्यायनस्य चर्चाया दर्शनात् तस्य धिरन्तनत्वं सिद्धमेव ।

एवं तत्कृतन्यायदर्शनभाष्येऽपि न कोऽपि हेतुर्दृश्यते येनार्वाचीनत्वं सिद्धयेत् ।

यदि च वक्ष्यमाणात्मवाचनात्मवाद्यास्तिकनास्तिकसार्थ-
रूपयोगक्षणिकवादिभूतचैतनिकदशावयववादिनां मतोपन्यासे-
नार्वाचीनत्वं कल्प्येत तदा उपनिषदादिष्वपि तद्दर्शनात् ते-
षामप्यर्वाचीनत्वं भवेत् किं पुनर्वात्स्यायनस्य तत्प्रणीतभा-
ष्यस्य चेति । यथा तदभाष्ये २५ पृष्ठे(१) “अनात्मवादिनः ।”

३८ पृ० “इति सारख्यानाम् । इति योगानाम् ।”

३९ पृ० “दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये संचसते ।

जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ॥”

६० पृ० “अथवास्त्यात्मेत्येके । नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्ते” इति ।

१०४ पृ० “आकाशगुणः शब्दो विभुर्निर्लोऽभिव्यक्तिध-
र्मक इत्येके” ।

“गन्धादिसहस्रतिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितो-
ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे ।”

“आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवादित्यपरे” ।

“महाभूतसंशोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको नि-
रोधधर्मक इत्यन्ये” ।

(१) अत्र पृष्ठाङ्का विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिनन्यायदर्श-
नभाष्यपुस्तकानुसारेण बोध्याः ।

१५९ पृ० “एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति सांख्याः पुरुष-
स्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति” ।

। १६३ पृ० “सणिकवाद्याह ।”

१७४ पृ० “भूतचैतनिक आह ।”

१८७ पृ० “अत्र नास्तिक आह ।”

२२१ पृ० “याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमिति होवाच । कात्याय-
न्या सहान्तं करवाणीति” ।

२२२ पृ० “चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रे-
श्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः ।”

इत्याद्युक्तं तेनापि नार्वाचीनत्वं सिद्ध्यति ॥

तथाहि तद्भाष्ये २५ पृष्ठे(१) अनात्मवादिनः । नैरात्म्य-
वादस्तु मैत्रायण्युपनिषदि ७ । ८ “नैरात्म्यवादकुहकै”रिति ।
इदं चार्वाकमतमपि सम्भवति । यथा महाभारते शान्तिपर्वणि
मोक्षधर्मे १८६ अध्याये ।

“यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

इवमित्याभाषते नित्यं तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥” इत्यादि

३८ पृष्ठे “इति सांख्यानम् । इति योगानाम् ।” योग-

स्य चर्चा कठोपनिषदि ६ वल्ल्याम् । श्वेताश्वतरोपनिषदि ६
अध्याये सांख्ययोगौ समुद्घृतौ । अपि च छान्दोग्योपनिष-
दि ६ प्रपाठके १७ खण्डे “तद्धैनदुधोर आद्भिरसः कृष्णाय
देवकीपुत्रायोत्कोवाच” श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायाम् ।

“एकं सांख्यं च योगं च गः पश्यति स पश्यति ।” इत्युक्तम् ।

३९ पृष्ठे “दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चसते ।

(१) अत्र पृष्ठाङ्का विजयनगरसंस्कृतसंस्करणमुद्रितपुस्तकानु-
सारेण योज्याः ।

जिज्ञासा संशयः शक्यमाप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ।”
नैयायिकानामनेकत्वं मयैवात्र प्रदर्शितमान्वीक्षिकीविद्यानि-
रूपणप्रकरणे । यथा महाभारते ।

“नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।

पराजितो यत्र चन्दी विवादेन महात्मना ॥

। इत्थं चान्वीक्षिक्यैक्येऽपि न नैयायिकैक्यम् अन्यथा
इदानींतनेषु न्यायग्रन्थेषु “इति प्राञ्चः” “इति नव्याः” “इत्य-
स्मात्पितृचरणाः” “इत्यस्मद्गुरुचरणा” इति मतभेदानुपपत्तेः ।

केचित्तु दशावयववादित्वेन बौद्धं कल्पयन्ति तन्निर्मूलम्
यदि स बौद्धो भवेत् तदा भाष्यकारैर्नैयायिकनाम्ना कदापि
गृहीतो न भवेदपि तु नास्तिकादिनाम्नेति ।

६० पृष्ठे अथवास्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त-
इति । मैत्रायण्युपनिषदि ७ प्रपाठके ८ खण्डे ।

“नैरात्म्यवादकुदकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।

भ्राम्यल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यत् ॥”

१०४ पृष्ठे आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्ति-
धर्मक इत्येके ।

१०४ पृ० गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिव-
दवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे ।

१०४ पृ० आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बु-
द्धिबदित्यपरे ।

१०४ पृ० महाभूतसङ्गोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको
निरोधधर्मक इत्यन्ये । अत्र “अन्ये” इत्यनेनाधुनिका बौद्धं क-
ल्पयन्ति तदनुयायिनस्तु स्वीष्टाब्दारम्भात् ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वं
बुद्धदेवस्थितिं निश्चिन्वन्तस्तत्पूर्वं न्यायभाष्यमिदं नासीदेवे-

ति समुद्घोषयन्ति ।

तदसत् । वेदधर्मशास्त्रपुराणेषु आस्तिकनास्तिकभेदे-
नानेकानि मतानि निरूपितानि भाष्यकारेण बौद्धनामानुलि-
खितत्वात् तदिदं मतं कस्मादवगतं बौद्धस्यैवेति यदि च त-
तद्ग्रन्थसंवादात् तदाऽऽधुनिकमतसंवादादपि तत्पश्चाद्भावि-
त्वात् अभिन्नवपेव चात्स्यायनीयं भाष्यं कथं न कल्पेत् ? ।
बौद्धग्रन्थेष्वपि हीनयानिकैरतीतानागता अनेके बुद्धा निरू-
पिता इति कस्य बुद्धस्येदं मतमित्यपि निरूपणीयमेव यदि
च गौतमस्य शाक्यसिंहस्य बुद्धदेवस्य मतं तदपि निरू-
पणीयमेव कस्मिन् ग्रन्थे तत् प्रतिपादितमिति ? ।

ऐतिहासिकवृत्तशोधने निपुणमन्या आधुनिकास्तु ई-
सवीयवर्षारम्भत् ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वम् ।

“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोरुजिज्जिनः ॥

पट्ठभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिश्च सः ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदानेश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

इत्यन्वर्थनामविशिष्टो बुद्धो निर्वाणं गत इति वदन्ति
तत्र वक्ष्यमाणानि दुरुच्छेद्यानि बलवन्ति प्रमाणान्युपन्यस्तानि ।

“प्रोफेसर बुलरमहाशयाः (Bühler) तथा डाक्टर
फ्लीट (Fleet) महाशयाः पापाणस्तम्भे लिखितेऽशो-
कराजस्य शासने २५६ संख्यां दृष्ट्वा कल्पयन्ति बुद्धपर-
णाशोकजीवनसमययोरेतादृशपरिमितमन्तरम्”

“अपि च परमार्थनामकेन बौद्धेन बभ्रुवन्धुचरितपुस्तकं

निर्मितं तत्र लिखितमस्ति बुद्धदेवनिर्वाणानन्तरं १००० वर्षे-
भ्यः पश्चात् स्थितौ “वृश्यपं” “विन्ध्यवस” नामकौ वौद्धौ ।
तावेतौ स्त्रीष्टाब्दारम्भात् परं पञ्चमशताब्द्यां वर्तमानाविति
उपात्तसमय एव बुद्धनिर्वाणस्य ।”

“अन्यच्च चीनदेशीयकांटननामके नगरे संख्याबोधक-
रेखाविन्दादिवत्-चिह्नविशेषाङ्कितलेखाः ४८९ वर्षपर्यन्तं
स्थापयन्ति स्मेति स्थितिः तत्र ९७५ चिह्नान्यासन् तत्र
४८९ संख्या न्यूनीकृता सती स एव निर्दिष्टसमयो बुद्ध-
निर्वाणस्य भवति ।”

यद्येतादृशान्येव प्रमाणानि व्यक्ताव्यक्तसाधारणानि व-
स्तुतस्वनिर्णये प्रभवन्ति तदा किमपराद्धं वेदधर्मशास्त्रपु-
राणैः(१)भारतरामायणादीतिहासैर्महापण्डितैः सहृदयैरवगम्यै-
रिति न बुद्ध्यामहे ।

यदि च बुद्धात्परमेव सर्वमिति निर्णयिते तदा इ-
सवीयवर्षारम्भात् ५२७ वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणपदव्यां गतानां
जैनचतुर्विंशतीर्थङ्करमहावीरस्वामिनां चतुर्णां वेदानां भारत-
रामायणादीनां मिथ्याशास्त्रतन्त्रनिवृत्तिः(२) कुत्र तिष्ठेद्देवादयो
वा कुत्र तिष्ठेयुरिति ? ॥

१६३ पृ. “क्षणिकवाद्याह” । क्षणिकवादश्च वृहदारण्यको-
पनिषदि ३ अध्याये २ ब्राह्मणे छान्दोग्ये ७ प्रपाठके
७ । ८ खण्डयोः कठोपनिषदि ६ वल्ल्याम् ।

१७४ पृ० “भूतचैतनिक आह” । भूतचैतनिकदेहात्मवा-

(१) यथा च पुराणानां सामञ्जस्यं तथाग्रे वक्ष्यते ।

(२) अयमर्थो निपुणतरमधस्तादुपपादितमग्रे उपपादयिष्यते
च इत्यास्तां तावदिति ।

दनिरासश्च छान्दोग्ये ८ प्रपाठके ९-१२ खण्डेषु वर्तत इति ।

अन्ये आधुनिकतात्त्विकास्तु स्वेन तर्केण तर्कयन्ति खलु हेमचन्द्रकृताभिधानचिन्तामणेर्मर्त्यकाण्डस्य ५१.७ श्लोकस्य अर्थम् अर्थश्च ५१.८ श्लोकस्य

“वात्स्यायने मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः ।

द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोद्गुलश्च सः ॥” (१)

इति दृष्ट्वा उक्तवचनानुसारि यत्र कुत्रचिन्न्यायानमपि श्रुत्वा उक्तवचने चाणक्यस्याधिकलं नाम दृढात् सन्निवेश्य चाणक्यस्य विष्णुपुराण-वायुपुराण-मत्स्यपुराणाद्युक्तस्यापि चन्द्रगुप्तस्य राज्ञो मन्त्रिणः समयनिर्णायकं ग्रीक-चीन-देशीयानां कसपि लेखं वा शिलाशासनस्थं वा वक्ष्यमाणप्रकार-फलेखं यत्र चाणक्यस्य चर्चापि नास्ति तमेव मूर्ध्नि संस्थाप्य समुद्धोषयन्ति तावन्म्यायदर्शनभाष्यं चाणक्यवात्स्यायनकृतं स्त्रीष्टाब्दारम्भाव पूर्वं ३२१ वर्षेभ्यः (२) पुरातनं कथमपि भवितुं

(१) भय इलोके उक्तानि कानिचिन्नामान्येशसाधूनि । स च प्रमादो ग्रन्थकारस्य लेखकस्य चेति न बुद्ध्यामहे । यथा वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायामारम्भे महापण्डितेन यशोधरेण “मल्लनाग” इत्युक्तम् । मुद्राराक्षसनाटकटीकायां “कौटिल्यः कुटिलमतिश्चाणक्य” इत्युक्तम् । चाणक्यमीताद्यथ च मुद्राराक्षसे चाणक्य इति मुख्यं तन्नाम प्रतिपदं गृह्यते । हेमचन्द्रेण कोशकृता तद् गृहीतमेव नास्ति । पुराणेतिहासादौ च चाणक्य एव चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रीति । अभिधानचिन्तामणिटीकाकारेण केनचिज्जीनेन कौटिल्यशब्दार्थमज्ञानता “कौटल्य” इति कृतं “कुटः मृत्पात्रं तत्र घान्यानि छाति आदत्ते संगृह्णातीति यावत् कुटलः तस्य भावः कौटल्य” (?) इति द्युत्पादितम् । “अंशुल” इत्यस्य स्थाने “अङ्गुल” इत्यपि कृतम् ।

(२) आधुनिकेतिहासतत्त्वविदस्तु अयमेव समयश्चन्द्रगुप्त-

नार्हतीति ।

अत्र नैयायिका वदन्ति

पुरुषोत्तमदेवकृतत्रिकाण्डशेषकोशे(१) ब्रह्मवर्गे

“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽशुलः ।

वात्स्यायनो मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपि(२) ॥”

अपि च त्रिकाण्डशेषकोशारम्भ एव

“अलौकिकत्वादमरः स्वकोशे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

राज्याभिषेकस्येति निर्णीतं सोऽपि परीक्षणीयोऽग्रे मयेति ।

(१) कोशकारेण वेद-धर्मशास्त्र-पुराणेषु न्यायदर्शनादिषु च ये शब्दा येषु अर्थेषु प्रयुक्ता नानास्थानेषु दितता एकत्र संकलय्य कोशे कथिता अत एव अमरसिंहः

“समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गानामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥”

अमरानुयायी पुरुषोत्तमदेवोऽपि ।

“परिभाषादिकं सर्वमग्राप्यमरकोशवत् ।” इत्युक्तवान्

अमरपरिशिष्टाख्योऽपि महान् कोशो ऽतीवोपयुक्तो धर्तते तद्दर्शनाच्च तत्परिशिष्टापेक्षा भवतीति ।

इत्थं च “पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

इतियत् कोशानां नाज्ञासिद्धत्वं नाप्येतिहासिकवृत्तक्रमव्य-
धस्थापकत्वम् । तथा च अनेकार्थध्वनिमञ्जर्याख्यकोशे २ हरि-
शब्दो विष्णु-सूर्य-वानरादीनां वाचकत्वेनैकत्र लिखितः न त-
स्माद्विष्णु-सूर्य-वानराणामेक्यं नव्येकदेशैककालावस्थापिन इति
सिद्धम् ।

(२) पाठोऽयं प्रार्चने लिखितं पुस्तकं धर्तते । मुद्रितं पुस्तकं तु
“द्रोमिणः” “मल्लिनाग” अत्र “मन्दनागः” इति दृश्यते । अत्र विसर्गः
शोधकप्रमादाद्बोध्यः पक्षिलस्वामिनां यपीति द्विवचनानुपपत्तेः ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार—

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥”

“परिभाषादिकं सर्वमत्राप्यमरकोशवत् ।”

इति लिखितम् अमरकोशे तु “त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्” इति लिखितम् । अत एव त्रिकाण्डशेषकोशटीकायां बुधमनोहरायां “विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यः कौटिल्यो वा चाणक्यो द्रामिलः अंशुलः इति पञ्चनामानि चाणक्यस्य । वात्स्यायनः मल्लिनागः पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वा इति त्रीणि नामानि वात्स्यायनमुने” इति व्याख्यातम् (१) । कलिकातानगरमुद्रिते अमर-त्रिकाण्डशेष-हारावली-मेदिनीतिकोशचतुष्टयपुस्तके (२) सूचीपत्रेऽपि अष्टौ नामानि न चाणक्यस्येति प्रदर्शितम् । एवं स्थिते चाणक्यो भिन्नो वात्स्यायनश्च भिन्न इति प्रतिभाति । यदि च अष्टौ नामानि वात्स्यायनस्यैव । पञ्च चाणक्यस्य त्रीणि वात्स्यायनस्येति तु टीकाकारसूचीपत्रकारयोः प्रमादः तदापि “मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपीत्यत्र” स-

(१) दृश्यते च न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां सर्वदर्शन-सङ्ग्रहे तार्किकरक्षाटीकायामपि पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वा । यशोधरकृतकामसूत्रटीकायां मल्लिनाग इत्युक्तम् । न्यायग्रन्थेषु नैयायिकत्वेन वात्स्यायनं विहाय चाणक्योऽन्यो वा नाभिहितः इति त्रिकाण्डशेषटीकाकारस्य मतं नायुक्तमिति । *

(२) श्रीमदमरकृतकोशः पुरुषोत्तमकृतत्रिकाण्डशेषश्च ।

हारावल्यभिधानं मेदिनीकारस्य नानार्थः ।

नगरे कलिकाताख्ये कोलमुक्साहवाश्रया ।

श्रीविद्याकरमित्रेण कृतसूचीसमन्वितः ॥

वेदत्वष्टकलानाथसम्मिते विक्रमाब्दके ।

मुद्राक्षरेण यत्नेन चाबूरामेण लेखित ॥

मुच्यार्थकेनापिशब्देन(१) मल्लिनागपक्षिलस्वामिनोः स-
मुच्येन ग्रहणाद्व्यक्तिभेदः सिद्ध्यति वात्स्यायनशब्दवाच्यौ
मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपि भवत इति यावत् । अतः वि-
ष्णुगुप्तादिनामविशिष्टाणक्य एको वात्स्यायनः, मल्लिनागः
पक्षिलस्वामी च भिन्नो भिन्नो वात्स्यायनः(२) । नात्र किम-
पि चित्रम् न वात्स्यायना एव भिन्ना अपि तु व-
त्सोऽपि भिन्नो भिन्नः । यथाह आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
रपट्ठे ६ अध्याये(३) “जामदग्ना वत्सास्तेषां पञ्चार्पेयो भा-
र्गवच्यावनामवानौर्वजामदग्नेति ॥ ६ ॥ “द्विविधाः वत्साः जा-
मदग्ना अजामदग्नाश्च । तत्र ये जामदग्नाः वत्साः वयमिति
स्मरन्ति तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति भार्गवच्यावनामवा-
नौर्वजामदग्नेति” इति तद्वृत्तिकृतः ।

“अथ हाजामदग्नानां भार्गवच्यावनामवानेति ॥ ७ ॥
“ये तु वयमजामदग्ना वत्सा इति स्मरन्ति तेषां पञ्चार्पेयः
प्रवरो” भवति ।

“द्विमकाराणां वत्सानां परस्परमविवाहः ।” इति त-
द्वृत्तिकृतः ।

पुरुषोत्तमदेवस्तु वेद-धर्मशास्त्र-पुराणादीनि सम्यगालो-
च्य “अलौकिकत्वादमरः स्वकोशे” इत्यादि उक्त्वा त्रिका-
ण्डशेषाभिर्धं कोशं रचितवान् इत्येतस्य प्रामाणिकत्वम् । हे-

(१) १ । ४ । ९६ पाणिनिसूत्रेण आपिशब्दः समुच्चयवाचकः ।

(२) चाणक्य—विष्णुगुप्त—कौटिल्यादयो वात्स्यायनगोत्रजा
इत्याश्वलायनीयश्रौतसूत्रे प्रवराध्याये ।

(३) एशिआटिक्सोसाइटीवंगालद्वारा मुद्रिते पुस्तके ८७५ पृष्ठे
द्रष्टव्यम्

मचन्द्रस्तु न जाने कस्मात् साङ्ख्यं विधाय अष्टौ नामानि वात्स्यायनस्येति सर्वं विष्ठावितवान् इति तत्र मूलं मृग्यमेवेति वदन्ति ॥

अपरे तु यदाधुनिकतार्किकाः हेमचन्द्रोक्तेषु वात्स्यायनस्याष्टसु नामसु चाणक्यशब्दाभावेऽपि प्रसह्य चाणक्यं तेषु सन्निवेश्य ग्रीकदेशनिवासिनो मेगास्थिनीसस्य पुस्तके(१) निरूपितं भारतवर्षीयं कपपि “सेन्द्राकोत्तस” नामकं(२) तदानीतनं राजानं विज्ञाय “सेन्द्राकोत्तस”शब्देन चन्द्रगुप्तं परिकल्प्य चन्द्रगुप्तचाणक्ययोश्च मुद्राराक्षसादिभ्यः एककालावस्थायित्वं प्रवृत्तश्चन्द्रगुप्तस्य राज्याभिषेकसमयं ख्रीष्टाब्दारम्भात् ३२१ वर्षेभ्यः पूर्वं निश्चिन्वन्तः तस्मिन्नेव समये वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यं रचितमिति सिद्धान्तयन्ति तत्र सम्पक् ।

यतो वात्स्यायन इत्यनेनैव चणकात्मजात् चाणक्याद्भेदसिद्धिः न व्यक्तीक्यम् वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः वत्स्यस्य युवा गोत्रापत्यं वा वात्स्यायनः(३) एतं सति वात्स्यायनः

(१) एन् सेंट इण्डिया (See Mc Crindle's Ancient India)

(२) Justin Hist Philipp. Lib XV. cap IV) जस्टिन् महाशयास्तु “सेन्द्राकोत्तस” इति वदन्ति । Diodorus Siculus XVII 93 डियोडोरस, (Quintus Curtius) IX. 2 क्विन्टसकार्टियस महाशयास्तु “जन्द्रमस” इति वदन्ति । Strabo XV I. 36 स्ट्रेबो महाशयास्तु “सेन्द्रकोत्तस” इति । Sir William Jones सर विलियम् जोन्स महाशयास्तु सेन्द्राकोत्तस चन्द्रगुप्तश्चैव पठेति ।

(३) गर्गादिभ्यो यञ् ४ अच्चाये १ पादे १०५ पाणिनीयसूत्रेण जुगुप्सा-पूजयोर्यञ्विधानात् । अत्र गर्गादिगणं वत्सः पठितः चणकोऽपि पृथक् पठितोऽस्ति अतः पार्थक्यं निश्चितमेव अ-

चणकात्मजश्चाणक्यः कथमपि भवितुं नार्हति । यदि च वत्सगोत्रीयश्चाणक्य एव न्यायभाष्यकर्ता तर्हि वत्सपुत्रस्य वात्स्यस्य पुत्र एव कथं न सः अपि च गोतम-कणाद-कपिल-पतञ्जलिप्रभृतयोऽपि कथं स्वनामोल्लेखं तत्रतत्र कृतवन्तः कथं स्वगोत्राण्येव न लिखेयुरिति सम्प्रदायविरोधः । अपि च कोशकारेण विष्णुगुप्तादिषु नागसु सप्त व्यक्तिनामानि एकं नाम तु गोत्रस्य तदा कोशकारेण अन्येऽपि सर्वे वात्स्यायना ये वत्सगोत्राः गोत्रप्रवरग्रन्थे पठितास्ते कथं नोपात्तास्तस्मान्न्यायभाष्यकर्ता वात्स्यायनो व्यक्तिविशेष एवेति न तु चणकात्मजो नापि कोशोपात्ताः सर्वे शब्दा एकव्यक्तिवाचका इति । तस्माद् य एव वात्स्यायनः स एव पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वेति(१) मन्तव्यम् । वाचस्पतिमिश्रादिभिस्तात्पर्यटीकादिग्रन्थेषूक्तत्वादिति । यथा कात्यायन एव पारस्काराचार्यो हिरण्यकेश एव सत्यापादः कृष्णद्वैपायन एव वेदव्यास इत्यादय इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु मेगास्थिनीसपुस्तकविषयेऽनेके वदन्ति यद खलु तल्लिखितं संपूर्णं पुस्तकमेव नोपलब्धं केनापि इतस्ततः प्रकीर्णानि पत्राण्यवोपलब्धानि तेभ्य एकं पुस्तकं समाकलय्य भाषान्तरेष्वनूदितामिति(२) तत्र “सेन्द्राकोत्त-

न्यथा व्याघ्रपात्—मार्चानयोग—पुलस्ति—अग्निवेश—शङ्ख—धनञ्जय—चिद्रावसु—मनु—ऋषभ—अनुडह—याज्ञवल्क्य—रहगण—मुद्गल—जमदग्नि—पराशरादीनामपिपाठात् सर्वेषामैक्यायत्ते ।

(१) योऽक्षपादमृषिं न्यायं प्रत्यभाहृदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ इति न्यायभाष्यान्ते वर्तते ।

(२) वाङ्मिचन्द्रचट्टोपाध्यायेर ग्रन्थावली, कृष्णचरित्र १३१४

स” “सेन्द्राकोत्तस” “जन्द्रमस” शब्देन चन्द्रगुप्तस्य ग्रह-
णमाधुनिकतार्किकाणामेव बुद्धिकौशलं तत्सन्तानानां शि-
ष्याणामेवाहो पाण्डित्यमहो कौशलमिति घण्टाघोषपूर्वकं तत्प्र-
शंसनं न तु तच्चविदाम् यतो “मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं
मन्यन्ते वैपाकरणाः” “एक बिन्दु के लघु भये कुन्ती कुत्ती
होइ” बिन्दाकारस्य नकारावयवस्य स्पष्टत्वे “कुन्ती” इति
पठ्यते तस्यैवास्पष्टत्वे “कुत्ती” (धुनी) इति पठ्यते । उच्चार-
णापाटवे तु शकलं सकलं सकृच्छकृद्भवतीति ।

अत्र केचित् उच्चारणापाटवेन चन्द्रगुप्तस्यैव नाम से-
न्द्राकोत्तसादिशब्देभ्य उपात्तमिति समादधति अस्तु त
देव परं तु यच्च भूमेश्चित्रे भारतवर्षस्य चतुष्कोणत्वं तेन
निरूपितमपि च भारतवर्षीयमनुष्याणां जातिरूपेण स-
प्तधा भेदं प्रदर्श्य “एकजातीया मनुष्या एतादृशा वर्तन्ते
येषां मुखं नास्त्येव ते खलु धूममाग्राय फलस्य सौरभं
गन्धमाग्राय जीवन्ती”त्यादि प्रलपितम् अन्येषां मनु-
ष्याणां मत्पेकहस्तेषु अष्टावष्टावकुल्यो भवन्त्येवमनेके विषया
निरूपिताः एवं च यत्र सेन्द्राकोत्तसराजा निरूपितस्तत्र
चाणक्यस्य चर्चापि नास्ति तदपि उच्चारणापाटवेन अनु-

यङ्गलासन् मुद्रित “मिगास्थेनिस् ख्रीष्टपूर्वं ३ वा चतुर्थशताब्दीर-
लोक । मिगास्थेनिसर भारतसम्बन्धीय ग्रन्थ विद्यमान नाई, केवल
अन्यान्य ग्रन्थकार ताहा हईते ये सकल अंश ताहादिगेर निज-
निज पुस्तके उद्धृतकरिया छिलेन ताहाई संकलन पूर्वक डाकर
इयान्वेक नामक एक जन आधुनिक पण्डित एकखानि ग्रन्थ
प्रस्तुत करियाछेन ताहाई एखन मेगास्थेनिसकृत भारतवृत्तान्त
यलिया प्रचलित ।”

मानेन बुद्ध्यपादवेन वेति केनचिदेव समज्जसनीयं न तत्त्व-
विद्भिरिति ।

मित्रगोष्ठीमासिकसंस्कृतपत्रिकायां चतुर्थवर्षीयपष्ठसप्तम-
संख्ययोः (१८२९ शाकान्दीयाश्विनकार्तिकमासयोः)
१५६—१५७ पृष्ठे उद्धृतोऽस्ति । “ग्रीसदेशीय-
मेगास्थिनीसनामकराजदूतेन स्वनिर्मित-इण्डिकानामग्रन्थे
भारतदेशस्याकारश्चतुष्कोणक्षेत्रसगानो वर्णितः । अन्येन ग्री-
सदेशीयेन “टलेमी” नामकेन भारतदेशीयमानचित्रं—(map)
मुद्रितं तथापि भारतदेशश्चतुष्कोण एव वर्णितः” । इति ।

उपौत्तिषसिद्धान्तेषु भूगोलवर्णनप्रस्तावे भारतभूमेरा-
कारस्त्रिकोणकल्प एव यथाह सिद्धान्तशिरोमणी गोलाध्याये
भास्कराचार्यः

लङ्कादेशादिमगिरिदग्धेमकूटोऽथ तस्मात्
तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः ।

एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीलाः

वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् ॥ २६ ॥

आधुनिकैरपि भूमेश्चित्रेषु त्रिकोणकल्प एव निरूपि-
तस्तदा ग्रीसदेशीयानामुक्तनिरूपणं तु सर्वथैवामागामिकमेव ।
तस्मान्मेगास्थिनीसनामकस्य तत्सदृशस्य वा लेखोऽश्रद्धेयः ।

अपि च साङ्गोपाङ्गं विना चन्द्रगुप्तादिनाममात्रेणैव समय-
निर्णये(१) सति राजतरङ्गिणीग्रन्थे १. तरङ्गे काश्मीरदेशे रा-

(१) यदि च प्राचीनयापानादिपाठकथलेन सेन्द्राकोचसश-
स्त्रेण चन्द्रगुप्त एव भवेत् तत्सम्बन्धवलेन तन्मन्त्री चाणक्योऽपि
तत्रागच्छेत् पूर्वोक्तहमचन्द्रकोशवलेन स एव विष्णुगुप्तः स
एव वात्स्यायनः स एव न्यायभाष्यकर्ता भवेत् तदा ५२० शका-

वणकुम्भकर्णविभीषणनामका राजानः सञ्जाता इति ले-
खदर्शनात् रामलक्ष्मणादीनामाधुनिकत्वापत्तेः एवं महाभारते
ऽनुशासनपर्वणि ७० अध्याये नृगोपाख्यानं श्रीमद्भागवतेपि
नृगोपाख्यानं वर्तते ।

वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यामन्ते

“नरेश्वरा यच्चरितानुसार-

मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तौ

श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥”

इत्युक्तत्वान्महाभारताद् भागवताच्च पूर्वं वाचस्पतिमिश्र-
स्य स्थित्यापत्तेः ।

अन्यच्च नृसिंहनामसहस्र-रामनामसहस्र-कृष्णनामसहस्रा-
दिपुस्तकदर्शनाद्विज्ञातं भवति यानि नामानि नृसिंहस्य तान्येव
बाहुल्येन रामस्य कृष्णस्य तथा बहूनां मनुष्याणामपीत्यमा-
धारणहेतून् विना नाममात्रादेव कालानिर्णये रामादीनामप्या-
धुनिकत्वमाधुनिकमनुष्याणामपि श्रेताधुगावस्थापित्वं स्यादिति
महान् विप्रवः ।

यदि च सेन्द्राक्षोत्तमशब्देन चन्द्रगुप्त एव सिद्ध्येत् तन्म-
न्वन्धबलेन तन्मन्त्री चाणक्योपि तदानीं मसद्य तत्र प्रविशेत् हे-
मचन्द्राक्षोश्रमामाण्यात् हिष्टकल्पनया चाणक्य एव वात्स्यायनः

इदलब्धजन्मना त्रिशद्वर्षवयस्कान् प्रत्यगुमेन प्रत्यस्फुटसिद्धान्तो
विरचितः मस्य पिता जिष्णुगुप्तः पितामहश्च विष्णुगुप्तः अथ च
पुरुषपरम्परया सुप्रसिद्धमन्थकारो महापण्डितः भयमेव न्यायमा-
प्यकर्ता कथं न कल्प्यत इति न युज्यामहे । मत्प्रस्फुटसिद्धान्त-
स्तु महामहोपाध्यायधोमुपाकरद्विपेदिना मुद्रापितः ।

मल्लनागः चणकाभजः द्रागिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तः अ-
ङ्गुलः स एव कौटिल्यश्च एकस्यैव पुरुषस्य सर्वाणि ना-
मानि तदा कौटिल्यप्रणीतस्यार्थशास्त्रस्य जैनचतुर्विंशतीर्थहृ-
रेण महावीरस्याभिना जैनसिद्धान्तेषु मिथ्याशास्त्रत्वेन(१)
निरूपितत्वात् महावीरस्याभिनाश्च विक्रमीयदर्पारम्भात् ४७०
वर्षेभ्यः पूर्वं स्त्रीष्टाब्दारम्भात् ५२७ वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वा-

(१) इवेताम्यरजैनास्त्वेव वदन्ति २४ तीर्थङ्करा महावीरस्या-
मी स्वशिष्याय गौतमाय इन्द्रभूतय चतुर्विंशतीर्थहृदकात् ए-
कादशाङ्गसङ्गकान् सिद्धान्तानुगदिश ते चेकादशाङ्गसङ्गका ४९
भागेषु विभक्ता यथा ११ अङ्गानि १ आचाराङ्गम् २ सूत्रहृदङ्गम्
३ स्थानाङ्गम् ४ समवायाङ्गम् ५ भगवतीसूत्रमित्यादिना तत्र ४०
नन्दिसूत्रम् ४१ अनुयोगद्वारसूत्रमस्ति । तत्रानुपागद्वारसूत्रे
“ज इमं धर्माणीहि मिच्छादिदुर्तीहि सञ्जन्वबुद्धिमहं विग-
दिय त जहा मारह रामायण भीमासुरक काडह्य घोडय
सुय सगडभाहियाउ कप्पासिय नागसुजुम कणगसत्तरीवेतिय
वहससिय बुद्धसासन काविल लोगायत सङ्कितत माढरपु-
राण वागरणनाडगाइ धहवासावत्तरि कलाउ चत्तारिय घेया सगो
वगा सेत लोहय नो आगमउ भावसुयम्” ।

अत्र नन्दीसूत्रे पाठान्तर्गताणि (कोडह्य)कोडिलिय अपि च ‘भाग-
घय पाभजली पुस्तदेवय लेह गणित्र सउणरुय, एतावान् पा-
ठोऽधिक ।

भगवतीसूत्रे च २।१।२० ‘रिउवेद ङ्गुवेद सामवेद अथ
व्वणवेद इतिहासपञ्चमाण निघट्टउट्टान चउणह चदाण स
गोवगाण सरहस्साण सारए वारए धारए पारए रउगवी
सङ्किततविसारए सत्ताणे सिक्का फप्पे वागरण छन्द निग-
से जौतिसामयनं जण्णंसुय घट्टसु अमण्णप्पसु परिग्रायप्पसु न-
यसु परिनिष्ठिए यावि होत्था” इति भगवतीसूत्रविषयक-
निबन्धे वेवरगहाशयहो २ खण्ट २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

णपदं गतत्वात्(१) ततोऽपि पूर्वं स्थितः कौटिल्यः मेगा-
स्थिनीसोक्तसेन्द्राकोत्तसमये स्त्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्वं ३२१
वर्षेऽपि स्थित इत्यस्य सामञ्जस्यमाधुनिकतार्किकैरेव कर्तव्यं
न तत्त्वविद्भिरिति ।

मम तु मते भारतवर्षस्य चतुष्कोणाकारत्वनिरूपणवत्
तत्रत्यमनुष्वाणां मुखहीनत्वनिरूपणादिवच्च सेन्द्राकोत्तमू-
ब्देन कश्चिदन्य एव राजा भवेत् चन्द्रगुप्तस्याग्रदे तु कश्चिदन्य-
श्चन्द्रगुप्तः १ तरङ्गराजतरङ्गिण्यादिनिरूपितकाश्मीरराजरावणा-
दिवदिति न तु विष्णुपुराणाशुक्तश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यसचिव इति
मतिभाति ।

एवं सति विक्रमादित्यवर्षारम्भात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं
निर्वाणत्वं गतस्य महावीरस्यामिनः २४ तीर्थङ्करस्य जी-
वनसमयात् पूर्वं शास्त्रत्वेन वर्तमानस्य कौटिल्यशास्त्रस्य त-
त्कर्तुः कौटिल्यस्य बहुपूर्वकालावस्थापित्वं सिद्ध्यति ।

अत एव भागवते १२ । १ । ७

“नव नन्दान् द्विजः कश्चित्(२) प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्या(३) मोक्षयन्ति वै कलौ ॥

(१) आपातरप्रसिद्धोऽयं विषयो जैनपहायल्यां द्रष्टव्यः ।

(२) द्विजः कश्चित् चाणक्य इति धीधरस्यामी मागधतदी-
क्याम् ।

(३) भारतवर्षावेतिहासपुस्तकानि महामारतादीनि महापुराणा-
नि विष्णु—मत्स्य—अयुपुराणादीनि च सर्वाणि मुराया राजप-
रण्या अपत्यानि मौर्या इति धदन्ति व्युत्पत्तियल्लभ्यानि मौर्या
इति नामान्यन्यथान्यपि भवन्ति । परं तु रघुवंशे “नवे तस्मिन्
महीपाले सर्वे नयमिषामवत्” अपि च लौकिकामाणकोऽपि
“कथयः किं न कल्पन्ते किं न भक्षन्ति वायसाः” इदानीं

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥” इति ।
स्कन्दपुराणेऽपि ।

“ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥”

इत्युक्त्या अस्मिन् १९७२ विक्रमाब्दे १८३७ शाका-
ब्दे २७०६ सौरवर्षेभ्यः पूर्वं चाणक्यस्य स्थितिरासीदिति
निष्पन्नं भवति ।

एवं स्थिते शिलादिशासनस्यानां सन्देहपूर्णानां जीर्णत्वा-
द्विलुप्तकल्पाक्षराणामर्थानुसन्धानेन संयोजितवर्णानां वाक्याना-
मेकेनैकप्रकारेणान्येनान्यप्रकारेणा(१)ऽनुमानेनार्थानुसन्धानेन
पाठकानां ख्रीष्टपूर्वं चतुर्थशताब्द्यां चाणक्यस्थितिस्थापकानां
कुत्र स्थितिर्भविष्यतीति आधुनिकतार्किकैरेव समञ्जसनीयम् ।

यदि चाणक्यधेदुर्वाचीनस्तदा विष्णुपुराणे वायुपुराणे
मत्स्यपुराणे च चाणक्यस्य कथाया निरूपणात् विष्णुपुराणा-
दिकर्त्ता द्वापरयुगे वर्तमानो वेदव्यासः कुत्र तिष्ठेत् तानि पुराणा-

भूयते पारशीकदेशे मुरानामिका काबिधगरी तदुत्पन्नो मौर्यध्वन्द्र-
गुप्तः पारशीक इति । “किं किं न साधयति कल्पलतेष्वपि ॥”

(१) यथा दिल्लीनगरस्थस्तम्भस्थलेख कोलधुक्महाशयेन एके-
न प्रकारेण कथानिर्द्दममहाशयेनान्येन प्रकारेण एवं वाराणसी-
स्थराजकीयपाठालये वर्तमाने पाषाणस्तम्भे लिखितं पद्यं पठित्वा
केचित् सुधिष्ठिरस्य स्तम्भोऽयमिति कल्पयन्ति । अन्ये तु तत्र
‘पाल’ शब्दपाठात् पालवंशीयस्य कस्यचिद्राजः । अग्रे तु गुप्ताक्षरे-
षु लेखात् गुप्तवंशस्थेत्यादयः कल्पनाविशेषाः ।

आचार्यधर्मासत्यव्रतसामभूमिणस्तु ताम्रशासनमेव पठित्वा घेद-
भाष्यकर्तुर्महीधरस्य पुरातनत्वं घदन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् ।

न्यपि कुत्र तिष्ठेयुरिति । तथाहि विष्णुपुराणे ३ अंशे
३ । ४ । ५ । ६ अध्यायेषु

“द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासकृपी महामुने ।

वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥”

“यया स कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ।

वेदव्यासाभिधानात् तु सा मूर्तिर्पृथुविद्विषः ॥”

“अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः ।

वैवस्वतेन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥”

“चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।

वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥

जैमिनिं सामवेदस्य तथैतार्यवेदवित् ।

सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूदेदव्यासस्य धीमतः ॥

रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिम् ।

सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥”

“कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

कोन्यो हि भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥”

“आख्यानार्थाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।

पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविभारदः ॥

आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥

ब्राह्मं पात्रं वैष्णवं च शैवं(?) भागवतं तथा ।

(१) मद्रयं भद्रयं चैव द्रव्यं यजतुष्टयम् ।

धर्मापलिङ्गपुस्तकानि पुराणानि पृथक् पृथक् ॥

इति देवीभागवते । अथ मद्रयेन मत्स्यपुराणम् मार्कण्डे-

अथान्यन्नारदीपं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नरमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लङ्घनेकादशं स्मृतम् ॥

चाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्चदशं-स्मृतम् ॥

मात्स्यं च गार्हं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।

मर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वशानुचरितं च यत् ॥” इति

इत्थमष्टादशविधा वेदानां शाखाभेदाश्च तत्संख्या तत्सा-
ठकानां महर्षीणां नामानि च ३-६ अध्यायेषु निरूपितानि ।

एवं ४ अंशे ४ । ५ अध्याययोः सूर्यवंशकथनमस-
ङ्गेन रामायणकथां ६-२० अध्यायेषु सांमवंशकथामुपक्रम्य
यदुवंशकथामसङ्गे कृष्णावतारकथां भारतकथां च साक्षिप्य भूत-
कालिकत्वेन वर्तमानत्वेन वा निरूपितवान् । ततश्च २१-२४
अध्यायेषु कलियुगे भविष्यत्वेन च राजवंशा निरूपिता यथा

यपुराणं च गृह्यत । मन्वयेन भागवतं भविष्यं च । ब्रह्मयेन
ब्रह्मपुराणं ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्माण्डं च । चक्षुष्टयन विष्णुपुराणं वायुपुराणं
चाराहपुराणं वामनपुराणं च । अ-ना-१-लि-ग-रू-स्वानोत्पन्न
आग्नेयपुराणं नारदपुराणं पद्मपुराणं लिङ्गपुराणं गरुडपुराणं कूर्मपुराणं
स्कन्दपुराणं च । एषु शिखरपुराणानुत्तरे वायुरूपेण शिष्येन प्रोक्तत्वा-
च्छेत्तावर्तनामधेयं वायव्यं पुराणमिति तत्र तत्र लेखदर्शना
द्विरोधपरिहारेऽपि पुराणद्वयं तु जातमेव । अत एव वृहन्नार-
दपञ्चरात्रे पुराणसमन्वये पद्मिंशतिमहापुराणानीति प्रदर्श्य
कल्पभेदेन एकस्मिन् कल्पे एतानि अ-न्यस्मिन् कल्पे कानेचिद्विधा-
नि परन्तु पद्मिंशतेर्नाधिशानीति निरूपितम् । ततः परम
ष्टादशोपपुराणानि अष्टादशोपपुराणानि अष्टादशोतिदासाश्च-
वर्तन्ते इत्यलं पल्लवित्वेन ।

“अर्जुनस्याप्युलूष्यां नागकन्यायामिरावान् नाम पुत्रो-
ऽभूत् । माणिक्यरपातिपुत्र्यां च पुत्रिकाधर्मेण वभ्रुवाहनं ना-
म पुत्रमर्जुनोऽजीजनत् । सुमद्रायां चार्मकत्वेऽपि योसाव-
तिबलपराक्रमः समस्तारातिरथविजेता सोऽभिमन्युरजापत ।
अभिमन्योरुत्तरायां परिसीनेषु कुरुषु अश्वत्थाममयुक्तवक्षा-
स्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचर-
णयुगलस्यास्पृच्छाकारणमानुषरूपधारिणोनुभावात् पुनर्जीवि-
तमवाप्य परिक्षित् जज्ञे । योऽयं साम्प्रतमेतद् भूमण्डलमखण्डि-
तायतिधर्मेण पालयतीति ।” ततः परम्

“पराशर उवाच । अतः परं भविष्यानहं भूमिपाला-
न् कीर्तयिष्ये योऽयं साम्प्रतमवनीपतिः परिक्षित् तस्यापि
जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाः पुत्राश्चत्वारो भविष्यन्ति ।”
इत्युपक्रम्य

“ब्रह्मसूत्रस्य यो योनिर्विशो राजर्षिसत्कृतः ।

सैमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ” ॥ इत्युक्तम्

ततः “मागधानां बार्हद्रयानां भविष्याणामनुक्रमं कथ-
यामि । अत्र हि वंशे महाबला जरासन्धप्रधाना बभूवुः ।
जरासन्धमुताव सहदेवात् सोमापिस्तस्माच्छ्रुतवान् “ इत्यु-
पक्रम्य “तस्यापि रिपुञ्जयः पुत्र इत्येते बार्हद्रया भूपतयो
वर्षसहस्रमेकं भविष्यन्ति । योयं रिपुञ्जयो नात्र बार्हद्र-
योऽन्त्यस्तस्य मुनिको नामामात्यो भविष्यति । स चैनं
स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति तस्यापि पा-
लकनामा पुत्रो भविता ततश्च विगाखयूपसत्पुत्रो जनक-
स्तस्य च नन्दिवर्धन इत्येतेऽष्टाभिश्चदुत्तरमन्दशते पञ्च
प्रद्योताः (प्रद्योतनामानः) पृथिवीं मोक्षयन्ति । ततश्च शिशु-

नागस्तत्पुत्रश्च काकवर्णो भविता तत्पुत्रः क्षेमधर्मा तस्यापि
सतौजास्तत्पुत्रो विम्बिसारस्ततश्चाजातशत्रुस्तस्माच्च दर्भको दर्भ-
काच्चोदयनस्तस्मादपि नन्दिवर्धनस्ततो महानन्दी इत्येते शै-
शुनागा दशभूमिपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विपृथ्यधिकानि भ-
विष्यन्ति । महानन्दिसुतः शुद्रागर्भेऽस्त्रोतिलुब्धो महापद्मो
नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलसन्त्रान्तकारी भविता । ततः
प्रभृति शुद्राः भूमिपाला भविष्यन्ति । स चैकच्छग्रामनुलङ्घि-
तशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यति । तस्याप्यष्टौ सुताः
सुमहत्पाद्या भवितारः तस्य महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ।
महापद्मस्तत्पुत्रश्च एकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति । न-
वैव तान् नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । ते-
पामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिपेक्ष्यति ।

तस्यापि पृथ्वो बिन्दुसारो भविष्यति तस्याप्यशोकवर्द्धनस्ततः
सुयशास्ततो दशरथस्ततः सद्गतस्ततः शालिशुकस्तस्मात् सो-
मधर्मा तस्माच्छतधन्वा तस्य तु वृहदधनाया भविता । एवं
मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अन्धशतं सप्तत्रिंशदुत्तरं ते-
पामन्ते पृथिवीं शुद्रा भोक्ष्यन्ती"त्यादि निरूपितम् एवमेव वा-
युपुराणे उत्तरार्द्धे(१) ३७ अध्याये निरूपितम्(२) ।

(१) मुद्रितं तु वायुपुराणं पूर्वार्द्धमेव अस्योत्तरार्द्धं तु रेखाखण्डा-
त्मकं श्लोकद्वयादशसाहस्र्यात्मकं वर्तते तेन सह वायुपुराणस्य
२४००० संख्या भवति । केचित्तु प्रदर्शितशिवपुराणात्मकत्वमपि वि-
द्वाप कद्विपुस्तकं ब्रह्माण्डपुराणत्वेन वदन्ति तदसन् ब्रह्माण्ड-
पुराणस्य १२००० श्लोकात्मकस्य लिखितस्य पुस्तकस्य धाराणसी-
स्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायामप्युपलभ्यमानत्वात् ।

(२) सूत उवाच ।

यथा मे कीर्तित सर्व व्यासेनादभुतकर्मणा ।

माव्य कलियुग चैव तथा मन्वन्तराणि तु ॥

अनागतानि सर्वाणि द्रुवतो मे नियोधत ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भविष्यन्ति नृपास्त ये ॥" इत्युपक्रम्य

अधिसामकृष्णनामक राजानमारभ्य क्षेमकान्त पञ्चविंश
तिराजाना भविष्याः । ततश्च बृहद्बन्धमारभ्य पुनरपि
सहस्रस्त-पुत्र. शाक्य तत्पुत्र. शुद्धोदन इत्यादि. । ततश्च मा
गधा जरासन्धप्रभृतय ३२ राजान तेषां प्राधान्येन नामानि
तथाहि जरासन्धस्य पुत्र सहदेव सहदेवस्य पुत्र. तौमापि
५८ वर्षाणि श्रुतधिया ६४ वर्षाणि अगुनायु २६ वर्षाणि नि-
रामिषो १०० सुकृत ५६ वर्षाणि बृहदकर्मा सेनाजिन् २३ श्रुत-
क्षपस्तु ४० महाबाहु महाबुद्धि महाभीमगराक्रमश्च ३५ शु-
चि ५८ क्षेम २८ सुयुग सुयतो वा ६४ धर्मनेत्रो ५ नृ-
पति ५८ पुन सुयत ३८ दृढसेन ५८ सुमति ३३ सुयल
२२ सुनेत्र ४० सत्याजित् ८३ वीरजिन् ३५ अरिञ्जय ५० एते
राजानो भविष्यन्ति वर्षेसंस्थाना याग कृते ९७४ वर्षाणि
तत्र जरासन्धस्य सहदेवस्य च वर्षाणि मोह्लिखितानि तत्सं-
योजने १००० सम्मयन्ति । ततः पर पञ्च प्रद्योता भविष्यन्ति
तथाहि मुक्तिक २३ वर्षाणि ततः पालक २४ विशालयूव ४० अ-
जसो जनको वा ३१ नन्दिवर्द्धन २० एतेषां वर्षाणां संयोजने
१३८ वर्षाणि भवन्ति । ततः पर दश शैशुनामा भूपतयो भविष्य-
न्ति तथाहि शैशुनामा ४० वर्षाणि कारुवर्ण शुक्रवर्णो
वा ३६ क्षमवर्मा २० अजातशत्रु २५ अतोजा वा क्षत्रोजा ४०
त्रिविसारो विप्रिसारो वा २८ दर्शको दर्मको वा २५ उदयो वा
उदयन ३३ नन्दिवर्द्धन ४२ महानन्दी ४३ एतेषां योगे कृते
३३२ वर्षाणि भवन्ति । अत्र शैशुनामजन्मारभ्य गणतया ३६२ व-
र्षाणि सम्मयन्ति शैशुनामसमय एव विशन्तीराजानो भविष्यन्ति ।
ततो महानन्दिमुनादयापि वर्षशत १०० भविष्यन्ति । तान्
समुद्भूत्य काटिल्या घाह्यणश्च-द्रगुत नृप राज्यऽभिप्रेक्ष्यति स च
२४ वर्षाणि भविष्यति । ततो मद्रनारो बिन्दुसारो वा २५ वर्षाणि

आधुनिकतार्किकास्तु आधुनिकीं लोकयात्रामुदाहृत्य तावद् भविष्यद्दृत्तं कनाप्यवगन्तुं न शक्यत इति वदन्तः पुराणेषु च कथाभागं दृष्ट्वा तदुक्तपदार्थानां तत्पश्चात्कालभावित्वं निरूपयन्ति । तत्र सङ्गच्छते यतः पुराणेषु भूतकालिकीं कथां भूतत्वेन वर्तमानकालिकीं कथां वर्तमानत्वेन भविष्यत्कालिकं दृत्तं भविष्यत्त्वेन मुसृष्टतया वर्णितम् । यदि सर्वं भूतकालिकमेव ततः परं पुराणादिनिर्माणं जातमिति तदा कलौ क्षीणे सन्ध्या-शिष्टे कल्बयवतारो भविष्यतीत्युक्त्वा(१) तस्यापि भूतत्वापत्तेः । अन्येषामपि वर्तमानानां कलिधर्माणां येषां वर्षाणां पञ्च-

ततस्तस्यापि पुत्राऽशोकवर्द्धनः २६ वर्षाणि राज्यं भोक्ष्यतीत्यादयोऽनेके राजानो निरूपिताः ।

(१) मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये ।

" चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।

सप्तमे राघवस्यार्धे जज्ञे दशरथात्मजः ॥

अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।

वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥

कर्तुं धर्मध्ययस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।

युद्धो नघमके यज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ॥

तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ।

कल्की विष्णुर्यथा नाम पाराशर्यपुरःसरः ॥"

इत्युपक्रम्य कालधर्माः संक्षेपेण निरूपिताः । निरुक्ते पुराणे ५२ अध्याये अष्टादशपुराणानां सारांशाः श्लोकसंख्या दानमाहात्म्यं द्वापरे द्वापरे वेदव्यासेन पुराणानां समुद्धरणं च स-म्पत्कृत्या निरूपितम् । अत्राध्यायादिनिर्दर्शनं वाराणसीस्थराज-कीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकानुसारेण बोध्यम् ।

विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्याये ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्तमन्वन्तराणि वै ।

भविष्याण्यपि विप्रैर्ब्रह्मास्मात् त्वमर्हसि ॥ १ ॥

शत्याः पूर्वं लिखितेषु पुस्तकेषु लेखोऽस्ति तेषां तथा भविष्य-
त्सूर्यचन्द्रोपरागादीनामपि भूतकालिकत्वापत्तेश्च । अत एव
गङ्गामाहात्म्यमधिकृत्य तदानीं गङ्गाया असत्त्वेऽपि तच्छ-
ङ्कासमाधिप्रसङ्गे स्कन्दपुराणयिकाशीखण्डे उक्तम् ॥

पुराणसंहिता तात ग्रूते त्रैकालिकीं कथाम् ।

इत्यादि सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु वेदव्यासेन गुरुपरम्परया
पुराणानि प्राप्तानि तथा स्वाशिष्याय प्रतिपादितानि न तु
निर्मितानीति(१) ॥

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ४१ अध्याये ।

ब्रह्मा वदौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिष्वने ॥ ५८ ॥

तस्माद्योशनसा प्राप्तं तस्माद्यापि बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९ ॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वसिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६० ॥

सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते ।

शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१ ॥

वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि ब्रह्मारुणाय च ।

ब्रह्मारुणो धनञ्जये स च प्रादात् कृतञ्जये ॥ ६२ ॥

कृतञ्जयात् तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।

गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३ ॥

निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजधवाय च ।

स वदौ सोमशुष्माय स वदौ तृणविन्दवे ॥ ६४ ॥

तृणविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये ।

शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः ध्रुतवानिदम् ॥ ६५ ॥

पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वैपायनः प्रभुः ।

द्वैपायनात् पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।

इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७ ॥

यद्वा निर्णायकानां भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालिकक्रिया-
विशेषविषयकं ज्ञानमेव नास्ति अथवा ते विष्णोरवतारं
महर्षिमूर्धन्यस्य शुक्रदेवस्य पितरमष्टादशपुराणानां महाभा-
रतेतिहासस्य पञ्चपवेदस्य च वक्तारं ऋग्यजुःमामाथर्ववेदानां
विभक्तारं ब्रह्ममीमांसाप्रणेत्तारं(१) श्रीवेदव्यासं मिथ्याभाषि-
त्वेन वञ्चकत्वेन पापिष्ठं कल्पयन्ति । अत्र पुराणेषु अन्य-
कर्तृत्वेन वेदव्यासकृतित्वे सन्देहश्चेत् तर्हि ममापि महान्
सन्देहो भवति तत् किं ते सम्यग् विमृष्य वदन्ति त्वरया
निपीडितचेतसा वा आग्रहेण अथवानवधृतमनसा वदन्ती-
त्यादिरित्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः ।

विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्याये कलिधर्मनिरूप-

(१) आनन्दतीर्थापरनामधेयेन मध्वाचार्येण ब्रह्ममीमांसा-
भाष्ये "तथा खोकं स्कान्दे ।

नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।

किञ्चित् तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापर्याखिलम् ॥

भोतमस्य ऋषेः शापात् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।

सङ्कीर्णयुगयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥

शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।

तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

अवतीर्णो महायोगी सन्यवत्यां पराशरात् ।

उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥

चतुर्धा व्यमजत् तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।

शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥

ऋग्यो जगद्गन्धा शैल पुनस्तृप्त्यर्थं विज्ञये ।

चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमज्जसा ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

कोऽन्यो हि भुवि मैत्रेय महामारतकृद्भवेत् ॥"इत्यादि ।

शत्याः पूर्वं लिखितेषु पुस्तकेषु लेखोऽस्ति तेषां तथा भविष्य-
त्सूर्यचन्द्रोपरागादीनामपि भूतकालिकत्वापत्तेश्च । अत एव
गङ्गामाहात्म्यमधिकृत्य तदानीं गङ्गाया असत्त्वेऽपि तच्छ-
ङ्कासमाधिप्रसङ्गे स्कन्दपुराणविकाशीखण्डे उक्तम् ॥

पुराणसंहिता तात ध्रुते त्रैकालिकीं कथाम् ।

इत्यादि सङ्गच्छते । यस्तुतस्तु वेदव्यासेन गुरुपरम्परया
पुराणानि प्राप्तानि तथा स्वशिष्याय प्रतिपादितानि न तु
निर्मितानीति(१) ॥

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ४१ अध्याये ।

ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिष्वने ॥ ५८ ॥

तस्माद्योशनसा प्राप्तं तस्माद्यापि बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९ ॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वसिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६० ॥

सारस्वतस्त्रिभाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते ।

शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१ ॥

वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि अर्यारुणाय च ।

अर्यारुणो धनञ्जये स च प्रादात् कृतञ्जये ॥ ६२ ॥

कृतञ्जयात् तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्ययम् ।

गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३ ॥

निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा धाजथवाय च ।

स ददौ सोमशुभाय स ददौ तृणविन्दवे ॥ ६४ ॥

तृणविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्ये ।

शक्यः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतयानिदम् ॥ ६५ ॥

पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वैपायनः प्रभुः ।

द्वैपायनात् पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।

इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७ ॥

यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ॥
 वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां पस्पशैर्मा वसुन्धराम् ॥
 तावत् पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत् कलिः ।
 गते सनातनस्यांशे निष्णोस्तत्र भ्रुवो दिवम् ॥
 तस्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ॥
 याते कृष्णे चकाराय सोऽभिषेकं परिक्षितः ।
 मयास्पन्ति तदा(१) चैते पूर्वापार्धा महर्षयः(२) ॥

पेण वर्तमानः न त्वारब्ध इति फलितार्थः । तदा कर्तव्यपेक्षा-
 यामाह । यदैव भगवद्विष्णोरित्यादि । “कलिः पूर्वं सन्ध्या-
 रूपेण घृत्तोऽपि स्वेन रूपेण सन्ध्यारूपमतिक्रम्य प्रवृत्तः प्रकर्षेण
 घृत्त इति । एतदेव स्पष्टयति । यद्वेति ।” इति विष्णुपुराणटी-
 कायां रत्नगर्भमहाचार्याः ।

(१) यदा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) कमलाकरेण ज्यातिपसिद्धान्ततत्त्वविशेषके लोके प्रसिद्धा-
 नां सप्तर्षीणां स्थिरत्वं प्रतिपादितम् । जेषां सप्तर्षीणां पुराणा-
 दिषु चारो निरूपितस्ते तु धर्मानुष्ठानोपयोगिनोऽदृश्याः केचिदप्य-
 एव । आधुनिका अपि सप्तर्षिचारविषये ऽनेकान् विकल्पानु-
 ज्ञाययन्ति यथा “नक्षत्राणि राशिचक्रे स्थितानि सप्तर्षस्तु त-
 द्बहिः स्थिता कदाचित्पि मघासु न स्थास्यन्ति” इत्यादि ।
 अत्रानुमीयते मया यथा मनुष्यादयो यानादिकं समारुह्य गच्छ-
 न्ति तथा ग्रहा अपि गच्छन्तीति चारशब्दस्यार्थ इति उप-
 र्यधःकल्पनया चरत्वं स्थिरत्वं नक्षत्रेषु स्थायित्वं कल्पयन्ति ।
 वस्तुतस्तु नक्षत्रकक्षान्तः सप्तर्षिकक्षायाथातिदूरे वर्तमानत्वात् न
 केनाप्याधुनिकेनामिनवययस्क्रेण तद्विर्णेतुं शक्यम् एकस्मिन्नक्षत्रे
 यदि वर्षशतं तिष्ठन्ति यदि च गणकस्य वर्षशतद्वयमायुश्चेत्तरा स्युः

णानन्तरं पुनः कृतयुगाविर्भावप्रसङ्गे

“यावत् परिक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिपेक्षनम् ।

तावद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चशतोत्तरम्(१) ॥

सप्तर्षीणां च यौ पूर्वा दृश्येते उदितौ द्वित्रि ।

तयोस्तु मध्यमक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥

तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।

ते तु यौधिष्ठिरे काले(२) मघास्वासन् द्विजोत्तम ॥

तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः(३) ।

(१) मुद्रितपुस्तके पञ्चदशोत्तरमिति पाठः । पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षपर्यन्तं शुद्धः क्षत्रियवशः स्थास्यतीति टीकाकारैस्तदर्थोऽपि निरूपितः तत्र सङ्गच्छते लेखकादिना मूले कृतस्य प्रमादस्य टीकाकारैरपि तथैवार्थस्य प्रदर्शितत्वात् । तथात्वे परिशुद्धारभ्य नन्दपर्यन्तानां मध्ये चार्हद्वया वर्षसहस्रमेकं ततोऽष्टत्रिंशदुत्तरमब्दशतं पञ्च प्रयोतः । ततः शैशुनामा दश भूमिपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विष्टयधिकानि ततो महानन्दिस्ततो नन्द इत्यष्टस्तादुके विष्णुपुराणे १५०० वर्षाणि भवन्तीत्यस्योन्मत्तप्रलापापत्तेरिति ।

(२) ते तु परिक्षिते काले इति मुद्रितपुस्तके प्रामादिकः पाठः । “आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वी युधिष्ठिरे नृपतौ” इत्यादिनिर्दिश्यमानवृहत्संहितावचननिरोधात् । “प्रयास्यन्ति यदा चते पूर्वापादा” इत्यपि प्रामादिकमेव । अन्यथा युधिष्ठिरसमये परीक्षितसमयेऽपि मघासु सप्तर्षयः स्थिता अथ नन्दसमये पूर्वापादायां गताः परं तु परीक्षितारभ्य नन्दपर्यन्तं १५०० वर्षाणि भवन्तीति मघा आरभ्य शतमिष्वर्षपर्यन्तं पञ्चदशमक्षत्राणि भवन्तीति शतमिष्वर्षक्षत्रे सप्तर्षिस्थित्यापत्तेः ।

(३) कलिप्रमाणं ३६०००० मानुषवर्षाणि दिव्यवर्षाणि ३० शतानि सप्त पञ्च योजन्या १२०० द्वादश शतानि इत्यग्रेऽस्मिन्नेव पुराणे निरूपितम् । तदा कलिः प्रवृत्तः प्रक-

यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ॥
 वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां पश्यर्शेमां वसुन्धराम् ॥
 तावत् पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत् कलिः ।
 गते सनातनस्यांशे निष्णोस्तत्र भुवो दिवम् ॥
 तत्पाज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि त्र पाण्डवः ॥
 याते कृष्णे चकाराय सोऽभिपेक्षं परिक्षितः ।
 प्रयास्यन्ति तदा(१) चैते पूर्वापादा महर्षयः(२) ॥

प्रेण वर्तमानः न त्वारब्ध इति फलितार्थः । तदा कदेत्यपेक्षा-
 यामाह । यदैव भगवद्विष्णोरित्यादि । “कलिः पूर्वं सन्ध्या-
 रूपेण वृत्तोऽपि स्वेन रूपेण सन्ध्यारूपमतिक्रम्य प्रवृत्तः प्रकर्षेण
 वृत्त इति । एतदेव स्पष्टयति । यदैवेति ।” इति विष्णुपुराणटी-
 कायां रत्नगर्भभट्टाचार्याः ।

(१) यदा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) कमलाकरेण ज्यौतिषसिद्धान्ततत्त्वविवेके लोके प्रसिद्धा-
 नां सप्तर्षीणां स्थितत्वं प्रतिपादितम् । तेषां सप्तर्षीणां पुराणा-
 दिषु चारो निरूपितस्ते तु धर्मानुष्ठानोपयोगिनोऽदृष्टाः केचिदस्य
 एव । आधुनिका अपि सप्तर्षिचारविषये ऽनेकान् विकल्पानु-
 ज्ञावयन्ति यथा “नक्षत्राणि राशिचक्रे स्थितानि सप्तर्षस्तु त-
 द्बहिः स्थिता कदाचिदपि मघासु न स्थास्यन्ति” इत्यादि ।
 अत्रानुमीयते मघा यथा मनुष्यादयो यानादिकं समारुह्य गच्छ-
 न्ति तथा ग्रहा अपि गच्छन्तीति चारशब्दस्यार्थ इति उप-
 र्यधाकल्पनया “उत्तमं” “स्थितं” “नक्षत्रेषु स्थापितं” “कल्पयति”
 यस्तुतस्तु नक्षत्रकक्षातः सप्तर्षिकक्षायाश्चातिदूरे वर्तमानत्वात् न
 केनाप्याधुनिकेनामिनववयस्केन तन्निर्णेतुं शक्यम् एकस्मिन्नाक्षत्रे
 यदि वर्षशतं तिष्ठन्ति यदि च गणकस्य वर्षशतद्वयमायुश्चेत्तदा स्थू

तदा नन्दात् प्रमृत्येष कलिर्दृष्टिं गमिष्यति ।
 यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तास्मिन्नेव तदाहनि ॥
 मतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ।
 ग्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुषमंख्यया ॥
 पट्टिं चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ।
 शतानि तानि दिव्यानि सप्त पञ्च च संख्यया ॥
 निःशेषेण ततस्तास्मिन् भविष्यति पुनः कृतम् ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥
 युगेयुगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ।
 बहुन्वानामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले ॥

पुनरुक्तबहुवात् तु न मया परिकीर्त्तिताः ॥” इति ॥
 श्रीवराहमिहिराचार्येण वेद-धर्मशास्त्र-पुराणादीनि स-
 मालोच्य बृहत्संहितायां १३ अध्याये सप्तर्षिचारमकर-
 णे उक्तम् ।

“आसन्न मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
 पट्टद्विकपञ्चद्वियुतः, २५२६ शककालस्तस्य राज्यस्य ॥३॥

लगत्यदर्शनगणितैक्यं भवितुमर्हति । एवमेव भास्कराचार्येण ग्रहग-
 णिते भगणोपपत्तौ ग्रहाणां मन्दोच्चादिद्युगणितैक्यपक्षे “नायमर्थः
 पुरुषसाध्यः” इत्याद्युक्तम् । नवीनानामपि मते येषां तारागणानां
 सुमहतिदूरचर्चित्वादसत्त्वं पूर्वं निश्चितमासीत् तेषामिदानीं दूर-
 दर्शकनवीनयन्त्राविर्भावेन सत्त्वमेव सुनिश्चितं जातम् । तस्माद्विष्णु-
 पुराणटीकाकारादिप्रदर्शितरीत्या यद्यक्षत्रेण समं सप्तर्षिणामुद्यो-
 द्दश्यते तस्मिन्नेव नक्षत्रे तदानीमवस्थानं वक्तव्यमिति । सप्तर्षिणां
 चाराभावेऽदृश्यत्वे च वृद्धगर्ग—कश्यप—वराहमिहिरादीनां तद्या-
 रनिरूपणं धूमाच्छादिते किरणरहिते अत्येकपिदर्शनेऽशुभफ-
 लनिरूपणमुन्मत्तप्रलाप एवेत्यलं पल्लवितेन ।

वर्षसहस्रत्रितयं शतमेकं सप्ततिर्नवाग्रा ३१७९ च ।
शककालयातमिश्रं कलेर्गतं धर्मपुत्रात् तु(१) ॥ ४ ॥

(१) पाठोऽयं धाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसर-
स्वतीभवनस्थे पुरातने पुस्तके वर्तते । मुद्रितपुस्तके च शुद्धि-
तस्तथैव टीकापि शुद्धिता वर्तते । शुद्धितमूलपुस्तकानुसारेण भ-
ट्टोत्पलेन टीका कृता इति कथनं तु साहसमिवाभाति । मुद्रितटी-
काप्रदर्शितरीत्या कृतया गणनया इदानीमुत्तराभाद्रपदासु सप्तर्षी-
णां स्थितिरायाति तत्तु दृग्गणितैक्यविरुद्धम् ।

आसन् मघास्थित्यादिना तत्र संयुक्ता इत्यन्तेन ग्रन्थेन व-
स्तुत्रयं प्रतिपादितम् युधिष्ठिरस्य राज्यकालः तस्य शककाला-
नयनप्रकारः गतकलियुगाब्दानयनप्रकारश्च । तथाहि धर्मपुत्राद्
युधिष्ठिरात् वर्षसहस्रत्रितयम् एकं शत नवाग्रा सप्ततिश्च ३१७९
एतद्वर्षवृन्दे शककालयातमिश्रे सति गतकलियुगाब्दाः समा-
यान्ति । पञ्चद्विकपञ्चद्वियुतः २५२६ एतद्वर्षवृन्दे शककालयुक्ते
सति राज्यान्तकालः समायाति । पृथ्वी शासति युधिष्ठिरे अ-
र्थात् राजसिंहासनाधिरुढे मघासु सप्तर्षयः आसन् इति । अत्र
धर्मपुत्रयुधिष्ठिरसमयात् गतकलियुगाब्दानयनं प्रदर्शितमतः कलि-
युगारम्भात् पूर्वकालावस्थापित्वे द्वापरयुगावस्थापित्वं सुम्यक्तम् ।
अत एव सप्तर्षिचारप्रकरणे भट्टोत्पलेन बृहत्संहिताटीकायां “क-
लिद्वापरसन्धौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम्” इत्युक्तबृद्धगर्गवचनं सङ्ग-
च्छते । ते सप्तर्षय इति भावः ।

शककालस्तस्य राज्ञश्च राज्यस्येति वा पाठः तस्य युधि-
ष्ठिरस्य शककालः अत्र शकशब्दः संवत्सरवाचकः पारिभाषिकः
तथाह ज्योतिर्विदाभरणे १० अध्याये

“युधिष्ठिरौ विक्रमशालिवाहनौ

नराधिनाथौ विजयाभिन्नन्दनः ।

इमेऽनु नागाञ्जुनमेविनीविभु-

र्धलिः क्रमात् पट् शककारकाः कलौ ॥” इति ।

विस्तरस्तु वाचस्पत्ये बृहद्भिधाने शकशब्दविवरणे द्रष्टव्यः ।

एकैकस्मिन्नुक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ।

मागुदपतोऽप्यविवरादृजृन्नयन्ति तत्र संयुक्ताः ॥ ५ ॥”

एतदनुसारेणास्मिन् १९७२ विक्रमवर्षे १८३७ शा-
काब्दे १९१५ ख्रीष्टाब्दे कलियुगस्य ५०१६ सौरव-
र्षाण्यतीतानीत्ययं बहूनां ज्योतिर्विदां सिद्धान्तः एतदेव
स्पष्टयामि । तथाहि

युधिष्ठिरराज्यकाले मघानक्षत्रस्य कस्मिन् पादे वा-
सिंहराशौ कस्मिन्नक्षेत्रे सप्तर्षयः स्थिता इति लेखाभावात्
सूक्ष्मगणनायां व्यतीतवर्षसंख्यायां किञ्चिदन्तरं सम्भ-
वतीति स्थूलगणनया प्रदर्श्यते । इदानीमपि आकाशे
सप्तर्षयो मघास्वेव वर्तमाना दृश्यन्ते इति नैव तिरोहित-
मस्ति विदुषाम् तथा सति प्रथमावृत्तौ मघा आरभ्य म-

पञ्चद्विकपञ्चद्वि २५२६ युतः इदानीन्तनशककालः १८३७
युक्त्या ४३६३ एतावन्ति वर्षाणि व्यतीतानि तानि च तस्य रा-
ज्यत्यागकालात् स्वर्गारोहणकालाद्वा अवगन्तव्यानि । यतः
प्रायो निर्वाणकालाभ्रमरणकालाद्वा धर्मारम्भव्यवहारो भवति शा-
लियाहनशककालविषये सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये भास्क-
राचार्याः ।

याताः पण्मनत्रो युगानि भविताभ्यन्ययुगाङ्घ्रित्रयं

तन्द्राद्रिन्दुगुणास्तथा शकनृपस्थान्ते कलेवत्सराः ।

गोक्षीन्द्रद्विरुताद्ददधनगगोचन्द्राः १९७२९४७१७९शकाब्दान्विताः ।

मये सङ्कलिताः पितामहदिने स्युर्वेतमाने गताः ॥ २८ ॥

यथा च जैनानां महावीरस्याभिनिर्वाणकालात् संवत्सरा-
रम्भः । एवं सति राजतरङ्गिण्युक्त ६५३ मतेषु कलियर्षेषु
युधिष्ठिरावस्थाने इदानीन्तन ४३६३ गतयुधिष्ठिराध्ययोगे ५०१६
कलियुगाब्दाः समाप्यन्तीति सर्वं समञ्जसम् ।

घापर्यन्तं २७०० सौरवर्षाणि नृणां वर्षाणि वा अतीतानि (१)
पुनरपि द्वितीयावृत्तौ (२) तथैव २७०० वर्षाणि अतीता-

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ३७ अध्याये

सप्तर्षयस्तदा प्राधुः प्रतीपे राक्षि वै शतम् ।

सप्तर्षिदाः शतैर्भाज्या आन्धान्तास्ते त्वया पुनः ॥ ४१२ ॥

सप्तविंशतिर्षयन्ने कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।

सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शत शतम् ॥ ४१३ ॥ इति

(२) इदानीपर्यन्तमेकावृत्तिरेव कथं न मन्तव्या तथा सति

"ततोऽपि द्विजहस्त्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दगज्य च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥"

इति स्कन्दपुराणरथं घञ्जन कुत्र समन्वयनीयम् ? ।

अपि च जनमजयप्रदत्तं ताम्रशासनं कुत्र गच्छेत् ? तत्ता-
म्रशासनस्य प्रतिलिपिः सन् १८७५ नवेम्बरमासमुद्रिते इण्डियन्
अटिन्थोरी पुस्तके वर्तते तथाहि

"श्रीगणाधिपतये नमः पान्तु यो जलदधामाः शार्ङ्गज्याघात-
कर्कशाः त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिषाहव स्थिति श्रीज-
याभ्युदये युधिष्ठिरशके प्लवङ्गाख्ये एकोनवनिघत्सरे सहस्र-
मासे अमावस्यायां सौम्यरासरे श्रीमन्महाराजाधिराजपरमे-
श्वरो धीरप्रतापशाली बुरुकुलोद्भवो वैयाघ्रपादगोनजः श्रीज-
न्मेजयभूषः किष्किन्धानगर्वा सिंहासनस्थः सकलवर्णाश्रम
धर्मप्रतिपालकः पश्चिमदेशस्थसीतापुरनृकोदरक्षेत्रे तत्रत्य-
मुनिवृद्धमठस्थ गरुडवाहनतीर्थश्रीमदशिष्यकैफयनाथैराराधि-
तसीतारामस्य पूजार्थं कृतभूदानसाधनमस्मत्प्रपितामहयुधि-
ष्ठिराधिष्ठितमुनिवृन्दक्षेत्रेऽस्य चतुर्सीमापरिमितिक्रम पूर्वभागे
उत्तरवाहिण्याः तुल्लमद्राया पश्चिमे दक्षिणभाग अगस्त्या-
श्रमसङ्गमादुत्तरे पश्चिमे अश्वमेजः इति उत्तरभागे विष्णु-
नद्याः दक्षिणे एत-मध्यस्थमुनिवृन्दक्षेत्रं भगवच्छिष्यपरंपरया
आचन्द्रार्कपर्यन्तं निधिनिक्षेपजलपापाण्यक्षिणी(?) आगामि-
सिद्धसाध्यतेजःस्वाम्यसहितं स्वपुत्र्यनुकूलेन अस्मन्माता-

नि सङ्कलनया ५४०० वर्षाणि गतानि । युधिष्ठिरमहाराजस्य
द्वापरयुगे वर्तमानत्वात् वर्षसहस्रात्मकमायुः सम्भवति(१)

पित्रोः विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं हरिहरसन्निधौ उपरागसमये सहिर-
ण्येन तुंगमद्राजलधारापूर्वकं क्षेत्रं यतिहस्ते दत्तवानस्मि एत-
द्धर्मसाधनस्य साक्षिणः आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च धौर्भू-
मिरापो हृदयं यमस्य भद्रस्य रात्रिस्य उमे च सन्ध्ये धर्मस्य जानाति
मरस्य वृत्तम् दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रयोनुपालनम् दाना-
त्स्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदं स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं पर-
दत्तानुपालनं परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् स्वदत्ता पु-
त्रिका ज्ञेया पितृदत्ता सहोदरा अन्यदत्ता तु जननो दत्तभूमिं परि-
त्यजेत् । अन्यैस्तु च्छर्दितं क्षुद्रैः स्वभिन्नं च्छर्दितं न तु । ततः
कष्टस्ततो नीचः स्वयंदत्तापहारकः स्वदत्तां परदत्तां वा प्रह्लाद्वृत्तिं
हरेत् यः पट्टिर्षसहस्राणि विष्टायां जायते किमिः ।” इति ॥

केचिन्तु अनियतस्वरूपां लिपिं नियतस्वरूपां परिकल्प्य तद्
ताम्रशासनं कृत्रिमं निरूपयन्ति ।

अन्ये तु तत्रोक्ताः श्रवणसंवासरसहस्रमासकृष्णपक्षमायास्या-
सौम्यवासरोपरागादियोगा इतः पूर्वं त्रयोदशशताब्द्यां सम्भवन्तीति
स एव समयो महाभारतस्येति वदन्ति ।

याराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयप्रधानगणिताध्यापकेन
महामहोपाध्यायधर्मायापूदेवशास्त्रि—सी. भार्ग. ई. महाशयेन तु
पूर्वोक्तकुक्कुटपनानिरासपूर्वकं गणितेन तत्ताम्रशासनं तदुक्तकालि-
कमेव व्यवस्थापितमिति ।

(१) युधिष्ठिरस्य वर्षसहस्रपरिमितमायुर्मदित्यत्र ममाग्रहो
नारिण यदि महाभारतमत्स्यपुराणादिनिरूपितमायुर्दायादियुगव्य-
वस्था मिथ्येत्य तदा युधिष्ठिरोऽपि बाभून् भारतीयं युद्धमपि
नाभून् सर्वं स्वकपोलकल्पितं काव्यं सर्वमनवस्थितमिति तदुदा-
हृत्याधुनिकेभ्यस्तुल्यव्यवस्थापने न किमपि वाच्यम् । किं जातं
किं न जातमिति सर्वज्ञो भगवानेव चेद् मयानु यया रीत्या शास्त्र-
निर्माणं तस्य रीत्या सामञ्जस्यं कृतं तथैव निरूपयिष्यत इति ।

तथोक्तं मत्स्यपुराणे १३१ अध्याये द्वापरयुगे वेदव्या-
सेन वेदानां तच्छाखानां विभागप्रसङ्गे तच्छिष्याणां कल्प-
सूत्रतद्भाष्यरचनाप्रसङ्गे ।

“द्वापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम्” इत्युपक्रम्य ।

पूर्णवर्षसहस्रं तु(१)परमायुस्तदा नृणाम् ।” इत्याद्युक्तम् ।

(१) पाठोऽयं चाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयहस्त-
लिखितपुस्तके वर्तते मुद्रितपुस्तके तु पाठभेदोऽध्यायक्रम-
भेदश्च वर्तते इति ।

चिरजीवित्वे प्रमाणं तु

“वृक्ष वर्षसहस्राणि वृक्ष वर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्याति ॥”

इति वाल्मीकिरामायणादिकं वर्तते एव । जैनबौद्धग्रन्थे-
ष्वपि बहूनां चिरजीवित्वं प्रतिपादितमेव । ख्रीष्टीयानामपि ग्रन्थे
बहूनां दीर्घजीवित्वं महम्मदीयानामपि पुस्तके बहूनां चिर-
जीवित्वं प्रतिपादितमिति बहूनामैक्याद् युधिष्ठिरस्य वर्षसहस्र-
जीवित्वे न किमपि चित्रं प्रतिभाति ।

अपि च सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनाधिकारीत्यनुबन्धस्तुष्टयम्
उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति निरूपणक्रमः सम्बन्धापरिभाषा चेति शा-
स्त्रमुक्तम् इति यथा संक्षया परिभाषया येन च क्रमेण पुराणानां
प्रणयनं तथैव तेषां समालोचने न किमप्यसमञ्जसम् ।

कोचित्तु उत्तरायणे गते सूर्ये मरणमिच्छतो भीष्मस्य शरश-
य्यां गतवत भाधुनिकरीत्याऽसमञ्जसं निरूपयन्तो गणितेन तत् से-
खाथ्यं महाभारतस्यातात्कालिकत्वंमाहुस्तत्र सायत्कालं गणितेन
शरशय्यायामवस्थानासिद्धेः ।

कुचेरगुप्तां विशमुष्णरस्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग् दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन

व्यलीकनिःश्वाप्तमिधोत्ससर्ज ॥

इति शिवपुराणमूलककुमारसम्भवानुपपत्तेश्च ।

आधुनिकलोकयात्रामुदाहृत्य परीक्षणे तु आकाशस्थितानां घट्टानां पदार्थानां भूमिस्थितानां च घट्टानां पदार्थानामशेषविशेषरूपेण सर्वात्मना ज्ञानं न भवतीति कुतो युधिष्ठिरस्य चिरायुष्ट्वं भीमस्य दस्तिसहस्रबलत्वं भीष्मपितामहस्य शरशय्याशयनं च सिध्येत् ? । इतः पूर्वं व्योमयानादीनामपि असम्भव एवासीत् दृश्यते चानवरनं प्रत्यहं विज्ञानविद्यामहिम्ना नयनवं वस्तु आधिभेषतीति तत्सर्वं नासम्भवीति ।

वेदधर्मशास्त्रपुराणादीनां न्यायादिदर्शनानां 'च परस्परविरोधपरिहारार्थं मधुसूदनसरस्वत्याख्यमिश्रुणा ग्रन्थानभेदग्रन्थे उद्ययनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ ज्योतिषपुण्ययोरेकवाक्यनासम्पादनाय परिष्ठितवर्योरामचन्द्रेण अविरोधप्रकाशग्रन्थे च दृढयः प्रयासाः कृताः । वस्तुनस्तु तेषामेकवाक्यतासम्पादनमैकमयं च न केनापि कर्तुं शक्यं तथात्वे विशिष्टाद्वैताद्वैतद्वैताद्वैतमतभेदो न स्यात् मम तु मते तदपि ग्रह्यानिर्णयनीयत्वसाधकमेव । आधुनिकास्तु मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणां पुराणानामपि न्यूनाधिकपाठदर्शनाश्रित्यन्धेयूद्धूतानां वचनानां तदुपलब्धपुस्तकेष्वनुपलभ्यामहाविप्लवं वर्णयन्ति तदपि शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् ।

यथा अस्यां लोकप्रसिद्धायां मनुस्मृतौ ११९६ संवत्सरलिखितेन तालपत्रपुस्तकेन संवादे कृते ७१ श्लोका अधिका दृश्यन्ते । अपरापि ६००० श्लोकात्मिका पदसाहस्री बृहन्मनुस्मृतिर्वा बृहन्मनुस्मृतिः घाटणस्यां मितिरपोजराख्यले कान्यकुब्जस्य पं० विद्देवदत्तस्य सस्य गृहे वर्तमाना मया दृष्टा । अन्येऽपि मनुसंहिता-मनुसिद्धान्त-मनुदोषा-नामका ग्रन्था प्रचलन्ते ।

तथोक्तं नारदसंहितायामारम्भे

"प्रताचर्यो घसिष्ठोत्रिर्भुः पौलस्त्यलोमशौ ।

मरीचिराङ्गिराख्यासो नारदः शौनको भृगुः ॥

यवनद्वयवनो गर्गः कश्यपोऽथ पशुपतरः ।

अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

सिद्धान्त-संहिता-द्वाराकूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमिहोच्यते ॥" (१) इत्यादि ।

मानवपुराणमप्युक्तम् (२) पराशरोपपुराणे १ अध्याये ।

एवं मानवं ध्रोतसूत्र (३) स्मार्तसूत्रं शुल्बसूत्रमित्यादयो ग्रन्था मनुभोक्ता वर्तन्ते एतानननुविमृष्य केवलमुपलब्धां मनुस्मृतिं पठित्वा विप्लवं वर्णयन्तो निपुणतरं निराकरणीया इति ।

पुराणेष्वपि श्रीमद्भागवतस्यैक पुस्तकं ममान्तिक एवास्ति उपलभ्यमानेन भागवतेन सवादे कृते श्लोकानां प्रायस्त्राणि सहस्राणि अथ च १५ अध्यायास्तत्र न सन्ति किन्तु बोपदेवजन्मनः १५० पर्वेभ्यः पूर्वं लिखित पुरातनं सम्पूर्णं तत् पुस्तकम् ।

एव धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वतीभवने वर्तमानं भविष्यपुराणं १४५०० श्लोकात्मकं सम्पूर्णं वर्तते तत्र अकबर-जहाँगीर-शाहजहा इत्यादिराशां चर्चापि नास्ति । यथा आधुनिका भविष्यपुराणस्याधुनिकत्वं वदन्ति । भविष्यपुराणं भविष्योत्तरपुराणं भविष्योत्तरोत्तरपुराणं भविष्यपुराणपरिशिष्टं च वर्तते । महाभारतं वर्तते तस्य पूरको हरिवंशस्तस्यापि पूरकं भविष्यत् पर्व च वर्तते इत्यन्यदेतत् ।

अत्रैव महारामायणापरनामधेयस्य योगवासिष्ठस्यैकं पुरातनं पुस्तकमस्ति तत्र प्रत्येकपुष्पिकायां "शतसाहस्र्यां संहितायां षालकाण्डे (आदिकाण्डे)" एवं लिखितमस्ति । अख्येष्वायोध्याकाण्डं धाराणस्यामेव रंगीलदासफाटकसंज्ञके प्रदेशे तमोलकरयाडानामके स्थले प. गणेशरामध्यासस्य निकटे आ-

(१) अत्रोक्ता मनुग्रन्थाः कश्यप-पराशरादिभिः स्त्रेषु संहितादिग्रन्थेषु समुद्भूताः तासर्वं यनारस-संस्कृत-सीरीजमुद्रिते ज्योतिषसिद्धान्तसंग्रहे भूमिकायां प्रदर्शितमस्माभिः ।

(२) अस्य पुराणस्यानेके अध्यायाः केवल्यरत्नग्रन्थे समुद्भूतास्ते च धाराणस्यां पण्डितपत्रे मुद्रिता वर्तन्ते ।

(३) भाष्यसहितं धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-सरस्वतीभवने वर्तते । मूलं तु यूरोपदेशे मुद्रितमस्ति ।

एवं सति कलिवर्षेषु ६५३ मितेषु गतेषु युधिष्ठिर-
महाराजस्य वर्तमानत्वं निरूपयन्ती राजतरङ्गिणी अपि
सङ्गच्छते ।

“शतेषु पदसु सार्द्धेषु व्यधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥” इति ।

एवं सति मघा आरभ्य पूर्वापादापर्यन्तं १०
नक्षत्राणि भवन्तीति परीक्षिद्राज्याभिषेकसमये वर्षाणां दश
शतानि १००० अतीतानि । अयमेव परमार्थो विष्णुपुराणस्य
ये सप्तर्षयो मघास्वासन् युधिष्ठिरसमय इति शेषः एते च तदा
पूर्वापादा मघास्यान्ति तदैव भगवति वासुदेवे श्रीकृष्णे दिवं
याते सति परीक्षितो राज्याभिषेकं कृत्वा सानुजो युधिष्ठिरो रा-
ज्यं तत्प्राज । एषः कलिः नन्दात् प्रभृति वृद्धिं गमिष्यतीति ।
अतो निष्पन्नं परीक्षिद्राज्याभिषेकसमये कलिवर्षाण्यतीतानि ६५३
ततश्च बार्हद्रथा भूपतयः सहस्रवर्षपर्यन्तम् । १०००
ततश्च प्रद्योतनामानो भूपतयोऽष्टत्रिंशदुत्तरमन्दशतम् । १३८
ततश्च दौशुनागाम्नीणि वर्षशतानि द्विपञ्चयिकानि । ३६२
ततश्च महापद्मस्तत्पुत्राश्च एकशतम् । १००

२२५३

सीविद्वानां तत्पुस्तकसंग्रहस्य विक्रयाज्जाने तत् कुत्र गतम् ।

एवं तत्क्षेत्रेयन्यकारैरुद्धृतानां भारतवर्षजनानामुपलभ्यमा-
ने महामारते कचिदनुपलभ्याम्महामारतस्यापि नवीनत्वं ए-
गिदित्यमतयस्थितत्यादिकं प्रलपन्ति तदपि तात्पर्यानवयोधात्
मन्त्रमारत-जैमिनिमारतादीनां विद्यमानत्वात् ।

एवं संप्रमननुविमूढस्य धलक्ष्ये महान् विप्लवो भवेत् ।

नवैव नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । तेषामभावे
मौर्याश्च भोक्ष्यन्ति कौटिल्य-एव चन्द्रगुप्तं राज्ये ऽभिपेक्ष्यतीति ।

इत्थं स्थूलगणनया विष्णुपुराणेन २२५३ कल्यब्देऽश्वती-
तेषु ततः परं चन्द्रगुप्तस्य राज्याभिषेकसमयः समायाति ।

एवं सति

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥

इति स्कन्दपुराणीयवचनमपि सङ्गच्छते । एवं च पूर्वोक्तं
भागवतीयं वायुपुराणीयं मत्स्यपुराणीयं च वचनं सङ्गच्छत इति ।
अपि च विक्रमाब्दारम्भात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणपदवीं
गतानां जैन २४ तीर्थङ्कराणां महावीरस्वामिनां कौटिल्य-
शास्त्रस्य मिथ्याशास्त्रनिरुक्त्वा उक्तसमयादनल्पपूर्वकालावस्था-
यित्वं कौटिल्यस्य सङ्गच्छत इति सर्वं समञ्जसम् ।

आधुनिकास्तु दूरदेशस्थैरत्युग्रबुद्धिभिर्महासामर्थ्यवद्भि-
श्चिरस्थैरपि दुरधिगमान् विषयान् तस्मिन् समयेऽल्पाया-
सेनाल्पेन कालेन राजदूतेन येन केनचिन्वेगास्थेनीसनाम्ना
याथातथ्येनाऽवगतान् समाकलय्य पुस्तकनिर्माणाभावेऽपि त-
न्नाम्ना पत्रादिना सङ्कलिते पुस्तके 'सेन्द्राकोत्तस' 'सेन्द्राकोतस'
'जन्द्रमस' इत्याकारकैः पदैः स्वविद्याबुद्धिमहिम्ना चन्द्रगुप्तं परि-
कल्प्य तत्प्रकरणे चाणक्यस्य चर्चाया अभावेऽपि बलात्कारेण
चाणक्यं सन्निवेश्य अशोकवर्द्धनस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य चर्चाया
अभावेऽपि यं कश्चिदशोकं सन्निवेश्य तज्जीवनचरितादिकं
यथोक्तशिलाशासनादिभ्यो यथोक्तरीत्या पारिकल्प्येदानीं
महाभारतं विष्णुपुराणं वायुपुराणं मत्स्यपुराणं श्रीमद्भागवतं
स्कन्दपुराणादिकं च समन्वेतुमिच्छन्ति यदि न पारयन्ति

तदा तान्पेवावज्ञायोपहसन्ति “सर्वं गप्पं” “सर्वं गाँजा” इति
वदन्तीति शोकस्थानम् ।

यदि च निरुक्तपुराणादिनिर्दिष्टचन्द्रगुप्ताशोकवर्द्धनादि-
भ्यो भिन्ना अर्वाचीनाश्चन्द्रगुप्ताशोकप्रभृतयस्तदा नासम्भवाः
तथाहि विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याये - ।

“युगेयुगे भवन्त्येते दक्षाद्याः मुनिसत्तम ।

पुनर्यैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुञ्चति ॥ ६१ ॥”

विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्याये कलिधर्मे एव

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।

युगेयुगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ॥

यहुत्वाद्यामपेयानां परिसंख्या कुलेकुले ।

पुनरुक्तवहुत्वात् तु न मया परिकीर्तिताः ॥”

“एष तूद्देशतो वंशस्तत्रोक्तो भृशुर्जा मया ।

निखिलो गदितुं शक्यो नैव जन्मशतैरपि ॥” इति ।

युधिष्ठिरार्जुनभीमसेननकुलसहदेवाः पञ्च भ्रातरः पाण्डवा
इति सार्वजनीनप्रसिद्धिः । विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ अध्याये
परिसितोऽपि जनमेजयश्रुतसेनोग्रतेनभीमसेनाश्रित्वारः पुष्पा
भविष्यन्तीति । ततश्च शतानीकाद् द्वादशपुरुषानन्तरमपरः
शतानीको भविष्यतीति । तत्रैव २२ अध्याये गुरुक्षेत्रस्ततो
वत्सो वत्साद्वत्सव्यूहस्ततः पानिष्योमस्तस्यापि दिवाकरस्तस्मा-
त् सहदेवः । ततश्च त्रयोदशपुरुषानन्तरं सञ्जयस्तस्माच्छा-
वयः शाक्याच्छुद्धोदनः । ततः २३ अध्याये जरामन्यमुतात्
सहदेवादित्यादि भविष्यत्येन निरूपितम् ।

अत्रापरे इतिहासतत्त्वविदः “चात्स्यायने मल्लनागः
फौटिल्यथगकात्मज” इति हेमचन्द्रस्य कोपं “विष्णु-

शुभस्तु (कौण्डिन्यः) कौटिल्यः चाणक्यो द्रामिलोऽशुल" इति पुरुषोत्तमदेवस्य कोपं चावलम्ब्य वदन्ति यत् घात्स्यायनश्चाणक्य एव इति न्यायदर्शनभाष्यं चाणक्येनैव कृतं ते तु वदतो व्याघातेन दूरादेव निराकृता भवन्ति यतः कोशे कौटिल्यस्यापि पाठात् कौटिल्येन स्वनिर्मितेऽर्थशास्त्रे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयेऽध्याये "सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी" (१)त्युक्तत्वात् स च न्यायशास्त्रं जानात्सेव नेति घात्स्यायनेन तु न्यायभाष्ये "सेवमान्वीक्षिकी न्यायविद्या

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आधारः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥"

(१) महिसूरस्थ-भोरिअण्टल् लाइब्रेरी सीरीजमुद्रिते पुस्तके ६ पृष्ठं द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु सांख्ययोगयोरुपनिषत्सु अनेकत्र चर्चितत्वात् पुराणेऽपि भागवतादिषु "पञ्चमः कपिलो नाम-प्रोवाचासुरये सांख्य"-मिति, मत्स्यपुराणे १५७ अध्याये वा० रा० सं० पाठशालीय-पुस्तके २७० पञ्चे ।

"अथान्यद्रूपमास्थाव शम्भुं नारायणोऽव्ययः ।

आजगाम महातेजा योगाचार्यो महायशः ॥

सांख्याचार्योऽतिमतिमान् कपिलो ब्राह्मणोऽपि वा ।

उभाषपि महात्मानौ कूजन्तौ क्षेत्रतत्परौ ॥"इति ।

सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकीति सुस्पष्टं कौटिल्येनेति वदन्ति तदप्यल्पज्ञतामात्रं सांख्यसूत्रषट्पद्याभ्यां "न धर्मं पदपदार्थ-धादिनो वैशेषिकादिवत्" इत्युक्तत्वान्न्यायवैशेषिकयोरेकवाक्यतया सांख्यापेक्षयाऽपि न्यायस्य पूर्वकालिकत्वं महर्षीणां सम्मतमिति ।

सम्प्रदायविदस्तु यथोक्तधृति-स्मृति-पुराणेतिदासोक्तन्याय-शास्त्रस्यैवान्वीक्षिकीपदवाच्यत्वादिदं कौटिल्यार्थशास्त्रं यत्र तत्र तद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् कल्पितमिवामातीत्युपेक्षणीयमित्याहुः ।

इत्युक्तत्वाद्यक्तिभेदः कर्तृभेदो बुद्धिभेदः सिद्धान्तभेदश्च
मुच्यते एव ।

अत्र इतिहासतत्त्वविद्वद्वयः केचिद्वदन्ति “तदानीं न्याय-
शास्त्रं नासी”देवेति तथात्वेऽपि सिद्धं नः समीहितं “मूलं
नास्ति कुतः शास्त्रा” इत्याभाणकेन यदि तदानीं न्यायशास्त्रमेव
नासीत् तदा भाष्यं कस्य कुतं चाणक्यनात्स्यायनेनेति ? ।

काममूत्रव्याख्यायां “वात्स्यायन इति स्वगोत्रनिमि-
त्ता सञ्ज्ञा मल्लनाम इति सांस्कारिकी” (१) इत्युक्तत्वात् अप्यं
चाणक्यो वात्स्यायनो राजमन्त्रित्वात् कामशास्त्रे ऽर्थशास्त्रे
चैकैव रीत्या अधिकरणाध्यायक्रमेण लौकिकविषयान् संगृह्य
तच्छास्त्रं प्रणीतवान् इति नायं नैयायिक इति सिद्धम् ।

एवं स्थिते निर्दिष्टाश्वलायनसूत्रोक्तवत्सभेदाद्वात्स्यायनभे-
दस्तद्वेदात् कौटिल्यचाणक्यभिन्नेन महर्षिणा वात्स्यायनेन
न्यायभाष्यं प्रणीतमिति सुप्रसिद्धम् ।

अपि च चाणक्येनैव न्यायदर्शनभाष्यं कुतमिति वदन्त-
श्चाणक्यस्य विष्णुपुराणादौ पाठात् तस्य चाणक्यपञ्चाङ्गावित्वं
संसाध्य पुराणानामर्वाचीनत्वं न्यायभाष्यस्य प्राचीनत्वं
प्रलपन्ति तदप्यनधिगतशास्त्रतात्पर्यमूलकमेव । यतश्छान्दो-
ग्योपनिषत्सु ७ प्रपाठके १ खण्डे “अर्षाहि भगव इति
सोपससाद् सनत्कुमारं नारदस्तथं होवाच । यद्वेत्य तेन
मोक्षसीद् तनस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्वेदं भग-
वोऽभ्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं

पञ्चमं वेदानां वेदं(१) पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको-
धाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमि ॥ २ ॥”

एवमेवात्रैव ७ प्रपाठके २ खण्डेऽपि । अपि चात्रैवोपनि-
पत्तु ८ प्रपाठके १५ खण्डे “तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच
प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्देवमधीत्य यथावि-
धानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदध”दित्पादि ।

मन्वर्थमुक्तावल्यां तु “मनुर्वै यत् किञ्चिदवदत् तज्ज्ञेपजं
भेपजतायाः” इत्युक्त्वा उपनिषदपेक्षया मनोः प्राचीनत्वं सि-
ध्यति मनुना च

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

(१) षड्वेदशस्थशिशिमादिकृत्सोत्सादटीमुद्रिते मैत्र्युपनिषत्पुस्तके
१७१ पृष्ठे “इतिहासः पुराणं विद्या । अत्रेतिहासो भारतादिः ।”
बृहदारण्यके ४ अध्याये इतिहासः पुराणं विद्या इत्यादि ।

षड्वेदशस्थ पसि. मुद्रिते छान्दोग्यपुस्तके ४७६ पृष्ठे “वाको
धाक्य” “तर्कशास्त्रम्” इति शाङ्करभाष्ये ।

आधुनिकतार्किकास्तु घटन्ति “इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां
वेद”मित्यत्र वेदोक्तस्य तत्रत्रेतिहासभागस्य वेदोक्तस्य तत्रत्र
प्राचीनकथाभागस्य ग्रहणम् न तु महाभारतविष्णुपुराणा-
दीनां ग्रहणमिति । तत्र पञ्चमं वेदानां वेदमित्यस्य कोऽर्थः ?
यदि चतुर्षुवेदेष्वेव पञ्चमोऽपि वेदोऽस्ति तदा ततद्विषयभेदेन
सहस्रशो वेदा भवेयुस्तदा अङ्गदिकमार्गव्यापारं अस्ति चेदं वेदानां
चतुष्टयं व्याहृतम् आपे च ।

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विमेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरेदिति ॥”

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥” (१)

अपि च

“पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥”

मनुस्मृतौ ५ अध्याये २३ श्लो. इत्युक्तत्वान्मनो-

रपेक्षया पुराणानां प्राचीनत्वं सिद्ध्यति विष्णुपुरा-
णादौ चाणक्यस्य चर्चाया दर्शनात् पुराणापेक्षया चा-
णक्यस्य प्राचीनत्वं किं तु आधुनिकतार्किकतर्कसिद्धेन
चाणक्येन न्यायभाष्यं रचितं न्यायभाष्ये च ४ अध्याये १ आ-

इति इतिहासपुराणानां वेदोपबृंहणरूपाणां वेदभिन्नत्वप्रति-
पादिका याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि कुत्र गच्छेत् तथा च येषां वचनं पूर्वा-
परसमन्वयपूर्वकं प्रामाणिकं युक्तिपर्यं नावरोहेत् तदा तत्र उन्मत-
प्रलापात्को भेद इति न घुड्यामहे ।

अत्र पुराणेतिहासपञ्चमानां चतुर्णां वेदानां वेदं व्याकरण-
मित्यादिशाङ्करमाध्यं मूलवैषम्याच्चिन्त्यम् ।

केचित्तु इतिहासपुराणानां रूपकमूलकत्वात् नाटकादिवदभि-
नेयत्वं वदन्ति तत्तूपहासास्पदं सति कुस्पे चित्रमिति न्यायात्
तार्विकयस्तुतस्य एव रूपकतयमभिनेयत्वं च सम्भवति अ-
न्यथा सपुष्पदाशशिवाणार्दानामपि रूपकाभिनयो स्याताम् । रू-
पकत्वेऽभिनेयत्वे चाग्रहयेत्तदानीं तनानामपि लेखो रूपकमेवे-
त्यकिञ्चित्करमेव । अपि च तदानीं तनायोध्याजनकपुरहस्ति-
नापुरादां नि नगराणि गौतमविद्यामित्रयसिष्ठादीनामाश्रमाणि
मथुरादीनि तीर्थानि अन्यान्यपि पुरातनानि चिह्नानि कस्मिन्
गिरिगह्वरे महागच्छारे तिष्ठेपुरितो दानीं तनैरन्वेषकमग्नयेरेव
पण्डितैर्षोच्यम् ।

(१) रघुवंशीय ५ सर्गस्थितस्य विद्यापरिसंख्यया मे को-
टीधत्तस्यो दश चाहरेति इति दशोक्त्याख्याने महिनायेन
मनुनाम्ना वचनमिश्रमुद्धृतम् ।

हिके पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव इति ६२ सूत्र-
व्याख्याने(?) “नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवती-
ति चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेर्ध्वकाश्रम्यानुप-
पत्तिः । तदप्रमाणमिति चेन्न प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनु-
ज्ञानात् प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्य-
मभ्यनुज्ञायते ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहास-
पुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति त-
स्माद्युक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्रा-
णभृतां व्यवहारलोपालोकोच्चेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृप्रामाण्या-
च्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः
प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । ”
इति लेखदर्शनाद् चाणक्यापेक्षया पूर्ववर्तित्वं पुराणानां
सिद्ध्यति ।

अपि च महाभारते मोक्षधर्मे २१८ अध्याये सौगतता-
र्किकमतनिरासदर्शनात् सुगतानन्तरं महाभारतनिर्माणम् ।

बुद्धदेवसमानकालिकेन २४ जैनतीर्थङ्करेण महावीरस्वा-
मिना विक्रमादित्यसमयात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणत्वं (मरणं)
प्राप्तवता अनुयोगद्वारसूत्र-नन्दिसूत्र-भगवतिसूत्र-दशश्रुतस्क-
न्धादौ महाभारतादीनां मिथ्यात्वनिरुक्तिः । जनमेजयमद-
चेन ताम्रपटशासनेनादिना ४३६३ वर्षेभ्यः पूर्वं वेदव्यासपुत्रि-
ष्ठिरादीनामवस्थानम् । शतपथब्राह्मणे २ । १ । २-३ । “एताह
वै प्राच्ये दिशो न व्यवन्ते-तस्मात् कृत्तिकासु आदधीत”

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तकानुसारेणात्र सूत्र-
संख्यावगन्तव्या ।

इति लिखितं निरीक्ष्य गणितशास्त्रेण ४८७५ वर्षेभ्यः
पूर्वं शतपथब्राह्मणनिर्माणं न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसा-
वेदान्तानां परस्परखण्डनमण्डनानि च ।

अपि च कौलजगमर्दनोद्धृतजैन—बौद्धमतनिरासकोपा-
महेश्वरसंवादात्मकतन्त्राणामवोचीनत्वं सिद्ध्यति । सुय-
णाङ्गमूत्रमितिमसिद्धे जैना गमे(१) ऋषभदेवस्तीर्थङ्करो
भरताय राज्ञे चतुरो वेदानुपदिदेशेति जैनागमापेक्षया
वेदानां पुरातनत्वं सिद्ध्यति तथा दशाश्रुतस्कन्धनाम-
के(२) जैनागमे जैनतीर्थङ्कराः पुराणानामन्यादिधर्मशास्त्रा-
णां(३) ज्ञातारो भविष्यन्तीति पुराणानां धर्मशास्त्राणामपि
प्राचीनत्वं सिद्ध्यतीति । अत्र किं नवीनं किं वा प्राचीनं किं
पूर्वं किं वा परमित्यादिकं लौकिकयुतत्वाधुनिकै स्तार्किकैरेव
व्यवस्थापनीयम् ।

अप्राधुनिकानामेका बलवती युक्तिरवशिष्टा वर्त्तते उपनिष-
दुक्तानि पुराणानि भिन्नानि न तूपलभ्यमानानि अथवा तत्रतत्र
उपलभ्यमानानि वचनानि नवीनत्वप्राचीनत्वानुमापकानि

(१) यतिवरेण श्रीरामचन्द्रेण प्रतिपादितम् ।

(२) घाराणसंस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्यतीमयनस्ये
पुस्तके १३ पन्ने द्रष्टव्यम् ।

(३) तदुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

“मन्वत्रिविष्णुशरीता याज्ञवल्क्योऽननोक्तिराः ।

यमापस्तम्बसप्रताः कान्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षमीनमी ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवचकाः ॥” इति

अन्ये ऽप्युपस्मृतिकारकाः १८, अपरे उपोपस्मृतिकारकाः २१,
तन्निष्ठा अपि प्रकीर्णकस्मृतिकर्तारव्याप्ते निरूपणीयाः ।

तानि केनचित्प्रसिद्धानि वा अनेकैः पण्डितैरल्पज्ञैः रचिता-
स्ते ते ग्रन्था अनवस्थिता इत्यादिका इयं च विनिगमना-
विरहेणानवस्थितवाग्जालमात्ररूपत्वात् शिष्टापरिगृहीतत्वादेव
दूरापास्तेति ।

अत्र सम्प्रदायविदस्तु देवा महर्षयश्चापि योगबलेना-
तीतानांगतपदार्थविषयकज्ञानवन्तः कचिद्भविष्यत्कथामपि क-
थयन्ति स्म यथा भागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये २४ श्लो, “बुद्धो
नाम्ना ऽजनिमुतः कीकटेषु भविष्यति” । मात्स्ये ४८ अध्याये

“तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ।

कल्की विष्णुः” इत्यादि ।

मुद्गगलपुराणे कलिधर्मा निरूपिताः । एवं वाल्मीकिरामा-
यणेऽपि “रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति” ।
एवं रूपेण भविष्यतीतिक्रियाविन्यासपूर्वकं कथितवन्त इति
तेन न प्राचीनत्वनवीनत्वनिर्णयावकाश इति वदन्ति ।

अथापरे व्यवस्थापका वदन्ति तान्न न्यायदर्शनभाष्यकारो
वात्स्यायनगोत्रोत्पन्नो यः कश्चिदप्रसिद्धो नैयायिकः प्राकृति-
कमनुष्य एवासीत् न तु ऋषिः इयं हि तेषां बलवती युक्तिर्ध-
लवत्प्रमाणमपि तथाहि कुसुमाञ्जलेरनुक्रमणिकायां १२ पृष्ठे

“ततश्च भाष्यकारो वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इति सि-
द्ध्यति । पक्षिलस्वामीतिनाम्नापि स न ऋषिरिति प्रती-
यते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः कचिदप्यश्रवणात् । यद-
क्षपादप्रतिम इति वार्त्तिकश्लोके भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाज-
गोत्रोत्पन्ननेतिवत् वात्स्यायन इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्प-
न्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भवति । यदक्षपादप्रतिम इत्यनेन

भाष्यकर्तुरसपादवत् न्यायवीद्याप्रवीणत्वमेव प्रतीयते न तु ऋषित्वमिति ।”

अस्य लेखस्यायमाशयः सूत्रकाराः कदाचिन्महर्षयो भवेयुर्भाष्यकारास्तु मनुष्या एव तत्तन्महर्षिगोत्रोत्पन्नाः । एवं सति व्याकरणमहाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि तद्गोत्रोत्पन्न एव तथा सति याज्ञवल्क्यस्य ? महर्षेः सूर्यार्घ्यदानसमयेऽञ्जलौ पतित इति अन्वर्थनामबोधिका पौराणिकी कथा कुत्र गच्छेत् ? एवं बोधायनादयोऽपि तत्तद्गोत्रोत्पन्ना एव गोत्रप्रवर्तकस्तु किमपि शशशृङ्गं वा खण्ड्यं वा पाषाणो वा न तु पण्डितो नापि ग्रन्थकार इति ।

“पक्षिलस्वामीतिनाम्नापि स न ऋषिरिति प्रतीयते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः कचिदप्यश्रवणात् ।” इत्यनेन महत्पाण्डित्यं बहुज्ञत्वं च प्रकाशितं भवति ।

किं तु वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यामादौ उक्तम्

“मार्चण्ड-तिलकस्वामि-महागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्मस्यामो सर्वसिद्धिविधायिनः ॥”

अत्र वेदान्तकल्पतरुश्रीकाकारादयः पश्यमिदं

“मार्चण्डस्य सदा पूर्णा तिलकस्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यस्मृति(१ अध्यायस्य २९४ श्लोक)मूलकमिति वदन्तीति तिलकस्वामी देवविशेष इति निर्णयः(?) भवति ।

अपि च चतुर्वर्गचिन्तामणौ भाष्यत्रिनखण्डे महिषीहरण-

(१) मिताक्षरामहिनमुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृतौ तिलकं स्वामिन-
मन्येति पाठोऽन्यः विस्तरस्तु वाचस्पतिमिश्रचरिते मया
निरूपयिष्यते ।

प्रायश्चित्तप्रकरणे “देवस्वामी(१)

यो विप्रो महिषीं हत्वा परकीयां धनातुरः ।

स गत्वा नरकं घोरं भुवि चाण्डालवान् भवेत् ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणादिह ॥”

इति स्मृतिवचनेन देवस्वामिनो महर्षित्वं सिद्धम् ।

अत्र देवस्वामिपदेन देवलो ग्राह्य इति न भ्रमितव्यम् ।

येतोऽस्मिन्नेव चतुर्वर्गचिन्तामणौ भूमिहरणप्रायश्चित्तप्रकरणे

(१) धीनरसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे संस्कार-
निरूपणे आरम्भ एव

“मनुर्बृहस्पतिर्दसो गौतमोऽथ यमोऽहिराः ।

योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥

संयतोऽशनसौ शङ्खलिखितायत्रिरेव च ।

धिष्ण्यापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।

जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लीलाक्षिकश्च यौ ।

व्यासः सतत्कुमारश्च सन्तनुर्जनकस्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिश्रलः ।

योधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ॥

पैठोनासिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ।

घसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ॥

धिष्णुः काष्ण्णजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ।

जमदग्निर्मरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वासः ? एव च ।

पारस्करश्चर्ष्यशृङ्गो वाजा ? वामस्तथैव च ।

इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एकविंशतिरस्ति ॥” इत्यादि ।

आश्वलायन-देवस्वामि-शौनक-मार्कण्डेय-भृगवादीनां
यचनानि तत्र तत्र प्रमाणत्वेनोद्धृतानीति तेऽपि प्रकीर्णकस्मृतिका-
रका एवेति ।

देवलवचनमुक्त्वाऽनुपदमेव यथाह “देवस्वामी
ग्रामं वा क्षेत्रमात्रं वा केदारं भूमिमेव वा ।
विप्राधीनं हरेद्राजा यमलोकमवाप्नुयात् ॥
पश्चाद्भूमिमुपागम्य क्रिमिराशिर्भवेन्मले ॥”

एवमेवमनेकत्र देवस्वामिस्मृतिवचनानि समुद्धृतानि ।
अत एव तार्किकरक्षाटीकायां “पक्षिलस्वामी” “पक्षिलमुनि”
रित्युक्तमपि सङ्गच्छते ।

अपि च “अक्षपादप्रतिम इति न्यायवार्तिकश्लोके
भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेनेतिवत् वात्स्यायन
इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भव-
ति” इति यदुक्तं भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेन अत्र
गोत्रोत्पन्न इति कस्य शब्दस्यार्थः ? इति महामहोपाध्याया
एव जानन्ति । अक्षपादप्रतिम इत्यनेनापि भाष्यकारस्य
न्यायविद्याप्रवीणत्वं महाशयानामनुमतम् अर्थात् अक्षपाद-
स्य न्यायविद्याप्रवीणत्वमेव न तु कर्तृत्वम् अक्षपादप्रति-
म इति पाठे अक्षपादप्रतिम इति वा पाठे प्रतिमाशब्दस्य
प्रतिमाशब्दस्यापि प्रवीणत्वमेवार्थो महाशयसम्मतः । अत्र
विवेचका एव प्रमाणम् ॥

अन्ये तु कालात्ययापदिष्टः कालातीत इति १ अध्याये
२ आह्निके ९ सूत्र(१)व्याख्याने तात्पर्यटीकायां वाचस्पति-
मिश्रेण लिखितम् “एवं व्यवस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपर-
मनश्लिष्टं व्याचष्टे” इत्युपक्रम्य “स्थूलतया एष दोषो भा-

प्यकारेण नोद्भासितः यत्पुनर्भदन्तेन(१) कालातीतस्य व्याख्यानं कृतं” “तदेतद्भदन्तदूषणमेतद्व्याख्यानानभ्युपगमेन परिहरति । अवयवविपर्ययासूत्रचनं त्विति । अनभ्युपगमहेतुं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं यस्येति ।” इति दृष्ट्वा समुद्रोपपन्ति यद्बुद्धात् परमवश्यमेव भाष्यकारस्य स्थितिर्भ्युपगन्तव्या । तदप्यसत् । प्रथमतस्तु बुद्धस्य स्थितिर्निर्णये ऽनेके मतभेदा उपलभ्यन्ते पुराणादिष्वपि तच्चर्चाया दर्शनात् तन्निर्णयस्तु बालक्रीडापितमिवाभाति । अथ यथाकथञ्चिन्निर्णयेऽपि भदन्तात् पश्चाद्भाविना वाचस्पतिमिश्रेण व्याख्यानकौशलपूर्वकं भदन्तमतखण्डनं प्रदर्शितमित्येवावगन्तव्यम् अन्यथा ब्रह्ममीमांसाभाष्ये “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” २ अध्याये २ पादे २९ सूत्रव्याख्याने भास्कराचार्येण शङ्कराचार्यमतखण्डने “ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता” इति लिखितत्वात् भाष्यकारात् शङ्कराचार्यात् परं सूत्रकारः स्यादित्यादि ६४ पृष्ठे निपुणतरमुपपादितमथस्तात् ।

केचित्तु पसिलस्वामीत्यनेन स्वामीत्युपाधिधारिणो द्रामिल इति नाम्ना द्रविडत्वेन निश्चितस्य वात्स्यायनस्य सम्प्रति कंजीवरमिति मसिद्धे काञ्चीनगरे स्थितिरासीदिति । “वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः” २ अध्याये १ आह्निके ४२ सूत्रभाष्ये “पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोपसर्पणमग्न्यभिज्वलनं दर्शयित्वं मण्डलावपनमधोवतारणमिति” इत्यादि ओदनपाचनक्रियोदाहरणेन द्रविडत्वमेव द्रढयति यतो द्रविडदेशे

ओदनमेव भोज्यपदार्थेषूत्तमम् । अपि च कौटिल्यार्थ-
शास्त्रात् प्रदीपः सर्वविद्यानामित्यादिवचनस्य समुद्धृतत्वा-
त् अथ च “पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थक्यम्”
५ अध्याये २ आह्निके १० सूत्रभाष्ये दश दाडिमाणी-
त्युदाहरणस्य व्याकरणमहाभाष्यादुद्धृतत्वात् कौटिल्यात् पत-
ञ्जलेश्च पश्चात्कालभावी वात्स्यायनो न्यायभाष्यकार-
इति स्त्रीष्टाब्दारम्भात् परं चतुर्यशताव्यामासीदिति वद-
न्ति । अपि च माध्यमिकसूत्र-नागार्जुनशतक-लङ्कावतार-
सूत्रमूलकानां न्यायसूत्राणां व्याख्यातत्वात् स्त्रीष्टाब्दार-
म्भात् पश्चात्कालभावित्वं वात्स्यायनस्य दुर्वारमित्यपि
वदन्तीति ।

अत्र समालोचनम् । स्वामीत्युपाधिर्वा पक्षिलस्वामी-
त्येकं नाम वेति जिज्ञासायां मार्तण्डतिलकस्वामी देवस्वामी-
ति(१)वदेकं नामैवेति नात्र किञ्चिद्वाचकं दृश्यत इत्युपाधिधा-
रणकल्पनं कल्पनामात्रम् ।

व्यवस्थापकमहाशयेनैवेदमप्युक्तं यन्न्यायभाष्यकर्ता वा-
त्स्यायनः कामसूत्रकर्ता च वात्स्यायनः अर्थशास्त्रकर्ता च
नैकव्यक्तिकः किन्तु भिन्न एव परन्तु न्यायभाष्यकर्तृवा-
त्स्यायनस्य द्रविडत्वसाधनमसङ्गे त्वरया “विष्णुगुप्तस्तु कौ-
टिल्यश्चाणश्यो द्रामिलोद्युलः” इत्यादिकोशेन कौटिल्यस्या-
र्थशास्त्रप्रणेतुरेव द्रामिल इत्यपि नामेति नावधारितम् । इ-
ठात् तथात्वे ऽपि द्रामिलशब्देन कया व्युत्पत्त्या द्रविडवं-
तस्य प्रसाध्यत इति न शुद्ध्यामहे । यतः ‘सकलं’ ‘शकलं’

(१) यथा मार्तण्डतिलकस्वामी देवविशेषो देवस्वामी च महर्षिः
भृतिहारकस्तथा प्रतियोगिधर्मधस्तात् ।

‘सकृत्’ ‘शकृत्’ इत्यादयो भेदा वैयाकरणैः प्रदर्शिता इति । अथ द्रविडत्वे ऽपि काञ्च्यां निवासे असाधारण इतरव्यावर्तको हेतुः ओदनपाचनप्रकार एव प्रदर्शित इत्यनेन काश्चीं विहाय द्रविडदेशं विहाय वा भारतवर्षमात्रे केऽपि ओदनपाचनं तद्भोजनं वा न जानन्तीति निष्पन्नं भवतीति बहु-
ज्ञैः समालोचनीयम् ।

बहूनि न्यायसूत्राणि लङ्कावतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्य-
मिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्यः समुद्घृतानीति न्यायसूत्र-
पाठनिर्णयप्रस्तावे निराकृतमधस्तात् तन्निराकरणेनात्रोक्तमपि
निराकृतं भवति ।

यत्तु कौटिल्यार्थशास्त्राध्याकरणमहाभाष्याद्वचनानि समुद्घृ-
तानि न्यायभाष्यकर्त्रा वात्स्यायनेन तदत्र विनिगमकाभावेन
न्यायभाष्यादेव कौटिल्येन व्याकरणभाष्यकारेण च कथं न
समुद्घृतानीति ? ।

यदि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योक्त्यैव तदाविर्भा-
वसमयो देशश्च निश्चीयते तदा युक्तियुक्तं तत् प्रदर्श्यते ।

वेद-धर्मशास्त्र-पुराणेषु द्वौ गोतमौ निरूपितौ एरुश्च र-
हूगणस्य पुत्रोऽपरश्च दीर्घतमा अन्धः । तत्र अन्धस्य दीर्घ-
तमसः शास्त्रकर्तृत्वं न सम्भवतीति राहूगणस्यैव ऋग्वेदादिस्मृ-
क्तस्मारकत्वात् शास्त्रकर्तृत्वमिति २२ पृष्ठे प्रतिपादितमधस्तात् ।
स च राहूगणो गोतमो मिथिलाभूपतेर्विदेहराजस्य विदेहरा-
जस्य वा पुरोहित आसीत् तद्राज्यस्थानं च सरस्वतीनद्याः पूर्व-
स्मिन् सदानीराया नद्याश्च(१) पश्चिमे देशे इति सर्वमुपपादितं
शतपथब्राह्मणे १ काण्डे ४ अध्याये । अयमेव देशो मिथिलादे-

(१) सदानीरा उत्तरवङ्गे वगुरामण्डलेऽद्यापि प्रसिद्धा घतत ।

श इति बाल्मीकिरामायणादिभ्योऽपि निश्चीयते । अपि च वा
युपुराणे २३ अध्याये

“तत्रापि मम ते पुत्रा(१) भविष्यन्ति तपोधनाः ।

अक्षपादः कणादश्च उलूको बत्स एव च ॥ २०३ ॥

इत्यनेन गौतमसमीपवर्ती वा गौतमसमीपवर्ती वात्स्या-
यनः प्रतिभाति । अन्यच्च पञ्चपुराणीयसाम्भवेधप्रकरणसमा-
लोचनेन श्रीरामचन्द्रेण अयोध्यापर्वण्डे सरय्या उत्तरे तटे
ऽश्वमेयज्ञः कृतः स च देशो वात्स्यायनस्यातिप्रिय इति शत-
शस्तत्कथाभाग भुजगेश्वरं पमच्छेति विज्ञायते स एव
देशो मिथिलासम्बद्धस्तन्निरासस्यानमिति सम्भाव्यते । अयो-
ध्यागर्भोत्तरकोशलमिथिलादेशयोश्च महाद्वदः सम्बन्ध इति सा
वर्जनीनप्रसिद्धिरिति ।

एवं स्थिते वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये १ अ. २ आ.
अविशेषाभिहितेर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना बाह्युल-
मिति १२ सूत्रव्याख्याने “नवकम्बलोऽयं पाणवरु” इत्यु-
दाहृतम् अत्र कम्बलशब्दस्य प्रयोगो द्वादशावृत्त्या कृतः ।
लौकिकास्तु नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युदाहरन्ती-
ति प्रशस्ताः कम्बला नेपालदेशीया इति वात्स्यायनो ने-
पालसमीपवर्ती । अपि च २ अ. १ आ. रोधोपवातसा-
दृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति ३७ सूत्रव्याख्या-
ने “नदी पूर्णा वृद्धने” “नीढोपघातादपि पिपीलिका-
ण्डसञ्चारो भवति” “पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति” एवं

(१) दिश्वं पुत्रत्वोपचार “उत्पादकप्रसन्नदश्रोमरोयान् प्रसन्न-
पिता” इति मनु । १६ निपुणतरमुपशब्दित न्यायकन्दलीभूमि
कायामस्माभिः ।

नैकदेशत्रासमादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावादिति ३८ सूत्रव्याख्या-
ने “पूर्वोदकाविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहु-
तरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनं” “यथा सर्पादीनामिति” एतैरु-
दाहरणैरपि मिथिलादेशीयः प्रतिभाति । एवं ५ अ. २ आ-
ह्निके पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थप्रपार्थक्यमिति १० सूत्र-
व्याख्याने “दश दाडिमानि षड्पूषाः कुण्डमजाजिनं प-
ललपिण्डः” एतैरुदाहरणैस्तु मैथिल एव प्रतिभाति पललपि-
ण्डो वङ्गदेशे मिथिलादेशे वा भवतीति षड्पूषाः दश दा-
डिमानीत्युक्त्या वङ्गदेशीयत्वव्याख्या मैथिल एव वङ्गदेशे
तेषां प्रशस्तानामभावादिति । पललपिण्डोक्त्या च दाक्षिणा-
त्यमात्रव्यावृत्तिरिति ।

केचित्तु समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धा-
न्तः इति १ अ० १ आ० २२ सूत्रव्याख्याने न्यायदर्शन-
वात्स्यायनभाष्ये(१) “पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो
दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं
निरुद्ध्यत इति योगानाम् ।” इति ।

अपि च सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति १ अ०
२ आ० ६ सूत्र व्याख्यानेऽपि तस्मिन्नेव भाष्ये “यथा सोऽयं
विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतोऽप्यस्ति विना-
शप्रतिषेधात् ।” इति च वर्तते । अयमेव लेखः पातञ्जलसूत्र-
भाष्ये विभूतिपादे एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याता इति १३ सूत्रस्य व्याख्याने “तदेतत् त्रैलोक्यं
व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रति-
षेधात् ।” इति दृश्यते । अत्र योगशास्त्राचार्यपतञ्जलेरेव

ग्रहणम् अनेन पतञ्जलिना मौर्यराजस्य नाम स्वग्रन्थे लिखितम् स च राजवंशः ख्रीष्टसमयात् १४० वर्षेभ्यः पूर्वं समाप्त इति तस्मिन् समये तदासन्ने वा समये पतञ्जलिरभूत् ततः परं पातञ्जलमतनिर्देशको न्यायभाष्यकर्ता वात्स्यायनोऽभूदित्याहुः । तदसत् योगानामित्यनेन (१) शिवसंहिताशिवस्वरोदययोः कर्तुः शिवस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? याज्ञवल्क्यगीतायाः योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कर्तुर्याज्ञवल्क्यस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? योगवासिष्ठकर्तुर्वसिष्ठस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? एतेषां विषयाणां परमार्थतो भङ्गान्तरेण वा तत्रतत्र प्रतिपादनात् । अपि च मौर्यवंशममाप्तिमयश्च उक्तसमयो न सम्भवतीति पूर्वं निरूपितत्वाच्च ।

यश्च पातञ्जलसूत्रव्यासभाष्ये दर्शितः स चांशः स्वयमेव कथं न पूर्वापरपाठेन समालोचनेन निर्णयते सा चान्योक्तिरेव “अपर आह धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्तेत यद्यन्यथा स्यादित्ययमदोषः कस्मात् एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् संगर्गाद्यास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति ।”

अवशिष्टं प्रसह्य गृहीतस्य पतञ्जलेरर्वाचीनत्वं तत्र विचार्यते । पतञ्जलिर्यद्युक्तकालावस्थायी तदा “द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ।” इति विष्णुपुराणाद्युक्तो योगमूत्रभाष्यकारो वेदव्यासः कुत्र तिष्ठन् अपि च स्कन्दपुराणीयहालास्यखण्डे भावप्रकाशे

च चरकप्रादुर्भावप्रकरणे पतञ्जलेरितिहासवर्णनात् स्कन्द-
पुराणकर्ता वेदव्यासः भावमकाशनिर्दिष्टेतिहासमूलकर्ता च कु-
त्र तिष्ठेत् कात्यायन-लौगाक्षिसूत्रेषु गोत्रप्रकरणं निर्दिष्टः पत-
ञ्जलिरिति सूत्रकर्तारोऽपि कुत्र तिष्ठेयुः । यथा पुराणानां
नार्वाचीनत्वं तथा प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मान्नार्वाची-
नत्वं पतञ्जलेरिति ॥

अन्ये तु मद्रासदेशस्थ-अदिभारपुस्तकालयस्थेषु पुस्तकेषु
एका न्यायसूत्रवृत्तिर्वात्स्यायनभाष्यादपि प्राचीना वर्तते इति
तत्रत्यसूचीपत्रे ९१ । ९२ पृष्ठे लिखितमस्तीति न्यायसूत्राणां
व्याख्यानेषु वात्स्यायनभाष्यं नातिप्राचीनमिति बोधयन्ति ।

तस्याः प्रतिलिपेः द्वित्राणि पत्राणि वाराणसीस्थराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयकार्यालये वर्धन्ते इति मया सा वृत्तिः समा-
लोचिता तस्या रचनायाः प्रकारोऽतीव नवीनोऽमौढोऽस्पष्टार्थ
इति केनचिदाधुनिकनैपायिकेन रचिता इति प्रतिभाति ।

अपरे तु सूत्रेभ्यो भिन्नानि न्यायदर्शनवात्स्यायन-
भाष्ये कानिचिद्वाक्यानि तेषामपि व्याख्यानान्यवलोक्य
तर्कयन्ति खलु भाष्यात् प्राचीनं न्यायसूत्राणां कि-
मपि व्याख्यानं वार्त्तिकं वा आसीद् यदिदानीं नोप-
लभ्यते इति । तदसत् इदानीं नोपलभ्यते किं तु
उद्घोतकरापरपर्यायेण भारद्वाजेन न्यायवार्त्तिककृता ऋषि-
कल्पेनाचार्येण वाचस्पतिमिश्रेण शिवावतारेणोदयनाचार्येण
वर्द्धमानोपाध्यायेन वेदादिभाष्यकर्तृभिर्माधवाचार्यैरपि नो-
पलब्धा नापि वर्चितेति तत् किं मूषिकविपाणशशशृङ्ग-
खपुष्पात्मकमासीत् ? तस्मान्नासीदेव । किं तु

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

इति पराशरोपपुराणीयाष्टादशाध्यायस्य भाष्यलक्षणस्य समन्वय एव । स्वपदानि च वर्ण्यन्तेऽत्र पदानी-
त्यस्य “पदसमूहो वाक्यमिति” न्यायवार्त्तिकात् स्ववाक्या-
नि च वर्ण्यन्ते इत्याशयोऽवगम्यते । तस्मात् तानि वा-
क्यानि भाष्यकारस्यैव न त्वन्यस्य । अत एव भगवता भा-
ष्यकारेण कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् नित्येष्व-
प्यव्यभिचार इति २ अध्याये २ आह्निके १७ सूत्रव्या-
ख्याने(१) “कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रू-
यते इति शीलमिदं भगवता सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु
ह्यौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रासिद्धान्ततत्त्वावधार-
णं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रासिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्या-
तमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति ।”

उदयनाचार्यास्तात्पर्यपरिशुद्धौ तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-
संस्थितिः सिद्धान्त इति सूत्रव्याख्याने “भाष्यका-
रस्य रीतिरियं स्वमतिभया व्याख्यान”मित्यादि । विश्व-
नाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्रवृत्तौ पृ. २७ पं. १ अ-
भ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन भाष्यकारस्यापि सूत्रकर्तृत्वं सूचितम् ।

एतावता सिद्धं भवति भाष्यकारेण क्वचित् स्थातव्येण
वैशद्यार्थं वाक्यानि रचितानि तानि व्याख्यातान्यपीति ॥

अपि च शास्त्रकाराणां रीतिरियं ऊहापोहविचारे
आचार्याणां नामानि क्वचिद्वचनान्यपि समुद्हरन्ति तेन न
पृथक् शास्त्राणि ग्रन्था वा अनुमेयाः यथा शारीरकसूत्रे

आश्वमेधादयः पाणिनिसूत्राष्टाध्याय्यामपि स्फोटायन-भार-
द्वाज-गार्ग्यादयश्च ।

आधुनिका अपि विद्वांसः सभायां स्ववक्तृतायां
स्वमतानि निरूपयन्ति यदि तानि अन्यः कश्चित् स्वग्रन्थे
उद्धरेत् तदा न शास्त्रान्तरं ग्रन्थान्तरं वानुमेयं भविष्यतीति ।
वेदेषु ब्राह्मणोपनिषत्सु अलौकिकपुरुषानिर्मितेष्वपौरुषेयेषु वा
आयुर्वेदेष्वपि “भवन्ति चात्र” इत्यादिना उक्तं तत्र न
वेदान्तरमनुमेयम् ।

न्यायभाष्यस्य द्विविधं पुस्तकमुपलभ्यते द्विविधमपि पुरा-
तनं तालपत्रेषु लिखितं तत्रैकं मायः सम्पूर्णं पञ्चान्ते “योक्षया-
दमृषिं न्यायः” इत्यादिपद्यं मध्ये ऽपि बहुविशेषो वर्तते । अपरं
च अन्त्यश्लोकरहीनं मध्ये ऽपि कश्चित् खण्डितम् । एतत्पुस्तकद्वयं
जगन्नाथपुर्या गोवर्द्धनमठे वर्तते एतन्मूलकान्येव मायो बहूनि
आदर्शपुस्तकानि उपलभ्यन्ते । इदं ग्रन्थन्यूनाधिक्यं लेख-
कशोधककृतं तत्रतत्र समुपलभ्यत इत्यनुमीयते इति ।

वात्स्यायनभाष्याद्विज्ञान्यर्वाचीनानि अन्यान्यपि न्या-
यसूत्रव्याख्यानानि वर्तन्ते । यथा वाचस्पतिमिश्रकृतो
न्यायसूचीनिबन्धः । उदयनाचार्यकृतं बोधसिद्धिर्बोधशु-
द्धिर्वैतपरनामधेयं न्यायपरिशिष्टम् । वर्द्धमानोपाध्यायकृत-
मन्वीक्षानयतत्त्वबोधाख्यम् । इत्यादि पूर्वं सूचितमेव विस्तरेण
तत्तदाचार्याणां समयनिरूपणप्रस्तावे ऽग्रे ऽपि निरूपयिष्यते ।

अपराण्यपि व्याख्यानानि वर्तन्ते । जयन्तकृता न्यायसि-
द्धान्तमञ्जर्याख्या महावृत्तिः इयं विजयनगरसंस्कृतसीरीजनाव-
कपुस्तकावल्यां मुद्रिता । तत्कृता न्यायकलिका लघुवृत्तिः(१) ।

(१) न्यायसूत्रपाठस्यातिदुरुद्धत्वं निरूपितमधस्तात् अत एव

विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृता गोतमसूत्रवृत्तिः^(१) । वृ-
त्तिरियं द्वित्रवारं कलिकातानगरे वाराणस्यामपि मुद्रिता
परं त्वष्टुद्विवहुला अनेकेषु पत्रेषु पद्धिद्वयेन पद्धित्रयेण ख-
ण्डिता वर्तते ।

षेदान्तिमहोदेवकृता मितभाषिण्याख्या न्यायसू-
त्रवृत्तिः^(२) ।

नागेशभट्टकृता न्यायसूत्रवृत्तिः पूर्वं मया दृष्टा इदानीं
सा नोपलभ्यते । अनेनैव नागेशभट्टेन पाणिनिव्याकरणे

षडुभिराचार्यैर्द्विविधं व्याख्यानं कृतम् प्रथमं न्यायमाप्त्यानुसा-
रिसूत्रपाठानुसारि द्वितीयं तु स्वसिद्धान्तानुसारि । यथा वा-
चस्पतिमिश्रेण १ तात्पर्यटीका २ न्यायसूत्रौ च । उदयनाचार्येण १
तात्पर्यपरिशुद्धिः २ न्यायपरिशिष्टं च । वर्द्धमानोपाध्यायेन १ न्याय-
नियन्धप्रकाशः २ अर्न्याक्षानयतस्त्वयोधश्च । विश्वनाथपञ्चाननेन १
न्यायसूत्रवृत्तिः २ न्यायालोकः । एवमन्यैरपि ।

(१) अस्मन्निकटे वर्त्तमानेऽधःप्रतिपादिते पुस्तके सु-
द्वितपुस्तकादन्ते अयं विशेषः ।

“यथा मुनिप्रवरगोतमसूत्रवृत्तिः

धीविश्वनाथकृतिना सुगमाऽरूपवर्णा ।

धीरूष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरोक-

धीमन्त्रिष्ठरोमणिवचःप्रचयैरकारि ॥

कठिनार्घपदां कृतिं ममैतां मृदुनि त्वष्टरणे समर्पयामि ।

अपराधमिमं प्रमोक्षमेधाः ननु नारायणदेव दीनयन्त्रो ॥

रसयानतिथी १५५६ शकेन्द्रकाले

पहुले कामनिथौ शुचौ सिताह्वे ।

भक्तरोन्मुनिसूत्रवृत्तिमेतां

ननु शुन्दाधिपिने स एष विश्वनाथः ॥”

(२) अस्मन्निकटेऽस्या वृत्तेः १ । २ । ३ । ४ अप्याया वर्त्तन्ते ।

न्यायादिशास्त्रेषु धर्मशास्त्रे साहित्यादिषु चानेके ग्रन्था रचिताः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टाचार्यचूडामणितनयश्रीभट्टाचार्यसार्धभौपरामभद्रविनिर्मितं न्यायरहस्याख्यं व्याख्यानम्(१)

श्रीमद्राधामोहनगोस्वामिकृता न्यायसूत्रविवरणाख्या वृत्तिः । वृत्तिरियं वाराणस्यां पण्डितपत्रे मुद्रिता तस्मादुद्धृत्य पृथगपि मुद्रिता । अनेनैव राधामोहनगोस्वामिना रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतस्मृतितत्त्वानि व्याख्यातानि माधुरी-जागदीशी-गादाधरीग्रन्थोपरि क्रोडपत्राण्यपि रचितानि ।

श्रीदिमहुरुवरमहामहोपाध्यायश्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिकृता भाष्यच्छायाख्या न्यायसूत्रवृत्तिः । वृत्तिरियं न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यार्थशोधिका ग्रन्थसंख्ययाऽपि भाष्येण समाना । श्लोकस्थानम् आरम्भात् प्रमृति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ५ सूत्रव्याख्यापर्यन्तं ग्रन्थं निर्माय महाशयाः पाञ्चभौतिकं देहं सन्त्यज्य परमपदं गतवन्त इति ।

न्यायसूत्राणां सर्वेषां व्याख्यानानां शिरोमणिभूतं नवीनन्यायत्वेन व्यवह्रियमाणानां तत्त्वचिन्तामण्यादिन्यायमहानिवन्धानामाधारभूतं न्यायवार्तिकं वरीवर्ति किन्तु न केवलसूत्राणां नापि केवलभाष्यस्य(२) व्याख्यानमपि तु हापोहाविचारपूर्वकन्यायसिद्धान्तव्यवस्थापकं भाष्यसंवलितसूत्रव्याख्यानमित्यनुपदं वर्णयिष्यते ॥

(१) इदं व्याख्यानमरमभिकटे चतुर्थाध्यायान्तं वर्तते । पत्राणि १६८ श्लोकसंख्या ४२००

(२) भाष्यस्य टीका न्यायचन्द्रिकाया रामचन्द्रकृता प्रतीय मनोहरा वर्तते ।

अथ न्यायवार्त्तिककर्तुः परमर्षिभारद्वाजस्य
चरितम् ।

न्यायवार्त्तिककारो भारद्वाजः कस्मिन् देशे कस्मिन्
काले आविर्भूत इति निश्चयाभावेऽपि इदानीमनेके सि-
द्धान्तास्ताद्विपका आविर्भूता इति तत्परोक्षापूर्वकं किञ्चिदुच्यते ।

न्यायवार्त्तिकान्ते

“यदक्षपादमतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥”

“इति परमर्षिभारद्वाजकृतं न्यायत्रिसूत्रीवार्त्तिकं समाप्तम्”
इति त्रिसूत्रीमकरणान्ते दृश्यते(१) ।

“इति पाशुपताचार्यश्रीभारद्वाजोद्घोतकरकृतौ न्यायसूत्र-
वार्त्तिके पञ्चमोऽध्यायः(२)

इति वार्त्तिककारोक्ता न्यायवार्त्तिककारः परमर्षिभार-
द्वाजः किं तु आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यशेकारम्भे “अथ
भगवताक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे मणीते व्युत्पादिते च भग-
वता पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति
शङ्का निराविर्कार्थः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिका-
रम्भप्रयोजनं दर्शयति । यदक्षपादइति । यद्यपि भाष्यकृता
कृतव्युत्पादनमेतत् तथापि दिङ्नायममृतिपिरर्वाचीनैः कुहेतु-
सन्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्या-
प्तमित्युद्घोतकरेण स्वनिबन्धोद्घोतेन तदपनीयत इति ।”

(१) पाठेऽयं महामहोपाध्यायश्रीहयक्रीलासच्छन्दमहाचार्य-
शिरोमणिमहाशयानां पुस्तकं पतते ।

(२) पठोऽयं पाराणसीस्थपण्डितपरमार्थविमयरामशर्मणः पुस्त-
कं पतते ।

अपि च श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्यां चित्सुखाचार्येण तन्त्रप्रदीपिकायामपि न्यायवार्त्तिककारमुद्द्योतकराचार्य-
नाम्नाजुहावेति न्यायवार्त्तिककारस्य मुख्यं नाम भारद्वाजः
उद्द्योतकर इत्युपनाम वा गुणवशान्नाम इति अनुमीयते । नै-
तचित्रम् अनेके आचार्या नामद्वयेन प्रसिद्धा यथा , म-
हर्षिः कृष्णद्वैपायन एव वेदव्यासः । महर्षिर्गोतम एव
अक्षपादः । महर्षिर्वात्स्यायन एव पक्षिलस्वामी । मह-
र्षिः कणाद एव कणभुगु वा कणभक्षः । प्रशस्तपाद एव प्रश-
स्तकरः । कात्यायन एव पारस्करः । सत्यापाद एव हि-
रण्यकेशः । एव मन्येऽपि ।

निबन्धकारास्तु कृष्णद्वैपायनस्य स्थाने वेदव्यासमपि वि-
हाय “व्यासः” मीमांसका यथा प्रभाकरस्य स्थाने “गुरवा”
भट्टकुमारिलस्य स्थाने “भट्टाः” पार्थसारथिमिश्रस्य स्थाने
“मिश्राः” । अन्येऽपि गुरुचरणाः पितृचरणा यज्ञपत्युपाध्याय-
स्य स्थाने उपाध्याया इति लिखन्ति स्म । इति चिरन्तनसम्प्र-
दायानुसारेण न्यायवार्त्तिककारं भारद्वाज(१)मुद्द्योतकर-
नाम्नालिखन्ति स्म आचार्या इति ।

अयं भारद्वाज उद्द्योतकराचार्यः कस्मिन् देशे कस्मिन्
काले च आविर्भूत इति विचारे काश्मीरदेशीय इति केचिद्वदन्ति
तन्त्रेषु केरलाम्नाय-चीनाम्नाय-महाचीनाम्नाय-शैवागमाप-
रनामधेयकाश्मीराम्नायनाम्ना नानासम्प्रदायदर्शनाद् वार्त्तिक-
पुस्तके क्वचित् “पाशुपताचार्य-उद्द्योतकरविरचितं न्यायसूत्रवा-

(१) अनुमीयते इनेनैव भारद्वाजेन वैशेषिकसूत्रवृत्तिरपि
प्रणीता न्यायवार्त्तिके इनेकत्र प्रशस्तपादमाप्यस्थवाक्यानि
“इति शास्त्र”मित्याकारेण समुद्धृतानीति ।

चित्किमिति" दर्शनात् । तत्र शिवादित्यमिश्रेऽपि व्योमशिवा-
चार्य इतिप्रयोगात् सूत्रकारभाष्यकारयोर्मैथिलदेशे निवासात् ।
तात्पर्यटीका-परिशुद्धि-प्रकाश-वर्द्धमानेन्दु-तात्पर्यमण्डनकारा-
णां मैथिलत्वात् मध्ये वार्त्तिककारस्य काश्मीरदेशीयत्वे प्रब-
लप्रमाणाभावात् वार्त्तिककारोऽपि मैथिल इत्यनुमाने वाद्य-
काभावाच्च ।

एके तु वदन्ति न्यायवार्त्तिके पृ. ११० "गोपालकेन
मार्गेऽपदिष्टे एष पन्थाः शृङ्गं गच्छती"ति उदाहृतत्वाद्वा-
चित्किकारो मालवदेशान्तर्गतपद्मावत्यां लग्नजन्मा स्थाण्वीश्वर-
स्थानस्थः पद्मावत्यां न्यायविद्याप्रचारबाहुल्यादिति ।

तत्र वाक्यारम्भ एव 'गोपालकेन'त्युक्तत्वात् न्याया-
करग्रन्थेषु न कोऽपि पद्मावतीनिर्मितो ग्रन्थो दृश्यत इति
तस्य वाङ्मात्रत्वाच्च ।

न्यायवार्त्तिककारो भारद्वाजः कस्मिन् काले आवि-
र्भूत इति मस्तुयते । न्यायवार्त्तिके पृ ११० पं. ७ "अहो
काशलं भदन्तस्य" पृ. ४४ पं. इति "कोऽन्यो भदन्ताद्वस्तुम-
हति ।" पृ. १३१ पं. १० "सौत्रान्तिरूपक्षमाश्रित्य लक्षणं वि-
चार्यते" पृ. १२० पं. ७ "वादविप्रानटीकाया" पृ. १२१ पं. २
"वादविर्षा" इत्यादिलेखदर्शनात् बुद्धात् पश्चात् कालभाषी
इत्यनुमीयते । आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण तत्रतत्र "दिङ्नाग-
मं खण्डयति" "वासुगन्धवं लक्षणं खण्डयति" इत्यादिलि-
खितत्वात् कश्चिदर्वाचीनो भारद्वाजोद्घोतकर इति निष्पन्नं
भवति परं तु तात्पर्यटीकारम्भ एव ।

"इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपद्मप्रदानाम् ।
उद्घोतकरगवीनामतिजरनीनां समुद्ररणात् ॥" इति ।

अत्र अतिजरतीनामुद्योतकरगवीणामित्युक्त्या अति-
जीर्णानामतिपुरातनीनामिसवगम्यते ततोऽपि दुस्तरकुनिबन्धप-
ङ्कमशानामित्युक्तिरप्युक्तमेवार्थं द्रवयति तथा सति वाचस्पतिमि-
श्रसमयात् पूर्व(१) भदन्तसमयात् परं न्यायवार्तिकग्रन्थनिर्मा-
णमभूत् तदानीं भारद्वाज आसीदिति निर्णयिते ।

अत्र सम्प्रदायविदः । वासवदत्ताख्यायिकायां पृ० २३५ “न्या-
यस्थितिमियोद्योतकरस्वरूपा”मिति दर्शनात् १२०० वर्षेभ्यः
पूर्वं वासवदत्ताकर्तुः स्थित्या तत्पूर्वं न्यायस्थितिकर्ता भारद्वाज आ-
सीत् । यथा शङ्कराचार्यः श्रौतस्मार्तधर्मस्थितिकर्ता शिवावतार(२)-

(१) वाचस्पतिमिश्राणां ८९८ शाकाब्दे यथा स्थितिरासीत्
तथा तच्चरिते ऽग्रे निरूपयिष्यते ।

(२) शिवावतारः प्रस्थानत्रयभाष्यप्रणेता शङ्कराचार्यः तत्स्था-
पितशृङ्गेरी-गोवर्द्धन-शारदा-ज्योतिर्मठेषु तच्छिष्याः शङ्कराचा-
र्यनाम्ना प्रसिद्धाः तारारहस्यादितन्त्राणां कर्तापि गौडशङ्कराचार्यः
इत्यादिशङ्कराचार्यभेदात् तच्चरितान्यपि नानाविधानि उपल-
भ्यन्ते किं तु प्रस्थानत्रयभाष्यकर्तृरेव चरिते किञ्चिदुच्यते ।

तथा चोक्तं कूर्मपुराणे पूर्वाब्दे ३० अध्याये

“कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।

तदेव साधयेन्नृणां देवतानां च देवतम् ॥ ३२ ॥

करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।

ध्नीतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां दिनकाम्यया ॥ ३३ ॥

उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।

सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान् वेदनिर्दर्शनात् ॥ ३४ ॥

ये तं प्रीता निपेयन्ते येन केनोपचारतः ।

विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥ ३५ ॥” इति ।

तथा शिवरहस्ये ऽपि नवमांशे १६ अध्याये

“शृणु देवि भविष्याणां भक्तानां चरितं कलौ ।

यदामि संग्रहेणैव श्रवणाद्भक्तिवर्द्धनम् ॥ ३ ॥

कल्पयिष्यी मज्जमानांस्तान् दृष्ट्वानुकोशतोऽभ्यिके ।
 मदंशजातं देवेशि कलावपि तपोधनम् ॥ ६ ॥
 केरलेषु तदा विप्रं जनयामि महेश्वरि ।
 तस्यैव चरितं तेऽद्य वक्ष्यामि शृणु शैलजे ॥ ७ ॥
 कल्यादिमे महादेवि सहस्रावितयात् परम् ।
 सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना ? द्विजाः ॥ ८ ॥
 धाममीनाशना देवि धार्याघतांनुद्यासिनः ।
 औत्तरा विन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥ ९ ॥
 शब्दार्थज्ञानकुशलास्तर्ककर्मकेशबुद्धयः ।
 जैना दौष्टा बुद्धियुक्ता मीमासानिरताः कलौ ॥ १० ॥
 वेदयोधदवाक्यानामन्यथैव प्ररोचकाः ।
 प्रत्यक्षवादकुशलाः शाल्यभूताः कलौ शिवे ॥ ११ ॥
 मिथाः शास्त्रमहाशस्त्रैरद्वैताच्छेदिनोऽभ्यिके ।
 कर्मैव परमं धेयो नैवेशफलदायकः ॥ १२ ॥
 इति युक्तिपरामृष्टवाक्यैरुद्धोधयन्ति च ।
 तेन घोराः कुलाचाराः कर्मसारा भवस्तथा ? ॥ १३ ॥
 तेषामुद्घाटनार्थाय सृजामीशे मदंशजम् ।
 केरले शललप्रामे विप्रपल्लवां मदंशजः ॥ १४ ॥
 भविष्यति महादेवि शङ्कराख्यो द्विजोत्तमः ।
 उपनीतस्तदा मात्रा वेदान् साह्रान् ग्रहीष्यति ॥ १५ ॥
 जैनान् विजिज्ञे तरसा तथान्यान् कुमठानुगान् ।
 तदा मातरमामन्त्र्य परिमाद् स भविष्यति ॥ १६ ॥
 ध्यासोपदिष्टसुत्राणां द्वैतवान्मयात्मनां शिवे ।
 अर्द्धनमेव सूत्रार्थे प्रामाण्येन कारिष्यति ॥ १७ ॥
 द्वात्रिंशत्परमाख्यन्ते शीघ्रं कैलासमावसेत् ।
 एतत् प्रतिगृह्णाण त्वं पञ्चलिङ्ग सुपूजयन् ॥ १८ ॥” इत्यादि ।

एवं स्थूलेन प्रकारेण देशकालनिर्णयो भवति । सूक्ष्मेन प्रकारेण
 देशकालादिनिर्णयार्थं शङ्कराचार्यशिष्येण चिद्विलासाख्येन २४०००
 श्लोकात्मकं शङ्करज्ञयार्यं चरितम् । रचित इदमेव माधवाचार्येण
 “प्राचीनशङ्करजये सारमाष्टक्य लिख्यते” इत्यादिना स्वग्रन्थे स-

स्तथा बौद्धप्रावर्त्यसमये भारद्वाजोऽपि न्यायास्थितिं कृतवानिति न चित्रम् ।

यद्यपि शङ्कराचार्याणां श्रीतस्मार्तधर्मस्थितिकर्तृत्वे कूर्म-पुराण-शिवरहस्यादि आर्यं प्रमाणमस्ति न तथा उद्योतक-

मुद्घृतम् । अनन्तानन्दगिरिणापि शङ्कराचार्यशिष्यमात्मानं श्रुयता शङ्करजयनाम्ना ग्रन्थो रचित इति नैव तिरोहितम् । एवं धनपतिसूरिणापि शङ्करविजयो रचितः । एवमनेकैरपि विद्वद्भिर्ना-नाविधा ग्रन्था रचिता । सम्प्रति यादूराजेन्द्रनाथघोषमहोदयेन “शङ्कर ओ रामानुज”नाम्ना ४९१ पृष्ठात्मको निबन्धो बङ्गभाषायां रचित इति । किं तु शङ्करमन्दारसौरभे नीलकण्ठभट्टाः

“प्रासूत तित्प्यशरदाममियातवत्या-

मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्रयाम् ।” इत्युक्तवन्तः

तित्प्यशरदां कलियुगाब्दानामिति भावः ।

सम्प्रदायविदस्तु

“निधिनानेभषहृष्ये ३८८९ विभवे मासि माधवे ।

शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्करार्योदयः रमृतः ॥” इत्याहुः ।

नवाशीत्युत्तराष्टशत्यधिकत्रिसहस्रीमिते वर्षे कलियुगस्येति शेषः ।

श्रीभास्करभारतीकृतसौभाग्यचन्द्रोदये

“वर्षेष्टतीतेषु शतेषु पदसु

तित्प्येऽवतीर्णो भुवि शङ्करार्यः ।” इति ।

सदानन्दस्यामिकृतशङ्करविजये

“धर्मे द्वारिशातिशके सप्तमदृष्टिसहस्रके ।

अब्दे सर्वजिने जातः सहे धे पञ्चमे दिने ॥” इति ।

अत्र अन्वेषकं मन्याः शिवरहस्यस्थं “सहस्रत्रितयात् परमिति” वचनं “सहस्रद्वितयात् पर”मिति पठित्वा किंवदन्त्यादिना वि-क्रमादित्यसमयासत्रे समये शङ्कराचार्याणां स्थितिं वदन्ति । तत्र शङ्कराचार्यप्रणीतेषु ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीताभाष्येषु समुद्घृतेषु ग्रन्थेषु इतः पूर्वं त्रयोदशशताब्द्यां निर्मितोऽपि ग्रन्थः समुद्घृत इति त-त्पूर्वं द्वारिशार्ङ्गपरिमितायूनामाचार्याणां स्थितिस्थापनं त एव कर्तुं शक्नुवन्ति ।

रस्य न्यायस्थितिकर्तृत्वे उपलभ्यते तथापि भार्चीनेनाचार्येण
वासवदत्ताख्यायिकायां समूलमेवोपात्तमिति नासमञ्जसम् ।

न्यायवार्तिकं पुरातनं भवतु वा नवीनं किं तु “भारद्वा-
जेन वार्तिक”मित्युक्त्वा न्यायसूत्रतद्भाष्यवदेव समादरणीयं
कालनिर्णयस्तु काकदन्तपरीक्षावदुपेक्षणीय इति(१) ।

वार्तिकलक्षणं तु पराशरोपपुराणे १८ अध्याये

“उक्तानुक्तद्विरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रमज्ज्यते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकरूपा मनीषिणः ॥” इति ।

अस्मन्निकटे वर्तमाने एकस्मिन् महाभाष्यपुस्तके लिखितेषु
सूत्र-भाष्य-वार्तिकलक्षणेषु वार्तिकलक्षणं यथा ।

“उक्तानुक्तद्विरुक्तानां विचारस्य निबन्धनम् ।

हेतुभिश्च प्रमाणैश्च एतद्वार्तिकलक्षणम् ॥” इति ।

उक्तलक्षणाक्रान्तो न्यायवार्तिकग्रन्थश्च तत्त्वचिन्तामण्या-
दिन्यायमहानिबन्धानामाधुनिकैर्नवीनन्यायत्वेन व्यवहियमा-
णानामाधारभूतो महानैयायिकैरपि दुरधिगमो भारद्वाजकृतो-
ऽपि इदानींतनानां भाष्यकारमन्यमानानां महामहोपाध्यायानां
मते भारद्वाजो न ऋषिरिति वदतां भारद्वाजगोत्रेण येन
केनापि पण्डितेन रचित इति मिद्धान्तः ।

अत्र यथा भारद्वाजेन वार्तिकग्रन्थो रचितस्तथा प्रतिपा-
दितमथस्तात् । भारद्वाजस्य ऋषित्वं तु मदनोपनिषदि ६ मन्त्रे
“अयं ईनं रुक्मिणाः भारद्वाजः पश्यन्त” “षोडशकलं भारद्वाज
पुरुषं” इति मुण्डकोपनिषदि १ मुण्डके । पाणिनिरपि व्याकर-
णमूनराडे ७ अ. २ पा. ६३ सू. ‘कृतो भारद्वाजस्य’ इति । किं तु

(१) ‘पुराणमित्येष न शाशु मयं नयानमित्येष न गर्हणीयम् ।
सन्तः परीक्षयन्त्यनरश्च भजन्ते मूढा परमव्ययनेयमुक्ति ॥’ इति ।

अनेनैव भारद्वाजेन न्यायवार्तिकं प्रणीतमित्यत्र दृढप्रमाणाभावे-
ऽपि श्रौतस्मार्तसूत्रादिषु कृष्णाग्निः वृद्धाग्निः अग्निः, विष्णुः त्रिष्णु-
वृद्धः, श्रीमुखः शाण्डिल्यः गर्दभीमुखश्च शाण्डिल्यः, याज्ञवल्क्यः
वृद्धयाज्ञवल्क्यो योगियाज्ञवल्क्यश्चेत्यादिदर्शनान्तराद्भेदानु-
मानादुक्तकालावस्थायिना भारद्वाजेन परमेषिणा कृतं वार्तिकमि-
त्युक्तः सिद्धान्तो निराकृतः । वत्सोऽपि द्विविध इत्युक्तमथस्तात् ।

वार्तिकग्रन्थेऽपि १२८ पृ० १७ पं० “हेतुवार्तिकं कुर्वा-
णेन” १६८ पृ० २२ पं० “हेत्वाभासवार्तिके” इत्याद्युक्त्या
किमपि पुरातनं न्यायवार्तिकमासीदिति कल्पयन्ति केचित्
तत्र कचिद्बौद्धानां वार्तिकं कचिच्च ब्रह्मपीमांसासूत्रे “वा-
दरापणः” (१) व्याकरणमहाभाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेसादिवदु-
क्तत्वात् शास्त्रतात्पर्यानवबोधाय ।

विश्वनाथन्यायप्रज्ञाननो न्यायसूत्रवृत्तिग्रन्थं न्यायभाष्यवा-
र्तिकादिग्रन्थान् समालोच्यैव कृतवान् किं तु न्यायवार्तिकग्रन्थं
साफल्येन नोपलब्धवान् “प्रत्यक्षनिमित्तत्वात्-” २ अ. १ आ.
२५ सूत्रव्याख्याने” इदं न सूत्र”मित्युक्तं तेन, वार्तिककारेणा-
स्य सूत्रत्वं कण्ठरवेणोक्तत्वादिति । अनुमीयते यद्वर्षशतत्र-
यात्पूर्वमपि वार्तिकग्रन्थो लुप्तप्राय आसीदिति ।

चीनदेशीयेतिहासपुस्तकादिज्ञातं भवति यत् वर्तमानसम-
याद् चतुर्दशशताब्दीभ्यः पूर्वं शङ्खभद्रबौद्धस्य गिष्यपरम्प-
रायां दिङ्मागो बौद्धाचार्योऽभूत् तेन न्यायसूत्राणां स्वमतानु-
सारेण समालोचनं कृतम् तन्मतखण्डनाद्वार्तिककारोऽर्वाचीन-
इति सिद्धान्तयन्ति केचित् इदं न सम्पत्तिमुक्तं मया गौतमच-
रिते अयं विशेषोऽप्यस्ति । यत् वर्तमानसमयात् नवशता-
ब्दीभ्यः पूर्वं वर्तमान आचार्यवाचस्पतिमिश्रः “उद्द्योतकरग-

वीणामतिजरतीनामिति कथं लिखेत् यतो वर्त्तमानसमयात् पद्म-
शताद्वीभ्यः पूर्वं वर्त्तमानमपि गङ्गेशोपाध्यायं नव्यास्त्वित्याकारेण
व्यवहरन्ति नैयायिकाः तस्मात् स मिद्धान्तः सन्दिग्ध एवेति ।

न्यायवार्तिके १०३ पृ० (प्रथमसंस्करणे) काश्यपीयं लक्ष-
णमित्यत्र “कणादः काश्यपः समौ” इत्यनेन पर्यवसितं कणा-
दलक्षणमित्यर्थमज्ञानता केनचित् काश्यपी सितिरिति लि-
खितमादर्शपुस्तके तथैव प्रमादान्मुद्रितमिति ज्ञेयम् ।

१२८ पृ. १७ पं. वार्तिकं कुर्वाणेनेति केनचिद्वादेन कृतं
तद्वार्तिकमित्यज्ञानतो न्यायवार्तिककारमेव समाकृत्य नि-
रूपयन्ति “मुद्रितवार्तिके साम्प्रतं नोपलभ्यते” इति मुद्रितं
वार्तिकमनवस्थितमिति तेषां हृदयम् ।

यत्र कचित् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रतीकादौ मु-
द्रितवार्तिकपुस्तकेन वैपम्यात् मुद्रितवार्तिकपुस्तकस्यानव-
स्थितत्वं खण्डितत्वं च कल्पयन्ति केचित् । तत्र मूलादर्शपुस्त-
केषु बहूनि पाठान्तराणि उपलभ्यन्ते तानि न अनवस्थामूल-
कानि न वा त्रुटिमूलकानि निबन्धस्य चिरन्तनत्वात् लेखक-
शोधकप्रमादजातात् पाठान्तराद् वाचस्पतिमिश्रेण यल्लब्धं वा-
र्तिकपुस्तकं तदनुमारी व्याख्यानं कृत(१)मिति विशेषम् ॥

(१) तात्पर्यटीकायां ६५ पृ० द्रष्टव्यम् । यथा पक्षताजागदी-
श्याम् । “न च प्रकृतस्वरसंवलितस्यैव पाठस्य धर्तुमुचितत्वाद्
व्याप्नोति धारणं युक्त”मित्यादि ।

मुद्रितदीधितिपुस्तके “भवानन्दसम्मतः पाठः” “जगदीश-
सम्मतः पाठः” इत्यादि

न्यायवार्तिकस्यापरं व्याख्यानं न्यायसारविचारकर्त्रा धी-
राद्ययमद्वेन कृतं “समानादिशब्दार्थस्तु वार्तिकव्याख्यानोपसरे स्फु-
टीभवविष्यति” इति तत्रोक्तत्वात् । धा. रा. सं. न्यायसारविचारपु-
स्तके ७ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाकर्तुः

आचार्यवाचस्पतिमिश्रस्य चरितम् ।

वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-व्याकरण-ज्यौतिष-छन्दो-
न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशा-
स्त्रादौ वाचस्पतिप्रणीतास्तत्पुत्रपौत्रप्रणीता वा अनेके ग्रन्था
उपलभ्यन्त इति अनेके वाचस्पतयोऽभूवन्निति नात्र सन्देहाव-
काशः । तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रापि दार्शनिकौ द्वौ
तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा षड्दर्शनटीकाकृदाचार्यवाच-
स्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकविशेषणयुक्तत्वादेक एवेति न्याय-
वार्त्तिकतात्पर्यटीकाकारत्वात् प्रकृते ॥ एव वर्णनीय इति ॥

तत्र आचार्यवाचस्पतिमिश्राणां(१) महर्षिकल्पानामावि-
र्भावे देशकालनिर्णयाभावेऽपि गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो
भवन्तीति ते अनेकान् सिद्धान्तान् निरूपयन्ति(२) वस्तुतस्तु

(१) तार्त्तिकरक्षाटीकायां लघुदीपिकायां १२ पञ्चे “आचार्य-
वाचस्पतिमिश्रा.” अण्वयदीक्षितेनापि शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहे
पृ. ८। २४ आचार्यवाचस्पतिमिश्राः”

(२) माधवयोगे शङ्करविजये वाचस्पतिमिश्रः पूर्वजन्मनि श्री-
शङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्यः पञ्चपादाचार्यः शारीरकभाष्यव्याख्यां
प्रणीतवान् स एव निबन्धः सुरेश्वराचार्याणां शापात् पञ्चपादि-
काभिधानत्वं गतः ततश्च शङ्कराचार्यानुग्रहात् पञ्चपाद एव द्वितीय-
जन्मनि वाचस्पतिभूत्वा शारीरकभाष्यव्याख्यां संपूर्णां भामतीं प्र-
णीतवानित्यादि निरूपितम् ।

केवाञ्चिन्मते वाचस्पतिमिश्राणां पक्षो भामती । मतान्तरे
कन्या भामती । अन्येषां मते नेपालप्रान्तभागे भामानामको प्रा-
मविशेषः । तत्र स्थितेन वाचस्पतिमिश्रेण भामती ग्रन्थो र-
चित इति यावत् ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ वक्ष्यमाणानि
वचनानि लिखितानि ।

“मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥”

तत्रैव “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् ।”

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां च ३ अध्याये २ आह्निके ३९४ पृ.

“विपश्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकलिकाभ्याम्”

तत्त्वविन्दौ मुद्रितपुस्तके २३ “उपपादितं न्यायकलिकायाम्”

“भामत्यां च १.८ पृ. “विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायाम् पृ.

७१. “उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकलिकायाम् ।”

एवं तात्पर्यटीकायां पृ. ५७ । “तत्त्वसमीक्षायाम्” योगभाष्य-

व्याख्यायां तत्त्ववैशारद्याम् ३२ सूत्रव्याख्याने “अर्थक्रिया

ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्यामुपपादिता ।”

अपि च भामत्यां ग्रन्थसमाप्ता

“यन्न्यायकलिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दुभिः ।

यन्न्याय-सांख्य-योगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥

समर्चयं महत् पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।

समर्पितमर्थतेन भीयतां परमेश्वरः ॥”

इत्युक्तनिबन्धानां कर्ता एक एव । अत एव पददर्शन-
टीकाकारत्वेन तं व्यवहरन्ति विद्वांस इति ।

अयं वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन् देशे आत्रिभूदिति विचारे
मण्डनमिश्र—मुरारिमिश्र—पार्थसारथिमिश्र—मुचरितमिश्रादयो
मिश्रशब्दान्ता मैथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् “तन्निषिद्धं
च परिहरतां दाक्षिणात्याना”मिति तात्पर्यटीकायां ३२ पृ.
दर्शनादप्यपि मैथिल एवेति अनुमीयते ।

समयनिर्णये तु वक्ष्यमाणं पद्यं तत्कृतन्यायसूचीनि-
बन्धान्ते लिखितमुपलभ्यते ।

“न्यायसूचीनिबन्धोप्तावकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्गवसुवत्सरे ॥”

इति न्यायसूचीनिबन्धारूपे सूत्रपाठनिर्णायके न्यायदर्शन-
रहस्यार्थप्रदर्शके निबन्धे लिखितत्वात् ८९८ शाकाब्दे न्यायवा-
त्सि कृतात्पर्यटीकाकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरासीदिति
निश्चीयते । निबन्धोऽयं तात्पर्यटीकाकारेणैव कृत इति व्यु-
त्पादितमत्रैव ३८ पृष्ठे अधिकं तु निरूप्यते । न्यायदर्शने
सूत्रपाठभेदाद्बहव आचार्याः ग्रन्थद्वयं कृतवन्तः यथा उदयना-
चार्यास्तात्पर्यपरिशुद्धि न्यायपरिशिष्टं च वर्द्धमानोपाध्याया-
स्तात्पर्यपरिशुद्धिमकाशमन्वीक्षानयतस्त्वद्योषं च जयन्तश्च न्या-
यमञ्जरीं न्यायकलिकां च विश्वनाथन्यायपञ्चानना न्याय-
सूत्रवृत्तिं न्यायालोकं च तथैव वाचस्पतिमिश्रोपि न्यायवात्सि-
कतात्पर्यटीकां न्यायसूचीमपीति नैतच्चिन्नम् तथा भामत्यामन्ते
“न्यायसंख्ययोगानां निबन्धनै”रिति बहुवचनेन न्याय-
सूचीतात्पर्यटीकास्याद्यन्तपद्ययोः प्राय ऐक्येनैककर्तृकत्वं नि-
र्विवादमेव । वस्वङ्गवसुवत्सरे अत्र वत्सरशब्दः शाकाब्दवा-
चक एव इदमेव द्रढयन्ति वक्ष्यमाणानि प्रमाणानीति । तथा-
हि भामत्यामन्ते ।

“नरेश्वरा यच्चरितानुकार-

मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तौ

श्रीमन्मृगे ऽकारि मया निबन्धः ॥” इति ।

यद्यपि नृगनामानोऽनेके राजानो महाभारते भागवते

च उपलभ्यन्ते तथापि अर्वाचीननृगाविषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां
विशिष्टराजवंशवर्णनप्रसङ्गे नृगनृपतिपापाणयज्ञयूपप्रशस्तिनाम्ना
पद्यद्वयं समुद्घृतम् । यथा

“आदिन्ध्यादाहिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गा-

दुद्धीवेषु प्रहर्षान्नुपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रमन्नः ।

आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-
र्देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसलः क्षोणिपालः ॥

मूले सम्मति चाउद्धानतिलकः शाकम्भरीभूपतिः

श्रीमान् विश्वहराज एष विजयी सन्तानजानात्मजः ।

अस्माभिः फरदं व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तरालं भ्रुवः

शेषस्वीकरणाय मास्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः ॥” इति ।

शार्ङ्गधरपद्धत्या शाकम्भरीदेशे चउद्धान-सत्रियवंशे हम्मी-
रराजोभूत् तत्सभायां राघवदेवपण्डितात्मजा गोपाल-दामो-
दर-देवदासारूपाः पण्डिता वर्तमाना आसन् । दमोदरात्मज-
शार्ङ्गधरेण नृगनृपतिपापाणयज्ञयूपस्य नाम उक्तप्रकारेण
समुद्घृतम् । हम्मीरराजश्च १२५५ वैक्रमे वर्षे मृतः सत्पूर्वं
६० वर्षाणि राज्यं कृतवानिति वदन्ति ऐतिहासिकाः । अतो
निष्पन्नं भवति १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११०० शाकवर्षेभ्योऽपि
पूर्वं दिल्लीनगरोपरुण्डस्थितस्तम्भेऽपि १२२० विक्रमवर्षे
१०८५ शाकाब्दे निरुक्तानि पद्यान्यासमिति उक्तसमये वा-
चस्पतिमिश्रस्थितौ नासमञ्जसं किमपि ।

हेमाद्रिणा-वोपदेवेन च आयुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता
व्याख्याता वोपदेवसमयश्च ११८२ गतशाकान्दासन्नसमय
एवेति निश्चितसमये शार्ङ्गधरस्थितिर्न विहृत्ता ।

चर्जेसमदाशयसंगृहीते एषोग्राफिआइण्डिकाशुस्तके (वा-

ल्यूम-१ पेज २१९ । २२० वाल्यूम २ पेज २३५) समुद्धृता-
दनुशासनपत्राशयाद्विज्ञायते

राजा कीर्तिवर्मा मधोधचन्द्रोदयनाटककर्ता कृष्णमिश्रश्च
ईश्वरीय १०५० वर्षेभ्यः परं १११६ वर्षेभ्यः पूर्वमासी-
दिति । अपि च ईश्वरीय १०५० वर्षे देववर्मा १०९८
वर्षे कीर्तिवर्मा १११६ वर्षे जयवर्मा च आसीदिति यावत् ।

अत्र १०२० गतशाकाब्दे वर्तमानः कृष्णमिश्रः मधो-
धचन्द्रोदये श्रीहृषीकेशशास्त्रिसंस्कृते पुस्तके पृ. ३४

“नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्

तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥”

इत्युक्तवानिति न्यायसूचीनिबन्धोक्तं समयमेव द्रढयति ।

केचित्तु वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्यामन्ते “स-
दुक्तं राजवार्तिके” इति लिखितत्वात् राजवार्तिकग्रन्थो भौ-
जराजेन कृतः(१) इति भोजराजसमयात् पश्चात्कालभावी
वाचस्पतिमिश्र इति वदन्ति तद्धिन्त्यम् ।

अपि च रामानुजाचार्याः १०१२ शाकाब्दे यादवाचल-
पर्वते मन्दिरे नारायणमूर्तिं स्थापितवन्तः तैश्च श्रीभाष्ये ख-
ण्डनखण्डखाद्यस्या कारिका समुद्धृता खण्डनकाराच्च पूर्वं
९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां तात्पर्यपरियुद्धिकाराणां स्थि-
तिरासीदिति ८९८ शाकाब्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिर्न
विरुद्धेति । रामानुजाचार्येण २।१।१४। भामत्यपि अनूदिता ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण शारीरकभाष्यटीकायां भामत्यामन्ते

(१) राजमार्तण्डाभिधायी योगसूत्रवृत्तौ रणरत्नमल्लनृपतेरित्यु-
क्त्या राजवार्त्तिकग्रन्थो भोजराजकृत इति कल्पयन्ति तन्निर्मूलम् ।
अपि च देशभाषानिबद्धः राजवार्त्तिकनामा जैनग्रन्थोऽपि घतते ।

यानि लिखितानि पद्यानि तदुक्तक्रमेणैव ग्रन्था रचिता इति अनुमीयते प्रथमतो मण्डनमिश्रविरचितविधिविवेकस्य टीका न्यायकलिकैव रचिता(?) अस्य ग्रन्थस्योपादानं प्रायस्तत्कृत-ग्रन्थेषु दृश्यते ततो ब्रह्मसिद्धिव्याख्या ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा(२) ततश्च तत्त्वविन्दुग्रन्थः(३) इदं ग्रन्थद्वयं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां(४)

(१) केचित्तु अमुं ग्रन्थं न्यायकणिकानाम्ना व्यवहरन्ति । पाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके “इति पूर्वकणिका समाप्ता” इति लेखाऽपि दृश्यते । ग्रन्थोऽयं काशीविद्यासुधानिधिपत्रे मुद्रितः ।

(२) ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा मण्डनमिश्रकृतब्रह्मसिद्धेर्व्याख्या ।

(३) तत्त्वविन्दुग्रन्थप्रेषणसहितः पण्डितपत्रे मुद्रितोऽपि लघुत्वात् दुर्लभः अस्य एका महती टीका ममान्तिके ४००० श्लोकात्मिका वर्तते ।

(४) न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायाः पुस्तकत्रयं ममान्तिके वर्तते तत्र प्रथमे पुस्तके लिपिकालोऽधोलिखितप्रकारेण लिखितोऽस्ति ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ ॥ स्वस्ति संघतः ॥ १४५४ समये आदित्यनवदि १० रविवासरे ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ स्वस्ति ॥ काशी करोतु कल्याणं विद्वेशः सर्वसम्पदः ॥ भवानी च जगन्माता जयं ते विदधातु च ॥ तावद्ब्रह्मन्तु कथयः शास्त्रायां कथयो यथा । महेशामृतचीत्कारवाणी यावन्न निःसृता ॥ छ ॥ शुभम् ॥ ॥ गर्व्यं यद्वन्तु भुवि भाविनि लेखकाऽत्र ? इत्यादयो मदनिरीक्षितमत्तसत्ताः ॥ श्रीमाधवाग्रियुगपथमधुवतोपि यावत्प्रयाति न हरिर्नरसिंहनामा ॥ छ ॥”

पाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं तु न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकापुस्तकं गोरक्षशतकं च सर्पविधानिधानकवीन्द्राचार्य-सरस्वतीनां पुस्तकम् । अयं च १६९६ वैक्रमाब्दासन्ने समये पाराणस्यां वर्तमानः गोदावरीतटात् समायातः गोरक्ष-

समुद्धृतमिति पञ्चान्ध्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया निर्माणमियं
टीका च सांख्यतत्त्वकौमुद्यां समुद्धृता योगभाष्यटीका-
यां तत्त्ववैशारद्यां तत्त्वकौमुदी समुद्धृता भामत्यां तु आदिम-
ध्यावसानेषु सर्वे ग्रन्था उपात्ता इति ।

केचित्तु भामत्यामारम्भे

“मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्मस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥”

इति दृष्ट्वा मार्तण्डतिलकस्वामिनः शिष्यो वाचस्पतिमिश्र
इति वदन्ति तत्र शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् तात्पर्यटीकायां
८७ पृ. “अस्माभिस्त्रिलोचनगुरुर्नीतमार्गानुगमनोन्मुखै” रित्यु-
क्तत्वाच्च । प्रपञ्चितं चास्माभिर्वार्त्स्यायनचरिते ऽधस्तात् ।

मुम्बईनगरे द्वितीयावृत्तिमुद्रिते सटीककाव्यप्रकाशपु-
स्तके भूमिकायां ३१ पृ. विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पणे “इति
वाचस्पतिमिश्रः” ४० पृ० दीक्षितभीमसेनकृतायां सुधा-
सारारूपायां काव्यप्रकाशटीकायां “सर्वतन्त्रविदो वाच-
स्पतिमिश्राः” इति प्रदर्शयता काव्यप्रकाशस्य टीका वाच-
स्पतिमिश्रेण कृता इति स्वकृतटीकोपोद्धाते २ पृष्ठे कल्पि-
तम् एतच्चिन्त्यम् ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण सांख्यतत्त्वकौमुदी-
भूमिकायां निरूपितं यद्वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारः कृत

शतकपुस्तकं संगृहीतवान् तत्र उक्तसमय एव लिखितः ।
अपि च १६२७ ईशवीयवर्षात् १६५६ वर्षान्तं शाहजहाँनृपति-
समयः तस्मादेव उक्ताचार्यैः काशीप्रयागयात्रिकाणां करो विमो-
चित इति ऐतिहासिका वदन्ति ।

अस्मिन्नकृते पुस्तकत्रयं वर्तते इति तद्वर्णनं च कृतमधस्तात् ।

इति श्रीहर्षादिर्वाचीन इति । परं तु वाचस्पतिमिश्रकृता न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका उदयनाचार्येण व्याख्याता उदयनाचार्यकृता किरणावली न्यायकुसुमाञ्जलिरपि खण्डनग्रन्थे श्रीहर्षेण समुद्धृतौ पुनरपि खण्डनग्रन्थस्योद्धारो वाचस्पतिमिश्रेण कृत इति विजानाति तर्कवाचस्पतिमहाशय इति ।

अस्याभिरनुमीयते तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यव्याख्या-
न्यायतत्त्वालोकाभिधन्यायसूत्रवृत्ति-न्यायसूत्रोद्धारादिकर्त्रा न-
वीनवाचस्पतिमिश्रेण काव्यप्रकाशटीका खण्डनखण्डखाद्यो-
द्धारश्च कृत(१) इति । अनेन स्वरचितग्रन्थेषु न्याय-
तत्त्वालोकादिषु पददर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः समुद्-
धृत(२) इति । अस्य समयादिनिरूपणे ।

“श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा ।

लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत् ॥”

इति न्यायसूत्रोद्धारारम्भे ।

“शिवेनोरसि विष्टतौ पादौ नत्वापवर्गदौ ।

व्यलेखि न्यायसूत्रारूपं चैव वस्वसिवासवे ॥”

इति सूत्रोद्धारान्ते दर्शनात् वस्वसिवासवे इत्यनेन १४०८
वैक्रमे वर्षे ग्रन्थोऽयं निर्मितः सुधामधुनामाप्येको ग्रन्थो वाच-
स्पतिमिश्रकृतो विज्ञायते तत्र लिपिकालः १३०३ शाकान्दो
दृश्यते इत्युभयोरविरोधात् १२९३ शाकान्देभ्यः पूर्वं मिथि-

(१) खण्डनोद्धारोऽपि काशीविद्यासुधानिधिपत्रे मुद्रित इति ।

(२) खण्डनोद्धारो २५ पृष्ठे “यिस्तरस्तु तत्त्वालोके मयैवोक्त-
इतिहोपरम्यते” तत्त्वालोकाख्ये न्यायसूत्रव्याख्यानं १ अ० १ आ०
२१ सू० वाचनालक्षणं दुःप्रमित्यत्र च पददर्शनटीकाकृताचस्पति-
मिश्रः समुद्धृतः ।

लादेशे उक्तवाचस्पतिमिश्रस्य स्थितिरासीदित्यनुमीयते । वि-
स्तरस्तु खण्डनखण्डखाद्योद्धारभूमिकायां निरूपितोऽस्माभिः ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो विवादाचिन्तामणि-तीर्थचि-
न्तामणि-श्राद्धचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्रनिबन्धकर्ता अन्योपि सि-
द्धान्तशिरोमण्यादिज्यौतिषनिबन्धव्याख्यातुर्लक्ष्मीदासस्य पिता
वाचस्पतिमिश्रो भिन्न एवेति तच्चद्मन्यसमालोचनादुच्यते
भविष्यतीति ॥

न्यायचार्सिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिकर्तुः

श्रीमदुदयनाचार्यस्य चरितम् ।

उदयनो(१) वा उदयनाचार्यो वा न्यायाचार्योदयनो वा
उदयकरो(२) वा उदयाकरो(३) वा उदयंकरो(४) वा उदय-

(१) "व्यातेने किरणावलीमुदयन"इति किरणावल्यामुदयना-
चार्योक्त्वा न्यायाचार्योदयन एव नान्यः । विस्तरस्तु अग्रे नि-
रूपयिष्यते ।

(२) "इदमुदयकरेण न्यायलोकागमाना"मिति कलिकाता-
मुद्रितात्मतत्त्वविवेकपुस्तकान्ते दर्शनात् स एव नान्यः । वस्तु-
तस्तु 'तदिदमुदयनेन न्यायलोकागमाना'मित्येव पाठस्तालपत्रा-
दिलिखितपुस्तकेषु दृश्यते ।

(३) "उदयाकरसूनुना"इति ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रग्रन्थे दर्शनात्
सोऽन्यः ।

(४) "शम्भेन्दुशेखरे ज्योत्स्नां प्रकरोत्युदयंकर"इत्युक्त्या ना-
गेशभट्टादपि पश्चात्कालभावीति सुतरां मिश्रः ।

नाचार्यभादुडी(१) इत्यादिनामभिस्तत्तद्देशीया गुणैकपक्षपाति-
नोऽनेकैः प्रकारैः किंवदन्त्यादिभिर्न्यायाचार्यमुदयनाचार्यं वर्ण-
यन्ति । किं तु वैशेषिकभाष्यटीका वा प्रज्ञस्तपादभाष्यटीका
किरणावली, वैशेषिकशास्त्रसारभूता लक्षणावली, न्यायभाष्यटी-
काटीकाटीका न्यायनिबन्धापरनामधेया तात्पर्यपरिशुद्धिः, बोध-
शुद्धिर्बोधसिद्धिर्वा न्यायपरिशिष्टाख्या न्यायसूत्रवृत्तिः, आत्म-
तत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्च येनोदयनाचार्येण रचितः स
एवेदानीं वर्णनीय इति नासौ वदन्देशीयो न . वा दाक्षिणात्यः
किं तु मैथिल इति भविष्यपुराणपरिशिष्टे भगवद्भक्तमाहात्म्ये
१० अध्याये स्पष्टमुपलभ्यते तथाहि—

अथ वक्ष्ये तृतीयस्य हरेशस्य धीमतः ।

उदयनाचार्यनाम्नस्तु माहात्म्यं लोमहर्षणम् ॥ १ ॥

भूत्वा तु मिथिलायां तु शास्त्राण्यध्यैष्ट सर्वशः ।

• विशेषतो न्यायशास्त्रे साक्षाद् गोतमो मुनिः ॥ २ ॥

पौद्गलसिद्धान्तमुद्धान्तःसुखाय हितकारिणीम् ।

(१) “उदयनाचार्यभादुडी मित्रः चादुर्जी-वानुर्जी-गाह्वली-
भादुडीत्यादुपाधयस्तु यल्लालसेनेन दत्ता अस्य समयस्तु तत्कृतायु-
भुतसागरादिग्रन्थेभ्यः १०८९ शाकाब्दः । उदयनाचार्येण लक्षणा-
यन्या ९०६ द्वाकाब्दे ग्रन्थनिर्माणकालो लिखित एव अथ स
न्यायचार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ “अमृतस्थाने अमृत इति दाक्षिणा-
त्यानाम्” । “गौडाः शयसाः सा इति” । अत्र गौडा यद्वदेशीयाः
एवं निन्दालिखनादुभयभिन्नत्वं निर्विवादम् । विस्तरेस्तु न्या० धा०
ता० परिशुद्धिभूमिकायाम् ।

यल्लालसेनस्तु १०८९ वर्षेऽद्भुतसागरग्रन्थं कृतवान् किं तु ल-
क्ष्मणसेनस्य पुत्रो यल्लालसेनो वा यल्लालसेनस्य पुत्रो लक्ष्मणसेन
इत्यादि विचारोऽग्रे समुद्गाहयिष्यते ।

वितेने विदुषां प्रीत्यै विमलां किरणावलीम् ॥ १ ॥
 एकदा षौडसिद्धान्तान् मकटीकर्तुमागतः ।
 षौड्याचार्यस्तीरश्रुक्तौ नृपग्रामे समागतः ॥ ४ ॥
 स्वशिष्यैः स्वीयशास्त्रस्य पुस्तकैर्बहुभिर्हृतः ।
 राजानं प्रेषयामास दूतं दर्पवशादसौ ॥ ५ ॥
 कञ्चिच्छिउष्यं गच्छ शिष्य मिथिलेशं वदाधुना ।
 मद्राक्ष्यात् वेदशास्त्राभ्यां मुधा भ्रान्तोसि भूपते ॥ ६ ॥
 निरीक्ष्य मम शास्त्राणि मत्पथानुगतो भव ।
 अस्ति चेत् तव देशेऽस्मिन् वेदस्थापनकृत् पुमान् ॥ ७ ॥
 समानय मया सार्द्धं विचारं प्रकरोतु सः ।
 तदा राजा तु श्रुत्वेतद्दूतं दूतभाषितम् ॥ ८ ॥
 उवाच दूतं गच्छ त्वं स्वगुरुं ब्रूहि मे वचः ।
 अहं भ्रान्तः स चेद् भ्रान्त इत्येवं निश्चयो महान् ॥ ९ ॥
 आगच्छ सदसि मातः स ते व्यक्तिर्भविष्यति ।
 इत्युक्तः स गतो दूतः प्राह सर्वं नृपोदितम् ॥ १० ॥
 गुरवे स तु शृण्वन् वै जहासातिमदान्वितः ।
 अथ राजा तत्क्षणान्तु देशस्थान् पण्डितान् बहून् ॥ ११ ॥
 श्रीमदुदयनाचार्यमुख्यानामप्य चोक्तवान् ।
 अहोयं नास्तिको ग्रामे समायातोतिपण्डितः ॥ १२ ॥
 अनेन विवदध्वं वै यूयं यदि स चेज्जयेत् ।
 तदाहं च भवन्तश्च सर्वे तन्मतगामिनः ॥ १३ ॥
 भविष्यामो न सन्देहो भवतां चेज्जयो भवेत् ।
 तदाहं भवतां दास्यं करिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥
 इत्युक्त्वास्ते तु विद्वांसः सर्वे तूर्णानि स्थिता अथ ।
 श्रीमदुदयनाचार्यस्तेषां मध्येऽन्नव्रीन्नृपम् ॥ १५ ॥

सत्पमात्थ महाराज शृणु किञ्चिन्मयोदितम् ।
 जयः पराजयो वापि श्रीहरेरिच्छया नृणाम् ॥ १६ ॥
 यथाशक्ति विदार्दं तु करिष्यामि न संशयः ।
 त्वं तु चिन्तां परित्यज्य पश्यास्माकं पराक्रमम् ॥ १७ ॥
 इत्युक्त्वा नृपतिग्रामे तस्थुः सर्वेऽथ पण्डिताः ।
 द्वितीये दिवसे प्राप्ते राजा सदसि चागतः ॥ १८ ॥
 आहूय पण्डितान् सर्वान् तं चापि जिनशास्त्रिणम् ।
 उवाच युवयोरस्तु विचारः पश्यतो मम ॥ १९ ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा नास्तिकः पूर्वमब्रवीत् ।
 अहो विचार उभयोः ॥ नो भवितुमर्हति ॥ २० ॥
 नैतं वै सत्पथारूढाः किं वदिष्यन्ति मामिह ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य नास्तिकस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥
 उवाचोदयनाचार्यो मतं तन्मतस्खण्डनम् ।
 एवं बहुदिनान्यासीद्विचारः सुमहान्तयोः ॥ २२ ॥
 तदा बौद्धो हृदा मत्वाचार्याभिजपराजपम् ।
 मार्यां विस्तारयामास महार्थप्रदायिनीम् ॥ २३ ॥
 उवाच नृपतिं राजन् सर्वे ऽमी मद्विरोधिनः ।
 न कोपि मद्भितं भूते तस्मादेकं वदाम्यहम् ॥ २४ ॥
 शालग्रामशिलायां तु सत्पमेपां स्थितो हरिः ।
 तामानयात्र स्वमतैः खण्डयामि शिलामहम् ॥ २५ ॥
 यदि सा जलवद् भूत्वा स्याददृश्या शिला पुनः ।
 तदा मदुक्तं सत्यं स्यादथ चेत् तां पुनः स तु ॥ २६ ॥
 आचार्यो जलवत् कृत्वा शिलां व्यक्तां करिष्यति ।
 तदास्यापि मतं सत्यं मन्येऽहं नात्र संशयः ॥ २७ ॥
 इत्युक्तः स नृपम्नेन बौद्धेनाथ महीपतिः ।

ददर्शोदयनाचार्यं किं वदत्येष नास्तिकः ॥ २८ ॥

इत्युक्तो भूमिपतिना प्राहाचार्योतिहृष्टवत् ।

इदं तु मायाचरितं तथापि स्वीकरोम्यहम् ॥ २९ ॥

मायामपि च जानामि परं त्वेकं ब्रवीम्यहम् ।

जातायां च पुनस्तस्यां शिलायां तन्मतद्वयम् ॥ ३० ॥

सत्यं चेति वदिष्यन्ति भ्रान्त्या सर्वे सभासदः ।

तस्मादेकमहं वक्ष्ये सत्यमिध्याविचारणे ॥ ३१ ॥

तत्करिष्यत्ययं चेद्वै करिष्ये स्वोक्तमप्यहम् ।

इति श्रुत्वा ततो राजा जैनाचार्यं ददर्श ह ॥ ३२ ॥

ततो जैनः स्वयं प्राह करिष्याम्यस्य भाषितम् ।

* * * * * ॥ ३३ ॥

इति श्रुत्वा ततो राजा शालग्रामशिलां दृष्ट्वा ।

आनाय्य स्थापयामास स्वर्णस्थाल्यां शुचौ भुवि ॥ ३४ ॥

ततो बौद्धो ऽब्रवीत् स्वीयं मतं दृष्ट्वा तु तां शिलाम् ।

अथ क्षणेन सा सर्वा शिला जलमभूत् तदा ॥ ३५ ॥

ततोर्द्धक्षणतस्तद्वै जलमन्तर्बभूव ह ।

पश्यतां सर्वलोकानां महाचर्यमभूदिदम् ॥ ३६ ॥

ततस्तदुदयनाचार्यो बौद्धसिद्धान्तखण्डनम् ।

स्वमतं प्राह शीघ्रं तज्जलं प्रादुर्बभूव ह ॥ ३७ ॥

तत्क्षणेन च तद्वारि सा शिला समपद्यत ।

ततो राजादयः सर्वे साधुसाध्वितिवादिनः ॥ ३८ ॥

प्रशशंसुश्च तं भक्त्योदयनाचार्यमादरात् ।

आचार्यस्तु तदा प्राह कथमेषा स्तुतिर्मम ॥ ३९ ॥

स्थित एव मते ह्यस्य तस्मात् कुरु मदीरितम् ।

इत्युक्त्वा नास्तिकं प्राह मयाकारि तवेरितम् ॥ ४० ॥

अतः परं मतं कस्यं सत्यं मिथ्येति निश्चिनु ।
 मया यदुच्यते तेन प्रकारेण नृपाग्रतः ॥ ४१ ॥
 एष तालद्रुघो द्वारि तिष्ठत्यतिमहानहो ।
 तमारुह्य पतिष्यावो यः स्थास्यति स सत्यवाक् ॥ ४२ ॥
 वेदाः प्रमाणमित्युक्त्वा निपतिष्याम्यहं भुवि ।
 त्वं तु वेदा अप्रमाणमित्युक्त्वा निपताधुना ॥ ४३ ॥
 युगपत् पततोर्दृष्टाज्जीविष्यति ॥ आवयोः ।
 स सत्यवाग्मतं तस्य सत्यं लोकस्तुतं भवेत् ॥ ४४ ॥
 एवमाचार्यवचनं श्रुत्वा सोऽपि जहर्ष च ।
 स्वीचकार ततो राजा ताबुभावयवीद्वचः ॥ ४५ ॥
 अहो प्राणान्तकी चेयं परीक्षा नैव शोभना ।
 तस्माद्विरमतामत्र युवामेतद्विचारनः ॥ ४६ ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा उदयनाचार्य आहूतम् ।
 तव नास्त्यत्र किञ्चिद्भो दूषणं नैव घातकम् ॥ ४७ ॥
 स्वशास्त्रभक्तितश्चायां करिष्यावो यथारुचि ।
 त्वमेकस्मिन्मृते चास्मिन् मयि वा नृपसत्तम ॥ ४८ ॥
 तन्मतं च परित्यज्य जीवन्मतपरो भव ।
 किं च यावन्ति ते राज्ये पुस्तकानि च तानि वै ॥ ४९ ॥
 जले प्रक्षिप ये चैतच्छास्त्रोपासनकारकान् ।
 तान् दण्डयित्वा यो जीवेदावयोस्तन्मतानुगान् ॥ ५० ॥
 कुरुष्वेत्यस्मदुक्त्या वै प्रतिज्ञां कुरु भूपते ।
 इत्युक्तो नृपतिर्जनाचार्यस्य सुखमैच्छत ॥ ५१ ॥
 एवमेवाब्रवीत् सोऽपि प्रतिज्ञे नृपस्तदा ।
 तत उत्थाय ते सर्वे आगतास्ताडयन्निघ्ना ॥ ५२ ॥
 वंशादिनाथ तां द्वौ तमारुह्योर्ध्वहातरुम् ।

वेदाः प्रमाणमित्युक्त्वा आचार्यो न्यपतद् भुवि ॥ ५३ ॥

शौद्धो वेदा अप्रमाणमित्युक्त्वा निपपात ह ।

आचार्यो निपतन्भूमौ वेदैः मंरक्षितः सुखम् ॥ ५४ ॥

मन्दंमन्दं समागत्य तस्यो वेदं हरिं स्मरन् ।

जैनाचार्यः पतन्मार्गे भ्राम्यमाण उपर्यधः ॥ ५५ ॥

परिवर्तितशीर्षो हि पपात घरणीतले ।

व्यस्तमस्तकवाहहृग्निनिष्पाणो न्यपतत् खलु ॥ ५६ ॥

इति दृष्ट्वा महाश्चर्यं सर्वे राजादयो जनाः ।

आचार्यं प्रशशंसुस्ते नमस्कृत्य मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥

ततो राजा वेदशास्त्रं सत्यं मत्वातिभक्तितः ।

स्वराज्ये स्थापयामास तदाचारपरः स्वयम् ॥ ५८ ॥

भूत्वा चकारै राज्यं स सर्वधर्मसमन्वितः ।

नास्तिकस्य च यान्यासन् शास्त्राणि पृथिवीतले ॥ ५९ ॥

तानि सर्वाणि चिक्षेप जले ये तदुपासकाः ।

तान् सर्वान् दण्डयित्वा स चकारास्तिकसंमतान् ॥ ६० ॥

श्रीमदुदयनाचार्यं चक्रे राजगुरुं नृपः ।

जीविकायै ददौ ग्रामान् स्वयमाज्ञापरोऽभवत् ॥ ६१ ॥

एकदोदयनाचार्यो जगन्नाथदिदक्षया ।

पुरुषोत्तमपुरे गत्वा आत्वा तत्तीर्थवारिणा ॥ ६२ ॥

मार्कण्डेयहृदाद्येन मन्दिरद्वारमागतः ।

देवं द्रष्टुं मन्दिरान्तः प्रवेष्टुं चलितो यदा ॥ ६३ ॥

तदा कपाटः संलग्नः स्वयमेव निरीक्ष्य सः ।

द्वारान्तरमुपायातस्तदाप्येवं बभूव ह ॥ ६४ ॥

अथ तृतीये द्वारे तु संप्राप्तः स यदा द्विजः ।

तत्रापि स कपाटस्तु स्वयं लग्नः पुनश्च सः ॥ ६५ ॥

चतुर्थं द्वारमागत्य मन्दिरं गन्तुमुद्यतः ।
 तमप्यपश्यत् संलग्नं कपाटं ह्ययमेव हि ॥ ६६ ॥
 इति कौतुकमेतत् तु पश्यन्तस्ते जनाः स्थिताः ।
 तदा तूद्यनाचार्यः सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥
 जगन्नाथ सुरश्रेष्ठ भक्त्यहङ्कारपूर्वकम् ।
 ऐश्वर्यमदमत्तोसि मामवज्ञाय वर्त्तमे ॥ ६८ ॥
 उपस्थितेषु चौद्धेषु मदधीना सव स्थितिः ।
 इत्येवमुक्ते श्लोके तु सहस्रोद्घाटिताः स्वयम् ॥ ६९ ॥
 कपाटास्तत्सणादेव नृणां चित्रं तु पश्यताम् ।
 ततस्तत्र स्थिता येषु जगन्नाथस्य पूजकाः ॥ ७० ॥
 ते सर्वे विनयात् तं तु मुहीत्वाचार्यमाहताः ।
 नीत्वाथ मन्दिरे देवं दर्शयन्ति स्म हर्षिताः ॥ ७१ ॥
 सोऽपि दृष्ट्वा जगन्नाथं संपूज्य स्तुतिभिर्मुहुः ।
 स्तुत्वा जप्त्वा समभ्येत्य बहिर्दत्त्वा धनानि च ॥ ७२ ॥
 उपित्वा कतिचिद्रात्रीः समायातुमथोद्यतः ।
 अथ स्वप्ने जगन्नाथः पूजकब्राह्मणान् स्वयम् ॥ ७३ ॥
 सवाच मम यद्यास्ति पीताम्बरमनुत्तमम् ।
 तद्देह्युद्यनाचार्यायाशु सोऽतीव मे प्रियः ॥ ७४ ॥
 ममैवांशो न सन्देहो ऽनेनैव स्थापितोऽस्म्यहम् ।
 तिरस्कृतो महामूढर्वाद्धसिद्धान्तवादिभिः ॥ ७५ ॥
 इति दृष्ट्वा तु ते स्वप्नं पूजकाः प्रातरुत्थिताः ।
 परस्परं स्वप्नमध्ये मन्त्रायित्वातिभक्तितः ॥ ७६ ॥
 पीताम्बरं समानीय जगन्नाथाश्रया ददौ ।
 आचार्याय ततः सोऽपि घृत्वा तन्निजमस्तके ॥ ७७ ॥
 प्रणनाम मुहुर्देवं जगन्नाथं मुदा द्विजः ।

एवं ततो जगन्नाथमसादं प्राप्य स द्विजः ॥ ७८ ॥
 मिथिलामाजगामाद्यु निजमन्दिरमुत्तमम् ।
 तत्र शिष्योपशिष्यैश्च मेवितः परमादरात् ॥ ७९ ॥
 अध्यापयामास मुहुः सर्वशास्त्राणि यत्नतः ।
 अधीत्य तस्मादाचार्याद्वेदशास्त्राणि सर्वशः ॥ ८० ॥
 धर्मं संस्थापयामासुर्देशेदेशेतिपण्डिताः ।
 अद्यापि मिथिलायां तु तदन्वयभवा द्विजाः ॥ ८१ ॥
 विद्वांसः शास्त्रसम्पन्नाः पाठयन्ति गृहेगृहे ।
 स तु कालेन महता वृद्धो भूत्वा जरातुरः ॥ ८२ ॥
 काशीमागत्य कतिचित् स्थित्वा तत्र दिनानि च ।
 मणिरूप्यां ब्रह्मनाले प्राणांस्तत्याज लीलया ॥ ८३ ॥
 प्रातः पुरातनं देहं वैष्णवं सुरदुर्लभम् ।
 एवं सोदयनाचार्यो बभूव पृथिवीतले ॥ ८४ ॥
 धर्मसंस्थापनार्थाय नास्तिकानां निवृत्तये ।
 शृण्वन् चरितमेतस्य नरो बुद्ध्या महीयते ॥ ८५ ॥

इति भविष्यपुराणपरिशिष्टे उदयनाचार्यचरितं नाम

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इत्थं स्थूलेन प्रकारेणोदयनाचार्याणां देशकालस्थिती-
 नां निर्णयो भवति सूक्ष्मेन प्रकारेण तु तत्कृतलक्षणावलीग्र-
 न्थान्तस्थेन श्लोकेन

“तर्कान्वराद्बुधमितेज्वतीतेषु ९०६ शकान्ततः ।

वर्षेपूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥”

इत्यनेन ९०६ शकवर्षे तेषां स्थितिरासीदिति नि-

पत्रं भवति । शकान्तर्ग इत्युक्त्वा शाकवर्ष एव ग्राह्यो ययो-
क्तमत्रैव भूमिकायां १०४ पृ. सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्या-
पस्थं भास्कराचार्यवाक्यम्

“शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः ।” इत्यादि ।

अस्मन्निकटे तार्किकरक्षाटीकाया ज्ञानपूर्णकृतायाः पु-
स्तकं १३२४ शाकवर्षे लिखितं वर्तते । टीकाग्रन्थे च उ-
दयनाचार्यस्य नाम समुद्घृतम् । ज्ञानपूर्णश्च विष्णुस्वामिनः
शिष्यः । अपि च ११२९ विक्रमवर्षे १०६४ शाकवर्षे कु-
मारपालस्य राज्ञो राज्याभिषेकोऽभूत् तस्मिन्नेव समये
मध्वाचार्य आसीदिति आर्यविद्यासुधाकरे निरूपितम् मध्वा-
चार्यात्पूर्वं विष्णुस्वाम्यासीदिति भगवद्भक्तमाहात्म्ये ३१
अध्याये निरूपितमित्यनेन ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्य-
स्थितिर्न विरुद्धा ।

अपि च ११६४ शाकाब्दे लिखिता नैपथचरितटी-
का नेपालदेशे वर्तते इति तत्रत्यलिखितपुस्तकसूचीपत्रे भूमि-
कायां ३२ पृ० निरूपितम् ।

अन्यथा

“सुगमाश्वाङ्गैर्निरुक्ते ९७२ शकनृपतिममे कान्यकुब्जेश्वरस्य
आदेशं प्राप्य यन्नाश्लचरितमहाकाव्यटीकां व्यधत्त ।

सूरिर्भूदेवसज्जो दिनमणितनयः कर्मपूर्वगजन्मा

तुष्यात् तेनान्तरात्मा त्रिभुवनजनकोमापतिश्रीमदेशः ॥” इति ।

इत्युक्तनैपथचरितटीकायां ९७२ शाकवर्षेभ्यः पूर्वं
नैपथचरितकर्तुः श्रीहर्षस्य स्थितौ सत्यामेव रण्डनखण्ड-
सायग्रन्थे “शङ्का चेदनुपास्त्येवे”त्यादिमुमाञ्जलिकारि-
कोद्गारे ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्यस्थितौ नासम्-

ज्ञसं किमपि(१) ।

(१) अत्रान्यथामैतिहासिकानां मतानि वर्तन्ते । “श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितात् मामल्लदेव्यां समजनि । पूर्वस्यां वाराणस्यां(१) पुरि गोविन्दचन्द्रो नाम राजा तत्पुत्रो विजयचन्द्र तत्पुत्रो जयन्त-चन्द्रः जयन्तचन्द्रस्य पुत्रो मेघचन्द्रः तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः तत्रैको हीरनामा विप्रः तस्य नन्दन श्रीहर्षः सोऽपि बालावस्थ-सभायां राजकीयनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राजसमक्ष जित्वा मुद्रितयदनः कृतः ।

इत्यादि सर्वे राजशेखरसूरिणा १३४८ ख्रीष्टाब्दे विरचिते प्रयन्धकोशे श्रीहर्षविद्याधरजयन्तचन्द्रप्रबन्धात् गौडदेशीय इत्यवगम्यते ।

प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे स० १२४३, २२ लेखे जयचन्द्र-यौयराज्यदानपत्रे स० १२२५ लिखित इत्येव जयन्तचन्द्रस्य द्वादशशताब्दशतके स्थितिनिश्चयाशेषधीयचरितकर्तुं श्रीहर्षस्यापि तदैव स्थितिर्निश्चिता । अत एव जयन्तचन्द्रपितृविजयचन्द्र-वर्णनात्मकमेव विजयप्रशस्तिरचनातातस्य इति पञ्चमसर्गस-मातिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनितविजयप्रशस्तिनामक काव्य भवेत् । अस्मिंश्च विषये बहूना विसवाद् प्रदर्श्य तत्खण्डन-पूर्विका डाक्टरबुलरसमतिरपि तथाहि तदीय रायल् एशियाटिक् सासाइटी यांवे ध्याच इति नामभूषितविद्वत्सभया १८७५ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशिते प्रबोधनग्रन्थे पृ० २७९-२८७ मुद्रित व्याख्यानम् ।

अथ जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव यः । कल राठीरघुशायानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूव यं च ख्री-ष्टस्य ११९५ वर्षे यवना राज्यात् प्रसह्य प्रस्रशयान्चक्रुः ।

श्रीमान् काशीनाथस्यम्बकसुनुस्तैलङ्गं कुसुमाञ्जलिकर्तुंरुद-

(१) कान्यकुब्जेश्वरत्वेऽपि काश्यादितीर्याधिपतित्वमपि तदी-यताम्रपत्रादवगम्यतं । किं तु ताम्बूलद्वयमासन च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरादित्यनेनात्र विजयचन्द्र एव ग्राह्य इत्यत्र प्रमाण राजशेखर एव जानाति ।

उदयनाचार्येण न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ २ अध्याये २ आह्निके “अपाञ्चितोऽस्मानिस्तु न्यायकुसुमाञ्जलिविति” इति ।

तत्रैव ३ अ. १ आ. “विद्यासन्ध्योदयोद्रेका”दित्यादियनाचार्यस्य समयं(१) निरूपयन् असङ्गः श्रीहर्षस्यापि समयधिवेकमन्यवध्नात् तत्रादर्शयत् श्रीहर्षः स्त्रीष्टस्य नवम्यां दशम्यां वा शताष्ट्यां यभूय न तु द्वादश्याम् ।

अहमदाष्टादसमीपे ढोलकाग्रामे चाण्डुपण्डितेन १९५३ सं. चत्सरे(२) नैपथटीका व्यरचि । तथैवं दृश्यते पङ्क्तिः “प्रथमं तावत्कविर्जिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षवंस्तद्गन्धीनुद्गन्धयितुं खण्डनं प्रारिप्सुः” इत्यादि

केचित्तु “विजयप्रशस्तिरचनातातस्य” इति नैपथचरितपञ्चमसर्गान्तश्लोकदर्शनात् “ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेद्वरा”दित्यादिदर्शनाच्च ताम्रपत्रोपासस्य कान्यकुब्जाधिपतेर्विजयचन्द्रदेवस्य सवत् १२२५ वर्षे जयचन्द्राय यौधराज्यं दत्तवत् उक्तसमयात्पूर्वं स्थायी कान्यकुब्जश्च श्रीहर्ष इति वदन्ति तत्तुच्छम् “गौटोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितौ”ति ७ सर्गान्ते दर्शनात् यहदेशीयोऽपि सम्भवति । विजयचन्द्रनासैव तत्समयापस्थायी चेत् इण्डियन् अण्टिकेरीसन्शके पत्रे सन् १८८६ मईमासमुद्रितं पृष्ठं १४१ मुद्रितं ताम्रपत्रे श्रीहर्षेण प्रयुक्तस्य दासनस्य स्थिरायतेः इतिदर्शनात् तात्कालिकोऽपि श्रीहर्षो भवेत् तत्ताम्रपत्रं तु ७१.४ स्त्रीष्टाब्दे लिखितमिति ॥”

(१) इण्डियन् अण्टिकेरी प्रथमपुस्तके २९७ पृ० ३५३ पृ. द्वितीयपुस्तके ७१ पृ० च ।

(२) तर्दायसमाप्ता श्लोकः

श्रीविक्रमार्कसमयाच्छरदामयत्रि-

पञ्चाशता समधिकेष्वितेषु ? ।

तेषु त्रयोदशामु माद्रणदे च गुरु-

पक्षे त्रयोदशतिथौ रविप्रासरे च ॥

पद्यं लिखितम् इदमेव पद्यं किरणावल्यामारम्भे ऽपि ।

अपि च “अपसिद्धान्तस्तु यथा विरोधाद्भिद्यते तथा तत्रैव वक्ष्यते । शेषं परिशिष्टे । ” इति ।

किरणावल्यां “विस्तरस्तु न्यायकुसुमाञ्जलावात्मतत्त्ववि-
वे चानुसन्धेयः । ” इति ।

तात्पर्यपरियुद्धि-किरणावल्युक्तमेव “विद्यामन्योदयोद्रे-
का”दित्यादिपद्यं लक्षणावल्याम् ।

प्रबोधसिद्धिर्बोधसिद्धिर्बोधयुद्धिर्न्यायपरिशिष्टं चेत्येकस्यैव
ग्रन्थस्य नामभेदा इति वरदराजाचार्येण तार्किकरक्षायां ३१० पृ.
निरूपितमिति उक्तस्य नियन्धपट्टकस्यैककर्तृकत्वं निर्विवादम् ।

त्रिदण्डिवेदान्तिनो वदन्ति उदयनाचार्याणामात्मतत्त्ववि-
वेके ऽन्ते “अत एव त्रिदण्डिवेदान्तिमतोपसंहार” इत्याद्युक्त्या
प्रपन्नामृतग्रन्थेन १०१२ शाकाब्दे रामानुजाचार्याणां स्थिति-
सिद्धी तत एव त्रिदण्डिवेदान्तिमतप्रचारात् तत्कालपूर्ववर्तित्वा-
सम्भवाल्लक्षणावल्युक्त ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां स्थिति-
र्न सम्भवतीति । तन्न रामानुजाचार्येभ्योऽपि बहुपूर्ववर्तिन-
ष्टक-द्रमिण-गुहदेव-भारुच्यादयोऽपि विशिष्टाद्वैतवादिन एव-
दण्डी त्रिदण्डी वेति मनुस्मरणात् त्रिदण्डिवेदान्तिमतस्यापि चि-
रन्तनत्वादिति ।

अपि च सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकवार्तिके ५ ब्राह्मणे
३ अध्याये “सात्रिदण्डवदि”त्युक्तत्वात् शङ्कराचार्याणामपि समये
त्रिदण्डिमतमत्त्वात् शङ्कराचार्यात् पश्चात्कालवर्तिनो वाचस्प-
तिमिश्रस्य पश्चात् कालवर्तिन उदयनाचार्यस्य त्रिदण्डिमतो-
पन्यासे नासमञ्जसं किमपि । सम्प्रदायपूर्वकत्वेन रामानुजाचार्य-
परत्वे तत्राग्रहश्चेत् तदा लिष्टकल्पनया निर्वाहो भवितुमर्हति तथा

हि १०१२ शाकाब्दोऽन्त्यसमयो १२० वर्षपरिमितपरमायुषां
 रामानुजाचार्याणां ८९२ शाकाब्दे जन्मसिद्धौ लक्षणाव-
 ल्युक्त ९०६ शाकाब्दात् परमपि उदयनाचार्याणां स्थिति-
 सम्भवादिति ।

यद्योक्तं पञ्चरत्ने ।

“ख्यातो गोवर्द्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा ।

शरणो जयदेवश्च धोयी कविरूपः क्रमात् ॥

राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥” इति ।

गोवर्धनाचार्येण शृङ्गारसप्तशत्यामन्ते ।

“उदयनवलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

घौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥

अत्रोदयन उदयनाचार्य इति व्यङ्ग्यार्थसन्दीपनाख्ये सप्त-
 शतीव्याख्याने आनन्दपण्डितेन व्याख्यातम् ।

एतेन उदयनाचार्यो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः सभायामासी-
 दिति निष्पन्नम् । लक्ष्मणसेनश्चातिप्रसिद्धो राजाभूदिति तत्संव-
 त्सरश्च ल० सं० इत्याकारेण मिथिलादेशीयलिखितपुस्तकादिषु
 दृश्यते तत्संवत्सरप्रवृत्तिकालविषये उक्तं गणकैर्देशभाषया ।

“शाके सो सन् जानव सोई । रहित बाणशशिबाण ५१५ जो होई ।
 जासन् जमा रहै सो देखहु । शरशशिबाण ५१५ होन कर लेखहु ॥
 बाकी रहै सो ल० सं० प्रमान । गुरु ज्ञानीजन भाषाभान ।
 अरु चौपट् एकादश दीजै । ल० सं० सहित संवत् करलीजे ॥” इति ।

इत्यनेन १०२९ शाकाब्दे लक्ष्मणसेनसंवत्सरप्रवृत्तिः सम्भ-
 वति । अथ च “मैथिलकोकिलविद्यापति” नामके पुस्तके ११ पृष्ठे
 समुद्धृते दानपत्रे ल० सं० २९३ शाके १३२१ इति लिखित-
 त्वात् स एव समयः समायाति । किन्तु बल्लालसेनकृतादृत-

सागरे ग्रन्थनिर्माणकालः १०८९ शाकाब्दे लिखितस्तत्र लक्ष्मणसेनस्यापि नाम वर्तत इति ६० वर्षपरिमितकालान्तरे लक्ष्मणसेनवल्लालसेनयोः स्थितेर्नासम्भवः परन्तु लक्ष्मणसेन एव पूर्वपुरुषः आनन्दभट्टेन वल्लालसेनचरिते वल्लालसेनस्य पुत्रो लक्ष्मणसेन इति प्रतिपादितं तत्र लक्ष्मणसेन इत्यत्र लवणसेन इति पुस्तकान्तरे पाठदर्शनात् लक्ष्मणसेनश्च पूर्वपुरुष इत्यत्र नासमञ्जसं किमपि ।

तथा च लक्षणावल्युक्त ९०६ शाकाब्दे वर्तमान उदयनाचार्यः १०२९ शाकाब्दासन्ने समये वा १०२९ शाकाब्दात् परं १०८९ शाकाब्दात् पूर्वं ६० वर्षाभ्यन्तरेऽपि आसीदित्यसम्भवाल्लक्ष्मणसेनसंसदि वर्तमानो गोवर्धनाचार्यस्य भ्राता भिन्न एवोदयनाचार्य इति ।

एवं गोवर्धनाचार्यस्य भ्राता बलभद्रोऽपि भिन्नः पद्मनाभभिन्नेस्य पिता बलभद्रो भिन्न एव अनेन किरणावलीभास्करे वर्द्धमानोपाध्यायस्य नाम समुद्धृतमिति प्रतिपादितमस्यामेव भूमिकायां १२ पृष्ठे ।

एवं गीतगोविन्दटीकाकार उदयनाचार्यः कश्चिदन्य एव गीतगोविन्दकर्तुर्जयदेवस्य रजनीकान्तशुभमहाशयेन १३०० शाकाब्दे पण्डितपद्मपुद्गितप्रसन्नराघवनाटकभूमिकायां पण्डितगोविन्ददेवशास्त्रिणा च स्थितेर्निर्द्धारणात् गीतगोविन्दटीकाकर्तुः तत्पश्चात्कालभावित्वात् ।

अपरोऽपि वत्सराजापरनामधेय उदयनः सुतरां भिन्नस्तत्कथा च विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ अध्याये कयासरित्सागरेऽपि निरूपिता इति ॥

न्यायनिबन्धप्रकाशकर्तुः श्रीवर्द्धमानोपाध्यायस्य
चरितम् ।

वर्द्धमाननामानोऽपि अनेके पण्डिता अभूवन् परं तु
न्यायनिबन्धप्रकाशकर्ता एवेदानीं प्राधान्येन निरूपणीयः ।
तथाहि न्यायनिबन्धप्रकाशान्ते

“यस्तर्कतन्त्रज्ञानपत्रमहस्तरश्मि-

गङ्गेद्वारः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।

तस्मात्संजः पितुरश्रीस्य निबन्धमित्थं

प्रकाशयत् कृतिमुदे पुनर्वर्द्धमानः ॥” इति

कुसुमाञ्जलिप्रकाशादावपि

“न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापास्तृशिने ।

गङ्गेद्वाराय गुरवे पित्रे ऽग्रभवते नमः ॥” इति

तत्त्वचिन्तामणौ च

“गङ्गेनस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिम्”

एतादृता निष्पन्नं भवति दिगन्तविश्रान्तकीर्तिस्तत्त्वचिन्तामण्यादिकर्तुः श्रीगङ्गेशोपाध्यायस्य पुत्रः शिष्यश्च वर्द्धमानोपाध्याय इति । गङ्गेशोपाध्यायश्च कस्मिन् देशे कस्मिन् काले आविरमुदितीदानीपर्यन्तं तदीयोपलब्धेषु ग्रन्थेषु नोपलब्धते किन्तु तत्त्वचिन्तामणावनुमानपरिच्छेदे “इति खण्डनफारमनमपास्त”मित्युक्त्या श्रीदर्पणमपास्तु पश्चात्कालमासी १२९३ आकाब्दे सुधामधुनिबन्धकर्ता चान्दमपानिमिश्रेण तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य व्याख्यातत्वादुक्तशाकाब्दपूर्वकालमासीति नात्र सन्देहः ।

अपि च १४०० ईशवीयवर्षे १३२२ शाकाब्दे वर्तमानस्य मैथिलकोकिलविद्यापतेः पक्षधरमिश्रापरपर्यायस्य तत्त्वचिन्तामण्यलोककारस्य जयदेवमिश्रस्य पितृव्याद्धरिमिश्राद्विद्यामम्पादनं तमेव समयं द्रढयति ।

अपि च मिथिलादेशाधिपतेर्महेशठक्कुरस्य भ्राता मेघठाकुरापरपर्यायो भगीरथठक्कुरो विशान्दबयस्को जयदेवमिश्रात् संपूर्णं न्यायशास्त्रमधीतवानिति तत्कृतकिरणावलीप्रकाशप्रकाशिकाग्रन्थादवगम्यते तथाहि

“यः कैशोरे विश्वाविलयातकर्मा
धर्माचार्यः श्रीमहादेवश्चर्मा ।
तत्सोदयो वर्द्धमानस्य मूक्तौ
भावं मेघः सम्यगाविष्करोति ॥”

“विशान्दे जयदेवपण्डितकवेस्तर्काब्धिपारं गतः
श्रीमानेष भगीरथः समजनि श्रीचन्द्रपत्यात्मजः ।
श्रीधीरातनयेन तेन रचिता श्रीमन्महेशाग्रज-
श्रीदामोदरपूर्वजेन जयतादाचन्द्रमेवा कृतिः ॥”

अन्यच्च

आसीत् पण्डितमण्डलाग्रगणितो भूमण्डलाखण्डलो
जातः खण्डबलाकुले गिरिसुताभक्तो महेशः कृती ।
शाके रन्ध्रतुरङ्गमश्रुतिमहीसंलक्षिते १४७८ हायने
वाग्देवीकृपयाऽश्रु येन मिथिलादेशः समस्तोऽर्जितः ॥

पद्यमिदं मिथिलायां जनकपुरस्थानात् पञ्चक्रोशान्तर
ईशानभागे धनुःपक्षेत्रे (धनुखा) कूपे मस्तरपट्टे लिखितमस्ति ।

तत्रान्यान्यपि पद्यानि सन्ति ।

इत्यनेन १४७८ शाकाब्दे विद्याविभवसम्पन्नेन महेश्वर-
कुरेण वृद्धावस्थायां मिथिलाराज्यं प्राप्तम् तथा च भर्गरिष-
ठकुरेण २० वर्षवयस्केन वृद्धादेव जयदेवपण्डितकवेः न्या-
यशास्त्रमधीतमिति १३७८ शाकाब्देऽपि जयदेवस्थितिः (१)
सम्भवतीति १२९३ शाकाब्दादपि पूर्वकालभावी गङ्गेशो-
पाध्याय इति नासम्भवी तस्मिन्नेव काले वर्द्धमानोपाध्यायो-
ऽप्यासीदिति ।

पाँजीपुस्तकालोकमसिद्ध्या च वर्द्धमानोपाध्यायो मै-
थिल एव अनेनैव न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाश-
परपर्यायन्यायनिबन्धप्रकाश—न्यायपरिशिष्टप्रकाश—न्वीप्ता-
नयतत्त्वबोधादयो ग्रन्था रचिता इति प्रतिपादितमघस्ता-
त् । तदपिश्चा लोकोत्तरविद्याविभवबुद्धिशालिना महर्षिक-
ल्पेन श्रीगङ्गेशोपाध्यायेनैतादृशस्तत्त्वचिन्तामणिन्यायमहानिब-
न्धो रचितो यद् वर्द्धमानोपाध्याय—पद्मधरमिश्र—रुचिदत्त-
गोकुलनाथोपाध्याय—मधुसूदनमिश्र—प्रभृतिभिर्मैथिलपण्डितैः

(१) कुसुमाञ्जलिभूमिकायां ११८९ शाकाब्दे जयदेवस्थितिं
संस्थाप्य “शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये १४०७” इति चैतन्यदेवम-
न्मव्ययस्थापकपद्यस्य युगशब्दं चैतन्यचन्द्रोदयनाटकस्थेन “शा-
के चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते १४०७” इतिपद्येन चतुर्वाचकं
दृढीकृत्य रघुनाथशिरोमणिचैतन्यदेवयोरेककालावस्थापितत्वात्
शिरोमणिजयदेवमिधयोः संघादं स्पष्टयन्ति । तत्तुल्यम् ३८६
लक्ष्मणसेनवर्षे १४१५ शाकाब्दे वर्त्तमानेन रुचिदत्तेन “मधीत्य रु-
चिदत्तेन जयदेवाज्ञगद्गुरोः” इत्युक्तेः १३२२ शाकाब्दे वर्त्तमानाज्ञ-
पदेवपिनृप्याद्वरिमिधार्म्ममैथिलकोकिलविद्यापतेरभ्ययनस्यानुपपत्तेः ।

वासुदेवसार्वभौम-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-मथुरानाथ-भवान-
न्द-जगदीश-गदाधर-चन्द्रनारायण-कालीशङ्करप्रभृतिभिर्वङ्ग-
देशीयैः पण्डितैर्महादेव-कृष्णम्भट्ट-राघवेन्द्राचार्यादिभिर्दीक्षि-
णात्यपण्डितैश्च साक्षात् परम्परया वा व्याख्यातत्वात् क्रोडप-
द्मादिना च संवलितत्वात् श्लोकानां लक्षणाप्रष्टाविशत्या
चपह्निहृत इदानीं नवीनन्यायत्वेन लोके व्यवह्रियते इत्यादि
प्रतिपादितमस्माभिर्वाराणसीमुद्रिते चौखंबासंस्कृतसीरीजपुस्तके
क्रोडपत्रसंग्रहे भूमिकायां १ । २ । ३ खण्डेषु । किं तु नवी-
नत्वव्यवहारः शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् गङ्गेशोपाध्यायेन तत्त्व-
चिन्तामणिग्रन्थे आदावेव “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमा-
णानी”ति गोतममूत्रमवलम्ब्य “प्रमाणतत्त्वं विविच्यत” इ-
त्यादिना तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो रचित इति न नवीनत्वं किमपि ।
यत्तु अवच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिभिर्व्याख्यातत्वेन नवीन-
त्वसाधनं तदपि शास्त्रतात्पर्यानवबोधादेव । पातञ्जलदर्श-
ने समाधिपादे २६ सूत्रं “पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽन-
वच्छेदात्” । अत्र व्यासभाष्यम् “पूर्वे हि गुरुः का-
लेनाऽवच्छेद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते” इति ।
अत्र भाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः “व्याचष्टे पूर्वे हि इति ।
कालस्तु शतवर्षादिः अवच्छेदार्थेन अवच्छेदेन प्रयोजनेन
नोपावर्तते ।” इत्यादिदर्शनादिति ।

गङ्गेशोपाध्यायादिनैयायिकानामुक्तानां चरितानि सप्रमा-
णानि श्रीमता वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वती-
भवनस्थपुस्तकप्रधानाध्यक्षेण श्रीगोपीनाथकविराज-एम्. ए.
महाशयेन सङ्गृहीतानि तानि शीघ्रमेव प्रकाशितानि भवि-
ष्यन्तीति मयात्रोपरम्यत इति ।

तत्त्वचिन्तामण्यादिनिबन्धानामाधारभूतं तदिदं. न्या-
यवार्त्तिकमेशिआटिक्सोसाइटीवङ्गालसभानिदेशेन मत्संशोधन-
पूर्वकं प्रथमं मुद्रितमिदानीपर्यन्तं न्यायदर्शनानुरागिभिर्निःशेषं
सर्वाणि तन्मुद्रितपुस्तकानि गृहीतानि उपयोजितानि च तत्त-
त्कार्येष्विति मया सहर्षं पुनरपि चौखंबाघुक्कडिपोसम्पादकसेठ-
हरिदासात्मजसेठजयकृष्णदासप्रार्थनया मुद्रितम् । भूमिकापी-
यमेशियाटिक्सोसाइटीवङ्गालसभाद्वारैव प्रथमं मुद्रयितुमारब्धा
किन्तु विलम्बमसहमानैरत्यर्थं भृशं नोदितोऽहनेनां मुद्रितवान् ।
इदानीं रोगार्तत्वादनवहितचेतसो मम दृष्टिदोषेण च जाता
अशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा विद्वांसः सफलयन्तु मामकीर्णं
परिश्रममिति भूयो भूय एव परमेश्वरं प्रार्थय इति शम् ॥

सरस्वतीभवन

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

बनारस

२५ दिसम्बरमासे

१९१६ इसवीये वर्षे

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

॥ श्रीः ॥

भूमिकेयं मुद्रितशुद्धिपत्रसंयोगेन पठनीया किं तु
यासामशुद्धीनां दर्शनमात्रादेव बोधो भवति
तासां नात्र समावेशः कृतः ।

पृष्ठं	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	Fitzdward	Fitz Edward
७	२३	॥ ३०० ।	३६००
१६	२१	भापने	भापते
१६	२५	दृश्यमाने	दृश्यमाने
२७	७	घटौम्तिकार्थः	घटौम्तिकार्थः ।
२८	२	घतमृणां	घतसृणां
३०	१	रभ्रमाँश्च	रभ्रमाँश्च
"	"	ममुः	मनुः
३५	२५	पूर्व काला	पूर्वकाला
३५	२६	भावःपङ्क्तिधः	भावः पङ्क्तिधः
३६	२३	सिद्धान्तः	सिद्धान्त-
३९	३०	आध्यायेषु	अध्यायेषु
४०	२०	घतुःपटि	घतुःपटि
४५	३	सानुद्वेष्टि	नानुद्वेष्टि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५	५	संघाद्	संघाद्
४६	१७	अहोऽनु	अहो अनु
४९	६	नीतिसु	नीतिषु
४९	७	चन्द्रिकानां	चन्द्रिकाणां
४९	१८	शशिपाणा	शशशिपाणा
५४	६	स्थाप्य	सस्थाप्य
६२	११	तिमि	मिति
६३	२	निष्यन्न	निष्पन्नं
६३	५	न्यासूत्र	न्यायसूत्र
६३	१३	कृत्ताः	कृता
६३	२१	सम यस्प	समयस्य
६३	२५	Travels	Travels
६६	१०	शेषधीष्टे(?)	शेषधिष्टे(?)
६८	५	सदसद्येति	सदसद्येति
६८	६	उपारम्भाश्चि	उपारम्भश्चि
६८	२२	जैनदर्शने	जैननिबन्धो दधृतसूत्रे
७३	१२	जैनागमेषु	जैननिबन्धो दधृतसूत्रे
७७	१६	तिरस्कृत	तिरस्कृत
७९	१५	यथा यथं	यथायथ
७७	१५	आम्यहोको	आम्यहोको
७८	१२	रम्भत्	रम्भात्
८१	२४	नप्येक	नाप्येक

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८४	१६	पन्सैट	पन्शैट
८५	२	घत्सपुत्रस्य	(घत्सपुत्रस्य) वात्से पुत्रस्य
८७	१	समञ्जस	समञ्जस
९०	१२	निर्याणत्वं .	निर्वाणं
९१	११	शताब्धां	शताब्द्यां
९४	११	अयनीपतिः	अवनीपतिः
९७	३	तत्पश्चात्काल	तत्पूर्वकाल
९७	२७	सप्तमन्यन्तराणि	सप्त मन्वन्तराणि
१०७	२५	रस्मौ	रश्मौ
१०८	२६	रक्षिराव्यासो	रक्षिरा व्यासो
११२	६	दक्षाद्याः	दक्षाद्या
११४	२२	चतुर्थ	चतुर्थ
११४	२३	युक्डीपो	युक्डिपो
११७	१७	निर्याणत्वं	निर्वाणं
११८	६	जैना गमे	जैनागमे
१२०	१	म्यायवीद्या	म्यायविद्या
१२१	१६	सन्तनु	शन्तनु
१२१	२५	रीरिता	रीरिताः
१२२	२४	णाङ्काः	णाङ्का
१२९	१२	वृत्तिः	वृत्तिः
१३२	२२	क्षमेधाः	क्षमेधा
१३४	२२	पाठेऽयं	पाठोऽयं
१३६	२४	इच्छामि	इच्छामि

१३८	२९	चरितम् । रचित	चरितं रचितम्
१३९	८	रचिता -	रचिताः
१२९	२४	अन्वेपकं मन्याः	अन्वेपकमन्या.
१४०	२१	शुकेशाः	सुकेशाः
१४५	११	परिशुद्धि	परिशुद्धि
१५०	२४	पङ्कदर्शन	पङ्कदर्शन
१५४	३	विदादं	विदादं
१५४	५	ग्राम	ग्रामे
१५५	१७	महाध्वयं	महाध्वयं
१५८	१०	येषु	ये तु
१६३	५	वे चा	वेके चा

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

—:०:—

न्यायवार्त्तिकम् ।

श्रीभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यदक्षपादः मवरो मुनीनां
शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।
कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः
कारिष्यते तस्य मया निबन्धः(१) ॥

ममाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाभिःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्या-
दिसूत्रं(२) तस्याभिसम्बन्धवाक्यं ममाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमा-
दि तस्यानुसन्धानवाक्यं शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायकत्वात् ।
शास्त्रं पुनः ममाणादिवाचकपदसमूहो व्युद्भावशिष्टः पदं पुनर्वर्ण-
समूहः पदसमूहः सूत्रं सूत्रसमूहः प्रकरणं प्रकरणसमूह आह्निकम्
आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम् । तत्पदार्थाः ममा-
णादयः तस्य शास्त्रस्य पदानामर्थाः ममाणादयः षोडशात्मानः

(१) “अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्यु-
त्पादिते च भगवता पक्षिष्ठस्यामिना किमपरमवाशिष्यते यदर्थं धा-
र्त्तिकारम्भ इति शङ्कान् निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं
धार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति । यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता
कृतव्युत्पादनमेतत् तथापि दिङ्मागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुहेतुसन्तम-
सस्तमुत्पापन्न आच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्द्यो-
तकरेण स्थानिबन्धोद्द्योतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानयमारम्भ”
इति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(२) आदिमं सूत्रम्—पा० ३ पु० ।

तच्छास्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते । प्रत्यक्षानुमानाधिगतवस्तुतत्त्वा-
 न्वारूपानं शास्त्रधर्मः तस्य विषयः प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्वं
 आध्यात्मिकशक्तिसम्पद्युक्तोन्तेवासी । पुरुषः पुनश्चतुर्धा भिद्यते
 प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्र-
 तिपादयिता । इतरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः । ते यदेन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा प्रत्यक्षेण यदा लिङ्गदर्शनस्मृत्याद्यपेक्षन्ते
 तदानुमानेन यदा पुनरुपदेशमपेक्षन्ते तदा शास्त्रं भवति । श्रेयः
 पुनः सुखमहितानिवृत्तिश्च । तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेधा व्यवतिष्ठते ।
 दृष्टादृष्टभेदेन । दृष्टं सुखमदृष्टमहितानिवृत्तिः । अहितनिवृत्तिरप्या-
 त्यन्तिकी अनात्यन्तिकी च । अनात्यन्तिकी कण्टकादेर्दुःखसाध-
 नस्य परिहारेण । आत्यन्तिकी पुनरेकविंशतिप्रभेदाभिन्नदुःखहा-
 न्या । एकविंशतिप्रभेदभिन्नं पुनर्दुःखं शरीरं पण्डिन्द्रियाणि पण्डि-
 पयाः पद्मबुद्धयः सुखं दुःखं चेति । शरीरं दुःखापतनत्वादुःखम् ।
 इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च तत्साधनभावात्(१) । सुखं दुःखानुप-
 झात् । दुःखं स्वरूपत इति । तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन
 अनुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेन उत्पन्नयोश्चोपभोगात् प्रक्षयेणेति ।
 पुरुषा रागादिमन्तो वीतरागाश्च । तत्र रागो विषयाभिपङ्गलक्षणः
 ॥ एषामस्ति ते रागादिमन्तः । वैराग्यं पुनर्भोगानभिपङ्गलक्षणं
 तद्येषामस्ति ते वीतरागाः । प्रवृत्तेर्द्वैविध्यं(२) पुरुषभेदानुविधानात् ।
 तेषां पुरुषाणां प्रवृत्तयस्ताः पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा
 भवन्ति । वीतरागप्रवृत्तिरेकधा । तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः
 सा सत्त्वेरूपा अनिष्टप्रतिषेधार्था अनिष्टं हास्यात् इत्येव ते प्रव-
 र्तन्ते । न पुनरेषां कचिदभिपङ्गलोऽस्ति । रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु

(१) तत्साधनत्वात्—पा० ३ पु० ।

(२) प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यम्—पा० ३ पु० ।

द्विरूपा । ये तु रागादिमन्तस्तेषां याः प्रवृत्तयस्ता द्विविधा भव-
न्ति । इष्टानिष्टविषयाधिगमप्रतिषेधार्थाः । इष्टमाप्स्यामीति सक्तः
प्रवर्तते । अनिष्टं हास्यामीति द्वेषान्निवर्तते । रागादिमत्प्रवृत्तेरपि
द्वैविध्यं भवति समर्थासमर्थभेदात् । या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः
सा समर्थाऽसमर्था च भवति । इष्टमाप्स्यामीति प्रवर्तमानो यदा
प्राप्नोति तदा समर्था । अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा ज-
हाति तदा समर्था यदा विषययस्तदाऽसमर्थेति । ततः पुनः प्रवृ-
त्तिद्वैविध्यं प्रमाणस्यार्थवदनर्थकत्वात् प्रमाणं तावदर्थपरिच्छेदकं
प्रमाणसामान्यात् प्रमाणप्रतिरूपकमपि प्रमाणमित्युपचर्यते । किं
पुनः प्रमाणसामान्यं प्रमाणाभासस्य सामान्यपरिच्छेदकत्वम् प्र-
माणेनापि सामान्यं परिच्छिद्यते प्रमाणाभासेनापि । सोऽयं प्रमाता
यदा प्रमाणेनावधार्यं प्रवर्तते तदास्य प्रवृत्तिः समर्था भवति यदा
पुनः प्रमाणभासेनार्थमवधार्यं प्रवर्तते तदाऽसमर्था तस्याः पुनर-
र्थवत्त्वं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यादिभाष्यम् । परस्परपेक्षित्वा-
दुभयासिद्धिरिति चेत् । न अनादित्वात् । यदि प्रमाणतोऽर्थ-
प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि वा प्रवृत्तिमामर्थ्यात् प्रमाणतोऽर्थ-
प्रतिपत्तिः किं पूर्वं किं पश्चादिति वाच्यम् । यदि तावत् प्रमा-
णतः पूर्वमर्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिमामर्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते ।
अथ पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यमनवधार्यार्थे किमिति प्रवर्तते तस्मात् प्रवृ-
त्तेः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तेर्वा परापरभावो न कल्प्यत इति । तच्च
नैवं कस्मात् अनादित्वात् अनादिरयं संसार इति पूर्वाभ्यस्तसूत्रे
प्रतिपादयिष्यामः । आदिमति च संसारे एष दोषः किं पूर्वं प्र-
माणतोऽर्थप्रतिपत्तिराहोस्वित् प्रवृत्तिमामर्थ्यमिति । प्रमाणप्रवृ-
त्त्योर्वा यत्नायलजिज्ञासायामुभयसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं वाक्यं लोकः
खलु प्रवर्तमानः प्रमाणेनावधार्यं प्रवर्तते स च तथाप्रवर्तमानः

फलमुपलभते । तत्रेदं चिन्त्यते । किं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः समर्था-
 आहोस्विद्य प्रवृत्तिरिति । उभयं समर्थं तन्नान्तरीयकत्वात् । तस्य
 फलस्य अस्य चार्थस्योपदर्शनार्थं वाक्यमिति । लोकवृत्तानुवादो
 वा सर्वः प्रमाता प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तमानः फलमुपलभते इति
 लोकवृत्तं तद्वाक्येनानूयते । हेयहानोपायाधिगन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थ-
 पदान्तीति । हेयं दुःखं तद्धेतुश्च दुःखमुक्तं हेतुरविद्यातृप्णे धर्माध-
 र्माविति । हानं तच्चज्ञानम् । तत्पुनर्यथार्थावस्थितपदार्थाधिगतिः
 तच्च प्रमाणम् । उपायः शास्त्रं तदप्युक्तम् । अधिगन्तव्योऽपवर्गः
 स पुनरात्यन्तिको दुःखाभावः । एतस्मिंश्च चतुर्वर्गे प्रमा-
 णस्य प्राधान्यमदर्शनार्थं चेति । कथं पुनरनेन वाक्येन प्रमाणा-
 दिचतुर्वर्गः प्रदर्श्यते इति । प्रमाणप्रमेयाधिगतयः श्रुतिगम्याः
 प्रमाता तन्नान्तरीयकत्वात् । न हि प्रमातारमन्तरेण प्रमाणं सम्प्र-
 वृति तदिदं वाक्यमवश्यवश उपन्यस्य वर्ण्यते । तत्र प्रमाणत इति
 तत्सिर्बचनविभक्तिव्याप्तिप्रदर्शनार्थः । प्रमाणत इतीयं निमित्तप-
 क्षणी । अस्याभिधानं वचनव्याप्यर्थं विभक्तिव्याप्यर्थं च । कथं
 पुनः पञ्चमीव्यतिरेकेण तत्सिर्बध्यते लभ्यत इत्याह । आद्यादाद्यु-
 पसंख्यानानादिति । तत्र किं सिद्धं भवति वचनव्याप्या संप्रवो-
 व्यवस्था च । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति संप्रवो गम्यते
 प्रमाणेनैवेति व्यवस्था विभक्तिव्याप्या हेतुकरणभावः । प्रमाणा-
 द्यर्थाधिगतमर्थवतीति हेतुत्वं प्रमाणेनार्थं साधयतीति साधकतत्वात्
 करणार्थं इति । संप्रवानुपपत्तिविशिष्टविषयत्वादिति चेत् । न अ-
 नभ्युपगमात् । स्थान्मातिरेका विशिष्टविषयाणि प्रमाणानि । विशेष-
 पविषयं प्रत्यक्षं सामान्यविषयमनुमानमिति । एतद्याधिगन्तव्यं यत्
 सामान्यं(१) विशेषश्च न च सामान्यविषयं प्रत्यक्षं न जात्यनुमानं

विशेषविषयमिति । एतच्च न अनभ्युपगमात् । न तावत् प्रमाणद्वयं
प्रतिपद्यामहे न विषयद्वयं नाप्यसङ्कल्पम् । किं कारणम् । प्रमाणा-
नि तावच्चत्वारि विषयः सामान्यविशेषतद्भेदात् त्रेधा । सङ्करो-
प्येकस्य सर्वैः प्रमाणैराधिगतेरिन्द्रियवदिति । इन्द्रियं खलु अर्थम-
काशकत्वात् प्रमाणं तस्य व्यवस्थासङ्करश्च व्यवस्था गन्धादिषु
सङ्करः पृथिव्यादिषु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् । सत्तायां गुणत्वे च सा-
र्वेन्द्रियं ज्ञानमिति । आधिगतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत् । न अन्य-
था तदधिगतेः । स्वान्मतं यदि सङ्कीर्णैरन्य प्रमाणानि नन्वेकेन
प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं प्रमाणं व्यर्थमापद्येत । आधिगतं चार्थ-
मधिगमयता प्रमाणेन विष्टं विष्टं स्यात् । न अन्यथाधिगतेः न
भ्रमो यथा मत्पक्षेणार्थोऽधिगम्यते तथानुमानादिभिरपीति । अ-
न्यथा मत्पक्षेणेन्द्रियसम्बद्धः । इन्द्रियासम्बद्धोऽनुमानेन । सज्ज्ञा-
सज्ज्ञसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानेन । शब्दोल्लेखेनागमेनेति । विषया-
न्तरे व्यवस्थादर्शनाच्च(१) । न च सर्वस्मिन्नर्थे संशयोऽस्तीति अतो
न वैयर्थ्यमिति । तस्माद्द्वयवस्थितमेतत्तत्सर्वचनविभाक्तेव्याप्तिहाप-
नार्थ इति प्रमाणस्वरूपावधारणं कर्तव्यम् । किं पुनः प्रमाणस्य
प्रमाणत्वं किञ्चोक्तं प्रमाणमिति उपलब्धिहेतुः प्रमाणम् उपल-
ब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वं यदुपलब्धिनिमित्तं तत् प्रमाणमिति । समान-
त्वादलक्षणमिति चेत् यद्युपलब्धिहेतुः प्रमाणं ननु प्रमातृप्रमे-
ययोरपि उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणत्वं प्रसज्येत विशेषो वा वक्त-
व्य इति । अयं विशेषः प्रमाणे प्रमातृप्रमेययोश्चरितार्थत्वात् प्र-
माणे प्रमाता प्रमेयं च चरितार्थम् । अचरितार्थं च प्रमाणम्
अतस्तदेवोपलब्धिसाधनमिति । अकरणा प्रमाणोत्पत्तिरिति चेत्
यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाणोत्पत्तिः

प्रमाप्नोते । न इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य करणभावात् नाकरणा
 प्रमाणोत्पत्तिः प्रमाणोत्पत्त्याविन्द्रियार्थसन्निकर्षवपेक्षमाणाभ्यां प्र-
 मातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति नाकरणप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि
 तर्हि प्रमाणोत्पत्त्याविन्द्रियार्थसन्निकर्षवपेक्षेते प्रमातृप्रमेये अथ तर्हि
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तौ किमपेक्षेते इति तस्मिन्नपीन्द्रियमित्ये-
 वमनादिः कर्तृकरणभावः यद्यत्पश्चाद्भवति तत्तत्पूर्वभाविनमपेक्षत
 इत्यनादिः कर्तृकरणभावो द्रष्टव्य इति । यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां
 सदृश्यां प्रमाणं जन्यते ततः प्रमाणमन्तरेण प्रमातृप्रमेयभावस्या-
 सिद्धत्वात् प्रमातृत्वं प्रमेयत्वं चानुपपन्नमिति । कथं प्रमाण-
 मिति यथा कारकशब्दोऽयं तथा प्रमाता प्रमेयमिति । न
 च कारकशब्दाः क्रियामन्तरेणात्मानं लभन्त इति । न च
 द्रव्यमार्थं कारकं न च क्रियामात्रमिति । कारकशब्दो हि
 प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते । प्रमा-
 तृप्रमेयशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तयेतामि-
 ति । न । पाचकादिशब्दवत् त्रिकालविषयत्वात् न ब्रूमः क्रि-
 यासम्बन्धेनैव कारकशब्दाः प्रवर्तन्त इति अपि तु त्रिकालविषया
 एते यदि क्रियासम्बन्धनिमित्ताः स्युर्न क्रियासम्बन्धमन्तरेण प्रव-
 र्तेरन् क्रियासम्बन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते किं पुनर्निमित्तं सामर्थ्यं
 तच्च त्रिष्वपि कालेष्वस्तीति । तस्मादुपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्र-
 माणं जन्यत इति तदुपलब्धिसाधनामोने । साधकतमत्वाद्वा न
 प्रसङ्गः । न चायं प्रसङ्गोऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धेर्निमि-
 त्त्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति । कस्मात् साधकतमत्वात् साधक-
 तमं प्रमाणं न तु प्रमातृप्रमेये । कः खलु साधकतमार्थः साधक-
 तमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । भावाभाव-
 योस्तद्वत्ता न प्रमातारि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति

न पुनः सति भवत्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव सोऽयम-
तिशयः साधकतमत्वमुच्यते । यद्वा न्वा प्रमिमीते सोऽतिशयः
किंवा न् प्रमिमीते प्रमाणवान् प्रमिमीते प्रमाणे सति प्रमिमीते ना-
सतीति सतोर्वाऽकर्तृत्वं यदभावात् । यस्य चाभावात् प्रमातृप्रमेये
न प्रमां कुरुतः सोतिशयः संयोगवच्चरमभाविता वा यथा वा
संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्र-
मातृप्रमेययोः प्रमाशक्तिर्भवति पश्चाद्भावीऽतिशयः । प्रतिपत्तेरा-
नन्तर्यं वा । यद्वा प्रमाणानन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म स चायमतिशय
इति । असाधारणकारणता वा प्रमाता साधारणं कारणं सर्वप्र-
तिपत्तीनां प्रमेयमप्यशेषपुरुषसाधारणत्वात् तथाभूतं प्रमाणं त्वसा-
धारणकारणत्वात् प्रधानम् । साधान्याच्च साधकतमत्वेनाभिधीयत
इति । प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमाकारणं संयोग-
स्तस्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिशयशब्दवाच्यम् । अर्थग्रहणं प्र-
माणविषयप्रतिपत्तिनिषेधार्थं यतो न प्रमाणविषया प्रतिपत्तिः
पुरुषमिति कर्तव्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य तथाभावाविषया
यदायमर्थस्य तथाभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति उपेक्षणीय-
विषयप्रतिषेधार्थं वा न उपेक्षणीयविषयप्रतिपत्तिः पुरुषमिति कर्त-
व्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया यदाय-
मर्थस्य सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति प्रमाणाग्रहणं
गम्यमानत्वादिति चेत् । न प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अर्थ-
प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यते एवैतत् प्रमा-
णत इति न हि काचित् (१) प्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण भवति । तच्च
नैवं प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् अस्वयं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्त-
मानोऽस्ति च प्रमाणसामान्यात् प्रमाणाभासे ऽपीति । तथेह प्र-

माणेन प्रतिपत्तिः सा प्रवृत्तिश्चागम्यं प्रतिपादयति प्रमाणं नेतर-
दिति । न च प्रमाणग्रहणमन्तरेण पञ्चम्यधिधानं लभ्यते । तेन च
प्रयोजनं अतश्च प्रमाणग्रहणं कृतमिति । अर्थग्रहणेन सुखदुःखहे-
तुत्वेन सर्वसङ्ग्रहोर्ध्वमाणत्वात्(१) । सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः
सर्वश्चार्थते अर्थमाणत्वादर्थ इति न व्याघातादधिवसितत्वाच्च ।
सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुरिति ध्रुवता हेयादिभेदाच्चत्वार्थ-
र्थपदानिनि व्याह्रयेत । न च प्रमाणादिहानं शक्यं कर्तुं न च
प्रमाणादिहानं विवक्षितं तस्मादव्याख्यानमेतत् किन्तु सुखदुःख-
त्वेन तद्धेतुत्वेन च यावतां सङ्ग्रहस्ते ऽभिधीयन्ते अधिकारात् न च
संविदो ग्रहणमनाधिकारात् अकर्मत्वाच्च न संविद्धेया असुखदुःख-
त्वात् अतद्धेतुत्वाच्च नाप्यर्थे फलत्वात् सोऽयं प्रमाणार्थोपरिसंख्ये-
यः इयानयं प्रमाणविषय इति न परिसंख्यातुं शक्यम् आनन्त्यात् न
उभयस्यापि परिसंख्यातत्वात् । एतावानयं प्रमाणार्थो यत्सुखदुःखे
तद्धेतुश्चेति तच्चोभयं परिसंख्यातम् अतो न युक्तमानन्त्यात् न
परिमंख्यातुं शक्यं प्राणमृद्देदस्यचापरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येयः
प्रमाणार्थ इत्यसम्बन्धमुक्तमिति । नार्थशब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात्
प्रमाणार्थोपरिसंख्येय इति । प्रमाणे प्रयोजनमपरिसंख्येयमित्ययं
वाक्यार्थः कथं स एवार्थः केषाञ्चित्सुखहेतुर्भवति केषाञ्चिदुदुःखहे-
तुरिति । अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति समर्थानीति । अ-
न्यतमत्वार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात् प्रकरणं हि चतुर्वर्गे
प्रमाणं प्रधानमिति वर्ण्यते । यदि पुनर्यथा श्रुतिवाक्यमर्थवत्
स्यात् किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात् तस्माद्यथोक्तं न्याय्यमि-
ति । प्रमाता स्वतन्त्रः किं पुनः स्वातन्त्र्यं कारकफलोपभोक्तृत्वं
यस्मात् कारकाणां फलेनायमभिसम्बध्यते । तत्समवायो वा

यद्वा अशेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति
तत्प्रयोजकत्वमितराप्रयोज्यता वा । यद्वा परिदृष्टतामर्थाणि कार-
कचक्राणि मयुक्ते तैश्च न प्रयुज्यते । तत्त्वपरिसमाप्तिर्विनियोग-
योग्यता उपेक्ष्यता वा याऽसावविस्मृतादिता सावधारिण्यस्यार्थस्य
विनियोगयोग्यता सुखसाधनं वा दुःखसाधनं वाऽयमर्थ इति ।
ज्ञात्वा विनियोगः समाप्तिस्तस्माप्तिस्तत्प्रतिषेधश्च । यद्वा न
सुखसाधनं न दुःखसाधनमित्युपेक्षेति किं पुनस्त्वं सदसती
तत्र तस्य भावस्तत्त्वमित्यत्र तद्वाच्यं यस्य भाव इति सदसती
तत्र प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात् सदसती प्रमाणविषयावित्य-
धिकृतम् तस्मात् सदसती तदिति तद्भावः सदसत्त्वं सदसतोः
प्रमाणविषयता तत्प्रतिषेधश्च तयोः खलु सदसतोर्भावो द्विरूपः
विधीयमानः प्रतिपिध्यमानश्च यदेकत्र विधीयते तदन्यत्र
प्रतिपिध्यते तद्यथा गन्धवती पृथिवी अगन्धा आप इति
प्रमाणविषयत्वात् सदसद्भावविशेषप्रसङ्गः (१) इति चेत् ।
न अनैकान्तात् तत्र भवेदेषा बुद्धिर्वेदि प्रमाणेन सदसती
गम्येते ततः प्रमाणविषयत्वाद्बुभयोरविशेषः प्राप्तः तच्च न अनैका-
न्तात् सर्वमिदं गोघटादि द्रव्यजातं प्रमाणगम्यं भेदवच्च तस्माद्-
नैकान्तोपमिति स्वतन्त्रपरतन्त्रोपलब्धनुपलब्धिकारणभावाच्च
विशेषः न तत्खलु प्रमाणस्यासम्बन्धं स्वतन्त्रं भवति असत्तु परतन्त्रं
प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते प्रदीपवादिति यथा प्रदीपोऽपवरकादि-
स्थितं घटादिकमर्थं प्रतिपादयति तद्वदसदापि प्रतिपादयति । न
ह्यन्यप्रतिपत्तौ लपायान्तरमास्थीयते दृश्यमाने हि घटादिकेर्धे ना-
नेन समानजातीयं दृश्यान्तरमास्ति यद्यमविष्यदिदमिवाद्दृश्यत न
च दृश्यते तस्माद्दर्शनाभावाच्चास्तीति गम्यते । एवं प्रमाणेनापि

(१) सदसतोर्विशेषप्रसङ्गः—पा० ३ पु० ।

सति प्रमीयमाणे नानेन समानजातीयं प्रमेयान्तरमस्ति यद्यभावे-
 प्यादिदमिवामास्यत न च प्रमीयते तस्मान्मानाभावान्नास्तीति त-
 देवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति तत्र स्वातन्त्र्येणा-
 सद्भेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्वा भावप्रप-
 ञ्चवदभावप्रपञ्चोऽप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति भावोपदेशादभावप्रपञ्च
 उद्दिष्टो भवतीति अतश्च नोच्यन्त इति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-
 तर्कनिर्णयवाद्जल्पवितरणहाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्र-
 हस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

सच खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यत इति । व्यूहः संक्षेपः ।
 त एते सद्भेदा इति सूत्रम् । सर्वपदार्थप्रधानः समाप्तो द्वन्द्व इति
 किमुक्तं भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा
 हि समाप्तान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामवि-
 शेषता स्यात् यथावचनं विग्रहः यदेव निर्देशे वचनभेदोपादाने
 प्रयोजनं तदिहापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शीर्षिकी
 पृष्ठी । कः पुनः शेषः कारकाणामविवक्षा शेष इति । यत्र न
 कारकं कारकार्यो वा विवरूपने स शेषः तद्यथा ग्राह्यगणस्य कम-
 ण्डलुरिति । तत्त्वस्य प्रमाणादिभ्योऽन्वयान्वयत्वे दोषः यदि ता-
 वत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रमाणाद्याधिगमन्निःश्रेयसा-
 धिगम इति प्राप्तम् । किं कारणं तत्त्वविशेषणत्वेनोपादानात् रा-
 जपुरुषानपनीक्रवावदिति । अथाऽभेदस्तत्त्वग्रहणानर्थक्यं यदि
 प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यमे एवं तर्हि तत्त्वग्रहणमन-
 र्थकं सम्पद्यते नोभयथाप्यदोषादियेके । यदि तावत् प्रमाणादि-
 व्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात् तस्यास्त्वनन्त्रत्वात् प्रमाणादयोपि गम्यन्त
 इति कुण्ठे षददृष्टिर्वादिता यथा कुण्ठे षदराणां हृत्तारोते भावे

देशिते भावस्यास्वतन्त्रत्वात् कुण्डे वदराणि वर्तन्त इत्युक्तं भव-
ति । तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं
भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति । अभेदेपीषुस्थितिवचज्ज्ञावप्रतिषेधो ना-
र्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते अपि स्वर्थान्तरं प्रतिषिध्यते ।
यथेपोः स्थितिरिति नेषुमात्रं स्थितिरपि तु गतिमदर्थान्तरं(१)
न भवतीति । तन्न । अनर्थान्तस्त्वासिद्धेः । तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा-
धिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमाधिगम्यमानं
कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति । तत्त्वं प-
दार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं यो यथावस्थितः
पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् ।
निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदादद्वेधा भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्व-
ज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं न हि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानो-
पेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतपो-
पक्षिष्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति दृष्टं
प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न
प्रमाणमस्ति । न नास्त्यर्थस्य तथाभावात् अर्थ एवायं तथाभूतो
पदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमाधिगम्यते । यद्वा ह्यय-
मात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति । अयं संसारं नातिव-
र्तत इति । एनं(२) चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । यदि पुनः
प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय
घटेरन् न हि कस्यचित् क्वचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति तस्मादा-
त्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमा-
णाद्येव प्रमेयं स्यात् तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत् । नात्मा-

(१) गतिमत्त्वार्थान्तरं—पा० २ पु० ।

(२) एयं—पा० १ पु० ।

दि प्रमेयं पृथगुपादिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थवधारणार्थायां चोत्तरसूत्र-
शक्तिपायां प्रमेयस्य निहितत्वादायेन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः
स्यात् । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति भाष्यम् । हेयहानोपायाधि-
गन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्या निःश्रेयसमाधिगच्छती-
ति । हेयं दुःखं तस्य निर्वर्तकमत्रिद्यातृष्णे धर्माधर्माविति । हानं
तत्त्वज्ञानं तस्योपायः शास्त्रम् । अधिगन्तव्यो मोक्षः । एतानि
चत्वार्यर्थपदानि सर्वास्वध्यात्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्ण्यन्त इति ।
संशयाद्यग्रहणं पृथक् प्रमेयान्तर्भावमिति चेत् । न विद्याप्रस्थान-
भेदज्ञापनार्थत्वादिति । संशयादयः प्रमेयेन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न
वक्तव्याः । न विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात् । चतस्र इमा
विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना
ग्रथी । हलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्यमात्मभेदानुविधायिनी
दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः
संशयादिप्रस्थानमन्तरेणात्मविद्यामात्रमिदं स्यात् ततः किं स्यात्
अध्यात्मविद्यामात्रत्वादुपनिषद्विद्यान्तं ब्रह्ममेवान्तर्भाव इति च-
तुष्टं निर्वर्तते(१) तस्मात् पृथग्बुध्यन्त इति । तत्र संशयस्तावद्वस्तु-
स्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति
व्याहन्यवे । न व्याधानः स्वरूपावधारणात् स्वरूपमस्यावधार्यते
अस्ति मे संशयज्ञानमिति । वस्तुस्वरूपं तु नामेन परिच्छिद्यते ।
तदुपपन्नवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति । तत्र कथं न्यायस्याङ्गं भव-
तीति । यस्मान्नानुपलब्धे न निर्णीते न्यायः प्रवर्तते । उपलब्धो-
ऽनिर्णीतश्चेति व्याहतम् । यद्युपलब्धो नानिर्णीतोऽप्यानिर्णीतो नो-
पलब्ध उपलब्धोऽनिर्णीतश्चेति व्याहतम् । नास्ति व्याधानः सा-
मान्येनोपलब्धो विशेषनोऽनिर्णीत इति । पुनपि यद्योपलब्धस्त-

धाऽनिर्णीत इति व्याघातानिष्टातिः नानिष्टातिः यथा ब्रूयेति व्य-
पदेशात् सर्वथा निर्णीते यथा निर्णीतस्तथोपलब्ध इत्यनर्थकं स्या-
त् । तस्मात् सामान्यत उपलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति । स चा-
यं संशय एवंभूतः प्रमेयेन्तर्भूत एवमर्थं पृथगुच्यते । अथ प्रयोजन-
म् । किं पुनः प्रयोजनमिति । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोज-
नमिति लौकिकोपमर्थः । केन प्रयुज्यते । धर्मार्थकाममोक्षैरिति
केचिन् । वयं तु पश्यामः सुखदुःखाग्निहानिभ्यां प्रयुज्यत इति ।
सुखदुःखसाधनभावाच्च सर्वेऽर्थाश्चेतनं प्रयोजयन्तीति । तदिदं प्र-
योजनं न्यायस्याश्रयः । क आश्रयार्थः आधारार्थस्तावन्न भवति ।
उपकारकत्वमाश्रयार्थः तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेः । प्रयोजने सति
परीक्ष्यत इति प्रयोजनं परीक्षां प्रवर्तयतीति । का पुनरियं परीक्षा ।
न्यायः । कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । किमुक्तं
भवति । समस्तप्रमाणन्यापारादर्थोपगतिर्न्याय इति । नैकैकं प्र-
माणमर्थपरिच्छेदहेतुभावेन व्यवतिष्ठमानं न्याय इत्युच्यते किन्तु
समस्तानि । सोऽयं त्रिप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय
इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं प्रत्यक्षागमाश्रितमिति
प्रत्यक्षागमाविरोधि यदिहानुमाना(१)धिगतोऽर्थः प्रत्यक्षागमाभ्या-
मनुसन्धीयते अथ स्फुटतरः प्रत्ययो भवति । यत्र पुनरेतानि प्रमाणा-
नि इतरेतराप्रतिसंहितानि व्यावृत्तानि प्रयुज्यन्ते । न्यायविप्लवो-
ऽपी लाभपृजाख्यातिकामैस्तीर्थप्रतिरूपकः प्रवादो वर्ण्यते । य-
त्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमाविरोधि स न्यायाभास इति । प्रत्यक्षविरुद्धं
तावत् बहिरनुष्णः कृतकत्वादधटादिवन् । कः पुनरस्यानुमानस्य
विरोधः अनुमानाविषये प्रयोगः । नायमनुमानस्य विषये प्रयोगः
नायमनुमानस्य विषयः यस्मिन् विषये एतत्प्रयुज्यते स प्रत्यक्षे-

णापहत इति । अपरे पुनरश्रावणः शब्द इति प्रत्यक्षविरोधं (१) वर्णयन्ति तैस्तु न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य विषय इति । किं कारणम् इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात् श्रावणत्वं चेन्द्रियवृत्तिः सा कथं प्रत्यक्षा भवति । आगमविरुद्धं शुचि नरशिरःकपालं प्राप्यद्भत्वात् शङ्खशुक्तिवादिति । कथमिदमागमविरुद्धं । शुचि नरशिरःकपालमिति श्रुतता शुच्यर्थो वाच्यः किमुक्तं भवति शुचीति । यदि स्पष्टुः प्रत्यवायाभावः स कस्येति वाच्यम् । यथात्मन इति ब्रूयात् तदागमार्थानुष्ठानतात्पर्येणावस्थानादेवमेतत् । अथ त्रयीविदामिति ब्रूयात् त्रय्यभ्युपगमाद्विरोध इति वाच्यम् । शुचि नरशिरःकपालमिति कोऽर्थः विशेषविधानमेतत् विशेषविधानं हि शेषनिषेधविषयं यदि शुचि नरशिरःकपालमिति किमशुचीति वाच्यम् । अथ सर्वमेव शुचीति दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य पक्षीकृतत्वादिति (२) । अधानुमानविरुद्धं कस्मादनुमानं न भवति एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशस्यासम्भवात् । न विरोधः । न ह्यन्वयव्यतिरेकसम्पन्ने अनुमाने एकस्मिन्नर्थे समावेशतः तस्यान्धानुमानविरुद्धम् । प्रत्यक्षविरोध्यपि तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति अन्वयव्यतिरेकसम्पन्नस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । अथोपमानविरुद्धं कस्मान्न भवति नोपमानविरुद्धं पूर्वप्रमाणविरोधानुविधानात् । उपमानविरोधः पूर्वप्रमाणानुविधापी आगमादितमंस्कारस्मृत्यपेक्षं च सारूप्यज्ञानमुपमानमिति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमयोर्विरोधादुक्तं तदिति । तत्र वादजल्पौ समयोजनाविति प्राप्यम् । तस्य कुत उत्थानं तेनानेन प्रयोजनेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ता इति तत्र वादजल्पौ

(१) प्रत्यक्षविरुद्धम्—पा० ३ पु० ।

(२) पक्षत्वात्—पा० ३ प० ।

किं प्रयोजनाविति युक्तो विचार इत्याह । तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनाविति । तस्मिन् न्यायाभास इति । वितण्डा तु परीक्ष्यते सप्रयोजना निष्प्रयोजना वेति । एके तावद्दर्शयन्ति निष्प्रयोजना दूषणमात्रत्वात् । तच्च नैवं न दूषणमात्रं वितण्डा किन्त्वभ्युपेत्य पक्षो न स्थापयति स वैतण्डिक उच्यते । अथ पक्षमापि न प्रतिपद्यते उन्मत्तबहुपेक्षणीयः स्यात् । अथ परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमिति तादृगेवैतत् । एतस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्वबहुपेक्षणीयः । प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेत्युच्यते । तस्य यद्यर्थं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्वबहुपेक्षणीयः प्रयोजनमिति । प्रत्यक्षविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । किमुक्तं भवति । लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्तिरिति दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमाने आत्मादि व्याप्तं भवति । प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि त्यक्तं भवति । ततश्चोदाहरणसूत्रं व्याह्रयेत् । सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयमुपलब्धिविषयत्वात् तस्य पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूलत्वात् सति तस्मिन्नुमानागमौ स्यातामसति तु न स्यातामिति पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमर्थमनुमिमते । पूर्वं ज्ञातं चार्थं परस्मै आचक्षते नास्तिकस्य च व्याघातोऽभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा तदुक्तं भाष्य इति । अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः । अभ्युपगम इदमित्यम्भृतं वेति । इदमिति सामान्यत इत्यम्भृतमिति विशेषतस्तस्य व्यवस्था इदं सांख्येऽपिदं योगेऽपि । सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तर्हि न सिद्धान्तोऽव्यवस्थानात् न ह्ययं कचिद्व्यतिष्ठत इति । तच्च न योऽयं सर्वैरभ्युपगम इयमेवं व्यवस्था तस्य प्रमेयेऽन्तर्भूतस्य पृथग्वचनं वादादिविषयत्वात् सिद्धान्तभेदे हि वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते इति । अथावयवा वाक्यैकदेशाः किं पुन-

वैक्यं पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो (१) ऽन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्र-
 तिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपात्तिहेतुर्नैक्यं तस्य भागा एकदेशा
 इति । ते कियन्तः यावद्भिः सिद्धिः परिसमाप्यत इति । का पु-
 नरियं सिद्धिः पदार्थस्य तथाता (२) का परिसमाप्तिः विशेषप्रत्ययः
 ते समाख्याशब्दैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति तन्नागमः प्रतिज्ञेति
 न युक्तं भागमस्य तत्प्रत्ययवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च प्रतिपा-
 द्यत्वात् भागमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वात् आगमः प्रतिज्ञेति न दो-
 षः य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्माच्चष्ट इत्यागमः प्र-
 तिज्ञेत्युच्यते । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे हेतुपचाराद्धेतुर्नुमानमिति ।
 यत्तु द्वितीयं लिङ्गदर्शनं तत्सम्बन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्यु-
 च्यते । स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्ष
 यस्मात् पूर्वानुभूतमर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनाद-
 ते । तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीयमानं प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमि-
 ति । कः पुनरुपमानार्थः अविप्रतिपत्तिः यथा प्रत्यक्षे न विप्र-
 तिपद्यते एवमुदाहरणे ऽपीति । यथा तथेत्युपमानैकदेशे उपमा-
 नोपचारादुपमानमुपनय इति । उपमानं खलु यथा - तथेत्युपदेशो-
 पयोगे सति प्रत्यक्षागमस्मृतिपूर्वकं सारूप्यज्ञानमुपमानमिति त-
 न्नोपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति । सर्वेषामेकार्थसमवाये सा-
 मर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । कः पुनरेकार्थसमवायः एकवाक्या-
 ध्वारोपः किं पुनः सामर्थ्य इतरेतरमप्रत्यायितार्थापेक्षित्वम् । एतच्च
 बह्व्याम इति । निगम्यन्ते ऽनेन प्रतिज्ञादय एकार्थेन सम्बद्ध्यन्त इति ।
 सोऽयं परमो न्याय इति । कः पुनः परमार्थः विप्रतिपन्नपुरुष-
 प्रतिपादकत्वम् एकैकशः प्रमाणानि प्रवृत्तानि न विप्रतिपन्नं पुरुषं

(१) स्मर्यमाणं विशेष्यवाचिपदं स्मर्यमाणविशेषणपदसपेक्षम् ।

(२) तथाता तथात्वम् ।

प्रतिपादयन्ति वाक्यभावापन्नानि पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं परम इति ।
 किं ? पुनरवयवाः प्रमाणान्तरमुत तेष्वन्तर्भवन्तीति । किं चातः
 यदि प्रमाणान्तरं परिसंख्यानमयुक्तम् अथ तेष्वेवान्तर्भवन्ति पृ-
 थगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति । न प्रमाणान्तरमिति द्रुमः ।
 संहतानामेतेषां वाक्यपरतन्वाणां विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वेन
 पृथगुपादानमिति । त एते ऽवयवाः पृथग्भवन्तो वादजल्पवित-
 ण्डानां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति । तस्यैव्यवस्थायाश्चाश्रया भव-
 न्तीति । क आश्रयार्थः । विशेषप्रतिपादकत्वमिति । तर्को न
 प्रमाणमयुहीतो न प्रमाणान्तरमपरिच्छेदकत्वात् । प्रमाणं परि-
 च्छेदकं न तर्कः । तस्मात् प्रमाणं न प्रमाणान्तरमस्यत एव । प्र-
 माणाविषयविभागाच्च प्रमाणानामनुग्राहकः । यः प्रमाणानां विष-
 यस्तं विभजते । कः पुनर्विभागः ? युक्तायुक्तविचारः इदं युक्तमिदम-
 युक्तमिति । यत्तत्र युक्तं भवति तदनुजानाति न त्ववधारयति ।
 अनवधारणात् प्रमाणान्तरं न भवति । तस्योदाहरणं भाष्ये क-
 र्मेनिमित्तं जन्मेति । कथं पुनः कर्मेनिमित्तं जन्म भेदवत्त्वात् । कः
 पुनर्भेदः सुगतिर्दुर्गतिश्चेति । सुगतौ देवो मनुष्य इति । मनुष्यत्वे
 पुमानितर इति । पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति । ब्राह्मणत्वे पट्विन्द्रियो मृ-
 द्विन्द्रिय इति । पट्विन्द्रियतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति । उच्चा-
 भिजनतायां सकलो निष्कल इति । साकल्ये विद्वान् मूर्ख इति । विद्व-
 तायां समाश्वासी परित्रस्त इति । समाश्वासे वशी परायत्त इति ।
 दुर्गतावपि तिर्यङ् नारक इति । नारकत्वेपि कूटशाल्मल्यामयः कु-
 म्भवामिति । तिर्यक्तायां गौरितर इति । सोऽयं भेदोऽनेक-
 मवस्थितमनिसमेकद्रव्यं प्रत्यात्मानियतं निमित्तमन्तरेण न
 युक्तः । किं कारणं ? पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषसाधारण्यात् पृ-
 थिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्वात्मकं मस-

ध्येतं । दृष्टश्च नियमभेदस्तस्मात् कर्म नियामकमिति । सोऽपमित्यम्भूतस्तर्क उपलब्धिषिष्यत्वात् प्रमेयम् ।

निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम् । कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां फलमिति ? । यदा वस्तुन्तरपरिच्छेदहेतुत्वेन नोपादीयते तदा फलं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति न व्य-
धातिष्ठते प्रमाणफलभावः । एतच्च वक्ष्यामः “प्रमेयता च(१)
बुद्धाप्रामाण्यव”दित्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेशादेकं वस्तु
द्विशब्दवाच्यमिति । तावेतौ तर्कनिर्णयो लोकयात्रामुद्वहन
इति । बुद्धा बुद्धा(२) लोकः प्रवर्तमानस्तर्कनिर्णयाभ्यां हेयं
जहाति उपादेयं चोपादत्ते । अस्थान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा
यदा फलं तदा प्रमेयं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति ।
* वादो नानाप्रवक्तृक इति सिद्धान्तभेदानुविधाना-
न्नानाप्रवक्तृक इति प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्ण-
यावसान इति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधि-
रणम् अस्य साधनमिति । किमुक्तं भवति । उभाभ्यां साधनं
वक्तव्यमिति । अन्यतरस्मिन्नधिकरणे निर्णयः । एतच्च
वक्ष्यामः । सोऽयं किरूपो वादः ? वाक्यसमूह इत्याह ।
ननु च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति श्रूयते प्रमाणानि
च ज्ञानात्मकानि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं”मित्येवमादिना
प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञानात्मकानीत्युक्तं तर्कश्चोदः स चोदो
ज्ञानात्मक एव तस्माद्वाक्यसमूहोवाद इत्युक्तम् । न । प्र-
माणतर्कसाधनोपालम्भस्यान्यथा व्याख्यानात् । तच्च सूत्रं व-
र्णयिष्यन्तो वक्ष्यामः ।

(१) प्रमेया च— पा० १ पु० ॥

(२) बुद्ध्या—पा० ३ पु० ॥

तद्विशेषो जल्पवितण्डे इति । कः पुनर्विशेषोऽङ्गाधिक्यमङ्गहा-
निश्चेति । छलजातिनिग्रहस्यानप्रयोगादधिको जल्पः । स
मतिपक्षस्थापनाहीनस्तु वितण्डा । एतावता विशेषेण कथामार्ग-
भेद इति । विषयभेदाच्च भेदः शिष्यादिविषयो वादः शिष्यमाण-
विषये जल्पवितण्डे इति ।

अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानेन प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतु-
वदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । ते च निग्रहस्थानम् । निग्रह-
स्थानमाप्तानां पुनरेषां पृथगुपदेशो वादे देशनीयत्वादिति
भाष्यम् । यस्मात् किलैते वादे देश्यन्ते अतः पृथगुप-
दिश्यन्ते । नोभयथाप्यसम्बन्धात् न वादे देशनीयत्वं पृथगुप-
देशाविनाभावि, पृथगुपदेशो वा वादे देशनीयत्वाविनाभावी-
ति । यदि तावथः पृथगुपदिश्यते स वादे देश्यत इति
सर्वे पदार्था वादे देशनीयाः प्रसज्यन्त इति । किं का-
रणं ? सर्वे पृथगुपदिष्टा इति । अथ वादे देश्यन्ते ते पृथ-
गुपदिश्यन्त इति । तदपि नानेकान्तात् । न तावन्निग्रह-
स्थानेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशोऽथ च देश्यते वादे ।
तस्माद्वादे देशनीयत्वादेषां पृथगुपदेश इति यत्किञ्चिदेतत् ।
एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्थानभेदज्ञापना-
र्थत्वादिति । अथ कस्मान्निग्रहस्थानभावापमानां हेत्वाभा-
सानां पृथगुपदेश इति । प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेश
इति । अथ कस्माद्वादे देश्यन्ते प्रमाणसामान्यात् । प्र-
माणानि वादे ऽभिधीयन्ते प्रमाणसामान्यं च हेत्वाभासे-
ऽस्तीति । अतः प्रमाणसामान्याद्वादे ऽभिधीयन्त इति ।
अथ वादे निग्रहस्थानानि कानि चित् सन्ति कानिचिन्नेति कि-
मयं पदार्थानां नियोगः, अथ तथामृतानामन्वाख्यान-

मिति ?, किं चातः यदि तावन्नियोग एवं भवतैश्च मा भव-
 तेति एवं पदार्थाननुयुज्जानो भवानुपेक्षणीयः । अयं स्व-
 रूपत एवावस्थिताः पदार्थास्ताननुजानाति भवान् कस्मा-
 द्निग्रहस्थानानि कानिचिद्वादे भवन्ति कानिचिन्निति वक्तव्यम् ।
 न । लक्षणपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्येति श्रूमः । न पदार्था व-
 क्तृनियोगमनुविधीयन्ते । यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था
 अन्वाख्यायन्ते । सोऽयं लक्षणपरतन्त्रत्वाच्चक्षणां नान्वा-
 ख्येयः पदार्था भवता नियुज्यन्त इति वादस्य शिष्यादि-
 विषयत्वात् । न च शिष्यादिभिः सह वादं कुर्वाणैर्नापि
 अप्रतिभादिदेशना कार्या, तावदस्याभिधेयं यावदसौ बो-
 धितो भवतीति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वाद्धेतुभासानामविरोध
 इति । किं कारणं ? भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुरुषधर्म एव
 भ्रान्तिरिति । सोऽयं भ्रान्त्या प्रमाणं श्रुत्वा प्रमाणाभा-
 सपि श्रूते अतोऽस्य निग्रह इति । कः पुनः शिष्याचार्य-
 योर्निग्रहः ? विवक्षितार्थमतिपादकत्वम् । न्यूनाधिकापसिद्धा-
 न्तानां वादे कथमवतारः ? प्रमाणसाधन्यादेव । न्यूनस्यापि
 प्रमाणमामान्यमधिकस्यापि । अवयवाविहीनताऽवयवाधिक्यं वा-
 क्यस्य भ्रान्त्या भवतीत्यस्यावतारः । जल्पवितण्डयोस्तु नि-
 ग्रहस्थानानीति विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवस्थेयम् (१) ।
 तस्य यथासम्भवं निग्रहस्थानानि वक्तव्यानीति नोपेक्षणीयः ।
 छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये पर्यनु-
 योगः परिज्ञानार्थमेव केवलम् । छलजातिनिग्रहस्थानानि
 स्वयं न प्रयोक्तव्यानि जातेश्च स्वयं सुकरः प्रयोग इति
 न, व्याघातात्, स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरश्च प्रयोग इति

व्याहतम् यदि सुकरः प्रयोगो न स्ववाक्ये परिवर्जनम्,
अथ स्ववाक्ये परिवर्जनं न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः ।
न व्याघातः, प्रवृत्तापाकरणार्थत्वात् । स्वयं च सुकरः प्र-
योग इति किमुक्तं भवति । परेण जातौ प्रयुक्तायां
प्राश्निकान् ग्रहीति जातिरनेन प्रयुक्तेति त एनं पर्यनुयुञ्जीरन्
कथं जातिष्कतया जाति(१)रतो जात्याभिज्ञः शक्नोति व-
क्तुमेवं जातिरियं जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोग
इति । तस्मादेते संशयादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये चान्त-
र्भवन्तो विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टाः ।

सैयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदा-
र्थैर्विभज्यमाना प्रदीपाः सर्वविद्यानां भवति प्रकाश-
कत्वात् प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः
प्रतिपद्यन्ते इति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणा-
दीनि न सन्ति ? न सन्तीत्याह । कथं न सन्ति ? अनधिकारात् ।
न ताः विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते इति प्रमाणादि-
प्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते इति । उपायः सर्वकर्मणामिति । प्र-
काशितानां करणादुपायः यस्मात् प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरा
विद्याः कुर्वन्ति(२) । आश्रयः सर्वधर्माणामिति । सर्वविद्योपकार-
कत्वादाश्रयः । सर्वासां विद्यानामियमुपकरोति उपकारित्वादा-
श्रयो राजभृशवादिता ।

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदि-
तव्यमिति । सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसा-
धिगमश्चेति । त्रय्यां तावत् किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेय-

(१) कतमा सा जाति—पा० ३ पु०॥

(२) विषयं विधेयतया निषेध्यतयेति शेषः ॥

साधिगम इति । तत्त्वज्ञानं तावदग्निहोत्रादिसाधनानां स्वागता-
 दि(१) परिज्ञानमनुपहतादिपरिज्ञानं च । निःश्रेयसाधिगमोऽपि
 स्वर्गप्राप्तिः तथाह्यत्र स्वर्गः फलं श्रूयते इति । अथ वार्तायां किं
 तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति । भूम्पादिपरिज्ञानं तत्त्व-
 ज्ञानं भूमिः कण्टकाद्यनुपहतेत्येतत्तत्त्वज्ञानं कृष्याद्यधिगमश्च निः-
 श्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्वज्ञानं कैश्च
 निःश्रेयसाधिगम इति । सामदानदण्डभेदानां यथाकालं यथादेशं
 यथाशक्ते विनियोगस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजय इति । इह
 स्वध्यात्मविद्यायामात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽप्यवर्गप्रा-
 प्तिरिति । यत्पुनः प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं न तद्विवक्षितं
 मदमानादिनिमित्तत्वाद्वादादिपरिज्ञानस्य नाभिसम्बन्धो निःश्रे-
 यसेनेति केचित् । न चानाभिसम्बद्धं प्रतिपादयतीत्युक्तमुक्तं प्र-
 माणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । न । सूत्रार्थपरिज्ञानात् ।
 सूत्रार्थं न व्यङ्गासीर्पदेवं प्रत्यपस्थाः । क एवं सूत्रार्थं वर्णयति
 प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । अपि तु यत्परि-
 ज्ञानान्निःश्रेयसं तदुत्तरसूत्रे बक्ष्यामः । उक्तं चात्मादेः प्र-
 मेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । यच्चेदमुच्यते मद-
 मानादिनिमित्तं वादादय इति । एतच्च न । असति भा-
 वात् सति चाभावात् । असति वादादिज्ञाने रागादयः
 सनकादीनां भवन्ति(२) सति च तत्त्वविदां न भवन्ति तस्मात्त-
 वादादिपरिज्ञानं रागादीनां निमित्तमिति ॥

न तत्त्वपरिज्ञानादप्यवर्ग उभयथा दोषात् । यदि तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेवावर्गः स्यात्तद्वैतमवस्थानं न स्यात् । तद्वर्गा चा-

(१) विशुद्धोपायेन प्रव्यागमः ॥

(२) सनको मदादिप्रधानो दासः । सम्भवन्ति—पा० ३ पु० ॥

वस्थानं दृष्टं, कुतः शास्त्रसम्प्रदायाऽविच्छेदात् सम्प्रदायो
नाम शिष्योपाध्यायसम्बन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रप्राप्तिः । यदि
तत्त्वज्ञानादपवर्गः स्यात् शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत
यस्य यदा तत्त्वज्ञानं वृत्तं स तदैवापवृक्त इति । अधो-
त्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते न तत्त्वज्ञानं कारणं सत्यभावात् ।
सत्यापि तत्त्वज्ञाने यस्याभावात्पण्डित्यते सोऽन्योर्थ इति ।
कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिन्श्चासति
यन्न भवति । अनधिगतार्थपूर्वं वा शास्त्रं स्यात् । अथ
तत्त्वज्ञानानन्तरमपवर्गे वातपुष्टीयं(१) शास्त्रं स्यात् न तत्त्व-
द्वक्पूर्वकमिति । न । निःश्रेयसस्य परापरभेदात् । यथाव-
दपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति । तथा
चोक्तम् । जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विमुच्यते
इति । अप्यं शास्त्रार्थ इति । परं च निःश्रेयसं तत्त्वज्ञा-
नात् क्रमेण भवति । क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं दुःखजन्मप्र-
वृत्तिदोषमिध्याज्ञानानाभित्येवमादि ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्गः(२) ॥ २ ॥

एतत्सम्बन्धेनैवार्थवत्पदार्थस्तु वक्तव्यः तत्रात्माद्यपवर्गप-
र्यन्तं प्रमेयं ज्ञेयम् । तत्र मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते(३) ।
को वृत्त्यर्थो विषयार्थः । तत्रायं भेदः । तत्रात्मानि ताव-
न्नास्तीति । आत्मा तावदस्तित्वेन प्रमाणसापेक्ष्यादिधिगतः ।

(१) धूर्त्तप्रणीतम् ॥

(२) तदनन्तराभावात्-पा० २ पु० ।

(३) तत्र प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते प्रमेयविषयं भव-
तीत्यर्थः ॥

अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः । तस्या-
नुपपत्तिः सदसतोः साकृप्याभावादिति चेत् । न । प्रमा-
णगम्यतोपपत्तेः । न हि सदसती सारूपे यतोऽसत्ताम्या-
दसद्वर्णारोपेणात्मानि मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति । तच्च नैवं,
प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं साकृप्यं क्रि-
यागुणव्यपदेशस्तद्रहितता च विशेषः । सोऽयमसद्वर्णान् सत्ता-
म्यारोप्य विपर्येति नास्त्यात्मेति । एवमनात्मनि शरीरे
आत्मेति । किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत्
एतद्भवति अनात्मन्यात्मेति । अहङ्कारविषयत्वं साकृप्यम् ।
इच्छायाधारानाधारनेति(१) विशेषः । यथैवात्माहङ्कारस्य वि-
षयस्तथा शरीरादयोऽपि । कथं पुनः शरीरे ऽहङ्कारः
शरीरवाचकशब्दसामानाधिकरणत्वात् शरीरे ऽहङ्कारो गौरो-
ऽहमित्यादि । इच्छायाधार आत्मा न शरीरादय इति विशेषः ।
एतच्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । सोऽयमात्मवर्णान् इच्छादीन् शरी-
रादिष्वध्वारोप्य विपर्येत्यहमेति । एवं सामान्यविशेष-
रिज्ञाने सति तद्विपरीतधर्माध्वारोपेण विपर्ययः सर्वत्र भवति ।
कः पुनरयं विपर्ययः ? अनास्मिन्नादिति प्रत्ययः । दोषं भाष्ये ।

त इमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानपर्यवसाना अविच्छे-
देन प्रवर्तमानाः संसार इति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखा-
दीनां कार्यकारणभावः । म चानादिः । पूर्वोपरकालानि-
यमान् । न च शक्यं वक्तुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्या-
ज्ञानोत्पत्तिरिति, पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद्दुःखादय इति ने-
द्यत्वं वक्तुमिति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमप्येति ।
कथयतावः ? समानविषये तयोर्विरोधात् । यस्मान्मिथ्याज्ञानं

तत्त्वज्ञानं च एकस्मिन् विषये विरुद्ध्यते वस्तुनो द्वैरूप्या-
सम्भवात् । न ह्येकं वस्तु द्विरूपं भवति । तस्मान्मिथ्याज्ञानं
तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यत इति । कथं पुनः पूर्वोत्पन्नं मिथ्याज्ञानं
पश्चादुत्पद्यमानेन तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते ? मिथ्याज्ञानस्याऽसहाय-
त्वात् मिथ्याज्ञानमसहायमतो निवर्त्यते । सम्यग्ज्ञानस्य च
विषयः सहायी भवति । कस्मात् ? तथात्वेनावस्थानात् तथामू-
तोऽसौ विषयो यथा तत्र तत्त्वज्ञानमिति । यमाणान्तरानु-
ग्रहाच्च आगपानुमानादिमार्गं तत्त्वज्ञानस्य सहायो भवति ।
यदा ह्ययमनुमानागमयोः प्रतिसंहितयोर्विषयं भावयति समा-
हितोऽनन्यमनाश्चिन्तयति (१) ततोऽस्य विषयत्वान्ने ध्याने वि-
विक्षायां ध्यानभावनायां तस्मिन्नर्थे तत्त्वप्रतिबोधि ज्ञानं प्रत्य-
क्षमुत्पद्यत इति । सोऽप्यमागमानुमानमत्यक्षाणां विषयं प्र-
तिपद्यमानस्तत्त्वमेतादिति प्रतिपद्यते । तत्त्वमतिपक्षेणस्य मि-
थ्याज्ञानं निवर्तत इति । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्त-
द्विषयं मिथ्याज्ञानमुत्पद्यत इति विरोधादित्युक्तम् । कः पुनर्वि-
रोधः ? सहासम्भवः । मिथ्याज्ञानाभावे रागादयोऽप्यवन्तीति का-
र्यकारणभावादेव । कारणं मिथ्याज्ञानं कार्याः रागादयः । न च
कारणं विना कार्यं भवितुमर्हति । ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते
कारणाभावान्माभूवन् । ये तत्पन्नास्ते कथं ? तेषामपि वैराग्या-
भितृप्तिः । किं पुनर्वैराग्यं ? भोगानभिप्सद्भलक्षणमित्युक्तं अम-
क्तिश्च सक्तिं घापते । तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति ? तत्त्वज्ञानाद्विषय-
दोषदर्शनादिति । दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः । यदाऽस्य सम्यग्-
ज्ञानवतो दोषा अपवन्ति अथ दोषामाने प्रवृत्तिर्निवर्तत इति ।
का पुनरिदं प्रवृत्तिः ? यर्माघर्षो, जन्मसाधनत्वात् । नास्मिन् सूत्रे

(१) आश्रयति—पा० ३ पु० ॥

क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते, अपि तु धर्माधर्मौ, तत्साधनभावात् ।
 जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः क्रियायाः क्षणिकत्वात् । धर्मा-
 धर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधनत्वादिति । यौ तावदना-
 गतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः । यौ तौ वर्तमानौ
 तयोर्न युक्तः । किं कारणं ? निर्दोषस्यापि भावात् निर्दोषोऽप्यपम-
 तिष्ठते धर्माधर्मयोश्च फलं भुङ्क्ते इति । न । अनागतयोः साधना-
 भावेनेष्टत्वात् । न ब्रूमो यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषाभावात्
 भवत इति । अपि तु यावनागतौ तौ कारणाभावाच्चेत्येते
 इति । वर्तमानयोः पुनः कार्यावसानात् प्रक्षयः यौ तौ वर्तमानौ
 धर्माधर्मौ तयोर्बिदावसानिकं कार्यं तेन व्यावृत्तिः । प्रवृत्त्यभावे
 जन्मापायः अत्रापि धर्माधर्मयोर्व्यावृत्तयोर्बिदन्यच्छरीरं तत्र
 भवति न पुनर्वर्तमानं न भवतीति । अथ वर्तमानस्य कथं निवृ-
 त्तिः ? संस्कारक्षयात् यावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्म-
 समाख्यातोऽवतिष्ठते तावदवतिष्ठते इति । जन्माभावे दुःखा-
 भाव इति निरायतनस्यानुत्पत्तेः न हि निरायतनं दुःखमुत्पत्तु
 मर्हति । एतच्च तदाहुर्पावदात्मानि धर्माधर्मौ तावदायुः शरी-
 रमिन्द्रियं विषयाश्चेति । सोऽयं मिथ्याज्ञानादिकलापेन सर्वतो
 वियुक्तो(?) विमुक्त इत्युच्यते । तच्चज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञा-
 नविपर्ययेण व्याख्यातम् । स्वरूपतस्तु यथाव्यवस्थितपदा-
 र्थाधिगतिरित्युच्यते । कस्मात् पुनरयं हाता सुखदुःखे जहा-
 ति न पुनः सुखमादाय दुःखं जहातीति ? । विवेकदानस्याश-
 क्यत्वात् । न हि विवेकहानं शक्यं कर्तुं अतः सुखमुपभोक्तु-
 कामेन दुःखमपि भोक्तव्यम् । दुःखं वा जिहासता सुखमपि
 हातव्यं सविषादवादिति । सुखं दुःखानुपक्रमनादेयमिति ।

अनुपङ्गोऽविनाभावः यत्रैकं तत्रेतरदिति । समाननिमित्तता वानुपङ्गः यान्येव सुखसाधनीनि तान्येव दुःखसाधनानीति । समाननिमित्तता वाऽनुपङ्गः यान्येव सुखसाधनानि तान्येव दुःखसाधनानीति । समानाधारता वाऽनुपङ्गः यत्र सुखं तत्र दुःखमिति । समानोपलभ्यता वानुपङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन दुःखमपीति(?) ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति भाष्यम् । प्रवृत्तैर्विध्यं कुतः ? अर्थस्य तथाभावात् नामी पदार्था वरत्रा त्रेधा व्यवस्थाप्यन्ते एवं भवतेति । किन्त्वर्थ एवायं तथाभूतो येन त्रेधा भवतीति । नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देश इत्युक्तं घ्राणादिसूत्रव्याघातात् । “घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणी”-ति लक्षणमुक्तम् । न चेदं नामधेयेनोद्देशमात्राद्भिद्यते । मात्रग्रहणसामर्थ्यादप्रसङ्गः पदार्थमात्राभिधानमित्युक्तं न च घ्राणादीनां पदार्थाभिधानमात्रत्वं कारकशब्दत्वात्-कारकशब्दा एते घ्राणादीति । तस्मान्नोद्देशवत्प्रसङ्गः । उद्दिष्टस्य विभागो द्वेधा भवति । लक्षितस्यालक्षितस्य । लक्षितस्य(२) उल्लादेरलक्षितस्य(१) प्रमाणादेरिति । अथोद्दिष्टविभागद्वारेण(४) सूत्रम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् व्याघातात् । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमुद्दिष्टविभागश्च न त्रिविधायां शास्त्रप्रवृत्तावन्तर्भवतीति । तस्मा-

(१) इति द्विसूत्रीवार्तिकमित्याधिकं २ पु० ॥

(२) सामान्यतः ॥ (३) विशेषतः ॥

(४) विभागद्वारा प्रमाणसंख्यां नियन्तुं सूत्रम् ॥

दुद्दिष्टविभागो न युक्तः । न । उद्दिष्टविभागस्योद्देश एवान्तर्भावात् । उद्दिष्टविभाग उद्देश एवान्तर्भवतीति । कस्मात् । लक्षणसामान्यात् । समानं लक्षणं नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देश इति । किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम् । नियमः । यदि प्रसक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति विभागो न क्रियेत नियमो(१) न गम्यते चत्वार्येव प्रमाणानीति । लक्षणमश्चतुष्टयाधिगतिरिति चेत् । न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । स्यादेवा बुद्धेः लक्षणतः प्रमाणचतुष्टयं गम्यत इति, यस्माच्चतुर्णां लक्षणमुक्तमिति । न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । लक्षणं खलु लक्ष्यं समाना-समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नं निषेधं तु न शक्नोति कर्तुमन्यार्थत्वादिति । अन्यामम्भवस्य ततोऽनधिगतेः । न हि लक्षणतोऽन्यासम्भवोऽधिगम्यते । ततश्चतुर्णामनभिधाने चतुर्णां लक्षणोपदेशात् संशयः स्यात्—किं विद्यमानानि न लक्षितानि आहोस्विदविद्यमानानीति । तस्मात् संशयानिदृश्यर्थं युक्तो विभागोद्देश इति । अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं दृष्टिः प्रत्यक्षमिति । अयं च सूत्रविवक्षापामव्ययीभावः समासः । अन्यथा तु वस्तुनिर्देशो न समासः, समासे हि अक्षस्येति पट्टी न श्रूयेत । कः पुनरयं समासः ? प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमिति यथोपगतो गोभिरुपगुरिति । एवमनुमानादिषु द्रष्टव्यम् । मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति न युक्तम् । फलाभावात् । एतस्मिन् व्याख्याने ऽफलमनुमानमिति । किं कारणम् ? अर्थस्य मितत्वात् । नैष दोषः । मितेन लिङ्गेन अर्थस्य पश्चान्मानं भवति यत इत्यर्थः । भवतु वाऽयमर्थो लिङ्गिकी प्रतिपत्तिरनुमानमिति । ननु न फलाभावो दोष उक्तः ? न दोषः ।

ज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धीनां फलत्वात् । सर्वं च प्रमाणं स्वविषयं
प्रति भावसाधनं प्रामितिः प्रमाणमिति । विषयान्तरं प्रति करण-
साधनं प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । यदि भावसाधनः प्रमाण-
शब्दः किं फले विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं ज्ञानादिबु-
द्ध्य इति । ज्ञाते तद्भावात् । ज्ञाते स्वत्वर्थे त्रिधा बुद्धिर्भवति
हेयो बोधादेयो बोधेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्षमेव मत्पर्य-
वर्णयन्ति । न तन्वाट्यं प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव प्रमाण-
मिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात् । उभ-
यं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति ।
सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम् । उपमानस्याप्यव्याख्या-
नात्(१) । समाख्यासम्बन्धप्रतिपक्षिरुपमानार्थ(२) इत्युक्त-
मिदानीं तूच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति व्याघातः । नास्ति
व्याघातः सामीप्यमानेन समाख्यासम्बन्धप्रतिपक्षेरित्वात् । प-
श्चादप्युपयुक्तोपमानो गोदर्शी आगममत्पराहितस्मृतिपूर्वकं गवा
सादृश्यं मत्पक्षेण प्रतिपद्यास्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धं प्रतिपद्यते तस्मात् व्याघात इति । शब्दविषया प्रतिपत्तिः
शब्दप्रमाणं, फलं तदेव ।

केचित्तु क्रमप्रयोजनं वर्णयन्ति । आदौ प्रत्यक्षग्रहणं
प्राधान्यात् । तदनन्तरमनुमानं तत्पूर्वकत्वात् । तदनन्त-
रमुपमानं तत्प्राथम्यात् । अन्ते शब्दो महाविषयत्वात् । तथायुक्त-
मित्यपरे मन्यन्ते । क्रमाभिधानस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न्यायप्राप्तं
क्रमविधानं क्रमवृत्तित्वाद्वाच्यं इति । महाविषयत्वाच्च शब्दस्या-
दावभिधानप्रसङ्ग इति । एतच्चायुक्तम् । क्रमवृत्तित्वाद्वाचो ऽयु-

(१) अन्यथाव्याख्यातत्वात्-पा० ३ पु० ॥

(२) उपमानम्-पा० ३ पु० ॥

गणदभिधानं युक्तं पूर्वापरविधाने तु न साधनमेतत् । तस्मादन्यो
न्यायो वक्तव्यः । स चायं न्यायः प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादिति ।
महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति । न । उभयं महाविषयं
शब्दः प्रत्यक्षं च । कथमिति ? प्रत्यक्षेणापि सामान्यविशेषतद्गतौ
ग्रहणं शब्देनापि । तत्र किं शब्दस्यादावुपदेशो भवतु आहो-
स्तिव प्रत्यक्षस्येति ? प्रत्यक्षस्येति युक्तम् । किं कारणम् ? सर्व-
प्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति । किं पुनरेतानि प्रमाणानि सं-
प्लवन्ते अथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्ति इति ? उभयथा दर्शनं, तच्च
प्रमाणत इत्यत्रैव दर्शितम् । तेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरैति । प्रत्यक्षे-
णाधिगतेऽर्थे आकाङ्क्षाभावात् तत्परा । यथायं लौकिकोऽमुत्रा-
मिरित्याप्तोपदेशादग्निं प्रत्याहितप्रत्ययस्तं देशं गच्छति । प्रत्याप्ती-
दत्त पुनर्धूमविशेषणं धूमाङ्गत्वेन व्यवस्थितं द्रुमभुजं प्रतिपद्यते ।
आसन्नतरास्त्विदानीमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादग्निप्रत्ययं करोति तदा
निराकाङ्क्षो भवतीत्यतः प्रधानं प्रत्यक्षमिति । यत्र संप्लवस्तत्रैवम् ।
यत्र पुनर्व्यवस्था तत्र गुणप्रधानता न चिन्त्यत इति ।

इति त्रिमूर्तीवार्तिकम् (१) ॥

अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति तत्र प्रसल्लक्षणमुच्यते ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि सूत्रम् ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः समानासमानजातीयविशेषकत्वम् । अथ पदाना-
मर्थः कः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति ? इन्द्रियेणार्थस्य स-
न्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमा-

(१) इति श्रीपरमर्षिभारद्वाजप्रोक्तमदुद्धृतकरन्यायाचार्यप्रणीत-
न्यायत्रिमूर्तीवार्तिकं सम्पूर्णम्-पा० ३ पु० ॥

णानि । अर्थश्च । सन्निकर्षः पुनः षोढा भिद्यते । संयोगः, सं-
युक्तममवायः, संयुक्तममवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायो,
विशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र चक्षुरिन्द्रियं, रूपवान् घटादिर-
र्थः । तेन सन्निकर्षः संयोगस्तयोर्द्रव्यस्वभावत्वात् । अद्रव्येण
च तद्रूपपादिना संयुक्तसमवायः । यस्माच्चक्षुषा संयुक्ते द्रव्ये
रूपादि वर्तते इति । वृत्तिस्तु समवायः । रूपादिवृत्तिना सामा-
न्येन संयुक्तसमवेतममवायः सन्निकर्षः । एवं घ्राणादिषु गन्ध-
वदादिद्रव्येण संयोगः । तत्समवेतेषु गन्धादिषु संयुक्तसमवायः
तद्वर्तिषु च सामान्यादिषु संयुक्तममवेतसमवायः । शब्दे समवायः ।
अयं खलु शब्दः संयोगविभागयोनिराद्यः । तत्र कतमः शब्दः
संयोगयोनिः कतमश्च विभागयोनिरिति ? आकाशगुणत्वात् श-
ब्दस्याकाशवृत्तिः संयोगः कारणं गुणकर्मस्वारब्धव्येषु सापेक्ष
इति सापेक्षो न निरपेक्ष इति । किमपेक्षते ? भेर्याकाशसंयोगः
तावत् शब्दस्य कारणं तस्यानुग्राहको भेरीदण्डसंयोगो दण्डग-
तवेगापेक्ष इति । यदि पुनर्भेरीदण्डसंयोग एव शब्दस्य कारणं
स्यात् व्यपिकरणः संयोगः शब्दकारणमिति सर्वत्रोत्पत्तिप्रस-
ङ्गः । विभागाञ्छब्दः वंशदलविभागानुगृहीताद् वंशदलाकाश-
विभागाञ्छब्द इति । स उत्पन्नः शब्दः सर्वदिक्कानि शब्दान्तरा-
णि करोति । तान्यपि प्रत्येकं शब्दान्तराणि तावद् यावत् कर्णश-
क्नुमीमत्याकाशदेशे इति । यः कर्णष्कुन्नीमत्याकाशदेशे समवैति
त समवायादुपलभ्यते । तद्वर्तेषु च सामान्येषु समवेतसमवायात् ।
समवाये चाभावे च विशेषणविशेष्यभावादिति । सोऽयं सन्निक-
र्षशब्दः संयोगसमवायविशेषणविशेष्यभावव्यापकत्वादुपात्त इति ।
सोऽयं सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणं भवतीति लक्षणत्वेनोच्यते ।
पदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणत्वादुपदिश्यते असत्य-

मिदमुच्यते अन्वान्पि बहूनि सन्ति तान्पि वक्तव्यानि । त-
 यथा । आत्ममनःसंयोगः, इन्द्रियमनःसंयोगो, विषयमकाशसंयोगो,
 विषयस्य रूपं, विषयसंयोगिस्थं च महच्च, मनेकद्रव्यवत्, सुषु-
 भिकृतः (१) संस्कार इति । कस्मात् ? तद्भावे भावात् तदभावे चा-
 भावादिति । तद्यदि कारणभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमेतान्पि
 कारणानि वक्तव्यानि । न वक्तव्यानि । नेदं कारणवधार-
 णार्थं सूत्रमपि तु समानात्मानजातीयविशेषणार्थम् । यत्प्रत्यक्ष-
 स्यामाधारणं कारणं तदभिधीयते न पुनः साधारणं कारणं
 निवर्त्यत इति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तर्ह्यसाधारणत्वादुपसंख्येयः न
 ह्ययमतुमानादिज्ञानानां कारणं भवति । न । अनेनैव तस्योक्तत्वात् ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेनेन्द्रियमनःसंयोग उक्तो वेदितव्यः ।
 किं कारणम् ? उभयोरसाधारणत्वात् । न च यावदसाधारणं कारणं
 तावत्सर्वमभिधातव्यमित्यर्थः । अपि त्वन्यतरेणापि भिद्यत
 इति अन्यतरोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं वा विशेष-
 कत्वात् । यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्यान्यत-
 रद्विशेषकं भवति । इन्द्रियमर्थां वा तद्विशेषकं तेन व्यपदे-
 श्वात् यस्मादेदं ज्ञानमिन्द्रियेण वा व्यपदिश्यते अर्थेन वा रूप-
 विज्ञानमिति चक्षुर्विज्ञानमिति वा । न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन
 व्यपदिश्यते । न हि भवति रूपालम्बने ज्ञाने मनोज्ञानमिति ।
 यदा स्वात्ममनःसंयोगान्मानस्यो बुद्धयः प्रवर्तन्ते तदात्मना व्य-
 पदिश्यन्ते मनसा च । यच्चासाधारणं तद्व्यपदेशभाग् भवति ।
 तद्यथा । ऋत्वादिकारणसन्निधानात् प्रादुर्भवन्नङ्कुरो नत्वादिक-
 मिर्व्यपदिश्यते, अपि त्वसाधारणेन बीजेन व्यपदिश्यते यवा-
 ङ्कुर इति तथेहापीत्यदोषः । इन्द्रियमनःसंयोगस्य वाऽग्रहणं भेदे

ऽभेदात् । यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रियमनःसंयोगो न मिश्रत इति । यद्यभेदादग्रहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तद्व्याग्रहणम् एकेन्द्रियग्राह्येषु अभेदादिति भासं यथा शुद्धो गौर्मच्छतीति ? । न वक्तव्यम्(१) । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नेत्रं कारणावधारणार्थं सूत्रमिति । अनन्तुपगमाच्च । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाऽग्रहणं समानत्वात् । केन समानत्वादिति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगेन समानत्वात् । किं पुनस्तत् ? व्यपदेशाभाव इत्युक्तम् । अतीन्द्रियाधारता वा सामान्यं, यथाऽऽत्ममनःसंयोगोऽतीन्द्रियाधार एवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । विषयावृत्तिर्वा । यथाऽऽत्ममनःसंयोगो विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । मनोवृत्तिर्वा । यथा वाऽऽत्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । तस्मादिन्द्रियमनःसंयोगस्याऽऽत्ममनःसंयोगेन सामान्यादन्यतराभिधानेन वा चरितार्थत्वादनभिधानामिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् इन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वात् । अप्राप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे इत्येके । तत्र च न्यायश्रुते । अप्राप्यकारि चक्षुः सान्तरग्रहणात् पृथुतरग्रहणाद्येति । सान्तरस्पर्शस्य विप्रकुट्टदेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम् । न च चक्षुषस्तेनार्थेन प्राप्तिरस्ति । भूतविशेषस्योन्द्रियभावात् । य एवायं कृष्णसारलक्षणो भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रसादानुवृत्तीतस्तत्तृष्णापूर्वककर्मापेक्षः चक्षुरित्युच्यते । तथा चोक्तम् । “रूपोपलब्धिसंवर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेन चक्षुरभिनिर्दृष्टमनोरूपोपलब्धेः कारण भवतीति” । एवं शेषेषु । न च भूतविशेषानुवृत्तीतस्य गोलकस्य प्राप्तिर्विषयेनास्ति । तस्मात् सा-

न्तरग्रहणादप्राप्यकारीति । अपरे तु सान्तरग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति । न हि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु सान्तर इति ग्रहणं दृष्टं, दृष्टं तु चक्षुषि । पूयुत्तरग्रहणाच्च । राष्ट्रवनादिरूपं च महदुपलभ्यते । न चाक्षुषोस्तथा पृथ्ववभास इति युक्तम् । दिग्देशव्यपदेशाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवेत् दिग्देशव्यपदेशो न स्यात् । न हि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु तद्भवति । सन्निकृष्टविमकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यत् खलु गतिमद्भवति तच्च गतिमभिन्दव सन्निकृष्टमाधु प्राप्नोति विमकृष्टं चिरेण । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं दृष्टं तस्मादप्राप्यकारीति । यत् तावत् सान्तरग्रहणादिति, तदयुक्तं विकल्पानुपपत्तेः । सान्तरग्रहणमिति कोऽर्थः ? किं तावत्सान्तरस्याप्राप्तस्य ग्रहणमित्ययमर्थः, आहोस्वित्सहान्तरेण ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । अस्तु तावत् पूर्वः पक्षः अप्राप्तस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव, ततश्च हेत्वभावः । किं कारणं ? हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाऽऽक्षिप्तत्वात् । एतदुक्तं भवति । अप्राप्यकारि चक्षुः अप्राप्यग्रहणादिति न प्रतिज्ञार्थाद्विद्यते । अथ ग्रूये सहान्तरेण ग्रहणमिति । किं तदन्तरं नाम ? यच्चक्षुषा विषयेण सहोपलभ्यते इति । किमाकाशमभासो द्रव्यान्तरं वा । यद्याकाशं तत्र चक्षुषो विषयः । न ह्याकाशं चक्षुषा गृह्णते अरूपित्वात् वाय्वादिवत् । अथ रूपवद्द्रव्यमन्तरशब्दवाच्यं तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह ग्रहणमनुपपन्नम् । अथामात्रोऽन्तरशब्दवाच्यः ? स स्वतन्त्रश्चक्षुर्विषयो न भवतीति तेन सहोपलब्धावनैकपुनिकम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्माच्छून्यमभिधानं सान्तरग्रहणादिति । यैरपि विद्वत्समानैः (१) सान्तरग्रहणादित्यस्य सान्तर इति ग्रहणमित्येतद्व्याख्यानं क्रियते ।

तदप्युक्तम् । सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् । अन्य-
 धैतत्मान्तर इति ग्रहणं भवति । शरीरावधिनिमित्तत्वात् । शरी-
 रमवधिं कृत्वा सान्तरान्तरं भवतः । न पुनरिन्द्रियप्राप्तमा-
 श्तिनिमित्ते भवतः । यत्र शरीरमिन्द्रियं चोभयमर्थेन सम्बद्ध्यते तत्र
 निरन्तर इति ग्रहणं भवति । यत्र पुनरिन्द्रियमात्रं सम्बद्ध्यते तत्र
 सान्तर इति । तस्मात् सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वाच्च
 सान्तरमिति ग्रहणादप्राप्यकारिता सिध्यतीति । यदपि पृथु-
 तरग्रहणादिति, तदप्युक्तम् । सम्बन्धमात्रेण महदणोर्ग्रहणात् ।
 सम्बन्धमात्रेणैव महति वाऽणौ वा विषयभेदानुविधायी मस्य उ-
 पजायते तस्माददेश्यमेतदपीति । यत्पुनरेतदुक्तं दिग्देशव्यपदे-
 शादिति, तदपि शरीरावधिनिमित्तत्वात् प्रत्युक्तम् । यत्रेन्द्रि-
 यं शरीरं चार्थेन सम्बद्ध्यते तत्र दिग्देशव्यपदेशो न भवति ।
 दूरान्तिकानुविधानं वा । यत्र त्विन्द्रियमेव केवलं सम्बद्ध्यते तत्र
 शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं वाऽपेक्ष-
 माणस्य दिग्देशमसयाः सन्निकृष्टविप्रकृष्टमसयाश्च भवन्ति ।
 यत्पुनरेतत् शाखाचन्द्रमसोः तुल्यकालग्रहणादिति, तदपि न ।
 अनभ्युपगमात् । को हि स्वस्थात्मा शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यका-
 लग्रहणं प्रतिपद्यते । कालभेदाग्रहणान्निध्यामस्य एव उत्पलदल-
 शतव्यतिभेदवदिति । कथं पुनरवगम्यते कालभेदाग्रहणनिमित्त-
 एव युगपत्प्रसयो न पुनरेककाल एव ? इदमनुमानं आव-
 रणानुपपत्तेरिति । यद्यप्राप्यकारे चक्षुर्भवति न कुड्यकटादे-
 रावरणस्य सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात् । न च व्य-
 वहितार्थोपलब्धिरस्ति । तस्मात्प्राप्यकारीति । दूरान्तिकानु-
 विधानं चानुपलब्ध्युपलब्ध्योर्न स्यात् अप्राप्य चक्षुरर्थं गृह्णा-
 तीति यदिदमस्य दूरे अग्रहणमन्तिके च ग्रहणमुभयमेतच्च

स्यात् । दृष्टं तु, तस्मान्नाप्राप्यकारीति । विषयीभावोऽदिति चेत् ।
 न । सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । अथापीदं स्याद-
 यः चक्षुषोर्विषयीभवत्वर्थः स उपलभ्यते । यस्तु न भवति ना-
 सानुपलभ्यते इति । न च व्यवहितानां दूरानस्थितानां वाऽर्थानां
 चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति तस्मान्न ते गृह्यन्ते इति । तच्च नैवम् ।
 सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । कः सम्बन्धव्यति-
 रेकेण विषयीभावः ? केवलं भवतः सङ्गामात्रं भिद्यते नार्थ-
 इति । मयोपपत्ते सम्बन्ध इति भवताऽभिधीयते विषयीभाव इति
 न कश्चित् विक्षेप इति । अथ प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं प्रमा-
 णम् ? इन्द्रियत्वमेव । प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् प्राणादि-
 वत् । प्राणादीन्द्रियं प्राप्यकारि दृष्टं तथा च चक्षुस्तस्मात् प्राप्य-
 कारीति । अथ पुनर्न किञ्चिदिन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते तदा
 सर्वाणि पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम् । करणं वास्यादि
 प्राप्यकारि दृष्टं तथा चेन्द्रियाणि तस्मात् प्राप्यकारीणीति । अथ
 पुनर्नैवात्प्राप्य सर्वानेवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते तदा कथं ?
 सोऽपि दृष्टमामर्शानां कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रसवस्थे-
 यः । यदि खल्वेतानि कारणानि परस्परमाप्यनपेक्षाणि स्वयमनु-
 पजातशक्तिकानि कार्यमारभन्त इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न
 भवतीति वक्तव्यं अतो न कारणमप्राप्यकार्यस्तीति । अनेकद-
 ण्डचक्राद्युदाहरणं लोक इति । तस्माद्व्यवस्थितमेतदिन्द्रियार्थस-
 त्तिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ॥

अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं ? सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थस-
 त्तिकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्व्युदासार्थमाह ज्ञानमिति ।
 तच्चन्द्रियार्थसत्तिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं विषयनामधेयेनाभिधीयते इति भाष्य-
 ॥ । तत्परिनिषेधार्थमाह अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्तशब्दा-

र्थसम्बन्धस्य विषयभेदानुविधायि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, कृतशब्दार्थस-
म्बन्धस्यापि तदुत्पत्तिकाले तादृगेव । अपरे त्वव्ययदेश्यमित्यनेनानु-
मानं निराकुर्वन्ति । तच्च नैवम् । कस्मात् ? इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नमिति वचनात् । न ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनु-
मानं भवति । अतो न प्रसङ्गोऽनुमान इति । ग्रीष्मे मरीचय
इति भाष्यम् । तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्यभिचारीति । किमिदं
व्यभिचारीति ? यदतस्मिंस्तदिति भवति । किं पुनरत्र व्यभि-
चारि किमर्थः आहो ज्ञानमिति । एके तावद्दर्शयन्ति । अर्थस्य
व्यभिचारः अर्थस्तु तथा न भवतीति, तद्व्यभिचारात् तद्विषयं
ज्ञानमापि व्यभिचारीत्युच्यते इति । तच्च नैवम् । कस्मात् अर्थस्य
तथाभावात् । यत्तदुदकादिज्ञानमुपजायते मरीचिषु स्पन्दमा-
नेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति । न हि ते न मरीचयो न वा
स्पन्दन्ते किन्तु ज्ञानं व्यभिचरति । अतस्मिंस्तदिति भावादिति ।
न हि तत्रोदकमस्ति । तांस्तु मरीचीनिन्द्रियोपघातदोषादिन्द्रिये-
णालोच्य विपर्येति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति । दू-
रात् चक्षुषाऽर्थं पश्यन्नावधारयतीति भाष्यम् । तद्व्युदासार्थमाह
व्यसायात्मकमिति । न । संशयस्यानिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वक-
त्वात् । न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संशयज्ञानं भवति किन्तु
मानसः प्रज्ञः । संशीतिः संशय इति । तच्च नैवम् । संश-
यस्योभयानिमित्तत्वात् । व्रमयन्तु संशयस्य निमित्तम् आत्माऽन्तः-
करणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चेति । तत्र यदिन्द्रियार्थसन्निक-
र्षानवधारणपूर्वकं मनमाऽनवधारणं तदिह सम्बध्यते । तस्य
हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । पूर्वं तु न सम्बध्यते । यदा-
त्मान्तःकरणसंयोगाद्भवतीति । तस्मादास्ति विषयो विशेषण-
स्येति युक्तं व्यवसायात्मकमिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नामेवेवमादिलक्षणमात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति मनसोऽनिन्द्रियत्वादव्यापकेमेतत् प्रत्यक्षलक्षणमिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति ? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात् । परिपठितानि घ्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः पठितम् । तस्मान्मनो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाच्चास्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाश्चेते नानुमानिकाः लिङ्गाभावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात्कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोपसंख्यानमिति । कश्चैवमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रसक्तवाद्याह । नैष दोषः । मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति । यद्यु सूत्रेऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं ? सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयाणीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखग्राहकसंयोगाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यधर्मावेतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्मान्न भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रे चासम्भवः यदि भौतिकत्वाभौतिकत्वलक्षणाद्वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । स्वार्थे प्रसक्तविधानामिति चेत् । न । प्रत्ययवैधर्म्यात् । स्यादेवा बुद्धिः स्वार्थिक एव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवै-

यर्थात् । न हि भौतिकमित्यनेन कश्चिच्छब्दिगणो लभ्यते । तस्माद्
 व्यर्थमेतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । यत्पुनरेतत् पृथगभिधानं
 नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तोरिति । युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करण-
 त्वमिति ? समुपानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्युक्तम् । श्रो-
 त्रानाभिधानमसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वात्सर्वविषयत्वमेव
 वैधर्म्यमित्येतदेव उवाच । तन्त्रान्तरममाचाराच्च । तन्त्रान्तरे मन
 इन्द्रियमिति पठ्यते । तच्चेह न प्रतिपिध्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं
 तादिति ? न । शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः प-
 रिपठितानि तस्मात् तान्यपि न वक्तव्यानि यद्यप्रतिषेधादुपादानं
 स्यादिति । न । तन्त्रयुक्त्यनवबोधात् । न भवता तन्त्रशुक्तिः
 परिज्ञायते । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रशुक्तिः । न च
 यस्य स्वमतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता
 च परमतानुरोधेन सर्वं स्वमतं निवार्यते इति । तन्निवारणात् स्वमतं
 परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुप-
 पन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम् ।

समस्तमसमस्तं चेति सन्देहः । किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्त-
 माहो असमस्तमिति सन्देहः, कुतः ? उभयथा दर्शनात् समस्तं लक्षणं
 भवति व्यस्तं च । इच्छाप्रयत्नद्वेषमुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
 मिति व्यस्तलक्षणमेकशः प्रतिपादकत्वात् । तथा समानानेकधर्मो-
 पपत्तेरित्येवमादि व्यस्तम् । समस्तं पुनः नवनविधातोऽर्थविकल्पो-
 पपत्त्या छलमिति । समस्तेनानेन छलं लक्ष्यते । प्रसिद्धसाधर्म्या-
 त् साध्यसाधनमुपमानमिति च । लक्षणं चेदमतः सन्देहः किं
 समस्तमुतासमस्तमिति । समस्तमित्याह । यस्मादेकशानुमान-
 मुखशान्दविपर्ययसंज्ञयज्ञानानि निवर्त्यन्ते इति । यदीन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्येकशः पदमभिधीयते । योऽपमेकेन पदेनार्थः
सङ्गृहीतः स प्रत्यक्षः स्यादिति तेन पूर्वोक्तानामनुमानादीनां
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्यादिति । एवं द्वयोः पदयोः उपादाने पद-
द्वयोपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं त्रयाणां पदानां उपादाने
तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं चतुर्णां पदानां उपादाने
तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकद्वित्रिचतुष्पदपर्युदासात्
पञ्चपदपरिग्रहेण त्रिंशत्कोटीव्युदस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते ।
तत्रैकपदपरिग्रहेण तावत्पञ्च कोटयः, द्विपदपरिग्रहेण दश, त्रि-
पदपरिग्रहेणापि दशैव, चतुःपदपरिग्रहेण पञ्च । एकत्रिंशत्तमी-
षुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति । कस्मात् ? विशेषविधिमतिषे-
धयोः शेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । अयं खलु विशेषवि-
धिः प्रवर्तमानः शेषं प्रतिषेधति यथा दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीति ।
विशेषमतिषेधश्च शेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति । यथा वामेनाक्षणा
न पश्यतीति । तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे शेषमतिषेधः शेषविधानं
वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति ।

अपरे पुनर्वर्णयन्ति—ततोऽर्थाद्विज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।
तन्न । ततोऽर्थादिति यस्यार्थस्य यदिज्ञानं व्यपदिश्यते
यदि तत् एव तद्भवति नार्थान्तराद्भवति तत् प्रत्यक्षम् ।
एतेनानुमानादिज्ञानप्रपक्षितं भवति । न हि तत् एव
तद्भवति । किं तर्हि ? तत्स्थान्यतश्च तद्भवति । तत्र तावदर्थग्र-
हणं न कर्तव्यमिति । ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदार्था-
दिति । अवधारणार्थोऽर्थशब्द इति चेत् । स्थान्मतिरेषाऽवधार-
णार्थोऽर्थशब्दो भविष्यतीति । यदुक्तं भवति तत् एवेति तदुक्तं
भवति ततोर्थादिति । तन्न युक्तमेकपदस्यावधारणार्थस्य दृष्टत्वा-
त् । अम्भवत्(?) इति यथा । एतेनानुमानादिव्युदासोऽपि

प्रत्युक्तः । यत् पुनरेतत् संहतिज्ञानमनेनापसिप्तमिति तदेतन्न
बुध्यामहे कथं तदपसिप्तमिति । यदि ब्रूये रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं
घटस्य व्यपदिश्यते न ततो भविष्यतीत्यपसिप्तं, तन्न युक्तम् । न
हि रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते । रूपादिभ्य उत्पन्नं
रूपादीनां घटादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्येति न प्रसङ्गः । अथा-
प्येवं मनोरथो न रूपादिभ्यो व्यतिरिक्ताः पटादय इति । मनो-
मोदकोपभोगमात्रमेतत् । यथा तद्व्यतिरिक्ता घटादयः तथोप-
रिष्टाद्वक्ष्यामः । सर्वं च स्वविषयाद् विज्ञानं भवतीति ? ततोऽग्रह-
णमनर्थकमिति । ननु च(१) विध्याज्ञानमतस्मादपि भवति । न
ह्यतस्माच्चद्भवतीति । किं तर्हि ? अतस्मिन्चद्भवतीति । न भवता
विध्याज्ञानमपि व्यवह्रायि । ततोऽग्रहणमर्थग्रहणं चान्तरेण विज्ञान-
मात्रमवशिष्यते । तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात् । सर्वं च ज्ञानं
प्रत्यक्षं स्यात् । यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुतिं भवति तथापि ग्राह्यग्रा-
हकज्ञानयोरप्युपपन्नावाज्ञानं अप्रत्यक्षं स्यात् । नाशोत्पादौ
सममिति चेत् । तच्च न, उदाहरणभावात् । न हि समं नाशो-
त्पादे किञ्चिदुदाहरणमस्ति । विनष्टश्चार्थः प्रत्यक्ष इति स्यात् ।
तुल्यमिति चेत्—स्माम्मतिर्भवता युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति ।
तच्च नैवमुक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् स्फाटिकादिमूत्र इति ।

अपरे तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोदमिति । अथ केयं कल्पना
नाम ? जातिषोऽनेनेति । यत् किल न नाम्नाऽभिधीयते न च जा-
सादिभिर्घ्यपदिश्यते विषयस्वरूपानुविद्यायि परिच्छेदरूपात्मसंवेद्यं
तत् प्रत्यक्षमिति । ते इदं प्रष्टव्याः । अथ प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थो-
भिधीयते इति ? यदि प्रत्यक्षं ? कथमवाच्यम् । अथ न प्रत्यक्षं ?
अवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्दः । अथ प्रत्यक्षशब्देन सापान्वयमुच्यते

इति ? एतदपि सामान्यं किं प्रत्यक्षव्यतिरेक्याहोस्विदव्यतिरेकीति ।
यदि प्रत्यक्षव्यतिरेकि ? न प्रत्यक्षमुक्तम् । अथान्यतिरेकि ? कथं
नोक्तम् । कल्पनापोदशब्देनापि यदि प्रत्यक्षमुच्यते तदा व्या-
घातः । अथ नोच्यते तथापि कल्पनापोदवचनं व्यर्थं, प्रत्यक्षं क-
ल्पनापोदमिति च वाक्यम् । अथास्य वाक्यस्य कोर्थो ? यदि प्र-
त्यक्षं ? व्याघातः । कथं ? प्रत्यक्षं कल्पनापोदमिति चानेन वा-
क्येनाभिधीयते । न चाभिधेयमिति कोन्यो भदन्ताद्वक्तुमर्हति ।
अथ न प्रत्यक्षमस्यार्थः वर्णोच्चारणमात्रं तर्ह्येतादृशकथं प्रत्यक्षं क-
नापोदमिति । अनिसादिशब्दविषयत्वाच्च न सर्वथाऽवाच्यम् ।
अनित्यं प्रत्यक्षं दुःखशून्यमनात्मकं च प्रत्यक्षमिषेयां चेच्छब्दानां
विषयतामुपपाति कथमवाच्यम् । अथ नोपैति ? सर्वं संस्कृतमनित्य-
मित्येतत्तथागतेन नारुयातव्यम् । अथ स्वरूपतो न व्यपदेश्यमि-
त्येष कल्पनापोदशब्दार्थः ? सर्वे ऽर्थाः तर्हि प्रत्यक्षाः प्राप्नुव-
न्ति । किं कारणम् ? न हि काश्चित् सुशिक्षितोपि पदार्थानां
स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति । असामयिकत्वात् । सर्वस्य च वस्तुनो
द्वावाकारौ सामान्याकारौ विशेषाकारश्च । तत्र वस्तु सामान्ये-
नैवाकारेणाभिधीयते न विशेषाकारेण । विशेषानभिधानाज्ञोक्तं
भवति । न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न वाच्यः । ये तु तस्या-
साधारणधर्माः पुरुषान्तरव्यावृत्तप्रत्ययहेतवो न च तैः सहानभि-
धानाज्ञोक्तो भवति । एवं ज्ञानमपि (१) सामान्यविशेषाकारवत्
तस्य विशेषाकारेण नाभिधानं सामान्याकारेण त्वभिधानमेव ।
यदि च विशेषाकारेणानभिधानं यत् तल्लक्षणं प्रत्यक्षस्य न के-
वलं प्रत्यक्षस्य त्रैलोक्यस्यैतल्लक्षणमिति । एवं प्रत्यक्षलक्षणं नोक्तं

(१) अत्रादर्शपुस्तकं कृमिमक्षितमिति 'ज्ञान'मित्यक्षरद्वयं टी-
कादर्शनात् समुद्घृतम् ॥

स्यात् । अथ कल्पनापोदशब्देन प्रत्यक्षस्य स्वरूपमभिधीयते ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वरूपं चानभिधेयं इत्यनेन शब्देनाभिधीयते इति । अथानेन शब्देन नैव किञ्चिदभिधीयते । किमस्य शब्दस्योच्चारणसामर्थ्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोदमिति । अप्रतिपादकत्वान्मूकस्वप्नसदृशमेतत् । एवं यथायथेदं लक्षणं विचार्यते तथातथा न्यायं न सहत इति । “सत्संभवो मे पुरुषस्तेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्ष”मिति(१) एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्तत्वादलक्षणमिति । तथा चोक्तं प्रत्यक्षसूत्रं वर्णपद्भिरिति । एतेन प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थमाश्रकर्मनःप्रकाशविशेषेषु सत्स्विति प्रत्युक्तम् । तथा श्रोत्रादिरूपिरिति । किं कारणम् ? पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं यत्रान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत्प्रत्यक्षाभासमिति । एवमनेन न्यायेन यान्यप्यनुक्तानि लक्षणानि तान्येतस्माल्लक्षणानि भिद्यमानानि न लक्षणानीति । व्याख्यातं प्रत्यक्षलक्षणमिति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । अपेक्षानन्तर्ये । अनुमानविशेषणार्थं सूत्रं तत्पूर्वकमिति । अनेन समानासमानजातीयेभ्योऽनुमानं व्यवच्छिद्यत इति । तानि ते तत् पूर्व यस्य तादेदं तत्पूर्वकम् । यदा तानीति विग्रहः तदा समस्तप्रमाणामिसम्बन्धात् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्ष एव व्यवलिप्तम् इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि त्रिवेकात्(२) ते पूर्वं यस्येति, ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य

(१) ऊर्ध्वनिर्गमम् १ अ० १ पा० ४ सू० ॥

(२) अत्रापि ‘वेकादि’ति ऊर्ध्वनिर्गममादर्शपुस्तके ॥

तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे(१) । लिङ्गलिङ्गिस-
म्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षं, लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सावतो द्विती-
यालिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्युत्तरकालं स्मृतिः स्मृत्यन-
न्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वा-
भ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणं परामर्शरूप(२)मनुमानं
भवति । कः पुनरनुमानार्थः ? अनुमीयते ऽनेनेति करणार्थः ।
किं पुनरस्य फलम् ? अग्निविषया प्रतिपात्तिः । कथं पुनरन्य-
विषयं करणं अन्यविषयां क्रियां करोति ? (३)शास्त्रादिविषयस्य
मुशलादेः करणस्य इयामाके ऽभिहितमिवति । न अनियमादिति ।
यद्विषयं करणं तद्विषया क्रियेति न नियमोऽस्ति । दृष्टा हि दृ-
क्षादिविषयस्य छेदनस्यावश्ये क्रियेति । दृक्षः छिद्यते अवश्ये क्रि-
येति । कचिच्च पुनर्यद्विषयं करणं तद्विषयैव क्रिया । तद्यथा त-
ण्डुलाः पच्यन्ते पाकस्तेष्वेव । कचिच्च पुनरात्मैव भवति कर्ता
करणं क्रिया तस्यैव । तद्यथा वृक्षस्तिष्ठतीति । वृक्ष आत्मना
तिष्ठति । किमुक्तं भवत्यात्मनैवेति । यस्मादयं स्वस्थितौ करणा-
न्तरं न प्रयुक्ते । एवमन्यविषयस्य करणस्यान्यविषया क्रियेति ।
कचिच्च पुनर्यद्विषयं प्रमाणं तद्विषयैव क्रिया यदा स एवार्थः
प्रमीयते इति । किं पुनस्तस्य प्रमीयते ? प्रमितत्वात् । प्रमीयते ।
हेतुत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वाऽवगम्यत इति । तत्र । प्र-
माणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात् । यदा पुनस्तत्पूर्वं यस्य त-
दिदं तत्पूर्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वात् लिङ्गलिङ्गिसम्ब-
न्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनमम्बन्धस्मृतिर्लिङ्गपरामर्शो विशि-

(१) कतरे द्वे इति टीकासंमतः पाठः ।

(२) लिङ्गपरामर्शरूपमिति—पाठः १ पु० ॥

(३) न हि इत्यपेक्षितम् ।

प्यते तस्य तत्पूर्वकत्वात् । किं पुनस्तैस्त्रुमीयते ? शेषोऽर्थ इति । अनुमानमित्यत्र किं कारकं ? भावः करणं वा । यदा भावस्तदा हानादिवुद्धयः फलम् । यदा करणं तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति ।

लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिर्लिङ्गदर्शनं वा इति सन्देहः । एके तावद्वर्णयन्ति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिरनुमानमिति इतरैर्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनादिभिरनुगृह्यमाणा । अपरे तु मन्यन्ते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । वयं तु पश्यामः । सर्वमनुमानमनुमिनेस्तन्माननीयकत्वात् । प्रधानोपसर्जनताविवक्षायां लिङ्गपरामर्श इति न्याय्यम् । कः पुनरत्र न्यायः ? आनन्तर्यमतिपत्तिः । यस्माद्विङ्गपरामर्शोदनन्तरं शेषार्थमतिपत्तिरिति । तस्माद्विङ्गपरामर्शो न्याय्य इति । स्मृतिर्न प्रधानं । किं कारणं ? स्मृत्यनन्तरममतिपत्तेः । न हि भवति यत्र धूममद्रासं तत्राग्निमद्रासमिति । एतस्याश्च स्मृतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रहः (१) इति युक्तं वक्तुम् । तस्मात् स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽर्थमतिपादको भवतीति । एवं चोपनयस्वार्थवत्ता । यदिचायं स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं भवति, एवं सत्युपनयोऽर्थवानिति । एवं च सति वाक्याङ्गत्वमुपनयस्योक्तं भवति । तस्माद् व्यवास्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति । यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति । प्रत्यक्षपूर्वको भावभारूपः स्मृतिहेतुः संस्कारः निर्णयश्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानं प्रसज्यत इति । नैव दोषो विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तत इति तेन न संस्कारेऽग्निसङ्गः । निर्णये तु भवथा कदाचित् प्रमाणं कदाचित् फलम् । स्वविषयपरिच्छेद-

कत्वात् प्रमाणमिति ।

त्रिविधमिति । अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रान्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तिः यथा अनित्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्मादिबाह्यकरणप्रसङ्गात् घटवदिति । अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीनो यथा सर्वानित्यस्वत्वादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अस्त्य हि विपक्षो नास्ति । व्यतिरेकी विवक्षितव्यापकत्वे सति सपक्षाभावे सति विपक्षावृत्तिः । यथा नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकं अभाणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत्त्वानामन्यतोदृष्टं चेति । पूर्व साध्यं तद् व्याप्त्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत् । साध्यतज्जातीयः शेषः तद्यस्यास्तीति तद् शेषवत् । पूर्ववन्नाम साध्यव्यापकं शेषवदिति समानेति । सामान्यतश्चादृष्टम् । चशब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेत्पेवं चतुर्लक्षणं पञ्चलक्षणमनुमानमिति ।

अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति । तत्र पूर्ववन्नाम यत्र कारणेन कार्यमनुमीयत इति भाष्यम् । किं पुनरिदमुक्तं भवति कारणेन कार्यमनुमीयत इति ? यदि तावदपमर्थः कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति, तन्नास्ति, न हि कारणं पृष्ट्वा स्वस्थात्मा कश्चित् कार्यं प्रतिपद्यत इति तथा च व्याहृतं भवतीति । अथ पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । एतदपि नास्ति । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात् । तन्तवः स्वावयवेषु अंगेषु, पटः तन्तुप्तिवति । कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति श्रुवाणोऽनुमानमुद्रां भिनत्ति । का पुनरियमनुमानमुद्रा ? नानुपलब्धे न निर्णीते न्यायः प्रवर्तत इति । यदि कारणदर्शनात्

कार्यमनुमीयते अनुपलब्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तत इति स्यात् । तथा च व्याहृतं स्यात् । नानभ्युपगमात् । क एवमाह कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति । को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । कार्यं तु कारणविशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयत इति सूत्रार्थः । तथा च न मुद्राभेद इति । एवं शेषवदादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि कारणं कार्यस्याद्भूतमनुमीयत इति । कथं पुनः शेषशब्देन कार्यमुच्यते ? द्वयोरनुमानभावेनोपक्षिप्तयोः कारणस्योपयोगात् अनुपयुक्तं कार्यमिति कार्यं शेषशब्दवाच्यम् । उदाहरणं मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमानम् । कथं पुनरस्य प्रयोगः ? वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भीरध्वान-
पथे सति बहुलबलाकावत्त्वे सति अचिरप्रभावत्वे सति उन्नति-
मचवात् वृष्टिमन्मेघवदीदिति । नद्याः पूर्णत्वं शेषवदुदाहरणम् । कथं पुनरेतन्नदीपूरो नद्यां वर्तमान उपरि वृष्टिमदेशमनुमापयति ? व्य-
धिकरणत्वात् । नैवोपरि वृष्टिमदेशानुमानं नदीपूरः । किं तर्हि ?
नद्या एवोपरि वृष्टिमदेशसम्बन्धित्वमनुमीयते नदीधर्मेण । उपरि
वृष्टिमदेशसम्बन्धिनी नदी स्रोतःशीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाद्यादि-
वहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णवृष्टिमन्नदीर्वादिति । भावेप्यति भूता
वेति कालस्याविवक्षितत्वात् यः कश्चित् काल उपादेय इति ।
सामान्यतोदृष्टं नाम अकार्याकारणीभूतेन प्रभाविनाभाविना वि-
शेषणेन विशेष्यमाणो धर्मी गम्यते तत् सामान्यतोदृष्टं यथा बला-
कया सलिलानुमानम् । कथं पुनर्बलाकया सलिलानुमानम् ? यावा-
नस्य देशो बलाकयाऽजहद्वृत्तित्वेन प्रसिद्धो भवति तावन्तपन्त-
र्भाव्य वृक्षादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन साधयति ।

अपरे तु मन्यन्ते सामान्यतोदृष्टं आदिसस्य गत्यनुमानमिति । तन्न
बुद्ध्यामेहे । कथमनुमीयते ? यदि तावद् गतिमानादेस इति अस्य

गतिरनुमीयते । तत्केन प्रतिपद्यते । न ह्यादित्यस्य गतेश्च किञ्चित्
सम्बन्धि लिङ्गमास्ति । न चासम्बन्धोऽर्थोऽनुमानं शक्यत इति सर्वं
सर्वेणानुमीयेतेति । अथ देशान्तरमाप्तिर्लिङ्गमिति ? तन्न । अदृष्टत्वात् ।
न हि सवितुः कश्चिदेशान्तरमाप्तिं पश्यति । देशान्तरं खल्वा-
काशादि दिग्देशो वा । उभयं चाप्रत्यक्षम् । न चान्या गतिर-
स्ति । तस्मादेशान्तरमाप्तिर्दर्शनमयुक्तम् । सर्वत्र खल्वयमादित्य-
स्य मण्डलमेव केवलमुपलभते । न च वस्तुमात्रदर्शनादनुमानं यु-
क्तम् । अपि च केनचित् प्रकारेण आदित्यस्य गतिः शक्या
द्रष्टुं उपलब्धिपक्षणमाप्तत्वात् । न पुनर्देशान्तरमाप्तिर्निसाती-
न्द्रियत्वात् । न हि कदाचित् मत्स्यसामत्यक्षवृत्तिः संपोगो भवति
प्रत्यक्षः । अथ देवदत्तस्य देशान्तरमाप्तिर्दर्शनेनादित्यस्य गत्य-
नुमानं सामान्यतोदृष्टमिति मन्यसे न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां
गत्यनुमाने हि मवानपि गच्छतीत्येवं किमिति नानुमीयते । नैवेद-
मादिसगत्यनुमानं साक्षात् । किं तर्हि ? देशान्तरमाप्तिमनुमाय तया
गत्यनुमानमित्यदोषः । देशान्तरमाप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति
क्षयवृद्धिमत्ययाविषयत्वे च मारुमुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदे-
शासम्बन्धादनुत्पन्नादविहारस्य परिवृत्त्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् । म-
त्स्यादेवैतत्सर्वमास्ति स च देशान्तरमाप्तिमान् एवं चादित्यः त-
स्मादेशान्तरमाप्तिमानिति । अनया देशान्तरमाप्त्या अनुमितया
गतिरनुमीयते इति । देशान्तरमाप्तिमच्चे वाऽनुमानं देशान्तरमा-
प्तिमानादित्यः अचलचक्षुषो व्यवधानानुपपत्तौ दृष्टस्य पुनर्दर्श-
नाविषयत्वात् देवदत्तवदिति । एके तावद् दिक्प्रत्यक्षत्वे ऽनु-
मानं प्रपद्यते । प्रत्यक्षा दिक् अदृगुत्वा व्यपदेशाच्चन्द्रवदिति ।
तद्य न । अरूपित्वात् । अरूपा दिक् कथं व्यापकरणप्रत्यक्षा
मविष्यति । कथं तर्हि अदृगुत्वा व्यपदेशो ? दिग्देशमप्यन्धिषु दृ-

क्षादिषु दिग्ब्यपदेशात् । ये दिग्देशसम्बन्धिनो वृक्षादयस्तान् दिगित्युपचरन्ति आदित्येन सहोपलब्धेः । प्राचीत्यर्थं शब्दः आदित्यसम्बन्धविशिष्टदिग्देशे वर्तते । तेनाद्येनादित्यदर्शनेन सह वृक्षादीनुपलभते तान् प्राचीत्युपचरन्ति उपवर्त्य चाङ्कुरा व्यापादिशन्ति ।

अथवा त्रिविधमिति लिङ्गस्य मसिद्धसदसन्दिग्धतामाह । मसिद्धमिति पक्षे व्यापकं, सदिति सजातीये अस्ति, असन्दिग्धमिति सजातीयाविनाभावि । अथवा त्रिविधमिति नियमार्थं अनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदादिना संग्रह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधा भिन्नमिति ? अन्वयव्यतिरेकि द्विधा सजातीये सदेव सदसच्च । अन्वयपि द्विधैव । एवं व्यतिरेक्येकरूपम् सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा भिन्नमनुमानं कालभेदेन पञ्चदशधा भवति । तदपि पुनः पुरुषभेदानुविगानात् षष्टिभेदं भवति । तस्य स्वान्तर्गणिकोऽनन्तभेद इति । सोऽयमनुमानभेदः एवंभिन्नस्त्रिविधमित्यनेन सदृष्टीत इत्यतो नियमार्थं त्रिविधग्रहणमिति ।

पूर्ववादित्युक्तं किं पुनरत्र पूर्ववत् । किं कार्यं उत कारणं, यदि पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं पूर्ववत् मामोति । ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः । पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववदिति धूमो न पुनः कार्यम् किं तर्हि ? ज्ञाने, ज्ञानस्य पूर्वं विषयः । तदिदं पूर्ववदिति तेन कार्यानुमानमिति । एवं शेषनदादिपरि तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवति । अथवा पूर्ववदिति चतिप्रलय एव यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोर्थः तथानुमानेनापि तमेवार्थं प्रतिपद्यत इति पूर्ववदृष्टो भवति ।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा तेनैव धूमेनाग्निं

प्रतिपद्यत इति । किं पुनरनेन धूमेन प्रतिपद्यत इति ?
 किमग्निं उत देशं उत सत्ताम् उताग्निमन्तं देशम् । तत्र
 न तावद्गिनि प्रतिपद्यते । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । ना-
 ग्निर्धूमस्य धर्मः न वाग्निधर्मो धूमः प्रतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्व-
 मस्ति । एतेन सत्ता देशश्च व्याख्यातः । अग्निसत्तायाः प्रती-
 तत्वात् देशस्य चेति । अग्निमान् देश इति चेत् । न । धूमस्यातद्ग-
 र्मत्वात् । अथापीदं स्यात् अग्निमान् देशो धूमेनानुमीयते । तच्च
 नैवम् । कस्मात् ? अतद्दर्पत्वात् । न हि धूमोऽग्निमतो देशस्य धर्मः ।
 न चाग्ने(१)देशमात्रसम्बन्धो न प्रतीतः । अपमग्निमानिति
 चेत् । न । तस्यादृष्टत्वात् । देशविशेषोऽग्निपक्षयाऽनुमीयते न
 देशमात्रं, न तस्यादृष्टत्वात् । न ह्ययं देशविशेषं पश्यति केवलं तु
 शून्यमभिधानमुच्चारयति । अयं देशोऽग्निमानिति । न च धूममात्र-
 मग्निमितिपादकं धूममात्रे वायं पश्यति । अतो देशविषो नानुमेयः ।
 अविनाभावेन प्रतिपादयतीति चेत् । अथापीदं स्यात् अविना-
 भावोऽग्निधूमयोरतो धूमदर्शनादग्निं प्रतिपद्यत इति । तन्न । वि-
 कल्पानुपपत्तेः । अग्निधूमयोरविनाभाव इति कोऽर्थः ? किं कार्य-
 कारणभावः उतैकार्यसमवायः तत्सम्बन्धमात्रं वा । अस्तु तावत्
 पूर्वः कार्यकारणभाव इति । तन्न । अतद्दृष्टित्वात् । न हि धूमोऽग्नौ
 वर्तते नाप्यग्निधूमे । स्वकारणदृष्टित्वात् । अतो न कार्यकारण-
 भावः । नैकार्यमपरापोपि । ताभ्यामन्यस्यानारम्भात् । न हि
 भिन्नजातीयाभ्यां द्रव्यमारभ्यते । न च तावन्यत्र वर्तते स्वकारण-
 दृष्टित्वादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रं तत्र वर्तन इति ? तदप्यनुमातुं न
 शक्यत इति । कथम् ? यदि तावदयं कुरुते(२) अस्ति सम्बन्धोऽग्नि-

(१) न चाग्ने—पा० १ पु० ।

(२) प्रयोगमिति शेषः ।

धूमयोरिति । तन्न । अपतीतत्वात् । अनग्निकस्यापि धूमस्य दर्शनात्तन् सम्बन्धानुमानम् । रूपस्पर्शवत् साहचर्यं भविष्यति ? न । उभयोर्व्यभिचारित्वात् । अनग्निर्धूमो दृष्टोऽधूमश्चाग्निरिति उभयं व्यभिचारि तस्मान्न साहचर्यमिति । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । न चान्वा गतिरिति । तस्मान्न धूमेन वह्निस्तुमीयते । लोक विरोध इति चेत् यादे धूमेनाग्नेरनुमानं न भवेत् ननु लोको विरुद्धयत इति चेत् नास्ति विरोधो धूमविशेषेणाग्निविशेषणस्य धूमस्य प्रतिपाद्यत्वात् । कथं पुनरयमग्निर्धूमविशेषणं भवति ? यदा गुणभूतो भवति । अनुमेयोग्निमानयं धूम इति । धूमविशेषेणामाधारणेनानुमीयत इति । उभयं हि तदा मससं धूमश्च तद्रताश्च सातत्यसंहत्यूर्ध्वगतिस्वभावादयो धर्मा इति । ते चैते धूमधर्मा धूमवृत्तयोऽप्रसिद्धं धूमधर्ममनुमापयन्ति । सर्वस्यानुमेयस्य वस्तुनो धर्मी प्रतिपादकश्च धर्मः प्रसिद्धो भवति । यथा शब्दस्यात्मसत्ता प्रसिद्धा कृतकत्वं च धर्मस्त्वनित्यत्वलक्षणोऽप्रसिद्ध इति । तद्विशेषणोऽयमनुमीयत इति ।

शेषवन्नाम परिशेष इति भाष्यम् । न, कर्म शब्दः शब्दान्तरहेतुत्वादित्युभयव्यावृत्तेरसाधारणं न हि शब्दान्तरहेतुत्वं कर्मणि नाकर्मणीति । न आन्वर्थत्वात् । शब्दान्तरहेतुत्वमित्यस्य समानजातीयारम्भकत्वादित्यर्थः । तथा च न दोषः । सामान्यतोदृष्टं नाम यत्राप्रसङ्गे लिङ्गलिङ्गिनोरिति भाष्यम् । लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धोऽप्रत्यक्ष इति किं ? यदाऽनुमीयते तदा अप्रसङ्ग आहो न कदाचित्प्रत्यक्षो, यदि यदाऽनुमीयते तदाऽप्रत्यक्षः सर्वमनुमानमेवमिति विशेषणमनर्थकम् । अथ न कदाचित् प्रत्यक्षः ? कथं तर्ह्यनुमानमत्र भवतीति । व्याहृतं च भवति । नानुपलब्धे न निर्णीत इति । न । वि-

शेषणभूतस्यामत्यक्षस्य सर्वदानुमेयत्वात् । यदितरधर्मदर्शनात्
धर्मिणोऽधिगतिसाधनं तत्सामान्यतोदृष्टं यथा इच्छादिभिरात्मा
इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति । आत्मा च विशेषणं गुणभूत
इति । इच्छादीनां गुणत्वं मनीषो धर्मः । तेन धर्मेणात्मगुणविशि-
ष्टानेव इच्छादीननुमिमीते । परतन्त्रा इच्छादयो गुणत्वात् रूप-
वत् । पारतन्त्र्यमतिर्वाच्यस्मादनुमानात् आत्मतन्त्रता तु कुतः ?
आत्मतन्त्रता परिशेषात् आत्मसंवेद्यत्वात् बाह्यकरणामत्यक्षत्वाच्च ।
न पृथिव्यादिषु, पृथिव्यादिगुणाः आत्मपरात्मप्रसङ्गाः बाह्यकर-
णप्रसङ्गाश्च आत्माऽबाह्यकरणप्रसङ्गाश्चेच्छादयः तस्माच्च पृथि-
व्यादिष्वकाशान्तेषु, न दिक्कालमनःसु, तद्गुणानां तद्गतीन्द्रि-
यत्वात् । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । आत्मा शेषः । तस्मात् त-
त्तन्त्र इति ।

सद्विषयं च मसक्षं सदसद्विषयं चानुमानमिति भा-
ष्यम् । किं तावद्धर्मिणमभिप्रेत्यायं भेद उक्त धर्ममिति । यदि
तावद्धर्मिणमभिप्रेत्येति न कदाचिदसाद्विषयमनुमानम् । न हानुप-
लब्धमामान्ये अर्थे अनुमानं भवतीति इत्युक्तं न चामनः सामान्य-
दर्शनमस्ति । अथ धर्ममभिप्रेत्य ग्रन्थे ? धर्मा अपि त्रिविधा भवन्ति ।
विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्वतन्त्राश्चेति । तत्र विधीयमानो
धर्मः पृथिव्या गन्धवत्त्वं प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्या गन्धवत्त्वं
स्वतन्त्रः ममवाचिनां सप्रवाय इति । कथं पुनः स्वतन्त्रः ? तम-
वायान्तराभावात् । यदि यत्र वर्तते तद्गृह्या वर्तते । न च तमवा-
यस्य हांत्तरस्ति । अथ तमवायान्तरं स्यात् ममवायस्य, तस्यापि
तमवायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् व्यवस्थावामाद्य एव व्य-
वस्था । किमिदं श्रद्धयानेन मभिप्रेत्यमनाश्रितः ममवाय इति
आदोऽस्वन्यायो बाध्यस्ति । न मन्देहः, अस्त्येव न्यायः, पक्षप-

दार्पणशब्दविषयत्वात् । परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति
 न्यायः व्यापकत्वे सतीदनुद्दिनिमित्तत्वात् आत्मवत् । यदि
 पुनराश्रितः समवायः स्यात् ? ततः किं स्यात् कार्यमनाधारं
 स्यात् । कथमिति ? पूर्वं तावत्कार्यमात्मानं लभते पश्चात्
 कारणेषु समवायेन वर्तत इति । प्राग्वृत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति ।
 समवायश्च कार्यकारणयोर्वर्तत इति दृष्टिरस्य वाच्या । न हि
 वर्तमानं किञ्चिद्वृत्तिमद्वृष्टम् । भासित्वात् संयोगवद्वर्तत इति चेत् ।
 न । व्याघातात् । भासितः संयोगो वर्तत इति किमयं भासिधर्मः
 आहोस्त्वित् कार्यधर्म इति । वयं च ध्रूपः कार्यधर्मो न
 भासिधर्म इति । तथा कार्यान्तराण्यपि भासिमन्ति सन्तीति ।
 यदि पुनरितं दृष्टिः भासिधर्मोऽप्यविष्यत् भासैरपि प्राप्य-
 न्तरमभविष्यादित्यवनस्थादोषः । भासैर्दृष्टिमत्त्वात् । न चैतामनव-
 स्यां काश्चिज्ज्ञातः प्रतिपादयितुं प्रमाणाभावादिति । समवायश्च
 समवायान्तरेण वर्तते इति पुत्राणः शास्त्रं बाधते “तत्त्वं भावेन
 व्याख्यात”मिति । सम्बन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धोऽवतिष्ठति इति न प्र-
 माणमस्ति । न नास्ति । व्याप्तिनिमित्तानां निवृत्तेः व्याप्तिनि-
 मित्तान्यस्य निवर्तन्ते । न समवायः अकृतत्वात् । अकृतकः स-
 मवाय इति च कार्यस्थाधारस्वत्वेनानुमीयते । यद्ययं कृतकः
 स्यात् कार्येण सहोपादानादनाश्रितं कार्यं स्यात् । अयं का-
 र्यात् पूर्व भवतीति ? तथापि कस्येति वाच्यम् । अयं पश्चाद्
 भवतीति ? कार्यानाधारतादोषस्तद्वस्यः । तस्मात् स्वतन्त्रः समवाय
 इति सिद्धम् । तत्र प्रतिविध्यमानधर्मविषयमनुमानं असाद्विषयं न
 पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रविषयम् । भवतीत्यसाद्विषयमिति चेत् भवति
 जायत इत्येकोऽर्थः । न । आपमानार्थानभ्युपगमात् भवति विद्यत
 इति । एवं तावद् व्यवस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति ।

अग्रे तु ब्रुवते नान्तरीयकार्यदर्शनं तद्विदोनुमानमिति ।
 अस्यार्थः । योर्थो यमर्थमन्तरेण च भवति, स नान्तरीयः
 नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति नान्तरीयकार्यः । तस्य दर्शनं तद्विदो-
 नुमानं यस्तं वेद तन्नान्तरीयकोयमिति । अत्रार्थग्रहणमतिरिच्यते ।
 न हि नान्तरीयकः स्यार्थ इति । नान्तरीयकार्य
 इति च समासपदमेतत् । तत्र यदि षष्ठीसमासो नान्तरी-
 यकस्यार्थ इति, नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वं, तस्यार्थो धर्मः प्र-
 योजनं वा । यदि धर्मः कृतकत्वस्यार्थः । सस्वमेयत्वाभिधेयत्वा-
 दनुमानं प्राप्तम् । अथ प्रयोजनमनित्यत्वमतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः । अथ
 बहुव्रीहिः नान्तरीयकोर्थो यस्येति, तत्रापि कृतकत्वं नान्तरीयकं
 तद्यस्य स हेतुः प्राप्तः । तच्च कृतकत्वं घटादेः शब्दस्यानित्य-
 त्वस्य वा । यदि घटादेः, घटादिर्हेतुः प्राप्तोऽनित्यः शब्दो घटा-
 दिति । अथ शब्दस्य, शब्दो हेतुः प्राप्तः अनित्यः शब्दः श-
 ब्दात् । अपानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं धर्मः । तथाऽप्य-
 नित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति प्राप्नोति अनित्यत्वस्यार्थः कृतकत्व-
 मिति । सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वे न हेतुः । अथ सामानाधिक-
 रण्यं नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति, तथाऽप्यसमर्थः समासः विशेषण-
 विशेष्यनिष्पत्तिर्भवत् । उभयपदव्यभिचारे सति सामानाधि-
 करणो भवति नीलोत्पलवत् । नीलशब्दस्याप्यनेकार्थवृत्तित्वात्
 उत्पलशब्दस्यापि तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति । न पुन-
 रिह नान्तरीयक इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोऽर्थोऽनर्थ इति यतो-
 ऽर्थग्रहणं समर्थं स्यादिति । एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामाना-
 धिकरण्यं । यथा पृथिवी द्रव्यं । अत्रापि उभयपदव्यभिचारः
 प्रधानाद्भावभेदेन द्रव्यशब्देन द्रव्यमुच्यते द्रव्यत्वं च । पृथिवी-
 शब्देनापि प्रधानाद्भावविशेषायां द्रव्यमुच्यते पृथिवी पृथिवीत्वं

चेति उभयपदव्याभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति युक्तमुक्तम् । इदं पुनर्न युक्तं नान्तरीयकार्यदर्शनमिति । कस्मात् ? अर्थप्रत्यापनार्थत्वाच्च प्रयोगस्य—अर्थप्रत्यापनार्थं हि शब्दप्रयोगमिच्छन्ति । नान्तरीयकमित्युक्ते अर्थो गम्यते । अतो न युक्तो ऽर्थशब्द इति । तद्विद इति च न युक्तं नैवान्यथा नान्तरीयक इति । न हि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति । अतस्तद्विद इत्यपि न वक्तव्यम् । एतेन तादृगविनाभावि धर्मोपदर्शने हेतुरिति प्रत्युक्तम् । कोऽन्तिदेशार्थः ? यथा नान्तरीयकार्यदर्शने ऽर्थग्रहणमयुक्तं तथा धर्मग्रहणमपीति । उदाहरणं तु यथा धूमोऽग्नेरिति । एतच्च न सम्भवतीत्यनेकधा वर्णितम् । अपरे तु मन्वन्ते—

“ अनुमेये ऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसती”

त्यनुमानम् । एतेनानुमेयैकदेशवृत्तेरपि सद्रूपहीनत्वादलक्षणम् । यथाऽनेसाः परमाणवो गन्धवत्त्वाद् घटवत् । अनुमेये सद्भाव इत्यभिधानादपसङ्गः । नापसङ्गः एकदेशवृत्तेस्तद्धर्मत्वात् विपक्षैकदेशवृत्तिवत् । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो न विपक्षे नास्ति एवं पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्व्युदासो यत्रः कर्तव्यः । न कर्तव्योऽवधारणाद्वृत्तेः । अनुमेये सद्भाव इत्यवधारणे द्वे । किमनुमेय एव सद्भावोऽथानुमेये सद्भाव एव । किं पुनरेतेन पूर्वणावधारणेन क्रियते किमप्यनुमेयो निवर्त्यते अथ सम्भवो ज्ञाप्यते, उभयथापि नावधारणार्थो, विनापि तदधिगतेर्विनाप्यवधारणेनायमर्थो गम्यते अनुमेये सद्भावोऽसद्भावो नेति । न चैकदेशवृत्तिर्निराकृत इत्यवधारणं व्यर्थं उत्तरपदवाचा च । अथोत्तरमवधारणमवगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः तथाप्यनुमेयमवधारितं व्याख्या न धर्मो, यत एव करणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति । स-

म्भवव्याप्त्या चानुमेयं नियतं, व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां च सम्भवः
 प्रसृतः । द्वौ राशी विष्यमाणौ तत्तुल्यो विपरीतश्च । तत्र नास्ति-
 ताऽसतीत्यनेन विपरीतान्नित्यत्वनाम् तत्तुल्ये सद्भाव इति किमर्थ-
 मारभ्यते । न ह्यनेनाप्राप्तं किञ्चित् प्राप्यते । तत्तुल्ये च सम्भवमात्रं
 विवक्षितमिति । सम्भवमात्रं च व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामनियतेन
 सम्भवेन लभ्यते । अथ तत्तुल्ये सद्भाव इत्येतदप्यवधारणा-
 र्थमारभ्यते, किं पुनरत्रावधारणे ? किं तत्तुल्य एव सद्भा-
 वः तत्तुल्ये सद्भाव एवेति । यदि तत्तुल्य एव सद्भाव इति
 सद्भावोऽवधारितः । तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः । न हि
 भवति देवदत्तमेव भोजय यश्च दत्तं च तथेहापि तत्तुल्य एव स-
 द्भावः अनुमेये चेत्सुम्नत्तवावयम् । अथ तत्तुल्ये सद्भाव एव
 तत्तुल्यैकदेशश्चेरहेतुत्वं यस्तज्जातीयस्यैकदेशवृत्तिः मयत्रना-
 स्तरीयकत्वादित्येन स हेतुरिति प्राप्तं । असति नास्तित्येति चा-
 सम्प्रधार्य प्रोक्तं यदसत्स्वरूपमेव तज्जास्ति । न ह्यसदाधारो भ-
 वति यतस्तत्प्रतिषेधः स्यात् । एतदप्यवधारणार्थमारभ्यते ?
 किमवधार्यते ? नास्तितैवास्त्येव चेति । यदि तावज्जास्तितैवाऽस-
 तीति व्यर्थं अनुक्तेषु तदधिगनेः । अनुक्तेष्वेतद्गम्यते ऽसति ना-
 स्तीति । अथ पुनरसत्त्वेव नास्तिता ? गौर्बिपाणिस्वादिस्यपमपि
 हेतुः प्राप्नोति । एवं ह्यसत्येव नास्ति न पुनर्नास्त्येव । यदप्ये-
 कद्विपदपर्युदासेन सप्तिकासम्भवे यदप्रतिषेधमुक्ता त्रिलसणी
 हेतुराभिधीयते एतदपि द्विपदयुक्तपोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् द्विपदयु-
 क्तस्य च व्यतिरेकिण एकस्य हेतुत्वादयुक्तपनभ्युपगतानित्य-
 यक्षस्य कृतकत्वप्रत्ययचान्तराधिक्यत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षाभा-
 वादेत्प्रभवतः । व्यतिरेक्यपि तत्तुल्यासम्भवात् द्विपदयुक्तश्च
 भवति । हेतुश्चेति । यथा नेदं निरात्मकं जीवञ्छरीरं अपाणि-

त्वमद्वात् । अतोऽव्यापकत्वादलक्षणमेतदिति । एतेन सम्बन्धा-
देकस्मात् प्रसक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणं प्रत्युक्तम् । क-
थमिति ? न ह्येकस्मात् प्रसक्षादनुमानं भवति । अथापि सम्ब-
न्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादिति । एतदपि नैव, न ह्ययं तदा सम्बन्धं
पश्यति यदाऽनुमिमीत इति । अथ पूर्वं दृष्टमिति ? तथाप्य-
नुपलब्धलिङ्गस्यानुमानं(१) प्रसज्येत । न चान्या गतिरस्ति । रूपेण
च स्पर्शानुमाने स्वरूपिण्याकोपः । न ह्ययं रूपस्पर्शयोः सम्ब-
न्धमुपलभते । अथैकार्थसमवायः सम्बन्ध इति ? सोऽपि स्वदर्श-
नव्याघातादुक्त इति । न हि रूपस्पर्शावेकस्मिन्नर्थे वर्तते । यत्र
रूपं तत्र स्पर्श इति एतदपि नास्ति । न कचिद्रूपं स्पर्शो वा ।
परस्पराधाराधेयत्वेन स्यादिति चेत् । परस्पराधाराधेयभावेपि
न रूपं स्पर्शं न स्पर्शो रूप इति । एतेन सप्तविधः सम्बन्ध इति
प्रत्युक्तम् । न हि कार्यकारणभानादीनां सम्बन्धानां रूपस्पर्-
शयोरन्यतरः सम्बन्ध इति रूपेण स्पर्शानुमानं युक्तमित्यतो-
ऽव्यापकत्वादलक्षणमिति निश्चितमनुमानम् ॥

अयोपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः पूर्ववत्(२) । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति-प्रसिद्धं साधर्म्यं
यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गव-
यः तस्मात् साध्यसाधनमिति । समारूपासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमाना-
र्थः(३) । किमुक्तं भवति ? आगमाहितसंस्कारस्मृतिपेक्षं सारूप्य-

(१) तथाऽप्युपलब्धसम्बन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानुपल-
ब्धलिङ्गस्यानुमानम् - इत्ययं पाठस्तात्पर्यटीकायाम् ।

(२) समानासमानजातीयव्यवच्छेद इत्यर्थः । (३) फलम् ।

ज्ञानमुपमानम् । यदा ह्यनेन श्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति, मसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये पुनर्गवा साधर्म्यं पश्यतोऽस्य भवत्ययं गवय इति समारूपासम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपमानं भिद्यते । कथामिति ? यदा तावुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यन्ति तदा ह्ययमनेन सरूप इति प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । यदा ऽपि शृणोति यथा गौरेवं गवय इति, तदा ऽस्य शृण्वत एव बुद्धिरूपजायते केचिद् गोधर्मा गवये ऽन्वयिन उपलभ्यन्ते केचिद्व्यतिरेकिण इति । अन्यथा हि यथा तथेतेष्व न स्यात् । भूपस्तु सारूप्यं गवा गवयस्य इत्येवं प्रतिपद्यते । तस्मान्नोपमानं प्रत्यक्षागमाभ्यां भिद्यत इति । गवागवयसादृश्यं प्रतिपद्यते गवयसत्तां वेति अहो ? प्रमाणाभिज्ञता भदन्तस्य । गवा गवयसारूप्यप्रतिपत्तेस्तु सङ्ग्राहसङ्ग्राहसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति सूत्रार्थः । तस्मादपरिज्ञाय सूत्रार्थं यत्किञ्चिदुच्यते ॥

अथ शब्दः । आप्तोपदेश इति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा । साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः तथा सह वर्तत इत्याप्तः । स्वर्गापूर्वदेवतादिषुपदेशो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात्—यदि साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः स्वर्गापूर्वदेवतादीन् न कश्चित् पश्यतीति तत्प्रतिपादको व्यवहारो न स्यात्, तस्मादाप्तव्यासावुपदेशश्चेति युक्तं नाप्तस्योपदेश इति । नैव दोषः । न ब्रूमोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षाः स्वर्गादय इति । अपि तु यस्य प्रत्यक्षाः तस्योपदेश इति । कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इति ? ब्रूमः (१) मान्यान्विशेषवत्त्वात् आश्रितत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षा इति । यदा-

(१) न्यायमिति शेषः ।

श्रितं तत्कस्यचित् प्रसङ्गमिति । परार्थत्वात्—यत्परार्थं तदपि
 कस्यचित्प्रत्यक्षमिति । वस्तुत्वादागमविषयत्वात्—यद्वस्तु यच्च
 कथ्यते तत् कस्यचित्प्रत्यक्षं भवति यथा घटादि । अनित्यत्वात्
 कस्यचित्प्रसङ्गा इति । आसिद्धमपूर्वस्यानित्यत्वम् । न । प्रापणा-
 नुपपत्तेः । यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य प्रसङ्गात्प्रापण-
 मिति । यादे पुनरनित्यौ, विषयमानयोरुपभोगात् प्रसङ्गे सति
 विषयमानकर्माशयान्तराभावात् पूर्वशरीरात् प्रत्यक्षं मनस, व-
 त्तरशरीरे सम्प्राप्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः तस्मात् नित्याविति ।
 नित्ये वाऽपूर्वे परिकल्पिते तस्य साधारणता असाधारणता वा
 वक्तव्या । यदि साधारणता ? सर्वमाणि साधारणोऽभ्युदयः स्यात्
 न वाऽन्यत्रियामकमास्ति क्रियालोपश्चेति । नित्यत्वे व्यञ्जकभेदा-
 श्चोभयदोषः—नित्यत्वे साधारणत्वे वा अदृष्टस्य न साधारणो-
 ऽभ्युदयो नापि क्रियाविलोप इति । कस्मात् ? व्यञ्जकभेदात्, नि-
 त्यमप्यपूर्वं योऽभिव्यनक्ति तस्य फलमभिव्यक्त्यर्थं क्रियेति ।
 अतो न क्रियालोप इति । येन यदभिव्यज्यते तस्यैव तत्फलदा-
 तु भवतीति दृष्टम् । न दृष्टम् । न हि देवदत्तमकाशितं घटं य-
 ज्ञदत्तो न पश्यति । नित्यस्य वाऽपूर्वस्य काऽभिव्यक्तिः ? कि-
 मुपलब्धः अथफलप्रदानसामर्थ्यं आहोस्विदावरणापगमः । य-
 द्युपलब्धिः सा नास्ति । न हि कदाचिदप्ययमपूर्वं पश्यति अती-
 न्द्रियत्वात् । अथ फलप्रदानसामर्थ्यमभिव्यक्तिः ? फलप्रदानसा-
 मर्थ्यं किमपूर्वमयापूर्वधर्म इति । यद्यपूर्वं न हि किञ्चित्कृतं, अ-
 यापूर्वधर्मः तद्व्यतिरेकेणाप्यन्यदपूर्वमित्यत्र किं प्रमाणम् ? वयं
 तु पश्यामः यतः फलं तदपूर्वमिति । अथावरणाद्यपगमोभिव्य-
 क्तिः ? किमस्यावरणमिति वक्तव्यं न ह्यतीन्द्रियाणामर्थानामा-
 वरणसम्भवासम्भवौ चिन्त्येते । एतेन, प्रतिपूरुषं नित्यत्वं

मतिपिदं वेदितव्यम् । कथमिति ? तत्रापि क्रियाविलो-
पदोषः व्यञ्जकस्य चामामर्श्वमिति । उत्कर्षार्थी च म-
रुत्तरयुक्ता नित्यस्याभेदत्वादिति । व्यञ्जकभेदानुविधानाभे-
द इति चेत् । न । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । अथापीदं स्यात् एकम-
प्यपूर्व व्यञ्जकभेदानुविधानाभिन्नमिव भवति तदभेदादुत्कर्षार्थ-
कर्षो भवत इति । एतदपि नास्ति । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । न
ह्येकं किञ्चिद्व्यञ्जकभेदानुविधायि दृष्टं यत् एवं स्यादिति । ननु
च खड्गादिभेदानुसृत्यभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो, न दृष्ट इति धूमः ।
किं पुनस्तद्वदि न दृष्टं, मिथ्या मत्स्यपः स इति धूमः । भिन्नमिव
तत्र पुनर्भिन्नमेव, एकस्यानेकरूपस्यासम्भवात् । न ह्येकमनेक-
रूपं सम्भवति । तस्मादपूर्वस्यैकत्वं वा हातव्यं उत्कर्षोपकर्षे-
तुल्यं वेति । मति पुरुषमनेकं नित्यं वेति—अथायं पक्ष आश्रीयते
मतिपुरुषमनेकत्वं नित्यत्वं वाऽपूर्वस्य । अनिष्टतो व्याघातः प्रा-
पणानुपपत्तिममङ्गदोषः क्रियाविलोपश्च न व्यावर्तने । आग-
व्यक्तिस्तु फलं ददातीति किं यदाऽभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
उत क्रियानिष्ठस्युत्तरकालमिति । यदाभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
तत्र दृष्टम् । न ह्यभेदप्रक्रियानन्तरमेव स्वर्गमाप्तिर्भवति । अथो-
त्तरकालं भवतीति क्रिया व्यञ्जिका तथा चानुशृष्टमाणं ददातीति
चित्रं, न हि किञ्चिदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति सर्वं सर्वदा फलदातृ
स्यादिति । अथापि स्वप्नारोपयित्वा क्रियानित्यत्वमपि मति-
पक्षेण एवमप्यनिष्टतो व्याघातः क्रियाविलोपादिक इति । तद्वत्
पद्यायमा अपूर्वस्य नित्यत्वं मतिपक्षेण तथोपपत्तिं न गृह्यते इति ।

आलोचनेन इति किमाप्तानामविगमनादित्वं वा मतिपापने
भाहोस्तिर्दर्शस्य तथागत्व इति । यथाप्तानामविगमनादित्वं मति-
पापने ? तदनुमानान् । प्रथमस्य तथागत्वः ? सोऽपि मत्स्येण ।

यदा श्रवणं प्रत्यक्षेणोपलभते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यत
इति । तत्र । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः । आप्तोपदेशः
शब्द इति । अपि त्विन्द्रियसम्बन्धमन्वदेष्वर्थेषु या शब्दोल्ले-
खेन प्रतिपत्तिः साऽऽगमार्थः । तस्मादसम्बद्धोऽयं विकल्पः ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स द्विविध इति नियमार्थम् । अनेकधा विन्न आगमः प्र-
त्यक्षानुमानविषयतायामेव व्यवतिष्ठते इति । वक्तृभेदेन वा द्वै-
विध्यं दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात् । प्रत्यक्षत उपलब्धार्थो दृष्टार्थः ।
अनुमानोपलब्धार्थोऽदृष्टार्थः । श्रुत्यर्थम्लेच्छानामेतत्समानं लक्षण-
मिति । सर्वेषामागमेन व्यवहारदर्शनादनियमः । एवं चत्वार्येतानि
प्रमाणानि वैदेहमनुष्यतिरक्षा व्यवहारः कल्प्यत इति ॥

इति प्रमाणवार्तिकम् (१) ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिभेदः प्रवृत्तिदोषमेत्यभाव-
फलदुःस्वापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

किं पुनः ॥ (२) प्रमेयविशेषविषयत्वात् नायं प्रमे-
यविशेषः प्रमेयमात्रस्य प्रमाणलक्षणोद्देशेन बोधितत्वात्
प्रमेयविशेषावधारणा न सिद्ध्यति तत् प्रमेयम् यदने-
न यथावत्परिज्ञायमानमववर्गाय । अपरिज्ञायमानासादात्मेति
एतदर्थप्रकाशनायात्मादिमूत्रम् । अपमेयं च सूत्रार्थ इति । अत्रा-
पि (समान) (१) यथावत्त्वं विग्रहः (३) । उभयावधारणमाप्ताधन्यत-

(१) 'इति प्रमाणवार्तिक'मिति १ पुस्तके नास्ति ॥

(२) द्वितीयादशपुस्तके ५२ कश्चिदुक्त्याप्तो निरस्तितः प्राय-
वृत्तीयादशपुस्तकयोस्मिन् प्रकरणे खण्डितत्वात् तत्र कियन्त्यक्ष-
णोति निश्चयो न भवति ।

(३) इह प्रमेयं हेयोपादेयभावेनावस्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपिप्सितं,

रात्रपारणे दोषः । किं पुनरात्राऽवधार्यते—किमात्माद्येव प्रमेयम्
अथ प्रमेयमेवात्मादीति । यथात्माद्येव प्रमेयं दिगादीनां (१) सामान्य-
विशेषममवाधानां सूत्रेऽनभिधानादव्यापकम् । अथ पुनः प्रमेयमेवा-
त्मादि तथा च प्रमेया च तुल्यप्रामाण्यवदिति (२) व्याघातः । तत्र
सुवर्णादि द्रव्यपरिच्छेदसाधनत्वात् परिच्छेद्यत्वाच्च प्रमाणप्रमेय-
व्यापकमिति । लोकविरोधश्च एकस्यानेककारकवाच्यत्वात् दृष्ट-
स्तिप्रतीतिः । यथा तत्रैकं वृक्षाख्यं वस्त्वनेकेन कारकशब्देनोच्यते
तस्य तस्य निमित्तस्य सन्निपातात् । एवं प्रमेयं प्रमाणमिति । न ।
सूत्रार्थापरिज्ञानात् । आत्माद्येव प्रमेयं यथावत् परिच्छेद्यमान-
पवृक्तये भवतीत्ययं सूत्रार्थो, न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूत्र-
रन्वयः । प्रमेयमेवात्मादीति न दोषः । किमुक्तं भवतीति? मुमुक्षु-

तच्च परीक्षितरूपप्रमाणविशेषाधोनप्रातिपत्तिः, लक्षणं चाऽस्य प्र-
माणविशेषः । न चाद्यान्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणा-
त्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः तस्य प्रत्यक्षादिसामान्यविशेष-
त्वाद्धतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः । अपरीक्षितं च न
तत् तत्तन्निर्णयाय पर्याप्तमिति परीक्षा विधायिष्यते । तत्परिकरञ्च
संशयादय इति युक्तं तेषां पञ्चालक्षणम् । तदिह प्रमेयलक्षणाया
तद्विभागोद्देशसूत्रमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुनर-
न्वेन प्रमाणेनेति । जात्यभिप्रायमेकवचनं प्रकृते प्रमेये यथावयं
प्रमाणानामुपयोगात् । तदेतद्भाष्यमनूय वार्तिककार आक्षिपति ।
किं पुनरिति । प्रमेयानन्तरियकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम् । समाध-
त्ते । नेति । प्रत्यक्षादिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धं विशिष्टं तु
प्रमेयमद्यापि न सिध्यतीति तदर्थं प्रश्नः । स च विशेषो यथावदिति
दर्शित इति । अयमेव च सूत्रार्थ इति । येषां तत्त्वज्ञानात्तत्त्वज्ञाना-
भ्यामपवर्गसंसारौ भवतस्त एव न न्यूनानाधिका इत्यर्थः । इति
तात्पर्यटीका ।

(१) दिगादीनामिति टीकासम्मतः पाठः ।

(२) सूत्रं तु “प्रमेयता च तुल्यप्रामाण्यवदित्यं पठितम् ।

णा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेव । नास्य प्रमेयत्वं निधीयते नान्यस्य च प्रमेयत्वं निराक्रियते । अपि तु सुमुष्णो बोद्धव्यमेवैतदित्यनूद्यते तस्मादुभयमवधार्यते । न च यथोक्तदोषः । उपेत्य श्रूयते दिगाद्यप्यत्रैव लभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात् । का पुनरुपपत्तिः ? प्रवृत्तेर्विशतिमेदात् तत्संस्कारकत्वापि न दिगादयोऽपिलभ्यन्ते सामान्यविशेषमपवापाश्च विशेषणविशेष्यभावेन आत्माद्ययोर्विशेषपरत्वेनोपादिष्टाः तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदकभावेन सामान्यविशेषसमवाया विशेषणं कृतं (१) सूत्रे इति । न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं सूत्रं न तु प्रमेयविशेषावधारणार्थं प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ विहितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात् । आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवायवमिदं स्यात् एनं चार्थमेवार्थकं सूत्रकारस्तु शब्दमाह । अन्यदपि प्रमेयमस्ति । यस्य तु तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तु शब्देन ज्ञापयति । सुखं पुनः कस्मादत्र नोक्तम् ? किमभावादस्यत उपलब्धेर्वा, न तावदभावात् प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यात्ममेवं वेदनीयं सुखमुपलभ्यमानं न शक्यं नास्तीति वक्तुम् । न चान्यत उपलब्धिरस्मादेव । अनभिधानं तु वैराग्यज्ञापनार्थम् । कथं ? नायं मोक्ष्यमाणाः सर्वे दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभावनार्थः सुखस्यानवदेशः । सर्वं दुःखं भावयतस्त्रैलोक्यस्यानभिरतिसञ्ज्ञा भवति । तां चोपासीनस्य त्रैलोक्यविषया तृष्णा बिच्छिद्यते । तृष्णा नापि पुनर्भवप्रार्थना । साऽस्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति न हि कश्चिद्दुःखं प्रार्थयते । तृष्णामहापाद्यानि पुनर्भवसाधनानि तानि नोपादत्ते । तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः । यावप्युत्पन्नौ तावप्युपमोगात् सत्यं गच्छतः । सोऽयं धर्माधर्मलक्षणस्य

(१) भवन्तीति वे उक्ता भवन्तीत्यर्थो दिगादिग्रहणम् ।

संसारबीजस्य उच्छेदादपट्टयते न पुनर्जायते इति अस्वार्थस्य
प्रदर्शनार्थं सुखानभिधानमिति ॥

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषणार्थं सूत्रम् । इच्छेति ॥

इच्छाश्लेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो
ल्लिङ्गमिति ॥ १० ॥

आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा । आगमेन प्रतिपन्न
आत्मा तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम् । प्रमाणसंग्रहस्योदाहरणार्थं
वा । यत्तदबोचाम प्रमाणानि संग्रहन्ते इति तस्यायं विषयः ।
यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षादिति भाष्यम् । तत्रेच्छादीनां प्र-
तिसन्धानमात्मास्तिप्रतिपादकम् । तत्रेदं विचार्यते । कथमि-
च्छादि अनुपलभ्यमानमात्मानं गमयति ? स्मृत्या सहैकविषयभावात्
तस्मादेवेच्छादयः स्मृत्या सहैकविषया भवन्ति तस्मादेककर्तृकत्वं
प्रतिपादयन्ति । न हि नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां नाना-
निमित्तानां (१) च प्रतिसन्धानमस्ति । न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः
प्रतिमन्थीयन्ते । न हि भवति यद्रूपमद्रासं सोऽयं स्पर्श इति । ना-
पि भवति यत् स्पर्शमस्पर्शं तद्रूपं पश्यामीति । नापि देवदत्तदृष्टे
यद्देवदत्तप्रतिमन्थानं दृष्टम् । न हि भवति देवदत्तो यमद्रासीत्
यद्देवदत्तस्तमद्रासमिति । किं कारणम् ? बुद्धिभेदानां प्रतिनियतवि-
षयत्वादिति । प्रतिनियतविषया इतरेतरन्यावृत्तिरूपा नैरात्म्यवा-
दिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिसन्धानं तस्माद्यः प्रतिसन्धाना
स आत्मेति ।

कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानमिति चेत् अपा-
पि मन्येता नेककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानं, किं तर्हि ? कार्यकारण-

भावात् पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषादुत्तरमुत्तरं बुद्ध्यन्तर पूर्वबुद्धिशक्त्यनु-
विधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते, अतो नानात्वेपि बु-
द्धीना कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं बीजादिवदिति, तद्यथा
शालिगुटिकाद्यनन्तरमदुरः प्रादुर्भवति तस्य शालिशक्त्यनुविधा-
नं तत्पूर्वकतया व्यवतिष्ठने, अनन्तरं महाभूतैरनुगृह्यमाणमुत्तर-
शालिबीजं जनयति न यवबीजं, अतत्पूर्वकत्वात्, तथेहाप्येकसा-
न्तानेकीनां बुद्धीनां कार्यकारणव्यवस्थानात् प्रतिसन्धानं अत-
त्पूर्वकत्वात् न सन्तानान्तरबुद्धीना, न पुनरेककर्तृकत्वात् प्रति-
सन्धानमदर्शनात् तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथाभवन्नात्मनः सत्तां
प्रतिपादयितुं शक्नोति । न । नानात्वस्याबाधनात् कार्यकारणभा-
वात् प्रतिसन्धानं श्रुत्वा न नानात्वं बाधते । किं कारण ? कार्यका-
रणभावः खलु नानात्वाधिष्ठानः उभयपक्षसम्प्रतिपक्षे च नाना-
त्वे न प्रतिसन्धानं दृष्टं, कस्मात् ? अन्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणा-
त् । न चास्मृतं प्रतिमन्धातुं शक्नोति । अकार्यकारणभावेऽनुपपत्तेः ।
न श्रूमः कार्यकारणभावे दृष्टं प्रतिसन्धानं अपि त्वकार्यकारण-
भावे न दृष्टमिति अतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम् । तस्मादयथाधोऽयमु-
पालम्भ इति । तदयुक्तम् । विवादकारणाव्यतिरेकादिति । एवं
श्रुवाणो भवान् न कारणमतिरेचयति । यथोक्तं नानात्वे न दृष्ट-
मिति । त्वं न श्रूयेऽकार्यकारणभावाभावात्वे न दृष्टमिति अ-
नैकान्तिकत्वाच्च विवादकारणमतिरिच्यते । तुर्यं भवतोऽपि
नानात्वेऽदर्शनादिति श्रुता न विवादकारणमतिरेचितं भव-
ति । अभ्युपगमादनुत्तरं-तुर्यमिति श्रुताऽभ्युपगतं भवति । ना-
भाधनात्-न मया कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं साध्यते अ-
पि त्वन्यथैव तद्व्यवतीति हेतोरभिद्वार्थवादोपोऽभिधीयते इति ।
न । हेत्वर्थापरिज्ञानात् । न भवता हेतुरूपं विशेषणो व्यज्ञायि

केवलं हेतुमात्रान्यात् अन्यथैव भवतीति हेतुदोषोऽभ्यधापि ।
विशोषितं चैतत् प्रतिस्मन्धानं—स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्ययैकविषय-
त्वेन प्रतिस्मन्धानं, सा च स्मृतिर्भवत्पक्षे ऽनुपपन्ना । कस्मात् ? अ-
न्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणात् । न ह्यन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणं, न
ह्यन्येनानुभूतमन्यः स्मरति, अस्ति च स्मृतिः, तस्मात् प-
क्षिन् पक्षे स्मृतिः सम्भवति तत्र प्रतिस्मन्धानमिति न्याय-
म् । भवानस्मान् स्मृत्यनुपपत्त्या भावयति न हि नः
पक्षे स्मृतिर्न सम्भवति । कथमिति ? कार्यकारणभावादेव (१)
यत्कायचित्तसन्ताने स्मृतिरनुभवो वोत्पद्यते । कायचित्तसन्ता-
नः स्मर्ता चानुभविता च भवति । न । अस्थिरत्वादबुद्धीनाम् ।
स्थिरं हि वासकेन वास्यमानं दृष्टं न च बुद्धीनां स्थिरत्वमस्ति,
असम्बन्धाच्च—असम्बद्धं च वासकेन वास्यमानं (२) दृष्टं न च वास-
केन सम्बन्धो बुद्धीनामस्ति । शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेति
चेत्—अथाप्येवं कल्प्येन पूर्वचित्तमहजाचेतनाविशेषात् पूर्वशक्ति-
विशिष्टं चित्तमुत्पद्यते सोऽस्य शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासने-
त्युच्यते । अत्रोक्तवास्थिरत्वाद्वासकेनासम्बन्धाच्चेति । यथासी चे-
तनाविशेषः पूर्वचित्तमहभावी स नापि वर्तमाने चेतस्पृपकारं
करोति नाप्यनागते । कथमिति ? वर्तमानं तावद्विकार्यं यथाभूतं
जायते तथाभूतमेव नश्यति, अनागते मोषि न सम्बध्यते न चा-
सम्बद्धं वामयतीत्युक्तम् । तस्मात् कार्यकारणभावात् स्मृतिरित्य-
शिक्षितो वामनामिति (१) । इति न भवत्पक्षे स्मृतिः भावस्य भविष्य-
पेक्षत्वात् । मर्तो हि मावो भवितारमपेक्षते क्रियात्वादुत्पत्तिवदिति ।
स्मृतेश्च भविता कर्तृ वा भवेत् कर्ता वा, तण्डुलानां पाचक इति

(१) यत्कायचित्तसन्तानिप्रमथोऽनुमयः स्मरत्यस्याचित्यधिकंरपुण

(२) वासमानं—पा० २ पु० ।

कर्षणि, देवदत्तस्य गतिरिति कर्तारि। तत्र न तावत्कर्मण्यस्ततोपि सम्भवात्। यदा विद्यमानं स्मरति तदाऽनाधारा स्मृतिः प्राप्नोति। अथ कर्त्राधारा सा, तदाऽस्मत्पक्षे प्रयुक्ता न भवत्पक्षे। कस्मात्? कर्तुरनभ्युपगमात्। न हि भवन्तः कर्तारं स्मृत्यर्थकं प्रतिपद्यन्त इति। अनाधारैव स्मृतिरिति यदाऽयं पक्षो भवति तदाऽनुमानं नास्ति कार्यस्यानाधारस्यादर्शनादिति। कार्य सर्वमाधारवत् दृष्ट रूपादि, तच्च स्मृतिः तस्मादाधारवती। कार्यकारणयोर्भावप्रवितृव्यवहारः कार्यक्षणो भावः कारणक्षणो भवितेति। एवं च किमन्येन भवित्रा कल्पितेनेति। तच्च न। कालभेदात् कार्यकारणयोर्भिन्नकालत्वादाश्रयाश्रितभावानुपपत्तेः कुण्डवदरादिवदिति। अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्ता भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते यस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यति स्मृतिरप्युत्पत्ती भवितेति। तच्च न। विरोधादनभ्युपगमाच्च। यदि स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिर्व्याहृतं भवति, स्वरूपं च (१) वक्तव्यं, न हि भवन्त उत्पत्तिमद्यतिरेकेणोत्पत्तिं मन्यन्ते। व्यतिरिक्तां चोत्पत्तिं मन्यमानेन भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम्। स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्त्रं (२) वाधते। कथमिति? उत्पत्तिः स्वकारणमत्तासम्बन्धः सत्ता वा स्वकारणसम्बन्धविशिष्टा, उभयं च तन्त्रेणाभ्युपगतमिति विरोधः। अथ स्मृत्यव्यतिरिक्तोत्पत्तिपूर्वकं? किं कं वर्त्तन इति शून्यमभिधानम्। उत्पत्तिर्भाव उत्पत्ती स्मृतिरिति। यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता भवति तदैवं वक्तुं न्यायम्। यदा तु स्मृतिर्भावस्तदा भवित्रा भवितव्यम्। कस्मात्? यावत्स्य भवित्रपेक्षत्वादित्युक्तम्। तस्मात् कथञ्च न भवत्पक्षे स्मृतिः सम्भवतीति स्मृतिमन्त्रेण न प्रतिसन्धानमस्तीति। अस्मि चेदं प्रतिसन्धानं तस्माद्यत्कर्तृकमेतत्सोऽर्थोऽन्य एक

आत्मेति ।

अथवाऽन्वयेनान्यः सूत्रार्थोऽभिधीयते इति । देवदत्तस्य रूप-
रसस्पर्शप्रत्ययाः एकानेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह गयेति प्रतिस-
न्धानात् कृतसङ्केतानां वृद्धानामेकस्मिन् नर्तकीभ्रूक्षेपे युगपदने-
कप्रत्ययवत् । यथा नानाकर्तृकाणां कृतसङ्केतानां नानाभूताः प्रत्यया
निमित्तस्य भ्रूक्षेपस्यैकत्वात् प्रतिसन्धीयन्ते तथेहापि नानाविषया
निमित्तस्य एकत्वात् प्रतिसन्धास्यन्ते यच्चक्षिमितं स आत्मेति ।
अथवेच्छाद्वेषप्रवेक्षमुखदुःखज्ञानान्पात्मनो लिङ्गमित्यन्यथा वर्णय-
न्ति । गुणा इच्छादयः गुणाः परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः गुणत्वं
पारिशेष्यात् । न सामान्यविशेषसमवायो अनित्यत्वात् । न द्रव्ये
कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदित्यादिसामान्यतोदृष्टमि-
त्येतास्मिन्ननुमानं व्यवास्थितम् । एतेनानित्यत्वात् पारतन्त्र्यमि-
च्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् । अथावद्द्रव्यभावि-
त्वेन शरीरे गुणत्वप्रतिषेधः तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशे-
षात् सिद्ध आत्मेति ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । का पुनरियं चेष्टा ? हिता-
हितमाप्तिपरीहारार्थः स्पन्दः । मुखसाधनोपलब्धौ तद्दीप्ताप्रयु-
क्तस्य यः परिस्पन्दः सा चेष्टेति गम्यते । एवं दुःखसाधनोपल-
ब्धौ तज्जिज्ञामानुष्ठानलक्षणः परिस्पन्द इति । कथमिन्द्रियाणां
शरीरमाश्रयः ? स्वकारणवृत्तत्वादवृत्तित्वाच्चा यानि तावत्कार्याणी-
न्द्रियाणि तानि स्वकारणवृत्तीनि । यदकार्यं तदवृत्तिः । घ्राणादीनि
त्वकर्षणानि कार्याणि । श्रोत्रपनसी त्वकार्ये । न च घ्राणादि-
गणः पर्यन्तमिन्द्रियं शरीरवृत्तिः तस्मादयुक्तमिन्द्रियाश्रयः शरीर-
मिति । शरीरानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वं ब्रूमः न पुनराचाराधेयभा-

वेनेन्द्रियाणि शरीरे वर्तन्त इति । अपि तु शरीरगोपघातानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः । शरीरानुग्रहेणानुगृह्यन्ते तदुपघाते चोपहन्त्यन्ते इत्यप्याश्रयार्थः तस्मादयमर्थ आक्षेप इति । एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः । किं कारणं ? न हि गन्धादयोऽर्थाः शरीरवृत्तयः । यच्च तेषां कार्यं सुखदुःखोपलब्धिमित्त्वं तन्नासति शरीरे भवतीति शरीराश्रया उच्यन्ते । यथा ग्रामीणा ग्रामण्यमाश्रिता इति । कथं पुनरेते चेष्टादयः सामान्यशब्दाः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति ? सामान्यशब्दानामपि विशेषवृत्तित्वं, सामर्थ्यादिसामर्थ्यं प्रकरणादि, बाह्याणाम् भोजयेति यथाऽऽक्षयव्राक्षणभोजनस्याश्रयत्वात् विशेषेण सन्निधीयमानं प्रकरणापन्नं प्राक्षणविशेषमाह । एवं चेष्टादिशब्दानामपि सामर्थ्यादिविशेषेऽवस्थानम् । सामर्थ्यं च लोकतत्त्वद्रविगतिः प्रमाणासम्भवो वा । लोकतत्त्वावत् चेष्टाशब्दं न क्रियामात्रे प्रयुङ्क्ते किन्तु विशेष इति । यथा स्पन्दते सर्पति धावतीति । यथैते स्पन्दादिशब्दाः क्रियावाचकाः सन्तः क्रियाविशेषेणैव वर्तन्ते तथा चाप्यं चेष्टाशब्दः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासम्भवात् क्रियाविशेषे वर्तते न क्रियामात्राधारस्य शरीरव्यक्तिहेतुत्वं सम्भवतीति । एवं च घटादिष्वमसङ्गः । यैरप्यव्यादिष्वमयोगे घटादिष्वमसङ्ग इति देश्यं क्रियते तदप्यनेन व्याख्यानं प्रत्युक्तम् । सति तु मसङ्गे समस्तपदमयोगेऽपि न परमाणुषु मसङ्गो वार्यते इति । यथा त्वस्माभिर्वर्णितं तथा न क्वचिदपि शरीरादन्यत्र वर्तते इति ।

प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । लक्षणमूत्राणि समानासमानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सू-

कार्यो द्रष्टव्यः । उद्देशसाधन्याल्लक्षणाभिधानं नामधेयेन पदार्था-
भिधानमात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्ष-
णमिति । नेदं तथा, करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रि-
याणां, करणस्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणां यत् स्व-
विषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम्,
असाधारणत्वादिति ।

भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः । कः
पुनरयं नियमः ? भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वं, न सर्वमिन्द्रियं
सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति । अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं
भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः
स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः । ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न
स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियाण्येकात्मकानि एककारणकानि स्युः
कारणस्वभावानुविधानादैकात्म्याद्विषयव्यवस्था न स्यात् सर्वं
सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थमिति स्यात् । एककारणानामपि स्वभावभेदो
रूपादिवदिति चेत्—अथ मन्येथाः दृष्ट एककारणानां पाकजरू-
पादीनां स्वभावभेदः । कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनाम् ? अग्नि-
संयोग इति । न । सिद्धान्तापरिज्ञानात्—न धूमोऽग्निसंयोगादेकस्मा-
द्रूपादय इति, अपि तु पूर्वरूपादिविशेषापेक्षात्, यद्द्रव्यं पश्यते-
ऽग्निसंयोगेन तस्य ये पूर्वरूपादयस्तेषां यः स्वगतो विशेषः (१) तम-
पेक्षमाणोऽग्निसंयोग उत्तरान् रूपादीन् विशिष्टानारभते । एवं च
कृत्वा परमाणोः पक्षतरतयादिभेदः । तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपा-
दय इति न किञ्चिदप्येककारणकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं
प्रादुर्भवत् समवाय्यममवायिनिमित्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म
संयोगविभागकारणं दृष्टमिति चेत् । न अनभ्युपगमात् । स्वान्मतिर्ननु

च दृष्टं कर्म संयोगविभागकारणकमिति । न । अनभ्युपगमात्
नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति ।
यदि तर्हि कर्मापि संपेक्षं संयोगविभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः
यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मेत्युक्तं तदीयेन लक्षणहानेन
न कर्म ततश्च संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकमिति । नैव दोषः । नम्रमो-
निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति । अपि तु चरमभावि-
निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्ययं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समा-
नजातीयद्रव्यं संयोगं च चरमभाविनमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते नैवं
कर्मजातीयं पश्चाद्भाविनिमित्तमपेक्षते । अपि तु कर्म सत्संयोगवि-
भागावारभते तस्मान्न कर्मलक्षणहानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगवि-
भागयोरिति ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत्सूत्रम् ।
पृथिव्यादिगुणा इत्येतास्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । क-
थमिति ? पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीममासः । पृथिव्यादीनि
च गुणाश्चेति द्वन्द्वः । पृथिव्यादयो गुणा वेपामिति बहुव्रीहिः ।
एवमनेकसमासोपपत्तेः संशयः । किमत्र तत्त्वमिति ? द्वन्द्वः समास
इति तत्त्वम् । पष्ठीसमासस्तावन्न, पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्व-
मसङ्गात् । यदि पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीममासः स्यात्
पृथिव्यादीनां गन्धादिगुणविशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न
स्यात् विशेषणवैयर्थ्यं च स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा
इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते ततश्च पृथिव्यादेर्ग्रहणं व्यर्थम् ।
न हि गन्धादीनां द्वैराश्रयमस्ति पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च

यतो(१) विशेषणमर्थवत् स्यात् तस्मान्न पठ्ठीममासः । गुणिनाम-
 सिद्धेर्न बहुव्रीहिः पृथिव्यादयो गुणा येषां, के ते गुणिनो येषां
 पृथिव्यादयो गुणाः । न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं शक्यं मतिपाद-
 यितुम् । न चान्यथा बहुव्रीहिः । प्रायेणायंसमानाधिकरणपूर्वो भ-
 वति यथा चित्रगुरिति गोमत्तायां मसिद्धायां चित्रगुणसम्बन्धे
 सुमसिद्धे गवां चित्रगुरिति बहुव्रीहिः न पुनरिह गुणी मसिद्धः ।
 नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं मसिद्धम् । विशेषणत्वादगुणाः पृ-
 थिव्यादय इति स्यात् । तन्न । सर्वो गुण एव स्वादेतस्यां क-
 ल्पनायां, न हि कस्याचित् कश्चित् विशेषणं विशेष्यो वा न भ-
 वतीति सर्वगुणत्वमसद्गः तस्माद्बहुव्रीहिरपि न । उभयसमासमति-
 पधादन्यसमासाभावाच्च द्वन्द्वः । यस्मात् पठ्ठीतत्पुरुषबहुव्रीही प्र-
 तिपिद्धौ समासान्तरं च न सम्भवतीति शिष्यमाणश्च द्वन्द्वः त-
 स्मात् द्वन्द्वः समास इति । न द्वन्द्वः समासः शास्त्रयुक्त्योरभावात्
 यद्यप्ये द्वन्द्वो भवति शास्त्रं युक्तिर्वा पृथिव्यादीनामिन्द्रियार्थत्वे व-
 क्तव्य इति । न । उभयस्याप्युपपत्तौरेति । उभयं पृथिव्यादीनां
 इन्द्रियार्थत्वे शास्त्रं युक्तिश्च सम्भवति । शास्त्रं तावत् दर्शनस्पर्-
 शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । युक्तिरपि दर्शनस्पर्शनयोरेकविषय-
 त्वेन मतिसन्धानं, यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति दृष्टिस्पर्शनाविषया
 युक्तिः । शास्त्रमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवतीति । ऐन्द्रियकत्वाभिधानाच्च
 सासान्यस्येति । तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति द्वन्द्वः
 समास इति । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यप्तेर्जासि यागकरणप्राप्ता-
 प्यदिग्रहणे, गुणग्रहणेन च सर्व आश्रितो गुण इति सदृश्याप-
 रिमाणपृथक्कर्मयोगावेभागपरत्वापरन्वस्नेहवेगकर्ममात्रान्याविशेषा
 अनाश्रितश्च समवायस्तदर्थेत्वादगुण इति । गन्धरमरूपस्पर्शश-

व्दास्तर्हि पृथङ्न वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादि-
गुणास्तदर्था इति सूत्रे वक्तव्यम् । लघु चैवं भवतीति स एवार्थः
सेत्स्यतीति । न कर्तव्यम्(१) । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथगभिधान-
मिन्द्रियविशेषनियमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शश-
ब्देषु तत्त्वापान्धेषु नियतानि अन्यत्रानियतानि । तत्र पृथिव्य-
सेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि, शेषश्च गुणराशिः सत्तागुणत्वे च सर्वे-
न्द्रियग्राह्ये समवायोऽभावश्च तथा ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्यग्रहणादिसेतदमुप्यमाणः पर
आह—स्पर्शग्रहणमेव स्पर्शनेन, रूपग्रहणमेव चक्षुषेति ।
स पर्यनुपोऽयः—अथ रूपस्पर्शौ चक्षुःस्पर्शनाभ्यां गृह्यते
इति कथमवगम्यते? यस्माच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तद्विशिष्टः प्रस-
यो भवति ? अनास्पदस्तर्हि प्रतिषेधः घटादावपि तद्वि-
शिष्टप्रसयदर्शनात् । घटादिकमप्यर्थं दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलभ-
मानश्च ताद्विशिष्टं घटादिकमर्थं प्रतिपद्यते । तस्मादसम्प्रधारितः प्र-
तिषेध इति । रूपादिभ्यस्तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रसय इति
चेत्—यदिदं भवताऽपदिश्यते दर्शनस्पर्शनाभ्यामयं घटं प्रतिपद्यत
इति । मिथ्यैतत् । रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविशन्ते ता-
नयमुपलब्धा तथाकारान् प्रतिपद्यमानो घट इति प्रपद्यते, न पुनः
रूपादिव्यतिरिक्ता घटादय इति । न । आकारार्थानभिधानात्—अ-
तथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यमाकारशब्दस्याभिधेयम् । तद्यथा
स्थाण्वाकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण यत् सामान्यं
स आकारशब्दस्यार्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सर्वा भवतीति । न
पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारबीजं कि-
ञ्चिदस्ति । तस्मात् घटाकारा रूपादय इति यत्किञ्चिदेतदिति ।

(१) लघुसूत्रम् । गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

रूपादिमात्रे च घटादिबुद्ध्यभावः—परस्य रूपादिमात्रं घटादयः
 तस्य तेषां समानत्वात् यास्ता(१) बुद्धयो विविक्ता गौरवो घट
 इति ता न प्राप्नुवन्ति, रूपादिगतस्य बुद्धिनिवामकस्य विशेषस्य
 हेतोरभावात् । संस्थानभेदाद्भेदप्रसय इति चेत्—केनचित् संस्थान-
 विशेषेणावतिष्ठमाना रूपादयः संस्थानभेदानुविधानाद् घटादिबुद्धि-
 हेतवो भवन्तीति । नैतदस्ति संस्थानस्यान्यत्वेऽनन्यत्वे संज्ञाभेदमात्र-
 स्वात् व्यर्थाभिधानमसङ्गाच्च । यदि संस्थानं रूपादिभ्योऽन्यत्, द्रव्यं
 तदिति संज्ञाभेदमात्रम् । अथानन्यत्तथापि रूपादीनां संस्थानभेदा-
 नुविधानात् घटादिप्रत्यया इति व्यर्थमभिधानम् । घटादिप्रत्यया
 मिथ्याप्रत्यया इति चेत्—स न मन्यते घटादिप्रत्ययाः सम्यक्प्रत्यया
 इति, किन्तु शब्दवासनावशान्मिथ्याप्रत्यया भवन्तीति । तदयु-
 क्तम् । मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रत्ययानुकारित्वात्—यत्र ते
 मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्वत्र ते सम्यक्प्रत्ययाऽनुका-
 रिणो भवन्ति न पुनर्यथादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन क-
 ल्पितानां धीजमस्ति । न चैते निर्बीजाः प्रादुर्भवन्ति तस्मान्न मि-
 थ्याप्रत्यया इति । मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपप-
 त्तौ सत्त्वां सिध्यति, न चाव्यतिरेकमतिपादकं प्रमाणमस्ति ।
 न नास्ति, तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात् यद्यस्मादनर्थान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्याग्रहो दृष्टः तद्यथा यूपस्य पङ्केश्च, यच्च यतोऽर्थान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्य ग्रहो दृष्टः तद्यथा रूपाद्यग्रहे बालग्रह(?) इति । नायं हेतुर-
 नैकान्तिकत्वात् ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्यां
 संगृह्यमाणायामर्थान्तरभूतानामवादीनामग्रहणम् । अथ चार्थान्तरभूता
 अवादयो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति तस्मादनैकान्तः । अथ न
 चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं चत्वा-

रि महाभूतानीति वचनं व्याह्रियते । अथ द्रूपे नैव नो रूपादिव्य-
तिरिक्ताः पृथिव्यादय इति ? तथाप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति
रूपादयो रूपमिति, ततश्च कामेऽष्टद्रव्यकोणुरिति व्याह्रियेत । अथ
पृथिव्यादीनां सङ्घातमात्रे रूपादिव्यवहारः ? तथापि न रूपं पृ-
थिव्यादयो वस्तुतः सन्ति । कथमिति ? पृथिव्यादीनां सङ्घातो
रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसङ्घात इति संहन्यमानस्याभावान्न स-
ङ्घातोऽस्ति, सर्वः सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो दृष्ट इति सर्वथा न
व्याघातान्मुच्यते ।

तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तच्छब्दार्थानुसृतावसम्बद्धा-
र्थम् । यदा तच्छब्दस्यार्थानुसृतिरिति तदा तदग्रहे तस्यैवा-
ग्रह इति प्राप्तम् । तच्चामसम्बद्धार्थं यदा पृथिव्यादि रूपादिवि-
शेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिसस्य हेतोः पृथिव्या-
दिविशेषणानां रूपादीनां तच्छब्देनानभिसम्बन्धात् । एतेन पृ-
थिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः । अत्रापि रूपाद्यग्रहे रू-
पादिबुद्ध्यभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति तच्छब्दस्य प्रधानसम्ब-
न्धित्वात् । एवं रूपादिमात्रं पृथिवी पृथिवीमात्रं रूपादय इति
पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् प्रसङ्गः । स-
र्वत्र प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातो वचनभेदात्-पृथिवीसेकवचनं रूपादय
इति बहुवचनं, वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः । तद्यथा
नक्षत्राणि शशीति । अस्ति चात्रापि वचनभेदः तस्मादत्राप्यर्थभे-
देन भवितव्यम् । नन्वेकस्मिन्नर्थे वचनभेदो दृष्टस्तद्यथा चत्वार आ-
श्रमाश्चातुराश्रम्यमिति । तन्नानभ्युपगमात्-नायं वचनभेदः क-
चिदेकत्वे दृष्टः चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समानं ध-
र्मसाधनत्वमभिधीयते । एतेन पदेव गुणाः पाङ्गुण्यं विशेष एव
वैशेषिकमिति प्रत्युक्तम् । तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति चासिद्धो-

ऽप्ययं हेतुः । कथमसिद्धः ? रूपाद्यग्रहे द्रव्यग्रहात्—यस्मात्त्रिलाद्युपधा-
नभेदानुविधापिनः स्फटिकगणे रूपानुपलब्धौ स्फटिक इति
प्रत्ययो दृष्टः । योप्ययं दृष्टान्तो यूषवत् पक्लिवच्चेति तन्न भवता
यूषो व्यज्ञायि न पक्लिः । यूषो हि नाम उत्पक्षपाकजानां द्र-
व्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ
यः संयोगः स यूष इति, स चार्थान्तरवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः । ए-
तेन पानककाञ्जिकविरेकावसारादयः प्रत्युक्ताः । पक्लिर्प्येकदिग्दे-
शसम्बन्धिषु परस्परगत्यामस्यनुगृहीतेषु अवधारितानवधारितेष्वप्यु-
भिन्नभिन्नजातीयेष्वप्यप्युपगारेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैवोच्यते । एवमानं-
यतदिग्देशसम्बन्धिषु गजतुरगस्यन्दनेषु परस्परप्रत्यासस्यनुगृहीतेषु
अवधारितानवधारितेष्वप्युपगारेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैव सेनेत्युच्यते । एवं
जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना परिपत्, मन्त्रजितविशेषोपग्रहेण
वर्तमाना सङ्घः । एवं यथासम्बन्धं पूगवनयूथग्राहणगणशब्दा
अपि द्रष्टव्याः । एवमनिपतदिग्देशसम्बन्धिष्वनाद्यन्तेषु मध्यश-
ब्देषु वर्तमाना कुण्डलकं बहुत्वसङ्ख्यैवेति । तस्मात् पक्लिर्नर्थान्त-
रमित्यसिद्धो दृष्टान्तः । अथार्थान्तरे किं प्रमाणमिति ? उपलभ्यस्य
समस्तैरुपलभ्यैर्व्यपदेशः—यदिदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं रूपं
तिक्तो रसः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति । यश्चायं प्रत्यक्षस्य प्रत्य-
क्षेण व्यपदेशः सोऽर्थान्तरे दृष्टो यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति ।
न खल्वयमेवं प्रतिपद्यते—यदिदं श्वेतं रूपं तदनुमीयमानरसगन्धस्पर्श-
शानामिति । सेनावनादिभिरनेकान्त इति चेत्—अथापि स्याद्बुद्धिः
दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः सेनाया हस्ती, काननस्य वृक्ष इति ।
न अमिद्धत्वात्—अमिद्धमेतत् अनर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च,
यथा च तदर्थान्तरं सेना काननं वा तदुक्तमिति । तदमस्वमिति चेत्—
अथाप्येवं कल्प्येत्—सङ्ख्यैव तावन्नास्ति कुतोऽर्थान्तरभाव इति ।

नैवम् । सङ्ख्या नास्तीति युवता एकानेकप्रत्ययानां विधीयमानं
प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तमुपादेयम् । कस्मात् ? एकानेकप्रत्ययाना-
मप्रत्यारूपेयत्वात्—विशिष्टाश्च प्रत्यया भवन्तो न निमित्तप्रत्यारूपा-
नेन भवितुमर्हन्ति । किं कारणम् ? कुम्भप्रत्ययनिमित्तान्यनिमित्तक
एकानेकप्रत्ययः कुम्भप्रत्ययविलक्षणत्वात् नीलादिप्रत्ययवत् तस्मा-
द्यत्तत्प्रत्ययनिमित्तं सा सङ्ख्यावेति । तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्य-
यव्यतिरेकेण ततोऽन्यस्य तद्विशिष्टप्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तान्तराका-
ङ्क्षित्वं दृष्टम् । तद्यथा वस्त्रवर्मकम्बलेषु वस्त्रवर्मकम्बलप्रत्ययास्तेभ्य
एव भवन्ति । तेषु तु योऽन्यो नीलमिति प्रत्ययः स निमित्तान्तरा-
द्भवन् दृष्टः तथा च घटादिष्वपि घटादिविषयनिमित्तव्यतिरेकभाजः
तत्र एकादिप्रत्ययाः तस्माच्चैरपि निमित्तान्तराद्भवितव्यम् । य-
न्निमित्तं ते सङ्ख्यादय इति । महत्पुष्पितशब्दाभ्यां सामानाधिक-
रण्यान् सङ्ख्या सेना वनं वा भवितुमर्हन्ति—यदि सङ्ख्या सेना वनं
वा, महती सेना पुष्पितं वनमिति न प्राप्नोति, न सङ्ख्यायां महत्त्वम-
स्ति न पुष्पयोग इति । नैव दोषः । महती सेनेति किमुच्यते तानेव
गजादीन् सङ्ख्याधारानवधारितानवधारितेयत्तान् स्थान्यङ्गान्तरो-
पचये(१) सति महती सेनेतिव्यपदिशन्ति । तत्रेयं स्थानिषु गजादिषु म-
हच्छब्दाच्चेत्त्वपचयोपचयोपकरणात् बहुत्वसङ्ख्या महतीत्युच्यते ।
पुष्पितमित्यत्रापि पुष्पसम्बन्धिषु वृक्षेषु पुष्पसम्बन्धेनैकार्थिसमवा-
यमनुभवन्ती बहुत्वमङ्खलैवाभिधीयते । यथा गधुरो रसः । तिक्तो
गुदश्चेति । अत एव व्यपदेशात् सङ्ख्यादीनामप्यर्थान्तरभावः ।
अस्ति दर्शनाच्च हेतुः यथा गर्तश्चिद्रमिति । न, अपरिज्ञानात्—गर्तो
हि नाम रूपादिमद्भिः सावयवैरारब्धकार्यैर्मध्यगून्धैः संस्थानविशे-

(१) संख्याधारानवधारितावधारितेयत्तान् स्थान्यङ्गान्तरो-
पचये—पा० २ पु० स चायुक्तः ॥

घोषहितमाकाशमिति । एतेन छिद्र व्याख्यातम् । एकस्मिन्नपि दर्शनात् व्यपदेशादर्थान्तरभावो न युक्तः—तद्यथा खदिरस्य स्थाणुरिति । बहुषु चाऽसंयुक्तेषु दर्शनात् तद्यथा प्रासादानां मालेति । संयुक्तेषु चाऽसजातीयेषु दर्शनात् विवृतपृथिव्युदकतेजसां (१) विरेक(?) इति । यत्तावदेकस्मिन्नपि दर्शनादिति । तद्वयुक्तम् । खदिरशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्—खदिरशब्देन जातिविशिष्टद्रव्यमुच्यते स्थाणुशब्देनापि संस्थानविशेषोऽभिधीयते संस्थानविशेषश्च प्रचणारूपः संयोगः स चार्थान्तरमिति । एतेन सर्पकुण्डलकं, मतिमायाः शरीरं, सुवर्णस्याङ्गुरीयकं, शिलापुत्रकस्य शरीरं, मित्यादिकं भेदवाचकमित्युक्तं भवति । प्रासादानां माला पङ्क्तिवद्द्रष्टव्या । संयोगो विरेक इत्युक्तमेतत् । गुणसमुदायव्यतिरेकेणाग्रहणादिति चेत्—अथापि मन्येथाः यदि रूपादिव्यतिरेकं द्रव्यं स्यात् तद्रूपादीनन्तरेण पृथगुपलभ्येत न तूलभ्यते तस्मान्नास्ति । अग्रहणस्य द्विनिमित्तत्वाद्नेकान्तः किमिदमग्रहणं ग्राह्यस्याभावादाहो ग्रहे हेत्वभावादिति सन्दिश्यते । ग्राह्यभावादिति चेत् प्रतिज्ञार्थेन हेत्वर्थस्याक्षेपादयुक्तो हेतुः । ग्रहणाभावादिति चेत् न व्यतिरेकप्रतिषेधः । यश्च तदग्रहे तदुद्भवाभावादिति हेतोर्दोषः सोऽस्यापि द्रष्टव्य इति । सोऽप्यनन्यत्ववादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति प्रमाणानामेकत्रोपपत्तेः एकत्र चानुपपत्तेरिति । तस्माद्यवस्थितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणाश्चेति द्वन्द्वः समामः ॥

अथ बुद्धेरवसराप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रम् ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

बुद्धिरूपलब्धिरित्यादि । एतैः पर्यायशब्दैर्बोऽभिधीयते पदार्थः

(१) पृवृताव्युदकतेजांसि विरेक इति २ पु० पा० ।

सा बुद्धिरिति । पर्यायशब्दाः कथं लक्षणम् ? व्यवच्छेदहेतुत्वात् सर्वं हि लक्षणमितरपदार्थव्यवच्छेदकमेतैश्च पर्यायशब्दैर्नान्यः पदार्थोऽभिधीयत इत्यसाधारणत्वाल्लक्षणम् । उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभिधानाद्बुद्धितत्त्वेनैराकरणम् । 'य आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उपलब्धिर्ह्येतिरिति' तन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धिवृत्तिः पृथङ्निराकृता भवति । का पुनरत्रोपपत्तिर्भवति ? आत्मोपलभते बुद्धिर्ज्ञानीति इति श्रुत्या उभयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते उभयचैतन्ये च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न स्यात् । यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा चेतनो न बुद्ध्यवमितानर्थानात्मोपलभेत । किं कारणम् ? चेतनान्तरोपलब्धानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः । अस्ति च प्रतिपत्तिः तस्मादेकश्चेतन इति । बुद्धिवृत्त्यविशिष्टायांच ज्ञातृवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यम् । बुद्धिरध्यवस्यसात्मा चेतयत इति चेत्—अथापीदं स्यात् यथा बुद्धिरर्थानध्यवस्यति तथाऽऽत्माऽधिदेशमाधिकालं चोपलभत इति । अध्यवस्यत्युपलभत इति पर्यायशब्दौ । न च पर्यायशब्दैः पदार्थनानात्वं युक्तम् यथा ध्वनिर्नाद इति । अन्यथा हि ध्वनिर्नाद इत्यत्रापि नानात्वं स्यात् । अथात्मा चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ? अद्वा बुद्ध्या जानीते पुरुषो न बुद्धिः, बुद्धिर्ज्ञापयतीति, बुद्धिर्ज्ञानसाधनं भवतीति ।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा इति भाष्यम् ।
एते स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्ति । किमेत एव ? न । किं
तर्हि ? इयं च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

यस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानि न सम्भवन्ति । अतो गम्भ्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगसहकारि निमित्तान्तर-

मन्यापि, यस्य सम्प्रधानासम्प्रधानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनु-
 त्यक्ती भवत इति । कुतः ? कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सू-
 धार्थः । कथं पुनः स्मृत्त्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्त्यन्यत्र वर्तमा-
 ना इति ? न घ्नूयः स्मृत्यादयो मनोवृत्तित्वान्यनसो लिङ्गं भवन्ति ।
 अपि तु गन्धादिक्रियान्यत्वे सति क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोज-
 कत्वम्—या गन्धादिभ्योऽन्या क्रिया सा करणान्तरप्रयोज्या* इष्टा ।
 यथा रथादिक्रिया । क्रिया चेयं स्मृत्यादिका तस्मादियमपि क-
 रणान्तरं प्रयोजयति । सुखादयो वा गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषय-
 त्वाच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजका रथादिवदिति । तद्यथा
 रथादयो विषयाः चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वास्यादि(१)
 प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयः तस्मात्तेरपि करणान्तरं प्रयोज-
 यितव्यमिति । अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानधर्मः सा कथं मनो लिङ्गं
 भवति ? अथासम्बद्धमपि लिङ्गमिष्यते ? सर्वं सर्वस्य लिङ्गं स्यात्
 असयात्मा काकस्य काष्ण्यादिसेतदपि स्यात्, न त्वेवं भवति ।
 तस्मान्नासम्बद्धं लिङ्गं सम्भवति । असम्बद्धमपि लिङ्गं
 भवतीत्येके—यथा मत्स्यग्रशरावदर्शनं कुलालावृत्ति(२) कुलाल-
 सद्भावं गमयति भ्रान्तिमद्यक्रमदर्शनं चेति । तत्र । नैवात्र
 कुलालसद्भावो बोद्धव्यः किन्तु देश एवाविदूरकुलालवत्त्वेन
 साध्यः तस्य मत्स्यग्रशरावत्त्वं धर्मः भ्रान्तिमद्यक्रमवत्त्वेनापि देशो-
 ऽविदूरकुलालवत्त्वेन साध्यते तस्मान्नासम्बद्धमनुमानं कवि-
 दिति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्सा हि कथं मनमाऽसम्बद्धा मनो लिङ्गं
 भवति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तेरेव पक्षीकरणान्नामम्बद्धम् । कथमिति ?
 रथादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठायकान्तरापेक्षाणि

* प्रयोजिका इति—पु०पा० । (१) वास्या स्यादिति पु० २ पा० ।

(२) कुलालजग्येन साध्यवृत्ति इति—पुस्तकान्तरे पा० ।

अयुगपदुत्पत्तेः । तद्यथा अनेकाशित्यपर्यवदातस्य पुरुषस्या-
नेकं वास्यादि युगपत् सन्निधानेनोपस्थितं हस्ताद्यधिष्ठाप-
कापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां निर्वर्तयति तथा चक्षुरादि न
युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्यात्तद्व्यधिष्ठापकान्तरापेक्षत इति ।
इन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । कथामात ? चक्षुरादीन्द्रियं
आत्मप्रवृत्तावधिष्ठापकान्तरापेक्षं अयुगपत्प्रवृत्तेः वास्यादिवदिति ।
यदि तर्हि चक्षुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानोपेक्षमर्थानामयुगपद्ग्रहादि-
य एकेन्द्रियग्राह्यास्तेषु कथमयुगपद्ग्रहणं ? न हि तथासन्निहितं
मन इति । सम्बन्धिभेदादिति चेत् युगपत्सम्बन्धिषु कथम् । भवतु
तावन्नीलादिभेदेषु एकेन्द्रियविषयेषु इन्द्रियविषयसम्ब-
न्धिभेदादयुगपद्ग्रहणं, अथ ये युगपत्सम्बन्धिषु तेषु कथं
शृङ्गो गौर्गच्छतीति प्रसया न युगपत्प्राप्नुवन्ति ? बुभु-
त्सामेदादयुगपद्ग्रहणमिच्छेके-एके तावद् भुवते सम्बद्धोपपत्तौ-
ऽबुभुत्सितत्वाच्च शृणुत इति । तत्र । मनोनिवृत्तिप्रसङ्गात्-एवं तर्हि
मनः परित्याज्यम् यदि बुभुत्सामेदादयुगपद्ग्रहणानि भवन्ति ।
अन्यथापि बुभुत्सामेदो न दण्डवारित इति मन इदानीमनर्थकं
परित्याज्यम् । सत्ता च बुभुत्सायामयुगपद्ग्रहणे न्यायोन्वोधधार-
णीयः तस्मादन्यनिमित्तमयुगपद्ग्रहणमिति । किं पुनर्निमित्तं ? कर-
णत्वं-यथैवायं करणधर्मो नानाधिष्ठितं करणं भवतीति इति तथा
सम्बद्धस्याप्यऽनेकक्रियाकारित्वं नास्ति, न हि किञ्चित् करणं
सम्बद्धमापि सदैकदाऽनेकां क्रियां शक्नोति कर्तुम् । यदि पुनरात्मैवा-
धिष्ठाता भवेत् तथाप्यात्मनो युगपदनेकेन्द्रियसम्बद्धस्यानिषेधा-
दयुगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोऽन्योवधार्यः । स च नान्तरेण मन इति
सिद्धं मनः ।

प्रवृत्तिर्वाग्युद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

प्रवृत्तिर्बुद्धिशरीरारम्भ इति । शरीरेण मनसा वाचा च ।
 सेयं प्रवृत्तिः प्रत्येकं दशविधा पुण्या पापा च । पुण्या कायेन परि-
 व्राणं परिचरणं दानमिति । वाचा सत्त्वं हितं त्रिपुं स्वाध्यायश्च
 इति । मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । विपर्ययेण पापा दश-
 विधैव । क्षणिकत्वात् प्रवृत्तेर्जन्मकारणत्वानुपपत्तिः सेयं प्रवृत्तिः
 क्षणिका सती जन्मकारणमिति न युक्तम्, ततश्च द्वितीयसू-
 त्रप्रपाद्यातः । न । प्रवृत्तिफले प्रवृत्त्युपचारात् । प्रवृत्तिफले धर्मा-
 धर्मौ अस्मिन् सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्यते । कस्मात् ? तत्साधनत्वात्
 अक्षं वै प्राणिनः प्राणा इति यथा ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । का पुनरियं प्रवर्तना ? यथाऽवशः
 प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः (१) प्रवर्तयन्तीति । सेयं प्रवृ-
 त्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते यथा कारणा हारणेति । सा पुनरियं
 प्रवर्तना कथं गम्यते ? प्रत्यात्मं प्रत्यक्षा, परशरीरे त्वानुमानिक्या-
 त्मवदिति । यथाऽऽत्माऽहङ्कारविषयत्वेनावीतप्रमानः प्रत्यात्मं प्रत्यक्षी
 भवति । न हीयमहङ्कारबुद्धिरानुमानिकी । नागमिकी । कथं ना-
 नुमानिकी ? लिङ्गाभावात् । कथं नौपदेशिकी ? अनुपदिष्टार्थप्रति-
 पत्तेः । तस्माद्रूपादिवत् प्रसात्प्रमात्या प्रत्यक्ष इति । प्रवृत्तिनि-
 रूप्यनुमेयस्तु परशरीर इति ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः । पूर्वोपात्तशरीरादिपरित्यागादन्म-
 शरीरोपमक्रान्तिः स प्रेत्यभाव इति । पुनर्ग्रहणं संसारानादित्व-
 शापनार्थम् । पुनः पुनर्जन्ममरणे भवत इत्यनादित्वं संसारस्य दर्श-

(१) पाठ्यः ~ पा० २ पु० । स च प्राणादिकः ।

यति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यन्तानाम-
विच्छेदेन यः कार्यकारणभावः स संसार इति । त चानादिः पूर्वा-
परकालनियमाभावात् । यदि पूर्वं दुःखं, तज्जन्मना विना न यु-
क्तम् । अथ पूर्वं जन्म, तदा धर्माधर्मावन्तरेण न युक्तम् । अथ
पूर्वं धर्माधर्मौ, तावपि विना रागद्वेषाभ्यां न युक्तौ । अथ पूर्वं
रागद्वेषौ, न मिथ्याज्ञानादृते तयोः प्रादुर्भाव इति । मिथ्याज्ञानं
तद्वादिः ? तदपि शरीरादीनन्तरेण न युक्तम् । सोऽयं दुःखादीनां
मिथ्याज्ञानपर्यन्तानां कार्यकारणभावोऽविच्छिन्नः संसार इति
आजरञ्जरीमाण इति चोच्यते । सोऽयं संसारः किमात्मन आहो
मनस इति ? यदि क्रियाप्राधिकृत्योच्यते तदा मनसस्तद्धि संसर-
ति । अथोपभोगप्राधिकृत्योच्यते तदात्मनः, ॥ हि सुखदुःखे उ-
पभुङ्क्ते इति ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् । शरीरादि जन्यं सर्वं फलं,
धर्माधर्मप्रवर्तकत्वात् । मुख्यकल्पनाया सुखदुःखोपभोग एव, तद-
वसानात् । यस्माद्धर्माधर्मयोः सुखदुःखोपभोग आवसानिकं फलं,
तस्य तु नान्तरेण शरीरादीन् सम्भव इति कृत्वा शरीरादीन् ध-
र्माधर्मावारभ्य सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति । सोऽयं फलशब्दः
सुखदुःखोपभोगे मुख्यः शरीरे गौण इति ।

वाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

वाधनालक्षणं दुःखम् । एतदेव शरीरादि वाधनानुपपन्नाद्
दुःखमित्युच्यते । स्वभावस्तु दुःखमेव दुःखं, लक्षणशब्दोऽनुपपन्ना-
र्थः सर्वमिदं शरीरादि दुःखानुपपन्नमिति । अत्र शरीरं दुःखस्य
निमित्तं निमित्तार्थोऽनुपपन्नः । इन्द्रियाणि विषया बुद्धय इति सा-

धनं साधनार्थोऽनुपद्गः । सुखं दुःखाविनाभावे, अत्राप्यविना-
भावोऽनुपद्गः स्वरूपनस्तु दुःखं दुःखमिति । सर्वं स्वरूपतो दुःख-
मिति केचित् । न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि प्रत्यक्षं सुखं शक्यं
प्रत्याख्यातुम् । दुःखविकल्प इति चेत्—अथापीदं स्यात् दुःख-
विकल्प एव सुखमिति, न पुनः स्वरूपतोऽस्तीति । न । विकल्पे
नञ्प्रयोगासंभावात् । नहि विकल्पे नञ् प्रवर्तमानो दृष्टः न हि
ग्राह्यविशेषे भयसद्ग्राह्य इति । एवं दुःखविशेषे ऽदुःखमिति न
स्यात् । यदि च सुखं न स्याद्धर्मवैयर्थ्यम् । किं कारणम् ? सुख-
साधनं धर्म इति । सुखं च नास्तीति व्यर्थो धर्मः । दुःखप्रतिषेधः
फलमस्येति न युक्तम् । धर्मस्याभावफलत्वममङ्गात् अभावफलो
धर्म इति । प्रवृत्तिद्वैतं च लोके दृष्टं तन्न स्यात् । हितमाप्स्यामी-
त्येकः प्रवर्तते अनिष्टं हास्यामीत्यपरः प्रवर्तते । हितस्याभावात्
प्रवृत्तिद्वैतं च न स्यात् । दुःखभावनोपदेशो न स्यात् प्रतिपक्षात्-
म्भावात् । सत्यभावश्च, न हि कश्चिदुदुःखं सज्यत इति । तस्मान्न
मुख्यतः सर्वं दुःखं दुःखभावनोपदेशेन च दुःखमित्युच्यते ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति । तेन शरीरादिना दुःखान्तेना-
ऽऽत्यन्तिको वियोग इति ।

आत्यन्तिकी सुखाभिर्व्यक्तिस्त्येके—एकेत्वात्यन्तिकी सु-
खाभिर्व्यक्ति मुक्तिं श्रुतं । तन्न । प्रमाणासम्भवात् ।
मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाणमस्ति । न नास्ति
निषामकत्वादिति चेत् अनेककारणनिष्पन्नसुखस्यात्मनि समवायो
निषामकमन्तरेण न युक्तः तस्मादात्मनि नित्यं सुखमस्ति, येनैदं
सुखं निषम्यमानमात्मानमाश्रयत इति चेत् । न । सर्वोत्पत्तिमत्तम-

द्वाव सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयितव्यं इच्छाद्यश्चेति ।
 अनैकान्तिकता वा । अभिव्यक्त्यर्थानभिधानाच्च । नित्यं सुखम-
 भिव्यज्यत इति कोऽभिव्यक्त्यर्थः ? ज्ञानमिति चेत् नित्यमनित्यं चेति
 कल्पनानुपपात्तिः । अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम् । आत्म-
 मनःसंयोगो वा कारणं (१) तस्यापेक्षाकारणं वक्तव्यम् । यदि
 मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणं तस्य तर्ह्यपेक्षाकारणं
 वक्तव्यम् । न हि द्रव्यगुणकर्षस्वारब्धव्येषु संयोगो निरपेक्षं कारण-
 मिति । आत्ममनःसंयोगः सुखापेक्षः कारणमिति चेत् । न । कैवल्य-
 विरोधात् । अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवास्थितं
 सुखमपेक्षमाणो ज्ञानकारणं भवतीति । तन्न युक्तं कैवल्यविरोधात् ।
 यथाऽपमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाणो निमित्तान्तरनिरपेक्षः
 सुखज्ञानं करोति, एवं रूपादीनपि विषयाननपेक्षमाणः तद्विषया-
 णि ज्ञानानि कुर्यात् । ततश्च कैवल्यं निवर्तते—सर्वानर्थानयमात्मा
 लभत इति । नित्योपलब्धिमसद्भावेति । योगजधर्मानुसृहीतो नित्ये
 सुखे ज्ञानं करिष्यतीति चेत् न युक्तम् । तदक्षये तदभावात्—यदा
 योगजो धर्मः क्षीणो भवति तदास्य किमनुग्राहकमिति वाच्यम् ।
 योगजधर्मो न क्षीयते इति चेत् न युक्तम् । उत्पत्तिधर्मकस्य सर्व-
 स्यानित्यत्वात् सर्वमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति । नित्योऽसौ योगस-
 माधिजो धर्म इति चेत् योगजसमाधिजश्च नित्यश्चेति व्याहतम् । नित्यं
 ज्ञानमिति चेत् । न । सुखवत् प्रमाणाभावात् मुक्तसंसारस्ययोर-
 (२) विशेषमसद्भावे । सुखदुःखसंवेदनपर्यायश्च न स्यात् नित्यमयं
 सुखमुपलभेत ततश्च मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः स्यात् । न चायं सुखं
 जिहासति विवेकज्ञानस्याशक्यत्वात् दुःखं जिहासमानः सुखमपि

(१) संयोगः कावारणं—पा० २ पुस्तके स च प्रामादिकः ॥

(२) 'मुक्तसंसारिणोर्वा' 'मुक्तसंसारवतोः'—पा० २ पु० ।

जिहासति । न चायं कदाचिद्दुःखमुपलभत इति कस्य हानार्थ-
 प्रवर्तते । शरीरादिबन्धादप्रसङ्ग इति चेत् नित्यं—सुखमुपलभत
 इति नास्ति प्रसङ्गः—यस्माच्छरीरादयो नित्यसुखस्योपलब्धेः प्र-
 तिबन्धका भवन्तीति । न । शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्यं शरी-
 रादिप्रसङ्गाच्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते एवं शरीरा-
 दयोपि नित्याः कल्पयितव्याः एवमस्य कैवल्यं साधीयो भवति ।
 शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरुद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत् । न
 सुखस्यापि तर्ह्यस्मदादेर्दृष्टविरुद्धं नित्यत्वमशक्यं कल्पयितुम् ।
 प्रमाणाभावादित्युक्तम् तच्च नास्ति । कस्मात् ? इष्टार्थाधिगमार्थत्वात्
 इहायं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते, प्रवर्तन्ते च मोक्ष-
 माणास्तेषामपीष्टाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम्, तेषां प्रवृ-
 त्तिर्नित्यसुखे ऽर्धवती नान्यथेति । न । प्रवृत्तिर्द्वैतदर्शनात् । द्वे
 प्रवृत्ती लोके दृष्टे इष्टाधिगमार्थाऽनिष्टहानार्था च । तत्रेदं पारिव्राज्यं
 किमिष्टाधिगमार्थमाहोऽनिष्टहानार्थमिति सन्दिह्यते । आगमादिति
 चेत्—आगमादेतद्गम्यते मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति मुक्तः सुखी
 भवतीति श्रूयते । आगमोऽप्येवं विचारणीयः किमयं नित्येन
 सुखेन योगमाह उत दुःखेनात्यन्तिकवियोगमाहेति । दृष्टश्च दुःखा-
 भावेपि सुखशब्दप्रयोगो बहुधा लोक इति । एवं च ज्वरादिवि-
 योगे लौकिका व्याचक्षणा(१) भवन्ति सुखिनः संवृत्ताः स्म
 इति । यदि पुनरयं सञ्चक्षणाको मोक्षे नित्यं सुखमिति सुख-
 रागेण प्रवर्तते न मुच्येत । कस्मात् ? रागस्य बन्धनसमाप्त्यात्-
 बन्धनसमाज्ञातो राग इति । यद्यपि द्वेषात् प्रवर्तते दुःखं हा-
 स्यामीति तथापि न मुच्येत द्वेषस्य बन्धनसमाप्त्यादिति राग-
 द्वेषौ हि बन्धनमिति । न । अप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं दुःख-

हानं भवति न पुनरपं दुःखं द्वेष्टि अद्विषंश्चापं प्रवर्तमानोऽप्र-
तिकूलं दुःखहानमधिगच्छतीति ।

चित्तं विमुच्यत इत्यन्ये रागादीनां तत्र सामर्थ्यात् ।
यस्माद्रागादिवशं चित्तमालम्बनान्तरं गत्यन्तरेषूत्पद्यते न
पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति । न । अयत्रतः त-
त्सिद्धेः । ये चित्तस्यानुत्पादनं निरोधं वाऽपवर्गमिच्छन्ति तेषा-
मयत्रतः सिद्धो मोक्षः । किं कारणं ? जन्मनो विनाशार्थत्वात्
जातं विनष्टमित्ययत्रासिद्धयेतादिति। सन्ततेऽनुत्पादोऽपवर्ग इति चेत् ।
न । तस्याशक्यत्वात् । सन्ततेऽनुत्पादो न शक्यते कर्तुम् । कार्यका-
रणभावमवाहस्य सन्ततिभावात् । अनागतानुत्पादः क्रियत इति
चेत् अनागतानुत्पादस्य विद्यमानत्वात् किं क्रियत इति सर्वथा
न चित्तस्यापवर्गः सिद्ध्यतीति । कस्य तर्ह्यपवर्गः ? योऽपवृज्यते ।
कोऽपवृज्यते ? आत्मा । अथ काऽपवृक्तिः ? दुःखादिभिर्वि-
योग इति ॥

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संशयस्य स्थानवतो लक्षणवचनमिति
या प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साऽभिधीयते ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूत्रम् । तत्र समानधर्मोपपत्ते-
रनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च(१) त्रिविध एव संशय इत-
रपदविशेषणाद् भवतीति सूत्रार्थः । तत्र विषयस्वरूपानवधा-
रणात्मकः प्रत्ययः संशयः समानधर्मादिभ्य उत्पन्नो विषयस्य
विशेषं नावधारयति यः ॥ संशय इत्युच्यते । प्रत्ययोऽनवधार-
णात्मकश्चेति व्याहृतं ? प्रत्ययस्यैतत् प्रत्ययत्वं याद्विषयावधारणा-

त्मकत्वं, न चेदयं विषयस्वरूपमवधारयति मत्प्रत्ययत्वं तर्हि व्याहृतं भव-
ति । न । स्वरूपमत्प्रत्ययनात् स्वरूपमस्य प्रतीयते, न पुनरयं विषय-
स्वरूपमवधारयति अतश्च संशयः प्रतीयत इति मत्प्रत्यय इति उच्यते ।

समानशब्दः साधारणार्थः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति सा-
धारणस्येति यावत् । किं पुनरत्र साधारणं किं गुण आहो
सामान्यमिति ? यदि गुणः स न साधारणः । कस्मात् ? एकद्रव्य-
वृत्तित्वात् परिमाणस्य, एकद्रव्यवृत्ति परिमाणं तत् कथं सा-
धारणं भविष्यतीति । सामान्यमपि न युक्तम् द्रव्यावृत्तित्वात्
न दूर्ध्वत्वं द्रव्ये वर्त्तने, किन्तु गुणे परिमाणे । न दूर्ध्वत्वं परिमाणं
वर्त्तमानं सामान्यं द्रव्ये संशयं कर्तुमुत्सहते । कस्मात् ? गुणस्याव-
धारितत्वात् यद्वृत्ति सामान्यं सोऽर्थोऽवधारित इति । न । साधार-
णार्थस्यान्यथा व्याख्यानात् । न द्रव्यो गुणः साधारण इति ।
नापि सामान्यमपि तु सादृश्यार्थः यावदमर्थो पूर्वमद्राक्षं तपोऽर्थो
धर्मः ऊर्ध्वत्वं लक्षणो वर्त्तते तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपलभ्यत
इति । तस्योपपत्तिरव्यवसायः । यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्यो-
पलब्धेस्तदुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति । कस्मात् पुनरेवं
नोच्यते समानधर्मोपलब्धेरिति ? अनुक्तमपि यस्माद् गम्यते (१)
गम्यमानस्याभिधानं व्यर्थम् । केन पुनरेतद् गम्यते ? (२) इति वि-
शेषापेक्ष इति वचनेन । कथं ? विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा सा चानु-
पलम्बमानविशेषे युक्ता । यदि चायं विशेषं न पश्यति विशेष-
यानुपलम्बेर्गम्यत एव सामान्यं पश्यतीति । अथ पुनरयं न सामा-
न्यं न विशेषं पश्येच्चदा विशेषापेक्ष इति व्यर्थं वचनं स्यात् एतेन
सामर्थ्येन गम्यते सामान्यमुपलम्बत इति । अथ उपपत्ति-
पर्याय एवोपपत्तिशब्द इति । उपपत्तिः प्रमाणगम्यता सा चो-

पलब्धिः । यः पुनरनुपलभ्यमानसद्भावो धर्मः सोऽविद्यमानव-
द्भवतीति । का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समानता ? प्रमाणा-
नालम्बनत्वम् । अविद्यमानमपि प्रमाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रं न भ-
वति तदप्यनुपलब्धिलक्षणं प्राप्तमिति । विषयशब्देन वा विषयिणं
प्रसाह—समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी प्रत्ययो विधीयते ।
लौकिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरुणद्धीति यथा लोके वक्तारो
भवन्ति धूमेनाग्निरनुमीयत इति । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रू-
यते । अर्थप्रसायकत्वात् वाक्ये दर्शनशब्दमनुजानाति धूमं दृष्ट्वा-
ऽप्याग्निरनुमीयते इति ।

अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम्—यदिदं समानधर्मो-
पपत्तेरिति पदमेतस्मिन्नव्यवच्छेदहेतोः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति
वक्तव्यम् । न हि केवला समानधर्मोपपत्तिः संशयकारणमन्यथा
कृतकत्वादिनाऽपि संशयः स्यात् समानं हि कृतकत्वं सर्वानिर्मा-
नामिति, व्यवच्छेदहेतुत्वान्न भवति । न । समानार्थापरिज्ञानात् ।
व्यवच्छेदहेतुश्च भवति समानश्च धर्म इति न युज्यते, व्य-
वच्छेदहेतुर्नाम विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति यो विजातीयवृत्तिः
स व्यवच्छेदहेतुः तस्य च समानार्थता नास्ति । समानो हि धर्मो
यो विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यजातीयवृत्तिः । तस्मा-
दव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम् ।

सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संशयहेतुः । किं के-
षल इति ? न केषलः । किं तर्हि ? उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था-
तश्च । यदि चोपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते भवत इति ।
किमेतावन्मात्रं साधनमिति ? नेत्युच्यते । यदि विशेषाकाङ्क्षा भव-
ति समानधर्ममुपलभते । उपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते इदन्तया
चाऽनिदन्तया वा । विशेषाकाङ्क्षार्था च ससामर्थसन्देहो भवतीति ।

किमिदं समस्तं कारणमतमस्तं वा ? समस्तमिति श्रुतः ।
यदि समानधर्मोपपत्तेरिति केवलमुच्येत उपलब्धविशेषस्यापि
सामान्यत उपलब्धिरस्तीति तस्याऽपि संशयः स्यादिति ।
यदि पुनरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च संशय इत्येतावदुच्येत
अनुपलब्धसामान्यस्यापि कचिदुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थाऽस्तीति
संशयः स्यात् इति । विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमाने
ऽनुपलब्धसामान्यस्यापि कचिद्विशेषस्मृतिरस्तीति संशयः स्यात् ।
एवं समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्चेति पदद्वयेऽपि
नौयानप्रेक्षादिगतस्य न भवति संशयः । एवमुपलब्धनुपलब्ध-
व्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति पदद्वये ऽभिधीयमाने ऽत्यन्तानुपल-
ब्धेऽप्ये संशयः स्यात् । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने
सामान्यधर्मदर्शने सत्यपि विशेषाकाङ्क्षायां च सत्यामुपल-
ब्धनुपलब्धयोर्व्यवस्थानाञ्च भवति संशयः । एवं च
यदाऽप्यं द्रष्टा दृष्टपूर्वं सामान्यविशेषवन्तमर्थमुपलभते तत्र
चोपलब्धनुपलब्धी व्यवस्थिते भवतः । सोऽप्यं द्रष्टा तस्मात्
स्थानात् यदाऽप्येति, ततोऽस्यापगमाद्विषयविमर्कस्याभिमित्यादल्पावि-
षया विशेषा नाभासन्ते, महाविषयं सामान्यमवमासते, उपलब्ध-
नुपलब्धी पुनर्व्यवतिष्ठेते, विशेषार्थस्मृतिश्च नास्ति, न च सन्दिग्धे
तस्मादेकद्विपदपर्युदामेन समस्तं लक्षणमुच्यते इति । समानधर्मो-
पपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्ष इति चैकपदपर्यु-
दामः कृतः । समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च समा-
नधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातो विशे-
षापेक्ष इति च द्विपदपर्युदामः कृतः समस्तपदपरिग्रहेण । यस्मात्
समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो वि-
मर्कः संशय इत्याह । तेन ज्ञापयति समस्तमेतद्विशेषमिति । वि-

र्म इति नानार्थाविमर्षणं विमर्षः । उभावर्थौ मृशतीव(१) संशी-
तिः संशय इति भावसाधनम् । करणसाधनं वा संशये ऽनेनात्मा
सुप्त इव भवति । क उपमार्थः ? अर्थान्नधारणमुपमानार्थः । ए-
तेनानेकधर्मोपपत्तौ विप्रतिपत्तेश्चेति व्याख्यातम् । कोऽतिदेशार्थः
यथाऽऽद्यपक्षे त्रिषदपरिग्रहेण एकद्विषदपर्युदासः कृतः तथा-
नन्तरपौरपि द्रष्टव्यमिति ।

अनेकधर्मोपपत्तेः संशय इति—अनेकस्यानेकश्च धर्म
इति केचित्—अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः अनेकस्य द्रव्यगुण-
कर्मलक्षणस्य संयोगजन्यत्वं धर्मः अनेकश्च धर्मः संयोगजन्यत्वि-
गुणत्वनिष्ठिक्यत्वज्ञानि हत्वानि शब्दे, तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः
संशय इति केचित् । तदयुक्तम् । समानधर्मोपपत्तेरित्यत्र चरितार्थ-
त्वात् । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव यथैकोऽनेकवृत्तिः यश्चानेक-
एकवृत्तिः स लभ्यत इति चरितार्थत्वात् न पुनरनेकधर्माभि-
धानेन मयोजनमस्तीति । अथानेकधर्मशब्दस्य कोऽर्थः ? असा-
धारणो धर्मः । कथं पुनरसाधारणो धर्मोऽनेकधर्म इत्यनेन समा-
सपदेनाभिधीयते ? समानासमानजातीयविशेषकत्वात् समान-
जातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्माद्विशेषो—विशेषको धर्मः अने-
कस्माद्विशेषोऽनेकधर्म इति तस्य चानेकस्य धर्मो यथा-
स्वं सोऽयमनेकधर्म इति । एकानेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मोऽने-
कधर्मः यत एव प्रत्ययो भवतीदमेकमिदमनेकमिति । तत्रै-
कप्रत्ययहेतुरभेदः अनेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मो विशेषः यथा श-
ब्दस्य विभागाजश्चम् । सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य
सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य तास्मिस्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति
विभागजत्वात् संशयः । न हि किञ्चित् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं

विभागाज्जायमानं दृष्टं सर्वत्रासम्भवात् विभागजत्वं संशयं करोति सर्वतो व्यावृत्तेरिति । ननु च विभागजो विभागो विद्यते गुणः । सत्यम् अनभ्युपगतविभागजविभागस्यैतदेवं भवति । यः पुनरभ्युपगतविभागजविभागः तस्यायं निर्णयहेतुः गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागवदिति । अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणकत्वात् विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । तदेवं विभागजत्वं विभागजविभागासमवायिकारणत्वं नर्ते शब्दाद्भवतीति सर्वतो व्यावृत्तः संशयहेतुः । तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरमूलेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादिति । समानधर्मोपयोगाद्वाऽसमानो नैकधर्मो भवति । यद्वा द्वयस्यापि संशयकारणत्वेनोपनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च समानस्य धर्मस्योपयोगादनुपपुक्तोऽसमानः सोऽनेकशब्दस्य विषयविशेष इति ।

कस्मात् पुनरेवमेव नोच्यते समानासमानधर्मोपपत्तेरिति ? नैवं शक्यमभिधातुम् अनेकस्माद्व्यावृत्तो यो धर्म इति अपं विग्रहो न लभ्यते लाघवं वा प्रयोजनमेकासरापचयात् लाघवं प्रयोजनमाश्रित्यैवमभिधानं वा । यद्यनेकधर्मार्थोऽसाधारणार्थः असाधारणश्च धर्मः संशयकारणमिति, नेदं निरात्मकं जीवञ्छरीरं अमाणादिमन्त्रममङ्गादित्यवगम्यसाधारणत्वात् संशयहेतुः मातुः । नैव दोषः यथैव साधारणो धर्मः संशयहेतुरिति नान्वयिनः साधारणत्वे सति संशयहेतुत्वं भवति अन्वयव्यभिचारात् । एवं व्यतिरेकिणोऽपि सत्यसाधारणत्वे विषयमम्वन्धस्याव्यभिचारादेतुमात्र इति । तस्माद्यैकवृत्तित्वमनेकवृत्तित्वं संशयकारणत्वे निर्णयहेतुत्वं वा हेतुः । किमिति ? साधारणासाधारणत्वे मति व्यभिचाराव्यभिचारी संशयनिर्णयहेतू । यो व्यभिचारी न संशयहेतुः सोऽव्यभिचारी

स निर्णयेहेतुरिति । यदि तर्ह्यमयोर्व्यभिचारित्वात् संशयहेतुत्वं ननु समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव गतमेतत् गतार्थत्वात् न संशय-हेतुत्वेन पृथक् उपादेयमिति । सत्यम् । न व्यभिचारितामन्तरेणा-न्यत् संशयकारणमपि तु व्यभिचारितायां सत्तां विधीयमान-व्यभिचारः प्रतिपिष्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः समानधर्मोप-पत्तेरित्यनेन विधीयमानव्यभिचार उपदिश्यते विभागजत्वा-दित्यनेन प्रतिपिष्यमानव्यभिचार इति । एतावता पृथग-भिधानम् ।

नञः पर्युदासविषयत्वादन्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेक-धर्म इति केचित्—एके त्वनेकधर्म इत्यन्यथा व्या-चक्षते एकस्मादन्योऽनेकधर्म इति । एवं च विरुद्धाव्य-भिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यते यं प्रति तर्कमाहुः स च सं-शयहेतुः यथा श्रावणत्वकृतकत्वे शब्दस्येति । तदयुक्तम् । असम्भवात् । न ह्यव्यभिचारिणौ विरुद्धावेकस्मिन्नर्थे धर्मौ सम्भवतः वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् पद्यभावव्यभिचारिणौ स्या-ताम् एकं वस्तु आत्मकं भवेत् । न चैतदस्ति तस्मान्नो-भावव्यभिचारिणाविति । न चायं प्रयोगो युक्तः । कय-मिति ? यदि तावदेवं प्रयुक्ते यथा प्राक्तनो हेतुः तथाऽप-मपीति । प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्धं पूर्वस्य हेतु-त्वम् । विरुद्धार्थप्रतिपत्तिबाधितत्वादुत्तरस्यानभिधानम् । अर्थैवं क्रियते यथेदं द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति । एव-मपि प्रतिपन्नद्वितीयानुमानस्यासाधकत्वम् । अथ विरुद्धधर्मविक्रम सम्भवत इति सम्भवात् विरुद्धौ । कश्च विरुद्धार्थः किं सहासम्भवः आहो विरुद्धार्थसाधकत्वम् अथ स्वरूपमिति । यदि सहासम्भवः स नास्ति दर्शनात् । अथ विरुद्धार्थ-

साधकत्वं विरोधः तदपि न युक्तम् वस्तुनो व्यात्मकत्वात्-
 म्भवात् । यदि विरुद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्धमेव एकं वस्तु
 व्यात्मकमापद्येत् । अथ स्वरूपमनयोर्विरुद्धमिति न किञ्चिद्वा-
 धितं भवति यस्मात् कृतकत्वं न श्रावणत्वं श्रावणत्वं वा न कृत-
 कत्वं तस्मान्न संशय इति । उपेत्य वा विरोधं यदि विरुद्धा-
 भ्यां कृतकत्वश्रावणत्वाभ्यां शब्दे संशयः क्रियते स विशेषा-
 दर्शनादुपजातः कस्य दर्शनाश्लिष्यते । न हि विशेषदर्शने सति
 विशेषाकाङ्क्षा भवति यथोपलब्धतामान्यस्य विशेषाका-
 ङ्क्षा भवति । प्रत्यक्षतो निवर्तिष्यत इति चेत् ।
 न । योऽनुमानाभ्यां सन्निपातिताभ्यामर्थे संशयः स प्रत्यक्षाश्लिष-
 तिष्यत इति । तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षाविषयत्वात्—नायमर्थः
 प्रत्यक्षस्य विषय इति किं शब्दो नित्योऽनित्यो वेति । आगमाश्लि-
 षतिष्यत इति चेत् । न । आगमस्य च विचार्यमाणत्वात्—आगम
 एकाग्रं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽनित्य इति । न चाग्रं प्रसक्त-
 विषयो नागमविषयः अनुमानोपमानाभ्यां च नाग्रं परिच्छेत्तु श-
 क्यते सोऽयमनिवर्त्यः संशयः प्राप्तः । भवतु किं नो बाध्यते ? कथं
 न बाध्यते । यदा वस्तुन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति यथा-
 ऽनित्या बुद्धिः कृतकत्वादिता इदं तल्लु कृतकत्वं शब्दे दृष्टं स
 धानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति । तत्र चोपलभ्यमानं
 कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संशयहेतुरिति सर्वमनुमानमनित्यत्वसाधकं
 न स्यात् । सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति । यश्च न्यायोऽ-
 नुमानमूलमुच्छिन्नाच्च नासौ न्यायविदा युक्तोऽभिधातुम् । नित्या-
 सम्भवात् नायमस्मान्न्यायो बाधने यस्य नित्यं किञ्चिदस्ति तस्य
 विरुद्धान्यभिचारी भवति । अस्माकं तु पक्षे नित्यं किञ्चिदस्तीति ।
 न । बाधापरिहानात्—न भवता बाधविषयोऽवलोकितः किन्तु नि-

त्यमस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रमवलोक्य परपक्षे दोषो ऽभिधीयते
 इति भवतामपि पक्षे विरुद्धाव्यभिचारी कृतावकाशः । कथम् ?
 समतिघं विज्ञानं सत्त्वाद्रूपवदित्येकः, अपतिघं विज्ञानं नीरूपत्वा-
 द्वेदनावदित्यपरः । तदेवमव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातान्न समतिघं
 नामतिघं सिद्धयेत् तस्मादपन्यायोऽयं विरुद्धयोश्च धर्मयोः सन्नि-
 पाताच्छब्दे संशय इति । धर्मयोः सातत्यादभिलाषानुपपत्तिः
 नायमतद्धर्मा कदाचिदापि शब्द उपलभ्यते सततं तु तद्धर्मैव भ-
 वति श्रावणः कृतकश्चेति अभिलाषो न स्यात् नित्योऽनित्योवेति ।
 न हि कदाचिदयं द्रष्टा एकस्मिन् वस्तुनि स्थाणुपुरुषधर्मावुपल-
 भमानः शक्नुयाद्वक्तुं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । नैवं भविष्यतीति ।
 व्याहृतमुच्यते । ननु च भवतामभिधीयते नित्य इति मयाप्यभि-
 धीयते अनित्य इति कथं नाभिलष्यते सोऽयं विरुद्धाव्यभिचारी-
 न्यायो विचार्यमाणः सर्वथाऽनुमानं बाधत इति अल्पमेव । अथ
 कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते सम्भूय हेतु भवत इति ? तथापि कृतकत्व-
 श्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु
 भवतः सोऽयमस्माद्भिद्यते यथैव विभागजत्वमन्यावृत्तित्वादसाधा-
 रणं शब्दे संशयं करोति तथा कृतकत्वश्रावणत्वे अपि शब्द-
 वृत्तित्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु भवतः सोऽयमसाधारण एव न
 धर्मान्तरमतः तदग्रहणेनैवायं सङ्गृहीत इति तस्मादेकस्मादन्यो
 धर्मोऽनेकधर्म इति न वक्तव्यमिति । यदा पुनरेवम्भुतौ धर्मावेकस्य
 वस्तुनो भवतः तदोपलब्ध्वा तस्य वस्तुनः किं प्रतिपत्तव्यमिति
 तदा तयोरेव धर्मयोः सामर्थ्याधिगतौ यत्रः कर्तव्यः नोभावेतौ
 साधने, कतरोऽत्र साधनं कतरश्चन साधनमिति सामर्थ्याधिगमे यत्रः
 करणीय इति । यत्रश्च क्रियमाणोऽनित्यत्वसाधनेष्वेवावतिष्ठत
 इति । कुतः ? नित्यत्वस्य प्रमाणबाधितत्वात् तच्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

तदेवं व्यवस्थितमेतत् अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मोप-
संशय इति ।

विप्रतिपत्तेः संशय इति व्याहृतार्थप्रवादो विप्रतिपत्तिशब्दस्वार्थो
व्याहृतार्थप्रवादविषयत्वमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्चाव्यव-
स्थाने सति तद्वत्विशेषानुस्मृतौ च सखां संशयो भवतीति । तत्र
समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्ये इति
भाष्यम् । तत्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्योस्तावत् पृथक् संशयकारणत्वं
न भवतीति चार्थमेतत् । समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य इत्येतदपि
न बुद्ध्यामहे । किमत्र धर्मः संशयकारणमथ ज्ञानमिति । न धर्मः
संशयकारणमित्यनेकधा समर्थितम् । समानानेकधर्मज्ञानं तु संशय
कारणं तच्च ज्ञातरि वर्तत इति नास्ति भेदः । समानानेकधर्मोस्तु
पृथगभिधाने उक्तं प्रयोजनम् विधीयमानप्रतिपिध्यमानधर्म-
भेदादिति । विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संशयहेतुः । केऽत्र
सम्यक्प्रतिपत्ताः के पिध्येति श्रोतुः सन्देहो भवति एतावता भे-
देन पृथगभिधानम् । समानधर्मः सर्व एवायमिति चेत् समानध-
र्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति(१) सर्व एवायं समान-
धर्मएवाऽभिधीयते तस्माद्वैषम्यात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च
इति न प्रयोजनमस्ति । अत एव कर्तव्यम् । समानधर्मोपपत्ते-
र्विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् सूत्रार्थ-
मपरिज्ञाप्यैवैतद्योयते । यथा च भेदः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रति-
पत्तेश्चेति तथा वर्णितम् । अपरे पुनः समानधर्मोपपत्त्यादिभिः
पदैः पृथक् पञ्चविधं संशयं वर्णयन्ति । समानधर्मोपपत्तेर्विशे-
षापेक्षो विमर्षः संशय इति एवं शेषेषु पदेषु । तन्न युक्तम् । उप-

(१) समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षश्च प्रतिपत्तेश्चेति-पा०
१ पु० । विमर्शश्चेति ऋचित् ।

उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् समानधर्मोप-
पत्तौ सत्यामुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो
विपर्यः संशय इति सूत्रार्थः । एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति वा-
च्यम् । तस्मान्नोपलब्धनुपलब्धव्यवस्था पृथक् संशयकारणमिति ।
उपलब्धनुपलब्धयोर्द्वैविध्यात् (१) संशयो न युक्तः, कुतः ? लोक-
विरोधात्—उपलब्धयोर्द्वैविध्यात् संशयो भवतीति सुषाणो लोकं
वाधते । कथमिति ? यत्किञ्चिदयमुपलभते सर्वत्रास्य संशयेन
भवेत्तद्व्ययम् । किं कारणम् ? उपलब्धमानं द्वेधा भवति । उपल-
ब्धयोर्द्वैविध्यात् यः संशयो भवति तस्य कुतो निवृत्तिः ?
विशेषदर्शनाभिवर्तते इति चेत् विशेषेण्यप्येवं—य एते विशेषा
उपलब्धन्ते किमेते सन्त आहोऽसन्त इति यावद्यावदुपलब्धते सर्व-
त्रोपलब्धिर्द्वैविध्यात् संशय इत्यनिवर्त्यः संशयः । एवमुपलब्धिद्वै-
विध्ये ऽपि वक्तव्यम् । न चास्य कश्चित् समाश्वासः स्यात् । य-
दाऽयमपवरकादीं सर्पादीनुपलभते तदा सर्पवत् तद्वेश्म उता-
सर्पवदिति संशयः अयमपि संशयोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राववा-
सो न स्यात् । तेषां च पञ्चविधः संशय इति सूत्रार्थः
तैरप्यस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः स्वभावकृतो वा । तय-
दि कारणकृतो ? न पञ्चविधो, ऽनेकरूपः संशय इति प्राप्तम् । अथ
स्वभावभेदात् ? न, स्वभावभेदस्यासम्भवादेकरूपः संशयः सं-
शीतिः संशय इति । तस्मात् पञ्चविधः संशय इति न सूत्रार्थः ।
समानधर्मग्रहणात् संशयो धर्मविषयत्वात्—यदिदमुच्यते
समानधर्मोपपत्तेः संशय इति । तदयुक्तम् । धर्मविषयत्वात् । न
हि सप्ताने धर्म उपलब्धे धर्मणि संशयो (न) युक्तः धर्मध-
र्मिणोर्भेदात् । न हि गवि दृष्टे अश्वे संशयः (धर्मिणश्चा-

(१) नञ् 'च' इति तात्पर्यटीकातोऽधिकमवगम्यते ।

दृष्टत्वाद् नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे संशयो भवतीति च व्या-
घातः । धर्मधर्मिभावाद् संशय इत्येके तावद् परिहारं
श्रुवते—धर्मे दृष्टे धर्मिणि संशयः धर्मधर्मिभावाद् । न पुन-
र्गवि दृष्टे अश्वे संशयो भवति) धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न ।
नानात्वानिष्टत्तेः, न हि धर्मधर्मिभावेन नानात्वं निवर्तते ।
अथ धर्मधर्मिभावो नियामकः ? इच्छादिसूत्रं तर्हि व्याहन्य-
ते । कथमिति ? इच्छादयः प्रतिसन्धानादात्मानं गमयन्तीति
सूत्रार्थः । अत्र परः प्रत्यवस्थितः कार्यकारणभावाद् प्रतिसन्धा-
नमिति नानात्वस्यावाधनादित्यनेन निवर्तेत । इह पुनर्भवता
धर्मधर्मिभावादिति पुनर्श्रुवता नानात्वमेव धर्मधर्मिभावन-
ियामकमुच्यते इति श्रवणुयाद् परोऽपि ब्रवतुं कार्यकारण-
भावो नियामक इति । तस्मादपव्याख्यानमेतद् धर्मधर्मिभा-
वाद् संशय इति । अथ समानधर्मोपलब्धेरन्यस्मिन्ननुपलब्धे
धर्मिणि संशयो भवतीति कः परिहारः ? । अयं परिहारः
षडुद्गीहिः समाप्तोऽतो धर्मिणोऽभिधानं—समानधर्मोपपत्तेरित्यने-
न पदेन षडुद्गीहिसमाप्ते धर्म्येव व्यापदिश्यते । कथं ? समानो
धर्मो यस्य स भवति समानधर्मा समानधर्मणः (१) उपप-
त्तिः समानधर्मोपपत्तिः । किमुक्तम्भवति ? समानधर्मवतो धर्मिणो
दर्शनादिति ।

विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्य-
पेक्ष इति । अथ सा विशेषस्मृतिः किंविशेषविषया (२) किं संशय-

(१) एतन्मध्यस्थः पाटोऽनुपयुक्त इति सूचितं २ पु० ।

(१) समानधर्मणत इति—पा० २ पु० । स च प्रमादिकः ।

(२) कक्षासौ विशेषश्चेति किंविशेषः अनुपलब्धपूर्वो विशेषो-
भवेत्यर्थे इति ता० टी० ।

विषयविशेषविषया उतान्यविषयेति ? योसौ संशयस्य विषयः तं
समानधर्माणमुपलभते तस्यायं विशेषाननुस्मरति उतान्यस्येति ।
यदि तावद तस्य ? तन्न युक्तं तद्विशेषाणां कचिदननुभूतत्वात्—
योऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्वतान् विशेषाननुस्मरतीति युक्तम् त-
द्विशेषाणामनुभूतत्वात्, यदा पुनरयमनुपलब्धपूर्वविशेषः सामान्यत
उपलब्धमानः सन्दिह्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः कथम् ? तद्विशेषा-
णामनुभूतत्वादिति । न । सामान्यवचनत्वात् । विशेष-
पापेक्ष इति सामान्यवचनं पुनरनेनावधार्यते तस्य वान्यस्य
वेति । यदा तद्वता विशेषाः सुस्मृतिता भवन्ति तदाऽनुभूतेषु वि-
शेषविषया स्मृतिः, यदा त्वनुपलब्धपूर्वेऽर्थे संशयः तदा सादृश्या-
दन्यगतान् विशेषान् सुस्मृतिं इति । एवं तावद्व्यस्थितं त्रिविधः
संशय इति ।

अनेन च संशयलक्षणेन यान्यविरुद्धानि संशयल-
क्षणानि तान्यपि संश्रुतानि । यथा काश्यपीयम्(१) “सा-
मान्यमत्यक्षात् विशेषामत्यक्षात् विशेषस्मृतेश्च संशय” इति ।
अस्यार्थः सामान्यमत्यक्षादिति सामान्यवतः मत्यक्षाद्धर्मिण इति,
न पुनरयं पदार्थः सामान्यस्य मत्यक्षादिति । वि-
शेषामत्यक्षत्वमव्यवस्थितविशेषत्वं नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता
इति, विशेषस्मृतेश्च संशय इति समानम् । कथं पुनरनेन
सूत्रेणासाधारणोऽपि लभ्यत इति ? लभ्यते व्यभिचारितत्वात्-
व्यभिचारि साधारणं तच्चासाधारणे ऽपि व्यभिचारित्वम-
स्तीति लभ्यते । अनेकधर्मोपपत्तिस्तर्हि पृथङ् न पठितव्या
अन्यव्यतिरेकभेदविवक्षायां पृथगभिधानं पुनः संशयकारणभे-
दविवक्षयेति । ये त्वत्र विशेषामत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्चेतिपदयोः

पौनरुक्त्यं वर्णयन्ति—सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय
इत्यभिधीयमाने किल गम्यत एतद्विशेषाप्रत्यक्षादिति, न हि
काश्चिद्विशेषान् प्रत्यक्षान् स्मरति । तन्न । सूत्रार्थापारि-
ज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः विशेषाणामप्रत्यक्षत्वमिति । अपि
स्वव्यवस्थितविशेषवत्त्वं—नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इत्यतो
नायं दोषः इति ।

अन्ये(१) तु संशयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते—साधर्म्य-
दर्शनाद्विशेषोपलिप्तोर्विपर्ययः संशय इति । तैरपि साधर्म्य-
स्यावधारितत्वात् संशयस्य विषयो वक्तव्यः । धर्मीति चेत्-
न नूक्तः संशयस्य विषयो धर्मी ? । सत्यमुक्तो न पुनर्युक्तः । कथं न
युक्तः ? यदि तावद्धर्मव्यतिरिक्तं धर्मिणमभ्युपैति व्याहतं भ-
वति । धर्मधर्मिणोश्च नानात्वाभ्युपगमे धर्मस्यावधृतत्वात् धर्मि-
णश्चादृष्टत्वात् न संशय । न हान्यस्मिन् दृष्टे ऽन्यत्र संशयो भव-
ति । अयाप्यस्मदिशा साधर्म्याभिधानेन धर्म्येशोक्ष्येत ? तन्न
युक्तं सधर्मणो भावः साधर्म्यं, साधर्म्यमिति च भावाभि-
धानेन धर्मोऽभिधीयते न धर्मी, न च युक्तोऽन्यस्य दर्श-
नादन्यत्र संशय इति । अयार्थान्तरमात्रं नाभ्युपैति ? तथापि
साधर्म्यस्यावधृतत्वात् क ? संशय इति । यदि चायं धर्मिणं
नोपलभते कस्यायं विशेषमुपलिप्सेत । न हि साधर्म्यस्य विशे-
षाः सम्भवन्तीति । अप सामान्यवतो विशेषा ? इति । तन्न,
तस्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । न सामान्यस्य विशेषाः सन्तीति सा-
मान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ध्रुवता सामान्यविशेषतद्भेदा
भेदोऽनुज्ञातो भवति । उपर्यध्याभिधानं न सामान्यस्य विशेषास्त-
द्गतो विशेषा इति । उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थाने च साध-

सर्वदर्शने सत्यपि विशेषोपलिप्सायां च न संशयो भवतीति
उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इति वक्तव्यम् अनेकधर्मदर्शना-
दिति च ।

समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येवमादेवान्न संशयलक्षणं तद्विचार्यते
किन्तावदयं कारणोपदेश आहो संशयस्वरूपावधारणमिति ? ।
यदि कारणनिर्देशो ? इत्यप्यपिदमुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति,
अन्यान्यपि संशयकारणानि, तान्युपसंख्येयानि । यथाऽऽत्म-
मनःसंयोग-आन्तरस्य आत्ममनःसन्निकर्ष, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो
नाशस्येति । अथ स्वरूपावधारणं ? कारणनिर्देशोऽनर्थकः
संशीतिः संशय इति वक्तव्यम् । अस्तु तावत् कारणावधारणम् ।
ननुक्तं कारणान्तरमप्युपसंख्येयमिति ? न, नेदं कारणावधारणा-
र्थमपि स्वसाधारणकारणनिर्देशोऽप्यथ । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निक-
र्षादीनामप्रसङ्गः । कुतः । परमससाधारणत्वात् । स्वरूपनिर्देशो
वा भवतु—इदमेवास्व स्वरूपं समानधर्मादिभ्यो जन्मेति । सोऽप-
मेवभूतः संशयो विचाराद्गतयोपादीयते । संशयवद्विपर्ययो-
ऽपि विचाराद्गम्य सोऽपि पदार्थत्वेन वक्तव्यः ? सत्यमसौ प-
दार्थो न तु विचाराद्गमितो नाभिधेयः । कथं न विचाराद्गं ?
यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषमतिपक्षे यतते नैवं विपर्यस्त(१) इति
इत्यतो न्यायविद्यानद्गत्वात् नाभिधीयते ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमधिकृत्येति
व्यवसायोऽधिकारः । कस्य व्यवसायः ? सुखदुःखसाधनानाम् ।
इदं सुखसाधनमिति ज्ञात्वा दुःखसाधने भवतते इदं दुःखसाधन-

मिति चाधिगम्य दुःखदानायेति । सुखदुःखयोरवाप्तिदाना-
भ्यामप्यं लोकः प्रयुज्यत इति सुखदुःखाप्तिहानी प्रयोज-
नमिति । अनेन च प्रयोजनेन सर्वे ऽर्थाः सङ्गृहीता भवन्ती-
ति । एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्य दोषविषयस्य चोद्यमानस्य वस्तु-
मशक्तस्य व्याहारो लौकिकोऽयमर्थः प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोज-
नमिति । न चानेन न्यायस्य (१) किञ्चिद् क्रियत इति न्याया-
ङ्गभावो नास्तीति । यत्तावन्नलौकिकोऽयमर्थ इति एतत् नर्ते (२)
मकृष्टलौकिकादन्यो वस्तुमर्हति—अयमेव च पदार्थो लौकिको
न प्रमाणादय इति । कश्चासौ लौकिक इति ? यदि प्रमाणो-
पपन्न इत्ययमर्थः ? अतदोषोऽयं प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति ।
अथान्यः लौकिकव्यर्थः ? तत्र बुध्यामहे कथमन्य इति । यदपि
प्रयोजनं न्यायस्याङ्गं न भवतीति । तदयुक्तम् । या खलु निष्प्र-
योजना चिन्ता सा न न्यायाङ्गमिति परीक्षाविधेस्तु प्रधाना-
ङ्गं प्रयोजनमेव, तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेरिति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम् । बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टा-
न्त इति सूत्रार्थः । एवं चाकाशाद्यवरोध इति । यदि पुनरेवमव-
धार्यते लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्य-
लौकिकार्थो न दृष्टान्तः स्यादाकाशादिरिति । उदाहरणत्वेन तु
लौकिकपरीक्षकविषयस्याभिधानं न तु लौकिकपरीक्षका-
णामेवेति ।

(१) न्यायस्येतिस्थाने परीक्षाविधेः इति पा० १ पु० ।

(२) न शक्ने—इति छन्दः ।

सोऽयं दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्वादिसिद्धसाधनार्थो वा । यदि तावत् सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाद्भिद्यते । अथासिद्धसाधनार्थो नोदाहरणाद्भिद्यते । यद्युपमानं प्रमाणेऽन्तर्भावः । अथोदाहरणमवयव इति न पृथक् दृष्टान्तोऽस्तीति । इदं तूत्तरमतिसमाधेयमिति पश्यामः । कस्मात् । प्रत्ययाप्यपरिज्ञातात् । एवं ब्रुवता न दृष्टान्तो नोदाहरणं नोपमानं विज्ञातमिति । सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थं तावदुपमानं न भवतीति वर्णितम् दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थो वेति दृष्टान्तो न भवति । उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

इदमित्यम्भूतं चेति भाष्यम् । इदमिति सामान्यतोऽवगममाह । इत्यम्भूतं चेति विशेषः । एतदुक्तमस्ति—सामान्यविशेषवदर्थभ्यनुज्ञा सिद्धान्त इति । अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं (१) सूत्रम् तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति ।

किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागाधेयमिति । किं चातः ? यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यं एतावद्भवत्तन्त्राभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इति । अथ विभागाधेयं सर्वतन्त्रग्रहणं कर्तव्यं प्रतिज्ञादिष्व । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्पक्षबा इति समस्ताभिधानम्, एवं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरिति वक्तव्यम् । लक्षणार्थं च सूत्रान्तरं वक्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादित्यस्य सूत्रार्थो (२)

(१) अस्यार्थप्रदर्शनार्थम्—पा० २ पु० । (२) सूत्रस्यार्थो—इति साधुः ।

ऽन्यो वक्तव्यः । अथेदं विभागार्थः ? - तथापि (१) पूर्व-
सूत्रं परिसंख्यताम् । अथ विभक्तानां पुनर्विभागः ? त्रिविधा
चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति व्याहृतम् । विभागश्च नियमार्थः ।
विभक्तानां विभागः किमर्थः ? । यदि नियमार्थः आद्येन सूत्रेण
कृतत्वात् प्रयोजनमस्तीति । तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमना-
पमिति । नानापमम् । आद्यस्य लक्षणार्थत्वादुत्तरस्य वि-
भागार्थत्वादिति । विभागश्च नियमार्थः इत्युक्तम् । एतेन
अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धा संग्रह इति नियमं
दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणा-
नामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्त्रमधिकरणं येषामर्थानां
भवति ते तन्त्राधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थितिः (२)
रित्यम्भाव्यस्या । धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति । किमुक्तम्भव-
ति ? योऽर्थो न शास्त्रिनः तस्याभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ॥

सर्वतन्त्राधिकरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषयः (३) सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति ।
यथा प्रमाणानि प्रमेयमाधनानि ।

न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते तत्राप्य-
विप्रतिपत्तिरिहापीति । भिद्यत इत्याह—दृष्टान्तो हि वादि-
प्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः न पुनरेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त
इति । अनुमानागमयोरश्रयो दृष्टान्तो नैवं सर्वतन्त्रसि-

(१) तथापि—पा० २ पु० १ मथार्पति कचित् ।

(२) अभ्युपगमं स्थितिः—पा० २ पु० १ ।

(३) सम्प्रतिपत्तिविषय इति कचित् ।

प्रथमेऽध्याये १ आह्निके २९-३०-३१ सूत्रम् । १०५

द्धान्त इति । यद्यनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्त इति प्रत्यक्षेऽपि
प्रसङ्गः प्रत्यक्षमप्यनुमानागमयोराश्रयः तत्कारणत्वात् । यः
प्रत्यक्षविषयः सोऽर्थो दृष्टान्तोऽधिगतोऽर्थः कथ्यत इत्यनुमानाग-
मयोराश्रयः, अधिगमसाधने तु प्रत्यक्षं, तस्माच्च प्रसङ्गे प्रसङ्गः ॥

, समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रासि-
द्धान्तः ॥ २९ ॥

सामान्यविशेषतद्गतां नियमेनाभ्युपगमः प्रतितन्त्रासिद्धान्त
इति । यथा भौतिकानीन्द्रियाणीति योगाना(१)प्रभौतिकानीति
सांख्यानानीति ॥

यत्सिद्धावन्धप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसि-
द्धान्तः ॥ ३० ॥

वाक्यार्थसिद्धौ तदनुपपत्तौ योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ।
तस्योदाहरणं भाष्ये । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शना-
भ्यामेकार्थग्रहणादिति(२) ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम-
भ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम् । अपरीक्षितोऽसूत्रित इति ।
योऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसि-
द्धान्त इति । यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति । वैशेषिका-
णां नैयायिकानां च श्रोत्रमाकाशमिति ।

अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युपगतः स्वबुद्ध्यातिशयाचिरुपाप-
यिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति न युक्तम् ।
कुतः ? परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् । यदि तावत् परस्यासा-

(१) योगानां—वैशेषिकाणाम् । (२) गौ० मू० ३ अ० १ आ० १ सू०

मर्थ्यं बुद्ध्वा नायं समर्थ इति प्रवर्तते तदाऽनेन न परः
प्रतिपादितो भवति, किन्तु विप्रतिपादितः । यश्चाहः किं
तस्य प्रतिपादयितव्यम् । अथ परिज्ञातसामर्थ्यं पुरुषमवजानाति ?
तदपि न । अनिश्चयबुद्धिमतोऽवज्ञानस्यायुक्तत्वात् । तस्मात्ता-
यं सूत्रार्थोऽक्षास्त्रिणाभ्युपगमः सिद्धान्त इति ।

सर्व एवायं पक्षः स्वमुखेनार्थापक्ष्या वा विधीयत
इति किमनेनातिविस्तृतेनेति केचित् । पक्षपर्याय एव
सिद्धान्त इत्यपरे । पक्षस्य किलार्थं पर्यायः सिद्धान्त
इति । सिद्धान्तः पक्षपर्यायोऽयमिति न दुष्ट्यागोह
सिद्धान्त इत्युपपन्नतमाणाऽयमर्थः तत्प्रत्ययादभ्युपग-
मः पक्ष इत्यन्यतरनादिविप्रतिपक्षस्यान्यतरं प्रति कर्मण्या
वस्तुनो पदुपादानं स पक्षः पक्ष कारकशब्दो पक्ष वस्तुश-
ब्दो नैतौ पर्यायौ, अन्यथा परशुच्छेदनमिति । परशुरिति क-
दा अभिधीयते यदा पुरुषव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधीयमा-
नतयाऽवनिष्ठे, छेदनमिति च यदोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपात्य-
ते, तावेतौ छेदनपरशुशब्दौ वस्तुनः क्रियासम्बन्धापेक्षौ प्रवर्तते
इति । तथा सर्व एव कारकशब्दा न द्रव्यमात्रे न वा
क्रियामात्रे प्रवर्तन्ते । किन्नाहं ? क्रियासाधने क्रियाविशेष-
युक्त इति । कारकशब्दश्च पक्षो न सिद्धान्तः । स कथं पर्यायो
भविष्यतीति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तश्च पक्षपर्याय इति अहो ? पर्यायश-
ब्देषु कौशलं मदन्तस्य, पक्षो विचारणायामिष्टोऽर्थ इति चा-
भिधीयते अविचारणीयार्थः पक्षोऽन्तर्भवतीति चित्रम् । अथ
पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं नैव प्रतिपद्यते तेनापि सर्वतन्त्रसिद्धान-
्तं निहनुवानेन तदसत्यप्रतिपादको न्यायोऽभिधेयः, यश्चासौ
न्यायाभ्युपगमः स सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति व्याहृतं सर्वतन्त्र-

सिद्धान्तो नास्तीति । अथ न्यायमपि न प्रतिपद्यते, अनिष्टतो
व्याघातः वचने ऽवचने च, यदि तावन्न्यायोऽस्तीति ब्रवीति
प्रतिपादयति च नास्ति चेति व्याहृतम् । अथ ब्रवीति न अवचने-
ऽस्यार्थो न सिद्ध्यति । तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नास्ती-
ति सम्भ्रमव्याकृतम् । इदं च तावत् भवान् प्रष्टव्यो जायते
किं पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवति, अथ संग्रहः पक्षश्चन्द्रेण सि-
द्धान्तस्य, अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति । तथाहि ताव-
त् सिद्धान्तसामान्ये तन्त्रास्तपञ्चापकत्वात् । न हि पक्षः स-
र्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति असाध्यत्वात् । यथा सृष्टा द्रव्यगु-
णकर्माणि व्याप्नोति व्यापकत्वात् सामान्यं भवति, तच्चै-
वं पक्ष इति पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम् । यदि च पक्षः
सिद्धान्तपर्यायः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते । सर्वतन्त्रसि-
द्धान्तः साध्यश्चेति व्याघातः । अर्थापत्तिनोऽधिकरणसिद्धान्तस्या-
भेद इति चेत्—अद्यापि मन्वेधाः अर्थापत्तिनोऽधिकरणसि-
द्धान्तो न भिद्यते, वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरितयाक्यार्थप्रतिप-
त्तिरर्थापत्तिर्वाक्यानुपपत्ती योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ॥

मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । अवयवानां वि-
भागोद्देशार्थं सूत्रम् । विभागोद्देशश्च नियमार्थः । किं नियन्त्रणं ?
दशावयवं ऽवयवत्वं च वाक्यं, एके तावद्ब्रुवते दशावयवं वाक्यम् ।
अपरे ऽवयवत्वमिति । उपनयननियमज्ञापनार्थः मतिज्ञादीनां वि-
भागोद्देश इति । कथं पुनर्निगमनादयोऽवयवा न भवन्ति ?
पराप्रतिपादकत्वात् । परप्रतिपादका ये वाक्याद्ब्रूमृता
इतरेतराप्रस्थापितेनार्थेनार्थवन्तो वाक्याद्ब्रुतामुपयान्ति ते ऽव-

यत्राः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः । किं पुनर्वाक्यम् ? यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपकृतस्य(१) विशेषावस्थापनमर्थः तद्वाक्यं, वाक्यार्थं संदृत्यैते पञ्च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते, न पुनर्जिज्ञासादयः परमतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति । निश्चितत्वाच्च—निश्चिन्नश्च साधयिता भवति । न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः । प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते । शक्यप्राप्तिश्चेति—न ह्यशक्यमप्रयोजकं वा कश्चित् साधयतीति तस्मात् प्रयोजनशक्यप्राप्ती अपि न वाक्यावयवौ । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाष्यम् । प्रकरणमेते उत्थापयन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका नावयवाः जिज्ञासादय इति । परमतिपादकत्वाच्च प्रतिज्ञादीनामवयवमधिकार इति ते उपदिश्यन्ते । उपवयवमपि वाक्यं यथा न भवति तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तरभावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

तेषां त्ववयवत्वेन सामान्येन संगृहीतानामितरेतरविशेषकं लक्षणमुच्यते इति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । तत्र प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा-परिग्रहवचनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति ।

सिद्धत्वादधर्मिणो न साध्यतेति केचित्—धर्मी किल धर्मलक्षणः मिद एव मिदश्च माध्यो न भवति । नैव दोषः । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्येति वचनात् । न द्यूमो धर्मिमात्रं साध्यमपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मीति । यदि प्रज्ञापनीयो ? न विशेषणम्, अयं विशेषणं ? न प्रज्ञापनीयः,

(१) उपकृतस्य इति वचित्पाठः ।

नास्तिदं विशेषणं भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यने न सा-
ध्यमेनात् । सम्यग्मज्ञातं विशेषणं न भवतीति, मज्ञातं त्वि-
दमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति । एवं तर्हि शब्द-
स्यानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति ? शब्दस्येति विशेषणश-
ब्दोपः—शब्दस्येति द्रुवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनानुज्ञायते
न धर्मिमात्रं । किं तर्हि ? धर्मिणः शब्दस्य मज्ञातस्यानित्य-
त्वस्यान्यधर्मत्वेन योऽयं विशेषणविशेष्यभाव इतरेतरनियामकत्वेन
नियमः स साध्यः स बोधयाश्रयो भवति । उभया-
श्रयत्वे सति किमुक्तम्भवति ? धर्मो विशेषण धर्मो वा वि-
शेषणमिति(१) शब्दस्यानित्यत्वमनित्यत्वस्य वा शब्द इति ।
धर्मो विशिष्यत इति युक्तम् सामान्यतोऽधिगतत्वा-
द्विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य । न च
पुनर्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति । न नास्ति किमयं धर्मः श-
ब्दस्य उतान्यस्य घटस्येति । एवं तर्हि शब्देऽनित्यत्वमित्ययमर्थः
साध्यः तस्य च न कृतकत्वादियोग इति युक्तम्
मज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा ।
उभयावधारणमासावन्यतरावधारणे च दोषः यदि साध्य-
निर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं ततः पूर्वोत्तरे द्वे अवधारणे न
कल्पेते । कथम् ? साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाऽवधृता, न
साध्यनिर्देशः, प्रतिज्ञाऽन्यथा नास्ति, साध्यनिर्देशोऽन्यथाऽप्य-
स्तीति प्राप्तम् । ततश्च साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञाऽवधृताऽतो न सा-
ध्यनिर्देशः लक्षणं व्यतिरेकित्वादिति । अथ साध्यनिर्देशः प्रति-
ज्ञेवेति साध्यनिर्देशोऽवधृता, न च प्रतिज्ञा, साध्यनिर्देशोऽन्य-
था नास्ति, प्रतिज्ञाऽन्यथाऽप्यस्तीति ? एवमपि साध्यनिर्देशो न

प्रतिज्ञालक्षणम् अन्वयापकत्वात् । यदापि व्यतिरेकि तदप्य-
लक्षणम् यथा विपाणित्वं गोः । यदप्यन्वयापकं यथा गन्ध-
वचनं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोत्तरे अवधारणे न क्रियेते ।
तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति, न चान्या गतिरस्ति,
तस्मात् साध्यनिर्देशः मानज्ञेति न युक्तम् ।

सर्वस्मिन् वाक्ये अवधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे—तद्यथा—
गोपालकेन मार्गे उपदिष्टे एष पन्थाः शुभ्रः(१) गच्छतीति नाव-
धारणस्य विषयं पश्यामः, अवधारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ
नियमः—येन वाक्येन समानश्रुत्याऽनेकार्थो गम्यते तत्रानिमसक्त-
प्रतिमसङ्गनिराकरणार्थमवधारणमिति, न पुनः साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते कश्चित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्निराकरणायावधारणं
क्रियेत । सर्वत्र च सावधारणं कुर्वाणो लोकं वाधत इति ।
यत्र च विशेषणस्यावकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नायं दोषः
पूर्वोत्तरेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते साध्ययोर्हेतुद्वयान्तरयोरेव प्रसङ्गो यथा नित्यः
शब्दश्चाक्षुषत्वात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादबुद्धिबोधेन । न । सू-
चार्यापरिज्ञानात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशि-
ष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च चाक्षुषत्वं प्रज्ञापनी-
यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु धर्मनिर्देशो-
ऽयम् चाक्षुषत्वादाते । तथा बुद्धेर्नित्यत्वापि । अथ
पुनः साध्यनिर्देशग्रहणादमाध्यनिर्देशानिट्यतिः—साध्यनिर्देशग्र-
हणात् किलामाध्यनिर्देशो निवर्त्यते । असाध्यं च द्वेष्टा मि-
दमनुपपद्यमानमाधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन व-
चनेनोभयं निवर्त्यते मिदमनुपपद्यमानमाधनं च । तत्रानु-

पद्यमानसाधनं शब्दाचाक्षुषत्वं बुद्धिनित्यत्वं च । तस्मान्न तत्र
 प्रसङ्गः । अथ पुनः कृतकत्वाद्यन्तरपक्षसिद्धं साध्यतयाप्युपाद-
 दीत तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्तमिति । नैव
 दोषः विकल्पानुपपत्तेः यदि तावदेवं भवीति कृतकत्वं
 साध्यमिति ? तदा सूत्रार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ
 कृतकः शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते, तदाभ्युपगम
 एव दोषत्वेन दर्शित इति न किञ्चिदुपाधत्ते । यद्येदमु-
 च्यते—असाध्यनिर्देशनिवृत्तिद्वारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्पु-
 च्यत इति, तद्विधीयमानप्रतिषिध्यमानशब्दार्थाभ्युपगमाभियमो
 न युक्तः—कचिद्वाक्ये विधीयमानोऽर्थोऽभिधीयते कचित्
 प्रतिषिध्यमान इति, एकान्तवादिनस्तु दोषः यथा च न प्र-
 तिषिध्यमान एव पदार्थो भवति तथोपरिष्ठादृक्ष्याम इति ।
 साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञार्था साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग
 इति । न प्रसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य, सि-
 द्धान्तविशेषणोऽयं साध्यशब्दः न साध्यमात्रं, तथा च कः
 प्रसङ्गो हेतुदृष्टान्तयोः, सिद्धान्तश्चानन्तरोक्त्या साध्यशब्दस्य
 विशेषणं भवति सिद्धान्तानन्तरमवयवाभिधानात् । यद्यनन्तरोक्त्या
 सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं ? न, सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्पुच्यते
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुकूप्येतेति त-
 न्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात्, अतः साध्यग्रहणेन साध्य-
 सिद्धान्तः सम्बध्यते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात्
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यप्ययं सामान्यशब्दः
 तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 निराक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्र-

तितन्त्रादेरवस्थायां साध्यत्वादिति । उदाहरणम् ब्राह्मणान्
 भोजयेति अशेषब्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् सामर्थ्यान्नियम
 इति । यदि सामर्थ्यमास्थीयते समस्तस्यानभिधानं तन्निर्देशः
 प्रतिज्ञेत्येतदपि न कर्तव्यम् प्रतिज्ञा प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् साम-
 र्थ्यतो नियमो गम्यत इति भावोचः किन्त्रो बाध्यत इति
 कथं न बाध्यते यद्भ्युपगतं तन्निवर्तते तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिविशेषणाद्वा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिभिः प्रकरणोत्थापनावयवैर्विशेषितमिदं वाक्यं सा-
 ध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य
 इति तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति । तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः
 प्रसङ्गः । अर्हत्पर्ये वा कृत्याभिधानं—साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्थ-
 स्यै कृत्यः साधनमर्हतीति साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । न च
 हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतो न प्रसङ्गः । कर्मकरणयोर्द्वैभेदाद्वा-
 अन्यः कर्मधर्मोऽन्यश्च करणधर्म इति, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”ति
 कर्मधर्मः साधकतमं करणधर्मे करणधर्मः । न चैतत्स्य
 धर्म इतरधर्मो भवितुमर्हतीति । कर्मनिर्देशश्चायं साध्यनिर्देशः प्रति-
 ज्ञेति करणनिर्देशश्चाष्टुपत्वादिति अतोऽपि न प्रसङ्गः । साध्या-
 मिदसिद्धभेदाद्वा-अन्यत् साध्यमन्यत् सिद्धमन्यच्चासिद्धमिति ।
 साध्यमन्यतरपक्षमिद्धमन्यतरं प्रति कर्मतया यदुपादीयते । उ-
 भयपक्षान्प्रतिपक्षमसिद्धम् । उभयपक्षसम्प्रतिपक्षं सिद्धमिति ।
 तेन यथा सिद्धमित्युक्ते न साध्ये नासिद्धे च प्रसङ्गः
 तथा साध्यामित्युक्ते नासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः । अथाप्रसक्तमपि
 देश्यते सर्वे ऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञात्वेन देशनीया भव-
 न्ति । अथवा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाद्यवयवविषयो
 योऽर्थः स साध्यः—यः प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मो

प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मान्तराधिकरणत्वेन साध्यते तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः ।

न चेदयं प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकं—साध्य-
निर्देशः मानेति किल साध्यस्येष्टग्रहणेनाविशेषितत्वात् ।
साध्यगोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इति मन्यमानैः कैश्चिदन्वया-
पक्षलक्षणानि क्रियन्ते तद्यथा पक्षो यः साधयितुमिष्ट-
इति । अत्रेष्टग्रहणं तावदनर्थकं साध्यपदेन हेतुदृष्टा-
न्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् तन्निराकरणार्थमिष्टग्रहणमित्यु-
क्तम् । कर्मग्रहणाच्चावाप्तमेतदिष्टपीप्पिनमिति चानर्थान्तरम् । अ-
थाप्यनिष्टपक्षव्युदासार्थमिष्टग्रहणं क्रियते अर्थतः किलास्य-
नेष्टं भवति यत् स्ववचनादेना निरूप्यत इति, यथा
ऽवाचकाः शब्दा इति, अवाचकत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते
शब्दा एवार्थप्रसायनायोच्चार्यन्त इति व्याहतम् । अनुष्णो-
ऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः । अश्रावणः शब्द इति प्रत्यक्षविरोधं
केचिद्वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्—इन्द्रि-
यवृत्तयोऽतीन्द्रिया इदमेनेनेन्द्रियेण शृण्वते नेदमेनेनेति न क-
स्यचित् प्रत्यक्षमस्ति किन्तु तद्भावाभावानुनिधानात् । क-
पादिज्ञानैरिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते तस्माद्नेदमुदाहरणम् । उदा-
हरणमननुष्णोऽग्निरिति युक्तम् । आगमविरुद्धमपि वैशे-
पिकस्य नित्यः शब्द इति यथा । इदमपि नागमविरुद्धमिति
पश्यामः । न हि वैशेषिकेण शब्दानित्यत्वमागमतः मनिष्य-
म्, अपि त्वनुमानात् कारणनोविकारात् इत्येवमादेः, एतदप्यनुमा-
नविरुद्धमेव । अथ सूत्रकारवचनात् प्रतिपक्षं इत्यागमविरोधः ?
ननु च नित्यो घट इत्यप्यप्यागमविरोधः प्राप्तः तस्माद्
ब्राह्मणेन मुरा पेयेत्यागमविरोधः प्रामाद्विरुद्धं तु न बुद्ध्या-

महे (१) कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति? प्रसिद्धिः प्रसक्षादीनां प्रमाणानामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः यथा अचन्द्रः शशीति । तस्मात् पूर्वप्रमाणविरोध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधाने पृथक् प्रयोजनं पश्यामः । शक्यं तु प्रतिपत्तुम् सर्व एवार्थं प्रसिद्धिविरोध इति । एतदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति ।

एतच्च सर्वं न युक्तमिति पश्यामः । कथं ? स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेनाभ्युपगमात् सर्व एते (२) स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन सम्भवन्ति, न पक्षदोषत्वेन । कथमिति ? अर्थस्य तादवस्थ्यात्—यथाभूतोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत एवानभिधीयमान इति । वचनमपि तर्ह्येवमेवेति चेत् ? वचनेऽप्येते दोषा माभूवन् । सत्यमपी नार्थदोषाः, न वचनदोषाः, किन्तु पुरुषदोषाः, ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियाद्वारेण उद्भाष्यन्ते इति क्रियायां कर्तृदोषमुपचर्य दृष्टा क्रियेत्युच्यते एवं वस्तुदोषाश्च वचने उपचर्य दृष्टं वचनमित्युच्यते । मुख्यतस्तु नार्थे दोषो न वचन (३) इति । अर्थस्य स्वक्रियासामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्यां स्वस्यां क्रियायां समर्थः न तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुज्यमानः कर्तुरेवाकाशिलं प्रकाशयति । एवं वचनमपि स्वस्मिन्नर्थे समर्थं विषयान्तरे तु प्रयुज्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति ।

प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते । नैतद्युक्तम् हेत्वादोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति हेत्वादोषोऽपि पक्षविषया इति कृत्वा हेत्वादोषा अपि पक्षदोषा भवन्तु ननश्च दूषणं पक्षदोषा इति वक्तव्यं न पुनः

(१) प्रमाणविरोधाद्भेदेन ता० टी० । (२) सर्वत्र ते- पा० २ पु० ।

(३) वस्तुतस्तु पक्षदोषो नार्थे न वचन इति २ पु० पा० ।

दूषणानि न्यूनतावयवोच्चरदोषाक्षेपभावोद्भावनानीति(१) । अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यतीति न साध्यसाधनभावेनेति ? नैतद् युक्तम्, प्रमाणाभावादिति साधनविषयत्वेनावतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च, तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद्वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, नाभूवन् साध्यसाधकभावात् । साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति । वचनदोषाश्च पक्ष उपचर्धन्ते । न हि सम्भवे सत्युपचारो लभ्यते । तद्यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति क्रोशनक्रियाया मञ्जं समम्भवात् लौकिकप्रयुक्तवाक्यान्वाख्यानं कुर्वता मञ्जस्थाः पुरुषा इति स्थानिषु पुरुषेषु(२) मञ्जशब्दमारोप्य प्रमाणासम्भवेनोपचारः क्रियते मञ्जाः क्रोशन्तीति । न पुनः प्रतिज्ञादिदोषाः प्रतिज्ञायां न सम्भवन्ति यतस्तन्नासम्भवन्तोऽवश्यमन्वाख्येयतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्धेरस्मिन्नि । आकस्मिकं च मुख्यार्थव्यतिक्रमं कुर्वाणेन यदुक्तं नैयायिकहेतुप्रतिषेधेनाऽऽकस्मिको मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते इति, तद्व्याह-येत् । अयेष्टग्रहणेन लौकिकोर्थोऽभिधीयते इष्टमाभिमेतमिष्टमपि मे मतमिति । अवयवार्थः साधनादेव गम्यते न हि कश्चिदनिष्टं साधयति । योऽप्यनिष्टमयात् साधयति तस्याप्यनिष्टनिवृत्तिरिष्टेति नानिष्टं साधयति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकम् । एवं विचारणायामिष्टोऽर्थः पक्ष इत्यत्रापीष्टग्रहणमनर्थकम्(३) । का चेवं विचारणा ? यदि साधनदूषणप्रयोगः तत्रानेकार्यसन्निपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति ? किं साध्यत्वेन, साधनत्वेन, दूषणत्वेन, दूष्यत्वेन, वेति । अथ संशयो विचारणा ? तद्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति ? आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्व-

(१) उद्भाव्यमानानि—पा० १ पु० ।

(२) ग्रहणं प्रयुक्तमिति २ पु० पा० ।

संशय इति यावदुक्तं भवति तानदिदमुक्तं भवति 'आत्मनो-
 स्तित्त्वननास्तित्वविचारणायामिति संशयो (विचारणापदस्य ना-
 र्थः न विचारणा संशयपदस्य ।) विचारणा हि नाम संशयो-
 त्तरकालभाविनी साधनदूषणप्रयोगरूपा अन्यतराधिकरणनिर्ण-
 यावमाना सा न संशय इति । संशयः पुनरनवधारणा-
 त्मकः प्रत्यय इति । न च वादे संशयो भवति तयोर्नि-
 श्चिन्तत्वात् निश्चिन्तौ हि वादं कुरुत इति । एतेन सा-
 ध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति प्रत्युक्तम् । ईप्सितग्रहणस्यानिष्टनि-
 राकरणार्थत्वात् विरुद्धार्थानिराकृत इति न वक्तव्यम् । पक्षो
 यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रेष्टग्रहणेनानिष्टपक्षनिराकरणमितीहापीप्सि-
 तग्रहणादनिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकार्द्धं न कर्तव्यं(१) वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति । अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेना
 निष्ठाः पक्षदोषा निराक्रियन्त ? ईप्सितग्रहणं तर्हि व्यर्थम्
 अयोभयमीप्सितग्रहणं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषा-
 णां निराकर्तृ, पथाऽपि पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति कर्तव्यम् । सर्वथैते पक्षलक्षणे विचा-
 र्यमाणे एकस्य न्यूनत्वमेकस्याधिरूपं रूपापयत इति । स्वयं
 साध्यत्वेनेप्सित इति च स्वयङ्ग्रहणं न कर्तव्यम् । कि-
 ङ्कारणम् ? कर्मणः कर्त्रेपक्षत्वात् यथा कर्त्ता वृत्तं छिनत्ती-
 त्युक्ते स्वयमिति गम्यते न हान्यस्य छेद्यमन्यश्छिनत्ति । एवं
 पक्षे साध्यं स एव साधयितेति(२) स्वयमिति गम्यते । सो-
 ऽयं परस्याक्षराधिरूपदोषानविविच्य स्ववचनप्रयोगेषु समूह

(१) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति । २ पु०

(१) न वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(२) सिद्धाधयितेति-पा० २ पु० ।

इति । यदापि वादविधानटीकायां साधयतीति शब्दस्य स्वयं
परेण च तुल्यत्वात् स्वयामिति विशेषणं, साधयतीति कि-
लायं शब्दः प्रयोज्ये प्रयोक्तारि च तुल्यरूपो भवतीति ।
सत्यम् । तुल्यरूप, एष शब्दो न पुनः साधारणप्रयोगे
प्रयोजनं पश्यामः । अत एव वक्तव्यं—पक्षो यः
साधयितुमिष्ट इति । तच्चभाक्तयोश्च तच्चसम्प्रतिपत्तेः प्रयो-
क्त्यर्थसम्प्रतिपत्तेः यद्यप्ययं तुल्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोज्य
एव सम्भवति साधयतीति, न प्रयोक्तारि भाक्तत्वात्, प्रयो-
ज्ये चाक्षसत्वात् । तुमुनश्च समानकर्तृकेषु नियमात् साधयितु-
मिति तुमुनः प्रयोगोऽयम् स चायं समानकर्तृकेष्वेव दृष्टः ।
तद्यथा स्नातुं गच्छामीति । न पुनरनुमच्च एवं श्रूयात् स्वयं
स्नातुं यामीति तथेहापि । यद्यपि साधयतिशब्दस्तुल्यरूपस्त-
थापि तुमुना विशेषितत्वात् प्रयोक्त्यर्थनतिप्रसङ्गः । यदापि स्वयं
शब्देन(१) शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति, अत्रोक्तम् । किमु-
क्तम् ? परावृत्तानस्यायुक्तत्वादित्येवमादि । किं पुनः शास्त्रं
यदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयति ? ननु शास्त्रं मत्पक्षागमाभ्यामविरुद्धं
आगमस्तदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति ह्युक्ताऽप्रमाणकमर्थम-
भ्युपेतीत्युक्तम् । यश्चाप्रमाणकोऽभ्युपगमो नासावभ्युपगन्तुं
स्वस्यात्मना(२) युक्तः नापि प्रतिपादयितुं युक्त इति ।
यद्यपि वादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तं
तदप्युभयथा दोषान्न युक्तम् । कथमिति । यदि तावत्
पूर्वप्रकृतपक्षमपेक्षमाणेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति ? तदा
साध्यग्रहणानर्थक्यम् । प्रकृतः पक्षस्तच्छब्देनाभिसम्भन्त्यत इति

(१) स्वयं शब्देन—इति कचित् ।

(२) सुस्थात्मना—पा० १ पु० ।

तदभिधानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमे-
तल्लक्षणं तथापि यो नैयायिकप्रतिज्ञायां दोष उक्तः स इह
प्रसक्तः यस्तु तत्र भवता परीहारः(१) क्रियते मयापि
स एव परीहारो भविष्यतीति न वक्तव्यम् । मयानभ्युपग-
मात् भवता चाभ्युपगमत्वात् यथा नाम कश्चित्परं ध्रुवात्
माता तव वन्धकी(२) स्त्रीत्वादिति स तस्योत्तरं ध्रुवात् । न
वन्धकीत्वे स्त्रीत्वं हेतुः किन्तु स्वपुरुषव्यातिरेकेण पुरुषान्त-
रसम्बन्ध इति । स्त्रीत्वाद्धन्धकीत्वं ब्रुवाणस्य मातुर्वन्धकीत्वम्
परिहार्यम् । अथ परपुरुषसम्बन्धं हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद्ध-
न्धकीत्वं व्याहतमिति तथा । भवतोऽपि व्याघातः साध्ययो-
र्हेतुदृष्टान्तयोः निर्देशं प्रतिज्ञा प्राप्नोतीति तस्मादपेतसर्वदोष-
मिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

हेतोरथसरमाप्तस्य लक्षणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यादिति
सूत्रम् । उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम् । किं पु-
नरुदाहरणं वक्ष्यमाणकं तेन साधर्म्यं समानधर्मता यो धर्मः
साध्ये भवति तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति न पुनः स एव, अ-
न्यधर्मस्यान्यत्रावृत्तेः—न व्यस्य धर्मो ऽन्यत्र वर्तते किन्तु
तत्तुल्यः स एवेत्युच्यते इति । यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरि-
सेतानन्मात्रमुच्येत भवत्येवं विवक्षितार्थसिद्धिरनिष्टमपि प्रस-
न्नं न स्यात् साधर्म्यगात्रं हेतुरित्यतोऽनिष्टपतिषेधार्थमुदाहरण-
साधर्म्यग्रहणम् । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्यमार्था-

(१) 'परीहार'शब्दस्य स्थाने सालपत्रपुस्तके सर्वत्र परी-
हार इति पाठः । * तवस्थाने मे इति २ पु० पा० ।

(२) वन्धकी पुंश्राली ।

निराकृतं भवति । अवधारणेन वा निराक्रियते उदाहरणे-
नैव साधर्म्यं न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव(?) न पुनर्वै-
धर्म्यमपीति । कस्य पुनरुदाहरणेन साधर्म्यं ? कस्यान्वयस्य पुनः
स्यात् साध्यस्य प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च-प्रकृतं प्रत्यामन्त्रं
च साध्यं तस्मादुदाहरणसाधर्म्यं साध्यस्य । अत्रापि च
साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते । किं पुनरनेना-
वधारणेन लभ्यते ? साध्यैकदेशादृष्टिरित्युच्यते लभ्यते । सो-
ऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिर्महितः । किं पुनरस्य प्र-
तिसन्धानं ? साध्ये व्यापकत्वम् उदाहरणे चासम्भवः । एवं
द्विलक्षणात्तिलक्षणश्च हेतुर्लभ्यते उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्यर्थं
सुषुताऽनभ्युपगतविषयस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विलक्ष-
णोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम् । यदा पुनर्विषयसमभ्युपैति तदा-
प्युदाहरणेनैव साधर्म्यं नानुदाहरणेनेति त्रिसण्यो हेतुरित्यु-
क्तं भवति । तदेवं द्वावप्यन्वयव्यतिरेकिणौ यथा वैशोपि-
कस्यानिसः शब्दः कृतकत्वात् सामान्याविशेषवतोऽस्मदादिवाक्यक-
रणप्रत्यक्षविषयत्वाद्देति । द्वावन्वयिनौ यथा सर्वानित्येतावादिनः अ-
निसः शब्दः श्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्च । तदेवमन्वयव्यतिरेकिभे-
दवानन्वयपभेदार्थश्चतुःप्रकारो हेतुरित्युक्तं भवति । तदेवं हेतुस्व-
रूपावधारणाद्धेतुभासा निराकृता भवन्ति । तत्रोदाहरणेनै-
व साधर्म्यमित्यनेन विषयहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम् ।
साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यादृष्टिः साध्यैकदेश-
दृष्टिश्च निराकृता इति । तत्र तावाद्विषयहेतुरस्यो विषाणि-
त्वात् गौर्विषाणित्वादित्यनैकान्तिकं साध्यादृष्टिश्चास्तुपत्वाद्-
नित्यः शब्द इति । साध्यैकदेशादृष्टिरनित्याः परमाणवो

गन्धवत्त्वादिति । स्वरूपतस्तर्ह्यनैकान्तिकादिग्रहणं न कर्तव्यम् ।
यद्यनेन हेतुलक्षणेन एवंभाव्यमानेनार्थादिनैकान्तिकुडेत्यादयो नि-
राक्रियन्ते नन्वनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येवमादिमूत्रा-
नारम्भः । नानिमित्तस्य नियमार्थत्वात् अनकेषा हेत्वाभासा
भिक्षा इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिग्रहणमिति ।

उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत्माध्यमाधनमित्येके । न किलो-
दाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यसाधनमस्तीत्यत एवं सूत्र कर्त-
व्यं “उदाहरणसाधर्म्यं हेतु”रिति । अथ पुनः साध्य-
साधनशब्दापादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थमेवमपि पञ्चम्य-
पदेशोऽनर्थक इति । न हि भवति नीलादुत्पलमिति । अन्ये
तु पञ्चम्यपदेशानर्थक्यमन्यथा वर्णयन्ति । अर्थान्तरे दृष्ट-
त्वादिहानर्थक इति । अर्थान्तरे किल पञ्चमी दृष्टा यथा
ग्राणादिति । न पुनरिहोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्य-
स्य साधनमस्तीत्यतः पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । साध्य-
साधनविशिष्टे चोदाहरणे साधर्म्यहेतुत्वेन ब्रुवाणोनाभिधेयो हे-
तुरित्युक्तं भवति । तथा च साध्यानेर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहृतं
भवति । न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नैको-
भवेयामवयवत्वम् । तत्रत्येष दोषो न परीहाराभारं प्रयोजयति
तेनैवापाकृतत्वात् उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनवचनं हेतु-
रित्येवं व्याचक्षाणेन समस्त एव दोषोऽपाकृतो भवतीति ।
अतो न परीहारान्तरं प्रयोजयति । साधर्म्यस्य व्यभिचार्य-
व्यभिचारित्वात् विशेषणयोगो न तद्वचनस्याकारकत्वात्
यत्तत्प्रकारस्वताद्विशेष्यते साधर्म्यं चेन्नास्ति न च नचमीति ।
वचनः कारकत्वं न भवतीति न बुद्ध्यापदे यथेयार्थः प्रका-
रवान् तथा वचनमपीति । अस्मावत् कथं प्रकारवान् ?

उभययाभावात्—यस्मादयमर्थ उभयथा भवति नित्योऽनित्यः
मूर्तोऽमूर्तश्च । वचनमापि तर्जुमयथा भवतीति तुल्यं नित्या-
नित्यमूर्तोऽमूर्तशब्दाभिधेयमिति । दृष्टश्च शब्दे विशेषणयोगः
यथा किमयमाह गौरित्ययमाह ज्ञानपरतया शब्दः शब्दान्तरा-
द्व्यवच्छिद्यते । स्वयं वचनविशेषकाणि बहूनि वाक्यानि
मयुक्तानि । तद्यथा स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद
इति । अथ वचनं नैवंविधमिति(१) सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद
इत्येवमादि व्याहतम् । सोऽयं सूक्ष्मेक्षिकया परस्य दोषानभि-
दधानो लोकादप्यपभ्रष्ट इति । यदप्यर्थान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थकः
पञ्चम्यपदेश इति? एवं श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते, न हि भवन्तः
सेनावनादीन्यर्थान्तरभूतानि प्रतिपद्यन्ते । अथ च पञ्चम्यपदेशो
भवति वनादयं वृक्ष आनीतः सेनातोऽम्ब इति । दृष्टश्च तन्त्रान्तरे
पञ्चम्यपदेशोऽनर्थान्तरे सान्निधिग्रहाभ्यां पादगुण्यं सम्पद्यते
इति । अगभ्युपगतार्थान्तरविपक्षस्य(२) च हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति
पञ्चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः । यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति
वक्तव्यं नोदाहरणसाधर्म्यादिति । तदपि न । विवक्षातः
कारकशब्दप्रयोगात्—यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विव-
क्षितं भवति उदाहरणसाधर्म्यस्येति युक्तम् । यदा तूदाहरण-
साधर्म्यस्य निमित्तभावो वचनेऽपि विवक्षितस्तदोदाहरणसा-
धर्म्यादिति निमित्तपञ्चमी युक्ता । कथं पुनरुदाहरणसाध-
र्म्यस्य निमित्तभावः ? सति भावात् यस्मादुदाहरणसाधर्म्यं
बुद्ध्वा विवक्षामयत्रवायुदीरणतालवाद्यभिघातादयः शब्दस्य
निमित्तं भवन्ति अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि नि-
मित्तमिति । तस्मात् पञ्चम्यभिधानमेव ज्यायः ।

(१) नैवंविधम्—पा० २ पु० । (२) विशेषस्येति ३ पु० पा० ।

उदाहरणमनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् उत्पत्तिधर्मकम-
नित्यं स्यादद्यादि दृष्टमिति । किं पुनरनित्यं नाम ? यस्यानित्यत्वं
तदनित्यम् । अथानित्यत्वं किम् ? उभयान्तावच्छिन्नवस्तुमत्तास-
म्बन्धः सत्ता वा तद्विशेषणा । अथोत्पत्तिधर्मकं किम् ? उत्पत्तिधर्मो
यस्य स उत्पत्तिधर्मा उत्पत्तिधर्मैवोत्पत्तिधर्मकः । का पुनरियमुत्प-
त्तिः ? अतद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावमात्रप्रतिषेधः—पद-
सद्विशेषणं सद्भवति तत्पूर्वं नासीत् पश्चाद्भवतीति ग-
म्यते तस्यात्यन्तमभावोऽत्यन्तश्च भाव इति प्रतिषेधो यः
स उत्पत्तिशब्दार्थः सत्ता वैवांचिशेषणा । वाक्यार्थाभ्यु-
द्धानाञ्च पदार्थोऽभ्यनुज्ञातो भवति यो वाक्यस्यार्थोऽभूत्वा
भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यत इति । सोत्पत्तिधर्मो यस्य
स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? “तथा
वैधर्म्यात्” । अत्राप्युदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं
नानुदाहरणेनेति, वैधर्म्यमेवो(१)दाहरणेन न साधर्म्यमपीति ।
उदाहरणमनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं
नित्यं दृष्टं आत्मादिद्रव्यमिति भाष्यम् । एतत्तु (२) न स-
मञ्जसमिति पश्यामः प्रयोगमात्रभेदात् प्रयोगमात्रं हि वि-
द्यते नार्थ इति । न च प्रयोगमात्रभेदाद्भस्त्वन्तरं भवि-
तुमर्हतीति । उदाहरणमात्रभेदाच्च—उदाहरणमात्रं केवलं विद्यते
आत्मा घट इति । यदि चोदाहरणभेदाद्भेदो भवति
“तथा वैधर्म्या”दिति न पठितव्यम् । किं कारणम् ? उ-

(१) वैधर्म्यमिवेति कञ्चित् ।

(२) यतश्चेति टीकानुसारेण युक्तम् ।

दाहरणभेदादेव भेदो गम्यते । उदाहरणसूत्रं च भेदकमस्ति
“तद्विपर्ययाद्वा विपरीत”मिति । तस्मान्भेदमुदाहरणं न्याय्यमिति ।

उदाहरणं तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अमाणादिम-
स्त्वपसङ्गादिति । यदुभयपक्षसम्पत्तिपक्षमपानादिमत् तत्सर्वं
निरात्मकं दृष्टम् । न चेदमपानादिमद्भवति तस्मान्नेदं नि-
रात्मकमिति । सोऽयमनीतः परपक्षमतिपेक्षार्थ एव भवति ।
तावेतौ वीतावीतहेतु लक्षणाभ्या पृथगभिहिताविति ।
तत्र स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतघर्षः अवीतः पुनः प-
रपक्षमतिपेक्षेनैव प्रवर्तत इति । एकस्य विधीयमानोऽर्थ
इतरस्य प्रतिविध्यमानः । कथं पुनरयमवीतोऽर्थपरिच्छेदक
इति । अथ योऽभ्यनुज्ञातोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम् ?
वीतोऽन्वयादिति चेत् । वीतो हेतुस्त्वयेन मतिपादयति । अथ
प्रमेयत्वं कस्मात् हेतुः यन्नन्वयस्यैतत् सामर्थ्यम् ? व्यभि-
चारत्वं प्रमेयत्वं न हेतुः ? न तर्हन्वयः मतिपादकः अपि
त्वव्यभिचारः । यदि चाव्यभिचारादेतुरर्थं मतिपादयति तदा
अद्वेष्यमेतत् कथमवीतः मतिपादक इति अवीतस्यापि
व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् मतिपादकत्वमिति । कथं ? यावद-
माणादिमत् तत् सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति अमाणादिमत्त्वं
च जीवच्छरीरान्निवर्तते तस्मात्तदव्यभिचारि निरात्मकत्वमापि
निवर्त्तयतीति । अथ पुनरमाणादिमत्स्वनित्यत्वेन मतिपाद्यते
न पुनर्निरात्मकत्वस्य ? न युक्तमेव मवितुम् । किं कारणम् ?
पक्ष एव मति व्यभिचारो दर्शितः स्यात् पक्षव्यभिचा-
रोपदर्शने सति शक्ये वक्तुम् । अन्वयिनि तु हेतो शब्दे
नित्यत्वमस्तु सति कृतकत्व इति । तस्माद्यथान्वयिनोऽन्वयम-
न्वयाव्यभिचारः मतिपादकः तथा व्यतिरेकिणोऽपि व्य

तिरेकान्वयभिचार इति । एतेन यथा वीतहेतोरव्यभिचारिण
 एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानमेवमव्यवृत्तावपि एक-
 धर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्त्यनुमानमिति । सर्वात्मकत्वमसङ्ग
 इति चेत् । न । विकल्पानुपपत्तेः । यथेकधर्मनिवृत्तिदर्शनादि-
 रधर्मनिवृत्तिरनुमीयते तान्निवृत्त्या च सात्मकत्वं मिद्व्यतीति
 मन्यसे एवं च सर्वात्मकं शरीरं प्राप्नोति । किङ्कारणम् ? अ-
 प्राणादिनिवृत्तेरदित्यादिनिवृत्तिमतिपादकत्वात् । नेदमदित्यव-
 च्छरीरमप्राणादिमन्त्रमसङ्गादेवमदित्यादिमतिपेधोऽपि वक्तव्य
 इति । तच्च नैवं विकल्पानुपपत्तेः इदं तावत् भवान् पृष्टो
 व्याचष्टाम्—किमवधारितकार्यस्वभावः पदार्थो दित्यशब्द-
 वारूपः आहो नेति । यद्यवधारितकार्यस्वभावः संज्ञाभेद-
 मात्रमात्मा स इति । अथानवधारितकार्यस्वभावः तस्य
 व्यावृत्तिरशक्या मतिपादयितुम् । व्यावृत्तिप्रधानं चेदं वाक्यं
 तस्मादवीतहेतोरधर्मबुद्ध्या सर्वात्मकता देश्यत इति ।

यदि तर्ह्यसाधारणो धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवत्त्वादित्यादयो
 हेतवः प्राप्नुवन्ति । न । हेत्वर्थापरिज्ञानात्—सत्यमसाधारणो वै-
 धर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्यं व्याभिचारे गन्धवत्त्वं च नित्या-
 नित्यव्यभिचारि तस्मादन्वयिनो व्यतिरेकिणश्च नान्वयव्यति-
 रेकौ हेतुभावनिमित्तम् किन्त्वन्वयव्यतिरेकयोरव्यभिचार-
 इति । यः पुनरसाधारणो धर्मः पक्ष एव केवलं यस्य
 तत्तुल्यविपक्षौ न स्तः स कस्मान्न हेतुः यथा सर्वं नित्यं सत्त्वा-
 द् । सत्यमयमसाधारणो न तु व्यावृत्तः अव्यावृत्तेरहेतुरिति ।
 एतेन यः पक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरि-
 त्युक्तं भवति यथा सर्वं नित्यममूर्त्तत्वादिति । यः पक्षैक-
 देशे वर्तते अविद्यमानसपक्षो विपक्षाच्च निवर्तते यथाऽनभ्यु-

पमानियपक्षस्य निशे वाङ्मनस्ये आषणत्वादिति स क-
स्मान्न हेतुः ? अयमापि न हेतुः सूत्रार्थेनापादितत्वात्—सूत्रा-
यस्या वैधर्म्यादिति । अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव, वैधर्म्य-
मेव बोधाहरणेन, न पुनरिदं वैधर्म्यमेव तस्मात्त मसन्नः ।
एवमनयोर्वीतावीतहेत्वोः पृथगर्थप्रतिपादकत्वस्याऽऽकुमारं प्रसिद्धेः
यदुक्तं वीतावीतौ न पृथक् प्रतिपत्तिहेतु इति तत्संमृदे-
नोक्तम् ।

हेतुविपक्षाद्विशेष इत्यन्ये—अन्ये स्वन्वया लक्षणं व्या-
चक्षते हेतुविपक्षाद्विशेष इति । यदि पुनरेतावन्मात्रमुच्य-
ते हेतुविशेष इति ? किं स्यात्, विशेषमात्रं हेतुः स्यात् सा-
धर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात् साधर्म्यमात्रनिराकरणे विशेष-
मात्रपरिग्रहे च इष्टानिष्टसङ्ग्रह इति । अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै
विपक्षग्रहणम् (१) विपक्षाद्यो विशेषः स हेतुः । विपक्षाद्विशेषो हेतुरि-
त्येवावति चोच्यमाने विपक्षाद्विशेषमात्रस्य हेतुत्वं स चानेकमे-
दः तद्विष्टवर्धं विपक्षादेवेत्यवधार्यते । अवधारणे चैतस्मिन् विप-
क्षैकदेशवृत्तिरेकोऽनुपज्यते गौर्विषाणित्वात् स हि विपक्षादेव
विशेष इति नायमनेनावधारणेन निराक्रियत इति तन्निराक्रि-
यायै द्वितीयमवधारणं विशेष एव च विपक्षाच्च त्वयं वि-
शेष एव विपक्षैकदेशवृत्तित्वात् सामान्यमपि । तदेवमाभ्या-
मवधारणाभ्यामन्यवधारणतरेकी त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यत इति ।

सत्यमेकास्त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते समानपक्षैकदेशवृत्तिश्च एक-
स्त्रिलक्षण एव निराक्रियत इति । कथमिति । आचे-
नावधारणेन विपक्षादेव यो विशेषः स हेतुरिति युवता यस्तुल्यै-
कदेशवृत्तिः स निवर्तितो भवति । न ह्ययं विपक्षादेव विशेषः किन्तु

सपक्षैकदेशादपीति । विपक्षैकदेशादृष्टिप्रतिषेधात् समानपक्षाद्यो
विशेष एव स न हेतुरित्युक्तम्भवति यथाऽऽवोऽयं विपाणित्वात् न
पुनरयं मयन्नान्तरीयकत्वादिर्विशेष एव न भवति अपि
पक्षैकदेशादृष्टित्वात्सामान्यमपीति । यद्येवं विपक्षादेव यो-
विशेषः स हेतुरित्येतदवधारणं बाधितं भवति । न चायं
मयन्नान्तरीयकत्वादिर्विपक्षादेव विशेषः किन्तु तत्तुल्यैकदे-
शादपि । अथाश्रूयमाणेनार्ये(१)नावधारणे ऽर्थवती । एवञ्च सति
तुल्यैकदेशादृष्टिबत् साध्यैकदेशादृष्टेरपि हेतुत्वमसङ्गः येनैव सा-
मर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशादृष्टिर्लभ्यते तेनैव सामर्थ्येनानुमेयैकदेश-
ादृष्टिरपि हेतुः प्राप्तः । यथाऽनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति ।
ते एतेऽवधारणे यदि तावद्यथाश्रुते भवतस्तत इष्टः मयन्नान्तरी-
यकत्वादिर्न हेतुः । अयान्यथा श्रूयते अन्यथा प्रकल्प्यते अभि-
प्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तथाप्यभिप्रेतप्राप्तिवदनिष्टोऽपि गन्धवत्त्वादिल-
भ्यते इति उभयं च लक्षणदोषः अभिप्रेतहानिरानेष्टमसङ्गश्च ।
नैव दोषः दृष्टौ विशेषितत्वात्—अनिष्टस्य गन्धवत्त्वादेः प्राप्तिरि-
त्यदोषः यस्मादृष्टत्वाद्वा । यो धर्मः पक्षस्येति अनेन
चाक्षुषत्वादिः पक्षासम्भवी निराक्रियते पक्षैकदेशादृष्टिस्तु कथम् ।
न ह्यसौ पक्षधर्मो न भवति तथा विपक्षैकदेशादृष्टिर्न विपक्षस्य न-
धर्म इति तस्मादन्यथा निराकरणे यत्रः कर्तव्य इति । न कर्त-
व्योऽवधारणाच्चिदृष्टेः—अवधारणादेकदेशादृष्टिर्निराकृत्यते । किं
पुनरवधार्यते किं धर्म एव पक्षस्य उत पक्षस्यैव धर्म इति । अस्तु
तावद्धर्म एव पक्षस्येति । किं पुनरस्यावधारणस्य सामर्थ्यं ? कि-
मेनेन सम्भवो ज्ञाप्यते, उगामम्भवो व्यावर्त्यते, उभयथापि ना-
वधारणस्य सामर्थ्यमस्ति सम्भवज्ञप्तेरसम्भवनिदृष्टेःश्चावधारण-

मन्तरेणाप्यवगतेः । न चैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति व्यर्थमवधारणम् । अथ पुनर्व्याप्तिरस्यावधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षस्येति न पुनरधर्मोऽपि यः पुनः पक्षैकदेशवृत्तिरसावधर्मोऽपि । सत्यमनेनैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति । एतास्मिन्नप्येकं सन्धित्सत इदममन्यत मन्यवते । भवत्वेकदेशवृत्तेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति । कथं पुनरिदमनारभ्यं यस्माद् व्याप्यतेनावधारणेन चरितार्थत्वात् । धर्म एव पक्षस्येति पक्षो नियतो, धर्मोऽनियतः तस्यानियतस्य व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां तत्तुल्यविपक्षगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति प्रसक्तस्य मतिषेधो भवतु, सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं माभूत् । अथ पुनरिदमवधारण(१)मन्यथा क्रियते पक्षस्यैवेति । एवमप्यनन्तरे द्वे अपि पदे सपक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च बाधिते भवतः । कथं ? सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थबाधितम् पक्षस्यैव धर्मः सपक्षे सिद्ध इति । न हि लोक एवं प्रकाराणि वाक्यानि भवन्ते देवदत्तमेव भोजय यद्दत्तं च । उचरं तु पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वादकार्यं । केन गम्यमानत्वादिति । अवधारणेन पक्षस्यैव धर्मः सामान्यस्येति गम्यत एव इति विपक्षे नास्तीत्येतन्न कर्तव्यमिति । न च पक्षैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति यदर्थमवधारणं स एवार्थो हीयत इति । अथ पुनः सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते सपक्ष एव सिद्धः सिद्ध एव सपक्ष इति । किं पुनरस्मिन् पदेऽवधारणेन लभ्यते यदि सम्भवः सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्धः । अथ व्याप्तिः तज्जातीयस्यैकदेशवृत्तिरहेतुरिति प्राप्तम् । अथ सपक्ष एव सिद्ध इति तथापि पूर्वोत्तरे पदे व्याहृते भवतः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अवधारणार्थबाधितत्वात् पूर्वमनारभ्यं गम्यमानत्वादुत्तरमपि । अथ

विपक्षे नास्तीत्येतदप्यवधारणार्थमेवेति । अत्रापि किमवधार्यते विपक्ष एव नास्तीति नास्त्येव विपक्ष इति । यदि विपक्ष एव नास्ति तदा गौर्विपाणित्वादिति हेतुः प्राप्तः स हि विपक्ष एव नास्तीति । अथ विपक्षे नास्त्येवेति न पुनर्मध्यमस्य पदस्यानारभ्यः तत्र पूर्वपदं व्याप्त्यर्थं उत्तरपदं विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधार्थम् । अथ सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति । यदि सम्भवार्थं व्याप्त्यर्थेनाद्यवधारणेन(१) सम्भवो लभ्यत इति व्यर्थम् । तदेनस्मिन् लक्षणे सहवृत्त्या विचार्यमाणे अनिष्टहेतूपनिपातो वा इष्टहेतुपरित्यागो वाभिमतग्रस्तहानिर्वेति दोषाः । हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति च यदा सौत्रान्तिकपक्षमाश्रित्य लक्षणं विचार्यते तदा विपक्षासम्भवाद्धेतुर्विपक्षाद्विशेष इति विपक्षार्थो वक्तव्यः न चासति विपक्षार्थं पश्याम इति । न चासति पञ्चम्याः प्रयोगः सम्भवति इति विपक्षे नास्तीति सप्तम्यर्थो वक्तव्यः विपक्षासम्भवे सति पक्षतज्जातीयव्यापकत्वात् कृतकत्वादेर्विशेषोऽर्थश्चिन्त्यः । कृतकत्वादिति (तदा)साधारणत्वात् सामान्यं न विशेष इति । तदेतल्लक्षणं स्वसिद्धान्तेनासङ्गतत्वादलक्षणमिति । यदपि हेतुवार्त्तिकं श्रुवाणेनोक्तम्(२) सप्तिकासम्भवे पदप्रतिषेधादेकद्विपदपर्युदासेन त्रिलक्षणो हेतुरिति । एतदप्युक्तम् । द्विपदलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वात्— तत्र किल सप्तिका सम्भवति पक्षस्यैव धर्मः समान एव सिद्धः विपक्ष एव नास्ति । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्ति । समान एव च सिद्धः विपक्षे नास्ति, पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धो वि-

(१) आद्यवधारणेनेति—पा० २ पु० ।

(२) हेतुवार्त्तिकं—पा० २ पु० । वार्त्तिकं कुर्याणेनेति तु महाभाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेतिवदित्यनुमीयते विस्तरस्तु भूमिकायाम् ।

पक्षे च नास्तीति । तदेवं सप्तिकासम्भवे साति पदप्रतिषेधमुक्त्वा
यदयं विषयपरिग्रहेण त्रिलक्षणस्य हेतुतां शास्ति तेनैकाद्विदुदपर्यु-
दासं ज्ञापयतीति । तच्च नैवम् । द्विलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वादिति
अनभ्युपगताऽनिसप्तस्य कृतकत्वादित्ययं द्वाभ्यां लक्षणाभ्यां
युज्यते प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति चानयोर्हेतुभावो न स्यात् ।
यश्चायं व्यतिरेकी हेतुः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणा-
दियस्त्वमसद्वादित्येवमादिः स न हेतुः स्यात् द्विपद-
योगादिति । तस्माद्धेतुर्विषयाद्विशेष इत्येतल्लक्षणं विचार्यमाण-
मनभिमतं वा हेतुमापादयति इष्टं वा बाधने ग्रन्थं वा निराक-
रोति शास्त्रं बाधत इति ।

“ तच्च यः सन् सजातीये द्वेधा चासंस्तदन्य-
य ” इति । अन्येन(१)---सन् सजातीये द्वेधा चासं-
स्तदस्य इत्यसपक्षे नास्ति । एतावता च किल लक्षणेन
त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यत इति । यथाश्रुति न लभ्यते । यदि
तावदेतल्लक्षणं यथाश्रुति भवति. पक्षे(२) विद्यत इति केनैत-
ल्लभ्यते इति । ननु चोक्तं हेतुः तदाभासो वा मायः
पक्षधर्म एव भवति । उक्तमेतच्च पुनरनेन पक्षधर्मो हेतुरिति
लभ्यते, किं त्वपक्षधर्मो न हेतुः न हेत्वाभास इति ।
अथाप्यर्थतो लभ्येतापक्षधर्मो हेतुर्न हेतुर्न हेत्वाभास इत्ययं
यदि वाक्यार्थो भवति अर्थाद् गम्यते हेतुर्हेत्वाभासश्च प-
क्षधर्म इति । सत्यमर्थात् पक्षधर्मो गम्यते न तु व्या-
पको नियतो लभ्यत इति । अपक्षधर्मनिष्ठचिमात्रत्वेन स-
म्भवमात्रं लभ्यते इति । तच्च द्वेधा व्यापकमव्यापकं च ।

(१) इत्यन्ये सन् इति- पा० २ पु० ।

(२) विपक्षे इति- पा० २ पु० ।

तत्राव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः । न प्राप्तः पक्षधर्म एवे-
त्यभिधानात् । यः पक्षस्य धर्म एव स हेतुः प्राप्तः न त्वयं
पक्षधर्म एव एकदेशादित्यादिति । नावधारणस्यान्यार्थत्वात्-
अन्यार्थमवधारणं भवन्तः कल्पयन्ति । किमर्थः ? हेतुहेत्वाभास-
नियमज्ञापनार्थम् । तद्वधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं नि-
वर्तयिष्यति । अथोभयकारि भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं हेतुहेत्वाभा-
सनियमज्ञापनार्थं च तथापि सन्सजातीये द्वेषा चेत्यकरणी-
यम् । कथम्, व्याप्ययेनानवधारणेन पक्षोऽपि नियतो धर्मश्च
नियत इति । अनियतस्य व्याप्यव्याप्तिभ्यां धर्मस्य द्वौ
राशी शिष्यमाणौ सजातीयस्तद्व्ययश्च तत्रातिप्रसक्तेरसत्तद-
स्य इति युक्तम् । सन् सजातीय इति किमर्थम् । यदि सम्भवार्थं
सन् । अनियमात्—व्याप्यव्याप्योः सम्भवो गम्यत इति
किमनेन सन् सजातीय इति । द्वेषा चेति सर्वथा न व-
क्तव्यम् । इदं तावत् गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति
न कर्तव्यम् । सच्छब्देन व्याप्यव्याप्योः सामान्येनाभि-
धानात् द्वेषा चेति प्रसक्तवाक्यम् । अथ गम्येत सन्
सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति ? अवधारणाऽर्थो युक्त
आरम्भः अवधारणं न युक्तम् । कथमिति ? यदि ताव-
देवमवधार्यते सन्नेव सजातीय इति ? प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिस्तेन
हेतुः यस्मात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिः सन्नसन्नपि द्वेषा
चेति एतदवधारणार्थवाधितम् । न हि भवति ब्राह्मणमेव
भोजय सत्रियं चेति । अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते
तथापि पूर्वोत्तरे वाधिते भवतः । कथम् । एकमवधारणार्थ-
वाधितं एकं गम्यमानत्वात् । अथ पुनर्द्वेषा चेत्यवधा-
नार्थम् ? अत्रापि किमवधार्यते किं सजातीय एव द्विष

द्विधैव सजातीय इति । यदि तावत् सजातीय एव द्विधा नान्यत्र पक्षे(१) तदत्यये तद्विधेत्युक्तं भवति । यद्येवं सन् सजातीय इति न कर्तव्यम्—ग्राह्यर्थनावधारणेनाऽऽद्यपदे सजातीये सम्भवस्योक्तत्वात् । द्विधा चेन्नन्यपदं द्विधा निवृत्तिपरत्वात् द्विधा चेत्यभिधानात् सम्भवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न वक्तव्यम् । सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवावधारणेन पक्षवृत्तिर्लभ्यते इति धर्म एव पक्षस्येति व्याप्यर्थमवधारणमयुक्तम् । अथमाभूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नावधारणं तथापि मध्यमे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये । सोऽयं गृह्यवेशाक्षितारकाभिर्गमन्याय इति । अथ पुनर्द्विधैव सजातीय इति । तथापि कृतकत्वादिर्न हेतुः न ह्यसौ सजातीये द्विधैव । त्रिलक्षणं च हेतुं श्रुतानेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्द्विपदयुक्तयोरहेतुत्वमिति प्राप्तम् । व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम् । नैव हेतुरिति चेत् कुतस्तस्य हेतुत्वे यत्न इत्यनुत्तरम् । अथ पुनरवधारणानि न क्रियन्ते तथापि पक्षैकदेशवृत्तिरनैकान्तिकश्चानुपक्त इति ।

एतेन ग्राह्यधर्मस्तदंशेन व्याप्तोहेतुरिति प्रत्युक्तम् । अनेनाव्यापकादिर्लभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति । असंस्तदत्यय इत्येवमपि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति ।

तादृगविनाभाविधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे—तादृशा विना न भवतीत्यनेन किल द्वयं लभ्यते विपक्षासत्त्वं तादृशसत्त्वं च उपदर्शनग्रहणेन किल पक्षे सत्त्वं लभ्यत इत्येवं त्रिलक्षणमाविभावेतारमा पक्षो लभ्यत इति । यच्चावत्तादृगविनाभानिग्रहणाद्विपक्षेऽसत्त्वं तादृक्सत्त्वं च लभ्यत इति तत् न युक्तम् ।

तादृशाविना न भवतीति एतस्माद्विपक्षेऽमत्त्वं गम्यते तादृशे
तु सम्भव इत्येतदेव कुतः न ह्ययं निषमो यो विपक्षे नास्ति
सोऽवश्यं तज्जातीयेऽस्तीति । एवं च श्रावणत्वाद्यपि हेतुः
भातः श्रावणत्वाद्यपि तादृशाविना न भवतीति । भवतु ता-
वत्तादृशाविनाभाविग्रहणे तत्तज्जातीये सम्भवः स पुनः पक्षे
सम्भवतीत्येतत् कुतः । ननुपदर्शनग्रहणादेतल्लभ्यते ? न तल्लभ्यते
उपदर्शनग्रहणस्याभिधानार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम् ।
उपदर्श्यतेऽनेनेति न पुनरस्येतत् सामर्थ्यमास्ति पक्षे ऽन्यत्र
चेति । क पुनरन्यत्र स्याद्यत्र सम्भवः क चास्य सम्भवः
तज्जातीये । तस्मादतदुक्तम्भवति तज्जातीयाविनाभाविनः त-
ज्जातीय एवाभिधानहेतुरिति । एवं च ते चाष्टुपत्वं हेतुर्भ-
वति । न हि चाष्टुपत्त्वमनित्यत्वेन विनाभावि । उपेत्य वा भवतु
तादृशाविनाभाविनो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनमिति । तथापि
पक्षैकदेशवृत्तिं केन निराकरोषि । उपदर्शनग्रहणेनेति चेत् । न ।
तस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् । अथ मन्येत उपदर्शनग्रहणेन
व्याप्तिर्लभ्यत इति न युक्तम् उपदर्शनग्रहणस्य सम्भवमात्रज्ञा-
पनार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणेन सम्भवमात्रं ज्ञाप्यते पक्षे स
पुनर्व्यापक इति न युक्तम् । अथात्रापि केनचिन्व्यायेनावधा-
रणानि क्रियेरन् तान्यव्यापकहेतुनिराकरणेन ऽसमर्थानीति
पूर्ववत् प्रसङ्गः । यच्चिदमुदाहरणमेतस्मिन् प्रयत्नानन्तरीयक-
त्वादिरनित्यत्वस्याग्नेर्धूम इति । तत्र धूमस्त्वावदग्नेरप्रातिपादक
इत्युक्तम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यहेतुः कुतः प्रयत्नानन्त-
रीयकत्वस्य पक्षाद्युचितत्वात् न हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्द-
धर्मः न हि कश्चिच्छब्दः प्रयत्नानन्तरीयकोऽस्ति संयोगावि-
भागयोनित्वाच्छब्दस्य । अथ पारम्पर्यक्रमेण प्रयत्नः शब्द-

कारणम् पारम्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमुक्तं
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति
 वक्तव्यम् । यच्चेदं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्यानित्यत्वे कारणं
 भावाभिधानेनोच्यते किं पुनस्तत् किं जन्म उतोपलब्धि-
 रिति । यदि तावज्जन्म तन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरी-
 यकत्वग्रहणं व्यर्थम् । न हि भवत्पनित्यः शब्दो देवदत्त-
 कृतकत्वादिति । अत्र एतं वक्तव्यं जन्मवत्त्वादिति । यदि
 चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत् ततः प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहण-
 मर्थवत् । किं कारणम् ? व्यभिचारिणि विशेषणान्यर्थवन्ति भवन्ति ।
 अथोपलब्धिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेन भावाभिधानेनोच्यते
 एवमुपलब्ध्यन्तरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । न तुप-
 लब्धमानं द्वेषा भवति नित्यमनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकमन्यथा
 चेति । अथ ब्रूये प्रयत्नानन्तरमुपलब्धमानं घटत्वं नित्यमिति
 त्वपैवैतद्व्यभिचारितमिति शब्दानित्यत्वानुमितौ प्रयत्नान-
 न्तरीयकत्वं न हेतुः अव्यापकं च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दरा-
 शोः पक्षीकृतत्वात् । अथ शब्दविशेष पक्षीकृत्योच्यते तत्रा-
 प्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सम्भवति न द्वितीयादिष्विति
 अव्यापकत्वमनिवृत्तम् । अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः सो-
 ऽनित्य इति तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । हेतोः पक्षविशेष-
 णत्वेनोपात्तत्वात् । यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य त्रयी गतिरिति
 किञ्चिन्नित्यमाकाशाद्येकेषा किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदस-
 देषाकाशकुसुमादि । इदं महानैयायिकत्वं महावादित्वं च य-
 चावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं च किञ्चिच्चेति चित्रम् । नित्यं तु
 किञ्चिद्भवति न पुनरप्रयत्नानन्तरीयकत्वम् । न ह्याकाशे न प्रय-
 त्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम् अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्म-

विशेषितत्वात् न चाकाशस्य जन्वास्ति तस्मान्न प्रयत्नान्तरीयकं नाप्यप्रयत्नान्तरीयकमाकाशमिति । एतेनाभावो व्याख्यातः—अभावेऽप्येवमेवेति । तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि सम्भवन्तीदमेवार्थं हेतुलक्षणं न्याय्यमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रम् । अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः । साध्यस्य साधर्म्यं साध्येन समानधर्मता । अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यं न पुनरसाध्येनापि साधर्म्यमेव साध्येन न पुनर्बैधर्म्यमपि यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । किं कुतश्चित् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति ? न भवत्सपि यथा अमृतत्वादेः कर्मणः तस्मात् साध्यसाधर्म्याच्च तद्धर्मो भवति स भवति तद्धर्मभावी सोऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावेत्वेन विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति उदाहरितेऽनेन धर्मयोः साध्यसाधनभावः इत्युदाहरणम् । ननु च करणकारकपरिग्रहाद्वचनमुदाहरणं दृष्टान्तश्चार्थो न चानयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते न हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवाः सामानाधिकरणं भवति । नैष दोषः वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्योपादानात् स्वन्त्रो दृष्टान्त उदाहरणम् । किन्तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावेत्वे सति अभिधीयमान इति । तद्धर्मभावी तस्य धर्मः तद्धर्मः तस्येति साध्यस्य । साध्यश्च द्वेवा भवति धर्मो धर्मी च । एकदा धर्मो विशेषणत्वेनान्यदा धर्मी विशेषणत्वेनेति तस्येति धर्मिग्रहणं युक्तम् । न पृथक् धर्मस्य ग्रहणात् यस्माद्धर्मिणो धर्मा उत्पत्तिधर्मकत्वादयः न धर्मस्य, धर्मे च साध्यमुदाहरणसाधर्म्यादिति व्याख्यातः नहि धर्म-

स्पोदाहरणेन किञ्चित्साधर्म्यं किन्तु धर्मिणः साध्यसाधर्म्यचोदाहरणस्य धर्म्यं एव साध्ये चोपगंहारो धर्मिण्येव तस्माद्धर्मो साध्य इति तस्य धर्मिणः साध्यस्य यो धर्मः साध्यः ॥ यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते स दृष्टान्त उदाहरणम् । उदाहरणं स्थालपादिद्रव्यमिति तदुत्पत्तिधर्मकं चानित्यं दृष्टमिति ॥

ताद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

ताद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । उदाहरणमर्वातहेनौ द्रष्टव्यमिति ।

अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति । तेषां त्वयमभिप्रायः दृष्टान्तोदाहरणयोर्माभेदक्यमिति । किं पुनस्तद्धर्मभावित्वं साध्यसाधनाभ्यां योगः साध्यसाधनयोगे च तद्धर्मभावी भवति अतो भावाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयत इति । एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति । अस्माकन्तु नायं सूत्रपाठः तस्मान्नायं दोष इति । एतस्मिन्नपि पाठे किल भाविग्रहणमनर्थकम् । कस्मात् ? सर्वावयवानां साध्यधर्मभावित्वात् । यस्मात् किल सर्वावयवाः साध्यधर्मभाविनो भवन्ति भावयन्ति गमयन्तीति नायं सूत्रार्थ इति ।

अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतत्पदमन्यथा निराकुर्वन्ति तद्धर्मभावी भवन्तुष्णभोजिन्यायेन(१) वा भवेत् क्षणिकन्यायेन वा भवेत् । तद्यदि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोक्तुं शीलमस्येत्युष्णभोजी तद्धर्म वा भावयितुं शीलमस्येति तद्धर्मभावी । अत्रापि भावयितुं गमयितुं यावदुक्तं

(१) उष्णभोजीति वचिन् ।

स्यादिति नायं सूत्रार्थ इति न किञ्चिदेतत् । दण्डि-
न्यायस्तु दण्डो यस्यास्तीति स दण्डी तद्धर्मभावी यस्या-
स्ति स भवति तद्धर्मभावी । अत्र भाविग्रहणमनर्थकं त-
द्धर्मभावीति । कथमिति ? तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति तद्धर्मभावः स
यस्यास्ति स भवति तद्धर्मभावी । एवं सति विशेष्यविशे-
षणभावानुपपत्तेः तद्धर्मभावीति युक्तम् । न हि तद्धर्मश्च स्या-
दभावश्च स्याद्यतो विशेषणविशेष्यभावः समर्थितः स्या-
दिति । अतस्तद्धर्माति किञ्च वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
तद्धर्माणामुभयथाभावाद्-उभयथा भवन्ति धर्मा विधीयमानाः
मार्तिविध्यमानाश्च । तन्वान्वयिनि विधीयमानधर्मवान् दृष्टा-
न्तउदाहरणम् यथा स्यात्स्यामुत्पत्तिधर्मकत्वमनित्यत्वं च विद्यमानौ
धर्मौविति । तस्मात्तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति युक्तं सामानाधिक-
रण्यम् । यत्र पुनरेतत्तद्धर्मेति वक्तव्यम् एतदपि न परित्या-
ज्यम् । न हि बहुव्रीहौ पुनर्मन्वर्थो लभ्यत इति । अ-
थावश्यं ययं शिसीयतव्याः । तत एव च तद्धर्मेति वक्तव्य-
मिति । सन्ति चैवं वादिनो येषां कृतकत्वानित्यत्वेऽभाव
इति । तन्निराकरणार्थं चेदं वक्तव्यं तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति ।

तदेतस्मिन्नवयवत्रये एवं लक्षणेनोपपादिते तेषां त्रयो
दुर्विहिता इति । अनेन वाक्येन महानैयायिकत्वमात्मनः
ख्यापितं भवति ।

तथा सिद्धो 'दृष्टान्त इत्यन्ये । कः पुनरस्यार्थः यथा
साध्यः साधयितुमिष्टस्तथायमसिद्धोऽनित्यत्वेन यथा च स
एव साध्योविशिष्टः प्रत्ययभेदभेदित्वेन तथा यः सिद्धः स
दृष्टान्तः साध्यसाधनत्वानिति । अत्र विस्फूर्जनापि स्वसिद्धान्तमत्य-
जना कृतकत्वानित्यत्वयोः न शक्यः सम्बन्धो दर्शयितुं क-

तत्त्वानित्यत्वयोः कालभेदाद्वस्तुव्यवधानाच्च । अन्यदा कृतक-
त्वमन्यदा चानित्यत्वमिति । यदा च वस्तु न तदा प्राक्म-
ध्वंसाभावौ स्त इति । एतेन तयोः सम्बन्धिनिदर्शनं दृष्टान्त
इति प्रत्युक्तम् ।

“साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिनेति” च ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा सा-
ध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्यो-
पनयः । एवं चायं कृतक इति । यथा तथेति प्रतिवि-
म्बनार्थम् । किं पुनरत्र प्रति विम्बनम् ? दृष्टान्तगतस्य धर्मस्या-
व्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्यगतस्य तुल्यधर्मता एवं चायं
कृतक इति । साध्ये वा सम्भव उपनयार्थः । ननु च कृतकत्वा-
दित्यनेन सम्भव उक्तः ? नोक्तः साध्यसाधनभाषनिर्देशात्-साध्य-
साधनभाषमात्रनिर्देशः कृतः कृतकत्वादित्यः शब्दो भवति ।
तत्र पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन सम्भवो
गम्यते अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति । त यदा साध्यर्मेणोदाह-
रणं तदा तथेति, यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् । प्रतिज्ञायाः
पुनर्वचनमिति । प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ सा-
ध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं तत् निगमनमिति ।
एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्यावकाशो नास्तीति । अभ्युपेक्ष तदोप-
निराचिकीर्षया वाक्यमुपसिष्यते-

“उपनयनिगमने नावयवान्तरे अर्थाविशेषात्” । इति

इदं तावदावयं यथाश्रुति न केनचिदर्थेन सम्बध्य-

ते । अथ हेतूपनयावेकत्वेन पक्षीकृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः ? स विपक्षवृत्तित्वाद्विपर्ययहेतुरर्थाविशेषरूपैकत्वे ऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटानामेकोऽर्थोजलाहरणादिर्न चैकत्वमिति । अपैकप्रयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ब्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति ? तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनासिद्धत्वात् हेतूपनयपरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि ॥ एव । अन्यश्च हेत्वर्थः अन्यश्चोपनयार्थ इत्यासिद्धोऽप्ययं हेतुस्तद्वर्णितम् ।

“पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनम्” ।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् । यदपि ‘यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा कृतकत्वसामान्यं वाऽभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा, सर्वसामान्यं तावन्न युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशङ्क्यत्वादिति । कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात् । परिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति । तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात्—उपमानार्थ उपनय इति, तच्चोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तत इति यत्किञ्चिदेतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चित्रमिदम् । कृतकत्वं खलु शब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भविष्याति । तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति गतार्थत्वान्नोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेतत्, उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते एते बीतावीतवाक्ये स्वतन्त्रे पञ्चावयवे न पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति सूत्रम् । अस्यार्थः पूर्ववत् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति । यथा सोऽर्थो भवति सोऽस्य तथाभावस्तत्त्वम् । एतास्मिन्नाविज्ञाते सामान्यतो ज्ञाते (१) । कुतः पुनरेतद् सामान्यतोऽवगतमिति ? अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इत्यभिज्ञानात्—यस्मादयमाद्यावेज्ञातमव इति, तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति । यदि पुनः सामान्यमापि नाधिगतं स्यान्न द्रूयादविज्ञाततत्त्वं इति, अविज्ञात इत्येवं द्रूयादिति ।

अविज्ञाततत्त्वं इति समासोऽयं न चार्थो गम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन ज्ञाताविज्ञातं तत्त्वं यस्येति । कश्चात्र विशेषः ? यद्यावेज्ञातं तत्त्वं येन सोऽयमविज्ञाततत्त्वं परिच्छेत्ता तस्मिन्नाविज्ञाततत्त्वे परिच्छेत्तारि तदवगमार्थमूहस्तर्क इति प्राप्नोति । अथाविज्ञातं तत्त्वं यस्य तद्विज्ञाततत्त्वं तस्मिन्नाविज्ञाततत्त्वं इति ? पट्टीविग्रहेण युक्तमेतत् । विशेषहेत्वभावाभ्यर्थ्याधिगमः नात्र विशेषहेतुरिति किमर्थं तृतीयाविग्रहेण समास एत पट्टीविग्रहेणोति । युक्तम् अर्थग्रहणमामर्थ्यात्—यस्मादविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति, अर्थ-आधिगमणत्वात् कर्म, तेन ज्ञापयति पट्टीसमासोऽयं न तृतीयाविग्रह इति । अर्थग्रहणमन्तरेणापि सामान्यतोऽवगतेरविज्ञातं तत्त्वं यस्येत्यनुक्तेऽप्यर्थे गम्यत एवैतदर्थ इति । एवमपि समासे सन्देहादवस्थम् । माभूत् समासो वाक्यमेवास्तु अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । भवत्येवामीष्टार्थप्राप्तिः लाघवार्थं तु समासकरणम् । अनुक्तेऽप्यर्थे सामर्थ्याद् गम्यते अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । अत्रोक्तं सन्देह एवं स्यादिति समस्तानभिधानमसङ्गाच्च । यदि च सामर्थ्यमाश्रित्यार्थग्रहणं प्रातिपिद्यते तदैवं युक्तमूहस्तर्क इति, सामर्थ्यतः शेषं गम्यत इति, तस्मादर्थ-

ते । अथ हेतूपनयाधिकत्वेन पक्षीकृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः ? स विपक्षवृत्तित्वाद्विपर्ययहेतुस्यार्थाविशेषत्वेकत्वे ऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटानामेकोऽर्थोजलाहरणादिर्नैकत्वमिति । अपेकमयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ब्रूयादेकत्वमेकमयोजनत्वमिति ? तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनासिद्धत्वात् हेतूपनययोरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि स एव । अन्यश्च हेत्वर्थः अन्यश्चोपनयार्थ इत्यासिद्धोऽप्ययं हेतुस्तद्वर्णितम् ।

“पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनम्” ।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् । यदापि ‘यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेतिनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा कृतकत्वसामान्यं वाऽभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा, सर्वसामान्यं तावन्न युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशङ्क्यत्वादिति । कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात् । परिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति । तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात्—उपमानार्थ उपनय इति, तद्योपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तत इति यत्किञ्चिदेतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चित्रमिदम् । कृतकत्वं खलु शब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भाविष्यति । तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति गतार्थत्वान्नोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेतत्, उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते एते वीतावीतवाक्ये स्वतन्त्रे पञ्चावयवे न पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

इति । ते च विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति ।

कारणोपपत्तिः प्रमाणोपपत्तिः । उपपत्तिः सम्भवः—सम्भवस्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति—भवेदपमर्थ इति । उदाहरणं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं तत्त्वतो जानीयेति किमुत्पत्तिधर्मकोऽयानुत्पत्तिधर्म इति । एकतरमनुजानातीति भाष्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति । नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् न ह्ययमवधारयत्वेवमेवेति । किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञाना भवितव्यमिति प्रमाणाविषयमनुजानाति । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं भवति ? प्रमाणविषयविशेषनात् । प्रमाणाविषयमनेन विविनाक्ति अयमर्थो युक्त इति । प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्कविश्लेषार्थं तथाभूतमवगमयन्तीति ।

ऊहः संशयानिर्णयाभ्यां न भिद्यत इति केचित् । अयं किलोहः संशयो वा स्यान्निर्णयोवा ? यदि संशयस्तदा तेन सहसृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः । अथ निर्णयस्तदा तेन सहसृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतुस्तर्को न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति ।

यत्तावन्निर्णयसंशयाभ्यां नोहो भिद्यत इति । तस्य । प्रत्ययस्वरूपानवबोधात् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवतीति सामान्येनासिद्धो भवान् । सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः प्रत्ययस्वरूपं व्यङ्गायि भवता । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः किंस्तिदिति । अत्राज्ञात्मात्मकः प्रत्यय एव सिद्धमिति निर्णयः । अपन्तु संशयात् निर्णयात् । प्रच्युतः कारणोपपत्तिः सामर्थ्यात् । संशये कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो

ग्रहणं ज्ञातृनिराकरणार्थमिति ।

अविज्ञाततत्त्व इति न वक्तव्यं गम्यमानत्वात् का-
रणापपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्युक्ते गम्यते एतत् अ-
विज्ञाते तत्त्वस्येति । अत्र तावदुक्तं समस्तानभि-
धानप्रसङ्गादिति । मामूत् समस्तानभिधानं किं नो बा-
ध्यते । न । बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात्—उभयथा स्वत्वयमूहो
भवति विज्ञाततत्त्वेऽविज्ञाततत्त्वे च, तत्र तावद्विज्ञाततत्त्व ऊहः
शुश्रूषाश्रवणशरणाविज्ञानोहापोहतत्वाभिनिवेशा बुद्धिधर्मा इति
तत्त्वमवधृतं विजानाति विज्ञातमूहत इति किमुक्तम्भवति । यो-
ऽसावर्थः पूर्वमनेन विज्ञातस्तमेवोहत इति पूर्वानुभूतपरिच्छेदक ऊह
इत्युच्यते न त्वयं तर्कः । यः पुनरविज्ञाततत्त्वेऽर्थे ऊहः स तर्कः ।

पटव्यभिधानमाधिकरणार्था(१)सम्भवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थ-
स्येति वक्तव्यम् अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति क-
र्मणि च पटत्र्येव व्यायसी यथा घटस्य विज्ञानमिति । न । वि-
भक्तिव्यत्ययात् । पट्टीस्थल एवैषा मत्तमी द्रष्टव्या यथाऽन्यत्र

“इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यस्वे हेतवः”(२) ।

इति व्यसयः । कस्मात् ? यदि व्यसयेन क-
श्चिदर्थो लभ्यते युक्तो व्यसयः यथा तस्मिन्नेव “इ-
षावयुगपत् संयोगविशेषा” इति अधिकरणार्थ इयोरपि ये
ऽवयवास्तेषामपि संयोगविशेषास्ते ऽपि कर्मान्यस्वे हेतव इति ।
न पुनरिह व्यसयेन फलं पश्यामः तस्मादयुक्तो विभक्ति-
व्यसय इति । न युक्तः । सामान्याधिगतस्य विशेषज्ञापना-
र्थ—यस्मिन् सामान्यमधिगतं तद्वर्तिनो विशेषा अप्यवगन्तव्या

(१) पटव्यभिधानमाधिकरणार्था—पा० २ पु० ।

(२) घटोपनिषद्भूमि ।

इति । ते च विशेषाः संयोगिनः सगवायिनश्च भवन्तीति ।

कारणोपपत्तितः प्रमाणोपपत्तितः । उपपत्तिः सम्भ-
वः—सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति—भवेदयमर्थ इति । उदा-
हरणं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं तत्त्वतो जानीये-
ति किमुत्पत्तिधर्मकोऽथानुत्पत्तिधर्म इति । एकतरमनु-
जानातीति भाष्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य
ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञाना-
र्थमिति । नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् न ह्ययमवधारणस्येवमेवेति ।
किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्रा भवितव्यमिति प्रमाणाविषयमनुजा-
नाति । कथं पुनरर्थं तत्त्वज्ञानार्थं भवति ? प्रमाणाविषयत्रिवेचनात् ।
प्रमाणाविषयमनेन त्रिविनाक्ति अयमर्थो युक्त इति । प्रमाणानि पुनः
प्रवर्तमानानि तर्कविवेक्तमर्थं तथामूलमवगमयन्तीति ।

ऊहः संशयानिर्णयाभ्यां न भिद्यत इति केचित् । अयं
किलोहः संशयो वा स्यान्निर्णयोवा ? यदि संशयस्तदा तेन
सङ्गृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः । अथ निर्णयस्तदा तेन
सङ्गृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतुस्तर्को
न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव
तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति ।

यत्तावन्निर्णयमशयाभ्यां नोहो भिद्यत इति । तन्न ।
प्रत्ययस्वरूपानवबोधात् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवतीति सामा-
न्येनाक्षिप्तो भवान् । सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः
प्रत्ययस्वरूपं व्यङ्गायि भवता । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः
किंस्विदिति । अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः ।
अप्यन्तु संशयात् निर्णयात् । प्रच्युतः कारणोपपत्तिः
सामर्थ्यात् । संशये कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो

विशेषादर्शनाद्विशेषदर्शनाभिर्णयो भवति न चास्मिन् विशेषदर्शनास्ति । एतेनानुमानं तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । विशेषादर्शनादितो किं पुनरस्य स्वरूपं ? भवेदित्येष प्रत्यय इत्येतस्य स्वरूपमिति । यैरप्यनुमानं युक्त्यपेक्षं तर्क इत्युच्यते तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयं उक्तः । युक्तिः—प्रमाणोपपत्तिः प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं सङ्ग्राहेदमात्रम् । अयं न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तः ? अनुमानं युक्त्यपेक्षमित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम् । स्वविषयाभिगमे चानुमानं किमपेक्षते । अथेतत्प्रमाणापेक्षा युक्तौ रत्युच्यते ? एवमप्यनुग्रहार्थं वक्तव्यः— कथं प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यत इति । अथानुमानस्य प्रत्यक्षागमैकविषयत्वं ? तत्रापि कः तर्कः ? शीघ्रयेतानि प्रमाणविषयतया प्रतिसंहितानीति । भवेत्—अवधारण—प्रत्ययो भिन्ननिमित्तौ विशेषवत्त्वात् प्रत्यक्षानुमानमत्रगवत् । अनुमानं तर्कः लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् अनुमानवत् । न । तर्कस्वरूपानवबोधात्—नैव लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यपेक्षः तर्कः । कथमिति ? द्वयस्याभिगतैः । यत्र द्वयमभिगम्यते धर्मो साधनधर्मश्च तत्रानुमानं प्रवर्तते यत्र पुनर्द्विमात्राधिगतिर्न लिङ्गाधिगतिरस्ति स तर्कविषय इति । तस्मात् लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यपेक्षत्वमनुपपन्नम् (?) । अनुमानं धर्मिगतधर्मोपलब्धौ प्रवर्तते न पुनस्तर्कः, तर्कस्वरूपगतधर्मदर्शनेनावि प्रवर्तते यथा धर्मिगत्वमत्र (२) पुरुषेणेति, यथाऽस्मिन् देशेऽग्रा बाह्या इति अन्ववाहनं न पुरुषधर्मः सोऽयमन्वगतधर्मोऽप्यथा स्थाणुव्यवच्छेदमात्रम् इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि सन्धत इति प्रमाणमाहेतो वादेऽपदिष्टः न पुनरयं प्रमाणमपरीच्छेदकत्वादिति ॥

विमृष्य(१) पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥४१॥

एतस्मिन् तर्कविषये “विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय” इति सूत्रम् । सम्बन्धोऽर्थश्च पूर्ववदिति । विमृष्येति विमर्षं कृत्वा । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां—पक्षशब्देन पक्षविषयं साधनमुच्यते प्रतिपक्षशब्देन पक्षविषयस्य साधनस्योपालम्भः ताभ्यां साधनोपालम्भाभ्यां यदर्थविधारणं ॥ निर्णय इति ।

क पुनरयं नियमः ? किं तावन्निर्णये ? आहोस्वित् ? पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् ? अथ विमृष्यैवेति ? । यदि विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय इति निर्णये नियमः ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यस्य व्याघातः । एतेन विमृष्यैवेति प्रत्युक्तम् । अथ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां निर्णय एव ? उभयाश्रयो निर्णयः प्राप्नोति । तर्कविषये एव नियमो नान्यत्र, योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये नियमो नान्यत्र,—योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो भवति न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो विमृष्यैवेति सामान्यनिर्णयलक्षणमेतत् । कुतोऽयं नियमस्तर्कविषय इति ? तर्कस्यानन्तरोद्देशात् तर्कविषय इति नियमः । अन्यथापि निर्णयस्य भावान्न निर्णय इति । अथ निर्णयस्य किं लक्षणम् ? अर्थपरिच्छेदोऽवधारणं निर्णय इति । सोऽयं निर्णयः प्रमाणविषये भवन्नैकशः प्रमाणैः क्रियते संहस्रं च, तर्कविषये संहस्रान्यत्रैकश इति । वादे शास्त्रे च विमर्षवर्ज—वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, न शास्त्रे वादे वा विमर्षोऽस्ति उभयोर्निश्चितत्वात् शास्त्राभ्युपगतपदार्थस्य निश्चितत्वाच्च ।

पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भयोर्ग्रहणमित्यमुक्तं प्रमाणाभावात्—पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भाबुच्येते इति किं

ना निश्चिनं साधनमिति यादे मन्यते न प्रवर्तते ।
 १ दूषणाभाममिति बुद्ध्यते तदुद्भावनार्थं प्रवर्तते । तन्निवृत्तौ
 गियपक्षमाधनमापि निवर्तते । किं कारणम् ? प्रथमपक्षसाध-
 १ निर्दोषत्वात्, निर्दोषे च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्या-
 दा इति निवर्तते द्वितीयः पक्ष इति योऽत्रावतिष्ठते त-
 न्नर्णयः । सोऽयं निर्णयः सम्भवात्सम्भवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः
 प क्रियते ।

निर्णयोऽनुमानमेवेति कोचिन्— कोचिद्वर्णयन्ति निर्णयो-
 मानमेव न पदार्थान्तरमिति । न । लिङ्गलिङ्गित-
 भस्मृत्यपेक्षत्वादनुमानस्य, निर्णये च तदभावः प्रमाण-
 त्वात्, प्रमाणमनुमानं, प्रमाणफलं तु निर्णयः । निर्णयः
 विषय एव, अनुमानं तु स्वविषये ऽन्यच्च च । यथा धूमदर्शने
 परिच्छेदे नानुमानमपि तु निर्णय इति । यदा च परिच्छे-
 दधूमेन तदाऽनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानमितिपरिच्छेदः फलम् ।
 १ यदा च भावसाधनमाश्रित्योच्यते ऽनुमानं निर्णय इति तदा-
 ऽध्वनुज्ञया वर्तितव्यम् । यदा (च) तु करणमाधनमाश्रित्योच्यते
 ऽनुमानं निर्णय इति, तदा प्रतिषेधो वक्तव्यः कार्यकारणयोर्भे-
 दात्—कारणमनुमानं, कार्यं निर्णयः, तस्मान्नानुमानं निर्णय इति ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके(१)

प्रथमस्याध्यायस्याप्यमाह्निकम् ॥

अथ प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डेति । नायं कथानियमः, किं तर्हि ? विचारवस्तुनियमः—यद्वस्तु विचार्यते तत् त्रेषां विचार्यते । तत्र विचारो वादो जल्पो वितण्डेति । तत्र सुर्वादिभिः सह वादः । विजिगीषुणा सह जल्पवितण्डे । तत्र यथोद्देशं लक्षणापदेश इति वादस्य लक्षणमुच्यते । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भोवाद् इति सूत्रम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चायवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

तत्र वादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । को पुनरेतौ पक्षप्रतिपक्षौ ? वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ । वस्तुधर्माविति वस्तुविशेषौ—वस्तुनः सामान्येनाधिगतत्वात् विशेषणोऽनधिगतत्वाच्च विशेषावगमनिमित्तो विचारः तस्माद्वस्तुधर्मा विशेषावेकाधिकरणी, नानाधिकरणी विचारं न प्रयोजयतः उभयोः प्रमाणोपपत्तेः तद्यथा अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति । अविरुद्धावप्येवम् । यौ विरुद्धौ तौ विचारं प्रयोजयतो नाविरुद्धाविति तद्यथा क्रियावद्द्रव्यं गुणवच्चेति । एककालाविति भिन्नकालयोर्न विचारप्रयोजकश्च प्रमाणोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यं निष्क्रियं चेति कालभेदे सति । अनवमिताविति—अनिश्चितौ विचारं प्रयोजयतो नावमिताविति निर्णयोत्तरकालं विचाराभावात् । तावेतौ विरुद्धावेवंविशेषणौ धर्मा पक्षप्रतिपक्षा । तयोः परिग्रह इत्यम्भारनियमः । एवंधर्माऽयं धर्मा नैवंधर्मेति । सोऽयंपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । अस्य च कथामार्गत्रयेऽपि समानत्वात् विशेषणार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्त्वेकं च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियते इति—आस्मिन् भवतीति । आस्माभिस्त

सप्तमीनिर्देशो विषयज्ञापनार्थः अस्मिन्-विचारे ।

कथं पुनः तर्केण साधनमुपालम्भश्च अप्रमाणत्वात्—प्रमाणानुग्राहकत्वात् न प्रमाणसङ्गृहीतस्तर्को न प्रमाणान्तरमित्युक्तं, सोऽयमप्रमाणात्मकः सन् कथं सिद्धयुपालम्भयोः कारणं भविष्यति ? न द्रुपस्तर्कः सिद्धयुपालम्भयोः कारणं,पपि तु प्रमाणविषयविवेचनात्तर्कः प्रमाणान्यनुगृह्णातीति तर्कविविक्तं विषयं प्रमाणानि प्रवर्तमानानि परिच्छिन्दन्ति । सोऽयं प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् प्रमाणसहितो वादेऽपदिष्ट इति । साधनमुपालम्भश्चास्मिन् भवतीति किं तावत् ? सिद्धिः साधनमुपालम्भनमुपालम्भः अथ साध्यतेऽनेनेति साधनम्, उपालम्भतेऽनेनेत्युपालम्भः ? यदि तावद्भावसाधनौ साधनोपालम्भशब्दौ ? तदा प्रमाणैस्तर्केण च न युक्तौ प्रमाणानां तर्कस्य च पराप्रतिपादकत्वात् प्रमाणान्यात्मप्रतिपक्षसाधनानि, परप्रतिपादनार्थश्चायं विचारः तस्मान्न प्रमाणैस्तर्केण च सिद्धयुपालम्भी भवतः । अथ करणसाधनौ ? तथापि पञ्चावयवोपपन्न इति पृथक् न पठितव्यं, किं कारणम् ? प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति करणसाधनेन पदेनावयवार्थस्योक्तत्वात् । न । अन्यार्थत्वात्—पञ्चावयवोपपन्न इत्यन्योऽर्थः तथा च वक्ष्यामः । अथैतो साधनोपालम्भशब्दौ भावसाधनौ किंविषयौ प्रमाणैस्तर्केण च क्रियेते ? ननुक्त पक्षप्रतिपक्षविषयविवेति—पक्षविषयं साधनम्, प्रतिपक्षविषय उपालम्भः ? सत्यमुक्तम् न पुनर्युक्तमुक्तम् । का पुनर्युक्तिहानिरत्र ? उपालम्भस्य प्रतिपक्षविषयत्वात्, प्रमाणतर्कसाधना सिद्धिः पक्षस्य भवतु, न पुनरुपालम्भस्य प्रतिपक्षो विषयः, ? न द्रुपः प्रतिपक्षविषय उपालम्भ इति, किन्तु साधनविषयः, प्रतिपक्षस्य यत् साधनं ताद्विषय उपालम्भ इति । कथं पुनः प्रतिपक्षसन्निधायुपदिश्यमान उपालम्भशब्दः

प्रतिपक्षव्यतिरेकेण साधनेन सम्बध्यते? सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्च, यदु-
 पालम्भयोग्यं तदुपालम्भ्यते न च प्रतिपक्ष उपालम्भयोग्यः । कथ-
 मिति? उपालम्भ्यमानस्य चानुपालम्भ्यमानस्य च वस्तुनस्तथाभावात्
 तथामूलेमेव वस्तुपालम्भ्यमानं तथाभूतमेवानुपालम्भ्यमानम् । साधने
 ऽपि तर्हि तुल्यम् ? साधनमपि करणं तदपि स्वरूपं न कदाचिज्ज-
 हाति, तस्मात् साधनस्याप्युपालम्भो न युक्त इति । एवमेतन् नो-
 पालम्भः करणे न कर्मणि, कर्मणः स्वाधिपत्ये सामर्थ्यात्—सर्वं कर्म
 स्वाधिपत्ये समर्थं, करणमप्येवं तस्य तु विषयान्तरे न सामर्थ्यम-
 मस्ति । यच्च विषयान्तरे ऽसमर्थं न तेन कर्मणः करणस्य वा वै-
 शुष्यम् । कस्य तर्ह्ययमुपालम्भो ? यो निगृह्यते । कश्च निगृह्यते ?
 पुरुषः । अप्रतिपक्षिविप्रतिपक्षी पुरुषस्य, न कर्मणो न करणस्य,
 सोऽयं प्रतिपादयिता ऽसमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानान्निगृह्यते ।
 प्रतिपक्षापि यथाभिहितपदार्थाप्रतिपक्ष्या । सोऽयं पुरुषधर्मो वच-
 नद्वारेणोद्भाव्यत इति वचन उपचर्य पुरुषधर्मं वचनमुपालम्भ्यत
 इति । कथं पुनरयमर्थः सूत्रपदेन लभ्यते? लभ्यत इत्याह । कथम् ?
 प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणैस्तर्केण च साधनस्योपालम्भः प्रमाणतर्क-
 साधनश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
 एकस्य साधनशब्दस्य गम्यमानार्थत्वाल्लोपः यथोष्टमुखीति ।

अथ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यनेन पदेन जल्पवितण्डाभ्यां
 कथं वादो विशिष्यते नन्विदं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत् त्रयाणामपि
 समानं भवति । न समानम्—वादे प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्य निय-
 तत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ एव वादः (१) छलादिसाधनो-
 पालम्भे जल्पवितण्डे । यथा विषाणित्वं गवि गवये च समानमपि
 संवृतकण्ठतया सास्त्रादिमत्तया च विशिष्यमाणमुभौ गोगवयौ वि-

(१) छलादिसाधनोपालम्भ एव वादः इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

शिनष्टि तथा प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति ।

छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इत्यभिधानाद्वादे निग्रहस्थानप्रतिपेक्षो विशेषावधानात् ततश्चानुपालम्भो वाद इति ? । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानाद्वादे ऽपि निग्रहस्थानानीत्यदोषः । उपालम्भग्रहणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ?—यद्युपालम्भग्रहणाद्वादे निग्रहस्थानानि विद्यन्ते इति मन्यसे ननु सञ्ज्ञाभेदमात्रं जल्पाद्वादस्य न विशेषः तत्रापि निग्रहस्थानानीहापीति ? नोत्तरयोर्नियमार्थत्वात् । यस्मादेवोपालम्भशब्देन समस्तानि निग्रहस्थानानि लभ्यन्ते अत्र एव नियमार्थे उत्तरे पदे आरभ्येते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चापयवोपपन्नश्चेति । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेन किल पदेन विरुद्धो हेत्वाभासो लभ्यते । तत्र अन्यतोऽधिगतेः—अन्यत एवार्थं लभ्यते । पञ्चावयवोपपन्न इति पञ्चग्रहणात् न्यूनाधिके लभ्येते अवयवग्रहणात् तदाभासा लभ्यन्त इति लभ्यमानस्यार्थस्य पुनरभिधाने पिष्टं पिष्टं स्यात् तस्मान्नायमर्थः । अथ किमिदं पदं सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनर्थकमेव ? नानर्थकमपसिद्धान्तावरोधात्—

“सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः” *

इति सोऽनेनावरुध्यते तस्मान्नानर्थकम् । कस्मात् पुनरपि नियमो वादे अवयवाभामोऽपसिद्धान्तश्च निग्रहस्थानमिति ? । गुर्वादिभिः सह वादोपदेशान्नियमः—यस्मादयं तत्त्वबुभुक्षुर्गुर्वादिभिः सह त्रिविधं फलमाकाङ्क्षन् वादं करोति ततोऽस्य तत्त्वबुभुक्षावतस्तावत्साधनं वक्तव्यं यावदनेन ज्ञातव्यमप्रतिद्वन्द्वित्वात् । प्रतिद्वन्द्विना सह न वादः, किं तु जल्पः तत्र समस्तनिग्रहस्थानप्रयोग इति युक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानात् उभयोः सिद्ध्यभि-

द्धिप्रसङ्गः ?-यदि प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वादः उभयोर्वादि-
मतिवादिनोः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाभिधाने अधिकारः(१)
इत्युभयपक्षसिद्ध्यासिद्धिप्रसङ्गः । नैव दोषः अप्रतिज्ञानात्-नेदं
मतिज्ञायते उभयोर्वादिनोः प्रमाणानि सन्तीति, अपि तूभाभ्यां
साधनं वक्तव्यमेव श्रियम्यने न पुनः साधनमेवैतत् भवतीति, दूषण-
मप्येवम् ।

अपरे तु स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वाद इति वा-
दलक्षणं वर्णयन्ति । अत्र च पक्षविशेषणार्थमुपास्योः स्वपर-
शब्दयोरनुपपत्तिर्विकल्पानुपपत्तेः समासासम्भवाच्च । एतौ खलु
स्वपरशब्दौ परिग्रहवर्जनार्थौ ? वा स्याताम्, ? साधनीयदूषणीयार्थौ
वा, ? पूर्वोत्तरपक्षार्थव्यवस्थापकौ वा ? पक्षप्रतिपक्षावद्योतकौ वा ? प्र-
थमद्वितीयपक्षाभिधायकौ वा ? एकस्य वाऽनेकविशेषणाभिसम्बन्धि-
नोऽनेकशब्दाभिधानमिति ? । तत्र परिग्रहपरिवर्जनार्थता तावदनु-
पपन्ना, किमोर्थासम्भवात् । न परिग्रहार्थतायां किमोर्थः सम्भ-
वति 'कस्यायं स्त्री भविष्यति कश्च स्वार्थः' इति स्त्रीकरणं परि-
ग्रहार्थः यस्य स्त्रीकारो भवति तस्य स्व इति । तदेव चिन्त्यते किं
तत् स्वीकरणमिति । ममेति प्रत्ययोत्पत्तिकारणभावाभावौ स्वपर-
शब्दार्थः ? निर्दिष्टः स्वार्थो न पुनरस्य स्वार्थो, न हि शास्त्रकारस्य
स्वः परो वा सम्भवति यदर्थमिदं स्यादिति । यच्च यस्य स्वं भव-
ति तत्तस्यसिद्धयर्थं कश्चिदुपकारं करोति, न पुनः स्वामिनः पक्षे-
ण कश्चिदुपकारः क्रियते तस्मात् परिग्रहवर्जनार्थौ तावत् स्वपर-
शब्दौ न भवतः । साधनीयदूषणीयार्थौ स्वपरशब्दानिति चेत्-
अथापीदं स्यात् साधनीयः स्वपक्षो दूषणीयः परपक्ष इति ।
अहो शब्दार्थकौशलं साधनीयः साध्यः स्यात् साधनीयः स्वपक्ष

इति कुत एतत् ? लक्षणं चैतत् पक्षस्य साधयितुमिष्टः पक्ष इति साधनीयशब्देनापि तदेवोच्यते, व्यवच्छेदार्थं चेदमुच्यते स्वपक्षः परपक्ष इति । परपक्षाच्चायं स्वशब्देन व्यवच्छेद्यमानोन समानमर्थं शक्नोति वक्तुम्, व्यर्थं वा विशेषणम् । सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति(१) दृष्टमेतत् ? न ते सामान्यशब्दा ये विशेषेषु वर्तन्त इति । किन्तु प्रकरणादिभेदानुविधायिनो विशेषशब्दा एव । अपि च साधनीयः पक्षः स्वपक्षः दूषणीयः पक्षः परपक्षः । तदेतदापि न बुद्ध्यामहे साधनीयशब्दस्य पक्षविषयत्वात् साधनीयः पक्षः स्वो भवतु, दूषणं तु न कदाचित् परपक्षेण सम्बध्यते परपक्षस्य तादवस्थयात् । अथ दूषणस्य को विषयः ? कस्यचित् स्थापना विषय इति किञ्चिद्दूषणं स्वपरपक्षाभ्यामसम्बद्धमेव । कतमद्दूषणं स्थापनया सम्बध्यते ? । का स्वेयं स्थापनेति ? स्थापना नाम पञ्चावयवं पक्षसाधकं वाक्यम्, वाक्यदोषो दूषणं, तद्वाक्यं न्यूनमधिकं च भवति अवयवाभासापपन्नञ्च, तदुद्घातनं दूषणमेतत् स्थापनया सम्बध्यते तद्विषयत्वात् । शेषं तु दूषणं न स्थापनया न स्वपरपक्षाभ्यां सम्बद्धम् उत्तरदोष आक्षेपभावाच्चेति । सत्यं न साक्षात् पक्षस्य दूषणेनाभिमन्वन्धः स्थापनानिवृत्तिद्वारेण तु प्रवर्तमानं दूषणं (न पक्षं निवर्तयति) स्थापनानिवृत्तेः परपक्षं दूषयतीत्युच्यते ? उपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणेऽनुपपन्नो लक्षणस्य तत्त्वविषयत्वात् तत्त्वव्यवच्छेदकं लक्षणम् न पुनरुपचरितशब्दप्रयोगेन व्यवस्थास्ति । यदि च पारम्पर्येण प्रवृत्त्या प्रवर्तमानं दूषणं परपक्षं निवर्तयति तदैवं युक्तं कर्तुं परपक्षासिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति । एवमाभिधीयमाने किं नाक्षिप्यतीति ? लघु च सूत्रं भवतीत्युक्तयोश्च साधनदूषणयोः पारम्पर्येण परपक्षासिद्ध्यर्थमेति । अथ माभूदुभय-

अ पारम्पर्यमिति ? स्वरूपत एवं वक्तव्यं— पक्षस्थापनयोः सि-
द्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति । एवं हि विस्पष्टता लक्षणस्य यथा-
विषयं चाभिसम्बन्ध इति । स्थापनयापि न सर्वं दूषणं स-
म्बध्यत इति दोषतादवस्थपम् ? न दोषतादवस्थपं कस्यचित्
सम्भवात् । किञ्चिद् दूषणं स्थापनया सम्बध्यत इति, सा-
मान्याभिधानेऽपि सामर्थ्यान्निवमः तस्मादिदमनुपपन्नं साधनी-
यदूषणीयार्थौ स्वपरशब्दाविति । स्वपरशब्दौ पूर्वोत्तरपक्षार्थौ भ-
विष्यत इति ? यदुक्तम्भवाति पूर्वोत्तरपक्षाविति तदुक्तं भवति स्व-
परपक्षाविति । न युक्तमेतदपीति साधनदूषणयोर्नियमाभ्युपगमात्-
ते साधनदूषणैरित्येतास्मिन् मूत्रे साधनदूषणयोर्नियमाभिधानं स्व-
पक्षमाधनं परपक्षे दूषणमिति । एतस्मिंश्च निषेधे उत्तरपक्षविषयं
दूषणं प्राप्नोति तेनोत्तरपक्षवादी स्वमेव पक्षे दूषयतीति(१) प्राप्तम् ।
स्वपक्षयोत्तरवादिनः पूर्वपक्षादप्येति स्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरप-
क्षयोर्भिधानमिति न पदार्थो न परिभाषा न च रूढिः । एतेन पक्षम-
तिपक्षार्थता प्रथमद्वितीयपक्षार्थता च व्याख्याता । एक एवायं
पक्ष इति विशेषणद्वययोगात् साध्यतया दूष्यतया च विशेष्यमा-
णः स्वपरशब्दवाच्य इति ? युक्तमेतद्विवचनं तु न युक्तम् । एक-
स्यानेकविशेषणयोगो न प्रतिपिध्यते द्विवचनं तु न भवतीति मू-
मः न ह्येकस्यानेकविशेषणाभिसम्बन्धे सति द्विवचनमद्वयवचने भव-
तः नहि देवदत्तं छत्रदण्डाभ्यां सम्बद्धं समुपलभ्य वक्तारो भवन्ति
छत्रिदण्डिनावागताविति । तदेवं विकल्पानुपपत्तेः स्वपरशब्दानु-
पपत्तिः ।

समाप्तासम्भवाच्च— स्वपरपक्ष इति समासपदमेतत् तत्र
राजद्विषेणविशेष्यस्वरूपानवगतेन पट्टीसमासः यत्र पुनः पट्टी

(१) तेनोत्तरपक्षं बाधयतीति प्राप्तमिति २ पु. पा. ।

समस्यते तत्र विशेषणं विशेष्यात् पृथगवधार्यते यथा राजपुरुष इति । भेदाच्च—यत्र च विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्र भेदो दृष्टो राजपुरुषश्चदेव । असत्यपि भेदे दृष्ट इति चेत् असत्यपि भेदे दृष्टः पट्टीसमासः तद्यथा सेनापतिः पानकाङ्गमिति ? तच्च नानभ्युपगमात्—को हि सुस्थात्मा(२) पानकशब्दार्थगङ्गेभ्यो नार्थान्तरं प्रतिपद्यते सेनां च सैनिकेभ्य इति । यथा च सेनादीन्पर्थान्तरभूतानि तथोक्तं गुणगुणिवाद इति । अथ मन्यमे स्वार्थः स्वशब्दस्वार्थः साधनीयोऽर्थश्च पक्षशब्दस्येति ? तन्नापोदिनत्वात् । यथा स्वार्थवाचकः शब्दो न भवति तथोक्तम्, तस्मान्न पट्टीसमासः । एतेन कर्मधारयः प्रत्युक्तः स्वश्चासौ पक्षश्चेति विशेषणस्वरूपासिद्धेर्भेदामावाद्य । एतेन बहुव्रीहिरपि प्रत्युक्तः । साधयितृविषयं च साधनं प्राप्नोति अतो न बहुव्रीहिः । ननु च साधनीयार्थता स्वार्थः पक्षविशेषणत्वेन सम्भवति ? न सम्भवति पर्यायत्वात्—साधनीयः पक्ष इति पर्याय एव, न च पर्यायशब्देः समानाधिकरणो बहुव्रीहिः सम्भवति । नहि भवति वृक्षतरुं छिनत्तीति । विरोधाच्च । यदि तावदयं पक्षशब्दः स्वपक्षान्निद्यते (पर)पक्षवचनं प्रतिज्ञेति व्याघातः । किं कारणम्, प्रतिज्ञायाः स्वपक्षविषयत्वात् । अथाभिन्नस्तथापीदं न प्राप्नोति स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थवचनं वाद इति । न चान्यः समासः सम्भवति । न चेदं वाक्यम्, तस्मात् स्वपरपक्षयोरित्यसारम् ।

आस्तां तावत् स्वपरशब्दार्थो विशेषणविशेष्यभावश्च स्वपरशब्दयोः । अयं समासः कस्मान्न क्रियते स्वपरपक्षसिद्ध्यसिद्ध्यर्थवचनं वाद इति ? किमेवं कृते भवति ? ता एवार्थो लाघां च ।

अत्र केचित् परिहारं ब्रुवते—यदि किल समासः क्रियते उभ-

याश्रिते सिद्ध्यासिद्धी भवनः । न । दोषभादवस्थ्यात्-नायं दो-
षोऽसमासकरणेन परिह्रियते । कथमिति ? स्वपक्षसिद्ध्यासिद्ध्य-
र्थं वचनं परपक्षसिद्ध्यासिद्ध्यर्थं स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्ध्यर्थ-
मिति । नासामर्थ्यात्-न ह्ययं समासः समर्थः स्वपक्षसिद्ध्यासिद्ध्य-
र्थमिति ! कस्मात् ? व्याहतत्वात् यदि सिद्ध्यर्थं यतते असिद्ध्य-
र्थमिति व्याघातः यद्यसिद्ध्यर्थं यतते सिद्ध्यर्थमिति व्याघातः ? ।
यद्यसामर्थ्याच्च समासः समासेऽपि तर्ह्यसामर्थ्यात् नोभयपक्ष-
सिद्ध्यासिद्धिमसद्भः ।

एकवचनबहुवचनमसद्भ इत्यन्ये—यदि किल समासः
क्रियेत समासोऽनभिष्यक्तवचनभेदः तस्माद्वचनभेदव्यक्ति-
निमित्तोऽसमासः । कथं नाम स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं
बाधः स्यात् न स्वपरपक्षाणां न स्वपरपक्षस्येति । नासम्भवादे-
कस्य तावत्सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं नैवास्ति, स्वपरपक्षाणां सा-
धनमनुमानवेकमिति कथास्येवा नास्त्यतोऽस्याने आशङ्का ।

अनित्यः समासविधिरित्यपरे—अपरे समासविधेरनित्यतां
वर्णयन्त एवमाहुः—नायमवश्यं विधिः सर्वत्र समास इति ।
कचिद समासः कचिच्च वाक्यम् यथा च राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष
इति च समासः । यदि उभयप्राप्तिरसमासः कस्मात्-अनित्यः
समासविधिरिति एवं ह्युक्तोक्तं भवति प्राप्तमुभयम् । अयोभयप्रा-
प्तौ कस्मादसमास इति । समासः कस्मादित्यनित्यतोऽनुयोगः ? ना-
नित्यतो लाघवार्थत्वात् समासे लाघवेवासमासे गौरवम् । अनुग-
म्यर्थं च शब्दानामुपादानमिति गुर्वभिधाने प्रयोजनं वाच्यम् ।
वर्णे गुरुलाघवानभ्युपगम इति चेत् ? नायं परिहारोऽनुयोगस्या-
नित्यतेः । वर्णे गुरुलाघवानुयोगं न प्रतिपन्नमह इति चेत् न
निवर्ततेऽनुयोगः कस्मादिति ? । शास्त्रत्वेन च बाधविधानम-

भ्युपगम्यते न च वर्णे गुरुलाघवमाश्रीयत इति न युक्तम् ।

सिद्ध्यसिद्ध्यर्थमित्येतदपि न युक्तम् । कस्मात् ? द्वेधाऽनुपपत्तेः
अयं खलु सिद्धिशब्दः कल्प्यमानो द्वेधा कल्प्येत व्यक्ताद्युत्पत्तौ
वा, तन्न तावदुत्पत्तौ युज्यते प्रतिज्ञादिकस्य साधनस्य साधनभावहा-
निप्रसङ्गात् नहि प्रतिज्ञादिसाधनेन वस्तुत्पाद्यते, किं तु विद्य-
मानप्रकाशकत्वं साधनार्थः स हीयते सिद्धाद्युत्पत्तौ कल्पिता-
यामिति । व्यक्तादिति चेत् नाधिकरणाधारत्वात्—अथ म-
न्यसे सिद्धिर्व्यक्तिर्नोत्पत्तिः ? युक्तमेतदुत्तरं तु व्याहतं भ-
वति अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध्यसिद्धी इति । ये चैतेऽधिकर-
णप्रत्यायनलक्षणे सिद्ध्यसिद्धी तेऽधिकरणे वर्तमाने कथं
पक्षस्य भवत इति पञ्चार्थो वाच्यः । नायं (२) दुर्व-
चः तद्विषयत्वात्—तयोः सिद्ध्यसिद्धयोः पक्षो विषयः अत-
स्तद्विषयत्वात्तस्येति ? । न युक्तमेतत् । ये ते सिद्ध्यसिद्धी प-
क्षविषये ते किं तावत् पक्षे सिद्धे उतासिद्धे ? यदि तावत् सिद्धे, ना-
धिकरणप्रत्यायनं सिद्धिः, किन्तर्हि ? यतस्तत्प्रत्यायनं सा सिद्धिः ।
कुतश्च तद्भवति ? अर्थस्य तथाभावात्—यस्मात् सोऽर्थस्तथा भवति ।
कथं तथा भवति ? यथा प्रमाणैरभिसम्बद्ध इति—यत् प्रमाणैर-
विसंवादिष्वं स तथाभावः । अथासिद्धे पक्षेऽधिकरणप्रत्यायनं
भवति ? साधनप्रयोगात् प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति बादवैप-
र्य्यं स्यात् । पक्षस्य सिद्धिरधिकरणप्रत्यायनम् असिद्धिस्तु कथम् ?
नहि परपक्षासिद्धिर्दूषणेन क्रियत इत्युक्तम् । स्थापनानिष्टचेरुप-
चार इति चेत्—स्यान्मतिर्दूषणं प्रयुज्यमानं माप्तात् स्थापनां निव-
र्तयति स्थापनानिष्टचेस्तु परपक्षनिष्टचित्तरूपचर्यत इति ? न । प्रयोज-
नाभावात्—नहि प्रयोजनव्यतिक्रमेण मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते,

अपि तु ममाणासम्भवेनोपचारो मन्त्राः क्रोशन्तीति यथा, लो-
कमयुक्तशब्दविषयश्चोपचारः लोकगत्या शब्दार्थः, न चेदं लौ-
किकं वाक्यं स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वादः ।

अपरे तु प्रतिज्ञातार्थाज्ञापनं पक्षस्यासिद्धिं वर्णयन्ति ।
तद्यद्यधिकरणविषयं, न निवर्तते प्रसङ्गः, कथं- पक्षस्यासिद्धिरिति
सिद्धिब्रह्मसङ्गः तस्मात् सिद्ध्यामिद्धी पक्षधर्माविव यत् एतद्वन्ति
मिद्धः पक्षोऽसिद्धश्चेति । एवं साते द्रष्टृस्ये सिद्ध्यामिद्धी इति व्या-
घातः । यदि सिद्ध्यामिद्धी पक्षधर्मो द्रष्टृस्ये सिद्ध्यामिद्धी इति व्या-
हृतं भवति । अथ माभूद्याघातः इति द्रष्टृस्ये एव ते ? तथापि प-
क्षस्य व्यक्त्यव्यक्ती सिद्ध्यामिद्धी इति व्याहृतं भवति । अथ तथा-
तथाते पदार्थस्य सिद्ध्यामिद्धी ? तथाप्यधिकरणप्रत्यापनं सि-
द्ध्यामिद्धी इति व्याहृतं भवति । के पुनरेते व्यक्त्यव्यक्ती ? व-
स्तुधर्माविधिधानप्रत्यगहेतु यत् एव तावविधानप्रत्यगौ व्यक्तौ ऽव्य-
क्तश्चेति भवतः ते व्यक्त्यव्यक्ती इति । अर्थशब्दानुपपत्तिर्वि-
कल्पानुपपत्तेः-अर्थशब्दः खलु प्रवर्तमानस्त्रेधा प्रवर्तते उद्देश-
प्रयोजनाभिधेयविषयत्वेन, उद्देशे तावदर्थशब्दो यथा ब्राह्मणार्थ
भक्तमिति । एवं चतुर्विधवाक्यशामङ्गप्रहः । प्रयोजनेऽर्थशब्दः कि-
मर्थगागतोसीति । अभिधेयेऽर्थशब्दो यथा गौरित्यभिधानस्य को-
ऽर्थ इति । तत्र तावदुद्देशे सम्भवति युक्तायुक्तत्वेनेति विशेषि-
तत्वात्-स्वपक्षस्य युक्तत्वेन परपक्षस्यायुक्तत्वेनेत्येवं विशेषिते
कुः उद्देशशब्दार्थः न ह्यपं युक्तायुक्तशब्दो दूषणाभासे साध-
नाभासे वा सम्भवति साधनयोगो युक्तता दूषणयोगोऽयु-
क्ततेति । अथ पुनः पदार्थस्य तथात्वावधात्वे युक्तायुक्तत्वे
युक्तत्वं तथाभावेऽयुक्तत्वमतथाभाव इति ? तथापि उभयोः कर्म-
तपोपादानात् युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यापनमयुक्तत्वेन चेति व्याघा-

तः नहि प्रत्याख्यं प्रसायनं भवतीति । अथ प्रयोजनेऽर्थशब्दः ? तथापि साधनदूषणाभासवादिनोऽवादिता स्यात् । किं कारणम्, साधनदूषणाभासयोः सिद्ध्यसिद्ध्यप्रयोजनत्वात् नहि साधनदूषणाभासयोः सिद्ध्यसिद्धी प्रयोजनम् । एवं च तद्वादी अवादी स्यात् तथाचावादी निवृत्त इति दोषः । अथाभिधेयेऽर्थशब्दप्रयोगः अभिधानस्वभावानवधृतेरिति ? अयुक्तमेतदपि, नहि ग्रन्थकारभाष्यकाराभ्यां विशेषितमेवं प्रकारमभिधानं सिद्ध्यसिद्ध्योर्वाचकमिति । ननु विशेषितं येन सिद्ध्यसिद्धी अभिधीयेते तत्तयोर्वाचकमिति ? सत्यमुक्तम्, एवं तु सिद्ध्यसिद्धी इत्येतेऽभिधाने वादः प्राप्तः । न चान्योऽर्थशब्दस्यार्थ इति, तस्मादर्थशब्दोऽप्युक्त इति । सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति श्रुत्यानेन पूर्वमुत्तरं वा नालोचितम् । नैयायिकहेतुप्रतिषेधेन विशेष्यं वचनमित्यभ्युपगमसिद्धं इदं पुनः सूत्रं (मिति) समस्तं वचनविशेषणार्थमिति व्याघातः । तदेवमेतानि सूत्रपदानि विचार्यमाणानि स्वतन्त्र- (व्या)घातकानीति लोके च बाधन्त इति । एवं तावत् सौत्राणि पदानि स्वेन न्यायेनासम्बद्धानि । यथा च वृत्तिपदानि असम्बद्धानि तथेदमुच्यते । स्वस्य पक्षस्येति स्वार्थमिद्वेद्युक्तम्, स्वार्थश्च प्रतिपिद्धः अतोऽयुक्तं स्वस्य पक्षस्येति । यदपि पट्टीसप्तमीद्विवचनयोस्तुल्यरूपत्वात् पट्टीस्वज्ञापनार्थं स्वस्य पक्षस्येति तदप्युक्तम् । अधिकरणार्थासम्भवात्—नहि पक्षव्यतिरेकेण पक्षे किञ्चित् साध्यं सम्भवति तस्मादप्रसक्तः सप्तम्यर्थः तदप्रसक्तौ विशेषणार्थमिति ।

युक्तायुक्तत्वाऽनुपपत्तिश्च द्विकल्पानुपपत्तेः—युक्तायुक्तत्वे खलु साधनदूषणे वा स्याताम्, साधनदूषणाभ्यां वा योगः, पदार्थस्य वा तथातातयाते इति । तन्न ताव-

त साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वे, कस्मात् ? साधनदूषणयोः पृथग-
 भिधानात्—ते साधनदूषणैरिति पृथगुक्ते साधनदूषणे, युक्ता-
 युक्तत्वशब्दाभ्यां च साधनदूषणयोरभिधानमिति ते साधन-
 दूषणैरिति सूत्रमनुच्चार्य चरितार्थत्वादिति । अथ मन्यसे
 तयोरेव युक्तायुक्तयोर्विशेषणार्थं ते साधनदूषणैरिति । न । प्रथ-
 माभिधानमसङ्गात् । यदि युक्तायुक्तत्वविशेषणार्थं ते साधन-
 दूषणैरिति सूत्रं ? प्रथमैव न्याय्या ते साधनदूषणानीति । नहि
 विशेषणविशेष्यभावे भवति नीलमुत्पलैरिति । योग इति चेत्—अथ
 साधनदूषणाभ्यां योगो युक्तत्वायुक्तत्वे इत्येवं चेन्मन्यसे त-
 न्नानिर्देशात् न साधनदूषणाभ्यां योगो निर्दिष्ट एव विध इति,
 अनिर्देशादयुक्तमेतत् । साधनेन योग इति च कदा भवति यदा-
 सौ निर्णीतः पदार्थः तदा च न साधनार्थः काश्चिदस्तीति न युक्ता-
 युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याघातादतो न युक्तो योगः ।
 अथ पदार्थस्य तथातातथाते युक्तायुक्तत्वे ? । तदापि न । करणा-
 र्थस्यासम्भवात्—ये तथात्वातथात्वसलणे युक्तायुक्तत्वे ते
 व्यवच्छेद्ये न तु व्यवच्छेदस्य साधने । तस्मात् करणार्थो ना-
 स्ततो युक्तायुक्तत्वस्येति युक्तं वक्तुमिति ।

अधिकरणप्रत्यायनमिति च न युक्तम् शास्त्रमन्वन्धासङ्गत-
 त्वात्—शास्त्रसम्बन्धं कुर्वानेनोक्तं सन्देहविपर्ययप्रतिषेधार्थः शास्त्र-
 स्मारम्भ इत्येकत्रिरपेक्षेणेदमुच्यते अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध्यसि-
 द्धी इति । न च प्राश्निकेषु संशयविपर्ययो स्तः परिच्छेद-
 कत्वात्—तस्मान्न प्राश्निकाः प्रत्याख्या इति । यच्चोक्तं प्रा-
 श्निकप्रत्यायनादेव बादिप्रत्यायनं कृतं भविष्यतीति ।
 तत्प्रत्यायनाद्वादिप्रत्यायनं भविष्यतीति किं कारणम्,
 प्रतिवादी किल स्वपक्षरागात् सन्तमप्यर्थं न प्रतिप-

यते ? । सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते इति व्याहतमुच्यते । कथं चान्यथा प्रतिपन्नः सन्नित्याभिधीयते । अथ प्रतिपद्यमानोऽपि परस्य न कामकारं ददाति तथापि न प्रतिपद्यत इति व्याहत-मुच्यते । यच्च प्राश्निकप्रत्यायनात् तत्प्रत्यायनमिति । तदपि न, प्रतीतेः कारणभेदात्—प्राश्निकप्रतीतेरन्यानि कारणानि अ-न्यानि प्रतिवादिप्रतीतेरिति । न चान्यविषयस्य करणस्यान्यत्र क्रियेति । नियमाभावाच्च । न चायं नियमः प्राश्निकप्रत्यायनार्थ एव वादः प्राश्निकानन्तरेणापि गुर्वादिभिः सह वादो दृष्ट इति । यदा तु नायं(१) तत्त्वबुभुत्सुर्लाभपूजाख्यातिकामो वाद-मारभते तदा प्राश्निकैः प्रयोजनमस्तीति । सत्यमस्ति प्रयोजनं वादस्तु न भवतीति । न । त्रैविध्यानभ्युपगमात्— एक एवायं कथामार्गः तस्य प्रयोजनं तत्त्वावबोधो लाभादयश्च । न । प्रतिपे-धात्— प्रतिपिद्धः स्तुतिमानलाभलिप्सोर्वादः । यदपीदमुच्यते । ना त्रैविध्यानभ्युपगमादिति ? नानभ्युपगमायत्तः पदार्थसद्भावः अपि तु सद्भावे सत्प्रभ्युपगम इति यथा च त्रैविध्यं कथामार्गस्य तथा लक्षणभेदाद्वादात् जल्पवितण्डयोर्भेदमुपपादायिष्यामः । त-स्मादज्ञात्वा विशेषमुच्यते त्रैविध्यानभ्युपगमादिति । यद्योक्तं पक्षमिद्विषयं प्रत्यायनं पक्षसिद्धिशब्देनोपचरितं यथा शून्य-ताविषयः समाधिः शून्यतेति । न कामत उपचारो लभ्यते अपि तु प्रमाणासम्भवेन, लोकप्रयुक्तशब्दान्त्रारूपानुपचारः उक्तं च नोपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणे उपपन्न इति । तदर्थं वचन-मित्येतदपि किल चतुर्विधवाक्यज्ञापनार्थमुक्तम् साधनं साध-नाभामो-दूषणं दूषणाभासश्च सम्पत्स्यत इति । तदयुक्तम् युक्तायुक्तत्वेनेतिविशेषितत्वात् एव विशेषिते एतस्मिन् कुतश्च-

तुर्विधवाक्यसंग्रह इति । अधिकरणं पुनर्यो वादिप्रतिज्ञादिभ्या-
मधिकृत इत्यधिकरणार्थो वक्तव्यः न हि वादे प्राश्निकाधारं
किञ्चिदस्तीति । प्रत्यायनाधारत्वादधिकरणमिति चेत् नोक्तोत्तर-
त्वात्-उक्तोत्तरमेतत् पक्षविषयं प्रत्यायनं न प्राश्निकविषयमिति ।
तस्मिन् सति भावादिति चेत् नान्यथापि दर्शनात्-अन्यथापि गु-
र्वादिभिः सह दृष्टो वाद इति । (१) नद्वादे परीक्षा का कस्य केति
वक्तव्यम् । साधनदूषणप्रयोगः पक्षस्थापनाविषयो वाद इति, तस्य
परीक्षा साधनदूषणतदाभासपरिज्ञानम्, तदर्थमधिकारः उभयोः त-
स्मिन्निति सप्तम्यर्थो नास्ति । यदापि प्राश्निकप्रतिज्ञादिनोः प्रिया-
प्रियवचसि वादप्रसङ्ग इति चोष्टं कुत्रा तस्मिन्साधनमुक्तम्
तस्मिद्ध्यासिद्धिभ्यां साक्षात् पारस्पर्येणासम्बन्धाद्युक्तायुक्तवि-
शेषणाच्चासम्बद्धमुत्तरेण त्वसङ्गतपदार्थाभिधायिनो दत्तः स्व-
हस्तः पूर्वापरयोरसम्बन्धादिति । यदि त्वसङ्गतस्याप्युत्तरं
वाच्यम् तत एवं वक्तव्यम् न मूत्रार्थापरिज्ञानादिति । तदेत-
त्सूत्रं विचार्यमाणं सह वार्तिकं न युक्त्या सङ्गच्छत इति यथा-
न्यायमेवास्तु ॥

• यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपाल-
म्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।
समस्तं वादलक्षणं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भश्च जल्प
इति (२) । यथोक्तोपपन्न इति न युक्तम् जल्पे निग्रहस्थाननि-
यमस्यानभ्युत्पन्नात्-यद्येवमुच्येत प्रमाणतर्कमाधनोपालम्भः मि-

(१) यदि प्राश्निका न सन्ति इति ता. टीकाऽनुसारेणाधिक-
मपेक्षितम् ।

(२) साधनोपालम्भश्छलजल्प-पा० २ पु० ।

द्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षमातिपक्षपरिग्रहः छलजा-
तिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति ? न युक्तमेवं भवितुम् ।
सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति च पदयोरुपालम्भश्र-
वणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ नियमार्थत्वात्—नियमार्थे एते
पदे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । जल्पे च नि-
यन्तव्यं न किञ्चिदस्ति, तस्मान्नियमार्थे एते पदे नातिदेष्टव्ये
इत्यती न वक्तव्यं यथोक्तोपपन्न इति । नैष दोषः । सम्भवतोऽति-
देशात्—यदत्र सम्बध्यते तदतिदिश्यते । किञ्च सम्बध्यते ? प्रमा-
णतर्कसाधनोपालम्भ इत्येतत्, तस्माद्यथोक्तोपपन्न इति लक्षण-
मात्रस्यातिदेशः—यथाऽन्यत्र “अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च क-
पोपलब्धिरिति” (१) “अनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यात”मिति
(२) न स्वरूपविशेषोऽतिदिश्यत इति, अपि त्वनेकद्रव्यसमवायमार्ज-
स्वरूपतो विशेषः सामर्थ्यात्, तथेहापि यत् समर्थं तदतिदिश्यते स-
मर्थं च लक्षणं, तस्मात् तदतिदिश्यते । न नियमार्थे पदे नि-
यन्तव्यस्याभावात् । अथवा यथोक्तोपपन्नेनोपन्नो यथोक्तोप-
पन्नोपपन्न इति मास्ते गम्यमानत्वादेकस्थोपपन्नशब्दस्य लोपः
यथा गोरथ इति । केन पुनरयं गम्यत इति ? उक्तं सामर्थ्येनेति ।
न हि नियमार्थयोः पदयोरजल्पे सम्भवः तस्मान्न ते अतिदिश्ये-
ते इति । भाष्यामिदानीं कथं ? न । सूत्रपाठानुक्रमज्ञापनार्थत्वाद्भा-
ष्यस्य—एतस्मिन् सूत्रे यदुपपन्नं लक्षणत्वेन तदतिदिश्यत इति ।
छलजातिनिग्रहस्थानैर्न कस्याचित् साधनमुपालम्भो वा
युक्तोऽप्युक्तोत्तरत्वात् । छलं तावत् न साधनोपालम्भायालम्भ
कस्मात् ? अयुक्तोत्तरत्वात्—अयुक्तमुच्यते छलं तत्र, साधनोपा-

(१) वैशेषिक—सू० अ० ४ आ० १ सू० ८ ।

(२) वैशेषिक—सू० अ० ४ आ० १ सू० ९ ।

लम्भायेति, एवं जातिः । अङ्गमात्र इति चेत्— अथापीदं स्यात् यत्तत् प्रमाणतर्कैः साधनं यो वा उपालम्भः तस्यैतानि प्रयुज्यमानानि छलजातिनिग्रहस्थानानि रक्षणार्थत्वादङ्गं भवन्तीति ? एतदप्युक्तोत्तरत्वादनुपपन्नम् । किमर्थं तर्हि प्रयोगः ?— यद्येतानि छलजातिनिग्रहस्थानानि साधनोपालम्भयोर्न साधनमङ्गं वा किमर्थमेनेषामुपपादनमिति ? साधनविघातार्थम्— साधनं विहनिष्यामीति अनया धियाऽपहृतः प्रवर्तते । यत्र चैतानि छलजातिनिग्रहस्थानानि प्रयुज्यन्ते न स वादः, न पुनरेतदभिधीयते छलजातिनिग्रहस्थानानि साधनमङ्गानि वेति, साधुसाधनोपादाने च परेणाकुलितबुद्धिः छलादीनि प्रयुज्ये कदाचिच्छलादिभिराकुलीकृतस्य पराजयोऽपि स्यात्, न पुनरेतानि तत्त्वबुभुक्षुना वक्तव्यानि, किं तु विजिगीषुणेति । मोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्छलजातिनिग्रहस्थानप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भिद्यमानो वादो जल्पो वितण्डा च भवति ।

अत्रापि विरुद्धौ धर्मावेकाधिकरणस्थाविति समानम् । विरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तिः स्वयमस्वभावास्तम्भवात्—यदि विरुद्धावेकाधिकरणौ धर्मौ भवतः तदैकं स्वस्वयमस्वभावं प्राप्तम्, न चैतदस्ति, तस्मान्न विरुद्धौ धर्मावेकाधिकरणाविति ? नाध्वारोपितस्वरूपधर्मप्रतिपक्ष्या तदुपपत्तेः—एकस्तत्र धर्मः स्वरूपत एकस्तत्राध्वारोपितस्वरूपप्रतिपक्षः तस्मादुभयधर्मौ धर्माणि युक्तम् । एकधर्मिस्थौ विरुद्धार्थाविस्थेयद्वये न बुद्ध्यामरे को विरुद्धार्थ इति ? । (न) । स्वरूपावेपर्ययोपपत्तेः स्वरूपमाद्यविपर्ययोपरोधः न पुनर्याथा वक्ष्ययातकमात्रो वेति ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

न प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । प्रतिपक्षस्थापनाहीन

इति यावदुक्तम्भवति द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न काञ्चित् पक्षं स्थापयतीति ।

अपरे तु द्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति—दूषणमात्रमिति मात्रशब्दप्रयोगाद्वैतण्डिकस्य पक्षोऽपि नास्तीति । अयुक्तं चैतत् चतुर्वर्गस्याभ्युपगमात् दूषणमभ्युपगच्छन् दूष्यमभ्युपैति अपथार्थावबोधं प्रतिपद्यते प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च, दूषणमात्राभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न स्यात् दूषणमात्राभ्युपगमाच्छेषमर्थतोऽवगम्यत इति वितण्डा वितण्डेत्येव वक्तव्यम्—यथा वितण्ड्यते सा वितण्डेत्यनुगतार्थया सञ्ज्ञयैव परमतिपत्तिविघातः क्रियत इति । तस्मात् यथान्यासमेवास्तु न्याय्यम् ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानास्त इमे सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः । किं पुनर्हेतुभिरहेतूनां सामान्यं येन हेतुवदाभासन्त इति ? प्रतिज्ञानन्तरं प्रयोगं सामान्यं—यथैव हेतवः प्रतिज्ञानन्तरं प्रयुज्यन्ते एवं हेत्वाभासा अपीत्येव सामान्यम् । अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं वा—यद्वा यन्साधनस्य लिङ्गस्य त्रैविध्यं तदेकतमधर्मानुविधानम्, द्विलक्षणस्यान्यतरधर्मानुविधानं वा विवक्षितम् । साधकासाधकत्वे तु विशेषः हेतोः साधकत्वं धर्मोऽसाधकत्वं हेत्वाभासस्य । किं पुनस्तत् ? समस्तलक्षणोपपत्तिरसमस्तलक्षणोपपत्तिश्च । कः पुनरस्य सूत्रस्यार्थः ? विभागोद्देशो नियमार्थ इत्युक्तम् । किं पुनर्विभागोद्देशेन नियन्तव्यम् ? अनेकधा प्रसृतस्य हेतुहेत्वाभासस्य विस्तरः सङ्क्षेपव्य इति । कियता पुनर्भेदेनायं हेतुहेत्वाभासः प्रसृत इति ? कालपुरुषवस्तुभेदानुविधानेनापरिसंख्येयः सामान्यतः साध्यव-

स्तूपग्रेहेण हेतुहेत्वामासभेदः प्रपञ्चयमानः 'पदसप्ततिशतम् । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदः षोडशधा । साध्यैकदेशवृत्तिधर्मोऽप्येवम् । एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति । विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुःषष्टिः । एवं समर्थासमर्थविशेषणविशेष्यभेदादिति ।

तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदानां षोडशानामुदाहरणानि—
तत्र साध्यतज्जातीयव्यापकः प्रमेयत्वान्निसोऽनित्यो धेति १ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः गौरयं विपाणित्वात् २ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षव्यापकः नित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवश्वे सत्यस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् अणुकथत् ५ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षावृत्तिः (१) यथा नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवश्वे सति श्रावणत्वात् घटादिष्वत् ६ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकश्च अगौरयं विपाणित्वात् ७ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दोऽस्पर्शवत्त्वात् ८ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिर्विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्दः सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वान् सामान्यविशेषवत् इति सामान्यविशेषमवगमयानां निराकरणम्, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति परमाणूनां, वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादि-त्वात्मनः ९ । साध्यतज्जातीयव्यापकोऽविद्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदेनैकान्तवादिनः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १० । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः अनित्यः शब्देत्यादि (क-

(१) तज्जातीयश्च विपक्षश्चेति द्वन्द्वः तयोर्वृत्तिः तथा आविद्यमानसप्तविपक्ष इत्यर्थः ।

रण)न्द्रियप्रत्यक्षत्वात् ११। साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिरविद्यमा-
विपक्षः अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात् १२। साध्यव्यापकोऽविद्यमा-
नसजातीयो विपक्षव्यापकः नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् १४। साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो वि-
पक्षावृत्तिः नेदं निरात्मकं जीवञ्छरीरम् अनिन्द्रियाधिष्ठानकत्व-
प्रसङ्गात् १५। पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वं नित्यं प्रमेय-
त्वात् १६ । त एते पक्षव्यापकाः षोडश । एषां पञ्च हेतवः, शेषा
हेत्वाभासाः, तत्रान्वयव्यतिरेकिणौ द्वौ विपक्षावृत्तौ तृतीयनवमौ
एकान्तवादिनोन्वयिनावेव दशमैकादशौ व्यतिरेकी (१) पञ्चदश इति ।

अथ साध्यैकदेशवृत्तयः—साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयविपक्ष-
व्यापकः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि अनित्यानि अगन्धवच्चा-
दिति १। साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिश्च
सामान्यविशेषवदस्मदादिव्याह्यकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे अनित्यत्वात् २।
साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्ये वाङ्म-
नसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३। साध्यैकदेश(शा)वृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिः
विपक्षव्यापकः (अ)नित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४। साध्यैक-
देशवृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः सामान्यविशेषवद-
स्मदादिव्याह्यकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे नित्यत्वात् ५। साध्यैकदेशवृ-
त्तिस्तज्जातीयविपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्दो विभागजविभागासम-
वायिकारणकत्वात् ६। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकः
अनित्याः परमाणवोऽगन्धवच्चात् ७। साध्यतज्जातीयविपक्षैकदेश-
वृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् ८। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्ति-
विपक्षावृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे सामान्यवतोऽस्मदादिव्याह्यकरण-

प्रत्यक्षत्वात् ९ । साध्यैकदेशवृत्तिः तज्जातीयव्यापकः अविद्यमान-
विपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्ये रूपविज्ञाने . अमूर्तत्वात्
वेदनादिवत् १० । (साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः
अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १० ।) साध्यैकदेशवृत्तिर-
विद्यमानसजातिः अनित्ये चक्षुर्विज्ञाने (अ)मूर्तत्वात् रूपादिव-
दिति ११ । साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिरविद्यमानविपक्ष
अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १२ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमान-
सजातिविपक्षव्यापकः (अ)नित्ये बाह्यनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिविपक्षैकदेशवृत्तिश्चानित्ये चक्षु-
र्विज्ञाने मूर्तत्वात् १४ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिवि-
पक्षावृत्तिश्च नेदं निरात्मकं शरीरमनिन्द्रियाधिष्ठानत्वमसङ्गात्
१५ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वमनित्यं मूर्त-
त्वादिति १६ । एते च साध्यैकदेशवृत्तयः षोडश यथोक्ताः सर्वे
हेत्वाभासाः ॥

अथ साध्यावृत्तयः । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयविपक्षव्यापकः
अनित्या पृथिवी अगन्धवत्त्वात् १ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापको
विपक्षैकदेशवृत्तिश्च अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् २ । साध्यावृ-
त्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षा(स)वृत्तिः अर्थः शब्दः अश्रोः
वग्राह्यमामान्यवत्त्वात् ३ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षव्यापकः अर्थः
शब्दः असामान्यवत्त्वात् ४ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षवृत्तिश्च (१)
कारणवान् शब्दोऽनर्थत्वात् ५ । साध्यतज्जातीयविपक्षावृत्तिः
नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् ६ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिर्विपक्ष-
व्यापकः अस्पृशः शब्दो द्रव्यत्वात् ७ । साध्यावृत्तिस्तज्जाती-
यविपक्षैकदेशवृत्तिः कारणवान् शब्दो मूर्तत्वात् ८ । साध्यावृ-

(१) विपक्षैकदेशवृत्तिश्च इति २ पु० पा० ।

त्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः (१) विपक्षावृत्तिः आश्रयवान् शब्दश्चा-
 क्षुपत्वात् ९ औलूख्यपक्षे । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापकोऽवि-
 द्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वा-
 त् १० । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः अ-
 नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् ११ । साध्यतज्जातीयावृत्तिरविद्यमानवि-
 पक्षः अनित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १२ । साध्यावृत्तिरविद्यमानसजाति-
 विपक्षव्यापकः नित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् १३ । साध्यावृत्तिरवि-
 द्यमानसजातिविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् १४ । साध्या-
 वृत्तिरविद्यमानसजातिविपक्षावृत्तिः नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १५ ।
 साध्यावृत्तिरविद्यमानसमानविपक्षः अनित्यं सर्वमसत्त्वात् १६ । त एते
 षोडश साध्यावृत्तयो हेत्वाभासाः विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाद्यतुः-
 पाष्टिर्भवन्तीत्युक्तम् । तत्कथं ? व्यापकाव्यापकविशेषणयोगात्
 य एव साध्यव्यापकाः षोडश ये च पक्षैकदेशवृत्तयः ते
 विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदेन चतुःपाष्टिर्भवन्तीति ।

तत्र व्यापकानां तावदुदाहरणानि । अनित्यः शब्दोऽनभिधे-
 यत्वे सति प्रमेयत्वात् विशेषणासिद्धः । प्रमेयत्वे सत्यनभिधेयत्वा-
 दिति विशेष्यासिद्धः । एव सर्वेषु साध्यव्यापकेषु विशेषणविशे-
 प्यासिद्धिभेदो द्रष्टव्यः । तान्येव चोदाहरणानि । साध्यैकदेशवृत्ती-
 नान्तुदाहरणम्—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशान्पनित्यानि अनभिधेयत्वे
 सति अगन्धवत्त्वात् विशेषणासिद्धः । अगन्धवत्त्वे सत्यनभिधे-
 यत्वादिति विशेष्यासिद्धः । एव सर्वेषु साध्यैकदेशवृत्तिषु । एवमस-
 मर्थविशेषणासमर्थविशेष्याश्चतुःपाष्टिरेव द्रष्टव्याः । यथा अनित्यः
 शब्दः कृतकत्वे सति अभेदत्वात् अभेदत्वे सति कृतकत्वादिति । एवं
 शेषेपूदाहरणेषु । एवं सन्दिग्धविशेषणविशेष्यभेदा अपि द्रष्टव्याः ।

यथा मयूरशब्दोऽयं पद्मजादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् अ-
 र्णात्मकत्वे सति पद्मजादिमत्त्वात् । त एते उभयपक्षसम्प्रतिपन्ना वि-
 द्यमानसाध्यधर्मा उदाहृता इति । एवमन्यतरासिद्धा इति व्यापका-
 व्यापकभेदेन द्वात्रिंशत्कं (१) शतम् । ते च पुनर्व्यधिकरणसन्दिग्धास-
 मर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वानवतं शतम् । एवमप्रामिद्धाश्रयोभयान्य-
 तरपक्षासिद्ध्या द्वात्रिंशत्कं शतं ते च पुनः पूर्ववदेव द्वानवतं श-
 तम् । यथाऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वात् अस्ति चात्मा इच्छादिगु-
 णत्वात् । असमर्थाव्यापकासिद्धविशेषणानामुदाहरणम्—अनित्यः
 शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वे सति कृतकत्वात् । अव्यापकास-
 मर्थविशेष्याणामुदाहरणम्—अनित्यः शब्दः प्रत्ययभेदभेदित्वे
 सत्पुपलभ्यमानत्वात् । व्यधिकरणविशेष्याणामुदाहरणम्—अस्ति
 प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनात् । व्यधिकरणविशेषणानामुदाहरण-
 म—रूपादिशब्दाश्चन्दनशब्दादत्यन्ताभिन्नार्थाः समुदायसमुदाय-
 सम्भवे सति तेन व्यपदेशात् । एतदेव व्यधिकरणविशेषणविशेष्य-
 स्योदाहरणं विपर्ययेण । अन्यथासिद्धोदाहरणम् । अन्येषां
 अभ्यासाग्नित्यः शब्दः । सन्दिग्धासिद्धविशेषणानामुदाहरणम्
 यथा सन्दिह्यमानधूमादिभावोऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वे सति प्र-
 काशकत्वात् विपर्ययेण सन्दिग्धविशेष्या वक्तव्याः । एवं स-
 न्दिग्धासिद्धाप्रसिद्धा उभयान्यतरासिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन
 चतुःषष्टिर्भवन्तीति । ते च पुनः पूर्ववद्भेदेन शतत्रयं चतुर-
 शीतम् । एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः । एवं विरुद्धविशेषणावि-
 रुद्धविशेष्याश्च सर्वत्र द्रष्टव्या इति । एषां उदाहरणानि हे-
 त्वाभासवार्तिके द्रष्टव्यानि स्वयं चाभ्युद्यानि । त एते

हेत्वो(१) हेत्वाभासाश्चासङ्कीर्णविशेषणविशेष्यभेदेन द्वे सहस्रे
द्वार्त्रिंशके(२) असिद्धादिसमुच्चयेनानन्तो भेद इति । साध्या-
वृत्तपस्त्वसत्त्वान्न विशेषणयोगिन इत्यतो नाभिधीयन्ते । त एते
विद्यमानसाध्यव्यापकाव्यापकधर्माः(३) प्रपञ्चत उक्ताः । तत्र सु-
ख्यासिद्धभेदाः षोडश ये (ते) पक्षावृत्तयः । अनैकान्तिकास्त्वस-
ङ्कीर्णा मुख्यतः पदेव । साध्यव्यापकवर्गे विरुद्धाश्चत्वार एव ।
(तस्मिन्) अन्तिमस्तु पक्षमात्रधर्मत्वात् अनुपसंहार्येव । शेषा हे-
त्वाभासाः तेऽसिद्धानैकान्तिकविरुद्धा अव्यापकासिद्धभेदेन(४)
सङ्कीर्णा उदाहरणेषु स्वयमूढा इति ।

कोचित्तु विरुद्धाव्याभिचारिणमनैकान्तिकं वर्णयन्ति ।
तन्नासत्त्वात्-नायमस्तीत्युक्तम् । उपेत्य तस्य पञ्चविंशतिधा भेद
पञ्चानां हेतूनां मरूपामरूपप्रतिमन्धानात् पञ्च पञ्चका भवन्तीति ।
तेषां तु सर्वेषां नोदाहरणानि सन्तीति नोदाह्रियन्ते । त एते
हेत्वाभासाः मध्येपेणैतावता भेदेन भेदवन्तस्तेषां सङ्ख्याय हेत्वाभा-
सानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम् । लक्षणत एव पञ्चत्वं गम्यत इति
चेत्-यान्येतां पञ्च हेत्वाभासानां लक्षणमूत्राणि तैरेव पञ्चत्वं
गम्यत इति नियमार्थं सूत्रमनर्थकम् ? । नानर्थकम् लक्षणस्येतर-
तरव्यवच्छेदकत्वात्-व्यवच्छेदकं लक्षणं न पुनर्नियमार्थम्-न
हि नियमो लक्षणेन गम्यत इति ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

- (१) तत्र तेत्र हेत्वभासो-पा० २ पु० । एत्वामासो-इति कचित् ।
(२) द्वार्त्रिशे द्वे सहस्रे भवत इति तात्पर्यटीकायाम् ।
(३) अव्यापक इति २ पु० नास्ति ।
(४) तेऽसिद्धानैकान्तिका विरुद्धाव्यापकप्रसिद्धाव्यापकभेदेन
इति २ पु० पा० ।

तेषामनैकान्तिकः सव्यभिचारः । एकस्मिन्नन्ते नियत ऐ-
कान्तिकः विपर्ययादनैकान्तिकः । कः पुनरयं व्यवभिचारः ?
साध्यतज्जातीयान्यट्टचित्त्वम्—यत् खलु साध्यतज्जातीयदृष्टित्वे
सति अन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि, तद्वृत्तित्वं व्यवभिचारः सर्वोऽयं
पदार्थभेदोऽन्तद्वयेऽवतिष्ठते अन्यत्र प्रमेयात्, (१) नित्यश्चानित्यश्च
व्यापकश्चाव्यापकश्च इत्येवमादिः । तत्र यो हेतुरुपात्त उभावन्तावा-
श्रित्य प्रवर्तते सोऽनैकान्तिकः ।

अनैकान्तिक इति किं पुनरयं पर्युदास उत प्रसज्यप्रतिषेध इति ? किं
चातः ? यदि पर्युदासः सर्वानैकान्तिकता—ऐकान्तिकादन्वोऽनैका-
न्तिक इति ब्रुवतां भवतां सर्वोऽनैकान्तिकः प्राप्तः, एवं चैको हेत्वाभा-
व इति प्राप्तम् । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः ? तथाप्येकान्तिकाभावोऽनै-
कान्तिक इति प्राप्तम्—तस्य व्यवभिकारोऽप्यो नास्तीति अयुक्तोऽनै-
कान्तिको हेत्वाभावः ? । नायं पर्युदासपक्षः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधः ।
प्रसज्यप्रतिषेधो ऽभाव इति चेत् ? नाभावो धर्मविशेषकत्वात्—ध-
र्मोऽयं विशिष्यते—य एकान्ते सन्निपतो धर्म इति न भवति, (२) न
पुनरभावः—अभावे विशेषणविशेष्यासम्भवाच्चाभाव एकान्तसन्नि-
पतो नानैकान्तिक (३) सन्निपतः । कथम् ? अब्राह्मणवादिति—यथा
अब्राह्मणशब्दः प्रसज्यप्रतिषेधविषयत्वेन प्रवर्तमानो यदुत्तरपदं त-
त्प्रतिषेधतीति न पुनरभावं प्रतिपादयति तथेहापीसदोषः । उ-
दाहरणं—नित्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वात् शब्दस्यास्पर्शत्वमिति प-
ष्ठ्या भेदः प्रदर्श्यते । किं पुनस्तत् ? स्पर्शानाश्रयस्य स्वात्मसत्ता-
नुमवोऽस्पर्शत्वम् स्पर्शानाधारस्य सत्तासम्बन्धो वा, उभयं च

(१) प्रमेयत्वादिति २ पु० पा० । टीकासंमतस्तु प्रमेयादित्येव ।

(२) स निपतो धर्मो भवति इति २ पु० पा० ।

(३) एकान्तसन्निपतोऽतोऽनैकान्तिक इति २ पु० पा० ।

शाब्दव्यतिरिक्तमित्यर्थवती पृष्ठी । कुतः पुनरेतत् ? तद्भावे भावात्
तदभावेऽभावादिति—यत् खलु स्पर्शवत् सत्तामनुभवति न त-
त्रास्पर्शशब्दः प्रयुज्यत(१)इति । यच्चासत् तत्रापि न प्रयुज्यते यद-
स्पर्शं सत्तानुभावि तत्र प्रयुज्यत इति । वाक्यार्थाभ्यनुज्ञानाच्च प-
पदार्थाभ्यनुज्ञा—स्पर्शानाधारस्य वस्तुनः सत्तासम्बन्ध इति यो
वाक्यार्थः स एवास्पर्शवत्त्वशब्दस्यार्थः । अतिदेशानुपपत्तिरनुक्त-
त्वादिति चेत्—अनैकान्तिकः सव्यभिचार इति न कचिद-
नैकान्तिक उक्तः इहानैकान्तिकग्रहणात् सव्यभिचारो गम्ये-
त(२) अतो न युक्तमनैकान्तिकः सव्यभिचार इति ? नेद-
मयुक्तम्—लोकतत्त्वदधिगतेः—यत् पुनर्लोकतो न गम्यते तत्र
शास्त्रमर्थवत्, यत् पुनर्लोकत एव गम्यते तत्रोपदेशोनर्थकः लो-
कतश्चेत्तद्गम्यते उभयान्तसंनिपत्योऽनैकान्तिक इति । यदि च
यल्लोकतो गम्यते तदनुक्तमिति मन्यसे दुःखादीन्पि देशयित-
व्यानि किमिदं दुःखमिति, तस्मात् पेल्लमेतदिति । अद्यापक-
त्वादलक्षणमेतादिति चेत्—अथापीदं स्यादनैकान्तिकलक्षणेन न स-
र्वोऽनैकान्तिको व्याप्यते यथा असाधारणमिति । नानेनैव सङ्गहात् ।
कथमिति ? व्यावृत्तिद्वारेणाभिधीयमानोऽयमुभयान्तव्यावृत्तेरनै-
कान्तिक इति ।

अपरे पुनः प्रकरणसममनैकान्तिक एवान्तर्भावयन्ति । कथमिति ?
अनित्य आत्मा शरीरादन्यत्वादिति शरीरादन्यमनित्यमनित्यं च
दृष्टमतोऽनैकान्तिक इति । तैस्तु न लक्षणव्यभिचारोऽवगतो नोदा-
हरणव्यभिचार इति, अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येतल्लक्षणं

(१) प्रयुज्यत इत्यस्य स्थाने सर्वत्र प्रसज्यत इति २ पु० पा० ।

(२) यत् इहानैकान्तिकग्रहणानुपपत्तिरनुक्तत्वात्सव्यभि-
चारो गम्येत इति २ पु० पा० ।

व्यभिचारिणः, यदि चानेन प्रकरणसमसङ्ग्रहो भवति प्राप्तस्तर्हि लक्षणस्य व्यभिचारः न पुनरुदाहरणव्यभिचारोऽनैकान्तिक-लक्षणव्यभिचार इति। (न) लक्षणस्य तुभयं दोषः लक्ष्याव्याप्तिर-लक्ष्यव्याप्तिश्चेति वक्ष्यमाणकं च प्रकरणसमस्य लक्षणमीक्षितव्यम् ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य सूत्र-
स्वार्थः ? अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एवं च सर्वानुक्तवि-
रुद्धमङ्ग्रहः—यावान् कश्चन विरुद्धभेदः सर्वोऽसावनेन सङ्गृहीत
इति । यस्मादभ्युपगतं बाधने अभ्युपगतेन बाध्यते । नन्वेवमेको
हेत्वाभासो विरुद्धः प्राप्नोति ? सत्यमेक एव हेत्वाभासो विरुद्धः
तस्य तु सामान्येन विरुद्धत्वेन मंगृहीतस्य पञ्चोपदेशो यथा प्रमेय-
मित्यनेन षोडशपदार्था इति । पृथगभिधानं तर्हि विरुद्धस्य न कर्त-
व्यम् ? न नकर्तव्यं—सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं—यथा प्रमे-
यस्यैव । तत्रानैकान्तिकादिहेत्वाभासो द्विरूपोऽनैकान्तिकादिविरु-
द्धश्च । एतस्मिन्स्तु विरुद्धतवेत्यसाधारणतया तुणोलपादिन्यायेन नि-
ष्कृत्याभिधीयते । तस्मादनैकान्तिकादिषु निमित्तद्वयसमावेशात्
मङ्गलाद्वयसमावेशः विवक्षिततज्जातीयान्पशुत्तित्वेनानैकान्तिकत्वम्
हेतुनिपयस्वरूपबाधारूपेण तु विरुद्धः । एवं सर्वत्र । उदाहरणम्
“तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपि नित्यत्वप्रतिपेधात्, अपेतमप्यस्ति वि-
नाशप्रतिपेधात्”(१) विनाशप्रतिपेधादित्यनेन (न) नित्यमभ्यनुज्ञातं
नित्यत्वप्रतिपेधादित्यनेन प्रतिपिद्धम् । एते ते वाक्ये परस्परार्थवा-
धिते तयोश्च परस्परार्थग्राहा विरोधः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्धा विरोधः—
यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः स विरुद्धो हेत्वाभासः । ननु प्रतिज्ञा-
विरोधः पृथगुपदिष्टो निग्रहस्थाने पृथक् क हेत्वाभासः तस्मान्न

(१) योगभाष्यस्यमेतद्व्याख्यम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो वक्तव्य इति । नैष दोषः । उभयाश्रितत्वाद्भि-
रोधस्य । विवक्षातोऽन्यतरनिर्देशः प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इति प्र-
तिज्ञाहेतू आश्रित्य उभयाश्रितो भवति, तत्र यदा प्रतिज्ञया वि-
रोधो विवक्षितस्तदा प्रतिज्ञाविरोध इत्युच्यते यदा प्रतिज्ञाया हे-
तुविरोधो हेतोर्वा प्रतिज्ञाविरोधकत्वं तदा विरुद्धो हेतुरित्यतः
प्रतिज्ञाविरोधो हेतुविरोधो वेत्यदोषः । हेतुविरोधोदाहरणम्—नि-
त्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात्, प्रतिज्ञाविरोधस्योदाहरणम्—ना-
स्त्यास्मेति, प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणम्—गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम् अ-
र्थान्तरस्यानुपलब्धेः, हेतुविरोधोदाहरणम्—नास्त्येको भावः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति समूह इति श्रुत्वाणैकोऽभ्युपगतो भावो
भवति एकः समुच्चयो हि समूह इति ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रक-
रसणमः ॥ ७ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
कस्मात् प्रकरणचिन्ता ? तत्त्वानुपलब्धेः—यस्मादुपलब्धमस्येऽर्थे
निवर्तते चिन्ता तस्मात् सामान्येनाधिगतस्य या विशयतोऽनुपल-
ब्धिः सा प्रकरणचिन्ता प्रयोजयति । उदाहरणं—नित्यः श-
ब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः अत एव प्रकरणमित्यतो न हेतुः ।
नन्वयं साध्याविशिष्ट एव यथा शब्दस्य नित्यत्वं साध्यं तथा-
ऽनित्यधर्मानुपलब्धिपरपीति ? नाविशिष्टः तस्यैव प्रकरणमवृत्तिहे-
तोर्धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानात् यत्र साध्येन समानो धर्मो हेतु-
त्वेनोपादीयते स साध्याविशिष्टः, यत्र पुनः प्रकरणमवृत्तिहे-
तुरेव स प्रकरणसमः ।

ये तु संशयहेतुत्वात् प्रकरणममानैकान्तिकयोर्भेदं व-
र्णयन्ति—तेषां प्रत्यक्षानैकान्तिकप्रकरणसमानामभेदः प्राप्नोति

प्रत्यक्षमपि संशयकारणमिति । समूहः संशयस्य कारणमित्यतो न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ।—सामान्यदर्शनं विशेषाव्यवस्था विशेषस्मृतिश्च समूह इति संशयस्य कारणम्, नैकं प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः । समूहः कारणमित्यभिधानादप्रतिषेधः—समूहः कारणमित्येवं ब्रुवता न प्रत्यक्षस्य संशयकारणत्वं प्रतिषिद्धं भवति तस्मात् प्रसङ्गस्तदवस्य एवेति । उभयधर्मानुपलब्धावन्यतरधर्मोपादानं प्रकरणसमायं । यत्र सूक्ष्मविशेषानुपलब्धिस्तत्रान्यतरविशेषोपादानं यत्प्रकरणापनोदाय स प्रकरणसमो हेत्वाभासः उभयविशेषानुपलब्धेरभिधानाशक्यत्वात् न शुभयविशेषाऽनुपलब्धिः शक्या दर्शयितुम् । शरीरादन्यत्वं तु न सूत्रार्थः न ह्ययं शरीरादन्यत्त्वमुपलभमानोऽपि यदा तत्त्वमुपलभते तदा प्रवर्तत इति, यदा तत्त्वं नोपलभते शरीरादन्यत्त्वमुपलभमानोऽपि तदा प्रवर्तत इति । शरीरादन्यत्वं चाऽनैकान्तिकं अतश्च न सूत्रार्थः ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । साध्येनाविशिष्टो यः साधनधर्मः साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेत्वाभासः । तस्योदाहरणम्—द्रव्यं छाया गतिमस्वादिति । यथैव द्रव्यवत्त्वं छायायाः साध्यं तथा गतिमस्त्वमपीति । गतिमत्त्वं देशान्तरदर्शनादिभिर्चेत्—अयापीदं स्यात् गतिमनीयं छायादेशान्तरे दर्शनादिति—यत् सल्ल देशान्तरेषूपलभ्यते तद्गतिमत् यथा कुम्भः तथा छाया तस्माद् गतिमनीति । नाश्रयाभिदेत्वात्—एवमप्याश्रयासिद्धो हेतुः सति द्रव्यभावे छायाया देशान्तरे दर्शनं समर्थं स्यात् द्रव्यभावस्त्वसिद्धः तस्मादाश्रयासिद्धो हेतुः । उपेत्य देशान्तरे दर्शनं तस्यान्यथाभिदेरभिदेः—यत्तु देशान्तरे दर्शनं छायायास्तदन्यथा

भवति अन्यथाभवन्नार्थं साधयति । कथमन्यथा ? आवरणसन्ताना-
दसन्निधिसन्तानस्तेजस इति । आवरके द्रव्ये सर्पाति तेजसोऽस-
न्निधिविशिष्टं द्रव्यं यदुपलभ्यते तच्च छायेत्युच्यते ।

सोऽयमसिद्धस्त्रेधा भवति मज्ञापनीयधर्मसमान आश्रयासिद्धः
अन्यथासिद्धश्चेति । नित्यः शब्दोऽस्पर्शरत्नादित्येतत् नोदाहर-
णम्—न ह्यस्पर्शत्वं शब्दस्य ज्ञापनीयं नाश्रयासिद्धं नान्यथा-
सिद्धमिति । यथा चास्माभिः सूत्रं वर्णितं तथा चोदाहृतम् ।
तथायमसम्बद्धो दांपः न सूत्रार्थो विज्ञातो नाक्षरार्थो न हे-
त्वाभासो न दृष्टान्ताभास इति ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः । यस्यापदिश्यमानस्य काला-
त्ययेनैकदेशो युज्यते स एकदेशात्ययात् कालात्ययापदिष्टः
कालातीत इत्युच्यते । उदाहरणं—नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्य-
त्वादिति उपलब्धिकाले संयोगो नास्ति, सोऽयं संयोगो हेतुविशे-
षणत्वेनोपात्त उपलब्धिकालमस्येति यदोपलभ्यते तदा संयोगो
नास्ति दारुवश्चने दारुपरस्युपयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति ।
नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादिति—अनित्यमापि संयो-
गेन व्यज्यमानं दृष्टम् यथा घट इति ? न, संयोगव्यङ्ग्यत्वेनावस्था-
नस्य साध्यत्वात्—न प्रमो नित्यः शब्द इति, अपि त्ववतिष्ठते शब्द
इति प्रतिज्ञार्थः, तथा च संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्ययं हेतुर्नैकान्ति-
कः, न ह्यनवस्थितं किञ्चित् संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टमिति ।

अवयवविपर्यासवचनमपि न सूत्रार्थः सामर्थ्यात् न हि पश्चाद-
भिधीयमानो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यादित्येतद्धेतुलक्षणं जहाति अज-
हद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवितुमर्हतीति । अवयवविपर्यासवचन-

ममाप्तकालमिति(१) निग्रहस्थानमुक्तम्, तदेव पुनरुच्यते इति । समीकृतेऽभिधानान्निग्रहस्थानमिति चेत् ?—अथ गम्यसे यस्मात् समीकृते पश्चादभिधीयते ततो न निग्रहस्थानमिति ? केन समीकृत इति वक्तव्यम् ? यदि हेत्वनाभिधानेन समीकृतः ? किमत्र हेतोरसामर्थ्यम् ? एतदस्यासामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति ? नैतद्धेतोरसामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति, अपि तु वक्तुरिति, न हि स्वतन्त्रो हेतुः साधनमपि तु साधयितुमन्वत्स्यात् हेतुदोषः सामर्थ्याद्येत्युक्तम् । तस्मादवयवविपर्योसवचनं न सूत्रार्थो न समीकृताभिधानमिति ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । वचनविघातो यः क्रियते सामान्यशब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धित्वे सति अविवक्षिताध्वारोपेण छल तद्देदितव्यम् ।

तत् त्रिविधं बाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥

तन्निविधमिति नियगार्थम्—पूर्ववदनेकधा भिन्नं छलं संगृह्यत इति ।

अविशेषाभिहिनेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्धान्तरकल्पना बाक्छलम् ॥ १२ ॥

अविशेषाभिहिने ऽर्थे इति सूत्रम् । अविशेषाभिहितं सामान्यश्रुतिं बाक्यं पदं वा अविशेषाभिहितमिन्द्रियते । बाक्यं सामान्यश्रुतिं यथा नवकम्पलोऽयमिति । पदं सामान्यश्रुतिं यथा अतोऽश्व इति । अविशेषशब्दानभिधानं प्रयोगाभावात्—न अविशेषशब्देन कस्याचिदभिधानं सम्भ-

(१) गौ० सू० ५ अ. २ भा. ११ सू० ।

वर्ति, न चास्य प्रयोगो युक्त इति, वाक्यं च सर्वमुच्चरद्विशेषमेव
प्रत्यापयतीति सामान्यप्रत्यापनमयुक्तम् । न, प्रकरणादीनन्तरेण
श्रुतिमात्रात्तदुपपत्तेः—यदा प्रकरणादिनिस्पृष्टं वाक्यमुच्चार्यते
श्वेतो धावतीति तदा वाक्यं श्रुतिसामान्यात् श्रोतुः सम्मोहः स-
म्मोहे सत्यविवक्षितमर्थमध्यारोप्य प्रतिषेधति । एवं पदेऽपीति ।
अर्धग्रहणं शब्दनिराकरणापार्यविषयं छलं न शब्दविषयमिति,
न ह्ययं प्रतिषेद्धुं शक्नोति नायं नवकम्बलशब्द इति । तस्य प्रत्य-
वस्थानं—ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा प्रयोगात् प्रतिषेधानुपपत्तिः—यदि
तावन्नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्वा नायं नवकम्बल इति प्रत्यवतिष्ठते
तदार्थान्तरमाह अन्यद्बुद्ध्यतेऽन्यप्रतिषिध्यत इति । अथ पुनर्नैव
नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्यते तथाप्यज्ञानमिति ।

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थक-

ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थकल्पना सामा-
न्यच्छलम् । सामान्यस्य विवक्षितार्थातिक्रमोऽतिसामान्यमुदाहरणम्
विद्याचरणसम्पन्नो ब्राह्मण इति । परन्तु ब्राह्मण्यं विद्याचरणस-
म्पन्नत्वे हेतुरिति कृत्वा प्रत्यवतिष्ठते स्तुत्यर्थे वाक्येऽन्यथाकारं
प्रत्यवस्थानम् । उभयथा दोषो बुद्ध्वाऽबुद्ध्वा वेति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम् ॥ १४ ॥

धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रम् । धर्मविकल्पनिर्देशशब्देना-
भिधानधर्मो द्वेधाऽभिधीयते प्रधानं भाक्तश्च, मञ्जा इति काष्ठसंघा-
तेषु प्रधानम्—मञ्जशब्दः क्रोशनाक्रियाया असम्भवमीक्षित्वा
स्थानिषु पुरुषेषु भाक्तः । सोऽप्यभिधानाभिषेकव्यहार एवं व्य-

वातिष्ठे(१) य एतस्मिन्नन्यथाकारमतिषेधः तदुपचारच्छलमिति ।
अस्यापि पूर्ववत् प्रतिषेधो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वेति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति सूत्रम् । एकत्वमविशेषात् । को-
ऽविशेषः ? इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति ? न, तदर्थान्तरभावात् ।
अविशेषादिस्वस्य हेतोरनेन सूत्रेणासिद्धतामुद्गाहयति । क-
थममिद्धिः ? एकत्र वस्तुमद्भाषः प्रतिपिध्यते नैव क्रोष्टारो मञ्चा
इति एकत्र वस्तुमध्यनुज्ञाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्या-
नेकता धर्मः प्रतिपिध्यत इति । यत्र धर्मः प्रतिपिध्यते त्रय धर्मा
सोऽपमतिमहान् विशेषः ।

अथ मन्यते किं नोऽनेन(२) विशेषेण इहाप्यर्थान्तरकल्पना
तत्रापीति ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसङ्गः ॥ १७

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसङ्गः । कोऽस्य
सूत्रस्यार्थः ? विरोधः द्वित्वमध्यनुज्ञायमानं निवर्तयति । कतमेन पुन-
र्न्यायेन द्वित्वमध्यनुज्ञायमानं वाक्छलमेवोपचारच्छलं तयोरेकत्वं
ब्रुवता सामान्यच्छलमप्यदित्यध्यनुज्ञातं भवति विशेषणानर्थक्यं वा,
यदि सर्वं छलमेकमेवेत्यभ्युपगमः वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशे-
षादिनि व्यर्थं विशेषणम् । कथमेकत्वमसङ्गः ? किञ्चित्साधर्म्याद्य-
नन्यार्थान्तरकल्पना अविशेषादेकत्वम् (सर्वच्छलमेकं) प्राप्नोति कि-
ञ्चित्साधर्म्यादिति । किं पुनस्तत् ? वचनविघातः अर्थविकल्पोपप-

(१) व्यवस्थित इति २ पु० पा० ।

(२) कथं मन्यसे किं तेऽनेन इति २ पु० पा० ।

त्तिश्च तद्वत् सर्वस्मिन्लब्ध(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थानं जातिः । साधर्म्येण प्र-
प्रत्यक्षस्थानं वैधर्म्येण प्रत्यक्षस्थानं जातिरिति । प्रथमपक्षानु-
योगं(२) दर्शयति स्थापनायां सत्त्वां मतीपमवस्थानं प्रत्यक्षस्थानं
प्रतिपक्षवदिति । सूत्रार्थस्तु यथाश्रुति न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण
उदाहरणवैधर्म्येण चेति । किमर्थमिदमुच्यते ? व्यापकार्थं—यदि
यथाश्रुति सूत्रार्थो भवति तदा सर्वज्ञातयो व्याप्यन्ते येन केन-
चित् साधर्म्यं येन केनचिद्वैधर्म्यमिति । लक्षणे जातीनामव्यापकत्वं
तु दोषः । भाष्ये उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवैधर्म्यं चोदाहरणा-
र्थमिति यथा चोदाहरणेन एवमनुदाहरणेनापीति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । अन्यथा स्थितस्या-
न्यथाऽभिहितस्य अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च स्वपरार्थोत्तरा सांवि-
त्तिरप्रतिपत्तिः(३) समर्थे साधने । निग्रहस्थानमाप्तौ कथमप्रति-
पत्तिः विप्रतिपत्तिः ?—यदायं साधयिता सपर्येन साधनेनोपात्तेन
परेण जात्यादिभिराकुलीकृतः उत्तरं प्रतिपद्यते तदा कथमप्रति-
पत्तिः कथं वा विप्रतिपत्तिरिति ? तदाऽपि साधनस्यैव सामर्थ्या-
परिज्ञानादसमर्थमेतत् साधनमिहप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरिति ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् । ता एता जातयः कि-

(१) तस्मिन्लब्ध इति २ पु० पा० ।

(२) प्रथमपक्षाप्रयोगमिति २ पु० पा० ।

(३) सम्प्रतिपत्तिरिति २ पु० पा० ।

पक्षो भवन्ति क्रियन्ति वा निग्रहस्थानानि इत्यवधारणार्थमाह । तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्वमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पात् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्द्वयो जातयो बहूनि निग्रहस्थानानि भवन्ति । कतमा जातयः साधर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमाश्च वैधर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमानि निग्रहस्थानानि विप्रतिपत्तिविकल्पात् कतमानि वाऽप्रतिपत्तिविकल्पाद्भवन्तीति प्रतियोग(१) विशेषलक्षणेपूत्रैक्षण्यानीति । एते ममाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताश्च ययोद्देशं च ययालक्षणं च परीक्षा वर्तिष्यत इति ॥

तन्त्रप्रतिष्ठा संसारस्तन्निवृत्तिश्च संवेदा ।

उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्(२) ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके प्रथमाध्याये द्वितीयमाहिकम्(३) ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

(१) पर्यनुयोगमिति कचित् ।

(२) कीर्तितम्—पा० २ पु० ।

(३) औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके प्रथमोऽध्यायः समाप्त — पा० २ पु० ।

न्यायवार्तिके

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चे-
त्युक्तम् । तत्रोद्देशलक्षणे पूर्वाध्याय एव व्याख्याते परीक्षा वार्ति-
क्ष्यत इति । तत्र पथोद्देशस्तथा लक्षणं तथा परीक्षेति स्थानवर्ता
परीक्षावचनमिति । पूर्वं प्रमाणमुद्दिष्टं लक्षितं च पूर्वमेव तत्परीक्ष्यत
इत्यवसरमाप्तानि तानि विलङ्घ्य संशयः परीक्ष्यते । किमर्थं
क्रमभेदः ? परीक्षाङ्गत्वात् पूर्वं संशयः परीक्ष्यते तथा चोक्तम्—
“विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः” । ननु चोक्तं नायं
निर्णये नियमो विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सर्वत्र निर्णय इति, वादे
पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति । शास्त्रे चायं वि-
चारः तस्मान्न संशयपूर्वक इति, संशयपूर्वको हि विचारस्तर्कविषय
एव, नायं तर्कविषय इति । सत्यम् न निर्णये नियमो, विचारे(तु)
हि नियमो, निर्णय एवं चान्यथा च, विचारः संशयपूर्वक एव ।
यदप्युक्तम् वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति, वादिप्रतिवादिनामधि-
कृत्य तदुक्तम् । शास्त्राभ्युपगमे च वादिप्रतिवादिनोर्ध्वं संशयः उ-
भयोर्निश्चितत्वात् । शास्त्रे च न संशयः । निश्चितस्य वस्तुनः
शास्त्राभ्युपगमेनाभ्युपगमात् । तत्र वादिप्रतिवादिनौ तावद्विचा-
रयतः किं नित्यसाधनं बलीयः आहोऽनित्यसाधनमिति । शा-
स्त्रेऽपि च विचारः साधनसामर्थ्यासागर्थ्यपरिज्ञानार्थम् । तत्र संशय
इति । तस्मात् संशयपूर्वक एव विचारस्तन्मूलकत्वात् परीक्षा-

विधेः संशयः पूर्वं परीक्ष्यत इति । तत्र संशयो वस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । निरुक्तिव्याघात इति चेत्—अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति व्याहृतम् । न । प्रत्ययस्य स्वरूपानवधारणादव्यवच्छेदात्मकत्वं स्वरूपमस्य (व्यव)परिच्छिद्यते । न पुनरनेन विषयस्वरूपमवधार्यत इति सोऽयं संशयः । समानधर्मोपपत्तेरित्येवमादिभ्यस्तस्यासेपः ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादित्येवमादि सूत्रम् । तस्य यथाश्रुत्युत्थानमिति । समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न समानधर्ममात्रादुपलभ्यमानो धर्मः संशयहेतुरिति धर्मधर्मिग्रहणे नासंशयाभाव इति । समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे कसंशय इति । धर्मिणोऽर्थान्तरभानाद्वा न संशयः न ह्यन्यस्मिन्नुपलब्धेऽन्यत्र संशय इति । अथवा न समानधर्माध्यवसायः संशयस्य कारणं व्यवच्छेदात्मकत्वात् संशये च तदभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अधिगतानधिगतयोर्न संशयः अधिगते वस्तुनि संशयो न युक्तः निर्णीतत्वात् नानधिगते अदृष्टत्वात् । न समानधर्माध्यवसायात् एव संशयः सत्यत्वाभावात्—सत्यपि समानधर्माध्यवसाये न दृष्टः संशयः यथा कृतकत्वाच्छब्दे । न । समानधर्माध्यवसायादेव संशयोऽन्यथापि भावात्—अन्यथापि दृष्टः संशयः यथा विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयमन्निपाते । तत्तानुपलब्धेश्च संशयः यथा प्रकरणसमे । एकवृत्तित्वाच्च न समान—एकवृत्तिरयं धर्मो न चैकवृत्तिः समानो भावेतुमर्हतीति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

एतेन विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादिति प्रत्युक्तम् । विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायात् संशयो न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थः ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्था विद्यत इति सूत्रार्थः ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः समानधर्मादीनां सातत्प्राप्तित्यः संशय इति सूत्रार्थः ॥

अस्योत्तरम् ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । यत्पुनरेतद्धर्मधर्मग्रहणे संशयाभाव इति ? तन्नापरिज्ञानात्-न धूमो योऽसी धर्म्युपलभ्यते तस्य धर्ममुपलभ्य इति, अपि तु यौ मया पूर्वं स्थाणुपुरुषातुपलब्धौ तयोरयं समानो धर्म उपलभ्यत इति । एतेनैकवृत्तत्वादिति परिहृतम् । यत्पुनरेतन्नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति ? नानभ्युपगमात् ।

अपरे न अर्थान्तरभावपात्रं मया संशयहेतुत्वेनोपादीयते, किं त्वर्थान्तर विशेषः । कः पुनरयं विशेषः ? धर्मधर्मिभावः-धर्म उपलब्धे धर्मिणि संशय इति परिहारं मन्यन्ते । न

पुनरूपस्पर्शयोर्धर्मधर्मिभाव इति । अयं च न परिहार इति
 (तच्च न) पश्यामः । किं कारणम् ? । अर्थान्तरभावनस्यानिवृत्ते-
 र्यथैव रूपस्पर्शयोर्धर्मान्तरभावस्तथा धर्मधर्मिणोरपीति । न यु-
 क्तोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संशयः । अत्रापि तदेवोत्तरम् ना-
 नभ्युपगमादिति । न ब्रूयोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे धर्मिणि स-
 न्देहः अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मदर्शनात् विशेषव्रति ध-
 मिण्येव संशय इति । यदप्येतत्सारूप्याभावादिति ? विशेषा-
 नवधारणमुपयोः सारूप्यम्—यथैव समानधर्मदर्शनेन विशेषो
 नावधार्यत इति तथा संशयेनापीति । कारणसद्भावात् कार्य-
 सद्भाव इति न सारूप्यनिर्देशोऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्दे-
 शः । तथा च कार्यान्तरेष्वप्येतदस्तीति । न हि किञ्चित् कार्यं
 कारणसद्भावमन्तरेण सम्भवतीति । एतेनानेकधर्माध्यवसाया-
 दिति प्रतिषेधः परिहृतः । य एव समानधर्माध्यवसाये परिहारः
 स एवानेकधर्माध्यवसायेऽपीति । यत्पुनरेतदधिगतानधिगतयो-
 रभावादिते ? तच्चापरिष्ठानादिति—न ब्रूयोन्यस्मिन्नधिगतेऽन्यत्र
 संशय इति, अपि तु सामान्यतोऽधिगते धर्मिणि विशेषानवधा-
 रणात्मकः प्रत्ययः संशय इति । यत्पुनरेतत् सत्यप्यभावादिति ?
 न समानार्थापरिष्ठानात् । न हि कृतकत्वं समानो धर्मोऽन्य-
 था समानधर्मस्याभिधानात् । समानो धर्म इति विवक्षितत-
 ज्जातीयान्यवृत्तिर्यः स समानो न पुनः कृतकत्वमेवम् । यत्पुनरे-
 तन्न समानधर्माध्यवसायादेवान्यथाऽपि दर्शनादिति ? तन्न, प्र-
 तिषेधादनवधारणाच्च । विरुद्धाव्यभिचारिधर्माध्यवसायात् संशय
 इति प्रतिपिद्धमेतदनवधारणेनैव तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रत्युक्तम् ।
 न चैतदवधार्यते समानधर्मदर्शनादेव नान्यस्मादिति अन्यस्मा-
 दापि संशयोऽनेकधर्माध्यवसायादित्युक्तम् । विमतिपत्त्यव्यव-

स्याध्ववसायादेवेत्यनेनैव प्रत्युक्तम् । नैव वृणो विप्रतिपत्तिमा-
त्रादध्ववस्यामात्रात् वा (संशय इति) । न चाध्ववस्थातः सं-
शय उपलब्ध्य (नुपलब्ध्य) व्यवस्थायाः पूर्वापदविशेषणत्वात्
पूर्वापदविशेषणमुपलब्ध्यनुपलब्धी न स्वतन्त्रे संशयकारणम् । तच्च
सूत्र एवोक्तमिति । यत्पुनरेतत् “विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्ते”-
रिति । न, संज्ञान्यथास्वादर्थस्यान्यथात्वम्—यस्याद्विप्रतिपत्तिश-
ब्दार्थस्य निमित्तान्तरसन्निपाते सम्प्रतिपत्तिरिति नाग कृतम्, न
सावता विप्रतिपत्तिर्नास्ति । विप्रतिपत्तेस्तु तथाभावात् संशयहेतुत्व-
मिति । यत्पुनरेतत् “अध्ववस्थात्मनि व्यवस्थितस्याध्ववस्थाया”
नाध्ववस्थास्तीति ? तदपि न, व्याघातात् अध्ववस्था नास्त्य-
ध्ववस्थात्मनि च व्यवस्थितेति (त्वाच्च) व्याघातः । न च
निमित्तान्तरसन्निपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणमर्थतयाभावं दाधते
यथाभूत एवार्थः संज्ञान्तरकरणे तथाभूत एवाकरणेऽपीति ।

यत्पुनरेतत् “ तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्ममातत्पोपपत्ते”रिति !
तदपि न, सूत्रार्थापरिज्ञानादित्युक्तम् । नायं समानधर्मादिभ्य एव
संशयः, किं तु तद्विषयाध्ययमायादुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापने च
सति विशेषस्मृतिसहितदेवं च सति नासंशयोपि नात्यन्तसंशयः ।
अन्यतरधर्माध्यवसायादिति न युक्तम् नैतस्मात् संशय इति—न
“हि कदाचिदन्यतरधर्माध्यवसाये सति संशयः अन्यतरधर्माध्य-
वसायस्य निर्णयहेतुत्वादिति ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ?
इत्थं न संशयः प्रतिपेक्ष्यः परेण नु संशये प्रतिपिदे एवमुत्तरं
वाच्यमिति शिष्यं शिक्षयति ॥

(इति संशयपरीक्षा ।)

अपेदानीयवसरमाप्नोति प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते इति । किं पुनरेषां परीक्ष्यम् ? । आदौ तावत् सम्भवः—किं प्रमाणानि सन्त्युत न सन्तीति ? । सदसतोः सामान्यात् प्रमेयत्वाद्विशेषादर्शनाच्च संशयः ॥

व्युदस्य संशयं परः पक्षपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति । अस्यार्थः त्रिष्वपि कालेषु प्रमाणानि नार्थं साधयन्तीति ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धाविति सूत्रम् । नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति सूत्रार्थे व्याघातो दीपः यदि पूर्वं ज्ञानं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्य कारणमिति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति तद्व्याह्न्यते ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धाविति सूत्रम् । न प्रमाणनिमित्ता प्रमेयसंज्ञेति व्याघातः न प्रमाणमन्तरेण प्रमेयमात्मानं लभत इति न प्रमाणावस्था प्रमेयसिद्धिः ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तिरव्याभासो युद्धीनाम् ॥ ११ ॥

युगपत्सिद्धाविति सूत्रम् । इन्द्रियार्थानां युद्धीनां न सन्निपाते मतिं युगपद्भार इति क्रमवृत्तत्वं दृष्टं न स्यादिति व्याघातो दीपः युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिरिति च उक्तं तद्व्याह्न्यते ।

अत्र समाधिः । उपलब्धहेतोः उपलब्धविषयस्य चार्थस्य पूर्वा-

परसहभावानेयमादीति वाक्यस्याभिद्धार्यतोद्भावनमर्थः । प्रत्यक्षा-
दनामप्रामाण्यामेति च प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः—प्रत्यक्षादीनि नार्थं
साधयन्तीत्ययमर्थः अयं च, व्याघातः । कथमिति ? प्रत्यक्षा-
दीनि च नार्थं साधयन्ति इति च । यथेदं वस्तु नोपलभ्यत इति ।
इदं च, नोपलभ्यते च, इति व्याघातः । एवं प्रत्यक्षादीनि च
नार्थं साधयन्तीति च । कथं चान्यथा प्रत्यक्षादीनि । न ह्येते
प्रत्यक्षादिशब्दा अर्थासाधकत्वेन (स्वमन्तरेण) कृतार्था भवन्ती-
ति । धर्मप्रतिषेधाच्च प्रत्यक्षाद्यभ्युपगमः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याभि-
त्येवं श्रुता न प्रत्यक्षादीनि प्रतिपिद्धानि, अपि तु प्रमाणत्वं
धर्म इति । अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वात् तान्यपि प्रतिपिद्धानि, प्र-
त्यक्षादीनामप्रामाण्यामेति भावाभिधानमेतत्, अस्वतन्त्रश्च भाव
इति भावप्रतिषेधात् तद्वतां प्रतिषेध इति ? एवमप्यनिवृत्तो व्या-
घातः—प्रत्यक्षादीनामभावः प्रतिपाद्यः प्रत्यक्षादीनि च न सन्ती-
ति केनाभावं प्रतिपादयति ? न च प्रत्यक्षाद्यभावेऽन्यः प्रतिपाद-
नोपायः किञ्चिदस्ति । विशेषप्रतिषेधाच्च प्रमाणान्तराभ्यनुज्ञा—प्र-
त्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं श्रुता प्रत्यक्षादिष्वतिरेकि प्रमाणम-
भ्यनुज्ञातं भवति । व्यर्थं वा विशेषणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याभि-
ति । अथ न प्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञायते ? किमस्य विशेषणस्य साम-
र्थ्यं प्रत्यक्षादीनि न प्रमाणानीति । नैव प्रमाणानि सन्तीत्येवं व-
क्तव्यमिति । एतदपि व्याहतस्य प्रमाणानि नैव सन्ति प्रतिपादयति
चेति । यदापि तत्प्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञायते तत्रापि त्रैकाल्याभिदे-
रित्ययमनुपक्तो हेतुः । यच्च त्रिष्वपि कालेषु न प्रतिपादयति कथं
तस्य प्रमाणत्वमित्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ धर्मप्रतिषेध एवायं ?
तथापि यानि प्रामाण्यव्यतिरिक्तानि प्रत्यक्षादीन्यभ्यनुज्ञायन्ति रा-
जपुरुषप्रतिषेधन्यायेन कस्तेषां स्वभाव इत्यनिवृत्तोऽनुपगमो व्या-

यातश्च । 'अर्थान्निरानभ्युपगमे पट्टयास्तद्धिनस्य चार्थो वक्तव्यः
यदि प्रसङ्गादव्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति प्रत्यक्षादीनामिति
पट्टयर्थः कः ? ततोऽवश्यं विधीयमानः प्रतिपिध्यमानो वा धर्मो-
ऽभ्युपगमः तदभ्युपगमे च प्रसङ्गादीनां पृथक् स्वरूपं वक्तव्य-
मित्यनिवृत्तो व्याघातः । एतेन तद्विन्यायो व्याख्यातः । यश्चा-
यं हेतुस्रैकाल्यासिद्धेरित्ययमपि व्यधिकरणस्रैकाल्यविषयत्वा-
त्—त्रिकालस्य भावस्रैकाल्यं तस्यासिद्धिरिति न प्रमाणधर्मः ।
अथायमर्थस्त्रिष्वपि कालेषु न प्रमाणान्वयः (१) साधय-
न्तीति ? तथापि हेत्वर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्—य एव प्रति-
ज्ञार्थो न प्रमाणान्वयः (२) साधयन्तीति स एव हेत्वर्थस्त्रिषु
कालेषु नार्थं साधयन्तीति ।

यत्पुनरेतत्प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिदमिति भ-
वतीति समाख्यादेतोस्रैकाल्ययोगादमतिषेधः प्रमाणं प्रमेय-
मिति चास्याः समाख्याया निमित्तं त्रिकालयोगि, प्रमास्यते प्रमी-
यते प्रामापि वानेन इति प्रमाणं, प्रमास्यते प्रमीयते प्रामापि वेति
प्रमेयम् । एव च सति प्रमास्यते अपमर्थं भाविष्यत्तस्मिन् हेतु-
रूपलब्धेरिति प्रमेयमिदमिति सिद्ध्यति । अनभ्यनुज्ञाने व्यवहा-
रानुपपत्तिरिति विरोधो दोषः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणान्वे-
यव्यवहारं न प्रतिपद्यते तस्य पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरु-
द्ध्यत इति ।

॥ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिचार्यं
प्रमाणवतिषेधः । अयानेन प्रत्यक्षादीनां किं क्रियते किं सम्भ-
वो निवर्तते अयामम्भो ज्ञाप्यते ? किञ्चातः ? यदि तावत्

(१) प्रमाणान्वयः—शा० १ पु० ।

(२) प्रमाणान्वयत्वमिति क्वचित् ।

सम्भवो निवर्त्यते ? तन्न युक्तम्—व्याघातात् प्रतिषेधार्थापरिज्ञाना-
नाच्च । सम्भवो निवर्त्यत इत्येवं श्रुताणेन प्रमाणान्यभ्युपगता-
नि भवन्ति न ह्यमतां निवृत्तिर्भवतीति । न च प्रतिषेधस्यै-
तत्तामर्थं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्यात् । ज्ञापकत्वाच्च न स-
म्भवा निवृत्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवानिवर्तक इति । अ-
थासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? प्रमाणलक्षणमाप्तस्तर्हि प्रतिषेधः एवं च-

त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अयमपि प्रतिषेधस्त्रिष्व-
पि कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः अतो व्याघात इति प्रमाणानि
नार्थं साधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति । त्रै-
काख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगमं भवति
मत्पक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाख्यासिद्धेरिति ? नैष दोषः तस्य स्वव-
चनव्याघातदेशनात्—स्ववचनव्याघातो मया देदयते नाभ्यु-
पगम्यते । कथमिति ? । यत् खलु त्रिष्वपि कालेषु न साधकं त-
दसाधनमिति श्रुतत्वा प्रतिषेधस्यासाधकत्वं स्ववाचैवाभ्युपगतं
भवति । यथा कश्चित् स्वाङ्गुलिज्वालया परं दिधक्षुः स च
परं देहेद्रा न वा स्वाङ्गुलिदाहं तावदनुभवति ।

यश्चायं प्रतिषेधः मत्पक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति किमयं
मत्पक्षादीनां सामर्थ्यप्रतिषेधः उक्तं मत्ताप्रतिषेध इति ? । यदि
सामर्थ्यप्रतिषेधः ? न मत्पक्षादीनि प्रतिषिद्धानि तेषां च
सामर्थ्यप्रतिषेधात् मत्पक्षादीनां स्वच्छं वक्तव्यमिति पूर्व-
वत्प्रसङ्गः । अथ मत्ताप्रतिषेधः ? तत्रापि कथं न सन्तीति । किं
सात्वान्यतोऽयं विशेषण इति । याद्वि सामान्यतः ई मत्पक्षादिग्रहणं
व्यर्थम् । एवं वक्तव्यं न प्रमाणाति सन्तीति । न च धर्मिणां

प्रतिषेधे कश्चिन्न्याय इति । अथ विशेषप्रतिषेधः ? तथापि
प्रमाणान्तराभ्युपगमः—न ह्यनभ्युपगतसामान्यस्य विशेषप्रतिषेधो-
ऽवकाशं लभत इति ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं
त्रैकाल्यासिद्धेरिति च वाक्ययोरेकार्थता वा स्यात् भिन्नार्थता वा ?
यथेकार्थता ? प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमेव व-
क्तव्यम् । अभिन्नार्थे च एतेवाक्ये इति कुतः प्रतिपत्तिरिति ! यदि
प्रमाणतोऽनिवृत्तो व्याघातः । अथान्यतस्तत्प्रमाणमिति संज्ञाभेदमा-
त्रम् । अथ भिन्नार्थे ? तत् केनावगतं—त्रैकाल्यासिद्धेः त्रैकाल्यासिद्धे-
रिति चानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति च
नास्तिना समानाधिकरणः प्रत्यक्षादिशब्दश्च न प्रत्यक्षादीनाम-
भावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्यर्थ नास्तिना समानाधिकरणो घटादि-
शब्दो घटाभावं प्रतिपादयति, अपि तु गेहघटसंयोगं वा काल-
विशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एवमेवेनापि प्रमा-
णममानाधिकरणेन नास्तिना प्रमाणानां नाभावः शक्यः प्र-
तिपादयितुम् । अपि त्वनेनापि तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रति-
षेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति स-
र्वथा प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति । तानि चाभ्युपगतान्य-
नेन प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्त इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं
प्रतिपाद्यमानं कथं कस्य प्रतिपाद्यते, कश्च प्रतिपादयिता ।
अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपन्नश्च प्रतिपादयतीति । केन
प्रतिपन्नः ? यदि प्रमाणेन, व्याघातः प्रमाणानभ्युपगमात् ।
अथान्यथा ? न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्च भेदा-
भ्युपगमे व्याघातः ? यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च भेदेन
प्रतिपद्यते भेदप्रतिपादकप्रमाणानभ्युपगमाद्व्याघातः । अथ भेदं

न प्रतिपद्यमे ? क किं प्रतिपाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्र-
माणानि न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुषोज्यः कथं न सन्ती-
ति, ? यदि प्रमाणं ब्रवीति ? व्याहतम् । अथ न ब्रवीति ?
अर्थो नास्य सिध्यति(१) तदेवमेतद्वाक्यं यावद्यावद्विचार्यते ता-
वत् तावत् प्रलीयत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धे-
रित्यस्य हेतोरुदाहरणमुपादीयते न वा ? यद्युपादीयते ? व्या-
घातो भवति । प्रत्यक्षादीनां चामामाण्यभ्युपगमादुपादीयमानमपि
नार्थं साधयतीति (व्यर्थम् ।) अथ साधयति ? व्याघातः । अथ
नोपादीयते ? अमर्दाशङ्कं हेत्वर्थस्य साधकत्वमिति अमर्दाशङ्क-
दृष्टान्तो हेतुर्न साधक इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो
विरुद्धो भवति । “सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध” इति वा-
क्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणानि नार्थं साध-
यन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय “प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे”रिति । बुद्धिविवक्षाप्रयत्नवायुदीरण-
तालव्रभिघातौष्ठप्रस्पन्दादीनि अवर्ज्यन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारय-
ति । स्थाणुकण्टकमर्पादीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोषि ।
ते एते वाक्यप्रवृत्ती प्रमाणप्रतिषेधान्न सम्भवत इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः । अथ स्ववाक्या-
श्रितप्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते ? एवं सति न सर्वं
प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति । यश्च न्यायः स्ववाक्याश्रितप्रमाणा-

भ्युपगमे स एवान्याश्रितममाणभ्युपगमे ऽपीति । वीक्ष्यमुपमगौ विशेषप्रतिषेधेन व्याघाते । (इति) किमुक्तं भवति ? कानिचित्प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिदभ्यनुज्ञायन्ते इति । यानि स्वधाक्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते यानि परवाक्याश्रितानि ताति प्रतिषिध्यन्ते इति । यद्येदं वाक्यं “प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाह्यासिद्धे”रिति किमिदं प्रमाणस्वरूप(१)मथ नेति ? यदि प्रमाणस्वरूपं(२) तदा व्याघातः । अथ न ? तथापि नानेन कश्चिदर्थः प्रतिपाद्य इति व्यर्थम् ॥

त्रैकारण्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोयसिद्धिबलं तत्-
सिद्धेः ॥ १५ ॥

त्रैकारण्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोयसिद्धिबलमिति सूत्रम् । यत् तत् पूर्वमुक्तमुपलब्धिहेतोरुपमान्यविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यव्यादर्शनं विभागवचनामिति तदुत्थानज्ञापनार्थमतः सूत्रान्तरस्योक्त्यानीमिति । कस्मात् पुनस्तत्रैवेदं सूत्रं नोक्तमिति ? । अविशेषात्—तत्र वाभिधीयते इह वा न कश्चिद्विशेष इति सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्य इति । एका च विधामुदाहरति शब्दादातोयसिद्धिबलमिति । शेषोस्तुविषयोपपद्यते उदाहरणे वेदितव्ये । यथा पूर्वमिदमातोयं पश्चात् सिद्धेन शब्देनानुमीयते बीणा वाद्यते वेणुः पूर्वते इति—योऽमौ बीणावेणुशब्दयोरसाधारणो धर्मः बीणादिनिमित्तत्वं तदुपलभमानः शब्दस्य बीणाशब्दो वेणुशब्द इति प्रतिपद्यते पूर्वमिदमातोयं पश्चात् सिद्धः शब्द इति । महभावस्योदाहरणम्—धूमदर्शनादग्निं घृणविशेषणं प्रतिपद्यते । पूर्वसिद्ध उपलब्धिहेतुरादिसः पश्चात् सिद्धानां प्रकाशक इति । प्रमाण प्रमेयमिति चेन्नं ममाख्या ममावेशेन

भवति समाख्यानिमित्तवशात् समावेशोऽनियमः समाख्यानिमित्तवशात् समाख्यानिमित्ततन्त्रत्वादिति । प्रमाणप्रमेयसंज्ञयोर्निमित्तमुपलब्धिहेतुत्वमुपलब्धिविषयत्वं च । यदा पुनरेकं वस्तुनेकनिमित्तसम्बन्धि भवति तदा कथम् ? तदा निमित्ततन्त्रत्वात् समाख्यायास्तद्वस्तु अनेकेन निमित्तेन सम्बन्धेन मतिः (१) अनेकशब्दाभिलाष्यम् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रमेयता (२) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

प्रमेयता (१) च तुलाप्रामाण्यवदिति । किमुक्तं भवति ? यथा गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाद्रव्यं समाहारगुरुत्वस्येयत्तापरिच्छेदनिमित्तत्वात् प्रमाणं, सुवर्णादिना च परिच्छिद्यमानेयत्तया तुलेति परिच्छेदविषयत्वेन व्यतिगुप्तमाना प्रमेयम् । उदाहरणमात्रं चेत्तत् । एवमवनवयवेन तन्त्रार्थो वेदितव्यः । यथा च प्रमाणप्रमेयसमाख्ये तथा कारकशब्दाः सर्वे निमित्तप्रमावेशनियमेन (४) वर्तन्ते तथा च लौकिकमुदाहरणम्— एकमनेकेन कारकशब्देनाभिधीयते वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्ता । किं पुनर्वृक्षस्य स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यं ? कारकान्तरानपेक्षत्वम्—न हि वृक्षस्तिष्ठन् स्वस्थितौ कारकान्तरं गमुह्य इति । यदायं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैवं, यदाप्यस्तेरभिधायकस्तदाऽप्यस्तेर्व्यक्तिनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानोऽस्ति व्यनक्तीति कर्तेत्युच्यते । यदा तु गेहसम्बन्धा (५) यभिधायको भवत्यस्तिशब्दो यथा गेहं देवदचास्तिष्ठतीति मतिर्नादिष्टा-

(१) पुस्तकान्तरे नास्ति । (२) प्रमेया च इति कचित् ।

(३) प्रमेया—पा० १ । ६ पु०

(४) समावेशनियमान्—पा० ६ पु० ।

(५) गेहे सम्बन्धा—पा० ६ पु० ।

ऽस्तीति गम्यते तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधम् । अपि तु (१)
 गेहसम्बन्धं तदा(पि) (देवदत्त) गेहसम्बन्धानुभवक्रिया । त-
 स्वामपि न कारकान्तराणि प्रयुक्त इति स्वतन्त्रो भवति । य-
 दा त्वयमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति वृक्षो न भग्न इति,
 तदापि स्वास्थितौ न कारकान्तराणि प्रयुक्त इति स्वतन्त्रो भवति ।
 समुदायैकदेशं वा स्वास्थितौ प्रयुक्ते । वृक्षो मूलैस्तिष्ठतीति
 मासादः स्तम्भैर्ध्रियत इति ।

पूर्वापरप्रत्ययैकाविषयता वा स्थितिः यद्वस्तु प्राक्सिद्धं पुन-
 निमित्तान्तरसन्निधाने साति उपलभ्यते यत् तस्यानेकायुगपत्काल-
 मस्यविषयत्वं सा स्थितिः तस्यां स्थितावस्य यत्सहकारिताधनं
 चक्षुरादि तत्करणमिति । चक्रभ्रान्तिपदीपप्रत्ययवन्मिथ्याप्रत्ययः
 स इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । अथ मन्यसे (२) नैवैकं किञ्चित्
 यस्त्वयुगपत्कालानेकप्रत्ययविषयो भवति ? यदि न भवति, कथं
 तर्हि स एवायं वृक्षस्तिष्ठतीति प्रत्ययः ? न हि कदाचिदाद्येन (च)
 दर्शनेन स एवायं वृक्षस्तिष्ठतीति प्रत्ययो भवति । दृष्टोऽन्यत्वेऽपि (३)
 स्थितिप्रत्ययः चक्रं भ्रमतिष्ठतीति मदीपो ज्वलंस्तिष्ठतीति ।
 अनवस्थितेषु नानाभूतेषु चक्रभ्रान्तिपदीपादिषु य एते त-
 द्भावप्रत्यया अस्मिन्नादिति मिथ्याप्रत्यया एते । यथा चेते
 मिथ्याप्रत्यया एवं वृक्षादिस्थितिव्यपीति । न । प्रमाणाभावात् ।
 न हि भवता प्रमाणं किञ्चिद्वृक्षादीनां नानात्व(४)पतिपादक-
 माभिधीयते मिथ्याप्रत्ययाश्च सम्प्रकृतप्रत्ययानुमारेण भवन्तीति
 कामी सम्प्रकृतप्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अथ भवतः का-

(१) देवदत्त—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) मन्यसे इति ६ पु० पा० । (३) अन्यत्र इति ६ पु० पा० ।

(४) वृक्षादीनामसत्यं—पा० १ पु० ।

लान्तरावस्थाने किं प्रमाणम् ? उक्तं प्रमाणम्—रूपरसस्पर्शमत्ययानामेकानेकमत्ययानिमित्तत्वं मतिसन्धानादिति । कार्यस्वाधारत्वेन वा कारणस्य कार्यकालानुभवमिति । यद्यस्वाधारो भवति तत् तस्य सद्भावकालमनुभवति यथा क्षीरस्य कुण्डम् । कारणं च कार्याधिकरणमतस्तेनापि कार्यकालोऽनुभवनीय इति । अनाधारमेवेति चेत्—अथ मन्यसे ऽपतीत्य कारणं कार्यमुत्पद्यते इति क किं वर्तत इति ? तन्न । दृष्टान्ताभावात्—नाहि कश्चिदुभयपक्षसम्प्रतिपक्षो दृष्टान्तः कार्यमनाधारमस्तीति । कार्यमधारवदित्यत्रापि न दृष्टान्तोऽस्तीति समानम् ? । समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्—अभ्युपगमं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति किं तु भवत्पक्षेऽपि नास्तीति । विरोध इति चेत् ? अथ मन्यसे न मयाभ्युपगम्यते दृष्टान्ताभावः किं तु भवत्पक्षे विरोधो देशयते । कथमिति ? योऽनुपपद्यमानदृष्टान्तः स पक्षोऽसाधीयानित्येवं श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते । तन्नापरिज्ञानात् न भवताऽस्मत्पक्षो व्यङ्ग्यं न स्वपक्षः । अस्मत्पक्षे तावत् कार्यमधारवादिति एतत्प्रसिद्धं(१) भवत्पक्षेऽपि रूपादयः कार्याश्चाधारवन्तश्चेत्यभ्युपगमविरोधः । भूतभौतिकसमुदायो द्रव्यामिति यदि रूपादीननाश्रितान् मन्यसे ? कोऽस्य तद्वित्स्वार्थो भौतिका रूपादय इति । यद्योक्तं मणिः प्रभाया आश्रयस्तद्गतिस्थितिविकारानुविधानात् । कुण्डं यदराणामाश्रयस्तद्वशेनापातात्(२) तैलस्य तिल आश्रयस्तद्वशेनास्पन्दनादित्येवमादि तद्व्याह्नयते, अनाश्रिताश्च रूपादयः स्वतन्त्रा एकमुपनिबन्धनं वस्त्वन्तरमन्तरेण तिलमुद्रमापादिवद्विभज्येरन्, न तु विभज्यन्ते, तस्मात्

(१) एतत् सिद्धम्—पा० ६ पु० ।

(२) तद्वशेनापतनादिति सम्यक् ।

परतन्वा इति, तस्माद्यवस्थितमेतत् स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्य-
यैकविषयता वा स्थितिरिति ।

दर्शनेनाप्तुमिप्पमाणत्वात् वृक्षः कर्म । कर्मणि कः
कारकार्थः ? क्रियाविषयत्वं—यत् खलु क्रियाया विषय-
भावेन व्यवतिष्ठते (इत्ये) तत्कर्म । एतेन कर्मलक्षणेन
“ तथा युक्तं चानीप्सत”मिति संगृहीतम् । आनन्तर्यप्रति-
पत्तिः करणस्य साधकनमत्त्वार्थः । वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति
वृक्षं गृहीत्वानन्तरं चन्द्रमसं प्रतिपद्यत इति वृक्षः करणकार-
कशब्दवाच्यः । कर्मणाऽऽप्तुमभीष्टं सम्प्रदानम्—यद्वस्तु कर्मणा
प्राप्तुमभिप्रेतं भवति तत् सम्प्रदानसंज्ञकम् । वृक्षायोदकमा-
सिञ्चतीति आसिञ्च्यमानमुदकं कर्म तेन कर्मणोदकेन वृक्षं प्रा-
प्नोतीति वृक्षः सम्प्रदानं भवतीति । अपगच्छत्यवतिष्ठते(१)
यत् तदपादानम्—यथा वृक्षात् पततीति वृक्षोऽपादानसंज्ञकः । यत्
पतति तदपगच्छति तस्मिन्नपगच्छति अवतिष्ठते वृक्ष इति ।
धृतिहेतुराधिकरणम्—यस्मिन् यदाधेयं तदाधेयस्य यदधृतिहेतुस्त-
दाधिकरणम् वृक्षे वयामीति वृक्षसम्बन्धो वयसां गुरुत्वप्रतिबन्धे
कारणमिति वृक्षोऽधिकरणशब्दवाच्यः । एवं च सति न द्रव्य-
मात्रं कारकं न क्रियामात्रम् । किमुक्तं भवति ? नायं कारक-
शब्दः क्रियामात्रे वर्तते न द्रव्यमात्रे, नाहं द्रव्यं शुद्ध(२)मुपल-
भमानः कारकशब्दं प्रयुङ्गे । नापि क्रियां केवलाऽपि तु यदा
क्रिया द्रव्यसम्बन्धमुपलभते तदा सामान्येन कारकशब्देनाभि-
धत्ते(३) कारकमिति । सामान्यं च कारकाणां क्रियानिमित्तत्वम्

(१) अपगच्छत्यवतिष्ठते—पा० ६ पु० ।

(२) द्रव्यस्वरूप—पा० ६ पु० ।

(३) कारकशब्दानभिधत्ते—पा० १ पु० ।

अविवक्षिते विशेषे क्रियानिमित्तत्वे केवले विवक्षिते कारक-
मितिशब्दः प्रवर्तते । यदा तु विशेषो विवक्षितस्तदा त्वसाधार-
णेन कारकधर्मेणेतरेव्यावृत्तेन स्वातन्त्र्यादिना विशेषेण वि-
शिष्यमाणं वस्तु कर्ता कर्म करणमिति व्यपदिश्यते । सर्वस्य
च कारकस्य स्वाक्रियानिमित्तः कर्तृव्यपदेशः प्रधानक्रियासव्य-
पेक्षस्तु कारकशब्दप्रयोगः । एवं च शास्त्रं “ कारके ”—जनके-
निर्वर्तके । कस्याः ? क्रियाया इति तथा व्यपदेशः । तस्मान्नेदं
स्वाक्रियामात्रमपेक्ष्योक्तम्, किं तु प्रधानक्रियाम् । तस्यामेव प्र-
धानक्रियायां किञ्चिदारादुपकारकं किञ्चिदासन्नोपकारकमिति
किञ्चित्कथञ्चिदुपकरोति तदपेक्षाश्च कर्त्तादिशब्दा इति । त-
दुक्तं पुरस्तात् ।

यदि क्रियासम्बन्धानिमित्तकः कारकशब्दप्रयोगः पच-
त्येव पाचकशब्दः प्रवर्तते (ते) नापासीत् पाचकः पक्ष्य-
तीति पाचक इति । न । शक्तेस्त्रिकालावस्थानात्—शक्ति-
स्त्रिधापि कालेष्ववतिष्ठते । शक्त्यपेक्षश्चातीतानागतयोः कारकश-
ब्दव्यपदेशः पचयपासीत् पक्ष्यतीति शक्तेस्त्रिकालावस्थानात् ।
त्रैकाल्यव्यक्तिर्युक्ता यथैव द्रव्यं त्रिकालयोगे तथा शक्तिरपीति,
यथा द्रव्ये त्रैकाल्यं न व्यज्ये तथा शक्तावपीति अपचयपि
पचतीति स्यात् पक्ष्यति पाचकोऽपासीत् पाचक इति च न
स्यात् । नैष दोषः । क्रियासम्बन्धस्य शक्तिव्यक्तिहेतुत्वात्—क्रि-
येत्यनेन शब्देन घातवर्गोऽभिधीयते तस्य यत् प्रधानसाधनं त
कर्ता । सोऽयं कर्ता यदा क्रिया सम्बद्ध्यते तदा शक्ति
व्यनक्ति । का पुनरियं शक्तिः ? क्रियाकर्तृव्यतिरिक्तः कर्तृ-
धर्मः सामर्थ्यमुपायपरिज्ञानं च क्रियासम्बन्धेन व्यवतिष्ठते(१)

यदोपायविज्ञानसामर्थ्यक्रियासम्बन्धस्तदा (१) मुख्यतः कारकशब्दः प्रवर्तते पचति पाचक इति । यदा तु क्रियासम्बन्धमन्तरेणोपायपारिज्ञानसामर्थ्यमात्रोपादानेऽन्यतमवैकल्यात् पाचकशब्दः प्रवर्तते तदोपचारतोऽप्राप्तीत् पाचकः पश्यति पाचक इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति । कुतः ? क्रियाविशेषयोगात्—पचैवापी पाचकादिशब्दाः क्रियाविशेषयोगे सति प्रवर्तन्ते तथा प्रमाणप्रमेयशब्दावपीति । अस्तिभोः कारकशब्दानां निमित्तसमावेशान्नियमः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संवेद्यमानानि च प्रमेयं उपलब्धिष्वप्यस्मात् ।

तत्रेदं चिन्त्यते—किमेतानि प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रत्यक्षान्वित्वान्विरक्तं प्रमाणान्तरं (मसिद्धेर्द्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति) प्रयोजयन्ति अथ निःसाधनैव प्रमाणोपलब्धिरिति ? ।

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

किं चातः ? प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः प्रमाणविषयायाः सिद्धेर्द्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति प्रत्यक्षादीनां साध्यत्वाच्च साध्यं साधनं भवतीति ।

अथ प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिः ? ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धित्वत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धित्वत् प्रमेयसिद्धिः । यथा प्रमाणानि स्वोपलब्धौ निवर्तन्ते एवं प्रमेयसिद्धावपि ॥

अस्योत्तरम् ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धिरिति । प्रदीपप्रकाशो घ-
टाद्युपलब्धसाधनस्याङ्गत्वात् प्रमाणम् । स च प्रत्यक्षादिभिरेवो-
पलभ्यते । नासावात्मोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोज-
यति तैरेव उपलभ्यते, तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपल-
प्स्यन्ते इति । दृष्टान्तमात्रमेतत् कोऽत्र न्याय इति । अयं
न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोज-
कानि परिच्छेदसाधनत्वात् प्रदीपवत्—यथा प्रदीपः परिच्छेद-
साधनं स्वोपलब्धौ न प्रमाणान्तरं प्रयोजयतीति तथा प्रमाणानि ।
तस्मात् तान्यपि प्रमाणान्तराप्रयोजकानीति सिद्धम् । सामा-
न्यविशेषवत्त्वाच्च(१) यत् सामान्यविशेषवत् तत् स्वोपलब्धौ
न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति ।
संवेद्यत्वात्—यत् संवेद्यं तत् प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणान्तरा-
प्रयोजकं यथा प्रदीप इति । आश्रितत्वात्—करणत्वाद्देवत्वमादि
प्रदीपवदिन्द्रियादयोऽपि प्रत्यक्षाङ्गत्वात् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्त-
प्रमाणान्तराप्रयोजका इति समानम् । तेनैव तस्याग्रहणमिति
चेत्—अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धौ तेनै-
व तदेव गृह्यत इति प्राप्तम् न चैतदास्ति नाहि साध्यं सा-
धनं भवतीति ? नैष दोषः । अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रमाणलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः तत्र केनचित्कस्याचिद्ग्रहणमि-
त्यदोषः । यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य यथोद्धृतमुदकं गृ-
हीत्वा आशयस्थमप्येवं भृतमिति प्रतिपद्यत इति । न पुनरेवम-

भिधीयते तेनैव तस्य ग्रहणमापि तु तथाभूतेन तथाभूतस्य । न चायमेकान्तः न तेनैव तस्य ग्रहणं भवतीति । भवत्यपि कदाचित् यथात्मानि स एव ज्ञाता ज्ञेयो भवति यदात्मानं जानीत इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत्—अथ मन्यसे यदायमात्मा ज्ञाता तदान्य-
 निमित्तम् यदा ज्ञेयस्तदान्यादिति समानम् यथैव ज्ञाता सुखा-
 दिसम्बन्धापेक्षस्ताद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते अहं सुखी अहं
 दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणविषयत्वेनावतिष्ठमानं प्रमेय-
 मिति प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि काश्चिद्विषयः
 प्रत्यक्षाद्यविषयः स्यात् प्रतिपद्येमाह प्रत्यक्षादिरूपतिरिक्तं प्रमाणं
 स च न शक्यः केनचित्प्रतिपादयितुम् । सर्वमिदं सच्चासच्च प्र-
 त्यक्षादीनामेव विषयः तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यते इति ।
 अपरे तु हेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं प्रदीपप्रकाशसूत्रे-
 णोपाददते यथा किल प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण
 गृह्यते तथा प्रमाणान्वपि प्रमाणान्तरमन्तरेण ग्रहीष्यन् इति तान्
 प्रसीदमुच्यते ॥

कचिन्निर्दिष्टदर्शनादिनिर्दिष्टदर्शनाच्च कचिदनैकान्तः । (१)
 यथा प्रदीपप्रकाशस्तथा प्रमाणानि न पुनर्यथा स्थाल्यादिरूपं
 तथा प्रमाणानीति कोऽत्र नियमहेतुः । स्थाल्यादिरूपप्रकाशने
 च प्रदीपप्रकाशो न निवर्तते कस्मादेव न प्रमाणानीति अप्यं च
 प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः प्रमाणपक्षे भवतु मामूत्र प्रमेयपक्ष इति त-
 त्त्रापि (२) नियमहेतुर्वक्तव्यः प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु
 मामूत्र स्थाल्यादिदृष्टान्त इत्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । सोऽय-
 मुपपत्तयेकान्तो विशेषहेतुमन्तरेण दृष्टान्तः प्रसक्तः विशेषहेतुप-

(१) न्यायसूत्रमिदं इदं वाक्यं सूत्रत्वेनायदृष्टम् ।

(२) अत्रापि—पा० ६ पु० ।

रिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुष्ठानादप्रतिषेधः । यदि पुनरयं प्रदीपप्रका-
शो दृष्टान्तो विशेषहेतुना प्रकाशत्वादिना संगृहीतः ? तत एक-
स्मिन् पक्षेऽभ्यनुष्ठायमानो न शक्यः प्रतिषेद्धुमित्यनेकान्त इत्य-
यं दोषो न भवति ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धानवस्था स्यादिति
चेत् ?—यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यन्ते तान्य-
त्पन्थैस्तान्यत्पन्थैरेत्यनवस्था, अनवस्थार्या चाऽऽद्यप्रमाणा-
धिगमो न स्यात्, अथ व्यवस्थाऽस्ति ? आद्यप्रमाणाधिग-
तिरप्रमाणा(१) प्रसज्येत ? नैष दोषः । संवित्तिविषय-
निमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारसिद्धेः—संवित्तिविषयं संवित्तिनि-
मित्तं चोपलभमानस्य । संवित्तेर्विषयम्—प्रमेयं, संवित्तिनिमि-
त्तं—प्रमाणं, प्रमाणप्रमेययोरुपलब्धौ सर्वो व्यवहारः सिद्ध्यति धर्मा-
र्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च, न त्वनवस्था-
साधनीर्यं किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, येनार्यं प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाद-
दीत । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः न चान-
वस्थेति ॥

(इति सामान्येन प्रमाणपरीक्षा ।)

एवं तावत् सामान्यतः समधिगतमेतत् सन्ति प्रमाणानि प्रमे-
यमाधनानि । अपेक्षानीं सामान्यतोऽधिगतानां विशेषपरीक्षा ।
तत्र प्रत्यक्षमादायुक्तं तत्परीक्ष्यत इति—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् । यदिदं भवता प्रत्यक्ष-
लक्षणमुद्भूते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति, तदसमग्रम्, कस्मात् ?
अन्यान्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि सन्ति, तानि नोक्तानि, यथाऽऽत्म-

मनःसंयोग इत्येवमादीनि । अर्थोन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिसेतल्लक्षणमिति ? लक्षणमप्येतन्न भवति । कस्मात् ? उत्पात्तिकारणापदेशात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिसेतत् कारणमपदिश्यते, न च कारणापदेशो वस्तुनो लक्षणम् । नहि घटादेः कार्यस्य मृत्पिण्डादिक्रमोत्पत्तिस्तल्लक्षणमिति ?

न । उभयप्राप्यदोषः—यदि कारणं ? तथापि न दोषः । अप्यलक्षणं ? तथापि न दोषः । कथं ? कारणपक्षे तावदुक्तं भवति—नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु मलक्षस्य प्रमाणस्य यदसाधारणमनुमानादिव्यवच्छेदकं तदुक्तमिति—नात्ममनःसंयोगादिषु मसङ्गः । इन्द्रियमनः संयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः ?—यद्यसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणम्—नन्वेतस्मादेवेन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽप्युपसंख्येय इति ? उक्तमत्रापि न यावदसाधारणं तत्सर्वं वक्तव्यम् (१) अपि त्वन्यतरग्रहणेनावि विशेषितमेतत् । लक्षणपक्षेऽपि न दोषः—असाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षोत्पादकत्वात् कारणं च समानासमानजातीयेभ्यो विशेषकत्वात् लक्षणं चेति । अर्थतो वाऽभिधानं आत्ममनःसंयोगस्य इन्द्रियमनः संयोगस्य च । कथमिति ? ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्—नासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरिति । मनःसंयोगानपेक्षं चेदिन्द्रियं प्रवर्तते इति युगपदनेकोपप्लब्धिः स्यात्, न च भवत्यतो मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति ॥

तदिदं (२) सूत्रमुक्तमाप्यम्—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति । आत्ममनसोः

(१) व्यक्तम्—पा० ६ पु० :

(२) नात्ममनसोरित्यादि—पा० ६ पु० ।

सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते बुद्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति ।

न । उक्तोचरत्वात्-उक्तोचरमेतदिति-नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु विशिष्टकारणवचनमिति ॥

ये च सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति-यस्मात् किलेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ज्ञानं भवति तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति, तेषां—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंमसद्गः ॥ २२ ॥

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंमसद्गः । दिग्देशकालाकाशेषु सत्स्वपि ज्ञानं भवति, सति भावात् तान्यपि कारणमिति प्राप्तम् । कतमेन पुनन्यायेन दिगाद्यकारणं ? सामर्थ्यानुपलब्धेः-नहि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादेः सामर्थ्यमुपलभ्यते, तस्मादकारणम् । सन्निधिमात्रादिति चेत् ?-अथ मन्यसे दिगादि सन्निधिमात्रेण (१) ज्ञानोत्पत्तेः कारणमिति ? तदयुक्तम्, सन्निधेरवर्जनीयत्वात् । नित्यं दिगादि व्यापकं चेति-नित्यत्वाव्यापकत्वाच्च न शक्यः सन्निधिः परिवर्तयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुर्वक्तव्यः । नहि सन्निधिमात्रं हेतुत्वे कारणम् । कथं ? रूपोपलब्धेः तेजःस्पर्शसद्भाववदिति-यथा रूपोपलब्धौ तेजसो रूपविशेषो हेतुः, न पुनस्तेजस्पर्शः सन्निधिमात्रेण, सामर्थ्यादर्शनाद् । रूपस्य पुनर्हेतुं सामर्थ्यं तद्भावामावानुविधानादुपलब्धेः-यस्माद्यत्र रूपं भवति तत्रोपलब्धिः यत्र न भवति न तत्रोपलभ्यते, तस्माद्रूपमेवोपलब्धेः कारणं न स्पर्श इति । यथा चान्द्रमसं रूपं विना तेजःस्पर्शेनौप्येन प्रकाशयति, अपवरकादिस्थितं चौप्यं विना रूपेण न प्रकाशयति, एवमात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो ज्ञानं भवन्न दिगादि-

भ्यो भवति सन्निधिमात्रत्वात् । इतरेषां च सामर्थ्यदर्शनादिति ।
यद्येवमात्मनःसंयोगस्तर्हिपसंख्येयः ? नोपसंख्येयो गम्यमा-
नत्वात् । केन गम्यमानत्वात् ?

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः । ज्ञानमात्मलिङ्गमित्युक्तम् ।
तेनाऽऽत्मनःसंयोगोऽनुक्तोऽप्यनुमेयः । कथं पुनर्ज्ञानमात्मलिङ्गं ?
तद्गुणत्वात् । गुणभावासादिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे गुणभाव
एव ज्ञानस्यासिद्धः कुत आत्मगुणत्वं सेत्स्यतीति ? न आत्मसमवा-
यात् सुखादिवादेति । नाहि द्रव्यं कर्म वाऽऽत्मनि समवैति, तस्मात्त-
द्रव्यं न कर्म, आत्मनि तु समवायो ज्ञानस्य सुखादिवत्, तस्मादा-
त्मगुणो, न पृथिव्यादिगुणः स्वसंवेद्यत्वात्(१)—यत्प्रत्यक्षं स्वसंवे-
द्यं न तत् पृथिव्यादिगुणः यथा सुखादि, यच्च प्रत्यक्षं स्वपदसंवे-
द्यं तत् पृथिव्यादिगुणः यथा रूपादि, न चैवं ज्ञानं तस्मादात्म-
गुण इति । उक्तं चात्र । किमुक्तं ? न यावत् प्रत्यक्षस्य कारणं
तावत् सर्वं वक्तव्यमिति(२) ।

अथेन्द्रियमनःसन्निकर्षः(३) कस्मादाभिधीयते ?

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः(४)र्मनसो
लिङ्गमित्युक्तम्, तेन मनसोऽप्यवरोध इति । न, युगपदनुत्पत्तिमू-
त्रस्यान्यार्थत्वात्—यादिदमुच्यते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मिहनेन ज्ञानकारणं मन इति ? तद्युक्तम्, अन्यार्थत्वात्—अ-

(१) स्वसंवेद्यार्थत्वात् इति २ पु० पा० ।

(२) कारणं सर्वं तद्वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(३) मनःसंयोगः—पा० ६ पु० ।

(४) मानानुत्पत्तिः—पा० ६ पु० ।

न्यार्थं सूत्रं न पुनस्तेन ज्ञानकारणत्वं मनसोऽभिधीयते-गम्यते ।
नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् । अन्यार्थस्यापि तदर्थप्रकाशकत्वमुपपत्तिसा-
मर्थ्यात् । यद्यपि तस्मिन् सूत्रे मनसो ज्ञानकारणत्वं न साक्षादु-
क्तम्—तथाप्युपपत्तिसामर्थ्यात् ज्ञानकारणं मन इति गम्यते ।
नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् न चक्षुरादे स्वतन्त्रमिति ।

अथ कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधीयते कथं च नात्मम-
नः सन्निकर्षोऽभिधीयते इन्द्रियमनःसन्निकर्षो वेति ?—

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्व-
शब्देन वचनम् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन
वचनम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैव निमित्तमात्मनःसन्नि-
कर्षः(१) प्रत्यक्षस्य चान्यस्य चेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण समा-
नत्वादिन्द्रियमनःसंयोगो वक्तव्यः ।—यदि साधारणत्वादात्ममनः-
सन्निकर्षो(२) नाभिधीयते, इन्द्रियमनःसंयोगोऽसाधारणत्वा-
दिन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्वक्तव्य इति । नेदं कारणावधारणार्थमि-
त्युक्तम्—न यावदसाधारणं सर्वं तद्वक्तव्यं, अपि तु न साधारणं
वक्तव्यमित्ययं सूत्रार्थः ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनि-
मित्तत्वात् ॥ २६ ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूत्रम्(३) । शेषं भाष्ये ॥

(१) संयोगः—पा० ६ पु० । (२) संयोगो—पा० ६ पु० ।

(३) वार्त्तिककारेण प्रत्यक्षनिमित्तत्वादित्यादिसूत्रं सुप्तव्यास-
क्तमनसामित्यादिसूत्रं चावधृतम् । वाचस्पतिमिश्रेणापि न्यायसूची-
निबन्धे सूत्रत्वेनैवावधारितम् ।

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । यस्मादिदं प्रत्यक्षज्ञानमु-
त्पद्यमानं विषयेण कारणेन वा व्यपदिश्यते । यच्चासाधारणं
तेन व्यपदेशो दृष्टः यथा शाल्यदूकुर इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः । व्याहृतत्वादित्पनेन त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे ।
“प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्तव्यासक्तमनसां
च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षानिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशे-
षाणा”मिति इयं किल त्रिसूत्री आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानका-
रणत्वं प्रतिपेक्षतीति व्याहृतमिदं भवति— “ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो
नानवरोधः तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनस” इति मनःसं-
योगानपेक्षायां युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति दृष्टव्याघातः ।
अथ माभूद्व्याघात इति ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षादुत्पद्यते ? दे-
व्यावस्थमेवैतत्—कस्मादात्ममनःसंयोगो नाभिधीयते । अत्रोक्तम् ।
किमुक्तम् ? नेदं ‘कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु विशिष्टका-
रणवचनमिति ।

यापीयं त्रिसूत्रीं प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष-
स्फेत्स्वेवमादि, इयमापि—

नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ २९ ॥

नार्थविशेषप्रावल्यात् । नानया त्रिसूत्र्या आत्ममनःस-
न्निकर्षस्य (१) कारणभावः प्रतिपिद्यते, अपि तु प्राधान्य (२)
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपपाद्यते । प्राधान्यं चोपपादयन्त्या ना-

त्वमनःसंयोगः प्रतिषिद्धो भवति । मनसि क्रियाकारणाभिधानं
सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादित्यभिधाने-
नाऽऽत्ममनःसंयोगोऽपि कारणमित्युक्तम् । नत्र मनसि क्रि-
याकारणं वाच्यामिति ? । अथ (१) सुखदुःखोपभोगस्यादृष्टनिमित्त-
त्वाददृष्टं कारणम्— यथैवात्मानि गुणान्तरामिच्छाजनितं प्रयत्नल-
क्षणं क्रियाहेतुस्तथाऽऽत्मनि संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो वर्णते,
तेन प्रेरितं मनः संयुज्यते विभज्यते वा, तेन ह्यपेक्षमाणे मनसि
ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् सर्वार्थता तस्य निवर्तते । नाहि
धर्माधर्मावन्तरेण मनसि काश्चिदन्यः क्रियाहेतुरादौ सम्भवती-
त्यतोऽदृष्टं कारणमिति ॥

(इति प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा ।)

एवं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं समाहितम् (२) अतः परमिदानीं प्र-
त्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह—

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । यदिदमिन्द्रियार्थस-
न्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानम् अयं वृक्ष इति, एतत् किल प्रत्यक्षम्, तद-
नुमानमेव, कस्मादेकदेशग्रहणाद्वृक्षोपलब्धेः—एकदेशमयं गृहीत्वा
वृक्षमुपलभते, न चैकदेशो वृक्षः, तत्र यथाऽन्यस्य दर्शनादन्यप्र-
तिपत्तिरनुमानम्, एवमेकदेशग्रहणाद्वृक्षप्रतिपत्तिरनुमानमिति ।
यथा घूमं गृहीत्वाऽग्निप्रतिपत्तिरेवमेकदेशं गृहीत्वा वृक्षप्रतिपत्तिरिति ।
न, यथासम्भवं विकल्पानुपपत्तेः—एकदेशग्रहणादर्थान्तरं
प्रतिपद्यत इति किं तदर्थान्तरं ? यदेकदेशग्रहणात् प्रतिपद्यत इति ।
अवयवसमूहपक्षे तावदवयवान्तराणि, द्रव्यान्तरात्पत्तिपक्षे तानि

चावयवीति चेन्न । यदि तावदवयवसमूहमात्रं वृक्षप्रतिकृत्योच्यते ?
 एतस्मिन् पक्षे गृह्यमाणान्वयव्यतिरेकेण यान्यगृह्यमाणान्वय-
 वान्तराणि स वृक्षः । अथ द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्ष आश्रीयते ? त-
 थाप्पर्वभागव्यवहितानि अवयवान्तराणि, अर्थान्तरं च स
 वृक्ष इति । किं पुनरत्रैकदेशग्रहणादयं प्रतिपद्यते ? किमवय-
 वान्तराणि उत द्रव्यान्तराणि ? । अवयवसमूहपक्षे तावद्वृक्षबु-
 ङ्गेरभावः परभागस्यावृक्षत्वात् अर्वागभागवत् । यथैवायमर्वा-
 गभागो न वृक्षः एवं मध्यपरभागावपि न वृक्षः, सेयमवयव-
 समूहपक्षे (ऽवृक्षे) वृक्षबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्दिष्टया, अर्वागभागः
 परभागो मध्यभाग इत्येतच्च नास्ति । कथं ? भाग इत्येतदवयव-
 स्वैतन्नाम, यः पुनरर्थान्तरमवयविनं न प्रतिपद्यते तस्यावयव-
 इति निरभिधेयं वाक्यम्, अवयवश्च परभागोऽर्वागभागः स
 चावयविप्रत्याख्यानं न युक्त इति । अथैकदेशो भाग इत्यु-
 च्यते ? कोऽयमेकदेशः ? एकदेशो ह्यवयविनं आधारः, अवयविनं
 च प्रत्याक्षेपणं एकदेशोऽपि प्रत्याख्यातः । अथाकार्यकारण-
 भूतानां परस्परप्रत्यासत्त्युपग्राहेणैकदेशावस्थानमवयवार्थः ? ।
 अहो ? शब्दार्थकौशलम्—अकार्यकारणभूताश्च परस्परप्रत्यास-
 त्त्युपग्राहेण च वर्तन्ते इति । न च परस्परोपकारं कुर्वन्त्यवयवा-
 श्चाभिधीयन्ते(?) इति चित्रम् ।

अपरे त्वर्वागभागदर्शनेन परभागानुमानं कृत्वा प्रति-
 सन्धानप्रत्ययजामवृक्षे वृक्षबुद्धिमध्यवस्थान्ति । एतस्मिन् पक्षे
 वृक्षबुङ्गेरभाव एव । कथम् ? अर्वागभागस्य परभाग-
 स्य चावृक्षत्वात् । न चावृक्षप्रतिसन्धानजा वृक्षबुद्धिरुत्पत्ति-
 र्भवति । न चैतस्मिन् पक्षेऽनुमानं भवति— अर्वागभागमयं

गृहीत्वा परभागमनुमिमीते इति नानुमानस्य विषयो ज्ञातः ।
 कथं न ज्ञातः ? यादे तावदेवमनुमिमीते वृक्षोऽयमर्वाग्भा-
 गवच्चात् ? । कतमोऽयौ वृक्षो ? यस्यार्वाग्भागवत्त्वं घर्मः,
 अतश्च्युपगतार्थान्तरावयविनोऽर्वाग्भागमात्रं प्रत्यक्षम् । न च धर्मि-
 ण्यनुपलब्धेऽनुमानं प्रवर्तते । न चायं जात्वापि धर्मिणमुपलभते
 अविद्यमानत्वेनाभ्युपगमात् । न चानुमानम्, अनुमाने एवंविधस्य
 प्रतिसन्धानस्याभावात् - न हानुमाने एवंविधं प्रतिसन्धानमस्ति ।
 नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्यार्गिन धूमावेशेपणं प्रतिपद्य प्रतिस-
 न्धत्ते अप्यं धूमोऽयं चाग्निरिति । न च प्रतिसन्धायाऽनुमिमीते
 अग्निनात्र भवितव्यमिति । किं कारणं ? वैयर्थ्यात्-व्यर्थमनु-
 मानमेतस्यामवस्थायामग्नेर्विशेषणभूतस्य प्रतीतत्वात् । तस्मान्नानु-
 माने प्रतिसन्धानमस्ति । प्रतिसन्धायापि च न समुदाये प्रति-
 सन्धानम्, न च वृक्षे । न ह्ययमेकदेशदर्शनात् समुदायं प्रतिपद्यते
 न वृक्षं, किन्तु दोषं समुदायिनमेव । किं कारणम् ? समुदाय-
 व्यतिरेकेण समुदायस्यानभ्युपगमात्(१) न हि भवन्तः समुदा-
 यिव्यतिरिक्तं समुदायं प्रतिपद्यन्ते इति । न चासन् समुदायो-
 ऽनुमातुं शक्यः ।

किं चार्वाग्भागमयं गृहीत्वा किमन्यदनुमिमीते अयमर्वा-
 ग्भागः परभागवान् इति ? । न युक्तमनुपातुम्-अर्वाग्भागस्य
 परभागवत्तामम्भवात् । न ह्यर्वाग्भागः परभागवान् भागस्य
 भागवत्त्वाम्भवात्, न हि भागस्यापरभागो विद्यत इति । अयं
 भागं भागवन्तं प्रतिपद्यते ? न स भागो भागवान्, भाग्येवासौ,
 भागिविषयं चानुमानापित्ययुक्तमुभयस्य प्रत्यक्षत्वात्-उभयं ह्यत्र
 प्रत्यक्षम्-अर्वाग्भागो भागी च । अत्रार्वाग्भागवत्त्वेन भागिनः

परभागानुमानमस्मत्पक्षे युक्तं, भवत्पक्षे तु भागमात्रदर्शनात् ।
युक्तमिति । यच्च तदर्वाग्भागदर्शनं ? न तस्य लिङ्गलिङ्गिसम्ब-
न्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्ति, सम्बद्धयोश्चार्वाग्भागपरभागयोरदृष्टत्वात् । न
ह्ययं द्रष्टा अर्वाग्भागपरभागयोः सम्बन्धं पश्यति । नार्वाग्भा-
गपरभागौ सम्बद्धौ । न चानुभवमन्तरेण स्मृतिः । न च स्मृतिम-
न्तरेण लिङ्गदर्शनं केवलमनुमानम् (स) । कथं पुनरयमर्वाग्भागपर-
भागौ सम्बद्धौ न पश्यति ?—नित्यमर्वाग्भागेन परभागस्य (च) व्य-
वधानात् (१) नित्यमर्वाग्भागमेव केवलमुपलभते, परभागं तु न
कथञ्चन, अर्वाग्भागव्यवहितत्वात् ? । सत्यम् । नोभयोरुपलब्धिर-
स्ति, उभौ च सम्बद्धौ ?, सत्यं सम्बद्धौ, अनुमानं त्वशक्यम्
उभयोरदर्शनात् । अर्वाग्भागपरभागयोश्च धर्मधर्मिभावानुपपत्ते-
र्नानुमानम्—यत्र स्वस्वनुमानं भवति तत्र धर्मिणो धर्मम-
सिद्धौ धर्मान्तरविषयमनुमानम्, न पुनरर्वाग्भागस्य परभागो
धर्मः, परभागस्य चार्वाग्भागः, ततश्च नानुमानम् । य-
थेदमुच्यते प्रतिसन्धानप्रत्ययजा वृत्तबुद्धिरिति ? तदयुक्तम्—वृत्त-
स्यासिद्धत्वेन (२) भ्युपगमात् न प्रतिसन्धानम्—प्रतिसन्धानं हि
नाम पूर्वप्रत्ययानुरञ्जितः प्रत्ययः पिण्डान्तरे भवति । यथा
रूपं च मपोपलब्धं रसश्चेति । भवत्पक्षे पुनरर्वाग्भागे गृहीत्वा पर-
भागमनुमायार्वाग्भागपरभागाविवेकत्वात् प्रतिसन्धानप्रत्ययो यु-
क्तः, वृत्तबुद्धिस्तु कुतः ? न तावद्वर्वाग्भागो वृत्तो न परभाग
इति । अर्वाग्भागपरभागयोश्चावृत्तभूतयोर्वा वृत्तबुद्धिः सा अत-
स्मिँस्तदिति प्रत्ययो नानुमानाद्भवितुमर्हतीति । प्रमाणस्य यथामु-
तार्थपरिच्छेदकत्वात् । यश्चायमस्मिँस्तदिति प्रत्ययः स

(१) व्यवहितत्वात्—पा० ६ पु० ।

(२) वृत्तस्यासत्त्वेन—पा० ६ पु० ।

प्रधानानुकारेण भवतीति वृक्षबुद्धिः प्रधानं वक्तव्यम्, न ह्यमृही-
तसामान्यस्यानध्यारोपित(१)तद्विपरीतधर्मस्य वा अतस्मिंस्त-
दिति प्रत्ययो भवति, प्रधानं च नास्ति वृक्षस्यानभ्युपगमात् ।
तस्यान्नानुमानप्रतिसन्धानाद् वृक्षबुद्धिः ।

एतेनार्वाग्भागपरभागप्रत्यया अपि प्रत्युक्ताः । अन-
भ्युपगतान्तरावयविन(२)श्चार्वाग्भागः परभाग इत्येतदपि
नास्ति । कस्मात् ? महतो द्रव्यस्योपलब्धिलक्षणमात्रस्य
परभागव्यवधायकस्यैतन्नाम अर्वाग्भाग इति । तथाभूतस्य
च व्यवहितस्य परभाग इति । न च भवता किञ्चि-
द्द्रव्यमवयविभूतं प्रतिपद्यते यदर्वाग्भागपरभागशब्दवाच्यं
स्यादिति । परमाणुषु तथासन्निविष्टेर्वाग्भागपरभागवृक्षादि-
प्रत्यया इति चेत् ?—अथ मन्यसे नास्माभिरवयविद्रव्याणि कानि
चित्प्रतिपद्यन्ते, किन्तु तेष्वेव परमाणुषु परस्परप्रत्यासत्त्युपसं-
ग्रेहेण संस्थानविशेषावस्थितेषु एते शब्दाः प्रवर्तन्ते अर्वाग्भागः
परभाग इति वृक्ष इति च इति । न, तथाशब्दस्यार्थानभिधानात्
तथासन्निविष्टेषु तथाभिधानं(३) प्रवर्तते पूर्वमसिद्धौ सत्याम् ।
न च परमाणुषु पूर्वापरादिशब्दप्रवृत्तेर्वाजमस्ति तथाप्राप्तिर्दे-
गवि गवयस्तथा रूप इति । एवं तावदवयवसमूहपक्षे वृक्षबुद्धेरभा-
व इत्युक्तम् । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तु नावयव्यनुमेयः प्रत्यक्षत्वा-
दर्वाग्भागवदिति । यथैवायमर्वाग्भागमिन्द्रियसम्बद्धं प्रत्यक्षत उप-
लभते तथा वृक्षमपीति नानुमेयो वृक्षः । अयेन्द्रियसम्बद्धमपि
वृक्षमनुमेयमेव प्रतिपद्यते ! वृक्षवदर्वाग्भागोऽप्यनुमेयः स्यात्, तथा

(१) आरोपितात्—पा० १ पु० ।

(२) अनभ्युपगतार्थान्तरावयविन—पा० ६ पु० ।

(३) तदाभिधानमिति २ पु० पा० ।

च व्याहनं भवति अर्वागुभागमयं गृहीत्वा दृक्षं प्रतिपद्यत इति । सर्वमेवानुमानमिषेतस्मिन् पक्षे ऽनुमानाभावः प्रत्यक्षतो ऽनवगतत्वाद्धर्मिणः, न धर्मिणि प्रत्यक्षतोऽनाधिगते ऽनुमानं प्रवर्तते । यदप्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वनुमानमुक्तम् ? तन्नास्ति न ह्यतीन्द्रियार्थोऽनुमानस्तु शक्यः । कथमिति ? धर्मिणोऽनाधिगतत्वादित्युक्तम् । कः पुनः सामान्यतो दृष्टस्य प्रत्यक्षपूर्वकानुमानाद्विशेषः ?—यदि सर्वं प्रत्यक्षपूर्वकमेवानुमानमिति ? अयं विशेषः प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिकमसिद्धौ प्रवर्तते साध्यसाधनधर्म्युपलब्धौ—यत्रायं साध्यं साधनं च धर्मिणं च पूर्वं गृहीत्वा पुनर्धर्मधर्मदर्शनेन धर्मान्तरमनुमिमीते तत् प्रत्यक्षपूर्वकम्, यत् पुनः साधनधर्मं धर्मिणं चोपलभ्यात्यन्तपरोक्ष धर्मान्तरमनुमिमीते तत् सामान्यतो दृष्टमिति । भवत्पक्षे तु न सामान्यतो दृष्टादनुमानादृष्टशुद्धिर्न प्रत्यक्षपूर्वकाद्धर्मिणोऽनव्युपगमात् प्रत्यक्षमार्गपेक्षाच्चेति ।

विरुद्धश्चायं हेतुरेकदेशग्रहणाद् दृक्षोपलब्धेरिति । कथमिति ?

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् । प्रत्यक्षमनुमानत्वेनं भुवता प्रत्यक्षमपन्हूयते प्रत्यक्षापन्द्वाच्च यदेकदेशग्रहणं प्रत्यक्षं तज्ज्ञातं भवति । कथमिति ? । यत्तदेकदेशग्रहणं भवता आश्रीयते प्रत्यक्षं तत्, तावतापि च प्रत्यक्षस्य लक्षणं सिद्ध्यति । न चैवं प्रतिज्ञायते सर्वं प्रत्यक्षस्य विषयः । किन्तु यावादेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभ्यते(?) तावत्प्रत्यक्षस्य विषय इति ।

अन्यथापि—न प्रत्यक्षमनुमानमप्रकारवत्त्वात्, प्रकारवदनुमानम्, अप्रकारवत् प्रत्यक्षम्, उक्तमनुमानमूत्रं वर्णयद्भिरिति । त्रिकालविषयत्वाच्चानुमानं न प्रत्यक्षम्, त्रिकालविषयमनुमानम्, न

स्वेवं प्रत्यक्षमिति । लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यनुग्रहापेक्षत्वाच्च नानुमानं प्रत्यक्षम्, लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्ति, न चैवं प्रत्यक्षस्य, तस्माच्च प्रत्यक्षमनुमानम् । इतश्च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वमसङ्गः तत्पूर्वकत्वात्-प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानम्, न तु प्रत्यक्षम्, अयं चानयोर्विशेष इति । इन्द्रियसम्बन्धाच्च—नेन्द्रियस्यानुमेयेनार्थेन सम्बन्धादुत्पद्यते ज्ञानं, यत्तदनुमानमिति युज्यते । सोऽयं प्रमाणदृष्टः प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्वमासङ्गता भेदः प्रत्याख्यायत इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयवविसङ्गात्वात् ॥ ३२ ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयवविसङ्गात्वात्(१) । यदिदं भवताऽभिधीयते एकदेशग्रहणादयं घृष्टः प्रतिपद्यत इति ? तदनुपपन्नम्, यस्मादेकदेशोपलब्धिश्च तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च । न हीन्द्रियेण सन्निकृष्टमाण एकदेशे तत्सहचरितोऽवयवी न सन्निकृष्टस्तेन यथैकदेशः सन्निकर्षादुपलभ्यते एवमवयव्यपि सन्निकर्षादुपलभ्यत इति । कस्मात् ? अवयवविसङ्गात्वात्—अस्ति ह्ययमेकदेशोपातेरिक्तोऽवयवी, तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिलक्षणमाप्त्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्ना । किं कारणम् ? महदनेकद्रव्यरूपाद्युपलब्धि(२)कारणानि, तान्येकदेशवदेकदेशव्यपि विद्यन्ते, तस्मादेकदेश उपलभ्यते नैकदेशीत्युक्तम् ।

नावयविन उपलब्धिर्युक्ता, कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः—अयं खल्ववयवेषु वर्तमान एकस्मिन् कात्स्न्येन वा वर्तते एकदेशेन वा ? यद्येकस्मिन् कात्स्न्येन वर्तते ? शेषावयववैयर्थ्यम्—नाहं शेषैरवयवैः किञ्चनावयविनः क्रियते । एकद्रव्यश्चासावयवीगवन्नोपलभ्ये-

(१) अवयवविसम्भवात्—इति पाठः कश्चित् ।

(२) रूपाण्युपलब्धि—पा० ६ पु० ।

त । किं कारणम् ? महदनेकद्रव्यवत्त्वस्योपलब्धिकारणत्वात् । न चास्य विनाशः(१) प्राप्नोति कारणद्रव्यविभागासम्भवात्—न होकस्य विभागः सम्भवति । न चैकेनारभ्यमाणस्य महत्त्वं युक्तं कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयासम्भवात् । तस्मान्नैकस्मिन् कात्स्न्येन वर्तत इति । नाप्येकदेशेन, न ह्यस्य कारणव्यतिरेकेण अन्ये एकदेशाः सम्भवन्ति, सोऽप्येकदेशोपलब्ध्यावयवव्युपलभ्यमानो न कृत्स्ने उपलभ्यते, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवेति । अथोपलभ्यमानोऽवयवी कथमुपलभ्येत ? यदि शुद्धमाणेष्ववयवेषु ? कृत्स्नः परिसमाप्तः स्यात् । न चायं शुद्धमाणेषु परिसमाप्तः शेषावयववैयर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । अशेषावयवोपलब्धिरपि नास्ति मध्यभागपरभागयोरर्वाग्भागेन व्यवधानात् तेनावयविनो न ग्रहणविकल्पः सम्भवति नापि वृत्तिविकल्पः ।

एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दासम्भवाद(२)प्रश्नः—किमवयवव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नेनैव वर्तत इति न युक्तः प्रश्नः—नावयवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खल्वनेकस्याशेषस्याभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्याचिदभिधानम् । ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्ननुपपन्नौ । कथं तद्वयवेष्ववयवी वर्तत इति ? । आश्रयाश्रयिभावेन—आश्रितोऽवयवी आश्रया अवयवा इति । का पुनरियं वाचो युक्तिः नैकदेशेन वर्तते इति च न कृत्स्नो वर्तते अथ च वर्तत इति ? । यद्यपामृतं तद्यथा निर्दिश्यते इत्येव वाचो युक्तिः । कृत्स्नैकदेशशब्दो नावयविनि स्तः तस्यैकत्वादित्युक्तम्(३) । तस्मादाश्रयाश्रतधामिनिर्देशमात्रमव-

(१) किं चास्याविनाशः—पा० १ पु० ।

(२) विवक्षासम्भवात्—पा० ६ पु० ।

(३) ह्यनस्यैकत्वादिति—पा० १ पु० ।

पण्यवयवेषु वर्तत इति । का पुनरियं वृत्तिः ? एकस्यानेकत्रा-
श्रयाश्रितभावलक्षणा मातृः ।

आपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयो-
क्तव्यः कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्—एकमनेकत्र वर्तत
इति श्रुत्याः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयो-
क्तव्यः । कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्, यदि एकमनेकत्र वर्त-
मानं मत्पत्रयवं सर्वात्मना वर्तते ? नैकमनेकत्र वर्तते, अनेकमनेकत्र
वर्तत इत्यापन्नम् । एवं चानुयोगेऽधिकरणव्याघातः । अपैकमने-
कत्र वर्तमानं मत्पत्रयवमेकदेशेन वर्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्तत
इति मातृम्, अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । ये च तत्र एकदेशाः
मत्पत्रयवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति मातृम् । एतस्मिन् (१) पक्षे
नैकमनेकत्र वर्तते । किं तर्हि ? अनेकमनेकत्वेति । अथ मत्पत्रयं परिस-
माप्तया वर्तत इति अपमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति ? तथाप्यनुयो-
गाधिकरणं निवर्तत इति—य एव स्वत्वपमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तते स
एवार्थः मत्पत्रयं परिसमाप्तया वर्तत इति सर्वथाऽनुयोगाधिकरणं नि-
वर्तते इति । अनुयोगस्याधिकरणबाधकत्वात् । अयं खलु अनुयोगा-
क्रियमाणोऽधिकरणं बाधने । अतो धर्मविकल्पभावेन न वर्तते ।
नायं विकल्पः क्वचिदाश्रयवान् इत्यतो नानुयोक्तव्य इति । एवं
सर्वेष्वनेकद्रव्यवृत्तिषु (२) संख्यापृथक्त्वसंयोगाविभागसामान्या-
दिष्वनुयोगाधिकरणव्यावृत्तिदोषो वक्तव्यः । ग्रहणाग्रहणभे-
दाद्भेदोऽवयववदिति चेत् ?—यथा गृह्यमाणानामगृह्यमाणानां
चावयवानां भेदः तथाऽवयविनोऽपि गृह्यमाणानामगृह्यमाणानामवयवाश्रि-
तस्य भेदः प्राप्तः ततश्च नैकोऽवयवी १, न भेद एकस्मिन्नपि द-

(१) एकस्मिन्—पा० १ पु० ।

(२) मनेकत्रवृत्तिषु—पा० ६ पु० ।

क्षेपनात्-एकस्मिन्नापि गृह्यमाणे ग्रहणमग्रहणं च दृष्टुं देवदत्ता-
 दिवादिति । यथा देवदत्तादिः केनचित्सह गृह्यते केनचिच्च सह
 न गृह्यते न तावता तस्य भेदः तथाऽवयविनोऽपीत्यदोषः । गृही-
 तस्याच्च-यदिदं भवताऽभिधीयते एकदेशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेक-
 देशाग्रहणाच्चाग्रहणमित्ययमनास्पदो विकल्पः अवयविनो गृ-
 हीतत्वात् । एकदेशसहचरितोऽवयवी गृहीतः । किमस्यागृहीतं
 येनास्य ग्रहणाग्रहणविकल्प आस्पदवान् भवेत् । मध्यभाग-
 परभागौ न गृहीताविति चेत् ? न, तयोरवयविनोऽन्यत्वात्-अ-
 न्योऽवयवी अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्य-
 त्वादवयविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं का-
 रणम् ? ग्रहणहेतुभावात् । यथार्थाभागेन सहोपलभ्यते इति
 प्रमाप्तिरुपलब्धिनिमित्तमस्ति(१) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह ।
 तस्मादर्थाभागेन सहोपलभ्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति ।
 अवयवसमूहपक्षे तु सर्वथा वृक्षबुद्धेरभावः(२) कथं ? मूलस्क-
 न्धशाखापलाशानां समूहो वा वृक्षः स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायि-
 नाम् ? उभयथा च वृक्षबुद्धेरभावः । अवयवैरवयवान्तरव्यवधा-
 नादशेषग्रहणं नास्ति । प्राप्तिग्रहणं चायुक्तम् । प्राप्तिमता-
 मग्रहणात् । न हि प्राप्तिमलगृह्यमाणे प्राप्तिग्रहणमस्ति भवति
 हीदमनेन संयुक्तमिति । सैषमेकदेशग्रहणमहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्र-
 व्यान्तरोत्पत्तिपक्षे कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

(इति प्रत्यक्षस्यानुमानत्वपरीक्षा ।)

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ २२ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत

(१) हेतुस्ति-पा० ६ पु० ।

(२) सर्ववृक्षबुद्धेरभावः-पा० ६ पु० ।

इति साध्यमेतत् । किं पुनरत्र साध्यम् ! किमव्यतिरेकोऽथावयवी-
ति । यद्यवयवी ? न लिङ्गमस्ति, धर्मिणि विप्रतिपत्तेः, नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हति । न च धर्मिणि
विप्रतिपत्तेर्वीजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण
विप्रतिपत्तेर्वीजमस्ति । किं कारणम् ? । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता
प्रतिपत्तिः । तस्याश्च कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेष-
स्य (१) तद्विपरीतधर्माध्यारोपो, न चानभ्युपगमावयविनोऽवयवि-
नि सादृश्यं किञ्चिदस्ति । नापि तद्विपरीतधर्माध्यारोपः । तस्मान्न
विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः ? तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं
प्रमाणं वक्तव्यम् ? । न ह्यमामाणिकी काचित् प्रतिपत्तिरास्ति ? ।
इदं प्रमाणमर्थान्तरानवयवत्वम् ?—अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न
भवाति, यथा न गौरश्वस्यावयवः, अवयवाश्च तन्तवोऽवयवी
च पटः, तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? ।

इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं हेतुहीनम् । न ह्यत्र हे-
तुरस्तीति । ननु चोपनयेन व्यज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति
नार्थान्तरं पटोत्तन्त्रः तदवयवत्वादिति ? , न, व्याघाता-
त् । अनर्थान्तरभावे नावयवत्वं (२) सिद्ध्यति तन्तूनामिति ।
किं कारणम् ? । अवयव्यपेक्षत्वात्—अवयव्यपेक्षोऽवयवः । न घा-
वयविप्रत्याख्यपानेऽवयवत्वे किञ्चिद्वीजमस्ति । अर्थान्तरे च द-
र्शनात् विरुद्धः (स्यात्) दृष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव
इति । यथा तन्त्रोऽयवा घटादर्थान्तरमिति । पट्टीविशेषणा-
दप्रसङ्ग इति चेत् ?—पटस्यावयवा इत्युक्ते घटादिषु कः प्रसङ्गः ? ।
तन्त्रोक्तम् । किं ? व्याघातादिति । न ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति,

(१) अनधिगतविशेषस्य—पा० ६ पु० ।

(२) अर्थान्तरभावेनावयवत्वं—पा० ६ पु० ।

न च पट्टी । न च तन्तुस्तन्तोस्त्वयवः । नापि पट्टयर्थः । तन्तोस्त-
न्तुरवयव इति ज्ञेयत्वावयवत्वं तन्तूनां तस्य नान्वयो न व्यति-
रेक इति असाधारणत्वादहेतुः । अनर्थान्तरं (१) पटात् तन्त-
व इति च तन्तून् पक्षीकृत्य तदवयवत्वादेति श्रुत्वाणस्तन्तूनां
तन्त्ववयवत्वं ब्रवीति । एतच्च विरुद्धम् । न तन्तवस्तन्तूनामवयवा
इति । अथ पटः पक्षीक्रियते ? तथापि व्यधिकरणो हेतुः अवयव-
त्वस्य तन्तुधर्मत्वात्—तन्तुधर्मोऽवयवत्वम्, न पटधर्म इति । अव-
यवशब्दस्य च कारणविशेषशचकत्वात् असंख्यवयविनि व्या-
घातः । यद्यवयवेनमर्थान्तरं न प्रतिपाद्यते कस्य तन्तवः कारणम् ?
नहि कारणमात्मानं निर्वर्तयतीति ।

नैव हि नः किञ्चिन्निर्गम्यमस्ति ? त एव तन्तवः
संस्थानविशेषावस्थिताः पटाख्यां लभन्त इति अपटाख्यास्तन्तवः
पटशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तं भवति ? । एतच्च विरुद्धं मुख्याम-
न्मत्वात् । नहि तन्तूनामपटानां पटेन किञ्चित्सामान्यमस्ति । न
चासति सामान्ये मिथ्याप्रत्ययस्य बीजमस्तीत्युक्तम् । यच्चेदमुच्य-
ते संस्थानविशेषावस्थानमिति ? किं तदर्थान्तरभूतमाहो नेति ? ।
यद्यर्थान्तरभूतं ? किं तदिति वक्तव्यम् ? अथ नोच्यते ? शून्यं तर्हि इदं
वाक्यम् “संस्थानविशेषावस्थान”मिति । अस्माकं तु संस्थानविशेषः
संयोगः स चार्थान्तरम् ।

नानभ्युपगमात्—न मयार्थान्तरं संयोगः प्रतिपाद्यते अ-
न्यासंयोगादिति ?—अन्यदन्वयस्य संयोगो न भवति—यथा गौ-
रवस्य न संयोगः, अङ्गुल्योऽस्तु संयोगस्तस्माच्चार्यन्तरमिति ? ।
नोक्तोचरत्वात्—उक्तोचरमेतत् । किमिति ? अर्थान्तरानर्थान्तरयो-
र्व्यावृत्तेः संयोगोऽसाधारणः प्रतिज्ञैकदेशश्च नार्थान्तरं संयो-

गः संयोगत्वादिति । विशेषणभावाच्चाथान्तरं संयोगः—सं-
युक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो
विशिष्य संयुक्ते आहरति । न विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् ?—य-
दिदं भवताभिधीयते संयुक्ते द्रव्ये आहरेति विशेषणभावादर्थान्तरं
संयोग इति, तदन्यथा सम्भवति ? । कथम् ? मत्स्यासत्तौ प्रतीधा-
तावसानायां संयोगव्यवहारः—तावद्द्रव्याणि मत्स्यासीदन्ति यावत्
प्रतिहतानि भवन्ति, तस्मिन् प्रतिघाते संयोगव्यवहारो नार्थान्तर
इति ? । अनभ्युपगतार्थान्तरसंयोगेन मत्स्यासत्तिप्रतीघातौ वक्तव्यौ ?
तत्र संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं मत्स्यासत्तिर्मुर्तस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगः
प्रतीघातः । यः पुनः संयोगं न प्रतिपद्यते तेन मत्स्यासत्ते, प्रतिघा-
तस्य चार्थो वक्तव्य इति ? यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात्
क्षेत्रोदकबीजामीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थितानि सर्वत्राङ्कुरपाका-
दिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद्यस्तैरपेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्य-
स्तस्मिन् संयोग इति संज्ञेति । क्षेत्रोदकबीजामीन्धनानि अङ्कुरपा-
कादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा तत्कार्यानिारम्भादण्डादि-
वत्—यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं सर्व-
दा न घटपटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यापे, तस्मात् तदपि
सापेक्षमिति ।

यत्रैव परेणोच्यते—

“कार्योत्पत्तिर्विना तेन शब्दायस्कान्तकर्मव”दिति ।

अस्यार्थः—यथा किल शब्दः शब्दान्तरमारभमाणो विना
संयोगमारभते, यथाऽयस्कान्तोऽयः समाकर्षति विना संयोगेन,
यथा कर्म संयोगाविभागौ करोति विना संयोगेन, तथान्यापि
कार्योत्पत्तिर्विना संयोगेन भविष्यतीति ? ।

न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न द्रव्योऽस्ति संयोगः कार्योत्पत्तेः, अपि

तु क्षेत्रोदकवीजाग्नीन्वनानि सापेक्षानीति । यदि च निरपेक्षं किञ्चित्कारणं सर्वदाऽऽरम्भकं स्यात् भवेदनैकान्तिको हेतुः(१), तत्तु न केनचिच्छब्दं प्रतिपादायितुम्, शब्दः शब्दान्तरमारभमाणः स्वकारणपरिच्छिन्नाकाशदेशप्रत्यासत्त्यपेक्ष आरभते शब्दस्याव्यापकत्वात् । अयस्कान्तोऽप्ययः समाकर्षति स्वाश्रयप्रत्यासत्त्यपेक्ष एव । यदि च निरपेक्ष आकर्षेत न क्वचिदपांसववतिष्ठेत् तस्मान्न निरपेक्ष इति । कर्माणि स्वाश्रयप्रत्यासत्त्याभिमुख्यापेक्षं संयोगं करोति, न निरपेक्षं कर्म, न प्रतिलोममिति । यद्यनपेक्षं संयोगं कुर्यात् पाण्ड्यमथुरासम्बन्धिनि देवदत्ते उत्पन्नं कर्म तक्षाशिलासम्बन्धिनि यज्ञदत्ते संयोगं कुर्यात् । न त्विदमस्ति । न चेदं प्रतिज्ञायते सर्वस्य कारणं संयोगः, अपि तु सापेक्षमारभत इति । सूत्रव्याघात इति चेत् ?— अथ मनुषे यदि सापेक्षं कर्म संयोगं करोति ननु पारमर्प सूत्रं व्याह्रियेत ?—

“एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति”(२) ?

न व्याघातः, सूत्रार्थापरिज्ञानात्—न भवता सूत्रार्थो व्यज्ञापि—नापं सूत्रार्थो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागकारणमित्याश्रयाद्यापि नापेक्षने इति । अपि तु चरमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति सूत्रार्थः । यथा द्रव्यमुत्पन्नं चरमभाविनं संयोगमपेक्षमाणं पश्चादारभते, यथा वा संयोगो गुणकर्मस्वारव्यव्येषु पश्चाद्भाविनसंस्कारप्रयत्नादृष्टाखण्ड(३) निमित्तमपेक्षने । यथा वा कारणेषु वर्तमाना रूपादयः कार्यरूपादिपञ्चारव्यव्येषु द्रव्योत्पत्तिमपेक्षने उत्पाद्यस्याधारमानात्—यदुत्पाद्यं द्रव्यं तत्तेषामाधार इति । न तु कर्म पश्चाद्भाविनिमित्तमपे-

(१) अनेकान्तिकत्वं हेतोः—पा० ६ पु० ।

(२) काणादसुधमिदम् १ अ० १ व्या० १७ सू० ।

(३) पश्चाद्भाविनसंस्कारं प्रयत्नादृष्टं चेति व्याख्येयम् ।

क्षत इति अनपेक्षत्वं कर्मण, शास्त्र उक्तम् न पुनः कर्माश्रयाद्यपि
नापेक्षत इति । संयोगे सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—यदि पश्चाद्भा-
विनिमित्तान्तरानपेक्षत्वं कर्मणो निरपेक्षत्वार्थः अपि तर्हि संयोगे
कर्तव्ये कर्म सापेक्षं प्राप्नोति विभागापेक्षितत्वात्—न हि विभाग-
मन्तरेण कर्म संयोगं करोति । तस्माद्विभागापेक्षितत्वं कर्मणः प्र-
सक्तम्, ततश्च तदवस्थः सूत्रव्याघातदोषः ? न सन्देहात्—किं
विभागापेक्षेण कर्मणा संयोगो जन्यते ? उत प्रतिबन्धकं विभागेन
निवर्त्यते ? इति सन्दिह्यते । वयं तु ब्रूमः विभाग उत्पन्नः पूर्वसं-
योगानिवृत्तिं करोति, निवृत्ते संयोगे कर्म प्रतिबन्धकापगमात्
संयोगं करोति । यथा गुरुत्वं निरपेक्षं कर्मकारणमित्युद्दिष्टं
शास्त्रे । अथ च घृतफलविभागान्निवृत्ते घृतफलसंयोगे गुरुत्वं
लब्धवृत्ति, (तच्च) पतनकर्म करोति, तथा कर्मापीत्यदोषः । यथा
वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्यसंयोगविनाशोत्तरकालं द्रव्या-
न्तरारम्भे निरपेक्षः कारणमिति न विभागापेक्षो द्रव्यमारभते
तथा कर्म संयोगमारभमाणं न विभागमपेक्षत इति, अतोऽपि
न सूत्रव्याघातः ।

यदप्युक्तं कर्म विना संयोगेन संयोगं करोति ? तद-
पि न, व्याघातात्—न संयोगोऽस्ति कर्म च संयोगं करो-
तीति व्याहतम् । न ह्यसति संयोगे वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्य-
घतिष्ठत इति । अथवा तेन व्याघातो गतिविभागसंयोगाश्च
प्रतिषिध्यन्ते, अथ च कर्म संयोगं करोतीति व्याहतम् । अथ
मनुष्ये परमतव्यपेक्षयोक्तम्, संयोगविभागकर्मणां प्रतिषेधो
नास्माभिः संयोगविभागकर्माण्यभ्युपगम्यन्ते इति ? एवम-
प्यनिवृत्तो व्याघातः—यानि तानि परमताभ्युपगतानि संयोग-
विभागकर्माणि तानि भवता कथं प्रतिषद्यन्ते ? । यदि प्रमाणतः ?

कथं पराभ्युपगतानि । अथ प्रमाणमन्तरेण ? कथं प्रतिपद्यसे
न हि प्रमाणमन्तरेण का चित् प्रतिपत्तिरुक्तेति । अथ नैव
प्रतिपद्यसे ? व्याहतं तर्ह्येतद्भवति परपक्षप्रतिद्धानि संयोगवि-
भागकर्माणीति । अथ मनुषे ? यानि भवताऽभ्युपगम्यन्ते संयो-
गविभागकर्माणि तानि, न सन्ति, न पुनः संयोगविभागकर्म-
प्रतिषेधः । कथं ? देशान्तरे विरलद्रव्योत्पादे गतिव्यवहारः—यः
सन्तानो विरलो देशान्तरेषुत्पद्यते तत्र गतिव्यवहारः निरन्त-
रोत्पादे संयोगव्यवहारः ये वस्तुनी निरन्तरमुत्पद्येते तयोर्पो
निरन्तरोत्पादः स संयोगः संयोगविपर्ययाद्विभागः ! । अत्र
तावदुक्तं वृत्तस्थितिं भावयद्भिर्न प्रमाणाभावादिति । न हि
क्षणिकत्वे प्रमाणमस्तीति ।

सान्तरनिरन्तरबुद्ध्योश्च निमित्तं वक्तव्यम् ? । यदि
संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यसे सान्तरमितिवुद्धे-
निरन्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । न हि निमित्तभेदमन्तरे-
ण बुद्धीनां भेदो दृष्टो रूपादिवदिति—या ज्ञेयमचलति चलती-
ति बुद्धिर्या असंयुक्ते संयुक्तमिति आविभक्ते विभक्तमिति च,
सा च(१) प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वा एता मिथ्याबु-
द्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् ? न हि निष्प्रधानं
भाक्तं दृष्टम्—स्थाणुपुरुषवदिति—यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्था-
णुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थाणौ पुरुषबुद्धिरिति । यदि
चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् कुण्डलीत्यस्या बुद्धेः किञ्चि-
न्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपिध्यमानं वा निमित्तान्तरमुपा-
देयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च
भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा क-

याश्चिद्व्यवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवि-
तव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिपिध्यमानं वा निमित्तान्तर-
मभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिपिध्यमानं ? यदन्यत्र भवति तदन्यत्र
प्रतिपिध्यत इति प्रतिपिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मान्न
कथञ्चन संयोगः प्रतिपेद्गुं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च-इय-
मिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नर्ते सम्बन्धात् प्रवर्तते—यथेह कुण्डे वद-
राणीति—नेयं वदरपात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति, यदस्या
निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यदि संयोगादनियमो न
प्राप्नोति ?—यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति अमति संयोग इहबुद्धिर्न
स्यात्—यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने किंयुका इति ।
दूराच्चान्तरमपश्यतां किंकुतेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति संयोग इति ? न,
इहबुद्धेरुपनिमित्तत्वात्—उभयमिहबुद्धेर्निमित्तं संयोगो विभा-
गादर्शनं च । तत्रैका मुख्या, एका भाक्ती । या संयोगात् सा
तत्त्वबुद्धिरिति । या विभागादर्शनात् सा भाक्तीति । या घेयं भाक्ती
सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे । नहि
प्रधानप्रत्याख्यनेन भाक्ती बुद्धिर्भविष्यतीति । भाक्त्य एव
सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् ? प्रधानापोक्षित्वादित्युक्तम् । यदपी-
दमुच्यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
सन्तीह वने किंयुका इति ? तत्र सम्प्रधार्य किं सम्बन्धो नास्ति ?
उत संयोगो नास्ति ? । वयं तु ब्रूमः संयोगो नास्ति न तु सम्ब-
न्धः । सम्बद्धं हि वनं तिलकादिभिरिति ।

किं पुनरिदं वनं नाम ? नेदं दुर्वचम् । उक्तमे-
तद्बहुत्वसंख्या सविशेषणेति । ऊर्ध्वावस्थिते च द्रव्ये संयु-
क्तबुद्धौ सत्तामिहबुद्धिः कस्मान्न भवति तयोरेव द्रव्ययो-
स्तस्मिन् संयोगे सति न भवतीति ? किम्भूतो नियमः ?

नापरिज्ञानाद्-संयोगमन्तरेण निनिर्मितेहबुद्धिर्न भवतीति ब्रूमः
 न पुनर्भवस्येहबुद्धिः सति संयोग इति । न चोत्तराधरानपेक्षेण
 संयोगेनेहबुद्धिः न क्रियत इति तत्पूर्विका न भवति । यत्पुनरेत-
 दमति सम्बन्धे अस्य द्रव्यस्येह समवाय इतीहबुद्धिर्न प्राप्नोति ।
 यथेह तन्तुषु षट् इति बुद्धेः समवायो निमित्तम्, न पुनः सम-
 वायस्य समवायोऽस्ति इह समवाय इति न स्यात् ? । अत्रो-
 क्तम् । किमुक्तम्, ? मिथ्यामस्य एवैव इति । किं पुनः समवाय-
 वद्भिर्द्रव्यैः(१) समवायस्य सामान्यं ? यदपेक्षया(२) स मिथ्या-
 मस्यः प्रवर्तते ? भेदादर्शनम्,— यानि समवायवन्ति न तेषां भेदो
 दृश्यते समवाये चैतदस्तीति युक्तो मिथ्यामस्यः । वाक्यधर्मभेदा-
 दानियमः—न चैकस्मिन् वाक्ये यो धर्मः स वाक्यान्तरेऽपि भ-
 वतीति यथा राज्ञः पुरुषो गच्छतीति त्रीणि पदानि । त्रीण्यपि स्वेन
 स्वेनार्थेनार्थवन्ति भवन्तीति । उदकस्य भावो भवतीति नैतद्वाक्य-
 सामान्यादेकस्मिन्नापि वाक्ये त्रीण्यपि पदानि पृथगर्थवन्ति(३)
 भवितुमर्हन्ति । कः पुनरस्य वाक्यस्यार्थः उदकस्य भावो भव-
 तीति ? यावदुक्तम्भवति उदकं भवति तावदुक्तम्भवति उदकस्य
 भावो भवतीति । एवमन्यान्यपि वाक्यानि कुण्डे वदराणां वृत्ति-
 रिति यथा वृत्तौ दर्शनायां(४) वृत्तिमत्सु वदरेषु सम्प्रत्ययः ।
 एतदुक्तम्भवति कुण्डे वदराणि वर्तन्त इति तथेह(च) द्रव्ये द्रव्य-
 स्य समवाय इति श्रुत्वाणेनोक्तम्भवति अत्र द्रव्ये द्रव्यं वर्तते
 इति । तस्मादज्ञात्वा वाक्य(र्थ) विभागमुच्यते अस्य द्रव्यस्येह

(१) समवायिभिर्द्रव्यैः—पा० ६ पु० ।

(२) यदपेक्ष्य—पा० ६ पु० ।

(३) पृथगर्थानि—पा० १ पु० ।

(४) दन्तितायां—पा० ६ पु० ।

समवायोऽसति निमित्त इति । तस्मादुपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति । उपपत्तौ च न संस्थानविशेषेणावस्थितास्तन्तवः पटबुद्धेः कारणं भवन्तीति ।

अपरे पुनरन्यथा अर्थान्तरानवयवत्वादित्येकद्वयं वर्णयन्ति अवयवावयविभावादिति । एतच्च तैः कुतो लभ्यते ? न ह्यवयवार्थोऽर्थान्तरानवयवत्वादित्येतस्मिन् वाक्ये श्रूयते । उपनयेन लभ्यत इत्याह—यस्मादयमुपनयोऽवयवास्तन्तवोऽवयवी पट इति उपनयेनावयवावयवित्वादिति हेतुर्लभ्यते । सत्यं लभ्यते विरुद्धस्तु भवति, न हिः तन्तवः स्वात्मनो(१)ऽवयवाश्चावयवी च, न पटः आत्मनो(२)ऽवयवोऽवयवी चेति । किं कारणम् । अवयवावयविशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात्—सम्बन्धिशब्दावेतौ अवयवोऽवयवी च । न चान्यतरमप्यारूपानेन सम्बन्धिशब्दप्रवृत्तिरास्ति । तस्मादयमपि न सूत्रार्थः ।

दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि प्रदेशप्रदेशिव्यवहारो यथा आकाशस्य प्रदेश इति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—अन्योऽवयवार्थोऽन्यश्च प्रदेशार्थ इति । कोऽवयवार्थः ? कारणविशेषाभिधानमवयव इति, आधाराभिधानं प्रदेशः प्रदिश्यते अस्मिन्निति । न चाकाशं क्वचित् प्रदिश्यते न चाकाशस्य किञ्चित्कारणमस्ति । तस्मान्न कारणार्थो नाधारार्थ इति । सोऽयमाकाशं प्रदेशशब्दः प्रदेशवदद्रव्यसामान्याद्द्रष्टव्यः । किं पुनः प्रदेशवता द्रव्येण सामान्यं ? संयोगस्याऽऽप्यप्रवृत्तित्वम् । एनं चार्थमुपरिष्ठाद्द्रष्टव्यम इति । तत्प्रदेशात्मकत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे(३) अवयवो हेतुवयविनोऽनर्थान्तरत्वसा-

(१) आत्मनो—पा० ६ पु० ।

(२) स्वात्मनो—पा० ६ पु० ।

(३) मन्यसे—पा० ६ पु० ।

धक्तः तत्प्रदेशात्मकत्वं, कोऽस्यार्थोऽनर्थान्तरं पटान्तवः तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वादिनि-ये यस्य प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते ते तस्यात्मानो भवन्ति, यथाकाशस्य प्रदेशाः, पटस्य च प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते तन्तवस्तस्मात् पटात्मानस्तन्तव इति ? । इदं तावद्याश्रुति वाक्यं पूर्ववद्धेतुहीनं तत्प्रदेशात्मकत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरयोरदर्शनादसाधारणः प्रदेशशब्दस्य कारणपर्यायत्वाद्विरुद्धः । तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वस्य तन्तुभिरसम्बन्धादमिद्धः । योऽप्ययं दृष्टान्त आकाशस्य प्रदेश इति सोऽप्यसिद्धः । कथमिति ? आकाशस्य प्रदेश इति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते । न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रमाकाशं, तस्मादसिद्धो दृष्टान्तः ।

द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरानिष्पत्तेर्नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः । न किञ्च द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यमानं (१) दृष्टं, न च गोहस्तयवेभ्यः पुरुष उत्पद्यते । तन्तुभ्यस्तत्पद्यते पटस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? अस्यापि पूर्ववद्धेतुन्यूनता । उपनयेन व्यञ्ज्यमानस्तेभ्यस्तत्पत्तेरिति हेतुः । अपमप्यर्थान्तरानर्थान्तरयोर्व्यावृत्तेरसाधारणः । अर्थान्तराच्च तुर्यादेरर्थान्तरस्य पटस्योत्पत्तिदर्शनाद्विरुद्धः । पटपक्षीकरणे अमम्बद्धार्थो न पटः पटादुत्पद्यत इति । अथ तच्छब्देन तन्तवः सम्बन्ध्यन्ते तन्तुभ्यः पट उत्पद्यत इति । तथापि विरुद्धो न तन्तुस्तन्तुभ्यो भवति पटस्तु भवति ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयव्यन्तरावयवानामवयव्यन्तरार्थान्तरमावात्—इह ये ऽवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति तेऽवयव्यन्तरावयवा भवन्ति यथा चक्रादयो रथावयवा इति तेऽर्थान्तरं पटात् । यदि च तन्तवोऽपि पटादर्थान्तरं स्युः ते-

ऽपि षट्पतिरेकेणावयव्यन्तरावयवाः स्युः । न च ते तद्व्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवास्तस्मान्नार्थान्तरमिति । चावयमात्रे हेतुन्यूनता असाधारणता च दोषः । हेतुस्तद्व्यतिरेकेणान्यानवयवत्वात् न तन्तवस्तन्तुनामवयवा इति विरुद्धः । अर्थान्तरप्रत्याख्यानान्नावयवोऽवयवीत्येतन्न स्यात् ।

पदपीदमुच्यते ये ऽवयवा अवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति ते तद्व्यतिरेकेणान्यावयवा भवन्ति यथा चक्रादय इति ? । न उपपेन व्याघातात्—चक्रादयोऽवयवा इति ब्रुवताऽभ्युपगतमर्थान्तरं भवति । अनभ्युपगमे वा कोऽस्य वाक्यस्यार्थः चक्रादयो रथावयवा इति । ये च चक्रादयो रथावयवत्वेनाभ्युपगम्यन्ते तेऽप्यर्थान्तरप्रतिषेधात् रथस्य नाप्यन्यस्यावयवा इति उच्छिन्नो(१)ऽवयवावयविशब्दस्य विषयः, तस्मादहेतुरयम् ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेशव्यवच्छेदात्—यदुभयसम्पत्तिपक्षमर्थान्तरत्वेन तत् तस्माद्विभक्तदेशमुत्पद्यमानं (२) दृष्टम् यथा गोरश्वात्, न तु तन्तुभ्यो भिन्नदेशः षट् उत्पद्यते(३) तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । अत्रापि हेतुन्यूनता चासाधारणता च पूर्ववदिता तद्देशोत्पत्तोरिति हेतुः । न तन्तुस्तन्तुदेश उत्पद्यत इति विरुद्धः । उत्पत्तिप्रत्याख्यानं वा षट्प्रतिषेधात् । यदि तन्तुभ्यः षटो नोत्पद्यते क उत्पत्तिशब्दस्यार्थो न तन्तुरुत्पद्यते न षट् इति उत्पत्तिदेशव्यवच्छेदादित्युत्पत्तिशब्दस्यार्थो वक्तव्य इति । स च निरूप्यमाणो व्यक्त्या-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० ।

(२) उपलभ्यमानं—पा० ६ पु० । (३) उपलभ्यते—पा० ६ पु० ।

दि (१) धर्मभेदेनापूर्वं जन्माहोति विरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयवान्तरावयविनोऽवयवान्तरार्था-
न्तरभावात् । इह योऽवयवान्तराणामवयवी भवति सो-
ऽवयवान्तरेभ्यो ऽर्थान्तरं भवति यथा चक्रादिभ्यो घटः
चक्रादिभ्योऽवयवेभ्योऽर्थान्तरं घट इति चक्राद्यवयवव्य-
तिरेकेणावयवान्तराणामवयवी भवति, न तु पटस्तन्तुव्यतिरे-
केणावयवान्तराणामवयवी भवति । तस्माद्भासौ तन्तुभ्यो-
ऽर्थान्तरम् ? । अत्राप्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्वव-
त् । अवयवान्तराणामवयवीति ब्रुवता अवयव्यर्थान्तरभूतोऽभ्य-
नुज्ञागो भवति । शून्यं वा वाक्यम् । अथ नाभ्यनुज्ञापते ? कोऽस्य
वाक्यस्यार्थः अवयवान्तराणामवयवीति । न ह्यवयविमत्साख्या-
नादेतद्वाक्यमर्थवत्तार्या शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तद्व्यतिरेकेणा-
न्यानवयवित्वं हेतुरस्यापि प्रसङ्गः पूर्ववत् ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः सत्यन्यकर्तुरर्थान्तरभावात्—इह ये
यस्मिन् सत्यन्यत्र कुर्वन्ति ते तस्मादर्थान्तरं भवन्ति यथा कटात्
तन्तवः, मति कटे ऽर्थान्तरं पटे कुर्वन्तीति कटादर्थान्तरं भवन्ति, न
पुनः सति पटे तन्तवो द्रव्यान्तरं कुर्वन्ति तस्मात् ते नार्थान्तरमिति ? ।
अस्यापि हेत्वर्थः सत्यन्याकरणात् (२) अस्याप्यसाधारणता
च पूर्ववत् । मति कटे तन्तवः पटे कुर्वन्तीति श्रूये न चार्थान्त-
रमिति व्याहतम् । नाह तन्तव आत्मानं (३) कुर्वन्ति । पटमप्य-
र्थान्तरभावात् न कुर्वन्तीति चेत् ? क्रियाविषयोऽष्टेदो-न त-
न्तव आत्मानं कुर्वन्तीति नार्थान्तरं कुर्वन्तीति क्रियाविषय उ-

(१) व्यक्तादि-पा० ६ पु० ।

(२) सत्यन्याकरणत्वात्—पा० ६ पु० ।

(३) स्वात्मानं—पा० ६ पु० ।

च्छिन्नो (१) भवतीति ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः स्वात्मसंयोगव्यतिरेकभाष्यवय-
व्य (२) न्यन्त्रात्—इह ये यस्मादर्थान्तरं भवन्ति ते आत्मसंयो-
गव्यतिरेकेण भवन्ति तद्यथा तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण कटो भवति,
न च तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण पटो भवति तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्त-
म् ? । अस्यापि हेत्वर्थस्तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यस्याप्यसाधा-
रणता हेतुन्यूनता च पूर्ववदेव । तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति
श्रुतता तन्तुव्यतिरेक्तः संयोगश्चावयवी चाभ्युपगतो भवति

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तरगुणा-
कारिणत्वे (३) अगुणत्वप्रसङ्गात्—न किल द्रव्यान्तरगु-
णानां द्रव्यान्तरगुणेभ्यो दृष्ट उत्पादः । यथा न गौगुणे-
भ्योऽश्वगुणानाम् । तन्तुगुणेभ्यस्तु पटगुणानामुत्पत्तिस्तस्मान्ना-
सौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । सोऽयमपन्थापो वर्तते । कोऽत्रापन्थायः
तन्तुगुणेभ्यः पटगुणानामुत्पत्तिं प्रतिपद्यसे न चार्थान्तरं पट
इति । न च तन्तुगुणेभ्यस्तन्तुगुणानामुत्पत्तिरिति तन्तुगुणे-
भ्यस्तदगुणोत्पत्तिरिति हेतुविरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षदृ-
ष्टिरवयव्यप्रत्यक्षः स्यात् यद्यवयव्यार्थान्तरं स्यात् यथा ग-
र्भमातृसंयोगः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षदृष्टिर्न प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षस्त्ववयवी,
तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् ? । प्रत्यक्षत्वादेव नार्थान्तरमिति
विरुद्धो हेतुः । गर्भमातृसंयोगश्चाप्रत्यक्ष इति, किमपं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभ्यामारम्भादप्रत्यक्ष ? उत ऽप्रत्यक्षाप्रत्यक्षदृ-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । एवमग्रेऽपि ।

(२) व्यतिरेकेण भाव्य—पा० ६ पु० ।

(३) सतीति पूरणीयम् ।

त्तित्वादप्रत्यक्ष ? इति । यद्याद्यः ? हिमवत्परमाणुकमप्रत्यक्षं प्राप्नोति तस्य ह्येक एव (१) प्रत्यक्ष एक एवाऽप्रत्यक्ष इति । अथ द्वितीयः ? भावोऽप्रत्यक्षः प्राप्नोति स हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिरिति । न चायं पक्षोऽस्ति अवयवानामप्रत्यक्षत्वे अवयवी न प्रत्यक्ष इति ? । उक्तञ्चात्र । किमुक्तम्, ? येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति अवयवानां तैः सहावयवी गृह्यते, येषां नास्ति तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतोऽस्ति भेदः अवयवानामप्रत्यक्षत्वादयविनोऽप्रत्यक्षत्वं भ्रुवतः सर्वमतीन्द्रियं प्राप्नोति । न हि कस्याचिद् मध्यभागपरमागौ ज्ञाप्येते इति । सोऽयं प्रत्यक्षविषय उच्छिन्नो भवति । प्रत्यक्षत्वादिति च भ्रुवाणेन अवयवातिरिक्तोऽवयव्यभ्युपगतो भवति परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । न हि परमाणवः कदाचिदुपलभ्यन्ते न परमाणवोऽतीन्द्रिया रूपादिमनामतीन्द्रियत्वनिवृत्तेः । न हि रूपादिमद किञ्चिदतीन्द्रियमस्ति । दृष्टं च रूपादिमदैन्द्रियकं घटादि । ऐन्द्रियकाः परमाणव इति कोऽर्थः ? किन्तावदिन्द्रियकरणमसत्ता उत इन्द्रियसम्बद्धा ? इति । किं ज्ञानः ? यदीन्द्रियकरणप्रत्यक्षा ऐन्द्रियका इति ? तन्न युक्तम्, न हीन्द्रियमन्यस्यान्यथार्थं प्रकाशयति अन्यथाऽन्यस्य, इन्द्रियवृत्तिनामविकल्पितत्वात्, भवती (२) चेत् परमाणव ऐन्द्रियका अस्मदादीनामप्यैन्द्रियकाः स्युः । अप्येन्द्रियसम्बद्धा ऐन्द्रियका ? इति तस्मिन्नाविरोधः न हि परमाणव इन्द्रियेण न सम्बद्ध्यन्त इति । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षे मयापि महत्त्वाभावात् परमाणव उपलभ्यन्त इति । कथं पुनरवगम्यते महत्त्वमप्युपलब्धमे रूपवत्कारणमिति ? । भावाभावयो-

(१) एकोऽवयवः—पा० ६ पु० । (२) भवतीति—पा० १ पु० ।

(२) मयमगम्यते—पा० ६ पु० ।

स्तद्वत्त्वात्—यस्मात् साति महत्त्वे रूपे चोपलब्धिर्भवति असति च न भवति । तस्मादुभयं कारणमिति । यस्वन्नोक्तं तेजः स्पर्शवदिति ? । सति तेजःस्पर्शे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति । न च तेजःस्पर्शोऽपि रूपवद्द्रव्योपलब्धेः (१) कारणमिति ? । तत्र व्यभिचारात्—व्यभिचारात् स्पर्श उपलब्धेरकारणं, न पुनारूपमहत्त्वे कचिद्व्यभिचरतः । तस्माद्रूपमहत्त्वे एवोपलब्धेः कारणमिति अयञ्चार्थः सूत्रकारेण सूत्रद्वयेनोक्तः—“अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाणवनुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धि”रिति (२) । रूपसंस्कारो रूपसमवाय इति सूत्रार्थः । अथ पुनः स्पर्शस्यापि रूपमहत्त्ववद्द्रव्यविचारः ? कस्मात् स्पर्शो न कारणमिति वक्तव्यम् ? । समवधार्य चैतद्व्यवताभिधीयते स्पर्शवदेतत् स्यादिति । येन प्रमाणेनावधृतमेतत् स्पर्शो न कारणमिति । मयापि तत् एवाकारणत्वम् । अथाकारणत्वमतिपादकं न प्रमाणमस्ति ? को ह्यस्य वाक्यस्यार्थः ? स्पर्शवदेतत् स्यादिति । तद्भावभाषित्वं च व्यभिचारयता कार्यकारणभाववच्छिन्नो भवति । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति परेण पर्यनुयुक्तस्तद्भावभावित्वव्यतिरेकेणान्येन तस्य प्रतिपादयतो विरोधादनुत्तरमेतत् ।

यत्पुनरेतदतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति ? । अतीन्द्रियोः किलात्ममनसोः संयोगो ह्यतीन्द्रियो दृष्ट इति । यदि च परमाणवोऽतीन्द्रियाः स्युः तत्कार्यमप्यतीन्द्रियं स्यात् ऐन्द्रियकं च दृष्टम्, तस्मादैन्द्रियका इति ? । सोऽयं दृष्टान्तमयोगः

(१) रूपोपलब्धे—पा० ६ पु० ।

(२) वायावनुपलब्धिः—पा० १ पु० । काणादमेवमिदं ४ न. १ अ. ७ सू. ।

अतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति दृष्टान्तप्रयोगमात्रे च हेतुन्यूनता ।
 योऽप्यत्र कथञ्चिद्देतुर्भ्यते नानातीन्द्रियकार्यं महाभूतादि व्यक्त-
 म् ऐन्द्रियकत्वात् घटादिवदिति—यत्राद्यैन्द्रियकमैन्द्रियककार्यं
 दृष्टम् तथा च महाभूतादिव्यक्तमैन्द्रियकम् तस्मात्तदप्यैन्द्रियक-
 कार्यमिति ? । अयमपि प्रत्यक्षप्रमाणविरोधाद्विरुद्धः अनुष्णोऽग्निः
 कृतकत्वादिति यथा ।

एके तु वागयनच्छिद्रदृश्यं वृष्टिं परमाणुं वर्णयन्ति ।
 तन्न युक्तम् । तस्य भेद्यत्वात् । अभेद्यः परमाणुर्भिद्यते वृष्टि-
 रिति । कथमवगम्यते भिद्यते वृष्टिरिति ? । द्रव्यत्वे
 सत्यस्मदादिषाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् घटवदिति । कथं चान्य-
 था अभेद्यः परमाणुरित्युच्यते । अनित्यत्वाच्च न परमाणुः
 सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिषाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च । तस्मान्नैन्द्रि-
 यकाः परमाणव इति तेषामतीन्द्रियत्वात् । यत्प्रत्यक्षं तदन्य-
 दिति विरुद्धो हेतुः ।

संहतानामुत्पत्तिनिरोधात् नासंहतः परमाणुरस्तीत्यपरे-
 अपरे तु संहतं परमाणुं वर्णयन्ति संहता एव क्षुत्पच्यन्ते
 निरुद्ध्यन्ते च असंहतास्तु परमाणवो न सन्त्येवेति । त-
 दयुक्तम् । संहतार्थं (१) स्थानुक्तत्वात्—असंहताः परमाणवो
 न सन्तीति ब्रुवता संहतशब्दार्थो वक्तव्यः ? सघातो हि नाम व-
 ह्नामकार्यकारणभूतानां संयुक्तानामवस्थानम् । न चासंहतप्रति-
 पेधे संहतस्य निमित्तमस्ति संहन्यमानतन्त्रत्वात्—नित्यमयं संघा-
 हतः संहन्यमानतन्त्रो (२) भवति । न चासंहतप्रतिपेधे संह-
 न्यमानमस्ति । तस्माद्यासंहतोऽस्तीति विरोधाच्च किञ्चिदेतत् ।

(१) संघातार्थ—पा० ६ पु० ।

(२) असंहतः संहन्यमानतन्त्रमिति केचित् ।

एकप्रतिषेधादनेकाभ्युपगमवदिति । यथा नाम काश्चिन्मुग्ध(१)
एकप्रतिषेधादनेकमभ्युपेयात् तस्य चैकप्रतिषेधादनेकं निर्वर्तत
एकसमुदायत्वादेनेकस्य, तथाविधमिदं भवतीति ।

इतश्च नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः संयोगाप्राप्यभावात्—यन्
खलु यन्मादर्थान्तरं भवति तस्य तेन संयोगो भवत्यप्राप्तिरिति यथा
गत्राऽश्वस्य, न पुनस्तन्तुभिः पटस्य संयोगो न चाप्राप्तिस्तस्माद्भासौ
तेभ्योऽर्थान्तरमिति । । अवयविनः पक्षीकरणे संयोगविभागाभा-
वस्य संयोगविभागविषयत्वादसम्बद्धम् । अथासंयोगित्वावि-
भागित्वे हेतुभूते ? तथा ऽसिद्धेः—संयुज्यते चायं विभज्यते चेति ।
अथ स्वावयवनासंयोगत्वात् ? सोऽप्यनुपसंहार्यः नास्वान्वयो न
व्यतिरेक इति । अथापि सर्पकुण्डलकाद्युदाहरणं स्यात्—सर्पकु-
ण्डलकादि किल स्वकारणेनासंयोगि न चार्थान्तरमिति ? । तद-
मिद्धम् । यथा चार्थान्तरं सर्पकुण्डलकादि तथोक्तं पुरस्तात् ।
यदपि स्वकारणेनासंयोगीति ? तत्र चिन्त्यम्, किं गुणत्वात् स्व-
कारणेनासंयोग्यथानर्थान्तरभावादिति ? । वयन्तु द्रूपो गुणत्वान्ना-
नर्थान्तरभावाद् गुणश्च सर्पकुण्डलकः संयोगः स चार्थान्तरमिति
प्रतिपादितमेतत् । अर्थान्तरभावे च(तु) दर्शनाद्विरुद्धः । सत्त्वर-
जस्तयासि भवतां पक्षे मिथोऽर्थान्तरभूतानि, तेषां च न संयो-
गोनाप्राप्तिरिति—प्रधानपुरुषयोर्न संयोगो नाप्राप्तिरुभयोर्व्या-
पकत्वाद्विरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् ? । गुरु-
त्वान्तरकार्याग्रहणादित्येन च कथञ्चिदापि पक्षेण सम्बध्यते ।
क नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः ? क च गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणम् ?
गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् गुरुत्वान्तरकार्यं न स्यात् न गुरुत्वं

न गुरुत्वान्तरं नावयन्ती, नोदकप्रतिषेधात् कमण्डलोः कपालानां वा प्रतिषेधो युक्तः ।

एके तु गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्यनेन गुणान्तरारम्भं प्रतिषेधन्ति उदाहरणमात्रार्थत्वात् गुरुत्वान्तरारम्भप्रतिषेधस्य । कथमिति ? न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमत् गुरुत्वान्तरवत्त्वमसङ्गात्— यदि कारणगता रूपादयः कार्ये रूपादीन्यारभेरन् ? अपि तर्हि कारणगतान्यपि गुरुत्वानि कार्ये गुरुत्वान्तरमारभेरन्, ततश्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते, तस्मान्न कारणरूपादिमत्पूर्वकरूपादिमत्कार्यमिति ? । सत्यमुपपादितः पक्षधर्मः स तु प्रत्यक्षविरोधान्न किञ्चित् । कथमिति ? अभ्युपेत्य कार्यं रूपादयः कार्ये प्रतिषिध्यन्ते, कार्याभ्युपगमाच्च प्रतिषेद्धयमभ्यनुज्ञातं भवति, कारणरूपादयश्च कार्यरूपादीन् नारभन्ते इति श्रुतः(१) कार्यमगुणं स्यात् न त्विदमगुणं दृश्यते, ततश्च विरोधाद्यमहेतुः । अथ कार्यं नैवास्ति ? न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमदित्यनर्थकम्, न हि कमण्डलोरभावे अनुदकः कमण्डलुरिति युक्तं वस्तुम् । एतेन कार्ये रूपादिप्रतिषेधः प्रत्युक्ता । यश्चायं हेतुः गुरुत्वान्तरवत्त्वमसङ्गादिति ? । अपमप्यभ्युपगमाच्च किञ्चित्—नाभ्युपगम एव दोषत्वेन दृश्यते । यदि तर्हि गुरुत्वान्तरवत् कार्यद्वयं रूपाद्यन्तरवच्च(२) ततो गुरुत्वान्तरकार्यमुपलभ्येत यथा रूपाद्यन्तरकार्यं, न तूपलभ्यते, न हि तुल्यार्था विभक्तपिण्डद्वयोपन्यामवत् सम्बद्धयोरापि कार्यभेदं पश्यामः, तस्माद्विभक्तयोरिव संयुक्तयोरापि नास्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ।

(१) मृगान्म्येति पा० २ पु० ।

(२) गुरुत्वादिमत्कार्यद्वयं रूपादिमद्येति २ पु० पा० ।

केचित्तु न गुरुत्वान्तरवत्(१)कार्यद्रव्यवती तुलेति पक्ष-
यित्वाऽवनमनविशेषाभावादिती हेतुं द्रुवते । सोऽयं
व्यधिकरणः अवनमनविशेषाभावस्यातुलाधर्मत्वात्— न ह्यव-
नमनविशेषाभावस्तुलाधर्म इति । एवं तु युक्तमुत्पश्यामः ।
अवनमनविशेषानाधारत्वाच्च गुरुत्वान्तरवत्कार्यद्रव्यवती तुले-
ति । असिद्धस्तावदयं हेतुरवनमनविशेषानाधारत्वस्यातुलावृत्ति-
त्वात् । न तद्वृत्तानुपलब्धेः—अयमप्यनैकान्तिकत्वादहेतुः गुरुत्वा-
न्तरवद्द्रव्यसन्निपाते सखवनमनविशेषानाधारत्वस्य दृष्टत्वात् ।
यथा गुरुत्ववति द्रव्ये लब्धीयमाने झुटिभूते रजसि गुरुत्ववति
स निपातित(२) इति महागुरुत्वे चोन्मीयमाने गुरुत्वमात्रोपहिता-
नामवनमनविशेष न करोति । समहीनाधिकमसङ्ग इति चेत् ?
यदि तावत् कारणगुरुत्वैः सर्वं कार्यगुरुत्वं यावद्विपलाभ्यामस-
म्बद्धेऽवनमनं द्विस्तावत्सम्बन्धे सति स्यात् ? । अथ कारणगुरु-
त्वाधिकं कार्यगुरुत्वं ? तथाप्यधिकं प्रसज्येत । अथ कारणगुरुत्वा-
द्धीनं कार्यगुरुत्वं ? तथापि विशेषो गृयेत, न त्विदमस्ति, तस्मान्न
कार्यगुरुत्वमस्ति ? न, कार्यकारणगुरुत्वेयत्तानवधारणात्—यद्येत-
दवधारितं स्यात् एतावत् कारणगुरुत्वमेतावत् कार्यगुरुत्वमि-
ति ? तदैतत् युज्यते षक्तुम् समाधिकहीनकार्यमसङ्ग इति, तत्त्व-
नवधारितमित्युत्कारणे गुरुत्वमित्युत्कार्यं गुरुत्वमिति । यदि न का-
र्यकारणगुरुत्वमवधारितं(३) योऽयं प्रत्ययस्तुल्योन्मीयमाने द्रव्ये
द्विपलं पञ्चपलमिति न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति द्रव्यसमा-
हारगुरुत्वावधारणात् ?—यदिदं भवता मन्यते द्विपलं पञ्चपल-

(१) कार्यगुरुत्वान्तरवत्—पा० १ पु० ।

(२) सन्निपातित इति २ पु० पा० ।

(३) कार्यकारणगुरुत्वे नावधार्यते—पा० ६ पु० ।

द्रव्ययोरप्येवमेवेति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपयोः प्राप्ति-
त्ययोऽप्राप्तेरदर्शननिमित्तः एवं द्रव्ययोरप्राप्तेरदर्शननिमित्तो भ-
वाति न प्राप्तेर्निमित्त इति ? । नैष दोषः प्रत्ययद्वैतस्यानेक-
निमित्तत्वात्—न खलु प्रत्ययद्वैतमेकनिमित्तं दृष्टम्, तद्यथा
चित्रगतासु मतिकृतिषु क्रोधमय(१)परिहारेऽपि क्रुद्धभीतप्रत्यया
भवन्ति न (तथा) तावता पुरुषेष्वपि क्रोध(२)भयाभावे क्रुद्धभीत-
प्रत्ययाः प्रादुर्भावितुमर्हन्तीति । एवमयं प्राप्तिप्रत्ययः कश्चित् सं-
योगनिमित्तः कश्चिदप्राप्त्यदर्शननिमित्त इति । तस्माद्व्यवस्थितं
न गुरुत्वं पतति न रूपादयः पतन्तीति ।

अपरे तु कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिषेद्धं भवते । कार्य-
गुरुत्वैः किल कारणगुरुत्वानि प्रतिषेद्धानि, अनोऽवनतिविशेषो न
भवति ? । एतन् न युक्तमिति पश्यामः । कुतः ? । कार्यकारणयोः
पातदर्शनात्—यदि कार्ये पतति कारणपततिष्वेव प्रतिषेधमाह(३)
कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिषेद्धमिति, न त्विदमस्ति, अनो-
ऽयुक्तमेतत् । अनाधारस्त्वममहाशय—यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं
प्रतिषेद्धं न कारणक्रियामारभेत् । कार्ये पतति न कारणं पतेदिति
कार्यमनाधारं स्यात् । एतेन कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वविना-
शोऽपि व्याख्यातः । विभक्तानां च पानो न स्यादित्यनेकम् ।
यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशयेत् कार्यद्रव्यविनाशात्
कारणानां विभक्तानां पानो न स्यात् गुरुत्वमेव च न स्यात्
यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशयेत् आवे तर्हि न क-
चिद्गुरुत्वं स्यात्, नहि कस्यचित् परमाणोरतीतं कार्यं नास्ति,

(१) मन्त्रोपमय—पा० १ पु० ।

(२) मन्त्रोप—इति शब्धितम् ।

(३) प्रतिषेधे तर्हि—पा० ६ पु० ।

अतोऽगुरुवः परमाणवः स्युः । परमाणुषु च गुरुत्वाभावात्
कार्यगुरुत्वं कुत उत्पद्येत ? । तस्मादप्रतिषेधोऽयम् कार्यगुरुत्वैः
कारणगुरुत्वानां विनाशप्रतिबन्धाविति(१) । अतः पूर्वं एव प्रति-
षेधो नानैकान्तादिति । कार्यकारणगुरुत्वानवधारणाच्च । तदेव-
मवयविनोऽसत्त्वाव्यतिरेकप्रतिपादकं न प्रमाणमस्तीत्यतः साध्य-
त्वादवयविनि सन्देह इत्युक्तम् । (इत)अतश्च साध्यत्वादवयविनि
सन्देह इति न युक्तम् असङ्कीर्तनात्—नाहि साध्यत्वं संशयहेतु-
रिति कीर्तितं कचिदपि, अतो न भवति साध्यत्वात् संशयः ।
क एवमाह साध्यत्वात् संशयः ? अपि तु साध्यत्वाद्विप्रतिपत्तिः
विप्रतिपत्तेः संशय इति । साध्यत्वकार्यायां(२) विप्रतिपत्तौ
साध्यत्व(३)मध्यारोप्योक्तं साध्यत्वादवयविनि सन्देहः इति ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३४ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः(४) । संशयापाकरणार्थं(५) सूत्रम्
सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । सर्वेषामर्थानामग्रहणं प्रसज्येत यद्य-
वमवयव्यन्तरभूतोऽवयववेभ्यो नास्ति इति । कथमिति ? परमाणव-
स्तावत् दर्शनविषयभावं नापद्यन्ते अतीन्द्रियत्वादिस्त्युक्तम् ।
अवयविद्रव्याणि च भवद्भिर्न प्रतिपद्यन्ते, तदनभ्युपगमे च
योऽपि द्रव्यप्रत्ययः कुम्भ इति, गुणप्रत्ययश्च श्याम इति,
क्रियाप्रत्ययश्चलतीति, सामान्यप्रत्ययोऽस्तीति, विशेषप्रत्ययः
कलश इति, समवायप्रत्यय इह घटे रूपादय इति, तथा-

(१) प्रतिबन्धनाविति शोधितम् १ पु० ।

(२) साध्यकार्यायां—पा० १ पु० ।

(३) साध्य—पा० १ पु० । प्रामादिक ।

(४) अवयव्यप्रसिद्धेः—पा० ६ पु० ।

(५) अपाकरणाय—पा० ६ पु० ।

सेनावनवद्ग्रहणमिति (१) चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥३६॥

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेत् ?—अथ मन्यसे असत्यर्थान्तर-
भावेऽसति चैकोनैकविभेदे च दृष्टो बुद्धिविशेषः—अन्या
सेनाबुद्धिः अन्या गज्यादिबुद्धय इति, तथाऽन्याः स्वदिरादिबुद्धयः
(२) अन्या च वनबुद्धिरिति । न च तावता सेना वनं
धार्यान्तरम् । तस्मादनैकान्तिकत्वादहेतुः ।

इदं तावत् सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रार्थत्वादसम्बद्धम्, अनैका-
न्तिकाकरणपक्षे तु न असिद्धत्वात् (३) केन सेनावनयोरनर्थान्तर-
भावोऽभ्युपगम्यते, यथा च सेनावनान्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तम्,
अभेदप्रत्ययस्य चानेकानिमित्तत्वात् युक्तम्, असत्यमभेदप्रत्य-
योऽभिन्न एव, अस्ति च भिन्ने उपलभ्यमाने भेदस्यादर्श-
नात्, अभिन्ने तावेदकप्रत्ययः षडेकमुपपत्तसम्प्रतिपत्त्या व्य-
वस्थितं, एकं नास्तीत्यनेकप्रत्ययो व्याहृतः । एकसमुच्चयोह-
नैकमिति । अनेकस्मिन्नुपलभ्यमानेऽपि भेदस्यादर्शनादभेद-
प्रत्ययः भेदस्यादर्शनमारात्रिमित्तात् यथा सेनावनादिषु,
यानि तानि सेनावनाङ्गानि हस्त्वादीनि तान्येकश उपलभ्यमान-
पृथक्कानि आरात्रिमित्ताद्भेदं नोपलभ्यमान-
वस्तुन्याभिन्नप्रत्ययः । न च (४) परमाणवः केन चिदुपलभ्यन्ते
कस्मात् ? अतीन्द्रियत्वादणूनामिति ।

अतीन्द्रियाः परमाणव इति प्रतिपादितमेतत् । यश्चे-
न्द्रियकः पदार्थः स उपलभ्यमानपृथक्क आरात् पृथक्क-

(१) सेनावनादिष्विति—पा० वृत्तिकारसम्मतः ।

(२) घषादिबुद्धयो—पा० १ पु० ।

(३) न केन इति पु० पा० ।

(४) भेदानुपलम्भोभिन्ने वस्तुनि अभेदप्रत्ययः न तु—पा० १ पु०

स्याग्रहणे अभेदप्रत्ययनिमित्तं भवति । यथोपलभ्यमानजा-
तीयानामाराज जातिग्रहणमुपलभ्यमानप्रस्पन्दानां च नाराज
प्रस्पन्दग्रहणमिति । गृह्यमाणाग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात्—य-
च्चेदं गृह्यमाणस्य पदार्थस्याऽग्रहणं तदन्यनिमित्तं दृष्टम्, यथा
तेषामेव सेनावनाङ्गानाम्, न तु परमाणवो गृह्यन्ते तेषाम-
तीन्द्रियत्वात् । तस्माच्च तेषामन्यनिमित्तमग्रहणमिति ।

अनुपजातविशेषाणां च बुद्धिभेदाहेतुत्वाद्विरोधः—यस्य पर-
माणवो घटादिबुद्धिहेतवो भवन्ति स चेदं प्रष्टव्यः किं परमाणव
उपजातविशेषा बुद्धिभेदं कुर्वन्ति उतानुपजातविशेषा इति ? । किं
चातः ? यद्युपजातविशेषाः ? योऽसौ विशेषः सोऽवपवीति प्राप्तम्,
अथानुपजातविशेषाः ? त एवातीन्द्रिया ऐन्द्रियकाश्चेति महान्
विरोधः । विशेषः संयोगः परमाणूनां ते परस्परप्रत्यासत्तौ सत्यां
संयोगोपकरणा उपलप्स्यन्त इति ? नातीन्द्रियत्वादणूनां—नाती-
न्द्रियाणां संयोगः प्रत्यक्षो भवितुमर्हति । भवति हीदमनेन संयु-
क्तमिति । तस्मान्न संयोगो विशेषः । यश्चायमनेकस्मिन्नेकप्रत्य-
यः स मिथ्याप्रत्ययो, मिथ्याप्रत्ययानिमित्तं च सामान्यद-
र्शनं विशेषानुपलब्धिः आविद्यमानविशेषदर्शनद्वारेणाध्यारो-
पिततद्विपरीतधर्मता(१) । न चातीन्द्रियत्वादणूनां सामा-
न्यदर्शनमस्ति, नदभावे कुतो विशेषादर्शनम्, सामान्यद-
र्शने विशेषादर्शने वाऽसति न तद्विपरीतधर्माध्यारोपः ।
च च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्य मिथ्याप्रत्ययस्य प्रा-
दुर्भावो युक्त इति ।

एतेन भाक्त औपमिकश्च प्रत्ययो व्याख्यातः । भ-
क्तिर्नामातयामृतस्य तयामाविभिः सामान्यम्, उभयेन भ-

एवं घटादिप्रत्ययान् पर्यनुयोज्य इति । एवं परिमाणसंयोगप्रस-
न्दजातिविशेषप्रत्ययानापे पर्यनुयोज्यः तेषु चैवं प्रसङ्गः । यद्य-
वयवितनपर्यान्तरं न प्रतिपद्यसे महदीति संयुक्त इति वाऽऽशो
गच्छतीति प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति, न ह्यतीन्द्रियेषु परमाणुषु एते
प्रत्यया युज्यन्ते इति ।

किमेते एकादिप्रत्यया अणुमञ्जयमात्रे आहोस्त्विदर्या-
न्तरमात्र इति सन्दिह्यते, सन्देहे सति विशेषहेतुर्वक्तव्य इति ?
अथ विशेषहेतुर्महत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यादेकप्रत्ययो महति भ-
वति, यः सल्ल यत्समानाधिकरणः प्रत्ययो दृष्टः स तद्धर्म-
युक्तो भवति यथा नीलमुत्पलामात्रे लभयधर्मयोगिनि नीलोत्पल-
प्रत्ययः प्रवर्तते, अस्ति च महत्प्रत्ययसामानाधिकरणमेकप्रत्ययस्य
तस्मान्महत्वेकप्रत्ययः । अणुसमूहेऽतिशयग्रहणमिति चेत् ?—अथ
मन्यसे नास्माभिरर्थान्तरभूतोऽवयव्यभ्युपगम्यते, अपि त्वणुस-
मूहमुपलभ्याणुसमूहान्तरेऽतिशयं गृह्यतो महत्प्रत्ययो भवति ।
सोऽयमतस्मिन्स्तदिति प्रत्यय इति पूर्ववत्प्रसङ्ग इति । अमहत्स्व-
णुत्वमहत्सु चाणुसमूहेषु योऽयं महत्प्रत्ययः सोऽतस्मिन्स्तदिति
मिथ्याप्रत्ययः मिथ्याप्रत्ययाश्च प्रधानमन्तरेण न भवन्तीति पूर्वव-
देव प्रसङ्गः । अणुः शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानसिद्धि-
रिति चेत् ?—अथ मन्यसे महान् शब्दोऽणुः शब्द इति शब्दे दृष्टो
महदणुप्रत्ययः प्रधानमन्यत्र महदणुप्रत्ययस्येति । न च मन्दती-
प्रताग्रहणमियत्तानवधारणात्, न शब्दे महत्त्वं नाणुत्वं गुणत्वात् ।
अणुमहत्प्रत्ययस्तर्हि शब्दे न प्राप्नोति ? । न न प्राप्नोति । अन्यनि-
मित्तत्वात् । किं निमित्तं ? मन्दता तीव्रता च । कस्मादियत्तानव-
धारणात्—न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानित्यवधारयति ।
यथा कुवलापलकवित्त्वान्यवधारयन् कुवलादामलकं महत्

आमलकाद्य महदाविल्वम्, तानि चेषत्तया परिच्छिनत्ति इत्यपारे-
माणमेतदिति, न पुनः शब्देषु एतदस्ति, शब्देष्वपि पूर्वाव-
धृतं शब्दमुपलभ्य तस्माच्छब्दादयं महानपुर्णेति अवधार्यते
नावधारणं प्रतिषेध्यते ।

इदन्तु चिन्त्यते । योऽयं शब्दे ऽणुमहत्प्रत्ययः कि-
मयं (१) परिमाणयोगादुक्तान्यस्मान्निमित्तादिति ? । अन्य-
स्मान्निमित्तादिति युक्तम्, गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धानुपल-
ब्धेः । न हि गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धो दृष्टः यतः परि-
माणसम्बन्धोऽपि गम्येत । महत्प्रत्ययादेव गुणवान् शब्दो
द्रव्यवदिति चेत् ?—ययाऽयं महत्प्रत्ययो द्रव्येषु भवन्महत्प्र-
माणयोगाद्भवति, शब्देऽपि चायं महत्प्रत्ययो भवति ।
अतो महत्प्रत्ययविषयत्वान्महत्परिमाणयुक्तः शब्द इति ? ।
नानैकान्तात् । महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यापि महत्परिमाणयोगो न दृ-
ष्टः । यथा महत्परिमाण इति । द्रव्ये तर्हि महत्प्रत्ययः कथम् ?—
यदि तावन्महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यापि महत्परिमाणयोगं न म-
तिष्यसे महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यमित्येतत् कथम् ? , न महत्प्र-
त्ययविषयत्वात् महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यम्, अपि तु मह-
त्परिमाणयोगे सति महत्प्रत्ययो द्रव्य इति । महत्परिमाणयो-
गस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्ययानामनाकास्मिकत्वेन । यदि विशेषप्र-
त्ययानामनाकास्मिकत्वेन महत्परिमाणयोगो द्रव्ये, शब्देऽप्येव-
म्, शब्दस्य महत्प्रत्ययोऽस्ति तेनापि नाकस्माद्भवितव्यम् ? ।
कश्चैवमाह शब्देऽप्ययमाकास्मिक इति । किन्निमित्तो ? मन्दतीव्रता-
निमित्तः—मन्दता तीव्रता च शब्दधर्मः अतोऽणुमहत्प्रत्ययः शब्दे-
इति । का पुनरियं मन्दता तीव्रता, च ? अणुद्रव्यसामान्यात्

जातिरस्ति कुनो जातिनिमित्तः प्रत्ययो भविष्यतीति ।
जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं—न जा-
तिविशेषमन्तरेण प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमस्ति, न च निर्नि-
मित्तः प्रत्ययो नामा ऽऽस्थातुमर्हति, अस्ति चायमनुवृ-
त्तः प्रत्ययः इमानि कुण्डलानीति (१) । अस्ति च
व्यावृत्तः प्रत्ययो नेमानि कुण्डलानीति (२) तस्माज्जातिवि-
शेषो न प्रत्याख्येयः । व्यधिकरणस्यानाभिव्यक्तेराधिकरणवचन-
म् (३) न चायं जातिविशेषो व्यधिकरणो व्यज्यत इत्य-
धिकरणमवश्यं वक्तव्यम् । अणुसमवस्थानमाधिकरणमिति चेत् ?—
अथ मन्यसे परमाणव एव केनचि(४) समवस्थाने-
नावतिष्ठमानास्तां तां जातिं व्यञ्जयन्त्यतो नावयवी मिध्य-
तीति ? तत्र तावदुक्तम्—समवस्थानं संपोगोऽप्यर्थान्तरमिति ।
यद्य तत्समवस्थानं जातिविशेषं व्यनक्तीति मन्यसे ? किं त-
च्चक्षुषा प्राप्तं व्यनक्त्याहोस्विदप्राप्तमिति ? । प्राप्तं व्यनक्तीति
चेत् ? मध्यभागपरभागयोरप्राप्तत्वादनभिव्यक्तिः(५) ।
यदि प्राप्ते समवस्थाने जातिविशेषो व्यज्यते मध्यभाग-
परभागयोरर्वागूभागव्यवधानादप्राप्तावनभिव्यक्तिः । यावत्प्राप्तं
तावति अभिव्यक्तिरिति चेत् ? न तावतोऽधिकरणत्वम् । अ-
थ मन्यसे यावच्चक्षुषा समवस्थान प्राप्तं तावति भवति
जातिव्यक्तिः ? तावदेव तर्हाधिकरणं जातेः प्राप्तम्, एवं स-
ति प्रतीयमानभेदः योऽयं वृक्ष इति समुदायः प्रतीयते त-

(१) कुण्डानीति—पा० ६ पु० । (२) कुण्डानीति—पा० ६ पु० ।

(३) अधिकरणमिति चेत्—पा० ६ पु० ।

(४) एकेन चित्—पा० ६ पु० ।

(५) अप्राप्तावनभिव्यक्तिः—पा० ६ पु० ।

स्य वृक्षस्य भेदः प्राप्नोति । किं कारणम् ! यावति
यावति जातिर्व्यज्यते स स वृक्ष इति प्राप्नोति । ततश्चैको
वृक्षो ऽनेक इति प्रतीयेत इत्येकमत्ययो न स्वात । अ-
र्वाग्भागस्य चावृक्षत्वात् न कचिद्वृक्षत्वमिति वृक्षबुद्धेर्विषयो
वक्तव्यः । तस्मात्—समुदिताणुस्थानार्थान्तरस्य जातिविशेषा-
भिप्रेक्तिहेतुत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति । समुदिता अणवः स्थानं
यस्य सोऽयं समुदिताऽणुस्थानः समुदिताणुस्थानश्चासावर्थान्तरं
च तस्य जातिविशेषाभिप्रेक्तिहेतुत्वं नाणुनामिति सिद्ध्यत्यवयव्यर्थान्-
तरभूतः ।

अनभ्युपगतार्थान्तरावयविना परमाणुशब्दस्यार्थो वक्तव्यः ? ।
परमाणुशब्दस्य परमापकर्षवाचित्वात् । न हासति मङ्गति न
चासत्यणौ परमाणुरिति विशेषणं युक्तम् । परिमाणप्रक-
र्षयोगे सति परमाणुरिति विशेषणमर्थवत्, असत्यनर्थकमि-
ति । स चायं परिमाणप्रकर्षयोगः सत्यवयविनि सिद्ध्यती-
ति । सचरजस्तमसां सर्वापकृष्टः संघातः परमाणुरिति कस्य-
चिद्वर्जनम् । तन्न युक्तमिति पश्यामो व्याघातात्—सर्वापकृष्टः
संघातश्चेति व्याहतम्—न हि संहन्यमानमन्वरेण संघातः स-
म्भवति । अर्थान्तरं पटात्तन्त्रवः तद्धेतुत्वात् तुर्यादिवदिति ।
तुर्यादि पटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टम् । तथा च तन्त्रवस्तस्मा-
दर्थान्तरमिति । सामर्थ्यभेदाद्विषागदवत् । भिन्नप्रत्ययविषयत्वा-
द्रूपस्पर्शवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषवत्त्वादपस्पर्शवत् ।

एके तु भिन्नरूपत्वादित्येवं हेतुं कृत्वा परमाणुना
प्रसवतिष्ठन्ते । एकस्मिन्नापि परमाणौ रूपभेदो दृष्टः रक्तः
श्याम इति च । स त्वेवं प्रसवस्येयो न, हेत्वर्थापरिज्ञा-
नात् । न ब्रूमो भिन्नरूपत्वादन्योऽवयव्यवयवेभ्यः, अपि तु

तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे इति पक्षयित्वा विशेषत्वादिति हेतुं
घ्नूमः । तथा चायमप्रतिषेधः । बहुग्रन्थाविस्तारेणी त्वेषा क-
थेत्युपरम्यते ॥

(इत्यवयविपरीक्षा ।)

परम्परया परीक्षितं प्रत्यक्षम्, अयेदानीमवसरमाप्तमनुमानं
परीक्ष्यते । किमिदमनुमानं य ? । उक्तं तत्पूर्वकमनुमानमिति ।
अत्र च पूर्ववदादेरुदाहरणानि । नदीपूरः पिपीलिकाण्डमञ्चरणं
मयूरवाक्षितमिति । एतदुदाहरणव्याभिचारद्वारकं सूत्रम्—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति ।
तत्र रोधो नाम अपां स्पन्दमानानां द्रवत्वप्रतिबन्धहेतुः, उपघातः
पिपीलिकाण्डोपद्रवः, सादृश्यं मयूरशब्दपुरुषशब्दयोः समानम-
त्ययकर्तृत्वमेभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । शेषं भाष्ये ।

यत्तावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तम् । प्रतिज्ञापदयो-
र्व्याघाताद्—अनुमानमिति सम्बन्धस्यातीन्द्रियार्थसाधकस्येतन्नाम ।
अप्रमाणमिति तस्य प्रतिषेधः । सोऽयं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः ।
अनुज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तिः, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः
अनुमानमप्रमाणमिति प्रतिज्ञा रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभि-
चारादिति हेतुः । यद्यभिचारि तदप्रमाणमिति । यथा
गोसिद्धौ विपाणित्वं, सोऽयं हेतुः प्रतिज्ञां व्याहन्ति प्रतिज्ञा
च हेतुमिति । यच्चेदमुच्यते अनुमानमप्रमाणमिति, तत्किमनु-
मानमात्रस्याप्रमाणत्वमुतानुमानविशेषस्येति ? । किं घातः ? य-
द्यनुमानमात्रमप्रमाणमिति पक्षः ? हेतोरेकदेशवृत्तित्वादव्यापकत्व-

म् । समस्तमनुमानं पक्षीकृतं न सर्वास्मिन्ननुमाने व्यभिचारोऽस्ति । न हि व्यभिचारस्याप्रमाणत्वसाधकस्य व्यभिचारः प्रतिपादयितुं शक्यः, न हि व्यभिचारस्य व्यभिचारे किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यव्यापकत्वादहेतुः । अथ यद्यभ्युपगच्छामि तदप्रमाणमिति श्रूये ? प्रतिज्ञाविशेषणत्वाद्धेतोर्हेत्वन्तरं वचनीयम् । सिद्धसाधनं चैतत् यद्यभ्युपगच्छामि तदप्रमाणं न भवति ॥

यान्यप्येतान्युदाहरणानि भवता व्यभिचारीणीत्युच्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धतोद्भावनद्वारकं सूत्रम्—

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् । यत्तावद्रोधादपि नदीपुरो भवतीति ? नात्र नदीपुरमात्रेणोपरि दृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं नद्याः साध्यते, अपि तु पुरविशेषेण, तस्य च ऽव्यभिचारोऽसिद्धः । उपगृह्यतां विपीलिका (१) ण्डसञ्चारमात्रस्य च व्यभिचारो न सञ्चरणविशेषस्य । कः पुनरसौ विशेषः ? अविप्रस्तानां* भूयसीनां भूयःस्तु स्थातेष्वपि विपीलिका-ण्डभूयस्त्वेनोर्ध्वसञ्चारणं यत्तदनागतदृष्ट्यविनाभावि । शब्द-व्यभिचारोऽपि नास्ति—यस्माच्च शब्दमात्रमनुमानं मयूरास्तित्वे, न चात्र मयूरः साध्यते, अपि तु शब्दगताद्विवेकात् पट्टादेः (२) शब्द एव मयूरगुणविशिष्टोऽनुमीयते, एवं हि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः ॥

(इत्यनुमानपरीक्षा ।)

त्रिकालविषयमनुमानं त्रिकालग्रहणादित्युक्तम् । तत्र तावत्काल

(१) विपीलिका—पा० १ पु० । एवं सर्वत्र ।

* अविप्रस्तानां इति २ पु० पा० ।

(२) पट्टाकादेः—पा० १ पु० ।

द्वितीयेऽध्याये १. आह्निके ३८-३९ सूत्रम् । २५३

एव नास्तीति केचित् । तच्च न प्रमाणाभावात्—न हि कालास-
त्त्वे प्रमाणमस्तीति । ननु चानुपलब्धिः कालासत्त्वं प्रतिपादय-
ति ? न प्रतिपादयति, व्यभिचारात्—त्रिकारणेषामनुपलब्धिः,
तत्रानुपलब्ध्या कारणैककल्पं गम्येत, उपलभ्यमेव नास्ती-
त्येतदेव कुतः ? । अथोपलभ्यमानस्याभावादनुपलब्धिरित्यर्थः
प्रतिज्ञार्थः ? तथा च हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वाद्—आक्षि-
प्तो हेतुः प्रतिज्ञार्थेनोते । न चासति धर्मिणि धर्मः
सम्भवति आश्रयाभावात् । अथ धर्मोऽपि नास्ति ?
साधनार्थो हीयते, न ह्यमनः साधनार्थं पश्यामः ।
परापरादिप्रत्ययानां च सन्निमित्तत्वात्कालप्रतिषेधो न
युक्तः—यश्च कालं न प्रतिपद्यते तेन परापरादिप्रत्य-
यानां निमित्तं वक्तव्यम् ? । न ह्यमति निमित्ते नैपि-
त्तिकान् विशेषवतः प्रत्ययान् पश्यामो रूपादिप्रत्य-
यवदिति । कालैकत्वात् प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति चेत् ?—
अथ मन्यसे कालैकत्वे सति न युक्तः परापरादिप्रत्ययभेदो
नाभिन्नं निमित्तं भिन्नं कार्यं करोतीति ? न सापेक्षत्वात्—पित्रादे-
प्रत्ययभेदवदिति—यथैकस्मिन् पुरुषे अनेकसम्बन्धभेदानुवि-
धायिन्यभिन्ने पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवन्ति तद्वदेकः कालः
कार्यकारणविशेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुरिति ॥

(इति कालपरीक्षा ।)

एवमुपपादितः कालः । तस्योपपन्नस्य वर्तमानकालप्रतिषे-
धार्थं सूत्रम्—

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालो-
पपत्तेः ॥ ३९ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । वृन्तात्म-

च्युतस्य फलस्य भूमिं मत्पासीदतः यदूर्ध्वं फलमवधिं कृत्वा
यावद्वृन्तापिति स पतितोऽध्वा । यदधस्तात् फलमवधिं कृत्वा
यावद्भूमिरिति स पतितव्योऽध्वा । नेदानीं तृतीयोऽध्वा विद्यते यत्र
पततीति स्यात् । न चाध्वानन्तरेण कालव्यक्तिहेतुरस्ति ।
तस्माद्वर्तमानः कालो नास्तीति ? न, विरोधात्— वर्तमानः कालो
नास्तीति श्रुवन्नभ्युपगतौ कालौ धायेते ॥

एतदर्थज्ञापनार्थं सूत्रम्—

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥४०॥

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानसापे-
क्षावितरौ कालौ । यस्य वर्तमानो नास्ति तस्य वर्तमानानभ्युपगमे
ऽभ्युपगतयोः कालयोरभाव इति । न चार्थं कालोऽध्वव्यङ्ग्यः ।
किं तर्हि ? क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा द्रव्यं क्रियासम्बद्धमुपलभ्यते
सोऽयं सम्बन्धविशिष्टः कालो वर्तमान उच्यते । क्रियासम्बन्धाति-
क्रमादतीतः । यदा तु क्रियाकारणान्याभिमुख्येनावस्थितान्यप्रति-
षद्धशक्तिकानि, तदा भविष्यति क्रियेत्यनागतः काल इति ।
यदि चार्थं वर्तमानां क्रियां न प्रतिपद्यते कस्मादतीतामनागतां
च प्रतिपद्यते न कालोऽतीतः न फलमतीतम् । कालस्य सर्वदा
वर्तमानत्वात् फलस्य चापतत् पतति पतिष्यतीति क्रियाविशेषण-
त्वेन प्रत्ययविशेषविषयत्वात् क्रियायां सम्भवो न फले इति ।
तस्मात् क्रियाकालाभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्वा, गन्तव्यस्य तादव-
स्थ्यात्— योऽसौ गन्तव्यो देशः स यथामृत एवानुत्पन्नक्रिये फले
तथामृत एवोत्पन्नक्रिय इत्यभेदाच्चाध्वा कालव्यक्तिहेतुः ।

अथ मन्यसे वर्तमानकालानभ्युपगमेऽप्यतीतानागतावितरे-
तरापेक्षौ सेत्स्येते ? एतत्प्रतिषेधार्थं सूत्रम्—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति । न ह्यतीतानाग-
तावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्यतः । कथमिति ? वर्तमानाभावे किमतीतं
कथं चेति किमनागतं कथं चेति न शक्यते वक्तुमव्याकरणीयमे-
तद्वर्तमानलोप इति । विशेषप्रतिषेधाच्च वर्तमानाभ्युपगतः—यस्मादयं
विशेषप्रतिषेधः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तिरिति । नच
वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इति पदस्यार्थोऽस्ति । न चैतत्पदा-
र्थानभ्युपगमे पतत इति युक्तं वक्तुम् । सोऽयं व्याघातो वर्तमा-
नश्च नास्ति पतत इति च प्रयोगः । न चेतरेतरापेक्षया कस्य चित्
सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावाद् द्वयाभावः । यदी-
तरेतरापेक्षया सिद्धिः स्यात् तावदितरत्वं नास्ति तावदितरत्वं
नास्तीत्युभयोरभावः अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्च वर्तमानकालो विद्यते
द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति ॥

यस्य चायं नास्ति तस्य—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः । सूत्रार्थोविरोधः ।
कथं पुनर्वर्तमानाभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिः ? यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्त-
मानाधारं कार्यत्वात् क्षीरवदिति—यत्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टं
यथा क्षीरं, कार्यं च प्रत्यक्षम्, तस्माद्वर्तमानाधारमितिवर्तमानका-
लानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्ती-
ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च सर्वप्रमाणलोपः । सर्व-
प्रमाणलोपे च सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं,
सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति वर्तमानः प्रत्यक्षानिमित्तं प्रत्यक्षावि-
षयः प्रत्यक्षं चेति सोऽयं वर्तमानः काल इति । उपपन्नश्च सन् द्वेधा

विधियते क्वचित् क्रियामात्रव्यङ्ग्यः क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । क्रियामात्रव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यामिति । क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः पचति छिनत्तीति । क्रियासन्तानोऽपि द्वेषा भवति एकाकार-
क्रियो नानाकारक्रियश्चेति । एकाकारक्रियच्छिनत्तीति । तत्र
बुधस्योद्यस्य निपातनाक्रिया एकाकारा । नानाकारक्रियश्च स-
न्तानः पचतीति । तत्र ह्यनेका क्रिया अनेकाकारा—तद्यथैधोपस-
र्पणमग्न्याधिज्वालनं स्यादयधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलप-
चनं दूर्वापटनं मण्डस्त्रावणमवतारणमिति । स ह्येवम्भूतः क्रिया-
सन्तानः पचतीत्यनेनैकशब्देनाभिधीयते क्रियासन्तानस्य ह्यत्रा-
विच्छेदो विरासिगो नानारम्भो नोपरम इति । सन्ताना(ना)रम्भ-
विवक्षार्था पक्षपनीत्युपरमाविवक्षायापवाप्तीदिति ॥

पचेदं छिद्यमानं तत् क्रियमाणं, तस्मिन् क्रियमाणे—

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथाग्रहणम् । कस्य ? वर्तमानस्य ।
कय ? मुप्रमथा । केवलस्य व्यपवृक्तस्वातीतानागताभ्यां, सम्पृक्तस्य
च ताभ्यामिति । क पुनर्व्यपवृक्तस्य ? विद्यते द्रव्यामिसत्र हि के-
वलः सुद्धां वर्तमानोऽभिधीयते । पचति छिनत्तीत्यत्र सम्पृक्तः ।
कथं ? काश्चिदत्र क्रिया व्यतीताः काश्चिदनागताः एका च वर्त-
माना इति । अन्यश्च लोके मत्प्राप्तप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायाप-
नेकप्रकारो वर्तमानस्य प्रयोगः । कदाचिदप्यं वर्तमानमनीने
प्रयुक्ते आगतः सन् प्रतीत्येष आगच्छामीति । कदाचिदनागते
प्रयुक्ते यथा स्थितः सन् प्रतीत्येष आगच्छामीति । एवमन्येषु
प्रयोगेषुमेतन्नव्यमिति ॥

(इति वर्तमानपरीक्षा ।)

द्वितीयेऽध्याये १ आह्निके ४३-४५ सूत्रम् । २५७

अपेदानीमुपमानमवसरमाप्तं परीक्ष्यते । किं पुनरुपमानं ?
प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमित्युक्तम्—तस्याक्षेपः—

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानु-

पपत्तिः ॥ ४५ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति । नात्यन्तसा-
धर्म्यादुपमानं भवति यथा गौरेवं गौरिति । भुयः साधर्म्यादपि
नोपमानं सिद्ध्यति न हि भवति यथा गौरेवं महिष इति । एक-
देशसाधर्म्यादपि न भवति यथा मेरुस्तथा सर्प इति । न
चान्या गतिरस्ति तस्मान्नोपमानं सिद्ध्यति ।

अत्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानप्रतिषेधोपमानप्रतिषेधः—यद-
त्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानं तत्प्रतिषिद्ध्यते तेन सूत्रेण
न पुनरुपमानमात्रस्य प्रतिषेधः । एवं सत्यन्यथोपमानं
तत्स्वरूपं वक्तव्यम् ? । अथ नैवान्यथोपमानस्य स्वरूपम-
स्तीति मन्यसे ? कथं तर्हिदं वाक्यं(१) अत्यन्तप्रा-
यैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति, अनभ्युपगच्छता उपमा-
नमेवं वक्तव्यम्, उपमानं न प्रमाणमर्थाप्रतिपादकत्वादि-
ति ? । प्रसिद्धसाधर्म्य(स्य) वैधर्म्यस्य चोपमानहेतुत्वादप्रतिषेधः—
योऽयं भवता प्रतिषेधः क्रियते अत्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानं न
सिद्ध्यतीत्ययमनुपपन्नोऽनभ्युपगमात्—कः खल्वेवमाहात्यन्ता-
दिसाधर्म्यादुपमानमिति, अपि तु प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानम्, सा-
ध्यसाधनभावमाश्रित्य । तथा चायमप्रतिषेधः सर्वथाभावाच्चात्य-
न्तसाधर्म्यादिप्युपमानं सिद्ध्यति तत्वाक्रिययैव तत्वाक्रियोपमीयते ।

यथा "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे"ति । भूयः साधर्म्येणापि भवति यदा गोवैलभकर्मजिज्ञासा भवति तदा भूयःसाधर्म्येणोपमानम्—यथा महिषस्तथा गौरोति । एकदेशसाधर्म्यादापि (भवति) यदा तु सन्मात्रं जिज्ञासानिमित्तं भवति मेरोः मत्ता किं रूपोति यथा सर्पपक्ष्य तथा मेरोः तस्मादमतिपेधोऽयमिति ।

अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम् ?—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा प्रत्यक्षेण धूमधर्मोऽग्निर्द्वि-
गत्तादिनाऽप्रत्यक्षो धूमधर्मोऽग्निरनुमीयते तथा प्रत्यक्षेण गवा
ऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य प्रतिपत्तिरित्यप्रत्यक्षार्थमतिपादकत्वादुपमा-
नमनुमानमिति । न अपरिज्ञानात्—न भवतोपमानलक्षणं व्यज्ञायि ।

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणाद्युपमानस्य पश्याम
इति (१) ॥ ४७ ॥

न चाप्रत्यक्षे गवय उपमानार्थं पश्यामः । अथ प्र-
त्यक्षे गवये क उपमानार्थः ? याऽसौ सज्ज्ञासज्ज्ञासम्बन्धप्रति-
पत्तिः ॥ उपमानार्थः । एवं च नोपमानमागमो न प्रत्यक्षम्,
न ह्युपमागमात् प्रत्यक्षादयं गवय इति (सं)प्रतिपद्यते ।
तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

परार्थत्वाच्च—परार्थं चोपमानं भवति—न हि यथा गौरेवं
गवय इत्येतदागममन्तरेण सारूप्यमात्रपरिज्ञानमुपमानम् । न
ह्यगममात्रं सारूप्यपरिज्ञानमन्तरेणोपमानं भवितुमर्हति । न
चैवमनुमानम् । तस्माद्यथा लिङ्गलिङ्गितम्बन्धस्मृत्यनुग्रहे
सति लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्, तच्च प्रत्यक्षम्, तथाऽऽगमादि-

(१) 'प्रति'शब्दो नास्ति घृत्तौ ।

तत्संस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यप्रत्यक्षमुपमानमिति ॥

प्रतिपत्तिभेदाच्च—नानुमानमेवं भवति यथा धूमस्तयाग्निरिति । अस्त्युपमाने यथा गौरेवं गवय इति । यत्र प्रतिपत्तिभेदस्तत्प्रमाणान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमान, मपूर्वानधिगमादुपमानं न भवतीत्यनेन प्रत्युक्तम् ॥

(इत्युपमानपरीक्षा ।)

अथावसरमाप्तः शब्दः परीक्ष्यते । कः पुनरयं शब्दः ? आ-
प्तोपदेशः शब्द इत्युक्तम् । तस्याप्तो—न शब्दः प्रमाणं सत्य-
प्रसिद्धेः—पस्माद् विद्यमानोऽप्ययं शब्दोऽश्रूयमाणो न प्रति-
पत्तिहेतुः प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति । विषयाभावाच्च—न प्रत्य-
क्षानुमानव्यतिरेकी विषयः शब्दस्यास्ति । न चाविषयं प्रमाण-
मिति । अविज्ञानात्मकत्वाच्च न प्रमाणम्,—यद्यत्प्रमाणं तत् तद्वि-
ज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षम्, अविज्ञानात्मकं च न प्रमाणं घटादिव-
देव । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च घटादिवदेव न प्रमाणम् । आत्मन्यस-
मवायात् न घटादिवदेव प्रमाणम् । आकाशगुणत्वात् च संख्या-
दिवन्न प्रमाणम् ?

यत् तावत् सत्यप्रमितेरिति ? तन्नासिद्धत्वात्—न हि
कदाचिच्छब्द उपलभ्यमानो न प्रमाणं भवत्यनुपलभ्यमानो (न)
भवतीति नासौ प्रमाणम् । प्रमाणं हि नाम येन प्रमीयते । कदा
च तेन प्रमीयते ? यदोपलभ्यते । यत् पुनरेतद्विषयाभावादेति । क
एवमाह प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः
यथा प्रत्यक्षादिभ्यो भेदस्तथोक्तम् । यत्पुनरेतद्विज्ञानात्मक-
त्वाद् बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् आत्मन्यसमवायाच्चेति ? तन्नानेका-
न्तात् प्रदीपवत्, प्रदीप एतत् सर्वमस्ति प्रमाणं च प्रदीपः प्र-

साङ्गत्वादित्युक्तम्(१) । तस्मादनैकान्तिकत्वादहेतव एवेति । यत् पुनरेतदाकाशगुणत्वादिति ? अयमप्यनैकान्तिक एव—यथाकाशे यत् परिमाणं तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वात् प्रमाणं भवति तस्मादाकाशगुणत्वादिसयमप्यहेतुः ।

अनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षत्वात्—यस्य स्मृत्यपेक्षित्वं तदनुमानं, स्मृत्यपेक्षश्च शब्दोऽर्थप्रत्यायने, तस्मादनुमानम् । त्रिकालविषयत्वाच्च—त्रिकालविषयमनुमानम्, तथा च शब्दस्तस्मादनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तेश्च—यदन्वयव्यतिरेकि तदनुमानम्, यथा धूमावेशेपदर्शनमाग्निमस्मृतीती, तथा च शब्दोन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थं प्रतिपादयति तस्मादनुमानम्—

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

इतश्चानुमानं शब्दोऽर्थस्यानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलब्धमानार्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

इतश्चानुमानमुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् । प्रमाणान्तरभावे उपलब्धि(हेतौ) भेदो दृष्टः यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने च । अन्यथा हि प्रत्यक्षे उपलब्धिरन्यथाऽनुमाने, न त्वेवं शब्दे इति । तस्मान्न प्रमाणान्तरम् ॥

सम्यग्धातुश्च ॥ ५१ ॥

सम्यग्धातुश्च । सम्यग्दार्थ्यप्रतिपादकत्वाच्चेति सूत्रार्थः सम्यग्दार्थ्यप्रतिपादकमनुमानं तथा च शब्द इति ॥

यत्तान् स्मृत्यपेक्षत्वादनुमानं शब्द इति ! तन्नानेकान्तात् । अनुमानेऽपि स्मृत्यपेक्षितमस्ति यथा संशये यथा तर्के यथोपमाने इति । एतेन त्रिकालविषयत्वं प्रत्युक्तम् । यत् पुनरेतदन्वयव्यतिरे-

रेकोपपत्तेरिति ? । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि—यथा
यत्र घटस्तत्र घटज्ञानम् । यत्र नास्ति तत्र तदभाव इति ।
यत् पुनरेतदनुपलभ्यमानार्थविषयत्वादिति । सप्तमं अनुपलभ्यमा-
नार्थविषयमनुमानं, न पुनः स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थेषु लौकिकस्य प्र-
त्यक्षमनुमानं वा, अपि तु—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थे सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थे सम्प्रत्ययः ॥

न ह्यपि शब्दमात्रात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । किं तु
पुरुषविशेषाभिहितत्वेन प्रमाणत्वं प्रतिपद्य तथाभूताच्छब्दात्
स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । न चैवमनुमाने, तस्मान्नानुमानं शब्द इति ।
एवं (शब्दं) चोच्छिखन्ती प्रतिपत्तिः शब्दाच्चानुमानादिति । ए-
तेनाद्विमृष्टत्वं व्याख्यातम् । यत् पुनरेतत् सम्बन्धाच्चेति ।
अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातोऽस्ति च प्रतिपिद्ध इति वा-
च्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धोऽनुज्ञातः—अस्य शब्दस्याप-
मर्थो वाच्य इति । यः पुनरपि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः स-
म्बन्ध इति कैश्चिदभ्युपगम्यते स प्रतिपिद्ध इति । न स्वाभाविकः
शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति ।

कथम्—

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः (१) ॥ ५३ ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । तत्र प्रत्यक्षेण तावच्छब्दार्थस्यानु-
पलब्धिरतीन्द्रियविषयत्वात् । यस्माच्छब्दस्यातीन्द्रियोऽप्यर्थो
विषयस्तस्मान्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिरिति । अनुमानेनोपलप्स्यत
इति चेत् नानुमानेन विकल्पानुपपत्तेः । शब्दो वार्धदेशमुप-
सम्पद्यतेऽर्थो वा शब्ददेशम् उभयं वा । न तावदर्थः शब्ददेशमु-

पसम्पद्यते—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च (१) सम्बन्धाभावः ॥५४॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेः । आस्यैकदेशस्थानकरणोच्चारणीयः शब्द इति—अत्रान्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि दृश्येरन् । स्मृतिमान् महान् पदार्थो मोदकादिर्गन्नादिवदागच्छन्नुपलभ्येत । ततश्च लोकव्यवहार उच्छिद्येत । अयं शब्दोऽप्याभितकमुपसम्पद्यते ? तस्याप्यनुपपत्तिर्व्याधातात् । नित्यः शब्दः सन्तानवृत्त्या चागच्छतीति व्याहतम् । अथ नागच्छत्यर्थदेश एव भवतीति ! नित्यश्च भवति चेत्पनिवृत्तो व्यापातः । स्थानकरणमयत्रासम्भवाच्चार्यदेशे न भवति । अथ न गच्छति न भवति तत्र व्यज्यते । एको वितत्यावस्थित इति चेत् न सर्वार्थोपसन्धिमसङ्गात् । यदि सर्वशब्दा एव वितत्यावस्थिताश्च स्थानकरणादि (निमित्त) सन्निधाने सति व्यज्यन्त इति मन्यसे ? सर्वार्थानामुपलब्धिः प्राप्ता यदेकस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति । वितत्यावस्थितश्च शब्दो व्यक्त इति स्वविषयं (२) व्याप्यावस्थाने सति यत्र क्वचनावस्थितानां गोशब्दाभिव्यक्तौ ककुदादिमर्थप्रत्यायनं स्यात् सामान्यवदेतत्स्यात्—यथा सामान्यं स्वविषयं व्याप्यावरितं न च सर्वत्रोपलभ्यते तथा शब्दोऽपि स्वविषयं व्याप्यावस्थित इति नियमो भविष्यति ? न युक्तमेवं भवितुम्, सामान्यस्याश्रयोपलब्धिर्व्यक्तिहेतुः न च पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति न च वाच्ये वृत्तिस्तस्मादसौ दृष्टान्तः । यदि च (३) वाच्यार्थवृत्तिः शब्दः स्यात् वा-

(१) पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च—इति वृत्ती ।

(२) स्वविषयप्राप्त्यवस्थाने इति २ पु० पा० ।

(३) अपि च—पा० १ पु० ।

च्योपलब्धावकृतसमयेनापि प्रतिपद्येत—यथा सामान्यमकृतस-
मयोऽपि प्रतिपद्यते इति । तस्मान्नानुमानादपि प्रतिपद्यते ।
इतश्च स्वाश्रयादन्येनापि न सम्बन्धी शब्दः गुणत्वात् अन्येन
गवादिना शब्दं प्रति समवायोऽपि नास्ति शब्दस्याकाशवृत्ति-
त्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्यामेकस्यानारम्भा-
त् । उपमानात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ? न उपमानस्यापि नाप्यं
विषयः । आगमात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ! स एवात्र विचार्यते—
किं शब्दार्थौ सम्बद्धावाहोस्विदमम्बद्धाविनि । यदिदं भवताभि-
धीयते स्मृत्याद्यपेक्षत्वादनुमानसाधर्म्यादनुमानं शब्द इति ? तस्या-
देव नानुमानं, न हि तेनैव तस्य साधर्म्यमिति । अथ स्मृत्या-
दिसाधर्म्याच्छब्दानुमानयोरेकत्वमेव ? तर्ह्येकं प्रमाणं प्राप्नोति ।
अस्ति ह्यर्थपरिच्छेदकत्वं सर्वप्रमाणानां साधर्म्यमिति । भवत्वेकं
प्रमाणं किन्नो बाध्यत इति ? । कथं न बाध्यत इति ? यदभीष्टं
तन्निवर्तते । किमभीष्टं ? प्रत्यक्षानुमाने भिन्ने इति । अथ सामान्य-
माश्रित्याभेदो देश्यते तदपेक्षया वर्तितव्यम्, सामान्यमाश्रित्या-
भेदो विशेषमाश्रित्य भेद इति न किञ्चिद्वाधितम् । न
चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्ययायकत्वात् । यत् स्वपरात्म-
प्रत्यायकं तदनुमानं न भवति यथा प्रदीपः—प्रदीपो
येनापि क्रियते तस्याप्युपलब्धिसाधनं भवति अन्यस्यापि । श-
ब्दोऽप्येवं तस्मान्नानुमानमिति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

शब्दार्थव्यवस्था(नदर्श)नादप्रतिषेधः । यदि शब्दार्थावस-
म्बद्धौ स्याताम्, शब्दार्थप्रत्ययव्यवस्था न स्यात् । शब्दः
सम्बद्धोऽर्थं प्रतिपादयति प्रत्ययानेपमहेतुत्वात् प्रदीपवत् ।

यः प्रत्ययनियमहेतुः स सम्बद्धोऽर्थप्रत्यायको दृष्टः यथा
प्रदीपः । शब्दश्चैवंधर्मा, तस्माच्छब्दोऽपि सम्बद्धोऽर्थप्रत्या-
यक इति । यद्वा प्रत्ययः पक्षीकर्तव्यः सम्बद्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां
वस्तुप्रत्ययो भवतीति नियमात् कुण्डलीति प्रत्ययवदिति ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५६ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययस्य । न सम्बन्धकारितं
शब्दार्थव्यवस्थानं, किं तर्हि ? समयकारितं, कः पुनरयं समयः ?
अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समययुक्ते (१) शब्दार्थव्यवस्था भ-
वतीति । किञ्चित् च सम्बन्धोनुज्ञात इति पदवोचाम समयं तदवोचाम
इति । तेषां शब्दार्थव्यवस्थाऽन्यथापि भवतीत्यहेतुः । अयं च वा-
च्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः स्वाभाविकशब्दार्थसम्बन्धवादिना-
प्यनुज्ञेयः । न हि स्वाभाविकसम्बन्धवादिनोऽनुपयुक्तशब्दार्थसम्ब-
न्धस्य शब्दग्रहणादिशेषप्रत्ययो भवति । न पुनः समयः कृतः प्रत्ये-
तव्यः ? पदज्ञानालोकतश्चेति तदिदं समयशास्त्रं शब्दस्वावल्लोपार्थं
प्रणीतम् । लोकतश्च समयो बोद्धव्यः मात्रादींस्तेषु तेष्वर्थेषु तां-
स्तान् शब्दान् प्रयुज्जानानुपलभ्य सोऽपि तथैव शिक्षितस्तौस्ता-
नेव शब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुक्ते न पुनरेनं लिपिमिव किञ्चित् शि-
क्षयतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५७ ॥

जातिविशेषे चानियमात् । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः स-
म्बन्धः—यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धोऽभविष्यत्त जातिविशे-
षे शब्दार्थव्यवस्थाऽभविष्यत् । अस्ति तु यथाकामं प्रयोगो जा-
तिविशेषे यथाकामं प्रयोगो दृष्टः न तु स्वाभाविकेन सम्बन्धेन

(१) तस्मिंस्तूपयुक्ते—पा० १ पु० ।

सम्बद्धानां जातिविशेषे व्यभिचारो दृष्टः न हि मदीपोऽस्माक-
मन्यथा प्रकाशमत्यन्यथा जातिविशेष इति । जातिविशेषशब्देन
पुनर्देशोऽभिधीयत इति ॥

(इति शब्दस्यानुमानाद्भेदः ।)

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रम् ।
तदित्यधिकृतशब्दाभिधानाच्छब्दविशेषाधिकारः यस्मात् प्राप्त-
मपि प्रकरणेन शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते, तत्र ज्ञापयति
शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न तु शब्दमात्रम् । अन्यथैव वक्तव्य-
म्—अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । अ-
प्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यापकत्वम्, अनृतत्वमपवादार्थाभिधानम्, व्या-
घातः पदयोर्वाक्ययोर्वा सहाम्भवेः, पुनरुक्तं पूर्वाभिहितार्था-
भिधानम् । उदाहरणानि भाष्ये । त्वानृतत्वे हेतुः फला-
दर्शनम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिनि विधिवाक्यम् । अस्य
व्याघातः कालासम्भवेन उदितानुदितसमयाध्युषितप्रतिपेधो,
न चान्यः कालो विद्यते यत्राग्निहोत्रहवनं स्यात् । उदि-
तानुदितसमयाध्युषितवाक्यानां वा परस्परविरोधः । मयमो-
क्षमोक्षमयोल्लिरभिधाने पुनरुक्तम् । उदाहरणं भाष्ये ।
दृष्टान्तस्त्रेनैतानि वाक्यान्युपन्यस्य एककर्तृकत्वेन शेषवाक्या-
नामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा प्रमाणत्वमाति-
पेधो वैदिकत्वेन तदन्यवाक्यवत् । पुनरुक्ततायां पूर्वमुत्तरं वा न
वाच्यमेकेन प्रतीयमानत्वात्(१) ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५९ ॥

न 'कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । यत्तावदनृतत्वादप्रमाणानि वे-
दवाक्यानि फलादर्शनादिति ? तदत्र सम्प्रधार्यम् । किं
फलादर्शनं वेदवाक्यानामप्रमाणत्वादाहो कर्मकर्तृसाधनवैगुण्या-
दिति ? । वयं तु घूयः (न) कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति, फला-
दर्शनात् तु कारणानामसामग्यं गम्यते, इष्टेः कारणसाधन-
त्वाश्चाऽविरोधः । न चेयमिष्टिमया साक्षात् पुत्रकारणत्वे-
नाभ्युपगम्यते, अपि तु पितराविष्टया संप्रयुज्यमानौ पुत्रं
जनयत इति । तत्र न ज्ञायते किं पित्रोरसाद्गुण्यात् पुत्रजन्म
न भवति ? आहोस्विदिष्टेरसाद्गुण्यादिति ? । मन्त्राश्चेष्टिसाध-
त्वेन प्रयुज्यमाना इष्टपङ्क्तं भवन्ति(१) तत्रापि न ज्ञायते कि-
मिष्टिमन्त्राणां वैगुण्यात् सम्प्रज्ञा ? आहो दर्भेध्मादेः(२) का-
रणस्य वैगुण्यादिति ?—यथैव मन्त्राणां न्यूनाधिकभावेन प्रयुज्य-
मानानामिष्टिर्न निर्वर्त्यते तथा दर्भेध्मादेरपि साधनस्य वैगुण्या-
दिति ? । न केषलं साधनवैगुण्यादेवेष्टेरनाभिनिर्वाहसिद्धयेष्टेः सा-
धयितुः कर्मणश्चासाद्गुण्यादिति ? । उपेत्येष्टिसम्पदं(३) न केव
लैवेष्टिः कारणमित्युक्तम् । तत्र पुत्रजन्मादर्शनेन न
युक्तं मनुष्यधर्मणो वक्तुम् मन्त्राणामसामर्थ्यात् पुत्रानुत्प-
त्तिरिति । उभयथा दृष्टत्वात् सन्देह इति चेत् ! न अभ्यु-
पेतहानेः । अथ मन्त्रे त्रिकारणं पुत्रजन्म, तत्रान्यतरकार-
णवैकल्यात् पुत्रो न भवतीति कारणवैकल्यं गम्यते—तत्र
यथैव पित्रोर्वैगुण्यात्—पुत्रानुत्पत्तिस्तथा मन्त्राणामप्रमा-
त्वादिति सन्दिह्यते ? । नाभ्युपेतहानेः—पूर्वं भवताऽभ्यघायि चेतो-
ऽप्रमाणमिति, अधुना त्वभिधीयते सन्दिग्धे प्रमाणत्वमिषेवं भवता-

(१) सम्भवन्ति-पा० १ पु० । (२) दर्भेध्मादे-पा० १ पु० ।

(३) उपेत्येष्टिसम्पदम्-पा० १ पु० ।

पूर्वो वादस्त्यक्तो भवति । समानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे
समानमेतद्भवतोऽपि—किं पित्रोर्वैगुण्यात् पुत्राजन्म ? वेदवाक्या-
नामप्रामाण्याद्वेति सन्दिह्यते ? । नासाधनात्—न मयैतत् सा-
ध्यते वेदवाक्यानि प्रमाणप्रमाणं वेति, भवता तु साध्य-
ते । तत्र मया भवतः साधनान्यतरवैकल्यात्(१) पुत्राजन्म न
भवतीति सन्दिग्धो हेतुरूपदिश्यते तत्सहकारित्वाच्चोपदेशो दारु-
मधनवादिति । नेयमिष्टेः साक्षात्कारणत्वेन पुत्रजन्मन उपदि-
श्यते, अपि तु 'पुत्रकाम इष्टं कुर्वीत' इति । यथा 'ऽग्निकामो
दारुणी मग्नीषा'दिति उपदेशस्तत्र कर्तृकर्मणोर्वैगुण्यादाग्निर्न
भवतीति नोपदेशवैयर्थ्यं तथेहापीत्यदोषः । सामस्त्ये फल-
निष्पत्तिदर्शनाच्च—यत्र समस्तानि कारणानि तत्र फलाभि-
निर्वृत्तिर्दृष्टेत्यदोषः । यच्चैवं वाक्यं "तदप्रामाण्यमनृत्त्याघातपुन-
रुक्तदोषेभ्यः" इति । तदपि वेदवाक्यस्य पक्षीकृतत्वादव्यापकम् ।
अथ यान्येवंधर्मकाणि वाक्यानि तानि पक्षीक्रियन्ते ? तेष्वप्येषां
धर्माणां विशेषणत्वेनोपयुक्तत्वादप्रामाण्यप्रतिपादको हेतुर्वक्त-
व्यः । अनृतत्वादप्रामाण्यमिति चेत् ? किमिदमनृतत्वं नाम ?
यद्ययथार्थाभिधानं ? नन्वयमेव प्रतिज्ञार्थोऽप्रमाणमिति । अनृ-
तत्वं वाऽसिद्धमित्युक्तमेतत् ॥

यत् पुनरेतस्याघातदोषादिति—

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ६० ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनान्न व्याघातः । अग्न्याधान-
काल एवायं नियमपरिग्रहः—'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं सम-
याधुपिते होतव्य'मिति । सोऽयमभ्युपेत्य कालं यदाऽतिक्रामति

तदाऽभ्युपेतकालातिक्रमान्निन्द्यते निन्दावचनेन । न च व्याघातः उ-
भयप्रतिषेधानाभिधानाच्चेदमन्यथा, यदि पुनरेतदुभयप्रतिषेधाभिधानं
स्यात् भवेदयं प्रमङ्गो व्याघात इति, न पुनरेतानि प्रतिषेधवाक्यानि
उदिते होतव्यमित्येवमादीनि, तस्मादप्रमङ्गोऽयमिति । अथ पुन-
रेतानि वाक्यानि होमाविधेः प्रतिषेधकानि स्युः ? तदोदितादि-
ग्रहणं व्यर्थमेवं हि वक्तव्यम्—अग्निहोत्रं जुहुयादिति यद्राक्यं तन्न
कर्तव्यमिति । एवं च सङ्गतार्थता—यथैतद्व्याख्यानमेवं पूर्वोत्तरे
वाक्ये सङ्गते भवनः इवनमनूय कालविशेषविधानादिति ।
एवमेतन्न पुनर्यथाऽस्माभिर्व्याघातोऽभिधीयत इति नियमहेतुर्व-
क्तव्यः ? इदमेवोदितादिवाक्यं नियमहेतुः । कथमिति ? । इदं
पुनर्वाक्यं(तावद्वक्तव्यं) कामतो वा कल्प्येत अभिहितं वाऽनूयत ?
इति । अभिहितानुवादो न्यायः । तत्र हि प्रमाणानामविसंवादा-
दिति न व्याघात इति ॥

यत्पुनरेतत् पुनरुक्तदोषात् ? न पुनरुक्तदोषः—

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६१ ॥

अनुवादोपपत्तेः । पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृत-
विशेषस्य सतः पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु पुनःश्रुतिसामर्थ्या-
दङ्गीकृतविशेषस्यार्थस्य वादः । एवं सति यथोक्तो न दोषः ।
उदाहरणं भाष्ये । पुत्तकामेष्टिवाक्यानि प्रमा वेदैकदेशत्वात् “भू-
भिरावपनं मह” इति वाक्यवत् इतश्च पदादिनियमात् “द्वादश-
मासाः संवत्सर” इति वाक्यवत् । इतश्च कर्तृविशेषाभिहितत्वात्
“अग्निर्हिमस्य भेषज” इति वाक्यवत् ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६२ ॥

समस्तानि वा वेदवाक्यानि पक्षीकृत्याभिधीयन्ते प्रमाणं

वेदवाक्यानि अर्थविभागवत्त्वात् मन्वादिवाक्यवत्—यथा मन्वादिवाक्यान्वर्थविभागवन्ति, अर्थविभागवत्त्वे सति प्रामाण्यं, तथा च वेदवाक्यान्वर्थविभागवन्ति तस्मात् प्रामाण्यमिति ॥

विभागश्च त्रिविधो भवति—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६३ ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि भवन्ति विधिवचनानि, अनुवादवचनानि, अर्थवादवचनानि च ॥

विधिविधायकः ॥ ६४ ॥

तत्र विधिविधायकः । यद्वाक्यं विधायकं—देशकं । विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा—यद्वाक्यं विधये इदं कुर्यादिति स नियोगः । अनुज्ञा तु—पद कर्तारमनुजानाति(१) तदनुज्ञावाक्यम्, यथाऽग्निहोत्रवाक्यमेवैतत् साधनावाप्तिप्रवृत्तिपूर्वकत्वमनुजानाति ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६५ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । एषामुदाहरणानि भाष्ये ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६६ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः । विध्यनुवचनं चानुवादः । विधिविहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादः परोऽर्थानुवादो, यथा पुनरुक्तं द्विविधं शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च । शब्दपुनरुक्तमनित्योऽनित्य इति । अर्थपुनरुक्तमनित्यो निरोधधर्मक इति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६७ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः । कोऽस्य

सूत्रस्यार्थः ? । प्रतीतार्थशब्दाभ्यासोऽनुवादपुनरुक्तयोः साम्यम्,
पुनरुक्तेऽपि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते, अनुवादेऽप्येव, मतः
प्रतीतार्थशब्दाभ्यासादुभयमसाधिविति ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६८ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेष इति । यथा शीघ्रं
गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति तरपा क्रियातिशयो ग-
म्यते तथाऽनुवादलक्षणेनाप्यभ्यासेन क्रियातिशयोऽभिधीयत
इति । अस्य प्रयोगः । अर्थवाननुवादलक्षणोऽभ्यासः प्रत्यय-
विशेषहेतुत्वात् शीघ्रतरगमनोपदेशवदिति । यथा^(१) शीघ्रशब्दा-
च्छीघ्रतरशब्दः प्रयुज्यमानः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न पुनरुक्तदोषं
लभते^(२) तथाऽनुवादलक्षणोऽप्यभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न
पुनरुक्तदोषं लप्स्यत इति । कः पुनरसौ विशेषो भवतीति ? वक्त-
व्यस्तदुच्यते । आद्ये पचतुशब्दप्रयोगे पाको निर्वर्तनीय
इति पक्तुः प्रत्ययो भवति, द्वितीयात् तु पचतुशब्दादवधारण-
प्रत्ययो भवति, मयैव पक्तव्यमिति, सातत्यप्रत्ययो वा भवति
सततं मया पक्तव्यमिति, अध्येषणप्रत्ययो वा भवति मामेवाय-
मधिकुरुत इति । आद्युप्रत्ययो वा भवति आद्यु मया पक्तव्यमिति,
एवं श्रोतुः । यथा च श्रोतुस्तथा वक्तुरप्येते (एव) प्रत्यया
भवन्तीति । पुनरुक्ते तु न कश्चिद्विशेषे गम्यत इति महान् वि-
शेषः पुनरुक्तानुवादयोः । एवमन्योऽप्यनुवादस्य प्रयोगो वाक्ये
बोद्धव्य इति ॥

किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव प्रमाणता वेदवाक्यानां
सिद्धा ? न । न किं कारणम् ? । न साधनमन्तरेण सिद्धिरस्तीति ।

(१) अथ इति २ पु० पा० ।

(२) न भवति इति २ पु० पा० ।

कुतस्तर्हि ? प्रमाणतः । किं त्वं प्रमाणम् ? अर्थविभागवत्त्वम्—

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य-

मासप्रामाण्यात् ॥ ६९ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमासप्रामाण्यात् । चशब्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थः । यथा मन्त्राऽऽयुर्वेदवाक्यानि पुरुषविशेषाभिहितत्वात् प्रमाणं, तथा वेदवाक्यानीति पुरुषविशेषाभिहितत्वं हेतुः । किमायुर्वेदस्य प्रामाण्यं ? यत् तदायुर्वेदेनोपदिश्यते—इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति इदं कृत्वाऽनिष्टं जहाति, तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावोऽविपर्ययः एतत् प्रामाण्यम् । किंकृतमेतत् ? आसप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रमाणत्वम् ? साक्षात्कृतधर्मता—यं ते पदार्थमुपादिशन्ति स तैः साक्षात्कृतो भवतीति । भूतदया च—यस्मै चोपदिशन्ति तं प्रत्यनुकम्पा भवति । यथा परिज्ञातार्थचिरयापायेया चास्य भवति(१) । एतेन द्विविधेन विशेषणेन विशिष्टो वक्ता आसः । तेन य उपदेशः क्रियते स प्रमाणमिति । दृष्टार्थवाक्याविसंवादेन वा शेषानुमानं—यद्वाक्यं दृष्टार्थं यथा वा “ग्रामकामो यजेते”त्येवमादि तेन शेषानुमानं प्रमाणमिति(२) । लौकिकमपि वाक्यमनेनैव त्रिरूपकारेण विशेषणेन(३) विशिष्टस्य वक्तुः प्रमाणं भवति । अस्य प्रयोगः । प्रमाणं वेदवाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यमिति । एककर्तृकत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकाविपपत्तिपादकत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः ।

पौरुषेयत्वमसिद्धं नित्यत्वादिता चेत् ?—अथ मन्यसे नित्यानि

(१) यदि भवति—पा० १ पु० ।

(२) प्रमाणत्व इति—पा० २ पु० ।

(३) विशेषेण इति—पा० २ पु० ।

वेदवाक्यानि नित्यत्वाच्चैषां प्रामाण्यं तस्मात् पौरुषेयत्वमसिद्ध-
म् ? । नासिद्धत्वात्—सिद्धे नित्यत्वे एतद्युक्तं, तच्च न सिद्धमतो न
युक्तमेतत् । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणं ? प्रमेयप्रतिपादकत्वात्
प्रमाणं न नित्यत्वात् ।

केचित्तु ध्रुवते न किञ्चिन्निसं प्रमाणमस्तीति प्रमा-
णत्वाद्देवानित्यानीति ? । तच्च न सम्योगेति पदपा-
मः नित्यमपि प्रमाणं यथा मनः आत्मा च, प्रमाणशब्दस्य
समुदायवाचित्वात्—अयं खलु प्रमाणशब्दः समुदाये वर्तते ।
तत्र नित्यमनित्यं चानेकं समुदायि प्रमाणस्याङ्गत्वात् प्रमाण-
मित्युच्यते यथा प्रदीपः एवं च नित्यमपि प्रमाणमस्तीति ।
यदा च परमाण्वादि नित्यमितरवस्तुसाधकत्वेनोपादीयते तदा
परमाण्वादेर्नित्यस्य प्रमाणभावात् प्रमाणत्वादनित्य इत्ययं नैका-
न्तो भवतीत्यनुत्तरमेतत् ।

तस्माद्युक्तमर्थविभागवत्त्वादित्यत्वं लौकिकवाक्यवादि—
यथार्थविभागवन्ति लौकिकवाक्यानि तथा च वेदवाक्या-
नि तस्मान्न नित्यानीति । लौकिकान्यपि नित्यानीति
चेत्—अथ मन्यसे यान्यप्येतानि लौकिकवाक्यानि अर्थ-
विभागवन्ति तान्यपि नित्यानीति ? अर्थविभागो न स्यात्
योऽयमर्थविभागो लौकिकवाक्ये न न स्यात्, दृष्टस्तु । तान्य-
नित्यानीति चेत् ? विशेषहेतुर्वक्तव्यः तुल्ये चार्थविभागवत्त्वे तुल्ये
चार्थप्रतिपादकत्वे लौकिकान्यनित्यानि वैदिकानि नित्यानीति
विशेषहेतुर्वक्तव्यः ? । तुल्यं भवतोप्यनित्यत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्य
इति ? । उक्तोर्थविभागवत्त्वं हेतुः । इतश्च वर्णवत्त्वाद्दर्शयन्ति लौकि-
कवाक्यानि अनित्यानि तथा च वेदवाक्यानि, तस्मात् तान्य-
प्यनित्यानि । इतश्च सामान्यविशेषवत्त्वे साति श्रोत्रग्राह्यत्वात्

लौकिकवाक्यवत् । इतश्च पदवस्वात् लौकिकवाक्यवत् । दर्शनस्य परार्थत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे दर्शनं परार्थं दर्शनशब्द उच्चारणार्थः उच्चारणं परमतिपादनार्थम्, न हि काश्चिदात्मप्रतिपत्तये शब्दमुच्चारयति, यदि चायं नित्यो भवति शब्दादर्थप्रत्ययो युक्तः, अथानित्य उत्पन्नमध्वंसी ततोऽस्य श्रोतुः नित्यमपूर्वः श्रोत्राविषयमेति, न चापूर्वश्रवणात् प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चानित्यश्चादितः सर्वे शब्दाः (तथा) तस्मादस्यापि शब्दात् प्रत्ययनिषमो न मास इति ? । नानेकान्तात्—सणविध्वंसिषु मदीपादिषु अपूर्वस्य प्रत्यायनं दृष्टमिति ? । नोदाहरणवैधर्म्यात् मदीयोनाख्यातः प्रकाशनीयार्थसम्बन्धात् प्रकाशनीयार्थसम्प्रतिपत्तिं करोति न पुनरनाख्यातः शब्द इति । कः पुनरेवमाह अनाख्यातः शब्दः प्रतिपादयति इति ? । सम्बन्धस्यादर्शनादाख्यानमनुपपन्नम् । उक्तमेतद्यथा न शब्दार्थयोः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति । वाच्यवाचकभावलक्षणस्तु पौरुषेयः सम्बन्धः स च कृतक इति । स च संसारनादित्वात् लोकतोऽवगम्यते । ये तु संसारमादिमन्तं दर्शयन्ति त एवमुपालभ्याः । अथ योऽपमभिलापो नित्यावर्णा(वेदा) इति, स कथं? सम्प्रदायस्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेषु सम्प्रदायाभ्यासाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते तदपेक्षया लौकिकाः शब्दान् मयुजन्ते नित्या वेदा इति । यथा नित्याः पर्वणाः नित्याः सारित इति । तन्मन्वादिवाक्येषु समानम् । कुत एवं सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वं न पुनर्नित्यत्वादेव ? अनित्यत्वोक्तप्रमाणाविघातात्—यानिमयाऽनित्यत्वे प्रमाणान्युपन्यस्तानि तानि न विहन्यन्ते तेषामविघातादनित्यत्वे सति सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वोपचार इति ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

न चतुष्टयैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रम् । तस्या-
 क्षेपः न चतुष्टयैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । अस्यार्थः
 अयथार्थोऽयं प्रमाणोद्देश इति । न चत्वार्येव प्रमाणानि ऐति-
 ह्यार्थापत्तिसम्भवाभावा अपि प्रमाणानीति । संशयव्युदासार्थं वा
 ऐतिह्यादय उपदिश्य प्रतिपिच्यन्ते । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
 ऐतिह्यादीनि चेति केचित् मन्यन्ते तत्र श्रोतुः संशयः स्यात् किं
 विद्यमाना ऐतिह्यादयो नोक्ता अयाऽविद्यमाना इति ? विधिभू-
 नतापरिहारार्थं वा प्रकरणम् । विद्यमानान्यैतिह्यादीनि नो-
 क्तानीति विधिवाक्यहीनं (शब्द) शास्त्रं स्यात् । दोषवतां दोषान-
 भिधानात् दोषहीनं वा शास्त्रं स्यात् । इत्यत उद्दिश्य निवर्त्य-
 न्ते—दोषवन्त ऐतिह्यादय इत्यतो नाभिधीयन्त इति । दोष-
 स्तर्हि वक्तव्यः ? अथ दोषो नाभिधीयने दोषहीनं शास्त्रमिति
 तत्परिहारार्थं प्रकरणमुपसिध्यते । प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावमदर्शना-
 र्थं वा—ऐतिह्यादीनि प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावयितुं ये यत्रान्तर्भवन्ति
 तत्र तेषां मदर्शनार्थं प्रकरणमिति । सिद्धत्वादनारम्भः ?—नन्वय-
 मर्थः चत्वार्येव प्रमाणानीत्यस्मिन्नेव विभागोद्देशसूत्रे सिद्ध इति
 सिद्धत्वात् पुनरनारम्भ इति ? । न । अवधारणमयोजनस्य इतः-
 (श्व) सिद्धेः—येन न्यायेन चत्वार्येव प्रमाणानीत्येतदवस्थाप्यते स
 न्याय इह प्रकरणे वर्ण्यते इति तस्मादारभ्यमेवेति ।

किमिदमैतिह्यं नाम ? अनिर्दिष्टवक्तृकं मत्वादपारम्पर्यमिति
 होचुर्ददाः कथयन्तीति । अर्थादापत्तिर्यार्थापत्तिः—आपत्तिः—माप्तिः
 मसङ्गः यस्मिन् वाक्ये विधीयमानादर्थान्द्वयोऽर्थ आपद्यते साऽर्था-

पत्तिः—यथाऽसत्सु भेषेषु दृष्टिर्न भवतीति, किमत्रार्थादिपद्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नाभाविनाभाववर्त्तिनोऽर्थस्य ग्रहणादन्यस-
त्ताविज्ञानम्—यथा द्रोणस्य ग्रहणादाढकस्य सत्तेति । अभा-
वो नाम प्रत्यनीकस्य ग्रहणात् तद्विरोधिनो ग्रहणम्—यथा विधा-
रके वाद्यध्वंसयोगे सति गुरुत्वमतिबन्धादपां पातः प्रतिवि-
द्भः तदपामपातेन विरोधिनं वाद्यध्वंसयोगं प्रतिपद्यते इति ।

तान्येतान्यैतिद्यादीनि एवम्भूतानीति लक्षणभेदादेतेष्वे-
वान्तर्भवन्ति इति न पृथगुच्यन्ते । विषयाभावाच्च—न प्रत्यक्षादि-
प्रमाणव्यतिरेकेण विषया ऐतिद्यादीनां सम्भवन्त्यतश्च न प्रमा-
णान्तराणि । अथ प्रयोजनभेदात् भिद्यन्त इति मन्यसे ? एवं
तर्ह्यष्टत्वं निवर्तते—यदभ्युपगतं प्रमाणाष्टत्वं, तन्निवर्तते प्रयोज-
नभेदात् प्रमाणभेदमभ्युपगच्छत इति । एककरणश्च प्रयोज-
नभेदो दृष्ट इत्यनेकान्तः । यथैकं चक्षुरनेकनीलादिभिन्नरू-
पग्रहणप्रयोजनमिति । इन्द्रियानेकत्वं वा । अथ प्रयोजनभेदाज्ज्ञेदं
मन्यसे ? एकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति । अथ विषयसामान्याव्य-
तिरेकादेकमिन्द्रियं ? न युक्तस्तर्हि प्रतिषेधो न चतुष्ट्वमैतिहार्याप-
त्तिसम्भवाभावप्रामाण्यादिति ॥

यद्येतानि प्रमाणानि न प्रमाणान्तराणि च तर्ह्यन्तर्भवन्तीति
वक्तव्यम् ? अन्तर्भावप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थाप-

त्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावान-
र्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । शब्द ऐतिह्यमन्तर्भवति समानलक्ष-
णत्वान्न शब्दलक्षणमैतिह्यान्निवर्तते सोऽयं भेदः सामान्येन
संगृहीतः । अनुमानेऽर्थापत्तिमम्भवाभावानामन्तर्भावः समान-

नलक्षणत्वात् । कथमर्थापत्तिरनुमानेन संगृह्यते ? । द्वयोरेकतरम-
तिपेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । यत्र यत्र द्वयोर्वस्तुनो-
रेकतरद्वस्तु प्रतिपेध्यते तत्र तत्र द्वितीयाभ्यनुज्ञा दृष्टा—यथा
दिवा न भुङ्क्ते इत्यभिधानाद्वात्रौ भुङ्क्ते इति गम्यते ।

एके तु ध्रुवते नेपथ्यापत्तिर्दिवा न भुङ्क्ते इति । अत्र किला
ऽवधारणद्वयं दिवा न भुङ्क्ते एव, दिवैव न भुङ्क्ते इति चो, भयपाप्सौ न
वक्तव्यं रात्रौ भुङ्क्ते इति ? । एतत् तु न सम्भगसम्भवाद्—दिवा न
भुङ्क्ते एव इत्यपमर्थोऽसम्भवेन निराकृतः न हि काश्चिद्दिवा न भुङ्क्ते एव
भुञ्जानोऽपि तावन्न भुङ्क्ते एव किं पुनरभुञ्जान इति । तस्मादसम्भवे-
नार्थस्य निराकृतत्वात् कालप्रतिपेधोऽनेन दिवा न भुङ्क्ते इति । अन्य-
थाऽनर्थकं स्यात् क्रियान्तरमतिपेधनिवृत्तेरसम्भवेन निराकृतत्वात्
कालप्रतिपेधस्यानभ्युपगमात् अनर्थकं वाक्यम् । भवत्वनर्थकं किं
नो वाध्यते? यदभ्युपगतं तन्निवर्तते । किं चाभ्युपगतम्? क्रियान्तरम-
तिपेधो (यत्र) न कालप्रतिपेध इति । न चेदनर्थकं तस्माद्द्वयोरेक-
तरप्रतिपेधे द्वितीयाभ्यनुज्ञानादनुमानमेवार्थापत्तिः । कतमदेवानु-
मानं ? सामान्यतोदृष्टम् । एतेन सम्भवामावौ व्याख्यातौ ।
सम्भवोऽनुमानम्, अभावोऽप्यनुमानमेव । तच्च वर्णितम् । अ-
नयोरेपि सामान्यतोदृष्ट एवान्तर्भाव इति । तदेवमन्तर्भावात् पृथ-
गनुपदेश इति । (गम्यते)

सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्, तत्रा-
र्थापत्तेः प्रमाणमावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तथाहि इयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् । येन भवता-
ऽर्थापत्तिः प्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते सा न प्रमाणं, अप्रमाणमिति
नार्थस्यैकदापि प्रतिपादिका । यथा मेघेष्वसत्सु द्वाष्टिर्न भवतीति

अर्थादापन्नं सत्सु भवतीति, सत्स्वप्येकदा न भवतीति अनैकान्तिकी ? । अर्थापत्तिमात्रस्य पक्षीकरणे ऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम्-
यादे तावदर्थापत्तिमात्रं पक्षयसि ततोर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमश-
क्यम् । अथानैकान्तिकी या सा पक्षीक्रियते ? तदाभ्युपगमो
व्ययमपि दूषोनैकान्तिक्यप्रमाणमिति(१) हेतुश्च नास्ति—हेतोः
प्रतिज्ञाविशेषणत्वात्—यदनैकान्तिकं तदप्रमाणमिति प्रतिज्ञा तत्र
हेतुर्नास्ति, न चापमर्थः साध्य इति हेत्वभाषः व्याघातश्चा-
भ्युपगमात् । याऽनैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा प्रमाणं न भवतीति
श्रुतता ऐकान्तिकी सा प्रमाणमित्यभ्युपगतं भवति । अनर्थकं चे-
दभिधानम्—याऽनैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा न प्रमाणमिति ॥

यामपि भवानर्थापत्तिं मन्यते साऽपि नानैकान्तिकी—

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् । नेयमर्थापत्तिरनैकान्तिकी ।
अर्थापत्तिश्च सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवतीति । सेयमनैकान्तिकी कथं
न सत्सु भवसेवेति अपि तु सत्सु भवतीति । यत्तु सत्सु मे-
घेषु दृष्टिर्न भवतीति ? कारणप्रतिबन्धोऽसौ, न तदर्थापत्तेः प्रमेयम्,
किं त्वस्याः प्रमेयं कारणे साति (कार्ये) भवतीति । सेयमनैका-
न्तिकी कथं स्यात् । यद्यसत्यपि कारणे कार्यमुत्पद्यते तत्तु न दृष्ट-
मिति न कदाचिदनैकान्तिकत्वम् ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं (चा) चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् । योऽयं भवता प्रति-
षेधः क्रियते अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वात्—अय-
मप्यनैकान्तिकः सत्ताऽप्रतिषेधात् नानेन प्रतिषेधेनार्थापत्तेः

सत्ता प्रतिपिध्यते । कथं न सत्ताप्रतिपेधः ? यस्मादर्थापत्तिर्विशेषः
प्रतिपिध्यते नार्थापत्तिमात्रं तेन सत्ताऽप्रतिपेधादनैकान्तिको भ-
वति । अथ मन्यसे न प्रतिपेधस्य सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणत्वं,
सोऽयं प्रतिपेधः स्वविषये मवर्तमानो नानैकान्तिको भवितुमर्ह-
तीति ? । अनैकान्तिको हि नाम स ज्ञेयो यः स्वविषयतज्जाती-
यान्पट्टतिः, न चानैकान्तिकत्वं प्रामाण्यप्रतिपेधेऽस्ति, तस्मात्प्र-
नैकान्तिकः प्रतिपेध इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । यदि स्वविषयत-
ज्जातीयान्पट्टतिरनैकान्तिक इति मन्यसे ? अर्थापत्तिरपि तर्ह्य-
नैकान्तिकी न भवति, न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्ट-
मिति । तदिदं सूत्रं व्याघातदेशनार्थम् । यदुक्तं भवता स्वविषया-
दन्यत्र वर्तमानमनैकान्तिकं भवति अर्थापत्तिश्चानैकान्तिकीति
व्याहतम् । अज्ञानं वा । अथाबुद्धैवानैकान्तिकव्यवहारमिदमु-
च्यते अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति ? । तत्रोपेक्षया वर्ति-
तव्यम्—नोन्मत्तवाक्यानि प्रतिसन्धेयानीति ।

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

नाभावः प्रमाणं विषयाभावात्—यदविषयं तदप्रमाणम्,
यथा मोक्षब्दोऽश्वप्रतिपादने, तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणम् ।

कश्चैवमाहाभावः प्रमाणम्, अपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्र-
माणम्, तथा प्रमीयत इति । कः पुनरस्या विषयोऽभाव इत्युक्तम् ।
तत्तानेकधाभिन्नस्याभावप्रपञ्चस्योदाहरणार्थं सूत्रम्—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां

तत्प्रमेयसिद्धेः (१) ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽध्याये २ आदिके ९-१३ सूत्रम् । २७९

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः । अल-
क्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तः उभयसन्निधौ येषु वासःसु
लक्षणानि न पश्यति तानि लक्षणाभावेनैव प्रतिपद्यते, प्रेषण-
सम्प्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात्, प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च
प्रमाणम् । तस्मात् सिध्यत्यभावस्य प्रमेयम् ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥९॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेत् ?-अथ मन्यसे यत्र यद्भवति
तत्र तस्याभावो, न चालक्षितेषु वासःसु लक्षणानि भवन्ति, त-
स्माच्च तत्र न भवन्तीति ? नापरिज्ञानात्-न भवताऽस्मदीभिर्मायो-
ऽबोधि-न द्रूमो यत्र यद्भवति तत्र तन्न भवतीति, अपि तु
लक्षितानि वासांस्युपलभमान इतराणि लक्षणाभावविशिष्टानि
प्रतिपद्यत इति । अयमर्थोऽयमुपालम्भः प्रयुज्यत इत्यत उक्तार्थं
सूत्रम् नान्यलक्षणोपपत्तेरिति ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः । यानि तानि लक्षितेषु वासःसु
लक्षणानि तानि न कस्यचिन्न सन्तीति यानि च सन्ति तेषाम-
भावो व्याहतः ? अत्रोक्तम् नापरिज्ञानादिति । अस्य चार्थस्य
ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः । न द्रूमो यानि भवन्ति
तेषां तत्रैवाभाव इति । अपि तु केषु चिन्नलक्षणान्यवस्थिता-
न्यपेक्ष्य येषु तानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेः । अभावद्वैतं सल्लु भवति प्रागु-

त्यत्तेरविद्यमानता उर्ध्वं च विनाशादावेद्यमानतोति । तत्र योऽयं विनाशादभावो लक्षणानामलक्षितेषु वासःसु सोऽनुपपन्नो नेतर इति । अमसर्थे नाभावस्तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुरिति उभे अप्येते छलसूत्रे । छलस्योक्तमुत्तरं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वाऽसम्बन्धत्वमज्ञानं वेति तस्मादमयोज्यं छलमिति ।

(प्रमाणचतुष्टयपरीक्षा ।)

“आप्तोपदेशः शब्दः” इति प्रमाणभावे विशेषणं युक्तानानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते । कथं ? नासाते भेदे विशेषणमर्थवत् न चानर्थकं विशेषणं युक्तमिति—युक्तो नानाभूतः शब्दो विशेषणसामर्थ्यादित । तस्मिन् सामान्येन विचारो नित्योऽनित्यो वा, विचारः—परीक्षा—

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥१३॥ (१)

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः । विप्रतिपत्तिशब्दस्योक्तोऽर्थः । तत्राकाशगुणः शब्दः महत्त्ववदभिव्यक्तिधर्मस्यैके—एके तावदब्रुवते नित्यः शब्द इति अविनश्यदाधारैकद्रव्याकाशगुणत्वात्—यदविनश्यदाधारैकद्रव्यमाकाशगुणश्च तन्निर्णयं दृष्टम्, यथाऽऽकाशमहत्त्वम्, तथा शब्दस्तस्याभिस्य इति । सोऽयं नित्यः सन्नाभिव्यक्तिधर्मा तस्याभिव्यञ्जकाः संयोगविभागनादा इति । गन्धादिसहस्रवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मस्यपरे—अपरे पुनर्ब्रुवते गन्धादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दो गन्धादिवदेवाभिव्यज्यते तस्याभिव्यञ्जका भूतविशेषाभिघाता इति । आकाशगुणः शब्दः उत्पत्तिनिरोधधर्मोति

(१) विश्वनाथपञ्चाननमते नेदं सूत्रं किन्तु भाष्यम् । न्यायमूलीग्रन्थे तु “ त्रयोदशभिः सूत्रैः ” प्रमाणचतुष्टयप्रकरणमित्युक्तं किन्तिदं सूत्रं न दृश्यते तत्र १२ सूत्राणि वर्तन्ते ।

चान्ये—अन्ये पुनर्वर्णयन्ति अनित्यः शब्द आकाशगुण उत्पत्तिनिरोधधर्मक इति । महामृतसंसोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिनिरोधधर्मेति चापरे । अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति ।

अनित्य इत्येतत् तत्त्वम् । किमिदमनित्यत्वं नाम ? यतोऽनित्य इति भवति । किं पुनः तत् ? प्राक्प्रध्वंसाभावावित्येके—एके तावद्वर्णयन्ति यस्य प्राक्प्रध्वंसाभावौ स्तस्तदनित्यमिति । नासम्बन्धात्—न हि प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां भावः सम्बद्ध्यत इति । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च प्रसङ्गात् । यदि च प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति मन्यसे ? अनुत्पन्ने वस्तुनि प्रागभावोऽस्ति ऊर्ध्वं च वस्तुनः प्रध्वंसाभावोऽस्ति इत्यसति प्राक्प्रध्वंसाभावेऽनिमित्ततोऽनित्यप्रत्ययः स्यात् । अनित्यस्य भावोऽनित्यतेति प्राक्प्रध्वंसाभावयोरभावस्वाद्भावशब्देनानभिधानम् । अनित्यं नाम यस्य नास्त्यत्यन्तं भावः तस्यानित्यस्य यो भावः साऽनित्यता, प्राक्प्रध्वंसाभावौ च भावमतिपेधौ न चाभावो भावाभिधानेन(अभिधातुं)वक्तुं युक्तः । तस्मात् प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति पट्टयर्थश्च नास्ति “तस्य भावस्त्वतस्ता”विति तस्येति धर्म्यपदिश्यते, भाव इति धर्मिणो धर्मः न चाभावो धर्मः न च धर्मकाले तच्छब्दवाच्यो धर्मो विद्यते । न चाविद्यमानस्य पट्टया योग इति । अयं यद्भवति तस्माद्भूतं भवति ऊर्ध्वं च न (य)भवतीति मन्यसे ? एवमपि न किञ्चित् प्रीतिपिद्मं, वयमपि दूयः पदं प्राङ्भूतं भवति तदूर्ध्वं न भवतीति । पट्टयर्थस्तु पूर्ववन्नास्ति । घटस्य प्रागभावो घटस्य प्रध्वंसाभाव इति एतत् कथम् ? नात्र पट्टया सम्बन्धोऽभिधीयते अपितु प्रागिदं वस्तु नासीत्(नास्ति)पश्चाज्जातमित्यर्थः । ऊर्ध्वं च विनाशादिदं वस्तु न भविष्यतीति अनित्यमित्युच्यते

तस्य च भावोऽनित्यमेति । वर्तमाने चाऽवस्थनात् । यदि च प्राक्-
मध्वंसाभावावनित्यमेति मन्यसे वर्तमाने वस्तुनि न प्रागभावो न
मध्वंसाभाव इति अनित्य इत्यभिलाषो न स्यात् । पाठकादिश-
ब्दवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथाऽमी पाठकादिशब्दा-
स्त्रिकालविषयत्वात्तथाऽप्यनित्यशब्दस्त्रिकालविषयो भविष्यतीति ।
न, एतस्त्रिकालविषयत्वात् णुस्प्रत्ययः त्रिकालविषयो दृष्टः
पाठको भवति पाठको भविष्यति पाठको ऽभूदिति । त्वयः
त्रिकालविषयत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यमे त्यपो ऽपि त्रि-
कालविषयत्वमिति ? तच्च नादर्शनात् न ह्यस्तरपिनित्ये अनित्य
इति प्रयोगं पश्यामः । तस्मात् सप्तस्त्रिकालविषयत्वमयुक्तमिति ।
अतो न प्रागभावमध्वंसाभावावनित्यमेति ।

विनाशहेतुभाव इत्यन्ये—अन्ये पुनर्युक्ते विनाशहेतोरस्ति-
त्वमनिरपतेति । एतच्च न युक्तमस्तीति भावात् प्राग्विनाशहेतुभावात्
अनित्यमत्ययो दृष्टः अनुपजातकपालविभागेषु घटादिषु । यदि वि-
नाशहेतुभावोऽनित्यता स्याद्वर्तमानेषु घटादिषु न स्यात् । न क्षति
उत्प्रेरे उत्प्रेरितप्रत्ययो दृष्टः विनाशहेतुभावाच्च विनाशहेतुरस्तीति
युक्तः प्रत्ययो नानित्य इति । न हि गोत्वादश्वप्रत्ययो भव-
तीति । अथ मन्यमे यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाशवत् यद्य-
द्विनाशवत् तदनित्यमिति ? एतदपि न बुद्ध्यामहे यस्य विनाशो
हेतुरस्ति तद्विनाशवदिति, किन्तु यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाश-
हेतुमदिति युक्तं वक्तुम् । न चान्येन योगादन्यनिमित्तः प्रत्ययो
युक्तः न हि दण्डयोगात् कुण्डलीति भवति । विनाशवच्छरी-
रमिति प्रयोगदर्शनाद्युक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विनाशव-
च्छरीरमिति दृष्टः प्रयोगो न चास्तीति सम्बन्धे प्रयोगो भवि-
तुमर्हति ? । न, मनुष्योऽसत्स्वदर्शनात् नायं मनुष्य कचिदप्यसत्सु

दृष्टो न ह्यसता कुण्डलेन कुण्डलीति भवति । न चासता विना-
शेन सम्बन्धोऽस्ति तद्विनाशवच्छरीरमित्युक्तः प्रयोगः । दृष्ट
इति चेत् ?—अथ मन्यसे दृष्टोऽयं प्रयोगो विनाशयेतच्छरीरमेते-
ध्रुवा विषया इति ? नोपचारात्—विनाशीत्युपचारेण प्रयोगः
विनाशो यस्यावश्यन्तया भविष्यति इति । अध्रुवा विषया इत्यनिर-
तैवोच्यते, तस्मान्न विनाशहेतुभावोऽनित्यता ।

उपलब्धिलक्षणमाप्तस्य अत्यन्ततिरोभावोऽनित्यतेत्यन्ये—अन्ये
पुनरनित्यताशब्दार्थमन्यथा वर्णयन्ति यदुपलब्धिलक्षणमाप्तं वस्तु
तेनैवात्मनाऽत्यन्तं नोपलभ्यते तिरोभूतं तदनित्यमित्युच्यते ॥ एतत्तु
शून्यमभिधानम्, उपलब्धिलक्षणमाप्तमत्यन्ततिरोभूतं नोपलभ्यत
इति ब्रुवाणः सिद्धान्तं वाधते । न हि किञ्चिद्वस्त्वत्यन्तं नोप-
लभ्यत इति सिद्धान्तः । अनुगजातिविशेषस्य च वस्तुन-
स्तिरोभावो न युक्त इत्यनेकधा वर्णितम् । तस्मादियमनित्यता
न युक्ता ।

ये पुनर्वर्णयन्ति—स एव भावोऽभूत्वा भवन् भूत्वा
चाभवन्नमित्य इत्युच्यते सा चावस्था भावप्रत्ययेनानित्यतेत्य-
भिधीयते ? । एतत् तु न युक्तम्, स्वार्थे भावप्रत्ययोऽद-
र्शनात्—न हि किञ्चित् स्वार्थे भावप्रत्ययो दृष्टः । विनयादिव-
दिति चेत् ? न, अनभ्युपगमात् । ननु च “विनयादिभ्यष्टमि”ति
स्वार्थे प्रत्ययो दृष्टः विनय एव वैतयिकमिति ? नानभ्युपगमात् ।
नायं स्वार्थे प्रत्ययोऽपि तु विनयेन योगो वैतयिकमित्युच्यते
एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अनुपलभ्यमानभेदानामप्यनुमानतो भे-
दोऽनुमेयः—यथाऽपि भेदाननुपलभ्यमानभेदान् प्रत्यक्षान् स्वार्थे
मन्यते तेऽप्यनुमानतो भेदोऽनुमेयः । किमनुमानं ? पृष्ट्या भेद-
विषयत्वं—सर्वा पृष्टी भेदविषये दृष्टेति यथा चानर्थान्तरे पृष्टी

नास्ति तथोक्तं गुणगुणिभाववाद इति ।

तत्किमिदानीमनित्यतेत्ययं शब्दोऽनिरभिधेय एव ? ना-
नभिधेयः अवध्यपेक्षानपेक्षाभिदात् सत्त्वोभयथा—योभया-
न्तपरिच्छिन्नवस्तुमत्ता साऽनित्यतेति । या तुभयान्ता-
न्वच्छिन्नवस्तुमत्ता सा नित्यता । यथा समवाय एकः सन्
कार्येण विशिष्यमाणः कारणस्त्वयभिधीयते कारणेन विशिष्य-
माणः कार्यत्वमिति च । कयमिति ? कारणमित्ययं प्रत्ययो
नानिमित्तकः कदाचिद्भावात् न च वस्तुनिमित्तोऽवस्तुप्रत्ययः
व्यतिरेकित्वात् । न च सत्तातो वैलक्षण्यात् । सत्तातः सत्तदिति
स्यात् । अयं तु सत्ताप्रत्ययाद्विलक्षणस्तस्माच्च सत्तातः । इहविशेष-
णनिमित्तत्वाच्च सम्बन्धनिमित्त—इह वस्तुषु पट इत्याधाराविशिष्टः ।
प्रत्यय उपजायते । न चासति सम्बन्धे इहप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्
यतोऽयमिहप्रत्ययः स समवायः कार्यसमवाये सति कारणमि-
त्यभिधीयते । यस्य गुणस्य योगाद्यस्मिन्नर्थे शब्दनिवेशस्तदभि-
धाने त्वतलौ । कार्यसमवायस्य भावादेतद्भवतीति कार्यसमवायः
कारणत्वम् । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम् । कार्यात्मलाभहेतुः
समवायः कारणविशिष्टः कार्यत्वं यथा समवाय एवं सत्ताप्येका
सती उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसम्बन्धित्वेनानित्यतेत्युच्यते विपर्य-
यास्त्रित्यनेति । एतयाऽनित्यतया योगादानेत्यः शब्द इति ॥

आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकचदुप-

चाराच्च(१) ॥ १४ ॥

आदिमत्त्वादादेः योनिः कारणमिति, कारणवत्त्वाद्-
नित्य इति सूत्रार्थः । किं पुनरिदं कारणवत्त्वं नाम ? निमित्त-
कारणमेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं तदभिध्यद्ध्येषु नास्ति । न

हि किञ्चिदभिव्यज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधापि दृष्टमिति । संयोगविभागानन्तरमुपलब्धेः सन्देह इति चेत् ?—अथ मन्यसे संयोगविभागानन्तरमुपलभ्यते शब्दः, सा च तदनन्तरोपलब्धि-
व्यज्यमानस्यापि युक्ता, अतः सन्देहः किमयं संयोगविभागाभ्यां
व्यज्यते अथ क्रियत इति ? । न व्यज्यते ऐन्द्रियकत्वात् ।

किमिदमैन्द्रियकत्वम्, ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यं ऐन्द्रियकमिति ।
ततः किं ? यदीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकस्ततो न व्यज्य-
ते । न हि व्यज्यमानस्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिर्युक्ता । कथमिति ?
न श्रोत्रं तावच्छब्ददेशमुपगच्छति अमूर्तत्वात्—यदमूर्तं तन्नि-
ष्क्रियं यथा रूपादेः, अमूर्तं चाकाशं तस्मान्निष्क्रियमिति । क्रि-
याकारणगुणसमवायात् क्रियावत्त्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे
यत्र क्रियाकारणं गुणो वर्तते तत्र क्रियावद्दृष्टं यथा लोष्टम्,
तथा चाकाशं, तस्मादेतदापि क्रियावदिति ? । नानेकान्तात् ।
क्रियाकारणं च गुणः आत्मानि, न क्रियावानात्मा इत्यनेका-
न्तः विद्यमानस्यापि न क्रियावत्त्वं(१) महत्परिमाणप्रतिष-
न्धात्—विद्यमानोऽप्याकाशोऽभिघातो न क्रियाहेतुः महत्परिमाण-
प्रतिषन्धात् । यदाकाशे वर्तते महत्त्वं तेनैकार्थसमवेतेन तद्दृष्टिर-
भिघातः प्रतिषध्यत इति । यथा लोष्टगुरुत्वं तदेकार्थवृत्तिना
संयोगेनेति । संयोगप्रतिषन्धात् गुरुत्वस्य सापेक्षत्वमसङ्गं इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि संयोगेन प्रतिषध्यमानं गुरुत्वं न
क्रियामारभते तत्प्रतिषन्धापगमापेक्षमारभत इति ? नन्वेवं गुरुत्वं
मापेक्षं क्रियाकारणमिति मासम्, एवं च शास्त्रव्याघातः
निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति हि शास्त्रम् ? । न, निर-
पेक्षस्यान्यथा व्याख्यानात्—नायं निरपेक्षस्यार्थो गुरुत्वं न

किञ्चिदपेक्षत इति, अपि तु चरमभाविनिमित्तान्तरं नापे-
क्षत इति, निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति नास्ति व्याघातः ।
तथा च शास्त्रं "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतन"मिति(१) । विषया-
भावाद्य-न क्रियाकारणसमवायमात्रं क्रियावत्त्वे हेतुः, अपि
तु क्रियाकारण(गुण)समवाये सति मूर्तिः । यदि क्रियाविषयो
मूर्तिर्भवति क्रियाकारणं गुणोभतिवद्भो भवति तदा क्रियो-
त्पद्यत इति । तस्मादक्रियावत्त्वादाकाशं न गच्छति शब्दोऽपि न
गच्छति निष्क्रियत्वादेव । न चामाप्तस्य ग्रहणमस्ति सर्वशब्दोपल-
ब्धिप्रसङ्गात् । परितोपात्तं तु सन्तानसिद्धिः तत्राद्यः शब्दः संयोग-
विभागहेतुकः तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगोलकन्यायेन सर्वदि-
क्कानि, तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिन्यायेनाश्रया(२)
प्रतिबन्धमनुविधीयमानः प्रादुरस्ति । ततोऽन्यस्यातिमान्शाच्छब्दा-
न्तरोत्पत्तिशक्तिविघातो येन केनचित् प्रतिबन्धाद्भवतीति । अतः
शब्दसन्तानोच्छेदः तत्र यः कर्णशङ्कुलीमन्तमाकाशदेशं प्रा-
प्नोति स उपलभ्यते नेतर इति तस्मादैन्द्रियकत्वं, तच्चान्य-
था न युक्तमित्यनोऽनिरूप्य इति ।

एक एवेति चेत् ? न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात्-अथ म-
न्यसे नैव शब्दान्तराणि यथाऽभ्युपगम्यन्ते, अपि त्वेक
एवायं शब्दो वितत्याकाशमवतिष्ठते, स संयोगविभागा-
भ्यामभिष्यक्तः सन्नुपलभ्यते यथा घटाद्यपचरकाद्यवस्थितं
मदीपमपयोगेनेति ? । तच्च न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् य-
थेकः शब्दो वितत्यावस्थितः संयोगेनाभिष्यक्तः श्रो-
त्रवतोऽर्थे प्रत्ययं करोतीति मन्यसे ? तदा येन केनचित्-
त्र ऽकुत्रावस्थितेन शब्दो व्यक्त इति सर्वैः श्रोत्रवद्विरुपल-

(१) वै० सू० ७ अ० ५ आ० १ । (२) तमादिमात्रेणाश्रया-पा० ६ पु० ।

भ्येत, न चोपलभ्यते तस्मात् कल्पनेयम् । एकदेशाभिव्यक्तिरिति चेत् ? न किमः तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । अथ मन्यसे सत्यं वितत्यावस्थितः तस्य त्ववास्थितस्यैकदेशो निमित्तेनाभि व्यज्यत इति ? । न किमस्तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । यांस्तानेकदेशान् शब्दस्य मन्यसे ते किं शब्दात्मका आहो नेति ! किञ्चातः ? यदि शब्दात्मकास्ततोऽनेके शब्दा इति व्याघातः । अथाशब्दात्मकाः ? न तदा शब्दादर्थप्रत्यय इति प्राप्तम् । तेषां स्वभावश्च वक्तव्यः(१) । शब्दस्याकाशवृत्तित्वादेकदेशार्थानभिधानाच्च । एकदेश इति समासपदमेतत् एकधासौ देशश्चेति । तत्र देशशब्द आधारार्थः कारणार्थो वा ? । तत्राधारार्थस्तावन्न युक्तः शब्दस्याकाशवृत्तित्वात्—आकाशवृत्तिः शब्दस्तदगुणत्वात् तस्मादाकाशव्यतिरिक्तो नाधार इति । कारणार्थोऽपि नास्ति अकृतकत्वाभ्युपगमात् अकृतकः शब्द इति स्वयं प्रतिपद्यमाना भवन्तो नास्तीति वक्तुं कारणमेकदेश इति । न चान्य एकदेशार्थः सम्भवतीति शून्यमभिधानमेकदेशः शब्दस्य व्यज्यते इति । एकदेशाभिव्यक्तौ चार्थप्रत्ययो न स्यादूर्णवत्, वर्णाः सर्व एव व्यापका भवन्तीति । एतस्मिन् पक्षे वर्णैकदेशव्यक्तिः, न च वर्णैकदेशः शेषयो निरूपयितुम् । न च निरूपितादापि तस्मादर्थप्रत्ययो भवति वर्णानामर्थप्रत्यायनानभ्युपगमात् । वर्णा अपि तावदेकैकशोऽर्थप्रत्यायका न भवन्ति कुतस्तदेकदेशा इति ।

एतेन बहुत्वं प्रत्युक्तम् । ययैकस्य व्यक्तौ (२) दोष एवमनेकशब्दस्यापि व्यापित्वे दोषाः कोलाहलश्च स्यात् ।

कृतकवदुपचाराच्च तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं
 सुखं मन्दं सुखमिति उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द
 इति । अत्र च प्रयोगः । अनित्यः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् सुख-
 दुःखवदिति कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेण सर्वानित्यत्वसाधनधर्म-
 संग्रहः कृतकत्वग्रहणस्योदाहरणार्थत्वात् यथा सामान्यविशेषवतो-
 ऽस्मदादिवाक्यकरणमसप्तत्वात् उपलब्धस्यानुपलब्धकारणाभावे
 सत्यनुपलब्धेः गुणस्य सतोऽस्मदादिवाक्यकरणमसप्तत्वात् ।
 त्वेवमादि । तीव्रशब्दस्य तीव्रार्थविषयत्वं न शब्दादिवि-
 पत्त्वमिति चेत् ? अथ मन्यसे तीव्रशब्देन तीव्रार्थोऽभि-
 धीयते न शब्दः, न चान्यविषयः शब्दोऽन्यस्यार्थस्य प्रति-
 पादक इति ? न, शब्दशब्देन समानाधिकरणस्य तीव्रशब्द-
 स्याभिधानात् । सत्त्वमयं तीव्रशब्दः केवल उच्चारि-
 तो द्रव्यगुणकर्मणां समानधर्म प्रतिपादयति, शब्द-
 शब्दोऽप्युच्चारणेकर्ममयोगितं शब्दमभिधत्ते । यदा पुनरेतौ तीव्र-
 शब्दशब्दौ विशेषणविशेष्यभावापन्नावभिधीयेते तदा तीव्रशब्दे-
 न धर्मान्तराणि व्यवच्छिद्यन्ते शब्दशब्देन धर्म्यन्तराणीति
 उभयशब्दमयोगात् शब्दो मन्यते तस्मादुपपन्नं तीव्रशब्दविष-
 यत्वादनित्यः शब्द इति । व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य
 तीव्रमन्दता रूपवदिति चेत् ? नाभिभक्षोपपत्तेः । क्षेत्रं भाष्ये ।
 ग्रहणं निमित्तभेदानुविधायीति चेत् ? न ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वा-
 द् । अथ मन्यसे न शब्दो भिद्यते शब्दे त्वभिन्ने ग्रहणं निमि-
 त्तभेदानुविधायि भवति ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति ? न ग्रहण-
 भेदस्यैकत्रादृष्टत्वात्—यद्यभिन्नः शब्दो ग्रहणभेदो न प्राप्नोति
 न क्षभिन्ने ग्रहणभेदं विषये पश्यामः । अथाभिन्ने ऽपि विषये
 ग्रहणात् भिद्यन् इति मन्यसे ? नित्यं ग्रहणभेदः स्यात्, ततश्च

भिन्नोऽभिन्न इति भिन्नाभिप्रत्ययौ न स्याताम् । अभिभवा-
नुपपत्तिश्च ग्रहणयोर्युगपदसम्भवात् न हि ग्रहणे युगपद्भ-
वतः । न चैकं ग्रहणमात्मन एवाभिभावकं न चापमभिभवो
नास्ति तस्माद्भियते शब्दः ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ माप्य-
भावात्—व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यत इति एतस्मिन्
पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः, कस्माद्यञ्जकसमानदेशत्वात्—न
हि व्यञ्जकसमानदेशेनामाप्तः शब्दोऽभिभावितुं शक्यः
अमाप्तत्वात् न ह्यमाप्तमभिभावकं भवति(अस्ति) । अथामाप्तमप्यभि-
भावकं भवतीति मन्यसे ? वीणाशब्दानामश्रवणमसङ्गः । अमाप्ताः
शङ्खरासमादिशब्दाः अभिभावका इति न कदाचिद्वीणादिशब्दाः
श्रूयेन् । सर्वत्र सन्तीति चेत् ? न पूर्वदोषानुवृत्तेः । अथ मन्यसे यो-
भिव्यञ्जकसमानदेशं शब्दमभ्युपोति तस्यैष दोषः अस्माकं तु सर्व
एव शब्दाः समानदेशाः तस्माददोषोऽयमिति ? न पूर्वदोषानतिवृ-
त्तेः समानदेशत्वे शब्दानां व्यञ्जकेषु नियमो नास्तीति पत्राकिञ्चिद्
व्यञ्जकमुपात्तं सर्वशब्द(स्य) व्यक्तिहेतुरिति पूर्वदोषानतिवृत्ति-
रिति । समानदेशत्वे च वीणावेणुशब्दानां शङ्खशब्देन वी-
णावेणुशब्दयोरभिभव इति वीणादिशब्दाश्रवणमसङ्गः । तस्मा-
च्छब्दा एव भिद्यन्त इति । तेषां च भिन्नानां समानदेशत्वे सति
ये कर्णशङ्कुलीमत्याकाशदेशे युगपत् समरयन्ति तत्र यः पटुः
शब्दः स इतरस्याभिभावक इति । अभिभवश्च नाम मन्दस्य
पटीयसां ग्रहणादग्रहणमिति । यदि च सन्तानवृत्तिः शब्दः
कर्णशङ्कुलीमदाकाशदेशं माप्स्य वृषते ? दिग्देशप्रत्ययो न मा-
प्नोति पूर्वेषु शब्द उत्तरेण शब्द इति । न हि विषयेषु प्रसामी-
दत्सु दिग्देशप्रत्ययो दृष्टः गन्धादिषदिति ? । नोपादाननिमि-

मानत्वाद्—न हि विद्यमाना आकाशादेः प्रदेशा इति । कथं
 न विद्यन्ते ? प्रमाणतोऽनुपलब्धेः—यथाकाशादेः प्रदेशाः स्युः
 प्रमाणत उपलभ्येरन्निति । कथं प्रमाणतोऽनुपलब्धः ? विकल्पातु-
 पपत्तेः—प्रदेशशब्देन कारणं बाधिधीयते आधारो वा न कार-
 णमकृतकत्वात् यस्मादकृतकमाकाशमतो न कारणार्थः प्रदे-
 शशब्देनोच्यते । नाधारोऽनाश्रितत्वात् अनाश्रितमाकाशं तस्या-
 धारार्थो न शक्यो वक्तुमिति । लोकविरोध इति चेत् ? नान्यथा
 तदुपपत्तेः—यथाकाशं निष्प्रदेशं प्रतिपद्यसे ननु लोको विरु-
 द्ध्यते पूर्वभागेन व्याप्त आदित्य इति ? । नान्यथा त-
 दुपपत्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रदेशशब्देनाभिधीयमाने न
 लोकविरोधो यस्माद्यत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं तत्प्रदेशश-
 ब्देनाभिधीयते । एतच्च प्रदेशवत्ता द्रव्येणाकाशस्य सामा-
 न्यम् । ये (लल्लु परिच्छिन्ने) अविभातिपक्ष आमलकादिके भवत-
 स्तयोर्वै संयोगो वर्तते स ते न व्याप्नोति प्रदेशवती च ते ।
 आकाशसंयोगोऽपि नाकाशं व्याप्नोतीति प्रदेशवद्द्रव्यसामा-
 न्यात् प्रदेशवदाकाशमिति भाक्तः प्रयोगः । का पुनरियं
 भक्तिः ? अत्राभाभूतस्य तथाभाभिभिः सामान्यमुभयेन भज्यत
 इति भक्तिः । एतस्मात् सामान्यादध्वारोपितप्रदेशवृत्तिः
 प्रदेशशब्दः यस्मादाकाशस्य प्रदेशवद्भिर्द्रव्यैः सामान्यं संयो-
 गस्याव्याप्यवृत्तित्वमस्त्यतः प्रदेशशब्दोप्याकाशे प्रयुज्यत इति ।
 एवमेतत् न तत्त्वतः । कुत इति चेत् ? न प्रमाणतोऽनुप-
 लब्धेः । अथ मन्यसे आकाशप्रदेशाः प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादा-
 काश उपचर्यन्ते न पुनस्तत्त्वतस्तदस्तीति(१) न प्रमाणमस्ति ?
 न प्रदेशस्य प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । न ह्याकाशादेः प्रदेशप्रति-

मादकं प्रत्यक्षादि ममाणं सम्भवतीति । स्वरूपेणानभिधा-
ताच्च । यद्याकाशस्य प्रदेशाः स्युः ते स्वरूपेण व्यपदि-
शेरन् यथा पटस्य प्रदेशाः । के ? तन्तवः, न पुनराकाशस्य
प्रदेशाः के इत्युक्ते स्वरूपेण व्यपदेश्युं शक्या इति ।
किमोऽनुपपत्तिश्च पूर्ववत् । योश्चाकाशप्रदेशान् भवान् मन्यते ते
किमाकाशात्मका उत नोति ! किं चातः ? यद्याकाशात्मका
अनेकमाकाशमिति मासम् । अथ न ? तेषां स्वभावो वक्त-
व्यः ? कथं च ते तस्य प्रदेशा इति वक्तव्यम् ? । अनाका-
शात्मकाः सन्तः आकाशस्य प्रदेशा इति केनार्थेनाभिधीय-
न्ते ? तद्यथा तन्तवः पटस्य प्रदेशा इत्युक्ते कारणार्थ आधा-
रार्थश्च गम्यते न पुनराकाशस्य प्रदेशेष्वेतदस्ति । प्रदेशाभावाद-
नाधारः संयोग इति चेन्नानाधारः आकाशवृत्तित्वात् । अथ
मनुष्ये यद्याकाशदेशा न सन्ति आकाशदेशाश्रयः संयोगो-
ऽनाधारः ? न अनाधारः आकाशवृत्तित्वात् । यस्मात् त्वयै-
वोच्यते आकाशाश्रय इति, तस्मान्नानाधार इति । समानदे-
शा इति चेत् ? नावाधनात् । अथ मन्यसे मूर्तिमद्द्रव्यसं-
योगा ये आकाशदेशे वर्तन्ते ते प्रदेशाभावात् सर्व एव
समानदेशाः प्राप्नुवन्ति इति । एवं च समानदेशत्वे सति न
किञ्चिद्वाध्यत इति । तदेवं प्रदेशमद्द्रव्यसामान्यादाकाशप्रदेश
इति भाक्तः प्रत्यय (प्रयोग) इति । निष्प्रदेशत्वात् सर्वेण सर्वश-
ब्दोपलब्धिप्रसंग इति चेत् ? न उक्तोत्तरत्वात् । अथ मनुष्ये
यदि निष्प्रदेशमाकाशं तेन तर्हि सर्व एव शब्दाः समानदेशा
इति सर्वैः सर्वैः शब्द उपलभ्येत, न तूपलभ्यते, तस्माद-
न्यान्यवृत्तयः शब्दाः सर्वैरग्रहणादङ्गुलिरूपादिव(१)दिति ? ।

तत्त्वादिदेशव्यपदेशस्य—योऽयं शब्देषु दिग्देशव्यपदेशो नाप्य-
शब्दनिमित्तः पूर्वापरादिभिन्नेभ्यो निमित्तेभ्य उपजायमानाना-
मेकदेशग्रहणात् तुल्यो दिग्देशव्यपदेशः स्यात् । तस्मान्न शब्द-
निमित्तः । कुतस्तर्ह्ययं भवतीति वाच्यम् ? निमित्तभेदात्—यानि
निमित्तानि शब्दकारणस्य संयोगस्यानुग्रहकारीणि दिग्देशवानि
तेषां निमित्तानां भेदादिग्देशप्रत्यया इति । य उपलभ्यमाननि-
मित्ताः शब्दास्तेषु तद्युक्तं येषां तु शब्दानां निमित्तानि नोपलभ्यन्ते
तेषु दिग्देशप्रत्ययो न युक्तः ? न न युक्तः शब्दसन्तानस्य
निमित्तभेदाभिमुख्येनादौ प्राप्तेः—यः शब्दसन्तानो यस्मान्नि-
मित्तादुपजायते स समन्तात् शब्दान्तराणि सन्तनोति । तत्र यः
शब्दविशेष आदौ कर्णशृङ्गुलीमत आकाशदेशस्य तदभिमुखेन
भागेन सम्बद्ध्यते तन्निमित्तः पूर्वापरादि(शब्द)व्यपदेशः इति ।
यदा पुनराद्यशब्दपरिच्छेदो नास्ति तदा विपर्यय इति ।

एके तु श्रुवते—नैव शब्देषु दिग्देशप्रत्ययाः सन्ति ।
कुतः ? चक्षुर्विपर्ययसिद्धौ दिग्देशव्यवसायात्(१)—तथाहि
जासन्धानां पूर्वापरादिप्रत्ययाः शब्दे न सन्तीति । अपरे तु
दिग्देशव्यपदेशेन चक्षुःश्रोत्रे अप्राप्त्यकारिणी इति श्रुवते ।
तेषामुक्तपुत्तरं प्रत्यक्षसूत्रं वर्णयद्विति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाभित्येष्टव्यनित्य-

व(२)दुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाभित्येष्टव्यनित्यवदुपचाराच्च ।
सूत्रस्य पूर्वहेतुनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । शेषभाष्ये ।

तस्य भाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

(१) देशव्यवसायात्—पा० १ पु० ।

(२) नित्येष्टव्यनित्यवदिति क्वचित् ।

तत्त्वभाक्तपोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः । नित्यत्वमित्यत्र किं तावत् तत्त्वम् ? । उभयान्तापरिच्छिन्नस्तुसत्तासंस्पर्शः(१) इति । विपर्ययादनित्यत्वमेतच्चाभावे नास्ति । भाक्तं तु तद्भवाति नित्य इव नित्यो घटाभाव इति । न पुनर्नित्य एव कालद्वयानुभवात् । मध्वंसाभावो न प्रागस्ति न घटकाले ऽस्ति प्रागभावो न घटकाले न मध्वंसकाल इति । कथं तर्हि ? नित्य इव नित्य इत्युच्यते भक्त्या । का पुनरित्यं भक्तिः ? प्रागभावस्य कारणाभावः मध्वंसाभावस्य विनाशाभावः उभयं चैतन्नित्य-विपर्यय इत्येतत्सामान्यान्नित्य इव नित्यो न पुनर्नित्य एवेति इन्द्रियमत्स्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियक इति ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

सन्तानानुमानविशेषणादव्यभिचारः । न वयमैन्द्रियक-त्वादित्यनेनानित्यत्वं प्रतिपादयामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्ति-प्रतिषेधामः । न हि व्यङ्ग्यमानस्यैन्द्रियकत्वं युक्तमिति पुरस्ता-दुक्तम् ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचार (इति)(२) ॥ १८ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचारः(१) । न हि नित्यानां द्रव्याणां प्रदेशशब्देन कारणमुच्यते । आकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारण-द्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । किमिति नाभिधीयते ? अविद्य-

(१) पाठोऽयं मुद्रितभाष्यपुस्तके स च प्रामादिकः धार्ष्टिक-न्यायसूचीनियन्धविरोधात् ।

(२) व्यभिचारात्—पा० ६ पु० ।

(३) सम्बन्धः—पा० १ पु० ।

एतच्च न, उक्तोचरत्वात्—उक्तोचरमेतत्—यथा संयोग-
स्याव्याप्यवृत्तित्वं तथा शब्दस्यापीति ।

गुणत्वाव्यापकमित्येके—एके गुणत्वादेतोः शब्दसंयोगाद्यहु-
रूपवद्व्यापकं प्रतिपद्यन्ते । त एवं प्रष्टव्याः व्यापकत्वमिति कोऽर्थः ।
यथाश्रयवृत्तित्वव्याप्तिः (२) न किञ्चिद्वाच्यते । अथान्यत्तन्नास्ति ।
यत् तु व्याप्तिमङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धोपलब्धिं दूमः न पुनः
शब्दादप्यश्रयोपलब्ध्यापुपलब्ध्यन्ते तस्मादङ्गुलिरूपवत्तु व्या-
पका इति । समुद्दिष्टस्थानानामेकसमुदाहृत्युपलब्ध्यापुपलब्ध्यन्तुप-
लब्धी व्याप्यव्याप्ती एकाश्रयाणामाश्रयोपलब्धाविति । अ-
थ य आकाशे मूर्तिमतां संयोगास्तेषां काश्चिद-
केचित् कृतकान् प्रतिपद्यन्ते काश्चिदकृतकानिति ।
तत्र कार्यद्रव्यसंयोगः कृतकः संयोगजत्वादुत्पद्यमानस्य
कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगजः संयोग इति । क्रियाजं तु
केचिद्वेञ्छन्ति यावद्द्रव्यभावेत्वात् संयोगस्य अविभक्तस्य
संयोगो नास्तीति नास्त्वाकाशे क्रियाजः संयोग
इति । अन्वाकाशसंयोगमकृतकमिच्छन्ति । तत्रैवाकाशसंयोग-
स्तथावत् कृतकत्वेऽनुमानम् आकाशेन कृतकसम्बन्धेन
सम्बन्धी परमाणुर्मुक्तिमत्त्वादिभ्यो घटादिवदिति । कार्या-
काशसंयोगो विप्रतिपत्तिविषयो न यावद्द्रव्यभावी अविनश्य-
दाधारत्वे क्रियावद्द्रव्यवृत्तित्वे सत्यव्याप्तिरतिद्वन्द्वित्वान् (१) मूर्ति-
मादितरसंयोगवत् । तस्मात् कार्यद्रव्येणाकाशस्य संयोगजः सं-
योगः क्रियाजश्च परमाणोस्तु क्रियाज इति । विप्रतिप-
त्तिविषयविभागेनः आकाशादप्यक्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वात् (२)

(१) प्रतिस्त्वित्वात्—पा० १ पु० ।

(२) क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वादिभागित्वे संयोगवत्—पा० ६ पु० ।

रमाणुवत् । यथा परमाणोः क्रियावद्द्रव्यसंयोगा अयाव-
द्रव्यभाविनः, संयोगव(१)च्छब्दबुद्ध्यादयश्चात्मन्यव्यापकाः
संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वमात्मनः प्रदेशार्थ इति व्याख्या-
यम् । एकस्य चानेकमूर्तिमत्प्रदेशवद्द्रव्यसम्बन्धित्वं प्रदेशार्थः ।
यदा यदाकाशस्यैकस्य सतः प्रदेशवताऽनेकेन सम्बन्धित्वं
तत्प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यं यथा घटादेः ।

कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ? ।
कतमस्मिन्नर्थे ? निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेश आत्मेति एतस्मिन्न-
र्थे ? । अर्थतोऽधिगतेन सूत्रं—यस्मादयमर्थोऽधिगम्यते ततो न
सूत्रित इति । शब्दसन्तानमतिपादने वा न सूत्रमर्थतोऽधिगतेः ।

शास्त्रसिद्धान्ताद्वा तदाधिगतेः—शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायस-
माख्यानं बहुशास्त्रमनुमानं तेनानुक्तमपि गम्यत इति न
सूयते । अथापीदमस्ति इदं नास्तीति भाष्यम् ।
तोऽयं पर्यनुयोगस्तस्य को विषय इति ? । अनुप-
लभ्यमानास्तेत्यम्—ये शब्दस्य नित्यत्वं कल्पयन्ति ते इदं-
पर्यनुपोज्वाः इदमस्ति इदं नास्तीत्येतद्भवन्तः (कथं) कुतः प्र-
तिपद्यन्त इति ? । एतमनुयुक्ताः सन्तः प्रतिश्रुते प्रमाणत उ-
पलब्धेरनुपलब्धेश्चेति ।

अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ?—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरुपलब्धेरनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरुपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति । यद्योभय-
पक्षसम्प्रतिपन्नं घटाद्यनित्यत्वेन, तेन चानुपोज्वाः—यदिदम-
नित्यं घटादि भवद्भिः प्रतिपद्यते तत्कथमनित्यमिति ? । ए-

वधनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वन्यायं प्रतिपद्यन्ते स शब्देऽपीति-
 (मागिति) सूत्रम् । सतोऽनुपलब्धिकारणाभावे कदाचिदनुपल-
 ब्धेरनित्यः शब्द इति सूत्रार्थः । शेषं भाष्ये । व्यञ्जकाभावाद-
 ग्रहणमिति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—अथ मन्पसे शब्दस्योद्धारणं
 व्यञ्जकं तस्याभावान्नोपलभ्यत इत्यसिद्धं विशेषणमनुपल-
 धिकारणाभाव इति । किमिदमुद्धारणं नाम ? विवक्षाजनिते-
 न प्रसङ्गेन कौष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठादिस्थानाभिघातः ?
 तन्नोक्तोत्तरत्वात्—वायुगतवेगापेक्षो वायुना(१) तात्त्वादिसंयो-
 गोऽभिघातः संयोगस्य व्यञ्जकत्वं भाक् प्रतिपिद्धमिति ।
 एवं च तत्त्वं(२) पाशुभिरवाकिरन्निदमाह । कोऽस्यार्थः ? ।
 तत्र उक्ते जाता सत्यवतिष्ठते ।

सा च जातिः—

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः । कोऽस्य वाक्य-
 स्यार्थः ? आवरणायनुपलब्ध्याऽनेकान्त इत्यर्थः । यथाऽऽवरणा-
 यनुपलब्धिरनुपलभ्यमानाऽप्यस्ति तथाऽऽवरणमित्यनेकान्तः ।
 अथानुपलब्धिरनुपलभ्यमाना नास्ति ? तदभावाद्नुपलब्धिरस्ति ।
 न चाविद्यमानस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धमावरणम् । कथं पु-
 नर्मवान् जानीते नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति ? किमत्र
 शेषम् प्रज्ञात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यात्मवेदनीयामेवापमावरणानुपल-
 धिमावरणोपलब्धिं च वेदयते । एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवा-
 क्यमिति । अपहृतविषयमिति नास्योत्थानमस्तीति ।

(१) वेगापेक्षेण वायुना—पा० ६ पु० ।

(२) च सति तत्त्वं—पा० ६ पु० ।

द्वितीयेऽध्याये २ आह्निके २१-२९ सूत्रम् । २९९

अभ्यनुज्ञावादेन दृश्यते—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपप-
त्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपल-
म्भादित्यस्य सूत्रस्यानुपलब्धेरनैकान्तिकत्वमर्थः ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः । अतथाजातीयेन
प्रत्यवस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः शब्दोऽ-
नित्यस्तथाजातीयकं किञ्चिन्नित्यं न दृष्टमिति । उक्तं
चात्र । किमुक्तम् ? उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धो नित्य-
तेति । तस्मादप्यर्थप्रत्यवस्थानात् यत्किञ्चिदेतत् ।

अनित्यः शब्दो गुणत्वे सत्यस्मदादीन्द्रियविषयत्वात् बुद्धिबल ।
अव्यापकस्य व्यापकद्रव्यसमवायित्वे सति प्रत्यसत्त्वात् सुख-
बल । आकाशनिष्पदेशत्वे हेतुः निष्पदेशमाकाशं व्यापक-
त्वात् आत्मबल, द्रव्यस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् आत्मबलदेव
व्यापकत्वादेवाकृतकत्वम् । व्यापकत्वे च द्रव्यव्यापकस्य सतः
सर्वदाऽमूर्तत्वात् । एतेन दिक्कालौ व्याख्यातौ । एतावत्
स्वसाधनस्थित्या व्यवस्थितमनित्यः शब्द इति ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानान इति भाष्यम् । विप्र-
तिपत्तेः प्रमाणसूत्रादेत्योः परिग्रहः । विप्रतिपत्तिर्नाम द्वयो-
रेकविषया विरुद्धधर्मप्रतिपत्तिः न च विप्रतिपत्तिः प्रमा-
णान्तरमन्तरेण युक्तेति नित्यस्य प्रमाणं वक्तव्यमित्यत्र आह ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् ॥

अनुपलब्धविषयैकदेशस्य प्रयोग आकाशवदिति ।

तस्य व्यभिचारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् ।
क्षेपस्य भाष्ये ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अयमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि
किञ्चिन्नित्यं सम्प्रदीयमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्याभावाद्विरु-
द्धः । अपायं प्रतिज्ञार्थोवतिष्ठते शब्दः सम्प्रदानाद् यदा-
दिवदिति । एवमपि नित्यत्वं न सिद्ध्यति—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृम-
तिप्रवृत्तिरन्तराले उपलब्धेतेति इति विशेषः सूत्रार्थः । न
विरोधोऽनुमानादुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धस्यानुमाने-
नोपलब्धिः सत्तां याधते । किमनुमानम् ? अध्यापनम् । किमिद-
मध्यापनं ताम ? दीयमानस्य सम्प्रदानं—प्राप्तः—दातृमतिप्रवृ-
त्तिरन्तराले शब्दोऽस्त्यध्यापनात् शरादिवदिति । उभयोः
पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ (१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते अपि तु नृत्योपदेश-

(१) कोचित्तु नास्य वाक्यस्य सूत्रत्वं किन्तु भाष्यत्वमिति यद्वन्ति ।

द्वितीयेऽध्याये २ आह्निके ३०-३३ सूत्रम् । ३०१

यदनित्यस्यैवाध्यापनमिति । यत् पुनरेतदात्म्यमिति ग्रहीत्रोरन्तरा-
ले शब्दोऽस्तीति सिद्धसाधनमेतदिति । वयमापि ब्रूयो दा-
त्रोच्चारितः शब्दः सन्तानवृत्त्या सम्प्रदानं प्राप्नोति तस्मात्
सम्प्रदानमवस्थाने न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः—

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यासात् । धीणादिवदिति । अनित्येष्वेव लङ्घनप्रा-
यणादिष्वभ्यास इति विरुद्धः । अथावस्थानमभ्यासात् सा-
ध्येत तथाप्यनवस्थितेष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः अभ्यासस्वरू-
पानवधारणादसिद्धश्च । अभ्यासो ह्येकविषयोऽनेकज्ञानोत्पाद
एकाकारविषयो वा । तत्रायमभ्यास एकविषय एकाकारवि-
षयो वेति सन्दिग्धासिद्धः अभ्यासासिद्धावभ्यासोपचारविष-
यत्वेन साधनं तस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादिति । एतत्सूत्रमन्यत्वमिति पदार्थम् ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः । यदिदम-
न्यदिति मन्यसे इदमन्यस्मादनन्यत्वा स्यादनन्यत्वा । यथन्यदनन्यन्न
भवति यथा ब्राह्मणादन्यो न ब्राह्मण इति । अथानन्यत्वं तथाप्यन्यन्न
भवति अनन्यत्वात् । यदनन्यत्वं तत् कथमन्यत्वाविष्यतीति ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः । सूत्रस्वार्थो-
ऽविरोधः । अनन्यत्वमभ्युपगमं तन्निवर्तत इति । कथं निवर्तते ?
प्रतिषेधस्यान्यविषयत्वात्—अन्यभावे अनन्यत्वास्तीति, न हि
ब्राह्मणाभावे ऽब्राह्मणः सिध्यति ।

अयं तर्हि हेतुः प्रत्यभिज्ञानात् ?—तदभावे प्रत्यभिज्ञानं न दृष्टं यथादिषु, अस्ति च प्रत्यभिज्ञानं शब्दे, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानादवतिष्ठते शब्द इति ? । किमिदं प्रत्यभिज्ञानं ? तत्प्रत्ययविषयत्वम् ? तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेऽपीत्यनेकान्तः । अथ प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्ययविषयस्याव्यभिचारः न हि शब्दे कदाचित् तत्प्रत्ययविषयव्यभिचारोऽस्ति यः पुनः सदृशे तत्प्रत्ययविषयः स विशेषदर्शनान्निवर्तते, अतो यासौ तत्प्रत्ययस्य शब्देऽव्यावृत्तिः तत्प्रत्यभिज्ञानमिति ? न, तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरसिद्धा अयं तावत् तत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्तमानो दृष्टः । यत् पुनरेतत् विशेषदर्शनात् सदृशे तद्भावप्रत्ययो निवर्तन इति मन्यते एवमेव, शब्दे तु किं विशेषस्यादर्शनात् सदृशे तत्प्रत्यय उक्त तद्भावादेव तत्प्रत्यय इति सन्दिश्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानं तद्भावाद्भवतीति पक्षस्तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । किं कारणम् ? प्रत्यभिज्ञानस्य पक्षाविशेषणत्वेनोपयुक्तत्वात् । यत्पुनर्गोशब्दो गोशब्द इति प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरस्तीति । न च गोशब्दस्य गोप्रत्ययकर्तृत्वव्यभिचार इति ? एतदपि सन्दिश्यते, कथम् ? किं कारणसामान्याद्गोशब्दे गोप्रत्ययस्यानिवृत्तिराहो तद्भावादिति । एतेन तत्प्रत्ययकर्तृत्वं व्याख्यातम् । युक्तं तु कारणसामान्याद्गोशब्दे गोशब्दप्रत्ययस्याव्यावृत्तिः । कथमिति ? गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्तने, न चास्या गोशब्दबुद्धेस्तत्प्रत्ययकर्तृत्वं निवर्तने तस्मात् तत्प्रत्ययहेतुत्वे प्रत्यभिज्ञानमहेतुः । यथानुबन्धविशेष एव निवर्तने ते मति तस्य वस्तुनः किं विशेषोऽस्ति नास्तीति भवन् एव मष्टव्याः । यथास्ति विशेषः प्रत्ययाव्यावृत्तिरहेतुरनेकान्तात् । अथ नास्ति एकं वस्तु आत्मकमिति प्राप्तम् । विरोधादहेतुः प्रत्ययान्यावृत्तिश्चाशेषपुरुषविषय-

तयाऽसिद्धा-पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति ।

अयं तर्हि हेतुः-

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः । पदनित्यं तस्य विनाशकारणमुप-
लभ्यते यथा लोष्टस्य, कारणद्रव्यविभागः, न तु शब्दस्य तस्मा-
न्नित्यः शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्ग इति । शेषं भाष्ये ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन श-
ब्दस्य विनाशकारणमुपलभ्यते । यच्चानुमानेनोपलभ्यते न तस्मा-
स्ति । किमनुमानम् ? सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं
विनाशकारणानुपलब्धेरिति । यथा यस्माद्विषाणी तस्मा-
दश्व इति । किं पुनरग्रासत्विषाणमाहोस्वित्त्विषाणस-
म्बन्ध इति ? । उभयमित्याह यदा विषाणिनमर्थमश्वत्वे-
न साधयति तदा विषाणमस्यैव न विषाणं प्रतिषेधय-
ते । अश्वविषाणसम्बन्धस्याभावादनुमानमसदिति युक्तमुक्तम-
सत्त्वादनपदेश इति ।

कर्मत्वमिति चेत् ? नाश्रयानित्यत्वात् । अथ मनुषे-
नित्यस्याप्युपलभ्यमानस्यात्यन्तमग्रहणं दृष्टम्-यथा कर्मत्वमिति ।
तद्य न, आश्रयानित्यत्वात् आश्रयस्य नित्यत्वादश्रवण(कारणा)
नुपपत्तिरिति घूमः । कर्मत्वस्य पुनरग्रहणकारणमाश्रयानित्यत्व-
मस्ति तस्मादप्रसङ्ग इति ।

घण्टायांमहिहन्त्यमानायां तारस्तारतरौ मन्दो मन्दतर इति
श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानो ह्यविच्छेदेन श्रूयते तत्रेदं चिन्त्यते ।

शब्दस्य व्यञ्ज्यमानस्य यद्व्यक्तिकारणं तत् किं घण्टास्थमा-
 होस्विदन्यवृत्तीति । यदि घण्टास्थं किमवास्थितमुत सन्तानवृत्ती-
 ति । अन्यवृत्तिस्त्वेऽपि किमवास्थितमुत सन्तानवृत्ति ।
 यदि घण्टास्थमवास्थितं च तदा श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । अ-
 थ घण्टास्थं सन्तानवृत्तिं च युगपदनेकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः ।
 यदि घण्टास्थेनावस्थितेन सन्तानवृत्तिना वाऽभिव्यक्तस्तावानेन
 शब्द एकस्मिन् काले उपलभ्येत । घण्टास्थं चाभिव्यक्तिकारण-
 कथमन्यत्र वर्तमानं शब्दं व्यनक्तिति वाच्यम् । अधान्यगतमव-
 स्थितं सन्तानवृत्तिं वाभिव्यक्तिकारणं मनुष्ये तदैकस्यां घण्टाया-
 मभिहतायां शब्दान् व्यनक्ति न प्रत्यासन्नदेशवृत्तिषु घण्टान्तरेऽपि-
 ति नियमहेतुर्वक्तव्यः । अस्मिन् च शब्दभेदे श्रुतीनां भेद उपपाद-
 यितव्यः । तारो मन्द इति नादोऽभिधीयत इति चेत् ? न, शब्दसा-
 मानाधिकरणस्य ग्रहणात्-शब्दसमानाधिकरणोऽयं तारमन्दश-
 ब्दः प्रवर्तने न नादसमानाधिकरणः तस्माच्छब्दोऽभिधीयत इति ।
 अत्र चामति शब्दविषयत्वे शब्दसमानाधिकरणं युक्तम् नीलोत्प-
 लादिवादि । व्यामोहप्रत्ययः स इति चेत् ? न निमित्तानभिगता-
 त् । अथ मन्यमे तारो मन्द इति शब्दसमानाधिकरणो व्यामोह-
 प्रत्ययो भवति-यथा दीर्घः शब्दो महान् शब्द इति ? । न, विशेष-
 हेत्वभावात्-व्यामोहप्रत्यय इति न विशेषहेतुरस्ति । यदि चायं व्या-
 मोहप्रत्ययो भवति व्यामोहप्रत्ययस्य निमित्तं वाच्यम् । यथा दीर्घः
 शब्द इति अविरतशब्दसन्तानश्रुतौ शब्दे दीर्घप्रत्ययो भवति-यानि
 खलु दीर्घाणि द्रव्याणि तेषामवयवोपचये सति ग्रहणमन्ततिविष-
 यत्वं तस्मान्मान्यान् शब्दे दीर्घप्रत्ययः । न तु नित्यशब्दवादिनो-
 व्यामोहप्रत्ययबीजमस्तीत्युक्तमेवम् । तुल्यमेतदिति चेत् ? न, त-
 द्निमित्तस्य कदाचिद्धावात् । अथ मन्यमे यस्याप्यन्यः शब्द-

सन्तानस्तेनापि घण्टास्यमवस्थितं सन्तानवृत्ति वाऽन्यस्यमवस्थितं
सन्तानवृत्ति बोत्पत्तिकारणं वाच्यम् घण्टास्यमुत्पत्तिकारणं
कदाचिच्छब्दानुत्पादयति कदाचिन्नेति नित्यवत् प्रसङ्गः ।
न प्रसङ्गः कदाचिद्भावात् शब्दानामुत्पत्तिकारणं घण्टा-
वृत्ति(तत्)कदाचिद्भवति कदाचिद्भावेऽपि सति सन्तानवृ-
त्ति । तस्माद्विनिमित्तभेदानुविधायिनः शब्दाः कदाचिद्भ-
वन्ति सन्तानवृत्तित्वात् च मन्दतरमन्दतमादिभिन्नरूपानुविधा-
यिनं शब्दमुत्पादयन्तीति । तच्च कारणं संस्कार इति ।
कुतस्तदुत्पत्तिः ? पाणिसंश्लेषमपेक्षमाणात् कर्मणः पाणिघण्टासं-
श्लेषात् पाणिगतवेगापेक्षात् घण्टायां कर्म, तत्कर्म पाण्यभिघातमपे-
क्षमाणं विभागसमकालं संस्कारं करोति । सा चलन्त्याध्या-
त्मिकं वायुमुपपृच्छति । सा च वायुनाभिहता पुनः कर्म करोति
ततः कर्मणः संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म पुनर्वायुप्रग्रह
इत्येवमादिन्यायेन संस्कार उत्पद्यत इति । तत्रान्यस्यातिमा-
न्यात् घण्टायां महाभूतसंक्षोभणशक्तेरभावस्तनो वायुप्रग्रहोच्छेदः
ततः संस्कारस्य इति ॥

न संस्कारोऽस्त्यनुपलब्धेरिति चेत्—अथ मन्यमे नैव संस्कारो-
ऽस्त्यनुपलब्धेः तच्चासत्—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः । उक्तार्थं सू-
त्रम् । यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिघण्टासं-
श्लेषाच्छब्दे सन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ घण्टास्यः संस्कारः
पाणिसंश्लेषाद्विद्यते तयापि कथं शब्दसन्तानोच्छेद इति ? । न
ह्यसौ घण्टासंश्लेषः शब्दानुच्छिन्नवृत्तिरिति । अपि तु पाणिघण्टा-

संश्लेषात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधित्वाभिर्वर्तते ।
निवृत्ते च कारणाभावात् कार्याभाव इति सन्तानोच्छेदः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने

तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदि-
दमुच्यते विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यः शब्द इति । यदि यस्य
विनाशकारणं नोपलब्धं तन्नित्यं धर्मीयानि शब्दग्रहणानि ते-
षां न भवता विनाशकारणमुपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानान्नि-
त्यत्वमिति । अथानुपलब्धविनाशकारणान्यापि शब्दग्रहणानि
अनित्यानि शब्दोऽप्येवमित्यनेकान्तः । अथानुमानतः शब्दग्रहण-
विनाशकारणानि गम्यन्ते तत्समानं शब्द इति न किञ्चिद्वाधितं
भवति ।

व्यधिकरणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे व्यधिकर-
णः शब्दः कथमन्यवृत्तिना संश्लेषेण निवर्त्यते । अथ व्यधिकर-
णोऽपि निवर्त्यते ? सर्वघण्टाशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पाणिघ-
ण्टासंश्लेषसमानाधिकरणः शब्दः—

अस्पर्शात्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

अस्पर्शात्वादप्रतिषेधः । अस्पर्शद्रव्याश्रयः शब्द इति सूत्रा-
र्थः । कथमन्यत्र वर्तमानस्य पाणिघण्टासंश्लेषो निवर्तक इति ? ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् कारणाभावादव्यशब्दानुत्पादः ।
यस्मत्पन्नः शब्दः स मन्दतरतमादिन्यायेनान्तरस्यातिमान्यात्
येन केनचिद्विरोधित्वत्वं स्वीयते । योऽयं संस्कारः शब्दकारण-
त्वेन समधिगतः ॥ किमेकोऽनेको वेति मन्दिद्यते । अनेकः सं-
स्कार इति तत्त्वम् । शब्दमेदानु-कारणभेदे गति कार्यभेदो दृष्टः

यस्यैकः संस्कारः तस्येपोः पातः प्राप्नोति अगत्त्वैव यावद्ग-
न्तव्यमिति । अथाप्रतिवध्यमाने संस्कारे द्रव्यं गच्छति न कदा-
चित्पातः प्राप्नोति तस्मादनेकः संस्कारः ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । नायं शब्दो गन्धादिभिः सह
सन्निविष्टो व्यज्यते विभक्त्यन्तरोपपत्तेः विभागश्च विभागान्तरं चे-
ति विभक्त्यन्तरम् । (प्रतिद्रव्य)विधर्माणश्च सरूपाश्च शब्दाः एकद्र-
व्याः श्रूयन्ते । समासः समुदायः एतच्च स्पर्शवद्द्रव्यवृत्तिषु शब्देषु
न प्राप्नोति गन्धादिवत् यथा प्रतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रतिद्रव्यमे-
कः शब्द इति । सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः यद्यप्यं गन्धादिभिः सह
सन्निविष्टः स्यात् नान्यत्र वर्तमानः श्रोत्र उपलभ्येत तस्मात्
सन्तानवृत्तित्वादाकाशाश्रयः शब्द इति ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात् संशय इति । संशयकारणज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रकृतिष्विष्टौ विकारविष्टौ ॥ ४२ ॥

प्रकृतिष्विष्टौ विकारविष्टौ इति सूत्रम् । प्रकृत्यनुविधाना-
दिति सूत्रार्थः । विकारे प्रकृत्यनुविधानं दृष्टमिति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुरिति साधनपक्षे दृष्टान्त-
मात्रत्वादहेतुः ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

दूषणपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् इत्यसम्यग् ।
अतुल्यायाः प्रकृतेः विकल्पन्ते विकारा इत्यदीर्घानुविधानं तु
यकारे नास्तीति ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः । यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतोर्विकारो विकल्प्यते । एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतोर्विकारविकल्पः स्यादिति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः (१) ॥ ४७ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेरिति । यदि विक्रियन्ते वर्णाः पुनरापत्तिर्न प्राप्नोति ॥

सुवर्णदिनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्ते (२) रहेतुः । विकारप्राप्तानां पुनरापत्तिदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सर्वावस्थं सुवर्णदर्शनं न पुनरविकारयकारयोर्धर्मयोः कश्चिद्वर्णात्मा व्यवस्थितो भवति य इत्वं हित्वा यत्त्वमापद्यत इति ॥

वर्णस्याव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः (३) ॥ ५० ॥

वर्णस्याव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः । वर्णविकारा अपि न वर्णत्वं व्यभिचरन्तीति । अस्ति वर्णत्वं सामान्यमिति ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्योति परिहारः । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

(१) अपुनरावृत्तेरिति पाठो मुद्रितमाध्यपुस्तके ।

(२) पुनरावृत्तेः—पा० १ पु० ।

(३) न्यायसूचीनिबन्धे ५० । ५१ इति सूत्रद्वयं न दृश्यते ।

द्वितीयेऽध्याये २ आह्निके ५२-६० सूत्रम् । ३०९

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥५२॥

नित्यत्वे ऽविकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् । नित्या वर्णा इति न युक्तो विकारः व्याघातादनित्या वर्णा इति न युक्तो विकारोऽनवस्थितानां विकारादर्शनात् ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वान् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वदर्शनात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेध इति विकल्पसमा जातिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवद्विकारोपपत्तिरिति साधर्म्यसमा जातिः ।

उभयोरप्युत्तरम्—

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे

विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

विकारधर्मित्वेन नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः । नित्या विक्रियन्त इति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमानस्य चेकारस्य यत्नानुपपत्तेः वर्णोपलब्धिवदित्यसम्बद्धम् ।

इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

प्रकृत्यनियमात् । विकारे प्रकृतीनां नियमो दृष्ट इति । इकारयकारयोस्त्वनियमः तस्मादनियमान्न विक्रियन्त इति ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः । सूत्रार्थोऽनियमो नास्तीति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥५८॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । अनु-
ज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तेरिति विरोधः सूत्रार्थः । तस्माद-
नुपलभ्यमानपृथग्धर्मिविशेषाणामादेश इति । यद्येते वर्णा वि-
क्रिपेरन् ततः पृथग्विकारलक्षणेभ्यो धर्म्युपलभ्येत, न तूपल-
भ्यते तस्माच्च विक्रियन्त इति । अथ विक्रियन्ते एवं विका-
रो भवति—

गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु वि-
कारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः
सन्ति वर्णविकाराः । सूत्रार्थो गुणान्तरापस्यादेरादेश इति ।
अयं च विकारादेशोपदेशविचारो भाष्यकारेणैव सम्पक् नि-
रूपित इति सूत्रार्थमात्रं निरूपितमिति ॥

(इति वर्णानित्यत्ववादः ।)

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् । ते वर्णा यथादर्शनं विकृता विभ-
क्त्यन्ताः पदसङ्ज्ञका भवन्ति । अर्थप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोति ? । न
न प्राप्नोति । अन्त्यवर्णप्रत्ययात् पूर्ववर्णमतिसन्धानप्रत्ययापे-
क्षादर्थप्रत्यय इति । विभक्तिर्द्वयी नामिकी चारुपातिकी च ।
नामिकी स्वादयः आरुपातिकी तिवादयः । तथा विशिष्यमा-
णं पदं द्वेषा भवति । नाम च आरुपातं च । अभिधेयस्य क्रि-
यान्तरपोगात् विशिष्यमाणरूपः शब्दो-नाम-यथा ब्राह्मण
इति-क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकाल-
योगाभिधायिक्रियामयान्तरमाख्यातम्-पचतीति यथा । यदि द्वयी

विभक्तिरूपमर्गनिपातास्ताहि न पदसङ्ज्ञकाः ? (१) । नाना-
स्तन्तर्भावात्—उपसर्गनिपाता ना(म्ना) संगृहीताः (२) । परमा
दाह अव्यवाहोप इति, ते सुवन्तत्वाच्चैनैव संगृहीता इति ।

पदेन व्यवहार इति पदार्थाश्चिन्त्यते । नामपदं चाधिकृत्य
व्यवहार इति नामपदं चिन्त्यते । नाम्नश्चाधिकारो व्यापकत्वात्—
यस्मान्नाम्ना सर्वं (एव) पदं व्याप्यते तस्माद्गौरित्यस्य प-
दस्यार्थाश्चिन्त्यते । न पदादर्थ्याधिगतिविशेषेऽनवस्थानात् । न हि
पदे वच्यते काश्चिद्विशेषो गम्यते तस्मात्पदमवाचकम् ? । न
पदस्य विशेषाविषयत्वात् । क एव माह पदेन विशेषो ग-
म्यते, अपि तु सामान्यवर्तिपदं विशेषवर्ति वाक्यम् । न च
सामान्याभिधानादनर्थकं भवितुमर्हतीति ? । न सामान्यस्य व्यव-
हारविशेषाविषयत्वात् । सर्वं उपदेष्टा विशेषवर्तिपदस्य प-
दमुच्चारयति । न च सामान्ये त्रैयो न सम्प्रतिपत्तिः त-
स्मात्पदमवाचकमेवेति । ? न सामान्यविषयकत्वे सति विशेषश्रु-
तेर्निषामकत्वात्—यदि पदमवाचकं स्यात् न च पदश्रव-
णात् सामान्यं गम्येत । यदवाचकं न ततः सामान्यं वि-
शेषो वा गम्यते यथार्थाद्, गम्यते च पदात् तत्र सामान्यं
सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिर्निषागिका भवति । यथा गौरिति सा-
मान्याधिगौ तिष्ठति गच्छतीति विशेषश्रुत्या विशेषो गम्यत
इति । कथं पुनरियं विशेषश्रुतिस्तिष्ठति गच्छतीति ? । नैवेयं
केवला विशेषश्रुतिः किं तु पूर्वपदापेक्षया विशेषप्रत्ययहेतु-
त्वाद्विशेषश्रुतिरित्युच्यते । भवतु वा पदादेवोभयम् ! एतस्मा-
देव (वा) गोशब्दादुभयं गम्यते क्रिया च तत्साधनं च, मधा-
नोपमर्जतभावस्यानियमेन, यदायं गोशब्दो गोत्वनिमित्तो गोत्व-

योगाद्वीरिति तदा गोशब्दात् प्रधानं साधनं गौर्गम्य-
ते । क्रिया त्वद्गम्यता विशेषकत्वात् । यदा पुनः क्रिया-
प्रधानं पदे तदा गोर्भावो गोत्वमिति । तदा गौरद्गम्यता वि-
शेषकत्वादुगम्यते प्रधानं गोत्वमिति । तदेवं प्रधानोपसर्जन-
भावस्थानियमेन गोत्वमिति च पदे गौरिति चोपपन्नं गम्यत इति ॥

तत्र प्रधानोपसर्जनभावमाश्रित्य तदर्थे व्यस्त्याकृति-
जातिसन्निपाद्युपचारात् संशयः (१) । यस्मादयं गोशब्दो
व्यस्त्याकृतिजातेर्विविचनाभावेन वर्धमानासु प्रयुज्यते (२) ।
अविनाभावपृच्छिन्नसंनिधिः । अतो न ज्ञापते किं व्यक्तिः
पदार्थ उताकृतिरुत जातिरिति—

याशब्दसमूहस्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्युपचयवर्ण-
समाप्तानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ६१ ॥

शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थविधारणमिति प्रयोगप्रद-
र्शनार्थं याशब्दादिमुच्यते । नामी याशब्दादयः (इति) जातौ
प्रयुज्यन्ते, कस्मादभेदात् एका जातिस्तस्या विशेषणमनर्थक-
म् । या गौस्तिष्ठतीति या गौर्निपण्णेति । एवं शेषेषु ।
आकृतेरप्यभिधायकमेतन्न भवति । निष्क्रियत्वादाकृतेः न हि
निष्क्रिया गच्छति तिष्ठति भवति चेति । एवं सर्वत्र । य-
स्य चानेन विशेषणेन (३) तिष्ठत्यादिना योगस्य गोशब्दो
ऽभिधातुमर्हतीति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकत्रिपपत्वात् ।
यदि गोशब्दस्य तिष्ठतिशब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो गो-

(१) अस्य शास्त्रस्य सूत्रत्वं कचिदुद्दिश्यते ।

(२) प्रवर्तमानासु प्रयुज्यते—पा० १ पु० ।

(३) विशेषणे—पा० १ पु० ।

शब्देन धर्म्यन्तराणि निराक्रियन्ते तिष्ठतिशब्देन च क्रियान्तराणीति विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठतिगोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते अन्यथा नेति ।

द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरं तिष्ठतिशब्दसन्निहितेन(१) गोशब्देन व्यक्तिरभिधीयत इति तत्प्रतिषेधार्थम्—

न तदनवस्थानान् ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानादिति सूत्रम् । नानेन गोशब्देन व्यक्तिमात्रं शुद्धमुच्यते । यद्ययं व्यक्तिमात्रमिधायकोमविष्यत् तेन यस्यां कस्यां चिद्व्यक्तौ प्रत्ययोऽभविष्यदिति सूत्रार्थः । यदि व्यक्तिर्न पदार्थः कथं या गौस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः ? । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारः ।

क पुनर्निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृष्ट इति तस्योपपादनार्थं सादृश्यादिसूत्रम्—

सादृश्यादिसूत्रम् । सादृश्यवृत्तमानधारणसामर्थ्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटाक्षपुरुषेभ्यतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६३ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इति । अतच्छब्दस्य तच्छब्देनाभिधानमुपचारो यथा यष्टिकाशब्देन द्रव्यविशेषोऽभिधीयत इति यष्टिकाशब्दात् पुनः सादृश्याद्ब्राह्मणविशेषो (२)ऽभिधीयते । यथा यष्टिकाः भवेत्येति । एवं सर्वत्र । किंपुनरत्रोपचारबीजं यष्टिका ब्राह्मण इति । न द्रुपचारबीजमन्तरेणोपचारो लभ्यते । ननुक्तं सादृश्यामिति ? सादृश्यं नाम यष्टिकया नित्यसम्बन्धः । यष्टिकासम्बन्धाच्च यष्टिका-

(१) तिष्ठति सन्निहितेन-पा० १ पु० ।

(२) ब्राह्मणो-पा० ६ पु० ।

मानिति स्यान्न याष्टिकोति । याष्टिकावानिति चायं शब्दो
मुख्य एवेति । तस्मादुपचारबीजमन्यद्वक्तव्यमिति । याष्टिकायां
तावदयं याष्टिकाशब्दो जातिनिमित्तः याष्टिकात्वं जातिः सा
याष्टिकायां वर्तते तथा याष्टिकात्वयुक्त्या याष्टिकया ब्रा-
ह्मणस्य योगः साहचर्यात् संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे
ऽप्यारोप्य ब्राह्मणं याष्टिकेत्याह । एवं शेषाण्युपचारबीजा-
नि स्वयमुत्प्रेक्षणीयानीति ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६४॥

यदि तर्हि गौरिति पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्हि-
कृतिः (१) तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । आकृतिः
पदार्थः कस्मात् ? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानस्य गौरवः पुरुष
इत्येवमादि (२) सत्त्वव्यवस्थानमाकृत्यपेक्षं सिद्ध्यति यदपे-
क्षा च सत्त्वव्यवस्थानसिद्धिः स गोशब्दस्य विषय इति । अत्रापि
तदेवोपस्थितं न तदनवस्थानादिति । यस्य च जात्या योगः स
गोशब्दस्य विषयो नाकृतिर्जात्ययोगात् । कस्य पुनर्जात्या योगः ?
नियतावयवव्यूहस्यावयविनः—नियतावयवव्यूहो यस्य भवति स
नियतावयवव्यूहः—अन्यपदार्थेन बहुव्रीहिणाऽवयव्यभिधीयत इति ॥

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्ग-
वके जातिः ॥ ६५ ॥

अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् (३)
प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः । यस्मात् मृद्गवके व्यक्त्या-

(१) कस्मात्—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) इत्यादि—पा० १ पु० ।

(३) व्यक्त्याकृत्योरप्यप्रसङ्गात्—पा० १ पु० ।

कृती स्तः न च तत्र मोक्षणादीनि प्रयुज्यन्ते । न हि गामा-
नय गां देहीति मृद्गवके प्रैपसम्प्रतिपत्ती भवतः । यद्भा-
वात्तत्रासम्प्रत्ययः ॥ गोशब्दस्यार्थः । कस्याभावात्तत्रासम्प्र-
त्ययो ? जातेः ।

अथ मृद्गवके कस्माद्गोत्वं न जातिः ? यस्मा-
न्मृद्गवको गौर्न भवति, यश्च गौर्न, न तत्र गोत्वं,
वर्त्तते यथाश्व इति । अथ मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भव-
तीति अत एव गौर्न भवति यस्मान्मृद्गवक इति । न चायं
युक्तः मदनो मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भवतीति । किं कार-
णम् ? प्रतिपत्तिबाधितत्वात्—भवानप्येनपर्यं प्रतिपद्यते नायं
गौरिति । प्रतिपत्त्या च मदनो बाध्यत इति । अथ मृद्गवके
गोशब्दः कुतः ? आकृतिमायान्यात् चित्रादिवदिति । सर्वगतेति
चेत्—अथ मन्यसे सर्वगता जातिः सोत्पद्यमानेन यथा गवा सम्ब-
ध्यते तथा मृद्गवकेनापीति अस्ति मृद्गवके गोत्वं—। नानभ्युपगमात्
केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते, आपे तु स्वविषये सर्वत्र वर्त्तत
इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोत्वस्य स्वोविषयः ? । यत्र गोत्वं
वर्त्तते । कः पुनर्गोत्वं वर्त्तते ? यत्र गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तमस्यो भवति ।
कः पुनरनुवृत्तमस्य गोत्वं करोति ? यत्तस्य साधनं, कः पुनर्निमित्तं
गोत्वे गोः साधनार्थः ? यत्तेन व्यज्यते । न हि ककुदादिमर्दव्य-
तिरेकेण गोत्वस्य अभिव्यक्तिरस्ति(१) ।

न हि पिण्डेभ्योऽर्थान्तरं गोत्वं पिण्डान्तरालेऽवदर्श-
नादिति केचिन् । न विकल्पानुपपत्तेः पिण्डान्तराले-
ऽवदर्शनादिति(२) ब्रुवाणः पिण्डान्तरालं पर्यनुगोच्यः ।
किमिदं पिण्डान्तरालं किमाकाशम् आहो अभाव उत द्रव्यान्त-

रम् ? । यथाकाशम् न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं गौरिति । एतेना-
भावो द्रव्यान्तरं च व्याख्यातम् । विशेषमसमानात्मनाकास्मिक-
त्वात् च । अयं च पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो
निमित्तान्तराद्भवति दृष्टा खलु पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाजां प्रत्य-
यानां निमित्तान्तरादुत्पत्तिः । यथा वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्यय
इति । आकृतिसामान्यादिति चेत् ?—अथ मन्यसे सत्यमपस्तु
पिण्डव्यतिरेकनिमित्तादनुवृत्तिप्रत्ययो भवति, न पुनरस्य जाति-
निमित्तं अपि तु यच्छिरःपाणिभेदाकृतिसामान्यं तस्मादनुवृ-
त्तिप्रत्यय इति ? । न पिण्डवदसाधारणत्वादाकृतेः—यथैव पिण्डाः
पिण्डान्तरवृत्तयो न भवन्ति तथाकृतिरपि एकपिण्डवृत्तित्वात्
पिण्डाश्चरश्चित्ते न भवति । आकृतेः पिण्डान्तरवृत्तित्वमभ्यु-
पगम्यते नास्ति विवादो नार्थ इति । अथ पिण्डव्यतिरिक्तं सामान्यं
नाभ्युपगम्यते तथाप्येकसामान्यनिराकरणात् समानप्रत्ययधी-
जमन्य(१)द्वक्तव्यं स्यात् । न ह्यसति सामान्ये समानप्रत्ययं
पश्याम इति । अस्त्यापि सामान्ये दृष्टः सामान्यप्रत्यय इति चेत् ?—
अथ मन्यसे यथा सामान्येष्वपि सामान्यान्तरे ऽनुवृत्तप्र-
त्ययो दृष्टो गोत्वादिषु इदं सामान्यमिदं सामान्यमिति—तस्मा-
दनैकान्तिकत्वादनुवृत्तिप्रत्ययोऽमायनमर्थान्तर(२)(निमित्त)मति-
पादन इति ? । नानभ्युपगमात्—न यथा गोत्वघटत्वाश्वत्वेषु
निनिमित्तः सामान्य(३)प्रत्ययोभ्युपगम्यते तस्मादनुत्तरमेतत् ।
सूत्रव्यापात इति चेत् ?—यदि मन्यसे सामान्येष्वपि सामान्य-
मस्तीति ननु सूत्रव्यापातः “सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा-
भावात् तत्र एव ज्ञान”मिति । न सूत्रार्थापेक्षानाद्—अयं

(१) सामान्यमन्य-पा० १ पु० ।

(२) असाधारणमर्थान्तर-पा० १ पु० । (३) समाज-पा० १ पु० ।

सूत्रार्थो यथा द्रव्यमिति प्रत्ययो द्रव्यत्वविशेषणो द्रव्ये भवति न पुनः सामान्यविशेषेणैवमिति । न पुनरयं सूत्रार्थो नि-
निमित्तोऽनुवृत्तिप्रत्यय इति । किञ्चिमित्तमिति चेत् ?—अथ
मन्यमे गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामा-
न्यमिति भवति ? कुतः सामान्यमिति भवति ? अनेकार्थसमवा-
यात्—यथा गोत्वमनेकार्थसमवाये तथाश्वत्वादीत्यनेकार्थैस्त-
त्समवायस्य समानत्वात् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति । पा-
चकादिशब्दवादिता चेत् ?—अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा
अनुवृत्तिप्रत्ययाश्च भवन्ति न च पाचकत्वं नाम सामान्यवि-
शेषोऽस्ति तथा गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति ? न हेत्वर्थापरिज्ञा-
नात्—विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्य-
यव्यतिरिक्तस्य मत्स्यस्य निमित्तान्तरादुत्पाद इत्ययमर्थः न
पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति
पचनक्रियायां यत् प्रधानं साधनं तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च
प्राधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोषः ।

यद्यनेकानुवृत्ति गोत्वं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्सा वर्त्तते
अथैकदेशेनेति ? । किं चातः ?—यदि प्रतिपिण्डं परिसमाप्सा
वर्त्तते पिण्डवदसाधारणत्वाच्च सामान्यं भवितुमर्हति ? अथैकदेशेन
वर्त्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्त्तते किन्त्वनेकमनेकत्रेति तस्मात्(१)
प्रदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति । ये ते(२) एकदेशाः सामान्यस्य
पिण्डेषु प्रत्येकं वर्त्तन्ते ते किं सामान्यात्मका उत नेति । यादे
सामान्यात्मका एकमेकत्र वर्त्तत इति शास्त्रम्, न चैकमनेकत्र
वर्त्तमानं सामान्यमिति युक्तं वस्तुम्(३) अथासामान्यात्मकाः ?

* वै. सू. ५ अ. ८ आ. १ सू. । (१) यस्मात्—पा० १ पु० ।

(२) येनैते—पा० १ पु० । (३) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

शून्यमभिधानम्—सामान्यस्यैकदेशः प्रत्येकं वर्त्तन्ते इति तैरापि
 देशैः सामान्यं पूर्ववद्वर्त्तन इति पूर्ववत्प्रसङ्गः । न चान्या
 गतिरस्ति तस्मान्नानेकवृत्ति सामान्यमिति ? न विकल्पानभ्युपग-
 मात्—तायं विकल्पोऽस्ति गोत्वं प्रत्येकं पिण्डेषु परिसमाप्य(वर्त्त)ने
 अथ प्रदेशेन वर्त्तन इति, तस्माद्विकल्पानभ्युपगमात्प्रश्नोपपत्तिः ।
 कस्माद्गोत्वस्यावयविसमुदायस्यानभ्युपगमात् । न गोत्वमवयवि
 न समुदायः, समुदायस्य भाग एकदेशशब्दः अवयविनश्चा-
 वयवे यदा न किञ्चित्परिहायाशेषमभिधीयते तदावयविनो-
 ऽवयवानपेक्ष्य कृत्स्नशब्दः समुदाये च समुदायिनोपेक्ष्य । न च
 गोत्वमवयवी न समुदायः तस्मान्न कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्तः । न
 चेत्तत्रैतौ शब्दौ स्तः तस्माद्गोत्वं किं काल्त्वेन वर्त्तते उतैकदेशे-
 नेति न युक्तः प्रश्नः । उक्तं चात्र एकमेकत्र वर्त्तन इति
 प्रतिजानानो नानुगोक्तव्यः । कस्मादुभयेन व्याघातादिति ।
 कथं तर्हि गोत्वं गोषु वर्त्तने ? आश्रयाश्रयिभावेन । कः पुनरा-
 श्रयाश्रयिभावः ? समवायः तत्र वृत्तिमज्ञोत्वम् । वृत्तिः समवाय
 इतीदमस्यहेतुत्वादित्युक्तम् (न गोत्वं) गव्यमविवृत्यभाषादिति
 चेत् ?—अथ मन्यते यदिदं गोत्वं गोष्वनुवृत्तिमस्यकारणं तद्व
 किं गावे वर्त्तने आहोस्विदगवि, यदि तावद्गावे माक् गोत्वयो-
 गाद्गौरैवासाविति व्यर्थं गोत्वम् । अथागावे (न) अश्वाद्यपि
 गोत्वयोगाद्गौः प्राप्नोति । न चान्या गतिरस्ति तस्मान्न गोत्वा-
 दनुवृत्तिमस्य इति ? न विकल्पानभ्युपगमात्—न गावे गोत्वं
 नागवे माक् गोत्वाज्जासौ गौर्नाप्यगौरिति । किं कारणम् ?
 समावेतौ विशेष्यप्रत्ययौ न विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवतः न
 च माक् गोत्वयोगाद्गौः विद्यते न चाविद्यमानं गौरिसगौरिति
 च शक्यं व्यपदेश्युम् यदेव वस्तु तदेव गोत्वंनाभिसम्बध्यत

इत्यनास्पदो विकल्पः । एतेन सत्तामम्बन्धस्य सदसद्विकल्पो
व्याख्यातः । न सतः सत्तामम्बन्धः नामतः । यदैव तद्वस्तु
तदैव सत्तया सम्बद्धमिति सदसदाश्रयो दोषोऽनुपपन्न इति
तस्मादुपपन्ना जातिः । न चासौ मृद्ववक इति । यदभावात् तत्रा-
सम्बन्धः स पदार्थ इति ॥

माकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६६ ॥

माकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः । जातेरभिव्यक्तिराकृ-
तिव्यक्ती अपेक्षेत व्यक्त्याकृती इति मासे माधान्यादाकृतेः पूर्व-
निपातः । किं पुनः माधान्यम् ? आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्याव्य-
क्त्या विशेष्यमाणा आकृतिर्जातेर्लिङ्गं भवति तस्मात् प्रधानमाकृतिः
न चाव्यक्त्यामाकृतौ व्यक्ती च जातिमात्रं धृष्टं शब्दा-
द्वम्पते तस्मान्न जातिरेव पदार्थः । न च वै पदार्थेन न शक्यं
भवितुम् ।

कस्तर्हि पदार्थो ? व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानोपसर्जन-
भावस्यानियमेन पदार्थत्वम्—यदा भेदविवक्षा विशेषणतिश्च
गौर्निष्ठमिति गौर्निष्पण्येति तदा व्यक्तिः पदार्थः अङ्गं जात्या-
कृती, जातावाकृतौ च स्थानगतादीनामभावाद्यत्र सम्भवः
स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः सामान्यावग-
तिश्च तदा जातिः पदार्थः यथा गौर्न पदा स्पष्टयेति आ-
कृतेश्च प्रधानमात्रं उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्य(यम)र्थः ।
क पुनराकृतेः माधान्यं दृष्टं ? यथा पिष्टकमय्यो गावः क्रि-

यन्तामिति । तदेतद्वद्वलं प्रयोगेषु प्रधानोपसर्जनभावः स्वयमुत्प्रेक्ष्य(त) इति ।

न व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति केचित् कुतः विकल्पानुपपत्तेः सदित्येतदेव व्यापकत्वादुपादाय चिन्त्यने सदित्यनेन पदेन पुनर्जातिरभिधीयते पिण्डो वा सम्बन्धो वा जातिमान् वा पदार्थः । तत्र न तावज्जातिरभिधीयते भेदाद्यैरभिन्नाविभक्तिकत्वात् यद्यप्यं जातिवाचकः सञ्छदो भवति सदद्रव्यमिति भेदवाचिना द्रव्यशब्देन सहसामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि भिन्नार्थवाचकानां सामानाधिकरण्यं पश्यामः न हि गवांश्वमिति सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अथ द्रव्यादिदृष्टित्वात्तत्ताया एष द्रव्यादिशब्दैः सह सामानाधिकरण्यम् तथापि पारतन्त्र्यात्सत्ताया गुणत्वं गुणगुण्यभिधायिनोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यं न दृष्टमिति यथा शङ्कस्य शौक्यमिति । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । सञ्छदः पिण्डानां वाचको भविष्यतीति न युक्तं पिण्डानामानन्त्यात् न होक्तस्य शब्दस्यानेकद्रव्यगुणप्रपञ्चेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्यः न चानाख्याते शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थमतिवतिपरित्युक्ता स्वरूपमात्रप्रतीतेः व्यभिचाराच्च । सञ्छब्दश्रवणाच्च द्रव्यगुणकर्मणीति परिपुत्रमाना बुद्धिस्त्वनिष्ठते । न च यस्मादभिधानात् परिपुत्रते बुद्धिस्तदभिधानमिति युक्तं भवतुम् तस्मात् सञ्छदो भेदानां न वाचक इति । जातिमन्मात्राभिधायकोऽपि सञ्छदो न भवति कस्मादस्वतन्त्रत्वात् न हि सञ्छब्दाच्चेदेदा घटादयो गम्यन्ते इति तद्रूपघटादिभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्याभावः । अथवा अस्वतन्त्रत्वा-

दिति सञ्जब्दः प्राधान्येन सत्तायां वर्त्तते । तत्र वर्त्तमान-
स्तद्व(दि)त्युपवर्त्तते यच्च यत्र वर्त्तमानमन्यत्रोपवर्त्तते न तत्त-
स्याभिधायकं मञ्जशब्दवदिति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? तद्व-
त्तामानन्त्यात् न सञ्जब्देनाभिधानं युक्तमिति । तद्वति च न
गुणसारूप्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिः—यथा स्वामिशब्दस्य मृत्ये, न
गुणोपरागात्—यथा नीलः स्फटिक इति, क्रमवृत्त्यभावात्
युगपदसम्भवाच्च । अथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मात्त जा-
तिमन्मात्राभिधायकोऽपि । अमाधारणविशेषणविशेष्याभिधायको
भविष्यतीति न युक्तम् । अन्यत्र प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न चा-
न्या गतिरास्ति तस्मादन्यार्थापोहकृच्छुरितिरिति । अन्यपदार्था-
न्तरा(१)पोहं हित्वा स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधाय इत्युच्यते इति ।

अत्रास्माभिर्व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति प्रधानो-
पसर्जनभावस्थानियमेन व्यवस्थापितमेकान्तवादिनश्चेते दोषा
इति । न चेते दोषाः । कथमिति ? यत्तावत्सत्ताशब्दः
सत्ताया न वाचक इति ? तन्न व्याघातात्—सत्ताश-
ब्दो न सत्तावाचक इति व्याहतमुच्यते । कथं वा तद-
वाचकत्वे सति सत्ताशब्द इत्यभिधीयते । भवदभिप्रायेणा-
भिधीयत इति चेत् ?—अथ मन्पसे नैव नः सिद्धान्ते सत्ता-
दिशब्दाः सन्ति, किं तु भवद्भिः सत्ताशब्दो द्रव्यगुणकर्म-
शब्दा इति च परिकल्प्य व्यवहारः क्रियते । ततोऽस्माभि-
रपि युष्मदभिप्रायानुविधानेन सत्ताशब्दा इति वाच उच्चा-
र्यन्त इति ? । न व्याघातानिष्टचेः । सदियेवमादीनि पदा-
नि लोकप्रसिद्धानि केचनपुं वर्त्तन्त इत्युभयोर्विचारः ।
ययं तु ब्रूमः सत्ताशब्दः सत्तायां वर्त्तने त्वं पुनर्वर्त्ततीति स-

साशब्दो न सत्तायामिति । एवं युवाणो मया विरोधेन
मत्पक्षस्थीयमे विरोधोद्धारं चाकृत्वा त्वद्यो मयाभिधीयत इति
युवाणो न व्याघातमतिवर्त्तने ।

यद्येदमुच्यते त्वया त्वया परिकल्पिताः सत्तादि-
शब्दा इति ? तदपि न, परिकल्प्यनिपयानभिधाना-
त्—परिकल्प्यस्य च विषयोऽतथाभूतस्य तयाभाविभिः सा-
मान्ये सत्यस्यारोपिततद्दर्पणः प्रधानार्थप्रतिपत्तिः - यथा
स्थाणो पुरुष इति । यदि चापी शब्दाः परिकल्पिता
भवन्ति प्रधानमेषां वाच्यम् । न हि निष्प्रधानं परिकल्प्यम् ।
एतत्पुनरेतद्वेदाऽर्थकभिन्नविभक्तिकत्वादिति । तत्र, समानार्था-
परिज्ञानात् (१) न भ्रूमः सत्ताशब्देन द्रव्यशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यम्, अपि तु सत्तायाः प्रधानसाधनवाचिना सञ्छ-
ब्देन द्रव्यगुणकर्मण्यभिधीयन्ते (इत्यत्र) गुणकर्मशब्दैरपीतरे-
तरविशेषणविशेष्यभावापन्नेस्तान्येव । एवं च सति युक्तं सामा-
नाधिकरण्यमुभयोः सदद्रव्यशब्दयोः (२) रेकविषयत्वात् यदा
पुनरयं सत्ताशब्दः सत्ताप्रधान एवाङ्गभूतं साधनमभिधत्ते
न तदा सामानाधिकरण्यम् द्रव्यस्य सत्तेति भवति । तस्मा-
त् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरदोषः विभक्तिभेदनिषमाद्गुण-
गुण्यभिवायिनोः सामानाधिकरण्यासिद्धिः सदद्रव्यशब्दयोरि-
ति एतदनेन मत्पुक्तम् ।

एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । कथमिति न ? स-
ञ्छब्देन सम्बन्धोऽभिधीयते अपि तु सम्बन्धिशब्देनैव,
सम्बन्धश्च गुणः न सञ्छब्दो गुणशब्दः, न च गुण-

(१) सामानाधिकरण्यार्थापरिज्ञानात्-पा० १ पु० ।

(२) सञ्छब्दद्रव्यशब्दयोः-पा० १ पु० ।

शब्देनैव द्रव्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यामस्तीति ।
 पत्पुनरेतदानन्त्या(१)त्र जातिशब्दो भेदानां वाचक इति ? ।
 कश्चैवमाह जातिशब्दो भेदानां वाचक इति, क्लृप्तां स्वयम्भ(युक्तां)
 वाचोयुक्तिं भवान् प्रतिपेक्षति । यदि तर्हि भेदानां न वाच-
 कः कथं सच्छब्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते(२) ? । न चायं
 भोः सच्छब्दो जातिशब्दः अपि तु भेदशब्द एवायम् । भेदशब्देन
 च भेद एवाभिधीयते इति न किञ्चिद्वाध्यते । कथं न
 वाध्यते ? यदा सच्छब्द एको भेदानामानन्त्यं तदवस्थमेव ।
 न चैकस्यानेकेन सम्बन्धः शक्य आख्यातुम् । न चाना-
 ख्यते सम्बन्धे शब्दार्थप्रतिपत्तिर्गुक्तेति ? न केवलानामन-
 भिधानात्—यो हि सच्छब्देनाविशेषणानि द्रव्यगुणकर्माण्य-
 भिधीयन्त इत्यभिपद्यते तं प्रत्येय दोषः । अस्माकं तु द्र-
 व्यगुणकर्माणि सत्ताविशेषणान्यभिधीयन्तोयत्र यत्र सत्ता पश्यति
 तत्र तत्र सच्छब्दं प्रयुङ्क्ते एका च सत्ता तत्प्रसवस्यानुवृत्तेः तस्माज्ज्ञे-
 दानामानन्त्यं न दोषः । कश्चायमेवम्भूतः साध्यसाधनभावः
 शब्दं पश्यति आनन्त्यादिति वस्तुभर्म हेतुत्वेनाभिधत्त इति ।
 अथ भेदा एव जातिशब्दावाच्यत्वेन पक्षीक्रियन्ते ? तथा-
 पि नान्वयी न व्यतिरेकी च दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्या-
 दिति । अथाप्येकदेशान् पक्षीकृत्यानन्त्यादिति हेतुः एकदे-
 शो दृष्टान्त इति ? अयमपि न, विरोधात् । एवं च सति-
 न कश्चित्पदार्थो वाच्यः न कश्चिच्छब्दो वाचक इति
 वाच्यवाचकभावनिवृत्तौ विशेषणमनर्थकम् एते न वाच्या
 एते न वाचका इति ।

(१) पुनरेतदस्त्यानन्त्या—पा० १ पु० ।

(२) उच्यन्ते—पा० १ पु० ।

यत्पुनरेतदभिचारादिति ? न, व्यभिचारविषयाप-
रिज्ञानात्—व्यभिचारी हि नाम स ज्ञेयः यः स्व-
विषयगज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्वयं वर्त्तते, न पुनरयं स-
ञ्छब्दः स्वविषयव्यापारेकेणाभाति वर्त्तते । तस्मादस्याने
व्यभिचारदेशनेति । हेतुभावानभ्युपगमाच्च । केन चात्र हेतु-
रभिधीयते द्रव्यं गुणः कर्म सत्त्वादिति । तस्मादयुक्तमेतदपि ।
भेदावचकत्नप्रतिषेधाद् द्रव्यसञ्छब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति
न वक्तव्यम्, व्याघातात् । न च कश्चिच्छब्दो द्रव्यवा-
चकः द्रव्यसञ्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यमिति व्याहतम् ।

यत्पुनरेतत् तद्वगो नास्त्वन्मत्त्वादिति ? न किल (१) सञ्छब्देन
तद्वेदा घटादयो गम्यन्ते तद्वद्वयटादिभेदानाक्षेपात् सामाना-
धिकरण्याभाव इति ? । तत्र उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्
सद्वद्रव्यशब्दयोरेकविषयत्वात् सामानाधिकरण्यमिति । तद्वद्व-
यटादिभेदानाक्षेप इति चायुक्तम् सञ्छब्देन सत्तासाधनानां
द्रव्यगुणकर्मणामाक्षेपात् । सत्ताशब्देन द्रव्यगुणकर्माणि ना-
क्षिप्यन्ते न पुनः शब्देन क्षयते वक्तुं (२) सत्ताशब्देना-
पि गुणभूतानि गम्यन्त इति । सदिनि चायं अभिधानशब्दः क-
स्तस्याभिधेवो योगस्मात् प्रतीयते स तस्यार्थ इति । कोऽ-
स्यार्थः ? विभज्यते सत्ता तद्योगोऽर्थान्तरमिति त्रयोऽर्थाः ।
तत्र प्रधानोपमर्जनभावविवक्षायां प्रधानं साधनं गम्यते । अङ्गं
सत्ता च तद्योगश्च । किंकृतः प्रधानाङ्गभावः ? अर्थकृतः—यदा
सत्ता किञ्चित्कुरुते तदा सत्ता विशेषणं पदार्थमुपादाय
किञ्चिद् करोति तत्प्रधानम् । अङ्गं सत्ता प्रधानमत्यप्यहेतुत्वा-

(१) न खलु—पा० १ पु० ।

(२) सत्त्वमुक्तम्—पा० १ पु० ।

व । यस्मात् सत्तायां पदार्थो विशेष्यते अङ्गहीने प्रत्यय-
निवृत्तेः यत्र तदङ्गं सत्तादिकं नास्ति न तत्र सदिति
प्रत्ययः । तदेवं तद्वदुपद्रादिभेदानासेपादित्युक्तम् ।

यत्पुनरेतत्सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तन इति तत्र
वर्त्तमानस्तद्वत्पुपचर्चत इति ? तन्न सञ्चब्दाविषयापरिज्ञानात्—न
भवता सञ्चब्दस्य विषयो व्यङ्गायि, क एवमाह सञ्चब्दः
सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति, यथा च सञ्चब्दस्य द्रव्य-
गुणकर्माणि सत्तासाधनभावाद्विषय इति तथा चोक्तम् ।
एतेन भेदानामानन्त्यं प्रत्युक्तम् । सञ्चब्दस्य विषयः स-
त्तासाधनं विषयश्च सत्तासाधनभूत एक एवेति ।

यत्पुनरेतत्तद्वाति च न गुणमारूप्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिर्यथा
स्वामिशब्दस्य भूत्य इति । अत्यार्थः स्वाम्यनुकारित्वादभूत्ये
स्वामिशब्द इति ? । एतच्च न बुद्ध्यापहे प्रत्ययानां सङ्क्रा-
न्तिरिति । यदि स्वामिप्रत्ययविषयत्वं तन्न प्रत्ययसङ्क्रा-
न्तिः न हि स्वामिप्रत्ययो भूत्वे भवति, केवलं गुरुतां मि-
यतां वा सम्पदपन् स्वामिशब्दं गुणभूतं तत्र प्रयुङ्क्ते ।
तथा च भूत्यः स्वाम्यर्थकारित्वात्(?) भूत्यः स्वामीत्युपचर्य-
ते(२) न पुनरेवं सत्ताशब्दः कदाचिदपि द्रव्यादिषु वर्त्तत
इति । यदा तु सतां भावः सतीति तदा सतां विशेष-
कत्वादगुणभूतानां सत्ताशब्देनाभिधानं विशेषकत्वमुपचारः ।
एतेनैव गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति प्रत्युक्तम्(३) ।

यत्पुनरेतत् क्रमवृत्त्यभावाद्युपपदसम्भवाच्चेति । अत्यार्थः ।
सत्ताशब्दः सत्तायां किल वर्त्तित्वात् तद्वति वर्त्तत इति । न चैवं

(१) करणात्—पा० ६ पु० । (२) उच्यते—पा० ६ पु० ।

(३) एतत् प्रत्युक्तम्—पा० १ पु० ।

पश्यामः युगपदपि न सम्भवति सत्तामखयश्च द्रव्यमखयश्च न युगपद्भवतः ? । एतदपि न, उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् नात्र क्रमो न युगपत्प्रत्ययः सत्प्रत्ययस्य साधनविपर्ययत्वात् । एतेनायथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । एवं हि कुहेतु-प्रताननिरासादव्यवस्थितं व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति ।

नजातिशब्दो भेदानां वाचक इति च विशेषणानर्थक्यम् न हि कश्चिच्छब्दो भवता भेदानां वाचकत्वेनाभ्युपगम्यते विशेषणं नाम विशेष्ये (च) साति सामान्यप्रतिपत्तौ (च) भवति नास्य किञ्चिद्विशेष्यमस्ति । न च जातिशब्दस्य कश्चित्पदार्थो वाच्योऽभ्युपगम्यते तस्माद्विशेषणानर्थक्यम् । विरोधाच्च यदि चाप्यं जातिशब्दो भेदानां वाचकोभावेऽप्यदपि तर्हि जातिशब्द एव नाभावि-प्यत् न ह्यन्य(पदार्थ)वाचकानां तच्छब्दत्वं सम्भवति । कथं वा भेदवाचकत्वे साति जातिशब्द इत्युच्यते । यच्चोच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति तथा तत् । को हि स्वस्थात्मा(१) जातिशब्दवाच्यान् भेदानभ्युपैति । यदि च जातिशब्दवाच्या भेदा न भवन्ति अन्यशब्दवाच्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति । अथान्यशब्दवाच्या अपि न भवन्ति ते न जातिशब्दवाच्या नान्यशब्दवाच्या इत्युभयावाच्यत्वे किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । अत्र एवं वक्तव्यं(२) न वाच्या भेदा अवाचकाः शब्दा इति । अथ मन्यमे परमतव्यपेक्षयैतदुच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । नानभ्युपगमात् न हि कश्चिच्चान्त्रिकोऽस्ति यो जातिशब्दवाच्यान् भेदान् प्रतिपद्यते जाते-रप्यवाचकत्वे व्यापातो जातिशब्द इति । न हि यो यस्यावा-चकः स तच्छब्द इति शक्यं वक्तुम् न जातिशब्दो भेदानां

वाचक इति । कस्य तर्हि वाचकः भेदवाचकत्वप्रतिषेधादन्यवा-
चकत्वमायातम् । अथान्यवाचकत्वमपि नेष्यते व्यर्थं विशेषणं
जातिशब्दो भेदानां न वाचक इति । सर्व एव शब्दा अर्थानां न
वाचका इति युक्तं वक्तुम्(१) अथावाचकाः शब्दा अवाच्या
अर्था इत्युक्तं चेत्तत्र व्याघातात्—अवाचकाश्च शब्दा भवन्ति
अवाचकत्वं च शब्दानां शब्देनैव प्रतिपाद्यत इत्यवाचकत्वे श-
ब्दानां प्रतिष्ठाहेत्वोच्यमायातः न हि जातिशब्दो भेदानां वाचक
इति प्रतिष्ठाहेतुरानभ्यादिति । उभयं च वचनात्मकमित्यु-
भयस्यावचनात्मकत्वाद्याघातः(२) । शब्दाश्चावाचकान् प्रतिप-
द्यमानेन लोकप्रतिपादनोपायोऽन्यो वक्तव्यः । अन्यथाभ्युप-
गत(३) इति चेत् ?—अथ मन्यसे न पपा शब्दा अवाचका अ-
भ्युपगम्यन्ते नाप्यर्था अवाच्याः अपि तु यो भवद्भिर्वाच्यवा-
चकन्यापोऽभ्युपगम्यते सोऽस्माभिर्निराक्रियते । अस्माकं तु
शब्देनान्यापोहलक्षणा जातिरभिधीयत इति ? विशिष्य वक्तव्यम्
यद्यन्यथा शब्दा अर्थानामभिधायका (भवन्ति) इति ? विशिष्य
वक्तव्यम्—भस्मरूपवत्सृजनाद्यादिव्यतिरेकेण जात्यादिशब्दा न
जात्यादीनां वाचका इति । स्वरूपानभिधानाच्च । न च समान-
प्रत्ययकारणता(४)व्यतिरेकेण जातेः स्वरूपं निर्देष्टुं शक्यम् न
चानुवृत्तिप्रत्ययः प्रत्याख्यातुं शक्यः । न च विशेषप्रत्ययेनाक-
स्माच्छक्यं भवितुं यतोऽयं प्रत्ययः सा जानिरिति नास्ति विधा-
दः । एष तावद्यथाश्रुतिवाक्ये दोषः । अथ जातिशब्दावाच्यत्वेन

(१) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

(२) अवाचकत्वाद्याघातः—पा० ६ पु० ।

(३) अभ्युपगमः—पा० ६ पु० ।

(४) कारणत्व—पा० १ पु० ।

भेदा अपि(१) पक्षीक्रियन्ते । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं यावन्त
एते वाक्यदोषास्ते सर्वे प्रसज्यन्ते एवमेकदेशपक्षीकरणे ऽपि
विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः पूर्वदोषानुवृत्तिः ।

यदपीदमुच्यते द्रव्यमच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति ? तदपि
न, व्याघातात् । द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न च भेदवा-
चकाः शब्दा इति व्याहृतम् । उपचारतो न व्याघात इति चेत् ?—
अथ मन्यमे सदद्रव्यशब्दावेतौ उपचारतोऽभिधीयेतौ कथमिति ?
द्रव्यशब्देनाद्रव्यव्युदासः सच्छब्देनासद्रव्युदासः तावेतावसदद्र-
व्यव्युदासरूपेण प्रवर्तमानौ एकमर्थं ध्रुवति इति सामानाधिकरणा-
मित्युच्यते मुख्यतस्तु न काश्चिद्विधानतः शब्दो वाचक इति ? न
मुख्यासम्भवात् मुख्यतः सदद्रव्यशब्दमयोगे सति तेन सामा-
न्यादतथाभूत उपचार इति युक्तम्, न त्वेवं वादिनां प्रधानमस्ति ।
न च प्रधानमन्तरेणोपचारः सम्भवति । न चान्यापोहवादे उप-
चारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वात् । यथा-सिंहशब्दः सिंहे
वर्तते ऽसिंहरूपव्युदासेन तथा माणवकेऽपीति तुल्यवृत्तित्वात्
कस्मादुपचार इति ।

यत्पुनरेतदन्यशब्दार्थापोहः(२) शब्दार्थ इति ? तदप्यु-
क्तम् विधानशब्दार्थसम्भवे सत्याद्या प्रतिपत्तिः(३) यादौ
विधानशब्दार्थो भवति ततो विधीयमानशब्दार्थप्रतिपत्तौ
सत्या-तस्यान्यत्र(४) प्रतिषेधः इत्युपपन्नः प्रतिषेधः यस्य पुन-
विधीयमानः पदार्थो नास्ति तस्याद्या प्रतिपत्तिमन्तरेण कथं
प्रतिषेधः(५) यावच्चैतरे न प्रतिपद्यते तावदितरे न प्रतिषेधतीति ।

(१) भेदा एव—पा० १ पु० । (२) अन्यार्थापोहः—पा० १ पु० ।

(३) प्रवृत्तिः—पा० १ पु० । (४) तस्माद्यत्र—पा० ६ पु० ।

(५) मन्तरेण कस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण कस्य प्रतिषेधः—पा० ६ पु० ।

यथा गौरिति पदस्यार्थोऽगौर्न भवतीति यावच्च गौ, न प्रतिपद्यते,
तावद् गौं प्रतिपञ्चिर्न युक्ता यावच्च गौ न प्रतिपद्यते ताव-
द्गवोत्पुमयप्रतिपत्त्यभावः ।

यश्चायमन्यापोहः अगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः स
किं भावोऽयाभाव इति ? यदि भावः किं गौरगौराति ?
यदि गौर्नास्ति विवादः, अयमगौर्गोशब्दस्यार्थः ? अदो श-
ब्दार्थकौशलम् । अभावस्तु न युक्तः प्रैषमन्वतिपत्त्योरविष-
यत्वात्, न हि गोशब्दश्रवणादभावे त्रैपो न वा सम्प्रतिपत्तिः, श-
ब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते । न च गोशब्दादभावं कश्चि-
त्प्रतिपद्यत इति ।

अन्यापोहश्च शब्दार्थ इत्युक्तम् अपापकत्वात्—यत्र
द्वैराश्यं भवति तत्रेतरप्रतिपेधात्तदितरः प्रतीयते यथा गौ-
रिति पदे गौः प्रतीयमानः अगौः प्रतिपिध्यमानः, न पुनः
सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्सर्वपदेन नि-
वर्त्येत । एकादिव्युदासाद् व्यापकामाति चेत् ?—अथ मन्यसे
एकाद्यसर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्त्यते ? तन्न, स्वार्थापवाददोषम-
सङ्गात् । एवं सत्येकादिव्युदासेन प्रवर्तमानः सर्वशब्दः अङ्गस्य
प्रतिपेधादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनो ऽतभ्युपगमात् अनर्थकः
स्यात् । एवं सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिपेधरूपेण प्रवर्तमानाः
समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्तीति ।
व्यादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिपेधे प्रतिपि-
ध्यमानानामनमुच्चयात् व्यादिशब्दानामनर्थकत्वम् ।

क्रियारूपत्वाच्चापोहस्य स्वविषयो वक्तव्यः—अगौर्न भवतीति
अयमपोहः किं गोविषयो वाऽगोविषय इति । यदि गोविषयः ? कथ-
मोगोविषयमात्रः । अथामोविषय इति मन्यसे ? कथमन्यविषयादपो-

हादन्यत्र प्रतिपात्तः न हि स्वदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भव-
ति । अयागोर्गवि प्रतिषेधः अगौर्गौर्न भवतीति ? । केन गोरगोर्त्वं
प्रसक्तं यत्प्रतिषिध्यत इति । कथं वा गवि गोप्रतिपात्तिमन्तरेण प्र-
तिषेधः, न ह्युत्तरपदार्थप्रतिपात्तिमन्तरेण प्रतिषेधं पश्यामः । उक्तं
चात्र आद्या प्रतिपात्तिर्न प्राप्नोतीति । आदिप्रतिपात्तिं चान्तरेण
न प्रतिषेध इति ।

इतश्च न युक्तोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः—योऽयमगो-
रपोहो गवि, स किं व्यतिरेक्त आहोस्विदव्यतिरेक्त
इति ? । यदि व्यतिरेक्तः ? किमाश्रितोऽनाश्रितो वेति । यद्या-
श्रितः आश्रितत्वादगुण इति गोशब्देन गुणोऽभिधीयते, न
गौरिति, गौरस्तिष्ठतीति सामानाधिकरण्यं न प्राप्तम् । अयाना-
श्रितः ? केनार्थेन पृष्टी गोरपोह इति । अथाव्यतिरेक्तः ? गौरेवा-
साविति न किञ्चित्कृतं भवतीति ।

अयं चापोहः प्रतिवस्त्वेकोऽनेक इति वा वक्तव्यः ।
यद्येकोऽनेकगोसम्बन्धी तदा गोत्वं तदिति । अयानेकस्ततः
पिण्डवदानन्सादारूपानानुपपत्तेरर्थप्रसयो न युक्तः ।

इदं च तावत्प्रष्टव्यो जायते भवान् किमयमपोहो वाच्यो-
ऽयावाच्य इति ? । यदि वाच्योऽनैकान्तिकः शब्दार्थः अन्वयापोहः
शब्दार्थ इति । अनवस्था वा-अयानपोहव्युदासरूपेणाभिधीयते
अपोहस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था । अयावाच्योऽन्यशब्दार्थापो-
हं(१) करोतीति व्याहृतम् । यदि च शब्दस्यापोहो नाभिधेयार्थः ?
अभिधेयार्थव्यतिरेकेण स्वार्थो(२) वक्तव्यः । अथ न एवास्य
स्वार्थः ? तथापि व्याहृतम्—अन्यशब्दार्थापोहं स्वार्थं कुर्वती श्रु-

(१) शब्दार्थान्तरापोहं—पा० ६ पु० ।

(२) स्वार्थोऽभिधेयो वक्तव्यः—पा० १ पु० ।

तिरभिधत्त इत्युच्यते इति तस्य वाक्यस्याप्यमर्थः तदानीं भव-
सन्पदनभिधानोऽभिधत्त इति । अनेकापिति चास्य पदस्य
व्याधिविषयत्वात् सामान्याधिगतौ विशेष आश्रयेतव्यः न
ह्यसति विशेषाश्रयणे सामान्यशब्दाद्विशेषमतिपरिचर्युक्तोति । नीलो-
त्पलशब्दयोश्च प्रधानत्वाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तौ विशेष-
णस्य पूर्वनिपात इत्युभयोः प्रधानत्वात् माप्तेः । एतेन राज-
पुरुषशब्दौ व्याख्यातौ । समानाधिकरणार्थान्वापोहनादे-
ना वाच्यः । यस्य चान्वापोहः शब्दार्थस्तेनानीलानुत्पलव्युदा-
दासौ कथं समानाधिकरणाविति वक्तव्यम् । यस्य पु-
नर्भिधीयमानः शब्दार्थस्तस्य जातिगुणविशिष्टं नीलोत्पल-
शब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातिगुणौ च द्रव्ये वर्तन्ते न
पुनरनीलानुत्पलव्युदासौ, तस्मात् समानाधिकरणार्थोनास्ती-
ति । तदेवमन्वापोहो यथा यथा विकल्प्यते तथा तथा
प्रमाणवृत्तं(१) बाधत इति ॥

कथं पुनर्भाषते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति ? ।
अधिगतत्वात् मशानुपपत्तिरिति चेत् ?—अधिगता व्यक्त्या-
कृतिजातयो याशब्दादिसूत्रैरधिगतत्वात् मशोऽनुपपद्यते ? ।
न, निमित्तत्रैविध्ये सति तद्विशेषविषयज्ञापनार्थत्वात् मशस्य,
गोशब्द उच्यते मथानोपसर्जनभावेन निमित्तत्रयं प्रति-
पादयतीति याशब्दादिसूत्राणामर्थः, एवं च सति तद्विशेषविषय-
ज्ञापनार्थो युक्तः मशः—कतमा तत्र व्यक्तिः ? कतमा आकृतिः ?
कतमा जातिरिति ? व्यक्त्याकृतिजातीनां भेदो लक्षणभे-
दात् । किं पुनर्व्यक्तेर्लक्षणमस्ति ? व्यक्तिलक्षणमतिपादनार्थं
व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिरिति सूत्रम् ॥

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६८ ॥

तत्र व्यञ्जयत इति व्यक्तिगिन्द्रियग्राह्येति-यद्द्रव्यमुप-
लब्धिन्लक्षणप्राप्तानां स्पर्शान्तानां गुणानामाश्रयः तन्मूर्च्छनाव-
यत्वात् मूर्तिरिति चोच्यते व्यक्तिरिति च । एतच्च न
बुद्ध्यापदे किमिदमवयविद्रव्यस्य लक्षणम् ? आहो पदार्थत्वेन
त्रयाणां प्रयुक्तानां जात्याकृतिव्यवच्छेदकं व्यक्तिलक्षणमिति ? ।
वचं तु ग्रूपो नामावयवी व्यवच्छेद्योऽपि तु जात्याकृतिपद-
व्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्यार्थो वक्तव्य इति । सा च व्य-
क्तिर्या न जातिर्नाकृतिस्तस्या अनेन सूत्रेण सद्ग्रहः व्यक्ति-
गुणविशेषाश्रयो मूर्तिरिति । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रय-
श्चात्र तच्छब्दलोपाद्गुणविशेषा, आश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते
कैर्मापि गुणविशेषशब्दाद्भ्यते गुणेष्वपो विशेषाः गुणविशेषा
इति । गुणविशेषग्रहणं किमर्थं ? गुणपदार्थेन सद्ग्रहीताया आ-
कृतेर्निराकरणार्थम्-आकृतिः संयोगविशेषः सा च गुणग्र-
हणेन सद्ग्रहीतेति तन्निगकरणार्थं गुणविशेषग्रहणम् । गुणवि-
शेषा इत्यत्र द्विरूपो विग्रहः गुणाश्च ते विशेषा इति च गुण-
ेष्वपो विशेषा इति च । आश्रयशब्दसमानाधिकरणो मूर्ति-
शब्दो द्रव्ये वर्तते मूर्च्छने इति मूर्तिशब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं च
मतिपदं लक्षणं मिच्छति । एवं च रूपाकाशाद्यवरोधः-यदि
प्रतिपदमेतद्व्यक्तिलक्षणं भवति ततो रूपादयश्चाकाशादयश्च
व्याप्यन्ते अन्यथा तु (न) लक्षणमव्यापकं स्यादिति(१) । अ-
थवा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च गुणवि-
शेषाः तेषामाश्रयो द्रव्यं तत्र मूर्च्छेन इति मूर्तिः ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्या-
यन्ते यथा तामाकृतिं विधात् । सा च नान्धा सत्त्वावयवानां
नियताद्व्यूहात्-नियतव्यूहाः खल्ववयवा जातिमनुमापयन्ति ।
शिरःपाण्यादिमदाकारसामान्येन गोत्वं व्यज्यते इति । शिरः-
पाण्यादीनां चाबाधविशेषदर्शनेन । कदाचित्पुनरियमाकृतिः
पदार्थत्वं जहाति । क युनर्जहाति ? यत्राकृतिव्यङ्ग्या जातिर्न भवति
यथा मृत्सुवर्णरजतामिनि(१) आकृतौ नियमो न जातौ सर्वा-
कृतिर्जातिलिङ्गमिति न युनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्गयते ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः । यथा भिन्नान्यनेकानि वस्तूनि
हृतेतरतोनुवृत्तिप्रत्ययवहेतुत्वेन व्यवनिष्ठन्ते सा जातिः । यथे-
मानि कुण्डानीत्यनुवर्तन्ते नेमानि कुण्डानीति व्यावर्तन्ते तदेकं
संज्ञमित्तमनुवृत्तिकारणं यस्सामान्यविशेषो जातिरिति । तत्र समा-
नप्रत्ययोत्पत्तिकारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रत्य-
योत्पत्तौ, जातिमन्तरेणापि दृष्टत्वात्(२)- जातिमन्तरेणापि स-
मानप्रत्ययो दृष्टः यथा पाचकादिषु, तस्माद्व्यवस्थितं व्यस्त्या-
कृतिजातयः(३) पदार्थ इति । गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययो दृष्टः
पिण्डव्यतिरिक्तालिङ्गाज्ञवतीति(४) विशेषवत्त्वाशीलादिप्रत्यय-
वदिति । गोतोऽर्थान्तरं गोत्वं भिन्नप्रत्ययविषयत्वात् रूपस्पर्शप्र-

(१) मृत्सुवर्णरजतादि-पा० १ पु० ।

(२) अन्यथापि दृष्टत्वात्-पा० १ पु० ।

(३) जात्याकृतिव्यक्तयः-पा० ६ पु० ।

(४) निमित्ताद्भवतीति-पा० १ पु० ।

त्यपवादिति । गोतोऽर्थान्तरं गोत्वं व्यपदेशकत्वाविषयत्वात् चै-
 प्राश्वत्, गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रसया भिन्ननिमित्ता विशेषवत्(१) क-
 पादिप्रत्यवादिति ॥

संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वं प्रामाण्यं पदार्थाश्चेह कीर्तिताः ॥

इति—औद्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयाध्या-
 यस्य द्वितीयमाहिकम्(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवत्त्वात्—पा० १ पु० ।

(२) उद्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीयाध्यायवार्तिकमिति कबिद् ।

अत्र प्रथमादर्शपुस्तके लिपिकालो लेखकेन एवंरूपेण लिखितः ।

“इत्याचार्यश्रीउद्योतकरकृती द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम-
 स्तु ॥ संवत् १६०० शाके १४६५ विरोधकृतनामसंवत्सरे पुस्तक
 लिखितं धाराणसिमध्ये लिपायितं ग्राह्येण लिखितं धर्मदास का-
 यस्थ ॥ मास माघवदी एकादशी ॥ श्रीविश्वेश्वरस्थानात् ॥ भि-
 (श्री) साहि आलमराज्ये ॥ प्रवर्त्तमाने ॥”

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आनन्तर्यात् प्रमेयपरीक्षा(१)। यदिपयोऽहङ्कारः संसारं प्र-
तनोति यदिपयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदानन्त-
र्यात् परीक्ष्यते । तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते । किं पुनरस्य
विचार्यम् ? किं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त आहो नेति ? न,
धर्म्यप्रसिद्धेः—व्यतिरेकाव्यतिरेकावात्मधर्मौ, सति धर्मिणि धर्मो
भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः, न चाप्रसिद्धे धर्मिणि धर्मयोर्वि-
चारो युक्तः, तस्माद्धर्म्येव तावत्प्रतिपाद्यतामिति । न, इच्छादि-
सूत्र आत्मसद्भावः प्रतिपादितः प्रतिपादितत्वादनन्तरो विचारो

(१) अत्र भाष्ये परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते
इति वृत्तानुकीर्तनं प्रमेयपरीक्षां चर्त्तिष्यमाणां प्रति वृत्तायाः प्र-
माणपरीक्षायाः हेतुभावं दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेयं परीक्ष्यते
नान्येन । न च तदपरीक्षितं प्रमाणं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति । त-
स्मात् प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । द्वादशविधं
च प्रमेयमिति कस्मात् प्रथमत आत्मैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्त-
रमित्यत आह । तच्चात्मादीत्यत्रात्मा विचार्यते इति । आत्मैव हि
प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते
न प्रमेयान्तरमिति । अत्र यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिज्ञा-
नीते तथापि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्ष्यपरीक्षणात् लक्षणपरीक्षैव
द्रष्टव्या । यथा चेत्यमात्मलक्षणपरीक्षा तद्योपरिष्ठाद्दर्शयिष्यते । तदे-
तद्वास्तविककारो व्याचष्टे । आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमे-
यपरीक्षायाः ॥ हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह ।
यदिपयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यटीकायां श्रियाचर्यातिमिथाः ।

युक्त इति । अविमतिपक्षेः—न कश्चिद्वाद्यात्मसद्भावे विमतिपद्यते, किन्तु विशेषे विमतिपद्यते शरीरमात्रमात्मा बुद्ध्यादय आत्मा सद्भावात् आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इयं च धर्मविशेषविमतिपक्षिरमतिपक्षात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो धर्मविचारः । अस-
स्वमतिपादकप्रमाणामम्भवाच्च । न चात्मासस्वमतिपादकं प्र-
तिपादकं प्रमाणमस्तीत्यतश्च सद्भावे न विमतिपद्यत इति ।

न नास्त्यजातत्वादित्येके—नास्त्यात्मा अजातत्वात् शशविपा-
णवदिति ! तत्र नास्त्यात्मेतिपदे तावद्याहन्वेते नास्तिशब्दसमाना-
धिकरणोऽयमात्मशब्दो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति । किं कारण-
म् ? आत्मेति सत्त्वमभिधीयते, नास्तीति तस्य प्रतिषेधः, येष्वं यत्र
प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यत्रास्ति, यथा नास्तिना समानाधिकरणो
घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति, अपि तु देशका-
लविशेषे प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविशेषे वा प्रतिषेधो
गेहे नास्तीति, कालविशेषे वा प्रतिषेध इदानीं नास्ती-
ति माङ्गास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति, सर्वथायं प्रतिषेधो नान-
भ्युपगमघटमन्वस्य(१) युक्तः । तथा नास्त्यात्मेति किमयं दे-
शविशेषे प्रतिषिध्यते अथ कालविशेष इति ? । यदि तावद्देशवि-
शेषे प्रतिषिद्धः(२) स आत्मनि न युक्तः अदेशत्वादात्मनः ।
न च देशविशेषप्रतिषेधा(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति ।
अपार्यं भवतामपिपायः शरीरमात्मा न भवतीति ? कस्य
वा शरीरमात्मा यं मति प्रतिषेधः । शरीरे नास्त्यात्मेत्येवं(४)

(१) नालस्यगतघटसत्त्वस्य—पा० ३ पु० ।

(२) देशविशेषे प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(३) देशविशेषे प्रतिषेधा—पा० १ पु० ।

(४) आत्मेत्येवं—पा० ४ पु० ।

प्रतिषेध इति चेत् ? कस्य वा शरीरे आत्मा यं प्रति
प्रतिषेधः । कं तर्ह्ययमात्मा ? न कचिदात्मा । किमयं नास्तेन ?
न नास्ति, विशेषप्रतिषेधात् । केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे,
न चान्यत्र, न च नास्ति ? एषैषा वाचोयुक्तिः यद्ययामृतं तत्तथा
निर्दिश्यते न चापमात्मा कचिदपीति तस्यान्यथैव निर्देशः । न
च कालविशेषप्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि त्रैकाल्यस्यानभि-
व्यक्तेः (१) — न ह्यात्मानि त्रैकाल्यमभिव्यजते निजत्वात् निज आ-
त्मेत्येतदुपरिष्ठात् पूर्वार्धस्तसूत्रे प्रतिपादयित्वा । तस्मान्न
कालविशेषप्रतिषेधोऽपि । आत्मप्रतिसर्पं च (२) कुर्वणेनात्मशब्द-
स्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं पदं तिर्य्यकं पश्यामः । अथापि
शरीरादिविषयमस्य शब्दं प्रतिषेधेयाः एवमप्यनिवृत्तौ व्याघातः ।
कथमिति ? नास्त्रात्मेति वाच्यस्य तदानुगम्यमर्थो भवति शरीरा-
दयो न सन्तीति । अथ यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्ति न ना-
स्तीति ? न वयमात्मानं कल्पयामः — कल्पना हि नामात्माभूतस्य
तथाभाविभिः सामान्यात् तद्वर्मापेण तत्प्रसवविषयत्वम् । न
चात्मानमेवम्भूतं प्रतिषद्यामहे ।

यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्तीति च युवाणो म-
धान् मष्टयो जायते कथं वयमात्मानं कल्पयाम इति ।
किं सत्त्वेनायासत्त्वेन वा । यदि सत्त्वेन ? किमसतः सता
साधर्म्यं येन कल्पनाविषय आत्मा, आत्मसामान्यं चानात्मनो
युवता आत्माभ्युपगतौ भवतीति, न ह्यसतः सता सामान्यमस्ती-
ति (३) । अथ शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मानि कल्पयित्वा विष-

(१) त्रैकाल्यात् तस्यानभिव्यक्तेः — पा० १ पु० ।

(२) प्रतिषेधं च — पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति — पा० ४ पु० ।

यस्यति(१) एवं शरीरादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युप-
गमादिनिवृत्तो व्याघातः । अथ मन्यमे-एकपदस्य नावश्यमर्थेन
मवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति ? तन्न, व्याघातानिवृत्तेः शू-
न्यशब्दस्य तावदयमर्थः यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्द्र-
व्यं स्वभ्योहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते, तमःशब्दस्याप्यनुपलब्धि-
लक्षणमाप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रासन्निधिस्ते-
जसस्तत्र तत्र द्रव्यादे तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दश्चानर्थक
इति श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते चतुर्णामुपादेयरूपत्वाद्यमस
इति, तस्मान्नानर्थकं पदमिति ।

नास्त्यात्माति चैवंश्रुवाणः सिद्धान्तं वाधते । कथमिति ? रूपं
भदन्त नाहं वेदना संस्कारो(२) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एव-
मेतद्विज्ञो रूपं न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वामि-
ति । त एते स्कन्धा रूपादयोऽहंविषयत्वेन(३) प्रतिपिद्धाः(४)
विशेषमतिपेयश्चायं न सामान्यमतिपेयः, आत्मानं चानभ्युप-
गच्छता सामान्यमेव मतिपेयव्यम् नाहं नैव त्वमसीति । अथै-
कशः मतिपेयेन(५) समुदायविषयोऽहङ्कार इति ? तथापि
रूपादेस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहङ्कारविषयः
तद्व्यतिरिक्तं च समुदायमहङ्कारविषयमभ्युपगच्छता(६) सङ्गा
भिद्यते आत्मा समुदाय इति । अथाव्यतिरेकमेकमस्यो न
मामोत्यहमिति । न हि बहुष्वेकशब्दं(७) पश्यामः । न च क-

(१) विपर्ययिष्यति-पा० १ पु० ।

(२) वेदना संज्ञा संस्कारो-पा० ४ पु० ।

(३) अहङ्कारविषयत्वेन-पा० १ पु० ।

(४) प्रसिद्धा-पा० ४ पु० ।

(५) मतिपेये-पा० १ पु० ।

(६) गच्छतः-पा० ४ पु० ।

(७) एकप्रत्यय-पा० ४ पु० ।

पादेस्कन्धा एकशः समुदिता वा आत्मा इत्यहङ्कारमत्पयो-
ऽतस्मिन्तदिति प्राप्तः । भवतु मिथ्यामत्ययः किञ्चो बाध्यत
इति । कथं न बाध्यते यदा सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो मिथ्यामत्यया
भवन्ति । न चात्मानमनभ्युपगच्छता तथामतदर्शनमर्थवृत्ताया
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्मान्नास्त्यात्मेति युवाणः (१) सिद्धान्तं बाधत
इति । तथा “भारं वो भिक्षवो देशापिप्यामि भारहारं च, भारः
पञ्चस्कन्धा भारहारश्च पुद्गल इति । पञ्चात्मा नास्तीति स
मिथ्यादृष्टिको भवतीति” सूत्रम् ।

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिनि अप्यपि राश्यन्तरव्यवच्छेद-
हेतुत्वाद्विरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मवेत्ती । किं पुनर्जातं
किं चाजातमिति ? । यस्य कारणवतः सत्ता तज्जातम् । यस्या-
कारणवतः सत्ता तदजातम् । किं कारणम् ? नञो जन्मप्रतिषेध-
विषयत्वात्—अयं खलु नञ् प्रवर्तमानो जन्मनः प्रातिषेधं करोति
नास्य जन्म विधत्त (२) इति । तदेदमजातमित्यात्मनः प्रति-
षेधो न भवति यथानुदकः कमण्डलुरिति । अथापि भाव-
प्रतिषेध एवाजातमिति ? तथापि प्रतिज्ञाहेतवोरेकत्वम् । अजातमिति
चायं धर्मः, न च धर्मः स्वतन्त्रो युक्तोऽन्यत्र समवायात्, य-
त्तन्त्रोऽयं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मोऽस्ति न
धर्मोति ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वतन्त्रस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कश्चायमर्थोऽजातत्वादिनि ? यदि चायमर्थो नास्य जन्मेति ततो-
ऽसिद्धं (३) जन्मवानात्मा । किं पुनरात्मनो जन्म ? निकायाधोशे-

(१) नात्मेति युवाणः—पा० ४ पु० ।

(२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽसिद्धं—पा० ४ पु० ।

प्राप्तेः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरमूर्ताभिरभिसम्बन्धः । अथा-
जातत्वमकारणकत्वं ? तथा न कश्चि(१)द्व्याध्यते विरुद्धश्च हेतु-
रकारणकस्य नित्यत्वादसत्त्वं साधयतो नित्यतामापाद्यत इति
विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः—प्रतिज्ञाया विषयो ना-
स्यात्मेति, हेतोर्विषय आत्यन्तिकः सत्ताऽसम्बन्धः, तांघेतौ प्रति-
ज्ञाहेतु असत्साद्विषयत्वाद्विरुद्धौ । एतेन निर्हेतुकत्वाज्जन्महे-
त्वनुपादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमादयस्तुल्यदोषा इति
प्रत्युक्ताः ॥

यदपीदमुच्यते शशविषाणवदिति ? अपमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
कथमिति ? शशविषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषे-
धो न विषाणवतिषेधः । शशविषाणसम्बन्ध उदाहरणं भवि-
ष्यतीति ? सोऽपि न युक्तः कदाचिद्विषाणेन शशस्य सम्बन्धो-
पपत्तेः । लोकविरोध इति चेत्—अयं मन्यसे यदि शशो वि-
षाणमस्ति तनु लोको विरुद्धस्त इति ? न विरुध्यते, कार्यकार-
णभावप्रतिषेधद्वारेण लौकिकप्रवृत्तेः—लोकस्तावत् कार्य का-
रणं वा शशस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधाति यथा गोविषा-
णस्य च कार्यकारणभावो न चैवं शशस्य विषाणस्य च कार्य-
कारणभावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधादक्षयम् । न हि
यस्य न कार्यं न कारणं(२) तस्मास्ति । यथा देवदत्तस्य घट
इति । इदं च शशविषाणं नास्तीति ब्रुवाणः मष्टव्यः किमयं सा-
मान्यप्रतिषेधोऽयं विशेषप्रतिषेध इति । यदि सामान्यप्रतिषेधः
तत्र युक्तमशक्यत्वात् शशस्य विषाणं नास्ति इति गवादिविषा-
णान्यपि शशस्य न सन्तीति प्राप्तम् । एतच्चाशक्यम् । न हि तानि

(१) किञ्चित्—पा० ४ पु० ।

(२) न हि यस्य यत्र कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

न सन्ति । अयं विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषाणं शशस्य प्रतिषे-
ध्यते यस्य शशो न कार्यम् सच्च(१) शशस्य न कारणमिति ।
सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिध्यते । कार्यकारणसम्ब-
न्धश्चान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिध्यते इति नास्त्यन्तासत्त्वप्रतिपादने
दृष्टान्तो भवति । एतेन लघुप्राचसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

नास्त्वात्मानुपलब्धेरिति चेत् ? अत्रापि प्रतिज्ञादिदोषो
दृष्टान्तदोषश्च पूर्ववत् । यदनुपलब्धेरिति तदुपपुक्तम् । अनु-
पलब्धिरसिद्धा प्रसङ्गादिममाणाविषयत्वा(२)दात्मनः—प्रत्यक्षेण
तावदात्मा उपलब्धते । कथं ? लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनपेक्षं वि-
षयस्वभावमेदानुविधाय्यहमिति विज्ञानं(३) रूपादिज्ञानवत् प्र-
त्यक्षम् । यच्चापि भवान् मुक्तसंशयं प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते तस्य
कुत्रा प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव लिङ्गादिसम्बन्धनि-
रपेक्षं स्वात्मसंवेक्षं प्रतिपद्यन्त्यम् । अयं मन्यसे असत्यमहंम-
त्यमो न पुनरस्यात्मा विषयः ? इत्यतः तर्हि निर्दिश्यतां विषयः ।
रूपादि विषय इति चेत् ?—अयं मन्यसे रूपादय एवाहङ्कारस्य
विषयः तथाचोक्तमहङ्कारालम्बनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मेत्युच्यते
इति ? तत्र, असत्त्वात् प्रतिषेधाच्च—प्रतिषेद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु
रूपं नाहमेवमेतद्भित्तो रूपं न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः ता-
वदाहङ्कारस्य विषया न भवन्ति । न चायमहङ्कारो रूपादिषु क-
दाचिदापि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं रूपमहं वेदनादय
इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्ण इति ? न भवतीति दूषः, कथं ?
न ह्येतस्य द्रष्टृर्यदेतन्मम रूपं गौरमेतदहमिति प्रत्यक्षो भवति केवलं
मनुष्योपं कृत्वाऽहं गौर इति पृथग्र्यं निर्दिशति । एवमेतन्न त-

(१) यच्च—पा० १ पु० ।

(२) गोचरत्वा—पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

एवमिति कुत इति चेत् ?—अथ मन्यसे मतुपलोपादयं पष्ठ्या-
 र्थव्यपदेशो न तत्र इति(१) को हेतुरिति ? ममप्रत्ययसमाना-
 धिकरणस्य निर्देशात्—यस्मिन्नर्थे ममप्रत्ययोऽस्य भवति तत्रैवा-
 यमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्ययसमानाधिकरण्याद्गम्यते मतुपलोप
 इति । ममप्रत्ययसमानाधिकरणश्चायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः
 उपकारकत्वात्—उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययसमानाधिकरणो-
 ऽहंप्रत्ययो दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चात्र रूपादि-
 स्कन्धेष्वहंप्रत्ययोऽतस्मिन्स्तदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्यय-
 विषयत्वादात्मा तावत्प्रत्ययः अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते
 तथोक्तमिच्छादिसूत्रे इति । आगमोऽप्यस्त्वेव । तान्येतानि
 प्रमाणानि ग्रीष्मेकविषयतया प्रतिसन्धीयमानान्वात्मानं प्रति-
 पादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विषयिपक्षिहेतुरस्ति तस्मा-
 दनुपलब्धेरित्यासिद्धो हेतुः ।

सन्दिग्धश्चानुपलब्धेस्त्रिकारणत्वात्—अनुपलब्धिकारणा-
 नि ग्रीणि उपलब्धोपलम्भनमुपलब्धमिति । तन्नेयमनु-
 पलब्धिर्भवन्ती कस्याभावादिति(२) सन्दिह्यते । यदि
 ह्युपे उपलब्धस्याभावादिति ? नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न
 च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा साधयतीत्यनुपलब्धिरहेतुः । या चेय-
 मनुपलब्धिरात्मासर्वप्रतिपदिनायोपादीयते तस्याः क आ-
 श्रयः ? । यथात्मानं प्रतिपद्यसे ? व्याहृतं भवति आश्रय-
 श्च नास्ति चेति । अथानाश्रयः ? कः साधनार्थः न ह्यनाश्रयो
 यमः साध्यं साधयितुं शक्नोति । अथानुपलब्धिरपि नास्ति ?
 कः साधनार्थोऽनुपलब्धेरिति न ह्यसाधनं भवितुमर्हतीति ।

(१) इति १६-पा० १ पु० ।

(२) भावान्नवतीति—पा० ४ पु० ।

अथ कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्म इति ? कथं कल्पितस्येति वा-
च्यम्—किं सत्त्वेनायासत्त्वेन ? यदि सत्त्वेन ? नानुपलब्धिस्तस्य
धर्मः, न हि स्थाणोः पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्थाणुधर्मः
प्रत्यवभासन्ते । अथासत्त्वेन कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः ? सिध्यत्स-
नुपलब्धिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं कारणम् ? कल्प-
नाया अतथामावात् । कल्पना हि नामातयाभावः असत्त्वेन
चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति, असत्त्वेन चेन्नास्ति वृथा
कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते ? यदि हे-
त्वर्थमुपपन्नो हेतुर्यदर्थमुपात्तः स पुनरर्थो न सिध्यति, न हि
यः पुरुषे स्थाणुधर्मानध्वारोप्य हेतुत्वेनापदिशेत्(१) तस्यासौ
स्थाणुः स्यादिति । तदेवमप्यनुपलब्धिरप्यहेतुः ।

रूपादिस्कन्धवाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दः
रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् घटशब्दवदिति(२) ।
एतेनाहंमत्पयो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत् ? अत्रो-
क्तम्—यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनेका-
न्तिक इति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे
सत्येकपदत्वे च तमःशब्दस्यार्थान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्या-
पीति ? तन्न, विरोधात्—तमःशब्दो निर्विषय इति युवाणः
सिद्धान्तं वाचते । उपादायरूपत्वात्तमस इति । न चैतदस्मा-
भिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति । तमःशब्दस्य साविष-
यत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावावस्तम
इति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि द्रव्य-
गुणकर्मणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्मात् सूत्रव्याघातः ।

(१) व्यपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) घटाविषयवदिति—पा० ४ पु० ।

अपरे तु जीवच्छरीरं निरात्मकत्वेन पक्षयित्वा सत्त्वादित्ये-
वमादिकं हेतुं धरते । तत्र विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमि-
ति(१) कोऽर्थः । यदि तावदात्मनोऽनुपकारकमिति ? न
दृष्टान्तोऽस्ति । न हि किञ्चिदात्मनोऽनुपकारकमस्ति ।
अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति ? कस्यात्मा शरी-
रम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निसः किं सात्मकमिति वाच्य-
म्—न ह्यसत्युत्तरपदे निसः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्मशकमिति ।
अथ शरीरे आत्मा प्रतिपिच्यते ? सिद्धं साधयति कस्य वा श-
रीरे आत्मा विद्यते । अथ शरीरमात्मसम्बन्धि न भवतीति
पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति, सर्वे चैते विशेषप्रतिषेधाः, विशेषप्रतिषेधाच्च
सामान्यमभ्युपगम्यते(२) एवं च सति यत्र प्रतिषेद्धव्यं तद-
नुवर्तमानं भवति । अथात्मशब्दोऽनिसाविषयो वर्णात्मकत्वात् त-
थापि नित्यशब्देनानैकान्तिकं शरीरादीनामात्मशब्दत्वान् सि-
द्धमायनम् । अथ शरीरादिष्वतिरिक्तविषय आत्मशब्दोऽनि-
त्यविषयः तथापि शरीरादिष्वतिरिक्तविषयाभ्युपगमे वि-
रोधः । तदेवं यथापथा आत्मासत्त्वं विचार्यते(३) तथातथा
न्यायं न सहत इति ॥

परार्थाद्यक्षुरादयः सद्भातत्वात् शयनासनादिषदिति । सद्भा-
तान्तरार्था इति चेत् ?—अयं मन्यसे सत्यं सद्भाताः परार्था
भवन्ति ते तु सद्भातान्तरार्थाः यथा शयनादय इति ? न,
सद्भातस्याभ्युपगमे विरोधात् न हि रूपादिस्कन्धव्यति-
रिक्तं सद्भातं भवन्तः प्रतिपद्यन्ते न चासति सद्भातान्तरे स-

(१) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

(२) सामान्यमधिगम्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिपाद्यते—पा० ४ पु० ।

ज्ञातानां सङ्घातान्तरार्थता भवति । अयं प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भव-
ति । अनिष्टमसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया सङ्घातान्त-
रं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं भवति परार्थ-
स्य सङ्घातान्तराविनाभावित्वान् यावत्परार्थं भवति तत्तर्ह्ये स-
ङ्घातान्तरार्थं दृष्टमिति ! । न विरोधात् अनभ्युपगमाच्च—न
हि कश्चिद्व्यतिरेकान्मवादिनः सङ्घातः सङ्घातस्य परार्थ(१)
करोति तदुभयपक्षे संप्रतिपक्षे नानिष्टापादनं दृष्टमिति । विरोधा-
च्च । यदि विवाक्षितार्थव्यतिरेकेणानुमानस्याविवाक्षितमपि विषयः
नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याहन्वेन । कथमिति ? यदि-
ष्टमनुमानत्वेन तदापि नानुमानं प्राप्नोति । यथा शब्दानिसत्त्वे
कृतकत्वम् । किं कारणम् ? यथेदं कृतकत्वमनित्यत्वेनाविनाभूत्(२)-
मनित्यत्वं साधयति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि(३) सा-
धयति दुःखशून्यानात्मकत्व(४) कदश्रोत्रग्राह्यत्वमपि साधयिष्यति
ततश्च न श्रोत्रग्राह्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवादेति । अपानुमानेन
वाच्यते अयं प्रतिज्ञार्थ इत्यतो न हेतुः ? नन्वपपि सङ्घातान्तरा-
र्थश्चक्षुरादय इत्याममेतानुमानेन च वाच्यते । यच्चापि भवान्
सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिष्टत्वं सङ्घातत्वमिति तेनापि स-
ङ्घातान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चानवस्था । न चैनां शक्तः क-
श्चिन् प्रतिपादयितुमिति । यत् एषा निवर्तते तदसंहतम् । अथासं-
तं नैवास्ति ! असंहता(५) नभ्युपगमे सङ्घातानुपपत्तेर्वाधानः

(१) परस्यार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत्—पा० ४ पु० ।

(३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(५) असङ्घाता—पा० ४ पु० ।

न हि कदाचिदसंहतमातिषेधे (१) सङ्घातः सिध्यति । अथानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिपद्यते ? स कथं न प्रतिपद्यत इति प्रष्टव्यः यद्यनुमानबाधितत्वादनुमानं नास्ति ? अतिन्यायोऽनुमानेन च बाध्यते अनुमानं च नास्तीति । अतीन्द्रियार्थाधिगतिश्च कथम् (२) यद्यनुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधिगतिर्भाविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् । कस्मादनुमानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः ? यथा स्तनपित्तुशब्दस्य हेतौ, न हि तत्र प्रसङ्गं नागम इति ।

तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् । तस्मिन् व्यपदेशस्योभयप्राप्तिद्वेः संशयः । कः पुनरयं व्यपदेशः ? क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धाभिधानं व्यपदेशः—दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः, करणस्य क्रियायाः कर्त्रा सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेधा भवति अवयवेन समुदायस्य, यथा मूलैर्दृष्टस्तिष्ठतीत्यत्र समुदायशब्देनावयवी दृष्टोऽभिधीयते इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां पञ्चिभजातीयैरारभ्यते तत्र श्लोकदेशादर्शनादेकदेशान्तराणि प्रतिपद्यन्ते तत्रापि (३) च व्यपदेशः स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येन चान्यस्य व्यपदेशः परशुना दृश्यतीति, परशुः करणं दृश्यतिः क्रिया ताभ्यां कर्तुरभिसम्बन्धः परशुना दृश्यतीति । अस्ति चायमिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः ? अथवा अवयवेनावयवविनः ? अथैकदेशेनैकदेशान्तराणामिति ? क्रियाकरणकर्मणां वा कर्त्रा सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा दृष्टं पश्यतीति

(१) सङ्घातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

(२) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० ४ पु० ।

क्रियाकरणकर्मणां कर्त्रा सम्बन्धः अस्ति चापमिहापि व्यप-
देशः शरीरेण सुप्तदुःखमनुभवति । तत्र न ह्यायते किं तत्त्व-
मिति ? अन्येनापमन्यस्य व्यपदेश इति तत्त्वम् ॥

कथम् ?—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्श-
नं चक्षुः, स्पृशत्यनेनारम्य स्पृष्टव्यमर्थोमिति (१) स्पर्शनं त्वमि-
न्द्रियमुच्यते । दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन मत्स्याभिजानाति यम-
द्राक्षं तं स्पृशामि यमस्माक्षं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ
मत्स्ययौ प्रतिसन्धीयेते प्रतिसन्धानं च नाम स्मृत्या सहैकवि-
षयत्वम् । दर्शनस्पर्शनमत्स्यपयोर्घटादिविषयत्वादसम्बन्ध इति
चेन्न ?—अथ मत्स्ये यावेतौ दर्शनस्पर्शनमत्स्ययौ तौ घटा-
दिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वादुपपद्यत इति ? ।
न सूत्रार्थापरिहानात्—दर्शनस्पर्शनमत्स्ययावेककर्तृकाविति सू-
त्रार्थः । यदि चानुपक्तं गुणव्यतिरेकमप्येकविषयत्वेन
साधयति न कश्चिदपः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चे-
त् ? उक्तमेतद्यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । कार्यकारणभा-
वात् प्रतिसन्धानमिति चेत् ? उक्तोत्तरमेतदेच्छादिसूत्र
इति । अकार्यकारणभूतानां च प्रतिसन्धाने ऽनेकान्ताः (२) ॥

भाष्यस्य भवित्रपेक्षत्वाद्देति सूत्रार्थः—दृष्टिर्दर्शनप स्पृष्टिः
स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ मत्स्ययौ भवितारं भविष्यादय-
तः । न हि भावमनाधारं पश्यामः । उत्पत्तिवत् कर्माधा-

(१) स्पृष्टव्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

सो भविष्यतीति न युक्तम् ? कर्मण्यसति दर्शनात् अपत्यापि
 कर्मणि स्मृतेर्भावो भवतीति । न च विगृह्यं कर्म भावस्या-
 धारो युक्तः तन्नो यदाधारो भावः न अन्ता । दर्शनस्प-
 र्शनग्रहणयो रूपादिविषयत्वा(१)न्न घटादिविषयत्वं ? न, रूप-
 शानुपलब्धौ तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्—यदाऽयमनुपलम्बमानरू-
 पादिकं वस्तुपलभते तदाऽस्य तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते य-
 था(२) नीलाद्युपारोक्ष्यतस्फाटिके प्रत्ययो रूपाद्यनुपलब्धौ
 भवति रात्रौ च(३) बलाकायां शुक्रादिरूपाग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः ।
 तस्माद्रूपस्पर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिसन्धानाच्च व्यति-
 रिक्तनिमित्तत्वम् । न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते ।
 अस्ति च प्रतिसन्धानं यमद्राक्षं तं स्पृशामीति यमस्माक्षं
 तं पश्यामीति, तस्मादेकविषयत्वम् । सङ्घातकर्तृकौ दर्शनस्प-
 र्शनविषयौ प्रत्ययौ भविष्यत इति न युक्तम् सङ्घातस्य ना-
 नात्वावाधनात् । सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो भवतीति संह-
 न्यमानं चानेकम् । अनेकं च प्रतिसन्धानप्रत्ययकारणं(४) न
 युक्तम्, नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च प्रत्ययानामम-
 निसन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् ?—अथ मन्यसे
 यदेवेन्द्रियं दर्शनप्रत्ययस्य कारणं तदेव स्पर्शनप्रत्ययस्यापी-
 ति ? । तन्नाविषयत्वात्—चक्षुः खलु स्वविषयं प्रतिसन्धातु-
 मर्हतीति यमद्राक्षं ॥ एवायमर्थ इति, न पुनः स्पर्शमिन्द्रि-
 यान्तरविषयत्वादिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियम-

(१) रूपस्पर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु—पा० ४ पु० ।

(४) अनेकप्रतिसन्धानकारणं—पा० ४ पु० ।

नेकविषयग्रहणं प्रतिसन्वत्ते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः (१) ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानीन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात्—विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयानियमादिति—सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च पाप्मन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं श्रोत्रेणपि । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् ? न, स-
न्द्रियान्त्रादेहेतुः—किमयमिन्द्रियाणां विषयनियमः चेतनत्वात् आहं चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिह्यते ? । चेतनोपकरण-
त्वेऽपि सतीन्द्रियाणामेकचित्तुमर्हति यथा प्रदीपस्य सद्भावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति, न च रूपग्रहणं प्रदीपस्य । विषयप्रसाधकत्वाय हेतुविषयव्यवस्थानादिति ।

विषय(२) साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्मतिषेध इति सूत्रम्—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्मतिषेधः ॥ ३ ॥

परमादेवैतानीन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेणान्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्रहणव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्ये चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्वातन्त्र्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गाच्चक्षुरादिवदिति । अन्वयाभावादयुक्तमिति चेत् ?—अयमन्ये आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्वयोऽस्ति, न

(१) इन्द्रियान्तरोत्पादवैयर्थ्यम्—पा० १ पु० ।

(२) विपर्यास—पा० ४ पु० ।

चान्वयपक्षेण हेतुः सिद्ध्यतीति ? न, विपर्यय(१)सम्बन्धस्या-
व्यभिचारात् नापमन्वयी हेतु(२)रपि तुः व्यतिरेकी हेतुः(३)
तत्र च व्यतिरेकसम्बन्धा(४)व्यभिचारः सामर्थ्यम् । यच्चा-
चेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं दृष्टमिति । पृथिव्यादिनित्यत्वं
साधने गन्धवत्त्वादिमसङ्ग इति चेत् ?—अपमन्वसे यदि व्य-
तिरेकी हेतुर्भवत्यन्वयपक्षेण अयं पृथिव्यादिनित्यत्वे
साध्ये गन्धवत्त्वं कस्मान्न हेतुः ? । न हेतुरुभयव्यावृत्तेः—यस्मा-
द्वन्धवत्त्वं नित्याच्चा नित्याच्च व्यावर्त्तते, न पुनरव्यवस्थानमेवं,
तस्मादव्यवस्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकामावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रि-
यबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते । शरीरं प्राणिभूतं
दहतः प्राणिर्हि सकृत् पापं पातकमित्युच्यते तस्यामावोऽकर्तुः
फलेन सम्बन्धः कर्तुश्चानभिसम्बन्ध इति । कस्मात् ? अन-
भ्युपगतार्थान्तरात्मनोऽन्यः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता
अन्यश्च तत्फलसम्भोक्तेति । तदेवमकृतकृताभ्यागमविनाश-
दोषमसङ्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता च यः स आत्मेति ।

तदिदं सूत्रं यस्यात्मा नास्ति तस्यायं दोष इति
दोषमतिपादनार्थं न साधनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
वत्कर्तृभोक्तृव्यवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितायां स-

(१) विपर्ययसं—पा० ४ पु० ।

(२) अन्ययहेतु—पा० ४ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतु—पा० ४ पु० ।

(४) विपर्ययसम्बन्धा—पा० ४ पु० ।

सन्ततौ यस्यामेव यावनोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्मृतिर्भवतीति । एवं यत्कायचित्तसन्तानमभव कर्म तत्कायचित्तसन्तानमभवं फलमिति नास्त्यकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गः । स कथं स्यादिति यद्यन्यस्यां सन्ततौ कृत कर्म अन्यस्यां सन्ततौ फलं दद्यात् । यदि च भवानेवमर्थ(१) प्रतिपादयितुं प्राप्नोति य एव करोति स एव भुङ्क्ते इति उभयञ्च नास्ति तस्मादकृताभ्यागमादिरदोषः । नोक्तोत्तरत्वात्—न सन्तानो नानात्वं बाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत्र पुनरेतदेकस्मिन्नदर्शनादिति । अप्राप्युक्त्येकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिसन्धानादिति । शाखादि(२)बीजवदिति चेत् ।—अथ मन्यसे यथा शालिबीजादङ्कुर उपजायते शालिबीजावमर्दोत्तरकालं तालकाण्डादिभावेन भूतानुग्रहवशाच्छालिबीजं प्रादुर्भवति न च तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुवद्मस्ति अथ च नियमः शालिबीजपूर्वादङ्कुराच्छालिबीजम् एवं हेतुफलभावेन व्यवस्थितायां सन्ततावान्तरे चेत्तसि परिणामावेशोपपत्तात् कर्मणः फलमिति । तत्र बीजावयवानुवृत्तेः—शालिबीजवदित्यासिद्धो दृष्टान्तः तत्रापि ये बीजावयवास्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरव्यातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति, स रसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभावमापद्यते तस्माद्बीजावयवानुवृत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा शालिबीजाद्विनष्टादङ्कुर उत्पद्यते अथ च प्रतिसन्धानमिति । परमावस्थत्वाद्बीजावयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् ।—अथ मन्यसे अथापि(३)

(१) एतदर्थ—पा० ४ पु० ।

(२) धान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावयवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्या-
 पि परमाण्ववस्थत्वाद्धीजस्य परमाणुमात्रं शिष्यत इति । न च
 यवबीजशालिबीजपरमाणूनां कश्चिद्विशेषः यथानुपजातविशेषः
 परमाणवः कार्यकारणभावनियमात् तत्पूर्वकतया शालगङ्गाम-
 भिनिर्वर्त्तयन्ति तथा ममापि कार्यकारणभावाग्निगम(१) इति । ।
 नानभ्युपगमात्—परमाण्ववस्थानि बीजाणि भवन्तीत्येतन्न प्र-
 तिमद्यापदे सर्वावस्थोपलब्धेः यस्माच्छालपादिवीजमुच्छृणाव-
 स्थामादि कृत्वा पावदुपान्त्यं शालिबीजकार्यं तावन्न कदाचित्
 परमाण्ववस्थं भवति । यदि तु स्यात् कदाचिन्नोपलभ्येत । यदि
 तर्ह्यपरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादायुष्पचिर्न स्यात् परमा-
 ण्ववस्थत्वाज्जगताः परमाण्ववस्थे च जगति न शालपादिजा-
 तिव्यक्तिरस्तीति पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव-
 एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् यथा च कल्पादावेवं परमाण्ववस्थे
 बीजेऽपीति । । नानेनैवोक्तोत्तरत्वात्—अनेनैव सर्वावस्थोप-
 लब्धेरित्युक्तोत्तरमेतत् । सर्गादौ शालिजातिव्यक्तिहेतुरदृष्ट-
 विशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय शालपादयो निर्वर्त्तन्ते
 तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तास्तान् परमाणून् तथा तथा
 सङ्घातयति यथा यथा शालपादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन घ-
 टादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः(२) सर्वाव-
 स्थोपलब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् ? अथ
 मन्यसे यदि कार्यकारणद्रव्ये पच्येते आमध्यात् पाको न मा-
 मोति पाचकेन तेजसा अपाप्तत्वात् ? नामतिवन्धात्—भवेदप्येव

(१) भावनियम—पा० १ पु० ।

(२) विभागः—पा० ४ पु० ।

दोषो यदि तेजोऽनुमवेशमप्यवी मतिवध्नाति(१) स तु न मतिवध्नाति अपतिवध्दं तेजोऽनुमवेशति । इति । १ न म-
तिवध्नातीति न हेतुरस्तीति, ! न नास्ति परिस्रवादिमतो घट-
स्योपलब्धेः—यस्मात् परिस्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वमतिवन्धो
न दृष्टः अमतिवन्धेन द्रवत्वं परिच्छुरिति करोति तच्च प्रसक्त-
लपलभ्यते । यदि चायमवयवानुमवेशो द्रव्यस्य विनाशकः
स्यात् न परिस्रवादिमान् घट लपलभ्येत परिस्रवमाणत्वाद्वा-
जनगतानामपामवस्थानं न स्यात्(२) विनाशो च कार्यद्र-
व्याणां व्यवहितव्यवहितयोस्तुल्यकालोपलब्धि(३)पमङ्गः-
यदि चानुमवेश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिनत्ति तेन चा-
स्तुपस्य रश्मेस्तुमवेशात् स्फटिकादि विमष्टमिति व्यवहिते
चाव्यवहिते च तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । तस्माच्छालिषी-
जमदृष्टान्तः ।

यस्य च पूर्वस्कन्धनिरोधसमकालानि स्कन्धान्तरा-
णि मादुर्मवन्ति तस्य तेषां स्कन्धान्तराणां न कर्मनिमि-
त्तः सर्वः प्राप्नोति । अकर्मनिमित्तेन सवसर्गेण शुभा-
शुभप्राप्तिर्था क्रिया न प्राप्नोति । सुखी स्यामिति तर्ताक्ये-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे स्वयं कर्माणि करोति कथमहं
सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति ? । तत्रानुभूतत्वात्—येन पु-
नस्त्वनुभूतं सुखमायनसम्बन्धानुस्मृतिश्च यस्य ॥ तत्प्राध-
नमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिक्षणं यच्चक्षितः संस्कारास्तस्य सु-
खमायनसम्बन्धानुस्मृतेरभावात् सुखी स्यामिति क्रियानुपप-

(१) प्रतिवधीयात्—पा० ४ पु० ।

(२) अवस्थानमेव न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुल्योपलब्धि—पा० ४ पु० ।

तिः मोक्षार्थश्च प्रयासो नोपपद्यते(१) अथसिद्धत्वात् न
 तथात्र एवायं मुख्यत इति मुक्त्यर्थं ब्रह्मचर्यवाप्तौ व्या-
 परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागनेन भिक्षवः परिपृच्छ-
 म्ने कचिद्युपं मया विनीता इति ? ते चाहुर्विनीताः ५
 इति । अतीतानागतवर्चमानानां चानुपकार्यत्वात्—ये तावदना-
 गताः संस्कारास्ते तावदसत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यतीता(२)-
 स्तेष्वेवं, ये तु वर्चमानास्तेषु संस्काराधानमशक्यं वर्चमान-
 लक्षणस्यानुपकार्यत्वात् न हि तस्यावस्थानकालोऽस्ति य-
 स्मिन्नुपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादाद्यु-
 क्तमिदमिति चेत् ? न संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादे(३) ति-
 यमानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति निय-
 मो नोपपद्यते । अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षण-
 कार्यं करोति विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते ? । न,
 संस्कार्यामभिधानात् इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमित्येतत् क-
 यम् ? न हि यो यस्य विशेषं नाथचे स तत्संस्कारकः
 तत्संस्कार्यमिति च शक्यं व्यपदेश्यम् । अथाप्युपदेशेन संस्का-
 राणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते ? । न, अनागतानामनुत्पत्तेः
 सत्त्वात् । यासावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नासौ
 कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते । तस्मान्मुक्त्यर्थो ब्रह्मच-
 र्यवास इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तरात्मनो दोष
 इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्यात्मा

(१) मुक्त्यर्थश्च प्रयासो नोपयुज्यते—पा० ४ पु० ।

(२) ये व्यतीताः—पा० १ पु० । (३) सहोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

नित्यः तस्यापि हिताफले न प्राप्नुतः हिता तावन्न प्रा-
प्नोति नित्यत्वात्, फलपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् ।
अस्य चार्थस्य हापिका कारिकायुदाहरन्ति ॥

वर्षातथाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यासि तयोर्मयम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः स्वतुल्यभेदसत्फलः ॥

तदेवमेकस्मिन् मते हिता विफला अपरास्मिन् पक्षेऽ-
नुपपन्ना निष्फला चेति । इयं च हिता सांख्यपक्षे स-
म्भवति बुद्धेः परिणामित्वात् कार्यकारणभावाः (१) परिणा-
मित्वाद्बुद्ध्यते स एव च तत्फलानि मुक्ते तत्फलस्य तत्र
व्यक्तेः । न, पूर्वावस्थाऽपरित्यागात्—पक्षेवात्मा पूर्वावस्थां
न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां
न जहाति नित्यत्वादिति । अथ मन्यसे पूर्वावस्थां जहा-
तीति ? नित्यत्वं विरुध्यते पूर्वावस्थापरित्यागेन बुद्धिनित्यत्वं
विरुध्यते । अपाप्यवस्था मिद्यत इति मन्यसे ? तथाप्यनि-
ष्टस्य व्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽनन्यत्वात् (२) न हा-
वस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थामेदे ऽवस्थावाद् मिद्य-
त इति । य एव बौद्धस्य प्रतिक्षणं ध्वंमिषु संस्कारेषु
दोषः स एव प्रतिक्षणपरिणामिव्यपीति । ऋजुवक्रतावदि-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे ऋजुवक्रतादिभेदे यथाङ्गुलिद्रव्यं
न मिद्यते न चाङ्गुलीतोऽन्ये ते तथावस्थामेदे बुद्धेरभेद
इति ? नान्यत्वात्—अन्ये ऋजुवक्रते । पुक्तं च
यद्वन्यभेदे अन्याभेद (३) इति, न पुनरवस्थाभ्योऽत्राव-

(१) कार्यकारणसङ्गातः—पा० १ पु० ।

(२) अमेदात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

स्यावतोऽन्यत्त्वम्, तस्मादममो दृष्टान्तः । किं पुनर्वक्तुं ऋजुत्वं
ता ? गुणः-आकुञ्चनं वक्तुं प्रसारणं ऋजुत्वं गुणाम्
गुणिनाऽर्थान्तरमिति मतिपादितमेतत् ।

बुद्धेरप्येवमिति चेत् ? अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अवस्थे
भिद्येते तयोर्भेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति ? (अन्यावस्थातो बु-
द्धिः?) (१) तत्र सिद्धान्तविरोधात्-न भवतां पक्षे चर्मचर्मिणोर्भेद-
इति भेदं चाभ्युपगच्छता सिद्धान्तस्त्यक्तो भवति । तस्माद्यथा
आत्मनित्यत्वे सुखदुःखानुपभोगो दोष इति न तत्र सुखदुःखे
कल्प्येते इति तथा बुद्धिनित्यत्वात् बुद्धावपि न कल्पनी-
ये(२) समानं नित्यत्वमिति । अथात्मनो नित्यस्य पुण्यपा-
पाभ्यां किं क्रियते ? सुखदुःखे, ताभ्यां किं क्रियते ? प्रत्ययः(३)
ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषयः(४) प्रत्यय आत्मनि भवतीत्ये-
तावत् क्रियते स च प्रत्ययो भोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां
किं व्योम्न इति ? यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तस्योम्नः ।
अथ चर्मणः किं ? सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्ध्यते
तथा व्योमायै । वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत्-
अथ मन्यसे यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धाद्विक्रियते तथा
व्योम वर्षातपसम्बन्धाद्विकरिष्यते(५) इति चेत् ? नानेकान्तात्
वर्षातपसम्बन्धी परमाणुरथ च नित्य इत्यनेकान्त इति ।
चर्मणश्चानित्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादथ कारणविभागादथा-

(१) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु० ।

(२) कल्प्येते-पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते अथा-
भ्यां सुखदुःखाभ्यां नित्यस्यात्मनः किं क्रियते प्रत्ययः-पा० ४ पु० ।

(४) आत्मनस्तद्विषयः-पा० १ पु० ।

(५) वर्षातपाभ्यां विकरिष्यते-पा० ३ पु० ।

श्रयविनाशादिति ? । वयं तु धूमः कारणवतः तद्विभागाद्युक्तो
विनाशः^(१) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
तद्वतां चावस्थानाच्च सम्बन्धो नाशहेतुः । यदि चार्थं सम्बन्धो
नाशहेतुरभविष्यन्न तद्वतामवस्थानमभविष्यत् अवतिष्ठन्ते
भावाः यावन्न विनाशकरणसन्निपात इति ।

अथ मन्यसे वर्पातपाभ्यां चर्मणः सङ्कोचविकाशौ भवतो न त्वाका-
शस्येति ? तन्न विकल्पानुपपत्तेः । सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति को-
ऽयः ? किं तावदल्पत्वमहत्त्वे ? उत संयोगविभागाविति ? तन्न तावत्
सङ्कोचविकाशावल्यात्वमहत्त्वे यावद्द्रव्यमावित्वात् परिमाणस्य,
यावद्द्रव्यं हि परिमाणं तद्द्रव्ये सति न निवर्तते इति ।
अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति ? तदपि न
युक्तमेकत्वात्—न ह्येकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति । कथं
तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचश्चर्मणो विकाश इति ? चर्मका-
रणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपसम्बन्धात्परस्परं याः
मास्रयः आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेत-
रोपश्लेषेणावयवेषु वर्तमानास्तदेकार्थसमवायिनि चर्मण्युपचर्च-
न्ते तदपेक्षं चेदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनश्चर्म सङ्-
चतीति । एतेन - तदवयवानामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्य-
त्कार्याणां परस्परतो विभागो विकाश इति । विक्रियायां
च दृष्टान्ताभावात् तदेव यस्त्विनश्यद्विक्रियायापद्यत इति न
दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरोत्पादः यथा पूर्वक-
पादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विकृतो घट इति । यद्येवम्भूतो
विकार आत्मन्यपि चकास्ति तत्रापि सुखनिवृत्तौ दुःखमा-
दुर्भावं इति सुखपत्ययनिवृत्तौ दुःखपत्यय इति, तस्मान्निश्च-

स्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति सिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो
हिंसादोषोऽपरिहार्यः ? न अन्यथा तदुपपत्तेः—आत्मनिसत्त्वेष्व-
न्यथा हिंसा भवति ।

अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कार्याश्रयकर्तृवधादिति सूत्रम्—

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न द्रव्यो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसेति, अपि तु अनुच्छि-
त्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखसंविधिसाधना-
नि(१) इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमा-
पणं वा हिंसेति । कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ? हिंसायाः फलो-
पभोगस्य च उभयपक्षसम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभय-
पक्षसम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा एकस्मिन् पक्षे सम्भवति । यस्य
तावत् प्रतिपन्नध्वंसिनः संस्कारास्तस्य किं हिंस्यते निर्हेतुक-
त्वाद्दिनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ विलक्षणोत्पत्ति-
निमित्तत्वेन व्यवनिष्ठमानः परो दिनस्तीत्युच्यते ? ननुप-
चारो भवति, न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उ-
पचर्यते । न समानत्वात्—भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत
इति ? सत्यम् नमापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् ।
अपं तु विशेषो यत् एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरी-
रादिसाधनः कर्म करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अ-
कृताभ्यागमदोषो नास्ति । भवतामकृताभ्यागमः कृतप्रणाश-
श्चेति(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिंसेति व्यवस्थितम् । तत्र
कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्तत्वादुपभोगस्येति कर्तृ-
पीन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् । अथवा समानाधिकरणसमासाज्ज-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० ।

(२) कृतहानं चेति—पा० ४ पु० ।

रीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्त्ता भोक्ता चा-
त्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति ? ज्ञान(१)-
चिकीर्षापयत्नानां समवायः कर्तृत्वम्, सुखदुःखसंवित्समवायो
भोक्तृत्वम्, एतच्च न शरीरे, निमित्तत्वात् कर्तृ शरीरमुच्यते ।

इतश्च देहादिव्यतिरेक आत्मा—

सव्यवृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यवृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमि-
तरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं,
स्मृतिपूर्वकत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य, प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्र-
त्ययानां सिध्यतीति ।

सिद्धत्वादनारम्भ इति ?—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येतस्मिन् प्रकरणे सिद्ध आत्मव्यतिरेकः सिद्धत्वादना-
रम्भं प्रकरणमिति ? । इन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थमिच्छेके—
एके इदं प्रकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थं वर्णयन्ति ।
तत्र, तत् एव सिद्धेः—पूर्वप्रकरणेनैव इन्द्रियशरीरव्यतिरेकः
सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे—अपरे तु समुच्चयार्थं सव्य-
वृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः स-
मुच्चयः, अयं तु न युक्तो विरोधात् सव्यवृष्ट्येतरेण प्र-
त्यभिज्ञानादिति ब्रुवाणो युक्तिं दापते । का पुनरियं युक्तिः
वाधा ? अनेकत्वादिन्द्रियस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनो-
ऽनेकं चक्षुः, न चाणोर्मनसो युगपदनेकेन चक्षुषा सम्बन्धः
सम्भवति । अपासम्बद्धमपि द्वितीयं चक्षुरर्शनालोचयति ? एवं
च सति द्वितीयचक्षुर्वदितरचक्षुरपि मनसाऽनधिष्ठितमेव प्रव-

तिष्ठत इति(१) व्यर्थं मनः प्राप्तम्, अनधिष्ठितं च प्रवर्तमानमिन्द्रियं कारणत्वं वाचते । न च कारणमनधिष्ठितं प्रवर्तमानं दृष्टमिति समग्रासपग्रयोश्च तुल्योपलब्धिमतङ्गः न हानधिष्ठितामिन्द्रियं प्रवर्तन इत्यणुत्वान्मनसा नित्यमेकमेव सम्बध्यते इति विकल्पाविकलपोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । प्रकरणविरोधश्च इन्द्रियपञ्चकत्वाद्वितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यते इति ।

यदि तर्ह्येकमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं ? द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रम्—नैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं अधिष्ठानमभिज्ञम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? तैजसस्य चक्षुः पाधिभेदं कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम्—यस्मात् कृष्णमार उपक्रियमाण उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति पश्यतीति, तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च व्याख्यातं शरीरमूत्रे । तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः यथा दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तावुपलभ्यमानौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाशैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाशैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृते वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् । नान्यथा तदुपपत्तेः—द्वितीयमवतिष्ठते इति नैतत् कस्यचित् प्रत्यक्षं प्रत्यपमात्रं तु विनष्टेऽप्येकस्मिन्नाधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठानमिन्द्रियम्, अपि तु पक्षदनुवि-

(१) प्रवर्तयिष्यतीति—पा० ४ पु० ।

घायि तदनुविषत् इति(१) यथा बहुवातायनस्य वेश्मन
एकपिधानादितरेण ग्रहण(२)मिति ॥

अवयवनाशोऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥१०॥

अपरे स्ववयवनाशोऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं(३)
वर्णयन्ति ।

तस्योत्तरम्—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः—न
कारणद्रव्यविनाशो कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते
कथं कारणद्रव्यविनाशो कार्यद्रव्यपलभ्यत इति ? । क एवमाह
उपलभ्यत इति, अपि तु बहुष्ववयवेषु यस्य कारणानि
विभक्तानि तद्विनष्टम् । यस्य न विभक्तानि(४) तदुपलभ्यत
इति । शेषं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारान् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चार्थं देहादिव्यतिरिक्तश्चेतन आत्मा इन्द्रि-
यान्तरविकारान् । कस्यचिदम्लस्य कलस्य दृष्टादृश्ये(५)
रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनेन्द्रियविकारः ।
कः पुनर्विकारः ? रसानुस्मृतौ रसगोद्विभर्त्तितः गर्द्धिः तृष्णा
रसतृष्णाप्रवर्त्तितो दन्तान्तरपरिस्त्रुताभिरङ्गीरसनेन्द्रियस्य संशु-

(१) तदेकमनुविषत् इति—पा० ४ पु० ।

(२) पिधानमपरेण ग्रहण—पा० ४ पु० ।

(३) परिहारान्तरं—पा० ४ पु० ।

(४) न विनष्टानि—पा० ४ पु० ।

(५) गृहीतसादृश्ये—पा० ४ पु० ।

वः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते । सा चेयं स्मृतिरिन्द्रियचैत-
न्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिक्षणध्वंसिषु(?) संस्कारेष्वन्या-
नुभूतस्यान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्त-
रधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति ? ने-
न्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकमतिपात्तिकारणमपि तु स्मृतिः
न लोकमनुभवितारमन्तरेण स्मृतिः प्राप्नोति, स्मृतिश्च भाव-
त्वान्नविप्रपेक्षा उत्पत्तिवदिति न्यायः । न च स्मृतिमन्तरेण-
न्द्रियविकारः सम्भवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादी-
यते अननुभूतरसस्येन्द्रियविकाराभावादिति व्यतिरेकहेतुः ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृतिर्नाम धर्मस्तस्याः
स्मर्तव्योऽर्थो विषयः तेषां स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमाना-
ऽपरिदृष्टसामर्थ्यं न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति । न हि स्व-
कारणसन्निधानादुत्पन्नो(२)ऽङ्कुरोऽपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं
प्रतिपादयति ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृ-
तिरुत्पद्यते—यदायमतीतमर्थं स्मरति तदा स्मृतिरनाधारां
प्राप्नोति, न चैयमनाधारा युक्ता गुणत्वात्, न हि काश्चि-
द्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति(३) न चैयमिन्द्रिये सम्भवत्पन-
नुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगु-

(१) प्रतिक्षणविनाशिषु—पा० ४ पु० ।

(२) उपजायमानो—पा० ४ पु० ।

(३) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

णानां प्रसङ्गाणां स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् । न चैवमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न चेयं नास्ति । न चात्यन्यमसस्याः
सद्भावो युक्त इति । तेभ्योऽन्यस्य तदुत्पत्तौ(१) सामर्थ्यम-
वगम्यते कथमित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । अस्मात्मानः सामर्थ्यं
स्मृतेराधारमावः । न चैवमनाधारा कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधा-
रवत् क्षीरादि दृष्टमिति । एतेन—

“न तच्चक्षुषि नो रूपे नान्तराले तपोः स्थितम् ।

न तदस्ति न तस्यास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥”

इति प्रत्युक्तम् । न तदस्ति न तन्नास्तीति व्याहतम् ।
न चानया कारिकया विज्ञानस्याश्रयिभावः प्रतिषेद्धुं वा-
क्यते । किं कारणम् ? विशेषप्रतिषेधात्—न तच्चक्षुषि नो
रूप इत्यादिविशेषप्रतिषेधः । अथानाश्रितमेव विज्ञानम् ? व्यर्थं
वाक्यं न तच्चक्षुषि नो रूप इति—रूपं वा चक्षुषि रूपे वा
विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिषेधः, अयं च विज्ञानस्याश्रयप्र-
तिषेधो(२) विचार्यमाण आत्मसर्वं प्रतिपादयति । न हि
विज्ञानस्यात्मसर्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते ।
अथवा एकस्यानेकविषयोपलब्धिप्रतिसम्मानपनेन सूत्रेणोपद-
र्श्यत इत्युक्तन्यायम् । दोषं भाष्य इति ।

अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

(इत्यष्टमिः सूत्रैः प्राप्तद्विकं चक्षुर्द्वैतप्रकरणम् ॥)

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते भवता

(१) तदुत्पत्तिश्च—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च कश्चित् ।

(२) अत्राय निषेधो—पा० पु० ।

आत्मप्रतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्व एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध्यति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मातिसाधनमभ्युपेयम् । यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अथ मन्ता निःसाधनो मातं करोति ? एवमयं ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रिय-विश्लेषमसङ्गः ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिर-साधना न पुनर्ज्ञप्तिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवचु(१) मतेः ससाधनत्वे ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तर-मिति तद्विषयत्वादुपलब्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चित् सविषयं ज्ञानमसाधनं दृष्टं रूपादिज्ञानवादिति नियमश्च निर-नुमानः सुखादिविज्ञानानि निःसाधनानि भवन्तु माभूवन्(२) रूपादिविषयाणीति । यदि सर्वं विज्ञानं समाधनमुच्यते(३) मन-स्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ? ओमित्युच्यते अस्ति मनसि करणं, किं पुनस्तत् ? येन मनोऽधिगम्यते । केन च मनो-ऽधिगम्यते ? अयुगपज्ज्ञानोत्पत्त्या । यस्य तु मनः प्रत्यक्षं भवति तस्य योगजवर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोगः करणं योगि-

(१) ज्ञप्तिवचु—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मग्यते—पा० ४ पु० ।

धर्माणां चाचिन्त्यविषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचार-
णीयमेतत् । एतेनात्मज्ञानं(१) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य
कारणभावादिति । एव तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकी सिद्धौ,
घटुत्वं चात एव, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः
स्मरतीति शरीरदाहे पातकाभावादिति । सेषं सर्वा व्यवस्था
शरीरभेदे सति सम्भवतीति ॥

(इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकाप्रकरणम् ।)

किं पुनरयं देहादसङ्घातादन्यो नित्योऽयानित्य इति ? एत-
स्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संशयमुपपादयति । अनुपपन्न-
रूपश्चायं(२) संशयः—आत्मास्तित्वव्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदे-
ऽप्यभेद आत्मनि सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारभ्यमिति ? ।
नानारभ्यं कथं ? जन्मप्रभृति यावत् प्रायणमेतस्मादेकः सिध्यति
न पुनर्देहविनाशादूर्ध्वं भवतीसेतत् सिद्ध्यत्येतत्स्यार्थस्य ज्ञापनार्थं
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तौराति-
सूत्रम्—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्र-
तिपत्तेः ॥ १९ ॥

अस्वार्थः । जातः खल्वयं कुमारको विषयाधिगमासम-
र्थेषु इन्द्रियेषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पद-
दितानुमेयान्, ते च(३) स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते । स्मृत्यनुबन्धश्च
नान्तरेण पूर्वशरीरमिति । तत्र जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरे-
न्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धः । अभिप्रेतविषयमार्थनाप्राप्तीं मुखा-

(१) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपपन्नोऽयं—पा० ४ पु० ।

(३) अनुमेयानि तानि च—इति कचित् ।

नुभवो ह्यः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तज्जिहासोर्हानाश-
व्यता भयम् । इष्टविषयविषागे सति तत्प्राप्त्यशङ्कपमार्थना
शोकः । तदनुभवः सम्प्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानो-
त्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा । यथा क्षालयोऽनेना-
भ्यस्ता इति । मत्स्यसबुद्धिनिरोधे (१) तदनुमन्धानविषयः
मत्स्यः स्मृतिः ? तदनुगृहीतस्तदनुसन्धानविषयः मत्स्यस्त-
दुभावविषयः मत्स्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो-भावनाख्यः स्मृतिहेतुः
संस्कारः । इष्टविषयानुस्मरणाक्षयनादिप्रसादः स्मितम् । अनि-
ष्टविषयानुस्मरणात् तत्साधनजिहासानुष्ठानलक्षणो हस्तादि-
विक्षेपवतोऽश्रुविमोचनसाहितः शब्दविज्ञेयो रुदितम् ।

स्मितरुदिते व्यधिकरणत्वादसाधनम् ?—अथ मन्यसे स्मितरु-
दिते बाल्यावस्थायां भवतो न च बाल्यावस्था आत्मनः तस्मा-
द्व्यधिकरणत्वादसाधनमिति ? । न, शोकादिमदात्मवतीति बा-
ल्यावस्थायाः साध्यत्वात्—शोकादिमदात्मवती बाल्याव-
स्थेति साध्यं स्मितरुदितादिमत्त्वादिति । बाल्यावस्था वयो-
धर्मो यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरी-
रसम्बन्धवदात्मवत्त्वं व्याख्यातम् । कथमिति ? यथा स्मित-
रुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्यते एवं
शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मृतिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्या,
तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन संस्कारवदात्मवती बाल्यावस्था
साध्या, संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानुभववदात्मवती, पूर्वानुम-
नवदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
यौवनावस्था दृष्टान्तः(२) सा हि स्मितरुदितवती भवतीति

(१) मत्स्यसबुद्धिनिरोधे—पृ. ७४ पु. १ (२) यौवनावस्थादिदृष्टान्तः—पा. ७४ पु. १

शोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पञ्चादिषु प्रबोधसम्मिलनविकारवत् तद्विकारः ॥२०॥

पञ्चादिषु प्रबोधसम्मिलनविकारवत् तद्विकारः । अनित्येऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ।

कः पुनरयं प्रबोधः किं च सम्मिलनमिति ? पञ्चपञ्चावयवाविभागोऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पञ्चपञ्चावयवानामारब्धकार्याणां याः पुनः (१) परस्परेण प्राप्तयः तत्सम्मिलनमिति । न विकल्पानुपपत्तेः—पञ्चादिषु प्रबोधसम्मिलनविकारादिवत्ताद्विकार इति किमप्यं दृष्टान्तः साधनपक्ष ? उत्तानैकान्तिकपक्ष (२) इति ? । यदि साधनपक्षे ? हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः । अथ दूषणं ? तर्हि दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? उत कारणान्तरोपपादनम् ? अथात्मन उत्पत्ति (३) निरोधकारणानुमानम् ? अथाकस्मिकत्वमिति ? । तद्यदि तावद्दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? तदयुक्तम् दृष्टेन विशेषितत्वात्—यौवनाद्यवस्थासु स्मितरुदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति—दृष्टेन स्मितरुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं वाच्यवस्थायां गम्यत इति न दोषः । अथ कारणान्तरोपपादनम् ? तदपि न युक्तम्—अत एव दृष्टेन विशेषितत्वादिति । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम् ? तन्न युक्तं—द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आकाशादिवदिति । आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य वाच्यम् ? कुतः ?

(१) यत् पुनः—पा० ४ पु० ।

(२) उत्तानैकान्तपक्ष—पा० ४ पु० ।

(३) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

कार्यस्य कारणवत्त्वात्(१) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति ।

अप पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकारोऽकस्माद्भवतीति । तन्नो-
प्यशीतवर्षकाल(२) निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोप्यशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकारः इति सू-
त्रार्थः । एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिपिद्यते-
त्मकविकाराणामिति । न पञ्चात्मककारणानि(३) पद्मानी-
ति, अपि तु पद्मानां मृगानामनुग्रहे सति भवन्तीति पञ्चा-
त्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदस्ती-
त्युपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

मेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

मेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । जातमात्रस्य
वत्तस्य महत्त्वा स्तन्याभिलाषो गम्यते तत्र महत्पुद्गे-
यः(४) स्तन्याभिलाषस्तेन स्मृतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन
पूर्वशरीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमा-
रभ्यते यदाऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तमूत्रे ऽवगतः । सामान्यतो-
ऽधिगतस्य(५) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः ॥

महोत्तमाभस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—अपसोऽयस्कान्ता-
मिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम्—

(१) कारणवत्त्वनियमात्—पा० ४ पु० ।

(२) पर्याकाल—पा० १ पु० ।

(३) कारणानि—इति नास्ति ४ पु० ।

(४) महत्पुद्गेयः—पा० ४ पु० ।

(५) सामान्यतो जातस्य—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आदिके २१-२५ सूत्रम् । ३६९

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः—किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिगमन(१)
सनिमित्तमाहो निर्निमित्तमिति ? । यदि सनिमित्तं ?
तत्केन गम्यते ? नियमेन अयांस्पयस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु
लोष्टादीन्, न च लोष्टादय उपसर्पन्ति, सोऽयं कार्यनियमात्
कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिपद्यम् । तदि-
दमयसामुपसर्पणं किं दृष्टकारणमत्याख्यायानार्थमुपन्यस्तमिथवा
कारणान्तरोपदर्शनार्थम् ? अयात्मन्युत्पत्तिनिरोधानुमानमिति(२)
पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वमतिपेक्षार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

धीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा धीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो धीतरागो जायते धीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायते इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं ? रागस्य
पूर्वानुभूतविषया(३)नुचिन्तनं योनिः, न च विषयावगमा-
समर्थेषु इन्द्रियेषु रागः सम्भवति, न च स्मृतिमन्तरेण विष-
यानुचिन्तनम्(४) युक्तम्, पूर्वानुभूतविषयमर्थना सङ्कल्पः ।
अदृष्टादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागाद्-
गम्यते अपि त्वदृष्टाद्भाग इति ? । नाभिप्रायापरिज्ञानात्(५)—१-

(१) अयस्कान्तस्याभिगमनं—पा० ४ पु० ।

(२) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वानुभूतविषया—पा० ४ पु० ।

(४) रागचिन्तनं—पा० ४ पु० ।

(५) नाभिप्रायाविज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

वमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि नु- पूर्वशरीरसम्बन्धप्र-
तिपादनं सूत्रार्थः । न चादृष्टाद्वाग इति ब्रुवता तत्प्रतिपि-
प्यत इति किञ्चिदुक्तम् । तन्मयत्वाद्वाग इति, विषयाभ्यासः
सत्त्वपं भावनोद्देतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष
इति । कर्म स्वत्वदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्ताञ्छ-
व्यं लभ्यते धीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकपक्षे सूत्रम् ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत्
सङ्कल्पस्मृतिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वशरीरवदात्मवत्त्वानि योज्यानी-
ति । एवं चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति व्यक्-
त्यितमेतदस्यात्मा व्यतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

(इति नवभिः सूत्रैर्निखटप्रकरणम् ।)

आत्मानन्तरं शरीरमवसरमाप्तं परीक्ष्यते । अथवा अ-
नादिश्चेतनस्य शरीरयोग इति शरीरं परीक्ष्यते । तस्मिन्
परीक्ष्यमाणे आत्माधिकारश्च परि(१)समाप्तो भवति । किं
पुनरस्य परीक्ष्यं ? किं घ्राणादिवदेकप्रकृति ? अथ नानाप्रकृ-
तीति ? विप्रतिपक्षेः संशयः । श्रूयते सत्त्वत्र विप्रतिपक्षि-
स्तत्रेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं शरीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थ(२)

(१) आत्माधिकारः एव—पा० ४ पु० ।

(२) किमिति—पा० ४ पु० ।

विशिष्यते ? लोकान्तरशरीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं, गन्धवत्त्वात् परमाणुवत्—गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च शरीरं तस्मादेकात्मकमेकत्वभावोपपत्तिः । न त्विदमयादिभिरसंपृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविमतिपिद्धः ।

एवं तां पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेऽनुभौतिकम्, गन्धहेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति (१) प्रत्युक्तम् (२) ॥

तत्र सन्निरितानां तद्गुणोपलब्धेरिति तदिदमेकभूतमकृति शरीरमरसमगन्धमरूपमस्पर्शं च मकृत्पनुविधानात् स्यादिति भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनलाभ्यामारभ्यमाणमगन्धमरसं च कारणगन्धरसयोः केवलपोरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसश्चारूपं च वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वत्र समानो न्यायः कारणगुणस्य, केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्धश्चारसं च, जलवायुभ्यामगन्धं चारसरूपं च, जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, तेजोनिलाभ्यामगन्धं चारसं चारूपञ्च, अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, अनिला-

(१) पार्थिवाप्यतैजसमिति—निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरिति—गन्धहेदपाकेति च चाक्यत्रयं सुप्रत्येन निर्णीतं वाचस्पतिमिथैर्न्यायसूची-निबन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन गौतमसूत्रधृत्तौ च । युक्तं चैतत् अनुपदमेव “इति भाष्य”मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिपिद्धम्—पा० ४ पु० ।

काशाभ्यामेवमेव मृजलानलैरगन्धमेव मृजलानलैरेवमेव भू-
लाकाशैरेवमेव पृथिव्यानिलानलैरगन्धपरसं च, पृथिव्यनलाका-
शैरेवमेव, पृथिव्यानिलाकाशैरगन्धपरसमरूपं च, जलानिलानलै-
रगन्धपरसं च जलानलाकाशैरेवमेव जलानिलाकाशैरगन्धं
चारमं चारुपं च अनलानिलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजो-
षाधुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजलाकाशै-
रेवमेव पृथिव्यानिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च(१) जलानिला-
नलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकाशैरगन्धं कारणगुण-
सैकस्यानारम्भकत्वादेति वाच्यम्(२) एककारणकत्वे(३) तु
सप्ततोत्पत्त्यनुत्पत्तौ नित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमीत्यस्य म-
न्त्रस्यान्ते पृथिव्या ते शरीरमिति-तेषां स्पृतिः कारणात्
कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं, पृथिवी श-
रीरस्येति अन्तोष्टिकाले मन्त्रः सूर्यं तं चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं
शरीरमिति । अस्यापि मन्त्रस्यार्थो यद्यस्मादापातं तत्तस्मि-
न्नेव मलयं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य मलयोभिधानम् ।
मलयशब्देन च कार्यशून्य कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य
कारणे लयः मलयः एवं चामदुत्पद्यते सतिरुद्धाने इत्यप-
र्यं उक्तो भवति ॥

(इति शरीरपरीक्षाधिकरणम् ।)

(१) रगन्धपरसञ्च—पा० ४ पु० ।

(२) दिति समानम्—पा० ४ पु० ।

(३) एककारणगुणव्ये—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आह्निके २९-३१ सूत्रम् । १७३

अधेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते । किमा-
व्यक्तिकान्पाहंकारिकाणि आहो भौतिकानीति संशयकारण-
प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—

कृष्णसारे सत्पुपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भा-
त् संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारे सत्पुपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ।
कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते विषयोपलब्धिः, कृष्णसार-
व्यतिरेकेण विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलब्धिः, सेवं
व्यतिरेकोपलब्धिर्भौतिकधर्मः, तदेवमुभयधर्मोपलब्धेः संशय
इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावाद्वृत्तग्रहणस्य—
यस्मादिदं रूपग्रहणं सति कृष्णसारे भवति असति न
भवति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य
तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न मदी-
पादिभिरनेकान्तात्—मदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च
मदीपस्य रूपोपलब्धिर्हित्यनेकान्तः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः
तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारं न
विषयं प्राप्नोति अप्राप्त्यवशिेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यो-
पलब्धिः प्राप्नोति । विषयीभावादिति चेत् ?—अयं मन्वसे
सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं
च न तुल्योपलब्धिरिति ? नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षसूत्र इति ।

अभौतिकानीत्यपरे—

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहणात् । महदिति महत्तरं महत्तममुच्यते अ-
ण्विति अणुतरमणुतममिति(१) तदिदमुभयं चक्षुष्युपलभ्यमानं

(१) महदिति महत्तरमुच्यते अण्विति अणुतरमिति—पा० ४ पु०।

भौतिकत्वं वस्तुषो वाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धम् ।

न भौतिकेषु मदीपादिषु दृष्टत्वात्—भौतिकाः मदीपादयो महदण्वोः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्तः मदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदण्वप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वादहेतुः भौतिका-
भौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदण्वप्रकाशक-
त्वं दृष्टं ? न दृष्टं—न हि बुद्ध्या महदण्वी प्रकाशयेते,
अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशनामिति, अवधारितस्यार्थस्य ह्य-
नोपादानोपेक्षाबुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदण्व-
प्रकाशकमस्ति । ननु मनो विद्यते ? सत्यं न पुनस्तद्वैतिकं नाप्य-
भौतिकमिति । एतेनात्मा व्याख्यातः—न भौतिको नाभौतिक
इति । यदि मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं
मन इति तद्व्याहतं ? नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अ-
भौतिकं मन इति अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मु-
ख्यतस्तु मनो न भौतिकं नाभौतिकमिति । नेन्द्रियेऽपि समान-
त्वात्—इन्द्रियमभौतिकमिति यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति ? ।
अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुषोज्यः व्य-
वहितार्थग्रहणं कस्माच्च भवति ? किं कारणम्—व्यापकत्वादिन्द्रि-
यस्य न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति ? दृष्टिः प्रतिपिध्यन् इति
चेत् ?—अथ मग्यसे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य ॥ पुरुषार्थहेतुना
सोभ्यमाणस्य महाद्वादबुद्बुदा इव निःसरन्त्यस्ताः कुड्यादि-
भिः प्रतिपिध्यन्त(१) इति ? न दृष्टिर्व्यतिरेकेणेन्द्रियसत्त्वे(२) म-
माणाभावात्—येषां विषयग्रहणात्मिका दृष्टिः तां त्यक्त्वा तद्व्य-

(१) प्रतिपद्यन्त—पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरेकेणेन्द्रियसत्त्वे—पा० ४ पु० ।

तिरिक्तामिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् ? न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
प्रतिपत्तुम्, न च प्रतिपिध्यमानाप्रतिपिध्यमानयोः(१)रेकत्वम्, ए-
कत्वे वाऽऽनर्थक्यं दृष्टिः। प्रतिपिध्यते निश्चरतीति च । अव्य-
तिरेकाच्च तदुत्पत्तिविनाशवर्षकम्—यदि दृष्ट्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा
दृष्टेरुत्पादविनाशवेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः । दृष्टेर्व्यक्तिर्नो-
त्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यते न यथा दृष्टेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते
ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति ।
नोत्पत्तिविशेषत्वात्—व्यक्तिरुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति ? नानुपजा-
तविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथानुपजातविशेषं व्यस्यत इति म-
न्यते ? निरर्थं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । ति-
रोभाव इति विद्यमानं न किञ्चिद्विरुद्धं न ह्यतिदृष्टविशेषस्या-
ग्रहणं भवति । न च सर्वानेत्यवादिना ग्रहणाग्रहणे युक्ते-विशे-
पस्यानुपजननाच्च ग्रहणं विशेषस्यानुपचयाभाग्रहणमिति । निरर्थं
व्यापकत्वेन्द्रियमभ्युपगच्छतः कारणार्थो हीयते—कारणं नाम
यस्यानन्तरं यद्भवति कारणञ्च नित्यं कार्यञ्च नित्यमिति किं
कस्यानन्तरं कार्यकारणमावश्च कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकश-
ब्दार्थञ्च वाच्यः(२) । ननु करोतीति कारकम् ! ससं करोतीति
कारकम्(३) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चा-
सति कर्तव्ये कारकार्यं पश्यामः । व्यक्तौ कारकार्यं शोते चेत् ?
व्यक्तौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यङ्ग्यवोक्त्येति व्यक्तावपि न का-
रकार्थोऽस्ति(४) युगपदनेकविज्ञानमतज्ञाच्च—यदि च दृष्टिर्दृष्टि-
मतो नान्या भवति दृष्टिमतोऽवस्थानाद्दृष्टीनामवस्थानमिति यु-

(१) प्रतिपद्यमानाप्रतिपद्यमानयोः—पा० १ पु० ।

(२) दत्तव्यः—पा० ४ पु० । (३) वाचकम्—पा० ५ पु० ।

(४) कारकोऽस्ति—पा० १ पु० ।

गपदनेकविज्ञानमसङ्गः दृत्त्यनेकत्वे चैकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति
 दृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ मामृदिन्द्रियभेद इति ? दृत्तीनां त-
 ह्येकत्वं प्राप्नोति दृत्तिदृत्तिमतोरनन्यत्वात् । अथ मामृदयं दोष
 इत्युभयं नेप्यते ? भेदस्ताई दृत्तिदृत्तिमतोरिति न चान्या गतिर-
 स्ति तस्मादयुक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं चेति ॥

महदणुग्रहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः—योऽयं हेतुर्ग्रहण-
 ग्रहणा(१)दभौतिकानीन्द्रियाणीत्यमन्यथासिद्धः न महदणु-
 ग्रहणमात्रादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं,
 कस्मात् इदं ? यस्माद्रश्म्यर्थमभिकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणं भवति ।
 तत्र सन्निकर्षमात्रात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषाद्विशेषग्रह-
 णम् । कः पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः ? भूयोऽयमवसन्निकर्षानु-
 ग्रहः यस्मादयं सान्निकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽयमवसंयोगै-
 रनुगृह्यते सोऽयमवयवान्तरसंयोगापेक्षोऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः स-
 न्निकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमह-
 तोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्ग्रहणं सिद्ध्यति । रश्म्यर्थस-
 न्निकर्षश्चावरणलिङ्गः कुड्यादिव्यवहितानामपकाशरूपत्वात् अ-
 प्राप्यकास्तिरे ॥ न कुड्यादेरावरणमामर्थमस्तीति चाक्षुषो
 रश्मिः यथा भदीपरश्मिरिति ॥

आवरणानुपेयत्वे तदीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूत्रार्थः ।

कथमिति ? । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादनुमानानुपपत्तिः यत् ख-
लूपलब्धिलक्षणमाप्तं नोपलभ्यते तन्नास्ति यथा घटादि-घटा-
देर्महदनेकद्रव्यवस्त्वरूपवस्त्वानि सन्तीत्युपलभ्यन्ते घटादयः तथा
महदनेकद्रव्यवस्त्वरूपवाञ्छुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो(१)
नोपलभ्यत इति—महत्त्वं तावत् कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः अ-
नेकद्रव्यवस्त्वमपि कारणबहुत्वादेव रूपस्पर्शवद्वि तेज इति ना-
रूपं तत्—एवमशेषोपलब्धिकारणसन्निधाने सति यन्नोपलभ्यते(२)
तेन गम्यते नास्तीति ॥

मानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥३४॥

मानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः । यत् प्रत्य-
क्षतो नोपलभ्यते तदनुमानेनोपलभ्यमानं नास्तीत्युक्तम्(३)
यथा चन्द्रमसः परभागः पृथिव्याश्चाग्रभागः प्रत्यक्षलक्षणप्रा-
प्तावपि न प्रत्यक्षत उपलभ्यते अनुमानेन चोपलब्धेर्नतौ न स्तः ।
किं पुनरनुमानम् ? अर्धभागवदुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य
रश्मेः कुड्याद्यावरणमनुमानं सम्भवतीति ।

अपरे तु महदनेकद्रव्यवस्त्वादूपवस्त्वाचोपलब्धिरित्युपलब्धौ
नियमं वर्णयन्ति । नोपलभ्यमान इति किमुक्तं भवति न
युक्तो(४) यत्र यत्र महदनेकद्रव्यवस्त्वरूपाणि सन्ति तत्तद्रूपल-
भ्यत इति, अपि तु यद्यद्रूपलभ्यते तत्र तत्र महदनेकद्रव्यव-
स्त्वरूपाणि सन्तीति ? । एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपलब्धेः कारणम-
तिपादकम् सत्स्वभावादिते—सत्सु महदनेकद्रव्यरूपेषु उपलब्धिर्न
भवतीति नैतान्युपलब्धिकारणमिति ॥

(१) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

(२) येन नोपलभ्यते—पा० ४ पु० ।

(३) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ पु० । (४) न द्रव्यो—पा० पु० ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनिघमः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनिघम इति । शेषं भाष्ये । क-
स्मात् तर्हि चाक्षुषो रश्मिनोपलभ्यते इति ? उपलब्धिकारणाभा-
वादिति । नैतावदेवो(१)पलब्धिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि,
अपि तु रूपग्रहणाद्रपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रम् ।

एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्येण समवायाद्रपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति ।
अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रू-
पत्वं रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तुद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष
इत्युच्यते यथा ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्व ब्राह्मणविशेषः
एवं समानजातीयविशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवश्च
कार्यगम्यः यस्याभावाद्रिपक्तावप्यभाष्यं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते
तेजसश्च ग्रीष्मे(२) यस्य भावात् मदीपराशिरूपलभ्यते आदि-
तराशिरश्च, स उद्भवो नाम विशेषः स तस्मिन्नापने रश्मौ रूप-
विशेषो नास्तीत्यतश्चाक्षुषो रश्मिनोपलभ्यते इष्टश्च तेजसो ध-
र्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्पर्शं यथाऽऽदिअर-
श्मिः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा मदीपराशिरः । उभयं च
प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात् । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपं यथा वारिस्थितं
तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायन तेजः(३) । उभयं चा-
प्रत्यक्षम् रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । शेषं भा-

(१) नैतदेवो—पा० ४ पु० । (२) उष्मा इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्पर्शो यथा नायनो रश्मि—पा० ४ पु० ।

ध्ये । रूपस्पर्शानभिष्पक्तिश्च व्यवहारमवलम्ब्यार्था—यदि नापनो
रश्मिरुद्भूतस्पर्शो भवेत् तेन दृश्याभिपेदे अनेकरश्मिसन्निधाने स-
ति द्रव्यं दद्येत अनेकरश्मिसन्निधाने च सति(१) व्यवहितत्वा-
दद्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथादिद्वरश्मि-
सम्बद्धेर्न नापनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसन्निधाने
ऽपीति ।। तत्र व्यतिभिद्यार्थग्राहकत्वात्(२) व्यतिभिद्यादिवरश्मिं
तत्सम्बद्धेन द्रव्येण सम्बध्यते उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वे च चक्षुषो
यस्य पूर्वं सन्निधानं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि(३) नार्थं घृ-
हीयात् । अथानेकरश्मिसन्निधाने सति सप्तानजतीयद्रव्येभ्यो
द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यत इति । एवं सति समप्राप्तमप्रचक्षुषोस्तु-
त्योपलब्धः प्राप्नोति । न चैतादिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारकलु-
प्पर्थं च नापनस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वमिति । सर्वद्रव्याणां
विश्वरूपो व्यूहः युक्त्यर्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मकं
चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीयातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ (४)

अव्यभिचारी तु प्रतीयातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुः
कुक्ष्यादिभिः प्रतीयातदर्शनात् घटादिवदिति । अप्रतीयाताद-
भौतिकमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रतीयाताभौतिकमप्रतीया-
तादभौतिकम् दृष्ट्वाप्रतीयातः काचाम्रपटलस्फटिकान्तरितोप-
लब्धेः । नानेकान्तात्—मदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीयातः यथा

(१) सन्निधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) ग्राहकत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) एवं सूत्रं न विश्वनाथपञ्चाननसम्मतम् नापि न्यायसूची-
नियन्धे दृश्यते ।

प्रदीपरश्मेरिते । स्यात्पादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रती-
यातादिति ।

उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्—

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोप-
लब्धिलक्षणमाप्तस्य मध्यान्दिनोल्काप्रकाशस्य निमित्तादग्रहण-
मभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणमाप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरग्रहणं
निमित्ताद्रूपस्यानुद्धूतैरिति । मध्यान्दिनोल्काप्रकाशो नोपल-
भ्यते इति आदित्यप्रकाशात्—आदित्यप्रकाशाभिभवादित्ययु-
क्तम् सर्वरश्मिवत्त्वमसद्भावं ?—एवं सति सर्वं लोष्टादि रश्मिमव
मामोति ? । अथ लोष्टादिरश्मयः कस्मान्नोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो
ग्रहादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम्—

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि लोष्टादिरश्मयः स्युर्दि-
वादित्यप्रकाशाभिभवाच्च नोपलभ्यन्ते इति रात्रौ तर्ह्युपलभ्ये-
रन् रात्रावपि नोपलभ्यन्ते । व्यञ्जकाभावादिति चेत् ? न
हि यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न
मामोति लोष्टादिरश्मीनामुपलम्भः अनुमानतश्च नोपलभ्यते
लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दात् गम्यते । तदेवं सर्वममाणनिवृत्तेर्न
विद्यते लोष्टरश्मिः । पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कु-
ल्यादेशावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य बाह्यप्र-
काशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्थान एव तत् सूत्रम् । किमुक्तं भवति ? यत् खलु

तृतीयेऽध्याये १. आह्निके ३९-४३ सूत्रम् । ३८१

वाद्यप्रकाशमपेक्षते(१) तस्यानुपलब्धीरूपानभिष्यक्तित इत्यनु-
द्भूतेर्धया विपक्तावयवस्याऽऽप्पद्रव्यस्य रूपानुद्भूतेरग्रहणम् तथा
चाक्षुषो रश्मिर्वाद्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्या-
नुद्भूतेरग्रहणमिति । कस्मात् पुनर्नायनस्य रश्मेरनुपलब्धेर-
भिभवो न कारणमुच्यते इति ? नोच्यते—

अभिष्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिष्यक्तौ चाभिभवात्—पदुद्भूतरूपं वाद्यप्रकाशा-
नुग्रहणं च नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोत्क्रामका-
शाः, अनुद्भूतरूपञ्च नापनो रश्मिर्वाद्यप्रकाशानुग्रहणं चापे-
क्षते यदनुद्भूतरूपं तन्नाभिभूयते यथा तदेव विपक्तावयव-
माप्यं द्रव्यम् । यच्च वाद्यप्रकाशानुग्रहापेक्षं उद्भूतरूपमपि
तन्नाभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति, सोऽयमुभयविषयोऽभिभ-
वो नायनरश्मावनुपपन्न इति विमतिपत्तिविषयः । कृष्णसारं
रश्मिमत द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ निपतस्य साधनाङ्गस्य
निमित्तत्वात् मदीपवदिति । अथवा रश्मिमक्षुः द्रव्यत्वे
सति निपतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात्
मदीपवत् ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं च-
क्षु रश्मिमत अपाप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपलब्धिनिमित्त-
त्वात् नक्तञ्चरचक्षुर्वदिति । जातिभेदादिन्द्रियप्रभेद इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यथा विहालन्वं जातिर्दृष्टदशे वर्त-
ते न मनुष्ये एवं रश्मिमाद्विहालस्यैव चक्षुर्भविष्यति

न मानुषस्येति ? नावरणसामर्थ्यात्—सत्येतस्मिन् जानिभेदे यथा-
दृपदंशप्रभृतीनां कुड्यादिभीरश्मय आव्रियन्ते तथा मनु-
ष्याणामपीति समानमेवेति । इतश्च(१) भौतिकानीन्द्रियाणि
प्रतिधातित्वात् घटवदितिवत्(२) भूतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति
बाह्यमाप्तार्थमकाशकत्वात् घ्राणादिवदिति ॥

रश्म्यर्पसन्निकर्षग्रहणाच्चद्ग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रहणात्—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तु-
णादिसर्पदद्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहस्यते । यदि चाक्षु-
षो रश्मिः प्राप्तार्थमकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते
मकाशको न स्यात् । अस्ति तु । तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षु-
रिति । अत एवाभौतिकं प्राप्यकारित्वं भौतिकधर्म इति ।

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध इति ।

अप्राप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुड्याद्यावरणसामर्थ्यमस्ती-
त्युक्तम् । शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिधातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिधातात् सन्निकर्षोपपत्तिः(३) । न काचोऽभ्रप-
टलं वा रश्मिं प्रतिवध्नाति सोऽप्रतिहस्यमानो व्यतिमिद्यार्थेन
सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) सन्निकर्षोपलब्धिः—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याय १. आह्निके ४४-४८ सूत्रम् । ३८३

यश्च मन्येत न भौतिकस्यास्त्यप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं
प्रतीघातधर्मकमिति ? तन्न—

आदिस्पर्शमेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाक्षे ऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदिस्पर्शमेः स्फटिकान्तरिते ऽपि(१) दाक्षे ऽविघाता-
त् । न आदिस्पर्शमेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघा-
तादाक्षे ऽप्यविघातात् । अविघातादिति(२) पदभिसम्बन्धा-
द्वाक्यभेदः । नैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति ।
क्षेपं भाष्ये ॥

कोऽप्यविघातः ? अव्यूहमानावयवद्रव्यानुप्रवेशः—पस्य
द्रव्यस्वावयवा न व्यूहन्ते तस्यान्तरावयवैरव्यूहमानस्य योऽ-
भिसम्बन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य
वाऽव्यूहमानावयवद्रव्यस्य बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः । हृष्टं कलशो
नियक्तानामपां बहिःशीतस्पर्शग्रहणम् न हि गुणस्यास्वत-
न्त्रस्य(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं(४) युक्तमिति । तत्र परि-
स्पन्दः तिर्गममर्गं परिस्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरत्र प्रसज्यते(५) इतरधर्म-
क्षेतरत्र यद्यविघातः चक्षुरन्वेः स्फटिकादिभिः कुड्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० ।

(२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।

(३) गुणस्य द्रव्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० ।

(४) बहिर्निर्गमन—पा० ४ पु० ।

(५) प्रसज्यते—पा० ४ पु० ।

प्राप्नोति कुल्यादिभिर्वा प्रतीयातः स्फटिकादिभिरपि प्राप्नोति ?

नैष दोषः—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्
तद्रूपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तद्रूपलब्धिः ।
आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्वो भवति निव-
मात् । कः पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः
तस्य वा रूपोपलम्भनसामर्थ्यं स्वो धर्मः स च स्वभावतः तस्य
या विद्यमानता उदकादिषु तत्स्वाभाव्यं प्रसादस्वभावत्वाद्
आदर्शोदकादिषु नयनरश्मिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रति-
निवृत्तौ स्वमुखादिना सम्बध्यते तस्य चाग्रसम्बन्धाद्यदभि-
मुखप्रग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यतीति यथाग्रतोऽवस्थितस्य
पुरुषस्येति आदर्शमुखग्रहणमनुक्रमेण तदप्याशुभावाद् वि-
भाव्यते आदर्शरूपानुग्रहणात् तदनुरभिः प्रत्ययः ।
क्षेपं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिपेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिपेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य
तत्त्वविषयत्वाद्—दृष्टानुमिताः पृथक्त्वे द्रव्यधर्मा यथाभूता
भवन्ति तथाभूता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च
भवता नियोगप्रतिपेधौ देशितौ क विषये स्याताम्, न
चेतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिप-
त्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन भवतीत्य-
ग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता, अर्थाग्निपुमानो भवानुपेक्षणीयः
प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलूपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्य-
वहितोपलब्ध्यानुपीयते स्फटिकादिभिरप्रतीयातः व्यवहिता-

नृपलब्धा च कुड्यादिभिः प्रतीयात इति । यदि मा-
त्यकारि चक्षुर्भवति अथ कस्मादञ्जनशलाकादि नोपलभ्यते ?
नेन्द्रियेणासम्बन्धात्(१) इन्द्रियेण सम्बन्दा अर्था उपल-
भ्यन्ते न चाञ्जनशलाकादीन्द्रियेण सम्बन्धम् अधिष्ठा-
नस्यानिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न रश्मिनाऽञ्ज-
नशलाका सम्बन्धेति ॥

(इति इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।)

एव तावद् भौतिकानीन्द्रियाणीति समर्थितम् । किं पुनरे-
कमिन्द्रियमाहोऽनेकमिति ? । एके तु-

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च
संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ।
एके तु स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूना घटा-
नामिति । एकस्य च नानास्थानत्वं यथाऽवयविन इति ।
अनुपपन्नरूपश्चायं संशयः । कथमिति ? यदि तावदेवं क्रि-
यते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति ? तदैकत्वे स्थानान्य-
त्वस्या(२) दर्शनाच्च समानर्थमः । अथ नानास्थानत्वे सत्तेकाने-
कत्वदर्शनाच्च संशय इति ? तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न कि-
ञ्चिद्द्रष्टुमिति न समानर्थकत्वम् यद् घटाद्यनेकं तन्न नाना-
स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं(३) तस्य, सोऽयं संशय उभय-
यानुपपन्न इन्द्रियेषु । स्थानेषु तु युक्तः किं नानास्थानानि-

(१) नेन्द्रियाणामसम्बन्धात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्थाननानात्वस्या—पा० ४ पु० ।

(३) स्थाननानात्व—पा० ४ पु० ।

उत नानास्थानम् ? इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात् सम्भवति
न च नानास्थानत्वादिति । शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च
संशयः—शरीरव्यतिरेक्तमुपयया दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं
घटादि च । सच्चोभयया दृष्टमेकमनेकं च । तदेवमुपययोन्द्रि-
येषु(१) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च, तेन सन्दिह्यते ।

एकमिन्द्रियं, किं पुनस्तत्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः ? सर्वाधिष्ठा-
नसम्बन्धः—नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तम् । सति
भावो वा—न ह्यसत्त्वां त्वचि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति(२) त-
स्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः—एकमिन्द्रियमिति
पुराणो लोकं विरुणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिप्रस-
ङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्वादिभिरुपलब्धेरन्त न त्वगव्यतिरे-
कतस्मान्नैकमिन्द्रियमिति । यदव्यतिरेकादिति ? तदपि नानेकान्ता-
त् अनेकेन चानिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि पृथिव्यादिना
माप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् ?—अथ भवेदेतत्
त्वगवयवः कश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्वादिभिर्नोप-
लब्धन्ते(३) रूपादय इति—यथा त्वगवयवविशेषेणैव धू-
मोपलब्धिः यश्चक्षुषि त्वगवयवविशेषस्तदुपघाताद्धूमस्पर्शानु-
पलब्धिरिति(४) ? । न व्याघातात्—त्वगवयवविशेषेण धूमो-

(१) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(२) किञ्चिद्विषयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० ।

(३) नोपलब्धन्ते—पा० ४ पु० ।

(४) धूमस्यानुपलब्धिरिति—पा० ४ पु० ।

पलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति श्रुतत्वा यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति त-
 द्वाहृतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वमित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
 विशेषा रूपादिग्राहका इति श्रुवाणः प्रतिषेध्यमभ्यनुजाना-
 ति न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । यांश्चावयवान् रूपा-
 दिग्राहकान् त्वचो सम्पन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति ?
 किं चातः ? यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम्, अयेन्द्रियात्मका न
 भवन्ति न तर्हीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति ।

सूत्रेण चामिसम्बन्धः—

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

। न युगपदर्थानुपलब्धेः । यद्येकमिन्द्रियं तस्य युगपद-
 र्थानामुपलब्धिः प्रसज्यते । कथमिति ? आत्मा मनसा सम्बध्यते
 मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निरुहैरिति, आत्मेन्द्रिय-
 मनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति ।

नैकेन्द्रियग्राह्याणां युगपदुपलब्धिप्रसङ्गात्—यद्येकेन्द्रियवादिनो
 युगपदनेकार्थसन्निकर्षान्ते(१) सति युगपदुपलब्धिर्दोषो भवति
 तथानैकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गः । य एवात्र परिहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथापमदुष्टः प्लेसः ? अदेव्यं तर्ह्येतत् युग-
 पदुपलब्धिप्रसङ्ग इति । अत्र केचित् परिहारं वर्णय-
 न्ति बुभुत्सामेदाञ्च युगपदुपलब्धिरिति । ममाप्येवम्-
 यदि बुभुत्सामेदाञ्च युगपदुपलब्धिर्लभ्यते ममापि न
 बुभुत्सामेदो दण्डवारित इति । ससां च बुभुत्सामाम-
 युगपदुपलब्धौ न्यायोऽन्यो ऽवधारणीय इति । करणत्वा-

दित्यन्ये-अन्ये तु ब्रुवते परिहारं करणत्वादिति-करण-
स्य किलार्थं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपत्क्रियां न श-
क्नोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न भवति इति तुल्यम् ।
यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यत(१) इति
तस्माद्युगपदर्थानुपलब्धिरित्यदोषोऽयमिति । एवं ब्रुवाण ए-
केन्द्रियवादी विरुल्य पर्यनुषोऽयः—यत्तदेकमिन्द्रियं स-
र्वार्थमिति मन्यसे तव किं माप्यकार्यो हो नेति, किं चातः ?
यदि प्राप्यकारि ? किं तदिति वक्तव्यम् ? यदि त्वक् त्व-
च्चा प्राप्तानां रूपाणामग्रहणमसद्गः । अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति ?
स्पर्शादिष्वप्येवं मसद्गः । अथ सामिकारीन्द्रियं किञ्चित्
प्राप्तं गृह्णाति किञ्चित्प्राप्तम् ? एवं सति करणधर्मातिक्रमः ।
भवतु करणधर्मातिक्रमः किञ्चो बाध्यत इति ? एतस्मिन्
पक्षे न युगपदुपलब्धिमसद्गादिति सूत्रम् । यथानेकेन्द्रिय-
वादिन(२) एकेन्द्रियप्राप्तेषु युगपदुपलब्धिमसद्गे करणत्वादिति
परिहारः सोऽस्य(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् । न्याहतं
चैतत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चोते । असादृश्याच्च
न त्वक्—सादृश्यं नाम यस्यैक विषयग्रहणं तस्य द्वितीय-
मपीत्यन्धविधिराद्यभावमसद्गः ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका । दोषं भाष्ये । एकोपधा-
ते तद्विनाशे वा सर्वानुपलब्धिमसद्गः—अथैकमिन्द्रियं ग-
वति तद्विधाते विनाशे वा सर्वानुपलब्धिमसद्गः । आवरणा-

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽग्र—पा० ४ पु० ।

नुपपत्तेः—यदि त्वमेकाभिन्द्रियं भवति नावरणस्य साम-
र्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपलब्धिप्रसङ्गः । दूरान्तिकार्थानु-
विधानं चोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात्—अप्राप्यकारित्वे त्व-
गिन्द्रियस्यान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् ।
प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधा-
ज्ञानात्वं सिध्यतीति । तन्न बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं
न स्यात् नानात्वं कथं सिध्यतीतिनासाधना क्रियेति ए-
कत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं शक्यते प्रतिषेधात् एकत्वसाधनम-
नुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत इति ।
कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः ? प्रतिषेधाच्चनन्तरं नानात्वसिद्धौ
स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अथवा प्रति-
षेधाच्च नानात्वसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते
ऽर्थान्नानात्वं सिध्यतीत्यमर्थः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहे-
तुः ? पुगपदर्थोपलब्धिप्रसङ्गादित्यम् । अनेनैकत्वं प्रतिषिद्धम् ।

तदेवमवीतसिद्धौ वीतदर्शनार्थमिदमुच्यते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनमित्ये-
वमादि भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन स-
म्बध्यते । कथमिति ? विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रिया-
णीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्बद्धम् (१) अपि प्रयोजनपञ्च-
त्वं (२) ? तदप्येवमेव । अथ ग्रहणानि पक्षीक्रियन्ते ? तत्राप्यै-
कान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।
इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनाक्रियः

(१) इत्यसितम्—पा० ४ पु० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ पु० ।

रान्तरेणास्यादिना शब्दमुपलक्षयति(१) नान्यत्रेति तदुपका-
रमतीकारभेदाद्वैपक्रियते प्रतिक्रियते चेति, न च पुनराकाश
नित्यत्वादुपक्रियते न(२) प्रतिक्रियत इति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्र-
भेदोऽप्यत एव । जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च खल्वि-
मा इन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानीन्द्रियाणां योनय
इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत् कार्यत्वमाकाशे सम्भवति
नित्यत्वात् । कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्त-
प्रकृतीनीति ? नोक्तोचरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्युक्तो-
चरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्ध-
रसरूपस्पर्शशब्दा विशेषकत्वाद्द्विशेषा इत्युच्यन्ते । यथा ग-
न्धस्पर्शादिना(३) पृथिव्यवादिभ्यो मिद्यते रसादिभिरवादय
इति । दृष्टो हि बाह्यानामुभयपक्षमन्मतिपन्नानां पृथिव्या-
दिभूतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः अस्ति च घ्राणादिभिरपि
गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृती-
नीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति ? येन यद्गुणाभिव्य-
क्तिः । तत्र पार्थिवं घ्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् याज्ञ-
पार्थिवद्रव्यवदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

(इतीन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ।)

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशश्च नियो-
गविकल्पसमुच्चयैः समानः तत्र नियोग एकैकगुणत्व, विक-

(१) शब्दमुपलक्षयति—पा० ४ पु० ।

(२) न—नास्ति ३ पु० ।

(३) गन्धवत्त्वेन—पा० ४ पु० ।

द्वितीयेऽध्याये १ आह्निके ६१-६३ सूत्रम् । ३२३

रपः कस्याचिदेकः कस्याचिदुदावितेवमादिः, समुच्चयः सर्वः (१)
सर्वत्र, अतो विशेषणार्थम्—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥

अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६२ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजो-
वायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थे सूत्रे (२) ॥

चत्वारः पृथिव्यामकैकशोऽपकर्षं उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्ताना-
मिति विभक्तिविपरिणामः । तेन किं कृतं भवति ? स्पर्शपर्य-
न्तानां विनियुक्तानां य उत्तरः स आकाशस्येति आका-
शस्योत्तरः शब्दः । उत्तर इत्यर्थं तरबुनिर्देशो न युक्तः
द्वयोर्दृष्टत्वात् इह युतः सकृदुदाचित्वे सत्युच्चम इति स्यात् ? ।
नार्थं (नो)तरबुनिर्देशः, अपि तु पराभिधानमेतत् यदुक्तं
भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्त्रं वा स्पर्श-
स्य विवक्षितत्वात्—भवतु वा तरबुनिर्देशः । ननुक्तमुत्तम इति
माप्नोति ? न स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः
स्पर्शादप्यं पर इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः—

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नार्थं गुणेषु विनियोगः साधुः, कस्मात् ? पार्थिवेन घ्राणेन
पार्थिवानां गन्धादीनामुपलम्भसङ्गात्, एवमाग्नेन रसनेन
त्रयाणां, तेजसेन चक्षुषा द्वयोरिति ।

कथं तर्हिमे गुणा विनियोक्तव्याः ?—

(१) सर्वे—श० ४ पु० ।

(२) नियमार्थं सूत्रद्वयम् ।

एकैकशेषेनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकशेषेनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः
यस्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति (१) एकै-
कशेषेनेति सौत्रो निर्देशः (२)

कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ?—

संसर्गाश्वनेकगुणग्रहणमिति । संसृष्टाऽवादिभिः पृथिवी
तस्मादनेकगुणा (३) गृह्यन्ते इति । एवं बोधेषु । संसर्ग (४) स्त्वम-
तिपिद्धो मिथः पञ्चानां चेति । नियमस्तर्हि न माम्नोति पृथि-
व्यां चत्वारो नेतरेषु संसर्गस्यानियमादिति ? न न माम्नोति,
कस्मात् (५) ?—

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६५ ॥

विष्टं ह्यपरं परेण—

विष्टमवादिना परेणापरं, नापरेण पृथिव्यादिना पर-
मवादि । विष्टत्वं—संयोगविशेषः ।

न पार्थिवाप्यघोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

न पार्थिवाप्यघोः प्रत्यक्षत्वादिति (६) ।

नेति त्रिमूर्तीमनन्तरोक्तामनेन मत्पाचष्टे । यस्यैकैकगु-
णानि भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं माम्नोति

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) अनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० ।

(४) संयोगः—पा० ४ पु० ।

(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु० ।

(६) प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—पा० ४ पु० ।

न पार्थिवमाप्यं वा अरूपत्वात् । अस्य सूत्रस्य विक-
कल्पतोऽनेकः सूत्रार्थः कल्प्यते इति भाष्ये वर्णितम् ।

तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धे-
रिति यत् देशितं तत्समाधीयते ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्(१) तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत् तत् प्रधानम् तस्मान्न सर्वगुणोपल-
ब्धिः—घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् प्रधा-
नम् । का प्रधानता ? चतुर्गुणत्वादिः । को गुणोत्कर्षः ? स्वगुणा-
भिष्यक्तिसामर्थ्यम्—येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जाती-
याभिष्यञ्जकत्वादुत्कृष्टो भवति यथा बासानां द्रव्याणामिति ।
अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्वगुणाभिष्यक्तिनिषयः तस्मान्न सर्व-
गुणोपलब्धिः(२) । यः पुनर्गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धग्राहक-
मिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः ।

कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति ?

तद्व्यवस्थानं तु(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

व्यवस्थानिषमन्नापनार्थम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सू-
त्रम् किं पुनरिदं भूयस्त्वम् ? अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य
द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि सकर्षे
भूयस्त्वशब्दः(४) यथा लोके प्रकृष्टो विषयो मूयानित्युच्यते ।
यथा च पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारोपग्रहात् विषौपाधि-
मणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते इति ।

(१) पूर्वपूर्व गुणोत्कर्षात्—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ पु० ।

(३) तद्व्यवस्थानं तु—पा० ४ पु० ।

(४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० ४ पु० ।

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि । कस्मादिति चेत् ?—केन
 कारणेन स्वानि गन्धादीनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ?—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात्—सह गुणेनेन्द्रियं भवति, निर्गुणं
 नेन्द्रियमतो न गृह्णाति ।

यदि पुनरिन्द्रियस्य, सहकारी च गन्धः स्याद् ग्राह्यश्चेति ?—
 तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च—यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् ते, नासा-
 विन्द्रियगन्धः । अथेन्द्रियगन्धः ? नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्ण-
 दिन्द्रियमात्मानं गृह्णीयात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसा-
 धनं करणमस्तीति दृष्टान्तविरोधः । न चैतत् प्रत्यक्षं यद् ग्रा-
 णगन्धो ग्राणग्राह्य इति । कस्मात् पुनरिदं न देक्ष्यते ग्रा-
 णेन ग्राण कस्मान्न गृह्यत इति ? । न देक्ष्यते ऽदृष्टत्वात्—
 न दृष्टं ग्राणेन ग्राणस्य ग्रहणमित्यतो न देक्ष्यत इति ।
 तुल्यं—ग्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि अदेशनी-
 यम्—स्वगुणान्नोपलभन्त(१) इन्द्रियाणि, कस्मादिति ? तुल्यो
 गुभयत्र हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः—स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येत-
 दयुक्तम् । स्वगुण उपलब्ध्यते आकाशेन शब्द इति ।

न पुनः श्रोत्रं मशब्दमिन्द्रियमिति—यथेतराणि सगुणानीन्द्रिया-
 णि नैवमाकाशमिति । कस्मात् ? शब्दस्येतरगुणैवधर्म्यात्—आका-
 शस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्यार्गस्य ज्ञापनार्थं तद्रूपलब्धिरितरे-
 तरपमवैधर्म्यादिति सूत्रम्—

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति । किं पुनरिदं श्रोत्रम् ? आकाशं परिशेषात् । तत्रात्मा तावन्न श्रोत्रं, कर्तृत्वात्—श्रोता आत्मा न श्रोत्रम् । मनः श्रोत्रं(१) भविष्यतीत्यपि न, मनसः श्रोत्रत्वे वधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः—सर्वविषयं च श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रं, घ्राणादिभावेन विनियोगात्—घ्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्ये शब्दानुपलब्धिमतङ्गाः । त्वचः श्रोत्रभावे(२) वधिराद्यभावः सर्वोपधाते च मायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादग्रहणमतङ्गः । तदगुणत्वमेवेति चेत् ? नाञ्जि विवादः—यस्य शब्दो गुणस्तदाकाशं, यं वता सञ्ज्ञामात्रं भिष्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशगत्याख्यातं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य—यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि मत्याख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमिति(३) यथा दिक्कालयोः परापरान्ति(४) लिङ्गमिति । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः, न च कर्मणाम्, न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं नास्ति शब्दोपलब्धिलिङ्गं, शिष्यते चाकाशं, तस्मादाकाशं श्रोत्रमिति ॥

(इति अर्थपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति—अद्वैतोक्तकरे न्यायवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य आह्निकम् ॥

(१) भ्रयणं—पा० ४ पु० ।

(२) श्रोत्रत्वे—पा० ४ पु० ।

(३) लिङ्गमस्ति—पा० ४ पु० । (४) परस्वापरत्वे—पा० ४ पु० ।

तृतीये ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च, बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमा । सा
किमनित्या नित्या वेति धर्मविचारः सच्चस्याधिगतत्वात्, तस्या
च संशयमुपपादयति(१) ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्पर्श-
वत्त्वम्, विशेष उपजननापायधर्मकत्वं(२) विपर्ययश्च बुद्धौ नो-
पलभ्यते ततः संशयः ।

अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणा मत्पा-
त्मवेदनीयत्वात्—सर्वशरीरिणा मत्पात्मवेदनीयमेतत् यदुता(३)-
नित्या बुद्धिरिति, त्रैकाल्यव्यक्तेश्च—बुद्धौ त्रैकाल्य
व्यवधानं दृष्टम्—जानामि शास्वाम्यज्ञासिपमिति । न
चोपजननापायावन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः—न ह्यनुपजनना-
पायधर्मेषु आकाशादिषु त्रैकाल्यं व्यव्ययते । न च विशेषदर्शने
सति युक्तः संशयः तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति ? । शेषं
भाष्ये । दृष्टिमवादोपालम्भार्थं प्रकरणम्—न च बुद्धेरनित्यत्वं

(१) उत्पादयति—पा० ४ पु० ।

(२) उपजननापायधर्मकत्वं—पा० ४ पु० । एवमप्येऽपि ।

(३) यदुता—पा० ४ पु० ।

मतेषामपि तु परस्य दर्शनं निवर्तनीयमिति । एवं हि प-
श्यन्तः प्रवदन्ति सादृश्या नित्या बुद्धिरिति ।

साधनं च प्रचक्षते विषयप्रत्यभिज्ञानादिति-

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

ये पूर्वमज्ञातिपं तमिदं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे
प्रतिसम्मानमवस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्-बुद्धिनानात्वे मत्प्रति-
ज्ञानानुपपत्तिः पर्यायपुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव
बुद्धौ प्रत्यभिज्ञानमपि साध्यम्, कस्मात् ? चेतनधर्मस्य करणे
ऽनुपपत्तेः-पुरुषधर्मः स्वस्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोध इति ।
चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिज्ञानातीति तस्यैव तस्माद्धेतो-
र्नित्यत्वं युक्तम् ।

क्रियानाधारत्वाच्च करणस्य । न हि करणं क्रियाया
आधारो भवति, उपलब्धिश्च क्रिया सा च न करणे व-
र्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधारत्वादयुक्तमिति चेत् ?-अथ म-
न्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो भवतीत्यतोऽयुक्तं
क्रियानाधार इति ? सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो, न पुनः
स्वक्रियातः करणव्यपदेशः । स्वक्रियासु सर्वं कारकं कर्तृ
भवति, करणभावं चाश्रित्य । बुद्धौ विचारः, तस्माद-
युक्तमेतत् । सर्वकर्तृत्वमसङ्ग इति चेत् ?-यदि पुनः स्वक्रि-
याभिनिमित्तकः कर्तृव्यपदेशः सर्वं कारकं कर्तृ भावं ? सत्य-
मेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देश्यन्त इति । कर्तृकर-
णादिव्यपदेशश्च कथं ? प्रधानाक्रियापेक्षः कर्तृकरणादिव्यपदेशः

यदर्थं करण(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया, तस्यां च साधनभावे विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिलष्यन्ते कर्त्रादयः, यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्तृकरणकर्मशब्दवाच्यानीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु कारकेषु यः स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्वामावात्, प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्राद्यभिधानमिति(२) । तत्र यदितराप्रयोज्यमितरकारकमयोक्तृ च तत् कर्तृ, एवं येषु कारकशब्दाः पूर्ववद्भक्तव्याः(३) । यद्यन्यकारकमयोक्तृत्वं कर्तृत्वं नन्वप्यपि कारकोपादानेन प्रयुज्यते ? न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात्-फलं कर्तारं प्रयोजयति, न कारकं करणादि, न च फलं कारकमिति तेषां तन्त्रान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादिकारकोपादानमन्तरेण क्रिया सम्भवतीति तन्त्रान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति । तस्माच्चेतनधर्मकरणे न सम्भवतीति ।

उपेत्य मत्प्रभिज्ञानमन्तःकरणे तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि मत्प्रभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न नानात्वं इति मत्प्रभिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विरुद्धः । यदा चेदं मत्प्रभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिमेदं प्रतिपादयति मत्प्रभिज्ञानं हि नामाद्यमत्प्रत्यक्षनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ स्मृतिपूर्वं तृतीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो द्वितीयमपि तावदर्शनमस्ति कुतस्तृतीय-

(१) कारक—पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्या—पा० ४ पु० ।

मिति । मस्यभेद इति चेत् ?—अथ मन्यसे अवस्थिताया बुद्धेः मस्यपास्तिरोभवन्ति व्यज्यन्ते च, तत्राऽऽद्यदर्शनतिरोभावे मस्ययान्तराविभावे च मस्यभिज्ञानमिति ? तत्र युक्तम् तद्व्यतिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात्—यां तां मस्यव्यतिरिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ? । अस्माकं तु मस्यमात्रं बुद्धिः—अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन मस्यभिज्ञानाद्यानात्वे मस्यभिज्ञानमिति विरुद्धः मदीयान्तरदृष्टस्य मदीयान्तरेणेति ।

यदि बुद्धिरभ्यनस्यति ? अथ बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति, चेतयत इति ? कश्चेतयते ? यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विरुद्धमेतत् । अथात्मा चेतयते ? कथं बुद्धौ वर्तमानेन मस्येनात्मा चेतयते—न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया अन्यस्य तद्वत्ता भवति । अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति ? नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जानीत(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ?—अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा जानीते इति ? अद्धा जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति अध्यवसायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः । भवताप्येकत्वं वक्तव्यम् ? (२) देशकालस्वभावाभेदात् यस्माद्विदेशमविकालं च बुद्ध्याध्यवसायेतमात्माप्यवध्यवस्यति । स्वभावभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?—अथ मन्यमे सत्यमभिज्ञा-लमभिज्ञदेशं च बुद्ध्याऽध्यवसायेतमात्माप्यवध्यवस्यति न पुन(ये)-

(१) जानातीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

रचेतनात्मैवाध्यवसाय इति ? । न प्रतिशरीरमनेकपुरुषपसद्भावा-
यद्यन्यश्चेतयिता अन्यश्चाध्यवसाया भवति, अन्यः प्रतिजा-
नीते अन्यः पश्यत्यन्यः शृणोति मन्तेत्येवमादिषु, पुरुषा-
न्तराणि खल्विमानि द्रष्टा श्रोता मन्तेति, नैकस्येते घर्मा
इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् ? अभिन्नार्था एते श-
ब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति, नन्व-
घ्राप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाया मन्ता बोद्धेति(१)
तस्माद्युक्तमेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति । यदि
पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं(२) स्यात् न
युक्तमेवं भवितुम् मनसो नित्यत्वाभ्युपगमात्(३) अभ्युपगम्यते
मनसो नित्यत्वमिति तत्र साधनधनर्थकम् । अनेकान्ताच्च न
प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं करणभेदे ऽपि
प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञा-
नात् प्रदीपदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति ॥

यत्किंचिदं मन्यते बुद्धेरनास्थनाया यथाविषयं वृत्तयः प्रादु-
र्भवन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति(४) तच्च न युगपदग्रहणात्,

न युगपदग्रहणान् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूत्रार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तीनामपगमे वृत्तिम-
तोऽप्यपगम इति सूत्रार्थः ।

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु० ।

(२) साधनं—पा० १ पु० ।

(३) नित्यस्याभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) नान्येति—पा० ४ पु० ।

अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्यङ्द्वयत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादिति सूत्रार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्युपपद्यत इति । एकत्वे त्वनर्थको व्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः । व्यापित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्ग्रहणमसङ्ग-श्च दोषः ।

अणावपि मनस्येकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् ? करणत्वान्न युगपद्ग्रहणम् । ममाप्येवं कस्मात्परिहारः ? न कारणभेदे दृष्टत्वात्—यानि खलु(ख)-भिन्नानि कारणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेनाधिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यथोभयदस्ताधिष्ठिते वास्यो प्रवर्तते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति युगपत्प्रवृत्तिः प्रसक्ता, तत्प्रसक्ती च युगपद्ग्रहणमसङ्ग इति । गत्यभावाच्च विभुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् । न चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिपिद्धमपि प्रत्ययार्थोपपत्तिं प्रतिपद्येत यथा किञ्चि(१)त्प्र-

तिपिद्वमपि प्रतिपद्यते यथा(१) चक्षुषो गतिः प्रतिपिद्धा के-
नचिन् सन्निकर्षविमर्कयोस्तुल्यकालग्रहणात्—यस्मात् सन्नि-
कृष्टं पार्णि विमर्कृष्टं चन्द्रमसमेकस्मिन् काले चक्षुषा प्रति-
पद्यते तस्मान्न गतिमचक्षुरिति विप्रतिपिद्धापि सती गति-
व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयत इति । न चाऽयुगपत्प्रत्ययो-
त्पत्तौ प्रमाणमस्ति ।

सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे । कुत-
स्ताई विवादः ? तस्य विभुत्वे । तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे-
र्नास्ति । न ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्ति एकमन्तःकरणं नाना चेमाश्चक्षुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृ-
त्तय इति—एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे ऽनुपपन्नम् । यस्य
पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वं तस्यान्तःकरणसाधनश्चक्षुरादिसाधन-
श्चात्मा अर्थानुपलभन इति युक्तम् । एतेन विषयान्तरव्या-
सङ्गः प्रत्युक्तः पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । कः पुनरयं
व्यासङ्गः ? अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च पुरुषस्य
नान्तःकरणस्य, यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानलक्षणोऽन्तःकर-
णस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति ।

एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति नैतन्न्यायवित्त-
श्रवणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं तथा वृत्ति-
रिति । दृष्टविरोध इति चेत् ?—अथ मन्यमे यदि चा-
न्तःकरणान्न वृत्तिर्भिद्यते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो
गन्धः स्पर्श इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् ?, न न स्यात् वि-
षयभेदानुविधानात् वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमाना
भिन्नेषु रूपाणि यथोपधानभेदमनुविधीयमानं स्फाटिकादिद्रव्यं

भिन्नामेव प्रकाशते । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्य-
त्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इति सूत्रम्—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

नानेकान्तात्—उभयथा खल्वप्यं नानात्वाभिमानो दृष्टः
नानाभूतेषु, गन्धादिषु, अभिन्ने च स्फटिक इति ।

यथा श्रुति सूत्रे हेत्वभावो दृष्टान्तमात्रत्वात्—दृ-
ष्टान्तमात्रमेतन्नात्र हेतुरस्तीति । विकल्पानुपपत्तेश्च—यो-
ऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽत्र किमयं स्फ-
टिक उपधानभेदेन भिद्यते उत न, किं चातः ? यदि
भिद्यते ? न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते ? नानात्वाभिमानः कथम् ?
यद्युपधानभेदाद् ? भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यते ? यदि प्रत्य-
यभेदाभ्यापातः—अभिन्ना वृत्तिः प्रत्ययश्च भिन्न इति व्याघातः
प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ?
ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं—क्रमेण ज्ञानान्युपजायन्ते अप-
यन्ति चेति दृश्यते, एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमा-
नस्य । एकानेकविषयाधिगतिः कथम् ? एकास्मिंश्च विषये नाना-
त्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः(१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादित्-
मेकमिदमेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यश्चायमभिन्ने स्फ-
टिके भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि
प्रत्ययभेदवादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फ-
टिके नीलादिप्रत्ययोऽसम्बन्धाच्च युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चक्षुः-
सन्निकृष्टमिति ? । अथ सन्निकृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति

स्फटिकममानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः । न
 नैरन्तर्यदर्शनात्—नैरन्तर्येणावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चक्षुषा
 सन्निकृष्येते तत्तन्निर्कर्षाद्भीलगुणाध्यारोपेण स्फटिके मिथ्या-
 प्रत्ययो नील इति यथा सान्नेरेष्वन्तरालादर्शनात् संयुक्त-
 प्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमा-
 णानीति शास्त्रं व्याहन्यते(?) न हि प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः
 सम्भवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेत्?—अथ मन्यसे विष-
 यस्तेषां भिन्नस्तेनानुराजितः प्रत्ययस्तेष्वैव भवति?, तन्न युक्तम्
 प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः । न हि प्रमाणभेदमन्तरेण
 विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यते इति । विषयतादात्म्यादिति
 चेत्?—अथ मन्यसे विषय एवास्ती तथा व्यवस्थितस्तादा-
 त्म्यात् तथा ख्यातीति ? तन्न, प्रमाणवैयर्थ्यात्(२)—एवं सति
 व्यर्थं प्रमाणं, न विषयभेदं प्रमाणभेदोऽवगमयति विषयस्तु
 तादात्म्यात् तथा व्यवस्थितिष्ठते इति । यथाध्यवस्यति तथा
 चेत्तत्त इति च व्याघातः—अप्रकारवचनात्—प्रकारवसेन-
 युक्तम्, अपकारे न युक्तम् । बुद्धिभूतं प्रत्ययमुपलभत इति
 च विरोधोऽधिकरणाधेययोरभेदात्—यः प्रत्ययः स बुद्धि-
 द्धिरित्यधिकरणाधेययोरभेदः । एवं च सति बुद्धिस्थं प्र-
 त्ययमुपलभत इति व्याहनम् ॥

(इति बुद्धयनित्यताप्रकरणम् ।)

स्फटिकान्यत्वाभिमानस्तु तदन्यत्वाभिमान इत्येकदमप्य-
 माणः सन्निकृष्याद्—

(१) मिथ्ये—पा० ४ पु० ।

(२) वैयर्थ्यमन्वात्—पा० ४ पु० ।

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्वाक्तीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्वाक्तीनामहेतुः ।

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्युक्तम् क्ष-
णिकत्वाद्वाक्तीनाम् क्षणिकत्वमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनात्—प-
श्चाच्छरीरादिषु पाक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं(१) प्रतिक्षणमुपचीयते
चापचीयते च, उपचयाद्वाक्तीनामुत्पादः अपचयाद्वाक्तीनिरो-
धः, तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कालान्तरेण दृष्टौ अतोऽवग-
म्यते प्रतिक्षणमुपचीयते चापचीयते च शरीरमिति । यस्य
खलु प्रतिक्षणमुपचयापचयौ न दृष्टौ तस्य कालान्तरेणापि
न भवतो(२) यथा भूमेरपच्यमानायाः पाकजातामिति । प-
च्यमानभूमिपाकजवच्च प्रतिक्षणं विशेष इति । अस्य प्रयोगः
प्रतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यच्च भवति बाह्यभूतस्याभेदे सत्यन्ते
विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवच्च अपच्यमानभूमिपाक-
जवच्चेति ।

नियमहेत्यभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

तदिदमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं शरीरे दृष्ट्वाच्छरीर-
स्यान्यत्वं साधयतु, न पुनरनुपलभ्यमानोपचयापचयवि-
शेषाणां स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । य-
त्रोपलब्धिस्तस्यान्यत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यते नैवास्माभिरु-
पचयापचयप्रबन्धदर्शनेन सर्वभावानां क्षणिकत्वं साध्यते अपि
तु यत्र तदस्ति तस्मिन्(३) क्षणिकत्वमिति ? । सत्यम् यस्य

(१) रसवद्द्रव्यं—पा० १ पु० ।

(२) ॥ भवति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्र—पा० ४ पु० ।

यस्योपचयापचयप्रवन्ध उपलभ्यते तस्य तस्यान्यत्वमिति, न तु क्षणिकत्वम्, उपचयापचयप्रवन्धदर्शनं चान्यथाभवदहेतुः क्षणिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा(१) आहारावयवसहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्युद्धान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः । तुल्यं पक्षमतिज्ञानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे(२) सति शरीरावयवाः शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन, न पुनः क्षणिकत्वादभ्यज्जातमित्यत्र को हेतुरिति ? । नासाधनात्—न मयाऽऽहारोपचयापचययोगाच्छरीरस्यान्यता साध्यते, अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छरीरस्यान्यत्वमभ्यघायि ततश्च क्षणिकत्वमिति विशेषदर्शनं क्षणिकत्वमाचनम् । तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वे न साधनमित्येतावन्मात्रमुच्यते न साधनमभिधीयत इति ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

अथावश्यं साधनं वक्तव्यम् इदं ब्रूमः—नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चोपचयापचयो वस्तीकघटादीनां दृष्टाविति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात् । उपचय इति च वृद्धिः उपचिनो गौरिति, आचय इति ह्रासः अपाचतो गौरिति, उभयं चैतदवस्थितवस्तुविषयम्, न तत्पूर्वं जायमानवर्द्धत इत्युच्यते नापि विनश्यदपचिनमित्युच्यते उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति मूलार्थः ।

(१) पूर्वाशरीरावयवाः—पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वापरावयवोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमित्याधेयम् ।
न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न चा-
धाराधेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्य-
कारणभावोपलब्धेरक्षणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यका-
रणे एककालानुभाविनी आधाराधेयभावात् क्षीरकुण्डवदिति ।
क्षीरं कुण्डे वर्तते तच्च कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्य-
कारणे वर्तते तस्मात् तदपि कारणकालमनुभवति । ना-
धाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे ऽसिद्धः का-
र्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्यानाधारत्वात्—नैव हि
न किञ्चित् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति ? । नानेकान्तात्—नायमेका-
न्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रतिपक्ष्या रूपं
कार्यं चाधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः—पदि
च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याहृतम् । अनेन
च रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकालतया साध्यते सर्वं त-
देककालानुभावि भवतीति । सिद्धः कार्यकारणभावः क्षणि-
केऽपि, नाशोत्पादयोरेककालत्वात् तुलान्तपोरुद्यमनावगमन-
वदिति चेत् ?—अथ मन्यसे कार्यकारणभावः क्षणिकेऽपि स-
म्भवतीति कारणविनाशममकालं कार्यभावात्—पदा कारणं
विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारण-
विनाशेनाभिन्नकालः कार्योत्पादः यथा तुलान्तपोर्नामोन्नामा-
विति ? । न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न घूमः क्षणिकत्वं(१) का-
र्यकारणभावो नास्ति, अपि त्वाधाराधेयभावो भिन्नकालत्वात्
कार्यकारणयोर्न युक्त इति । कार्यं चानाधारमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति, अस्मत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यास्ति दृष्टान्तो रूपादि-

रिति । तुलाधारस्य च व्यापारे(?) नामोन्नामभावानभ्युपग-
माद्(२) युगपद्भावानुपपत्ति(३)रेकत्वात् । यदि तुलामधि-
कृत्य ब्रवीषि ? तदैकं कर्म भ्रमणालयमेकत्वाद् युगपद्भावो
न युक्तः न हेतुं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणी ? तयोरपि
कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन सम्बध्यते । अयं युग-
पद्भावमात्रं विवक्षितमिति ? युगपद्भावः कारणयौगपद्यात्-या-
वतामर्थानां कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकास्मिन् काले
भाव इति नामोन्नामावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु-गुरुत्वमप-
वसंपोगा उच्यते, अवनतेरपि गुरुत्ववद्द्रव्यमयोगानुगृहीतो
रञ्जुतुलासंयोगः । अथापि न कर्मार्थान्तरं संयोगं वा परः प्र-
तिपद्यते ? तस्याप्युक्तमुत्तरं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति संयोग-
कारणत्वेन च कर्मार्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्ति-
विनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य, न चानुपलभ्यमानं
शरपमभ्यनुज्ञातुमिति ।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः(४)
यथा क्षीरस्य विनाशकारणमुपलब्धमानमभ्यनुज्ञायते द-
ध्नोत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना(५)मुपलब्धमानम-
उत्पत्तिविनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

(१) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(२) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(३) भागानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(४) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुत्पत्तिः—
पा० ४ पु० । (५) स्फटिकादीनां—पा० ४ पु० ।

लिङ्गतो ग्रहणानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणानुपलब्धिः । यल्लिङ्गत उपलभ्यते न तन्नास्तीति । विपर्ययश्च स्फटिकादौ, न हि स्फटिकादिव्य-
क्तीनामपरापरोत्पत्तौ लिङ्गमस्तीति ।

न नास्ति शीतोष्णस्पर्शभेदस्य नानात्वे साधनत्वात्
(१)-शीतोष्णस्पर्शभेदो नानात्वे दृष्टो यथाग्नौ उदके च,
अस्ययं शीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके ? सत्यमस्ति स तु
निमित्तान्तराद्भवति । किं पुनर्निमित्तम् ? अग्नेजोऽवयवा-
नुप्रवेशाच्छीतः तेजोऽवयवानुप्रवेशाच्चोष्ण इति । अग्ने-
जोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः अल्पतरवदुत्तरानुप्रवेशो हेत्व-
भावात्—हेमन्ते ह्याकाशे पर्युपितानां काष्ठभूम्यश्मलोद्दानां
क्षीत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुनर्ग्रीष्मात्पसन्तापि-
तानां तेषामेवौष्ण्यस्य, न हि तेष्वल्पतरवदुत्तरप्रवेशो का-
रणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षाप्यासादितया-
ह्यनिमित्तानि भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्त इति युक्तम् ? । न
युक्तम्—न अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत
इति भूतस्वभावस्योभयपक्षमाभ्यादसाधनं भूतस्वभाव इति । वि-
रुद्धश्चायं हेतुः(२) यद्यवयवानुप्रवेशं न गतिपद्यते त्वरस्ते-
होष्णेरणात्मकानि भूतानीति व्याहन्यते । कथमिति ? यत् क-
ठिनं तदेकस्मिन् काले उष्णमपि भवतीति, यच्चोष्णं तत्
कठिनं गच्छतीति, तदेकस्वभावकं वस्तु द्विस्वभावं त्रिस्वभाव-
कं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयवानुप्रवेशस्तस्यैव दोषो नास्ति
अप्यत्रावस्थितस्य संयुक्तमवेतस्य औष्ण्यस्य ग्रहणादिति ।

(१) साधनात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु० ।

विरुद्धश्चायं हेतुः । कथम् ? एकस्य विशेष(स्य)भ्युपगमात्—एकं वस्त्वेकस्मिन् काले कठिनमुष्णं गच्छति चेति त्रिसवभावकं, तत्रश्च विशेषदर्शनादित्ययं हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धो भवति । अथ मन्यमे न विशेषमात्रं नानात्वं प्रतिपादयत्पि तु विरोधी विशेषो नानात्वे साधनमिति ? । नाभिप्रायापरिहानात्—यद्यपि न द्रुमो विशेषमात्रं नानात्वसाधनमपि तु विरोधी विशेष इतरेतरव्यावृत्तौ लक्षणत्वेनोपपन्नः स विरुद्धः, यद्यविरुद्धः स्वान्न लक्षणं स्यात् एकवृत्तित्वे वा लक्षणव्रमस्य तत्तद्वस्तु किमभिधीयते । यदि तावदपृथिवी ? तन्न युक्तमौष्ण्यस्य दर्शनात् । अथ तेजः ? तदपि न युक्तं काठिन्यदर्शनात् । एतेन वायुव्याख्यातः । सोऽयं हेतुर्भूतलक्षणं साधने नानात्वसाधनं वा न भवति । एतेन जले तापग्रहणं प्रत्युक्तम् । तत्राप्यौष्ण्यस्तिगघनेरेणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्निरूपग्रहणममद्भवत् न युक्तोऽभिप्रायः । तन्न, सिद्धान्तापरिहानात्—नायं सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति, अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात् तत्र न रूपग्रहणम्—चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित(१)मिन्द्रियप्रकरण इति ।

या चेयं प्रतिज्ञा अन्यश्चान्यश्च स्फटिक इति, अस्याश्च कोऽर्थः ? यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधने भवति कुम्भादिभ्योऽन्यः(२) स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति ? तदपि तादृगेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति ? कतमोऽसौ पूर्वस्फटिको यतोऽयमन्य इति । उपवच्छेदस्याशक्यत्वादनभिधानम्—यद्यप्यपक्षमम्यतिपक्षा रूपादयः

(१) प्रतिपादितम्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वम्मादिभ्योऽन्यः—पा० ४ पु० ।

तेभ्योऽन्यानन्यविचारो घटादेर्युक्तः न पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरमुपपक्षसम्प्रतिपक्षं यतो वर्तमानमन्यत्वेन साध्यते । अथोपपक्षमम्प्रतिपक्षं पूर्वस्फटिकान्तरं ? व्यर्थं साधनम् । अथ वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति साध्यते ? एवं सति शीतोष्णस्पर्शभेदो न तद्धर्मः वर्तमानस्फटिकधर्मत्वात् । वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतच्च प्रतिपक्षम् । अथ तदेवान्यादिति ? व्याघातः तदेवान्यघोति । एवं यथायथाऽन्यत्वं विचार्यते तथा तथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते ।

अथायुगपत्कालप्रसयानामालम्बनं स्फटिको न भवतीति प्रतिहार्यः ? एतस्मिन्नापि प्रतिज्ञार्थं न दृष्टान्तोऽस्ति । मदीपो दृष्टान्तः मदीपोऽयुगपत्कालप्रसयानामालम्बनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः ? नासिद्धत्वात्—असिद्धमेतत् अयुगपत्कालप्रसयानालम्बनाः मदीपादयः तेषामनेकक्षणावस्थानात्—मदीपस्य तावत् स्वकारणसत्तासम्बन्धकालः सामान्याभिव्यक्तिकालः अवयवकर्मकालः तदनन्तरं विभागकालः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकालः ततो द्रव्यनाश इति । यथा मदीप एवं सर्वे भावाः स्वकारणसत्तासम्बन्धा(१)भिव्यक्तिद्विरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति, अकारणस्य विनाशानभ्युपगमात् । न हि नः किञ्चिन्निष्कारणं विनश्यति । विनश्यदवस्थद्रव्यकर्मवेदेतत् स्यात् ? न कर्मणोभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च । विनाशहेत्वभावादिति चेत् !—अथ मन्यमे न विनाशकारणमीति तस्मादुत्पन्नमात्र एवायं भावो विनश्यतीति ?—न विकल्पानुपपत्तेः—विनाशहेतुर्नास्तीति यु-

वाणः पर्यनुयोक्तव्यः(१) किमकारणत्वाद्दिनाशो नास्ति उ-
 ताकारणत्वाच्चित्प इति । भवतां पक्षे ऽकारणं द्वेधा नि-
 त्यमस्तच्च(२) अस्माकं तु निश्चयेन । यद्यकारणत्वाच्चित्सो
 विनाशः कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य
 विनाशेन सदावस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानाम-
 भावाविरोधादत्यन्तमवस्थानमिति । अथास्तन्विनाशः ? एवमपि
 सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात् । यदि चास्तन्विनाशो विनश्य-
 तीत्यमिति विनाशो प्रत्ययो न प्राप्नोति नास्तत्वां गतौ ग-
 ञ्छतीति भवति । अथाविनाशित्वादकारणो विनाश इति
 मन्वसे ? विनाशो न विनश्यतीति कुत्र एतत् । विनष्टानां
 पुनरुत्पत्तेरिति चेत् ?-अथ मन्वसे यदि विनाशो विनश्येत
 विनष्टः पुनरुत्पद्येत ? । न युक्तमेतत्-न हि विनाशा(भावा)-
 भावो पक्षे ऽस्य विनाशाद्भवेत्(३) अपि तु कारणवान्
 भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद इति । अपि च
 विनाशः कारणवौ च न विनश्यत्सभावत्वात्, भावधर्म एषः
 (४) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्त्वकारणोऽपि
 विनश्यतीति यथा प्रागभावः, कारणवानपि न विनश्यति
 यथा मध्वंसाभावः । यदि कारणवान् विनाशो ननु ज-
 नकं विनाशकं प्राप्नोति-य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पा-
 दयिता(५) स एव पाकजान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिन्नत्वी-

(१) पर्यनुयोक्तव्यः-पा० ४ पु० ।

(२) अकारण द्विधा भवति नित्यमस्तच्च-पा० ४ पु० ।

(३) यतो विनाशविनाशाद्भवेत्-पा० ४ पु० ।

(४) एव-पा० ४ पु० ।

(५) उत्पादकः-पा० ४ पु० ।

ति जनकं विनाशकं प्राप्तम्(१) ? नानवरोधात्(२)—नेदं भ-
वता काश्यपीयं दर्शनं व्यज्ञायि, न हि नो य एवाग्नि-
संयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोऽञ्जिनत्ति, अपि त्वग्नि-
योगान्तरं पूर्वरूपाद्युञ्जिनत्ति समनन्तरकालाद्रूपादीनार-
भते(३) ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशक-
त्वमसङ्गो नास्ति । अथ मन्यमे जनकसरूपमपि विनाशकं
न भवति ? न न भवति—दृष्टो ह्यवादिसंयोगादङ्कुरस्योत्पा-
दः स एवावादिसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनु-
पपन्नं नाम । यश्चाकारणविनाशो दोषः सोऽपरिहार्य इत्यत
एवमुच्यते जनकसरूपं विनाशकमिति ।

एवं तावदन्यत्वे साध्ये दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं
साधयन्ति विशेषदर्शनाद्विनाशहेत्वभावाच्च, तान् प्रतीदमुच्यते
क्षणिकाः संस्कारा इति श्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः कि-
मुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति ? सिद्धसा-
धनम् । अथाद्युविनाशिन इति ? तदा विशेषणं सिद्धान्तविरो-
धि । अथोत्पन्नमध्वंसिन इति ? एतदपि तादृगेव । उत्पन्नाः मध्वं-
सिन इति ? सिद्धसाधनम् । अथोत्पन्नो विनष्ट इत्येकः का-
लः उत्पत्तिविनाशावेककालाविति ? । तेन यथाऽनुत्पन्नस्यो-
त्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अथोत्पन्नं वि-
नश्यतीति ? एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिर्विनाशः कारणवान्
यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा

(१) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) नानवरोधात्—पा० ४ पु० ।

(३) समनन्तरकालान् रूपादीनारभते—पा० ४ पु० ।

विनाशकारणमनुभवति(१) ततो विनश्यतीति अकारणे च विनाशे दोष उक्तः । यथायं मत्वर्थीयः क्षणिका इति स कथं ? यदि निरुक्तन्यायेन क्षयः क्षण इति क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इति ? तन्न युक्तं कालभेदात्—पदा क्षयो न तदा क्षयीति भिन्नकालयोर्न मत्वर्थीयो दृष्टः । अथ पुनर्भावे एवानन्तरेण विनाशेन विशिष्यमाणः क्षणिक(२) इत्युच्यते ? तथापि तेनैव तदेव तद्वत् भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः । अथ क्षणावस्थितिकालाः क्षणिका इति ? सर्वान्सं कालं क्षणत्वेन प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिका इति ? । एतदपि न युक्तम्—सञ्ज्ञामात्रत्वेन कालस्याभ्युपगमात् । पञ्चभिक्षवः सञ्ज्ञाभेदमात्रमिति शास्त्रम् । न हि सञ्ज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम् । क्षणिका इति च प्रतिज्ञां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् मदीपादेरासिद्धत्वात् ।

ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादिसेवमादयस्तेऽप्यसिद्धाः अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्येवमवः । उपेत्य वा विशेषवत्त्वं वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षमन्वतिपत्त्या य एव क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकश्चेत्यनेकान्तः । अन्ते विशेषदर्शनादिति च विशेषणानर्थक्यम् अन्तार्थानभिधानात् कतमस्मिन्नन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् । अथान्तो विनाशः ? नैतस्मिन् विशेषदर्शनमस्ति ? अथान्तिमं वस्त्वेवान्तशब्दवाच्यम् ? एवं सत्येकस्मिन् विशेषदर्शनमिति विरुद्धो हेतुः ।

योऽप्ययं हेतुर्दर्शनादर्शनादिति-अस्यार्थः-नीयमानस्य किल म

(१) तथा विनाशिन इत्युत्पद्य विनाशकारणमनुभवति—पा० ४ पु० । 'तथा विनाश इत्युपेत्य विनाशकारण' इति कचित् पा० ।

(२) क्षण इत्युच्यते—पा० ४ पु० ।

दीपादेद्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो देशान्तरे निरोधः तत्कृते दर्शनादर्शने स्तः अथ देवदत्तादेर्गच्छतो दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणमुत्पादविनाशाविति ? । नैतन्पाठ्यम्—देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनयोरन्यनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते(१) दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते, यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः तस्मिन् संयोगी न गृह्यते यस्मिन्तुल्यस्तस्मिन् गृह्यत इति यद्योगाद्धि द्रव्ये इष्टबुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति । अथ संयोगविभागो न विद्येते ? तस्यापि संयोगोऽर्थान्तरं भवतीति प्रतिपादितम् । एतेन विभागो व्याख्यातः । तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति ।

यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर. उत्पाद इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । कथमिति ? यत्तावद्भवतां पक्षे वस्तुत्पन्नं(२) यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पिस्तु तदनाहितसंस्कारमतत्त्वादेशान्तरे नोत्पत्तुमर्हतीति । अथानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो ? न किञ्चिद्रस्तु स्वभिन्नदेशगुत्पद्यते । अथ कारणं संस्कृतमिति ? तदाभेदवशात् कार्यमात्रे तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येण, यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम् । निसं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येणोत्पत्तव्यमभिन्नदेशेन वा । एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः । अतुल्यपातात् क्षणिकत्वमिति न । कलाकाशे पततो लोष्टादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदास्ति यदनुविधानेन लोष्टादिकं किञ्चिद्विरेण पतति किञ्चिदाश्विनि, तस्यात् क्षणिकत्वात् काश्चिदवस्थास्तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां न भवत्ययः सन्तानोत्पत्तौ सामर्थ्यं पुनश्च तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां भवतीति ? एतदप्यन्यथासिद्धमेव

(१) संयोगविनाशकृते—पा० ४ पु० । (२) वस्तुत्पन्नं—पा० १ पु० ।

तुल्यानां गुरुत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रयत्नस्यैषाः कारणम्
 एकस्य गुरुत्वमात्रमेकस्य गुरुत्वप्रयत्नाविति । तदेवं कारणभे-
 दानुविधापीति गुरुत्ववन्ति द्रव्याणि चिराद्युपातानुविधानभा-
 ञ्छि भवन्तीत्यहेतुः (१) तुल्यानाः । यदपीदमिषोश्चापतनं भवे-
 दिति । संस्कारैकत्ववादिनो दोषः अयमपि संस्कारैकत्वानभ्यु-
 गमेन प्रत्युक्तः । यथा चानेकः संस्कार इति तयोक्तं पाणिनि-
 पमित्तमश्लेषसूत्र इति । एकश्च संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्त-
 भेदात् पटूनि कर्माणि करोति कदाचिन्मन्दानीति गुरुत्ववद्-
 द्रष्टव्यम्—यथैकं गुरुत्वं सहकारिसंयोगात् मन्दं पातं करोति
 तदेव मतिवन्धापगमे पटुं करोति । दृष्टो हि आच्य आकाशे मु-
 क्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति तदेवमतुल्यापातोऽप्यहेतुः ।

अथाक्षणिकत्वे किं प्रमाणम् ? उक्तमाधाराधेयभावादेक-
 कालानुभावीनि कार्यकारणे कुण्डे वदरवादिति अतश्च विप्रतिपन्ना
 अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविषयाः अव्युत्थायितप्रत्ययसामाना-
 धिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्र-
 त्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयानामनेकपुरुषप्रत्ययानामव्युत्था-
 यितप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यानामेकविष-
 यत्वम् तथा चाव्युत्थायितप्रत्ययसामानाधिकरणाः समानश-
 ब्दवाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्ययास्तेऽप्येकविषया
 इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यया अप्रतिसन्धानप्रसङ्गादेवद-
 त्तादिप्रत्ययवदिति । रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकानिमित्ताः
 मयेतिगतिमन्धानात् कृतप्रमाणानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकवि-
 ज्ञानवदिति । अस्तनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकानेकानिमित्तानि

(१) चिराद्युपाताद्याशुतरपातानुविधानभाञ्छि भवन्तीति न
 हेतुः—पा० ४ पु० ।

मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च
प्रत्ययानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् । नैवं क्षीरं विनश्य-
ति नापि दध्युत्पद्यते, अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनि-
वृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्णयन्ति । अपरे त्ववस्थितस्य
द्रव्यस्य गुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकपक्षी-
भाव इव (१)क उपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य
तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाशप्रादुर्भावावेत्युपमानार्थः ।
उभयत्रोत्तरम्—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनि-
वृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ।
शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य
विनाशप्रादुर्भावावेति ? तन्न, पूर्वावस्थापरित्यागात् । यदि वि-
नाशोत्पादौ निवृत्तिप्रादुर्भावत्रयाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती सर्वथा
पूर्वावस्थां जहाति द्रव्यमिति न ह्यनपवृक्तस्य पूर्वावस्थातोऽभि-
व्यक्त्यनभिव्यक्ती भवतो विनाशप्रादुर्भावावेति । तस्मादयुक्त-
मवस्थितस्य परिणाम इति ।

अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं निष्कारणं च
दध्युत्पादम्—

कचिदिनाशकारणानुपलब्धेः कचिच्चोपलब्धेर-
नेकान्तः ॥ १७ ॥

कचिदिनाशकारणानुपलब्धेः(१) कचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ।
क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां, न पुनः
कुम्भादिवत् सकारणाविति नात्र हेतुरस्तीति । निरधिष्ठानं च
दृष्टान्तवचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? आश्रयार्थः । किमुक्तम्भवाति
निरधिष्ठानमिति ? । यर्था नास्तीति यावदुक्तं भवति, न हि स्फ-
टिकस्योत्पादविनाशौ नातिक्षणमुपलब्धेने यत् इयं चिन्ता भवेत्
किमेतौ सकारणावाहोस्विदकारणाविति, यथाऽनभ्युपगतशब्द-
तत्त्वं प्रागे कश्चिद्भूयात् कृत्वरूपादनित्यः शब्दस्तादृगेतदिति
धर्म्यामिद्वेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च
स्फटिकस्योत्पाद(२)विनाशौ योऽत्र माधकस्तस्याभ्यनुज्ञाना-
दप्रतिषेधः उभावितौ दृष्टान्तौ क्षीरदधिवत् कुम्भादिवच्च तत्र
किं कुम्भादिदृष्टान्तो भवत्वथ क्षीरदधिनी इति । तत्र कुम्भा-
दिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य दृष्टत्वात् । क्षी-
रदधिवत् न युक्तम् अनुमानतो ग्रहणादिति मिद्धमनित्या
बुद्धिरिति । इत्यनित्या बुद्धिः गुणत्वे सति मत्वज्ञाया व्याप-
कद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्वे सति अस्मदादिमत्सत्त्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव ॥
(इति क्षणभङ्गप्रकरणम् ।)

सा त्वियं बुद्धिः कस्य गुण इत्येताच्चिन्त्यते । न गुणभावा-
मिद्वेः ? अनित्यत्वे सत्यचाक्षुषप्रसङ्गत्वादगुणभावः । सन्निकर्षो-
त्पत्तेः संशय इति । तत्रार्थं विशेषः—

(१) उपपत्तेः— पा० १ पु० । (२) तस्योत्पाद—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके १७-१९ सूत्रम् । ४२१

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति ख-
ल्विन्द्रिये ऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्रासोमिति । अद्रासमित्येतन्नेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षात् स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुम-
र्हति ? स्मृतावपि तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवसेवमनु-
भवितरि नष्टे अनुभावितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति ।

अस्तु तर्हि मनो गुणः ज्ञानं—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समाधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानम् । विशेषणोपादाना-
दन्तःकरणबहुत्वमसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे यत् खलु युगप-
ज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समाधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिसेवं श्रुता-
णेन बहून्यन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यमत्यन्तःकर-
णबहुत्वे विशेषणमर्थवादिति ? । न, सर्वस्येन्द्रियस्य मनननिमित्त-
त्वात्—सर्वमिन्द्रियं मनननिमित्तत्वान्मन इत्युच्यते । एवं च
सति विशेषणं युक्तम् युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समाधिगतं मनो
न तस्य गुणो ज्ञानमिति । एवमपि विशेषणं व्यर्थम्—अन्यस्या-
नभ्युपगमात्—यदि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि सा-
धनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् ? अन्यस्यानभ्युपगमात् ? । अन्य-
स्योपपत्तेरप्रतिषेधः—अनवस्थितत्वात् प्रमाणप्रमेयभावस्य, यदायं
योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनात्ति तदा पुरुषान्तरपारि-
च्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं भवतीति युक्तं वि-
शेषणमिति । तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानमिति । कस्य तर्हि ?
ज्ञस्य, वांशत्वात्—वशी ज्ञाता, वश्यं करणमिति । न चायं ज्ञातरि नि-

यमो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु निषमः—अ-
चेतने तु सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् घ्राणादिवदिति ।
ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं
चेति सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानमाधनामेन्द्रियमेवं
मनुर्मतिमाधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोश्चेतनत्वे प्रत्यय-
व्यवस्थानुमानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वे-
न्द्रियैर्युगपदुपलब्धिमसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च
तस्यापि सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिमसङ्गः ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

न मसङ्गः कारणान्तरभावात्—इन्द्रियार्थमन्निकर्षवदिन्द्रियम-
नःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तस्यायौगपद्यमगुत्वान्मनस इति ।
यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थमन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत किं स्यात्—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न का-
रणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञान-
मुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत
इति । विदेहमस्ययानुत्पत्तौ वा । यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन
सम्बद्ध्यते आत्मसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीति (१) कस्माद्विदेहम-
स्यो न भवतीति वक्तव्यम् । अन्तःकरणप्रसारणाने च केव-
लमात्मा स्मृत्यादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां,
यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थः(१) सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्ष इति कारणानपदेशः ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्र-
सङ्गः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।
तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुच्चीयते यद्या-
त्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावान्नित्यत्वमस्याः प्रस-
ङ्गेत । कथमिति ? गुणानां द्वौ विनाशस्तु आश्रयाभावो विरो-
धिगुणप्रादुर्भावश्च तत्र नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः वि-
रोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणादुद्बुद्धेरुप्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहणादुद्बुद्धेरुप्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् । अ-
नित्या बुद्धिरित्येतत् प्रतिपादितम् । तत्रास्या बुध्यन्तराद्वा
संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम् । न द्वे सहेति चेत् ?
अथ मन्यसे न द्वे बुद्धी सह भवतो यतः परया पूर्वा निव-
र्त्यते ? तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्-युगदुत्पत्तिः प्रतिपिध्यते
न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चिद्विरुध्यत इति ।
लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्-पदा च
कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा लब्धात्मकः(२) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्मा-
ष्टि तथा० बुद्धिरपीति । अन्त्ययोर्न स्यादिति चेत् ? अथ
मन्यसे यदि पूर्वा बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाशयेते अन्त्य-

(१) उतात्मार्थयोः—पा० ४ पु० ।

(२) लब्धात्मा—पा० ४ पु० ।

योर्बुद्धिशब्दयोः कथं(१) विनाशकारणमिति—यथा चान्त्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्ताद्विनश्यतः एवमन्यदपि कार्यमिति ? । न स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगात् तदुत्पत्तिः(२) स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेनान्त्यशब्दो विरुध्यते । ये कुड्यादिभिः कारणस्य संयोगास्त एकार्थमववायिनं शब्दं प्रतिवदन्ति अतोऽत्यन्तमश्रुतिः शब्दस्येति । अन्त्या बुद्धिः स्थितिहेत्वभावाद्विनश्यतीति कालाद्वा संस्काराद्वा । कथं कालात् ? यावस्य जन्मनः स्थितिहेतु धर्माधर्मौ तयो-रभावादन्त्या बुद्धिर्विनश्यतीति । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? न पुनरहेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति ? नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात् । निर्हेतुके विनाशे उक्तो दोषः(३) क्षणभङ्गं निराकुर्वद्भिरिति । यदि कारणस्यायौगपद्यदुत्पत्तिरिति यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्मृतिषु । अत्र तावदेकः परिहारः कारणस्यैकक्रियानिर्वृत्तौ सामर्थ्यात्—न हि कारणमेकस्मिन् काले ऽनेकां क्रियां निर्वर्तयतुं शक्नोति परिच्छेदत्वाच्च स्मृतीनां ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति । अपरे तु कारणस्यायौगपद्यप्रपञ्चादप्येवमन्तः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः—

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

एतच्च न सम्पत्तिरिति मतिपादापितुमाह नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥

(१) किं—पा० ४ पु० । (२) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु० ।

(३) उक्ते हेतुः—पा० ४ पु० ।

अन्तःशरीरे मनो वर्तते इति को ह्यन्यथः ? । न तावदाश्रयाश्रितभावः—न हि मनः कचिदाश्रितम् । नापि हृत्तिः स्वकार्य-सामर्थ्यम् बहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चर्तुर्निःसृत्य रूपादिग्राहयति(१) चक्षुषोर्वीक्षतार्वी(?)मनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न चान्या हृत्तिः सम्भवति तस्मान्नान्तःशरीरहृत्ति मन इति ? । अत्र ब्रूमः नाश्रयाश्रितभावो(२) मनसो हृत्तिर्नापि कार्यप्रतिलम्बोऽपि तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो हृत्त्यर्थः—न तदशरीरं मनः पुरुषस्यार्थं करोतीति ।

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः । अशरीरं मनः पुरुषार्थसमर्थमिति साध्यमेतत् ।

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः(३) स्मरणशरीरधारणे युगपद्भवति इति दृष्टम् । दृष्टं च सर्वेण प्रतिपत्तव्यम् । चिरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् ।

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः—उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् । अनियतः स्मृतिकालोऽतोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्मनः संयोगं स्मृतिकारणं द्रुवतः शरीरस्योपभोगापतनत्वं निवर्तते । ततस्तन्निवृत्तौ शरीरोत्पत्तिवैयर्थ्यमिति ॥

(१) रूपादिमदर्थं ग्राहयति—पा० ४ पु० ।

(२) नाश्रयाश्रयिभायो—पा० ४ पु० ।

(३) रप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

आत्मप्रेरणघटच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः॥३१॥

अपरे तु आत्मप्रेरणघटच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति
परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण स-
मानम् ॥ ३२ ॥

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं
भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं नियामकं भवतीति न
युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्तःशरीर-
दृष्टित्वान्मनस इति ।

यदि तर्हि ज्ञानममेवतात्मसन्निकर्षाणैगपद्यादिति परिहारो
नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति ? ।
नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मर-
णम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्य-
प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥(१)

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारि कारणं तच्च
युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षा-
त्ममनःसंयोगो न युगपत् स्मृतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधा-
नादिसन्निभनमन्तरेण(२) भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् ? नान-
भ्युपगमात्—न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमस्ति ?, सतः स्मृति-
हेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानोऽयमिति । प्रातिभं तर्हि

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।

(२) सन्निधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

युगपद्भवितुमर्हति—न हि तस्यासन्निरहितं कारणमिति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—न हि करणस्यानेकाक्रियानिर्वाहः(१)सामर्थ्यमस्ति, प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकास्मिन्नर्थे भवेदयानेकास्मिन् । न तावदेकास्मिन् वैयर्थ्यात् । नानेकास्मिन्, सामर्थ्याभावात् । न चापि नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति, ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निकर्षाच्च स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्यानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्, न चैतदस्तीति अतश्चापरीहार इति । अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम्—आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्, एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः । संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतियौगपद्यं न भवतीति । का प्रत्यासत्तिः ?—न हि संस्काराणां सन्निकृष्टविमृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् ? । न ब्रूमः—सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणसमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत्—यथा शब्दाः सन्धानवर्तिनः सर्व एवाकाशे(२) समवपन्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यते नेतरे, तथा संस्कारेष्वपीति ॥

पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्योति कस्यचिद्दर्शनं तस्मिन्निमित्तपिध्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेपनिमित्तत्वादारम्भानिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेपनिमित्तत्वादारम्भानिवृत्त्योः । ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः—न

हीच्छादयोऽन्यत्र वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीति ।
 नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यक्षाः स्युः मनोगुणानामतीन्द्रियत्वात् ।
 आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परवानुमानम् ॥
 तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्ति-
 निवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्यात् शरीरादिषु (ज्)ममङ्ग इति
 सूत्रार्थः ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूताविषयत्वं
 प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमः—यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्ति-
 निवृत्ती भवन्ती न मनोऽपि । यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनि-
 वृत्ती स्यातां भूतभावे स्याताम्—यथा गुरुत्वादिभ्यो, यानि गुरु-
 त्वादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति, नियमश्च दृष्टः
 तस्मान्न भूतानि चेतनानीति । एकशरीरे च ज्ञातृबहुत्वं निरनु-
 मानमिति—यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बहूनि भू-
 तानीति बह्वक्षेत्रनाः स्युः । भवन्तु बहवश्चेतनाः किञ्चो बाध्यत
 इति चेत् ? न, बहुत्वे प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं (१) भवेत्, अव्य-
 वस्थानं तु पश्यामः प्रत्ययानां प्रतिसन्धानात्—सर्वः प्रत्ययः
 प्रतिसन्धीयमान एकस्मिन् कार्यकारणमद्वाने दृष्ट इति । अन्य-
 थाभिधानाच्च—हिताहितमाप्तिपरीहारार्थः परिस्पन्दः प्रवृत्तिनि-
 वृत्ती, भवता तु क्रियापात्रं क्रियोपरमं चाश्रित्य तल्लिङ्गत्वा-

दिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृ-
त्तिनिवृत्ती प्रयुज्यमानभूताधारस्तेन तथाभूते(१) भूतमात्रे भवत
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधः ।

मनस्त्वेदाहरणमात्रम्—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ३९ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ।
यथोक्तहेतुत्वादिति—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिसेवमादीनां
हेतूनामप्रतिषेधात् । पारतन्त्र्यादिति—परतन्त्राणि शरीरेन्द्रिय-
मनांसि धारणप्रेरणव्यूहनाक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये
पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च—चेतनत्वाच्छरीरा-
दीनां तैः कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति अकृतकृतागमनाशदो-
षमसङ्गः अचेतनस्य तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति ॥

अथायं सिद्धोपमङ्गलः—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च आत्मनो गुणो ज्ञानमिति
प्रकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति आत्मप्रतिपादकानां हेतूनामप्रति-
षेधात् । परिशेषादिति शरीरेन्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च
शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो
ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो हेतुः आत्मनित्यत्व इति ।
कस्योपपत्तेः ? संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येवमादि भाष्ये ॥

स्मृतिहेतूनामपौगण्ड्यादयुगपत् स्मरणमित्युक्तम् । अथ

केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति ? स्मृतिकारणानामपौगण्यप्रतिपादना-
र्थं प्रणिधानादि सूत्रम्—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्र-
हाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यविधौगैककार्यविरोधाति-
शयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारा-
गधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

इति बुद्धेरात्मगुणस्वपकरणम् ।

अनित्यायां च बुद्धाद्युत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थि-
तत्वाच्च(१) संशयः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो
कालान्तरस्थायिनी(२) कुम्भवदिति । उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् ।
कः पुनरयमर्थः उत्पन्नापवर्गिणीति ? अन्येभ्योऽपि विनाशिभ्य
आशुतरं विनश्यतीति, न स्वयमर्थ उत्पन्नपनन्तरं ध्वंसत(३)
इति । कः पुनरत्र न्यायः ? आशुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमत्त्वे
सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् प्र-
तिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ(४) करणत्वे सति प्रत्यर्थप्रकाशकत्वात् यस्य
प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्याशुतर-
विनाशित्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य, प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नान्(५) म-
ध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्थनियमेन प्रकाशयति तस्मादिय-
मप्याशुतरविनाशिनीति । अथवा आशुतरविनाशिनी बुद्धिः

(१) वस्थायित्वाच्च—पा० ४ पु० ।

(२) कालान्तरावस्थायिनी—पा० ४ पु० ।

(३) ध्वंस इति—पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ—इत्याधिक १ पु० ।

(५) प्रतिक्षणमुत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

गुणत्वे सत्यवाक्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति ॥

अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थायिग्रहणादिति सूत्रम्—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्हानवस्थायिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं(?) कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी उतायुविध्वंसिनीति ? । अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी—यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभ्यते तदापि मन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते । कस्मात् व्यवहिते ? प्रत्यक्षनिवृत्तेः—यदि कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यन् न त्ववतिष्ठते तस्मान्न कालान्तरावस्थायिनीति । स्मृतेरवतिष्ठत इति चेत् ?—यदि बुद्धिध्वंसिनी स्यात् स्मृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्मृतिं पश्याम इति यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु, अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति ? नात एवानवस्थानात्—न हि बुद्ध्याववस्थितायां स्मृतिः सम्भवति—स्मृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिसन्धिः यथेदमद्राक्षमिति, एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्याववस्थितायां युक्तमिति । अन्यतश्च तद्भावात् स्मृतिरच्छिद्नामिति—येयं स्मृतिर्बुद्ध्याववस्थानलिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते नेयं लिङ्गमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्रणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृतिरिति ॥

हेत्वभावं इति चेत् अयं मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्यवस्थानादिसत्र को हेतुः ? स्मृतिरेव—यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न स्यादिति—

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् । यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्राप्नोति यथा विद्युत्प्रकाशितानामव्यक्तग्रहणमिति ? न विरोधात् अव्यक्तग्रहणादवस्थायिनी बुद्धिरिति ब्रूवाणोऽनवस्थायिनी बुद्धिरिति यत्प्रतिषेधं(१) तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनुज्ञानाद्यदुक्तं कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरिति तदुवाधितं भवति । अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् नाव्यक्तग्रहणाद् बुद्ध्यनवस्थानं सिद्ध्याति । यत्तदव्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामपि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति । तदसम्भवाच्च नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति । कस्मात् ? अर्थग्रहणमात्रत्वाद् बुद्धेः—अर्थग्रहणमात्रं बुद्धिः—तच्चार्यग्रहणं सामान्यतो विशेषतश्च यच्च सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् । एवं विशेषविषयम् एवं तद्विषयमिति । तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितम् कथमेकस्मिन्(२) विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यात् । लोकविरोध इति चेत् ?—यदि तर्हि व्यक्ताव्यक्तग्रहणे न स्यात्तर्हि योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं(३) पश्यामीति स कथम् ? नान्यथा तदुपपत्तेः—नायं सामान्यविशेषतद्वत्तु व्यक्ताव्यक्तग्रहणभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषत उपलिप्ताद्वारकमव्यक्तग्रहणमिति । अनेकान्ताच्च(४)—नायमेकान्तो-

(१) प्रतिषेधव्यम्—पा० ४ पु० । (२) कथमेकस्मिन्—पा० ४ पु० ।

(३) लोकेषु व्यक्तं—पा० ४ पु० ।

(४) अनेकान्तिकस्यापेति तात्पर्यटीकासम्मतः पाठः ।

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके ४६-४८ सूत्रम् । ४३३

ऽस्ति यद्विषयग्रहणहेतोर्ग्राह्यस्य चानवस्थानं तत्राव्यक्तग्रहणम्॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ।
अनवस्थापित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्यावर्तमानानां ग्राह्या-
नवस्थानं ग्रहणानवस्थानं च भवति, भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्ची-
यीति यथार्चिषु, तथाऽन्यत्रापीति, व्यवस्थितं क्षणिका बुद्धिरिति ।

(इति बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वमकरणम् ।)

शरीरगुणश्चेतना सति शरीरे भावादसति चाभावा-
दिति—यद्य यस्मिन् सति भवति असति च न भव-
ति तस्य तादिति विज्ञायते यथा रूपादय इति । ?
न सति भावात् शरीरगुणत्वं चेतनायाः सिद्ध्यति सति
भावस्यान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात्, न तावत् संयोगवि-
भागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽस-
ति चाभाव इति । संयोगविभागशब्देषु च सत्सु शब्दो
भवत्यथ च न, तद्गुण इति । तद्गुणत्वं च तत्रोपलब्ध्या
सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं तत्तस्य गुण
इति । अथ सति भावादित्यनेन शरीरे चेतनोपलब्धिं द्र-
यात् ? तस्याप्यभिद्धता दोषः—न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते,
चेतनामात्रं तु उपलभ्यते, तच्च सार्द्धं किं शरीरे उक्तान्य-
स्मिन् इति । उपेत्य शरीरे चेतनोपलब्धिं किं शरीरगुणश्चे-
तना उत द्रव्यान्तरगुण इति—द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः
संशय इत्युक्तार्थं सूत्रम्—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावद्द्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तसूत्रम्—

यावद्द्रव्यभावित्वाद्वूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्त-
न्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते त-
स्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति
यथाप्स्युष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
था संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा
चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं
कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ
युक्तौ कारणसन्निधानवतोऽयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्या-
स्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य का-
रणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुप-
पत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तर्हि शरीरस्थमुत द्र-
व्यान्तरस्थम् ? शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमि-
त्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिच्चेतनाहीनं
शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ?
यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनाव-
त्पत्तद्वः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे
चेतना करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि निवमहेतुर्वक्तव्यः ।
द्रव्यान्तरस्थं च निवमनित्यं वा, अनित्यमपि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्स्यग्न्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० १ पु० ।

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके ४९-५६ सूत्रम् । ४३५

स्थापि क्षणमध्वंसि वेति(१) चेतनावत् प्रसङ्गः ॥

यच्च मन्यते श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्य-
भावेनी श्यामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्यन्तं श्यामतोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्तं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा श्यामानिट्चौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्यन्तं इति । अथ मन्यसे शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति ? तन्न, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाम, किं तद्व
चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति ? यदि
विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् । अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं ? तन्न
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवत् शरीरावयवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः ? न कश्चित् शरीरावयवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावदद्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तसूत्रम्—

यावदद्रव्यभावित्वाद्वूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्त-
न्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते त-
स्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति
यथाप्स्युष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
था संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा
चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं
कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ
युक्तौ कारणसन्निधानवतोऽयुक्तमेवादिति । चेतनानिमित्तस्वा-
प्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य का-
रणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुप-
पत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तत्किं शरीरस्थमुत द्र-
व्यान्तरस्थम् ? शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमि-
त्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिच्चेतनाहीनं
शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ?
यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनाव-
त्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे
चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः ।
द्रव्यान्तरस्थं च नित्यमनित्यं वा, अनित्यमपि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्स्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तदापि—पा० १ पु० ।

स्यापि क्षणमध्वंसि वेति(१) चेतनावत् मसङ्गः ॥

यच्च मन्यमे श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्य-
भाविनी श्यामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्यन्तं श्यामतोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्तं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा श्यामानेवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्यन्तं इति । अथ मन्यसे शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति ? तन्न, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाम, किं तव
चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति ? यदि
विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् । अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं ? तन्न
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवत् शरीरावयवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः ? न कश्चित् शरीरावयवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

तनादीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरी-
रावयवाश्चेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवाश्चेतनाः ?
न प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात्—शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात् ।

न शरीरावयवाश्चेतनाः—

न(१) केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तमूत्रम् ॥

त्वक्पुष्प्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥

त्वक्पुष्प्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः । संयोगिद्रव्यं
केशनखादयो न तु शरीरावयवा इति, तस्माच्चायं प्रसङ्ग इति ।

इति न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणम-
त्यक्षा रूपादयोऽतीन्द्रियं च गुरुत्वं, विधान्तरं तु चेतना न बाह्य-
करणमत्यक्षा सुमवेद्यत्वात्, नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात्, तस्मान्न
शरीरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ यथेतरेतरवैधर्माणो रूपा-
दयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्ये सति चेतना
शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वृषादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वृषादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा भव-
न्तीत्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमनुसंहितं चा-

व्यावृत्तं चेति वैधर्म्यमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणस्वसाधनं न भवतीति, तस्मादसममेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन(१) लभ्यन्ते तेषां प्रयोगः—न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने च सत्पयावद्द्रव्यभावित्वात् अप्सु औष्ण्यवादिनि । शरीरव्यापित्वादिति तु न साधनं, किन्तु शरीरे चेतनां शुभतो दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः । न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणामत्यक्षत्वात् सुखादिवादिति । अथेदं प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ? बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं(२) निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति । परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

(इति बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ।)

मनोऽवसरमाप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकमिति वा विचारे—

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साधयति । कथमिति ? यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध इति युगपदनेकार्थसंस्थिधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेकेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तन्न मनस एकत्वे लिङ्गं अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाष्ये ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥५९॥

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् । यथाऽला-
तस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभा-
वाद्विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपन्ना(१)
युगपदुत्पत्तिर्यथा बहुत्वं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(३) य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैषाणु
मनोऽवसातव्योमिति ॥

(इति मनःपरीक्षामकरणम् ।)

मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे दृष्टिः । शरीरे विचार्य-
माणे(४) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुनर्विचार्यते—किमयं
शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारम्भ्यते आहोस्वित् सापेक्षैरिति ? वि-
मतिपत्तेः संशयः—श्रूयते खल्वत्र विमतिपत्तिः ।

तत्रेदं तत्त्वं—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ पूर्वशरीरे या प्रवृ-
त्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं, तस्य फलं—त-
ज्जनिता धर्माधर्मौ, तयोरनुबन्ध—आत्मसमवेतयोरवस्थानं, वि-
पाककालस्यानियमात्—अनियतो विपाककाल इहामुत्र जात्य-
न्तरे चेति । तेनावस्थितेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरी-
रस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्यः । कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञ-

(१) न चास्त्योभयपक्षसम्प्रतिपन्ना—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

कमुत्पत्तिसमकालं फलं न ददाति ? । क एवमाह न ददातीति विपाककालस्यानियमात्—यदा ऽशेषकारणसन्निधानं भवति, सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रतिवद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्यमानकर्मातिशयप्रतिबन्धात्—यो विपच्यमानः कर्मातिशयो भवति यस्य धर्मा-धर्मसमाख्यासो(तो)ऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमानमपि कर्म फलं न ददाति । यानि वा प्राप्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माशयैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलम् । यानि वा प्राप्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मणस्तत्कर्मभिः प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्मधर्मलक्षणं निमित्तं नास्तीत्यतः फलस्यानारम्भः, तस्य वा सहकारिणः प्रतिबन्धात्, सत्त्वान्तरकर्मणां वा सहकारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रयच्छन् इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न शक्या मनुष्यधर्मणाऽवधारयितुम् । आकृतिमात्रं तूक्तम् ।

कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षाणीति ? अयं न्यायोऽभिधीयते—पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् यत् पुरुषार्थसमर्थं तत् पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि, पुरुषविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरारभ्यते सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति । इतश्च कार्यत्वात् रथादिवत् बाह्यकरणग्राह्यत्वे सति(२)रूपादिमत्त्वात् घटादिवदेव ॥ अत्र नास्तिक एवमाह—

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु० ।

(२) बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे सति—पा० ४ पु० ।

भूतेभ्योमृत्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

भूतेभ्योमृत्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ यथा कर्मनिरपे-
क्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्ता मूर्तयः सिकताशर्करागौरिकाञ्जनप्रभृतयः
पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीरसर्गोपीति पुरुषार्थ-
क्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं सूत्रम् । साध-
नपक्षे दृष्टान्तपात्रत्वादितिद्धम् ।

अथ पक्षः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्ते पुरुषा-
र्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवादिताः । एतच्च न—

न साध्यसमत्त्वान् ॥ ६३ ॥

साध्यसमत्वात् । यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतेरारभ्यत
इति साध्यं तथा सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति ।
सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्य-
तीति । यथा चोभयपक्षमभ्यतिपन्नो रथादिदृष्टान्तः पुरुष-
विशेषगुणमेरितभूतपूर्वकोस्ति न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टा-
न्तोऽस्तीति ।

विषमश्चायमुपन्यासः भूतेभ्योमृत्युपादानवदिति ?—

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ मातापितृशब्देन लोहित-
रेतसी बीजभूते शृङ्गे—तत्र पित्रोः पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी
सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सह मातृगर्भाशये शरीरोत्प-
त्तिं प्रयोजयति । तत्र चोपपन्नं बीजानुविधानं, बीजानुविधानाच्च
पञ्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य—उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । एतदपि
सिकतादिभिर्वैषम्यमेवोच्यते—अशितपीतमाहारः तस्य पाका-

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके ६६-६९ सूत्रम् । ४४१

द्रुतद्रुतं निर्वस्यते तन्मातृशरीरे(१) उपचीयते, गर्भशरीरे चो-
पचिनं(२) कल्लादिभावेनोपचीयमानं कर्मसापेक्षभूतैः पाण्या-
दिभावमापद्यते । यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः
स्थात्वादिगतमिवात्र पच्येत, न त्विदमस्ति तस्मात् सापे-
क्षाणीति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमा-
रमन्त इति सत्रो दम्पत्पोः संयोगः पुत्रादिकलकः स्यात् ।
कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव इति ।

सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविग्रहवत्त्वमसङ्गः नियम-
हेत्वभावादिति चेत् ?—अथ मन्यसे शरीरं सर्वात्मभिः सम्बन्ध्यते
संयोगजेन च संयोगेन क्रियाजेन वा तत्र शरीरादिगतो न कश्चि-
न्नियमहेतुरिति येन शरीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठेत्, न च पुरु-
षगतो विशेषः कश्चिद्विद्यते येन शरीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोग-
साधनं भवेत् अस्ति च नियमः तस्माद्वक्तव्यो नियमहेतुरिति ? ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥६७॥

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥
येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति
अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे ययोक्तदोष इति ।

तदस्थता कुत इति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि कर्म नियामकं
शरीरसर्गस्याथ कर्मणि कुतो नियम इति ? न, स्वसंयोगोत्पत्ति-
नियमात्—यो यस्यात्मनः संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते

(१) तस्माच्च शरीरे च—पा० १ पु० । (२) उपहितं—पा० ॥ पु० ।

तत्तस्य भवतीति । संयोगे कुतो नियम इति ? यथैव कर्मणि पर्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगेऽपीति ! न, मनोनियमहेतुत्वात्—यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्य भवतीति । मनस्यपि तुर्यम् ?—मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः सम्बन्धात् किं निपापकमिति ? कर्मैव—यन्मनो यदीयेन कर्मणा उपनिबद्धं तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् ? सर्गादेरनभ्युपगमाददेश्यम्—अनादिः संसारः पूर्वाम्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतद्व आदिमिति संसार एव देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः ? यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्यान्यथाऽन्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्राणिनामनेकरूपः स च कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः, कर्मणां भेदाच्छरीराणि भिद्यन्त इति युक्तम् । उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः । द्वे शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्यक्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः प्रकृतेरुपभोगात् प्रक्षयः प्रक्षीणे च(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः, कर्मनिरपेक्षेषु कस्य प्रक्षयान्मोक्षमाणा अपवृज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गः ॥ ६९ ॥

अदृष्टकारितमिति चेत् ?—अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरीरोत्पत्तिः—अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति, सर्गादौ प्रधानं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तते, तत्तु प्रवर्तमानं महदादिभा-

वेन शरीरमुत्पादयति उत्पन्ने शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति ।
 दृश्यं च द्वेधा विषयो नानात्वं (१) च प्रकृतिपुरुषयोः, दृष्टेन
 प्रधानं चरितार्थत्वान्न प्रवर्तते इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहे-
 तुस्तद्भावमावित्वादिति (२) ? एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रस-
 ङ्गोऽपवर्गे—या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शननिवृत्तिरदर्शनाभिमतता
 या चोत्तरकालं निवृत्ते सर्गे नैतपोरदर्शनयोः कश्चिद्विशेषः ।
 अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा प्राक् ना-
 नात्वदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाऽपवृत्तेऽपि प्रवर्तते,
 न चैवमभ्युपगम्यते, तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गे कारणमिति । च-
 रितार्थता विशेषो (३) भविष्यतीति न युक्तं (न) चरितार्था-
 नामचरितार्थानां च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरी-
 रेण रूपाद्युपलब्धेः कृतत्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धि-
 साधनं न स्यात्, भवति च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीया-
 दिशरीरं, तेन गम्यते चरितार्थान्यपि भूतानि पुनः शरीर-
 मारम्भन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः शरीराभ्यार-
 भन्त इति—पुरुषार्थश्च पुरुषप्रधाननानात्वंदर्शनं ? तस्य चाकर-
 णादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृक्षाविशेषोऽदर्शन-
 मिति चेत् ?—अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभायः किन्तु दिदृक्षा
 दर्शनमित्युच्यते सा चापवृत्ते प्रधाने दिदृक्षा न भवतीति ? न
 प्राक्प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिण-
 मते तावदिदृक्षा नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति ।
 सर्वशक्तिमत्त्वात् तदाप्यस्तीति चेत् ?—अथ मन्यसे सर्वाः कारण-

(१) भेद इत्यर्थः । (२) स्तद्भावमावादिति—पा० १ पु० ।

(३) चरितार्थताविशेषो—पा० ४ पु० ।

शक्तयः प्रधाने विद्यन्ते तदिदमात्मभूतामिः कारणशक्तिभिः
 सर्वशक्तिमत्प्रधानं, सर्वशक्तिमत्त्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने
 दिदृक्षाऽस्तीति ? न अपवर्गाभावप्रसङ्गात्—दिदृक्षावन्नानात्वदर्श-
 नमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानात्वदर्शने प्रधानस्य
 प्रवृत्तिरयुक्ता—पदा च नानात्वदर्शनं तदापि दिदृक्षा न व्या-
 वर्तते न हि मदात्मानं जहातीति वः पक्षः । दिदृक्षायां च
 मत्स्यां कुनोऽपवर्गः ? दिदृक्षानानात्वदर्शने च विरुद्धे कथमे-
 कस्मिन् काले भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो वि-
 कल्पतः पर्यनुयोज्यः किं ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञान-
 मिति ? किं चातः ? यद्यभावोऽपवर्गो न प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरप-
 वृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य ब्रुत्वत्वात् । अथ मिथ्याज्ञानं ?
 तन्न युक्तं, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् । कथमभावो ? बुद्धिधर्मकत्वात्
 अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति(१) कथं तद्धर्मोऽज्ञानं भवि-
 ष्यतीति । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्षं
 बाधते । कथं ? तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्या-
 ज्ञानयोश्च सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादार्थ्य(२)मयुक्तम् । न
 हि भवता पक्षे किञ्चिदसद्भवति सच्चात्मानं जहातीति सर्वा-
 र्थानां सम्भवात् प्रधानं किमर्थं प्रवर्तन इति वक्तव्यम् ।
 अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रतिपद्येयाः ? सात्त्विकमव्यक्तिः
 प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ प्रागनु-
 पलब्धं पश्चादुपलभने ? किमुपजातविशेषमुनानुपजातविशेषमिति ।
 यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभ्यते व्याहृतं भवति । अनु-
 पजातविशेषः कस्मात् प्राज्ञोपलभ्यत इति वक्तव्यम् ? सत्का-

यथादाभ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः शक्यः प्र-
तिपादयितुम् । न च विशेषोपजनप्रत्यारूपाने वस्तुन उपल-
ब्ध्यनुपलब्धिविषयत्वं शक्यमवगमयितुम् । कर्मनिमित्ते तु सर्वे
दर्शनार्थं भूतानि शरीरं पुरुषगुणभेरितान्यारभन्त इति यु-
क्तम् । न हानुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यतीति ॥

अपरे त्वदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गो-
पवर्ग इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पात्तनिमित्तत्वात् पुनस्त-
त्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः(१) ॥ ७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवः स्व-
गुणाददृष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च अणुकादिमक्रमेण शरीर-
मुत्पादयन्ति तन्मनः स्वगुणाददृष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहे-
तोर्दृष्टस्य नित्यत्वात् किंकृतमपसर्पणमिति ? । कर्माशयक्षये
कर्माशयादपसर्पणमिति युक्तं प्रायणम् । उभयहेतुर्मनोदृष्टिरदृष्टो
भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रा-
यणानुपपत्तिं श्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पणहेतोर्दृष्टस्यानित्यत्वाद-
पसर्पणहेतोश्चादृष्टस्याभावात् पादच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदो
न स्यात् ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति ।
यथा किल्लाणोः श्यामता नित्याऽपि संयोगेन प्रतिषिध्यते

एवमणुमनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिपिध्यते इति ॥

एतच्च न—

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति ॥ अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमो-
ऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथाश्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य
कर्मण उपमोगप्रसङ्गादिति । एतत्सविस्तरोक्तं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मानस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम् ॥

(इति भासाङ्गिकमदृष्टानिष्पाद्यस्वप्रकरणम् ।)

इति-औद्योतकरे न्यायसूत्रवार्त्तिके तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयमाहिकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

न्यायवाचिके

चतुर्थोऽध्यायः

मनसोऽनन्तरं(१) प्रवृत्तिरवसरमाप्ता परीक्षितव्येत्यत आह—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता—तथा परीक्षितेत्यर्थः सूत्रस्य । किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति ? यावद्धर्माधर्माश्रयं परीक्षितं सर्वा प्रवृत्तेः परीक्षा । तत्र प्रवृत्तिर्द्वेधा भवति—कारणरूपा कार्यरूपा च । कारणरूपा—प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति । कार्यरूपा—धर्माधर्मसमाख्या(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तत्र कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विंशतिधा भेदः । कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याऽभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता विपाककालस्य नियमात्, आत्मसम्वापात् गुणभूता, अनित्या मायणादिदर्शनात् । तदुक्तं विपच्यमानकर्माशयप्रक्षये प्रायणमिति । जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसारापवर्गहेतुभूता तद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तरास्वाहिं दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा दोषाः ॥ उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्पर्शनादित्वात् अनादिना प्रवन्धेन प्रवर्तन्ते सम्यग्ज्ञानाच्च

(१) अनन्तरा—इति कचित् । (२) समाख्याता—इति कचित् ।

मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादनिरोधधर्मकाः । कार्यत्वे
सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः ।

(इति प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।)

प्रवर्तनालक्षणादोषा इत्युक्तं, तथा च मानादयः प्रव-
र्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति ? नोपसंख्येयायन्ते
संगृहीतत्वात् । केन संग्रहः ? प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव ।
तेषां तु संगृहीतानां—

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तत्र त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात् ॥ तेषां दोषाणां
त्रयो राशयः—त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, रागपक्षः—कामो
मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्षः—क्रोधः ईर्ष्या-
ऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा
मानः प्रमाद इति ।

कामो मत्सर इत्यादि(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति ? । किं चातः ? यदि पर्यायवचनं
त्रयो राशय इत्युक्तम्—न हि पर्यायशब्देषु राशित्व स-
म्भवति, न हीन्द्रशक्रपुरन्दरशब्दानां राश्यर्थः कश्चित् सम्भ-
वति, अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य(२) इति ? । अर्थान्तरभाव
इति श्रुमः—तत्र कामः स्त्रीगताऽभिलाषः—या स्त्रीगता प्रार्थना
सा काम इति । एवं चाहुः नाकामयमानो मण्डयत इति ।
अस्तीपमाणवस्त्यपीरत्यागेच्छा मत्सरः—यया राजकीयोदपा-
नान्मोदकं या इति । अस्त्ववस्त्वादानेच्छा स्पृहा—यद्रस्तु स्वं न
भवति तस्य या आदानेच्छा सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानहे-

तुभूता तृष्णा-या पुनर्भवप्रार्थना सा तृष्णा(१) । प्रमाणविरु-
द्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः-प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं कुर्याणो
लुब्ध इत्युच्यते । एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः
सङ्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः-सञ्जाते
यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति स क्रोध इति ।
साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या-यदपरिगृहीतं
साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः से-
र्ष्या । परगुणाक्षमता असूया-या परगुणान् श्रुत्वा असमतो-
पजायते सा असूया । परपकारेच्छा द्वेषः-अशक्तस्य या परम्प-
त्यपचिकीर्षा(२) सा द्वेषः । कृतापकारासहिष्णुता अमर्षः-या
कृतापकारस्याऽसहिष्णुता सोमर्षः । अस्य च द्वेषः सामान्यं
तेन सङ्ग्रहः । विपर्ययज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिन्स्तदिति
प्रत्यय इति । संशयो विचिकित्सा किंस्विदिति । तथा(३)
विद्यमानाविद्यमानगुणाध्यारोपेणात्मोत्कर्षप्रत्ययो मानः अहोऽ-
हमस्मि(४) इति । शक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः-यतः
शक्तः स्वकर्तव्यं न करोति ॥ प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं
मोहः तेन संग्रह इति । अतस्त्रैराश्वान्शोपसरुवायन्त इति ।

कुत्र एतत् ? लोकतस्तदवगतेः(५)-लोकत(६) एते कामादयः
एवम्भूतेष्वभिप्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे, न हि भिक्षां मार्थ-
यमानः कामपत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् त्रित्व-
मनुपपन्नमिति ?-एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणाभेदात् रागभेदत्रि-
दिति ? । नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात्-सत्त्वापि लक्षण-

(१) सा तृष्णेति-पा० ४ पु० । (२) चिकित्सा-पा० १ पु० ।

(३) यथा-पा० ४ पु० ।

(४) अहोऽहमस्मि-पा० १ पु० ।

(५) तदधिगतेः-पा० ४ पु० । (६) लोकं-पा० ४ पु० ।

स्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तोद्धितम् ।
 यथा रागलक्षणेन सह्यृहीतानां कामादीनामिति । न च सा-
 मान्यमेकत्वे कारणं (तथा च) सामान्यस्यैवाभावः स्यात् यदि
 रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् समानमेतल्लक्षणमित्येतदेव न स्था-
 दिति न होकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षण-
 मिति ? सत्तिलक्षणो रागः—यो विषयेष्वभिपन्नः स रागः । अमर्ष-
 लक्षणो द्वेषः—असहिष्णुता दुःखस्य दुःखेसाधनानां चेति द्वेषः ।
 मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः—यथाऽवस्थितविषये ऽयथाभावप्र-
 तिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्य-
 क्षमिति(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति—यथा
 विभाग एकेनैव संयोगेन विरुध्यमान एको भवति तथा त-
 त्वज्ञानेनैकेन विरुध्यन्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकाप्रिसंयो-
 गविरोधिनः न चैवामेकत्वमिति अनैकान्तिकम् । एकयोनि-
 त्वादेकं रागादयः शब्दवादित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो
 रूपादयो न चैवामेकत्वमिति ।

सति चार्थान्तरभावे—

तेषां मोहः पापीयान् नामृदस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान्—पापतमः—पापिष्ठ इति वा प्राप्ते द्वौ

(१) एकप्रत्यनीकत्वात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकत्वात्—मा० ४ पु० ।

द्वात्रिंशत् पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान् द्वेप-
मोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् ? नामूढस्येतरो भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रज्यते मूढो मुह्यतीति । तच्चज्ञानाच्च मोहनि-
वृत्तौ रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनीकता—यस्मात् तच्चज्ञाना-
निवृत्ते मोहे न रागद्वेषो भवतः अत एकप्रत्यनीकता न पुन-
रनेकत्वादिति । एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तराभावादपवर्गं हाते सिध्यति ॥

मातृस्तर्हि—

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा(१)दर्थान्तरभावो(२) दोषेभ्यः । अ-
दोषो मोहः दोषनिमित्तत्वाद्वृत्तादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणावरोधात्(३) न कार्यकारणभावेन पदार्थानां
तथाभावोऽतथाभावो वा सिध्यति, किन्तु लक्षणस्याभेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति-
षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः(४)तु-
ल्यजातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त(५)नैमित्तिकभावो दृष्ट-
इति । यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्पा-

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० । (२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणावरोधात्—पा० ४ पु० ।

(४) मनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० । (५) नित्य—पा० ४ पु० ।

दयो द्रव्यस्य निमित्तं द्रव्यजातीयाः । नोदनाभिघातसंयुक्तसं-
योगाः संस्कारस्य गुणा इति ।

(इति दोषत्रैराशयप्रकरणम् ।)

परीक्षिता दोषा इति दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्याऽभि-
द्विरात्मनो नित्यत्वात्—नित्यआत्मा न जायते न म्रियते उभयं
च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म ।

तत्रायं सिद्धार्थानुवादः—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रे-
ति जायते चेति । किमुक्तं भवति म्रियन् इति ? पूर्वोत्पन्नाभिः
शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिर्वियुज्यत इति । किं चोक्तं जायत इति ?
अपूर्वोत्पन्नाभिर्निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः स-
म्यद्भ्यत इति । न पुनः(१)जन्ममरणे आत्मन्युत्पादनरोधौ(२)
नित्यत्वात्—नित्य आत्मेति(३) पूर्वाभ्यस्तमूत्रे प्रतिपादितम् ।
यस्य पुनरात्मन उत्पादनरोधौ जन्ममरणे तस्याकृताभ्यागम-
कृतनाशदोषममङ्ग(४) इत्युक्तम् शरीरदाहे पातकाभावादिति
मूत्रं वर्णयद्भिः ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत् ?—किंघर्मकात् कारणात्(५) शरीरे-
न्द्रियमहामृतादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ?—

व्यक्तात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रसङ्गप्रामाण्यात् । किं पुनर्व्यक्तमुपल-

(१) न—पा० ४ पु० । (२) आत्मन उत्पादनरोधौ—पा० ४ पु० ।

(३) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० । (४) दोष—पा० ४ पु० ।

(५) किञ्चर्मकारणात्—पा० ४ पु० ।

व्यलक्षणमाप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमापि
पृथिव्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं ? रूपादि-
योगः—रूपादिसामान्यात्(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति
रूपादियुक्तेभ्यः परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ।
कः पुनरत्र न्यायः ? मत्स्यसमामाण्यात्(२)—दृष्टा रूपादिमज्ज्यो रू-
पादिमतामुत्पत्तिरिति । नानेकान्तात् ?—नायमेकान्तो रूपादिमज्ज्यो
रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादापि संयोगाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि
गवादि दृष्टमिति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—नायं सूत्रार्थो रूपा-
दिमग एव रूपादिमदुत्पद्यत इति, अपि तु रूपादिमत्सामग्रीपूर्व-
कं गवादि व्यक्तामिति सूत्रार्थः । एवं च(३) नानेकान्तोऽस्ति
न हरूपायाः सामान्या रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटादूघटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

न घटादूघटानिष्पत्तेः । सजातीयत्वात् सजातीयमुत्पद्यत इति
मत्वा प्रतिषेधः । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति—न धूमः सर्वं सर्व-
स्य कारणमिति, यश्च सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं-
मसवस्थेयो न घटादूघट उत्पद्यमानो दृष्ट इति ॥

अपि तु—

व्यक्तादूघटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्तादूघटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तदूघटादि व्यक्त-
मुत्पद्यते तदपि व्यक्तादेव कपालादेः, व्यक्ताद्योत्पद्यमानं
घटादि न किञ्चिद्वाद्यत इति । रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं शरी-
रादि व्यक्तं(४) दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादूघटवदिति । श-

(१) रूपादिसामान्ययोगात्—पा० ४ पु० ।

(२) रूपादिमदूभ्यो—इत्याधिकम् ४ पु० ।

(३) सति—इत्याधिकम् ४ पु० । (४) गवादि—पा० ४ पु० ।

वदद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ॥

(इति श्रेयसावपरीक्षाप्रकरणम् ।)

अतः परं प्रावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचित् प्रतिपि-
ध्यन्ते कानि चिदुपगम्यन्त इति ।

तत्र तावत्—

अभावाद्वाचोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥१४॥

अभावाद्वाचोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्वाचो
जायत इति कस्यचिद्दर्शनं—तत्र न्यायं ध्रुवते—नानुपमृद्य प्रादु-
र्भावादिति, न किलावेनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा धी-
जविनाशोत्तरकालमङ्कुरः प्रादुर्भवति । यदि धीजविनाशोऽङ्कुरका-
रणं नाभविष्यद्विनष्टेऽपि धीजेऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवम-
स्ति(१) तस्माद्धीजविनाशोऽङ्कुर कारणमिति ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः—यदुपमृद्वाति तदास्ति—न
ह्यसदुपमर्दकारणमिति । यच्च प्रादुर्भवति तस्मास्ति—न हि सदुपमृद्यत
इति तदिदमुपमृद्वाति प्रादुर्भवति चेति व्याहतमुच्यते । को
व्याघातः ? सहाम्भवः । यदुपमृद्वाति ? न जायते, अथ जायते ?
नोपमृद्वाति ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीतेऽनागते
च कारकशब्दः प्रवर्तमानो ह्यष्टः—अतीते तावत् भिन्नं कुम्भम-
नुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अमृतं कुम्भ इति ।
अनागतेऽपि—पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति ज-
निष्यमाणस्य पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्यविरं

(१) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

तापयन्तीति बहुलं प्रयोगा माक्ता इति । एवमयं प्रादुर्भवित्यु-
च्यते । कः पुनरुपमर्दार्यः ? आनन्तर्यसाम-
र्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्माद्धीजोपमर्दादनन्तरमयं प्रादुर्भव-
तीति । अत्रोक्तं व्याघातादिति—नाजातेनोपमर्दो नोपमर्दा-
समर्थो जायत इति । यदपीदमुच्यते अतीतिः ऽनागते
च कारकशब्दाः प्रयुज्यन्त इति ? न प्रयोगो वार्यते, अपि
त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । कारकशब्दानां च त्रैका-
लिकः प्रयोगः तदुक्तं भामाण्यसामान्यचिन्तायां वक्षस्तिष्ठती-
ति यथा । यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवती-
त्युच्यते इति न बीजनाशोऽङ्कुरकारणमपि तु व्याकृत(१) व्यू-
हानां बीजावयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरमुत्पद्यत इति
व्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति । न चाविनष्टे पूर्वव्यू-
हे व्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्पानन्तर्यप्रादुर्भावार्थः । एवं
च बीजोपादानं युक्तमिति ।

अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम्—

न विनष्टेभ्योऽभिप्यत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टेभ्योऽभिप्यत्तेः इति । न हि बीजविनाशोऽङ्कुरस्य
कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वव्यूहपरिसागेनेत्यर्थः सूत्रस्य(२) ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्वं बीजविनाशः पश्चादङ्कुरोत्प-
त्तिरिति सूत्रार्थः । अभावश्चेदङ्कुरोत्पत्तिकारणं स्यात् सर्वं सर्व-
स्मादुत्पद्येत अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शालिवीजे विनष्टे
काचिदन्वयशक्तिरस्ति, अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्ति-

भिरुत्पद्येत, अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः ।

(इति शून्यतोपादानप्रकरणम् ।)

अपर ईदानीमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समी-
हमानो नावश्यं समीक्षाफलमाप्नोति तेनावगम्यते पराधीनं पु-
रुषस्य कर्मफलाराधनमिति(१)—निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफल-
भोगे समर्थः स्यात् न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् । न कश्चि-
ददुःखं कुर्यादिति । उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कार-
णं स्यात् पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्(२)
ततश्च कर्मलोपोऽनिर्मोक्षश्च । ईश्वरस्यैकस्वत्वादेकरूपा क्रि-
येति । अपेक्षरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यद-
पेक्षते तन्न करोतीति मात्तम् न हि कुशलो दण्डादि करोति एवं
कर्मसापेक्षश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नीश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः । न धूमः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कार-
णमिति । आपे तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति । कोऽनुग्रहार्थः ? ।
यद्ययामृतं यस्य च यदा विपाककालः(३) तत्तथा तदा विनि-
युक्त इति । यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते

(१) फलाप्राधान्यमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखोपभोगो भवेत्—पा० ४ पु० ।

(३) विपाककालः—पा० ४ पु० ।

तस्यानिर्मोक्षत्वादित्योपः । सापेक्षे त्वीश्वरे यथोक्तो न दोषः ।
शेषं भाष्ये ।

तत्कारितत्वादित्येवं ध्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्यु-
पगतं भवति । यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवा-
यिकारणयोरनुग्राहकम्, यथा सूर्यादि तन्तूना तत्संयोगानां
चेति । ईश्वरभेज्जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं
किम् ? उक्तं पृथिव्यादि परमसूक्ष्मं परमाणुसज्जितं द्रव्य(व्यक्त)
मिति । व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
ईश्वरप्रक्रिया- यस्मान्निमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचित् कालं
केचिदीश्वरं केचित् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
किं न्याय्यमिति ? ।

ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघ्रातेन
प्रवर्तन्ते इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् ?—अथ म-
न्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-
कारणमावश्य साध्येत, तत्त्वसिद्धं तस्मादयुक्तमिति ? न, अत
एव तदुत्पत्तेः इति—येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति
तेनैवास्तित्वमिति, न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरी-
श्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणु-
कर्माणि माक्मवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतन-
त्वात् वास्यादिवदिति—यथा वास्यादि बुद्धिमता तद्गुणा अधि-
ष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि
प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति(१) ।

तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्ठार्यकं प्रधानस्य
वर्णयन्ति—पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते, पुरुषार्थश्च द्वेधा भवति

(१) बुद्धिमता तद्गुणाधिष्ठितानि—पा० ४ पु० ।

शब्दाद्युपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति, तदुभयं प्रधानमवृत्तैर्विना न भवतीति ? न, प्राक् मवृत्तेस्तदभावात्—यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावन्न शब्दाद्युपलब्धिरस्ति न गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरिति हेत्वभावात् प्रधानमवृत्तिरयुक्ता । अथाऽस्ति, नाऽसदात्मानं लभते न सच्चिरुद्ध्यत इति ? एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्था(य) प्रधानस्य मवृत्तिः—न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्वर्तत इति । सततं च मवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निहितत्वादिने—पुरुषार्थः मवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं मवृत्त्या भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति ? न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धाय प्रवर्तयति ? प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमवृत्तिः—यत्तत्र प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वाच्चित्यमवृत्त्या भवितव्यम् । यदा भवन्तः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् ?—न चानिवृत्तायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्यानियमाद्वैषम्यं भवति इति ? अत्रापि भवन्तं पर्यनुयुद्ध्यहो—कथं साम्येनाधीक्ष्यतमधिकं हीनं च भवति ? नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वज्ञानमस्तीति । यांश्च शब्दादीन् प्रागनुपलब्धस्वरूपान् पुरुष उपलभने बुद्धिरुपलम्बयति ते किमुपजातविशेषा उतानुपजातविशेषा इति ? । यद्युपजातविशेषा उपलम्बन्त इति ? ज्ञातं भवति नासदात्मानं लभत इति । अथानुपजातविशेषा एवोपलम्बन्ते ? तथाप्यनिवृत्तो ज्ञातातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सो-

ऽयं प्रधानवादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं वाधत इति ।

ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदमुच्यते परमाणवः प्रवर्तन्त इति सततं प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते ? परमाणुभिः कालो व्याख्यातः—यथा परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते तथा कालोऽपीति, न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तत इति । क्षीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् ?—यथा अपसभरणार्थं क्षीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तिष्यन्त इति ? । तन्न युक्तम्, साध्यसमत्वात्—यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा क्षीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत इति । यदि क्षीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तत मृतेऽपि प्रवर्तत, न तु प्रवर्तते, अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि । न चायं हेतुः तस्मान्निवर्तते(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते (ततः) सर्वं तत् चेतनाधिष्ठितामिति(२) ।

अयमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि(३) व्यक्तं (मिति)सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादिमन्वात् तुर्यादिवदिति । धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्पोषभोगं कुरुतः करणत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् ?—यस्य तौ धर्माधर्मौ न एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् ? प्राक् कार्यकरणोत्पत्तेः तदसम्भवाद—यावत् कार्यकरणमहातो नोपजायते पुरुषस्य तावदयमज्ञः

(१) न प्रवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतानि—पा० ४ पु० ।

उपसन्धातापि उपलभ्यानापि तावद्रूपादी(१)न्नोपलभते कुतोऽनु-
पलभ्यौ धर्माधर्मावुपलप्स्यत इति । यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रव-
र्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदात्मनो दुःखमिच्छतीति ।
यश्चात्मनो(ऽङ्गो)पघातं शिरश्छेदादि वा करोति(२) तद्वैकल्ये प्रा-
यणे(३) वा हितबुद्धिः प्रवर्तते इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवा-
धिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्ते ? न युक्तमेतदचेतनत्वात्—न हि
किञ्चिदचेतनं स्वतन्त्रमधिष्ठापकं दृष्टमिति । अभ्युपगम्यापि
च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रष्टोत्तसामर्थ्यं ? न करणस्य केवलस्य
क्रियानिर्मुक्तावसामर्थ्यात्—न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तय-
दुपलभ्यते । अथ परमाण्वपेक्षाभ्यां(४) धर्माधर्माभ्यां क्रियते ?
तदपि न युक्तमदृष्टत्वात्—न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां ज-
न्ममाना कचिदपि पश्याम इति । आत्मा कर्ता भविष्यतीति ? उ-
क्तमेतदक्षणादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति ? न युक्तम-
दृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरास्ति, तस्मादबुद्धिमत्कारणा-
धिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्ते इति ।

क्रियानावेशादकारणमिति चेत् ? अथ मन्यसे ये खलु कर्तारो
भवन्ति ते क्रियाविष्टाः कुलालादय इति, क्रियाराहितश्चेश्वरस्त-
स्मादकारणमिति ? न विकल्पानुपपत्तेः—ईश्वरो निष्क्रिय इति
कां क्रियामधिकृत्योच्यते ? द्वयी हि नः क्रिया वस्त्रेणनादिका
चारुपातशब्दवाच्या च । यद्यारुपातशब्दवाच्यामधिकृत्योच्य-
ते ? तदाऽसिद्धोहेतुः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्—स्वातन्त्र्यं हि भ-

(१) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

(२) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(३) प्रधाने—पा० ४ पु० ।

(४) परमात्म्यापेक्षाभ्यां—पा० ४ पु० ।

भवति नित्यमस्ति । किं पुनः स्वातन्त्र्यम् ? अन्यकारकामयो-
ज्यत्वमितरकारकमप्योक्तत्वं च, तदुक्तं कारकानि वर्णयद्भि-
रिति । अयोत्सेपणादिकामधिकृत्योच्यते निष्क्रिय इति ? तदा-
नेकान्तः—क्रियावच्च कारणं दृष्टं निष्क्रियं चेति—कदाचिद्द्र-
व्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते संयोगात् निवृत्ते कर्म-
णि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त इति निष्क्रि-
याणामारम्भः । यदा च युगपद्ब्रह्मणि द्रव्याणि संहस्यन्ते त-
दाऽसाधारणकार्यव्यवृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्प-
द्यते । एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तरा-
णि द्रव्यमारभन्त(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कानिचित्
पुनः क्रियावन्त्यारभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते क-
र्मणि इतरास्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा
क्रियावता द्रव्येणारम्भात् क्रियावतामारम्भः विरोधश्चोत्सेपणा-
दिकायाः क्रियायाः अनभ्युपगमादिति ।

न कारणमीश्वरः विकल्पानुपपत्तेः—कर्ता चेदीश्वरः
किं सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति ? किं चातः ?
यदि सापेक्षः ? येन करोति तस्याकर्ता, एवमन्यत्रा-
पि प्रसङ्गः तदपि साधनं येन करोति तस्याकर्तेति ? ।
अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति ? तद्वदन्यत्रापि प्रसङ्गः—अथायं
सर्वमनपेक्ष्य करोति(२) एवमपि पुरुषकर्माफलं भवेद अनिमोक्षश्च
प्रसज्येत यश्चाकर्मनिमित्ते(३) सर्वे दोषः(४) स इहापि प्रसज्यत
इति ? निरपेक्षकर्तृत्वस्यानभ्युपगमात् घर्माधर्मविफलत्वादिदोषो
नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्वे दोष इति । येन करोति तस्या-

(१) मुत्पाद्यन्त इति—पा० ४ पु० । (२) तस्याकर्तेति—पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० । (४) उक्त—इत्याधिकम् ४ पु० ।

कर्तेति चेत् ? नानेकान्तात्—नापमेकान्तोऽस्ति यो येन करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुरुषः करणान्तरोपादानो वास्पादि करोति, वास्पाद्युपादानो दण्डादि(१) करोति, तदुपादानो घटादि, न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं, तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मोपादानः शरीरसुखदुःखादि, आत्ममनःसंयोगयुद्धायुद्धाभिसन्धिमाधनश्च धर्माधर्मौ, सुखदुःखस्मृत्यपेक्षः तत्साधनाद्यपेक्षश्च युद्धमयुद्धं चाभिसन्धिमिति । यदा करोति तदा साधनस्माकर्तेति चेत् ?—अथ मन्यसे यदाऽयं साध्वं (यत्) किञ्चिददृष्टं निर्वर्तयति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति ? । नैतदेवं, न घ्नमः सर्वानर्थानपमेकस्मिन् काले करोतीति, अपि तु पर्यायेण, पर्यायकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि शरीरादेकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य, अथ यदादौ करोति(२) कथं तत् ? , आदेरनभ्युपगमाददेश्यमेतत्—अनादिः संसार इति प्रतिपादितमेतत्, धर्माधर्मसाफल्यं चैवम—पदि चानादिः संसारः सापेक्षश्च कर्ता, एवं प्राण्यन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।

अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति ?—लोके हि ये कर्तारो भवन्ति ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामि चेति, न पुनरीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेशं वशित्वात् ? । क्रीडार्थमिच्छेके—एकेतावद् भ्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति ? नन्वेतदयुक्तम् क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमाविन्दताम्, न च रत्यर्थो भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनश्च सुखोपगमार्थं क्री-

(१) घटादि—पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्—इत्याधिकम् ४ पु० ।

हन्ति । विभूतिरूपावनार्यमित्यपरे—जगतो वैश्वरूप्यं रूपापनीय-
मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगेव—न हि विभूतिरूपापनेन
कश्चिदतिशयो लभ्यते न चास्यारूपापनेन किञ्चिद्दीपत इति ।
किमर्थं तर्हि करोति? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम्—यथा भू-
स्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरो-
ऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्तत्त्वमिति ।

तत्स्वाभाव्यात् सततं प्रवृत्तिः(१) इति चेत् ?—अथ मन्यसे
यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्तिनिवृत्ती न भाप्नुतः न हि प्रवृ-
त्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युज्यत इति, क्रमेणोत्पत्तिः(२) न प्रा-
प्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्वमिदानीं न भ-
वत्विति(३) न युक्तम्—न ह्येकरूपात् कारणात् कार्यभेदं प-
श्याम इति ? । नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्तत्त्व-
मिति प्रतिपादितम्—बुद्धिमत्तया च विशिष्यमाणं सापेक्षं
च न सर्वदा प्रवर्तते—न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति
यस्य कारणसाम्बन्धं तद्भवति यदसन्निहितकारणं तन्न भवति,
न च सर्वस्य युगपत्कारणसाम्बन्धमस्ति, अतः सर्वस्य युग-
पदुत्पादो न प्रसक्तः, स खलु प्रवर्तमानो धर्माधर्मयोः परिपाक-
कालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भागिनां च सत्त्वानां तत्र(४)
सम्बन्धानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च तदमतिव्यर्थं चेति ।

यत् तदीश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमानिसमिति ? । यद्यन्तित्वं
तस्य कारणं वाच्यं(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ? ।

(१) प्रवर्तत इति—पा० ४ पु० । (२) क्रमेण चोत्पत्तिः—पा० ४ पु० ।

(३) माभूदिति—पा० ४ पु० । (४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

अथानेकत्वे किं बाध्यत इति ? एकस्मिन् वस्तुनि व्याहृतकाम-
योरीश्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अथैकमितर अतिशेते ? योऽति-
शेते त इश्वरः नेतरः(१) इति । अयं नित्यमैश्वर्यं ? धर्मवैयर्थ्यं न
तद्धर्माद्भवतीति ? । नित्यमिति धूमः । न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः
तस्य, यो धर्म इश्वरे नास्ती तत्रैश्वर्यं करोति, किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन्
धर्माधर्मसन्निधयाननुगृह्णाते, न चेज्वरे धर्मोस्तीत्यचोद्यमेतत् ।

तत्स्वभावानवधारणात् सन्देहः इश्वरः किं द्रव्यमाहो
गुणादीनामन्यतम इति ? । द्रव्यं बुद्धिगुणत्वादद्रव्यान्त-
रवद् । बुद्धिमत्त्वात् तां हि आत्मान्तरमिति ? नात्मान्तरं
गुणभेदात्—तद्यथा गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः त-
था गुणभिन्न इश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनरे-
तस्य भेदः ? । एके तावद् भुक्ते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यान्पतिशयव-
न्ति तांस्मांश्चाति नित्यत्वमतिशयः । एतत्तु न बुद्ध्यामेहे यथा बु-
द्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसद्भावो न चेत् धर्मादिनित्यत्वे प्रमा-
णमस्ति, न चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं शक्यम्, अतिशयस्तु बुद्धिनि-
त्यत्वं गुणभेदः तत्र हि नित्या बुद्धिः सद्द्वयादयश्च सामान्यगु-
णाः पद्मगुण(२) आकाशवदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्य-
त्वे किं प्रमाणमिति ? । नान्वदमेव—बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः पर-
माणवः प्रवर्तन्त इति ? बुद्धिमत्तायामेतत् साधनं सा पु-
नर्नित्येति कुतः ? प्रत्यर्थनियमासम्भवात्—ये खलु प्रत्यर्थनियता
बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसन्निधाने सति भवन्ति, न त्वि-
यं(३) प्रत्यर्थनियता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्वावर-

(१) इतरो नेश्वर इति—पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं शक्यम्—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) न चेत्—पा० ४ पु० ।

भेदस्यानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थानिपतबुद्धिभेदे-
ष्वीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्ध्य
एव तस्य गुणाः ।

अथ बुद्धिमत्तयेश्वरस्य(१) शरीरयोगमपि प्रतिपद्य-
ते ? तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो नित्या अनित्या वा
अवश्यमेवेदितव्याः । यद्यनित्या ? धर्माधर्मसद्भावोऽभ्युपेयः तद-
भ्युपगमे च तत्तन्त्रत्वादोऽश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान्
शरीरादीन् कल्पयसि ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्ट-
विपर्ययं प्रतिपद्यमानेन बुद्धेर्नित्यत्वं(२) प्रतिपत्तव्यम् । अथ स-
न्तानवर्तिनीमनेकां बुद्धिमीश्वरे प्रतिपद्यमे ? एवमपि न युगपदु-
त्पादः स्थावरादीनां(३) प्राप्नोति । अथ (ताः) सन्तानवर्तिन्यः
सर्वार्थाः(४) बुद्ध्यो भवन्ति ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भव-
ति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् । एता
वद्यैतत् स्यात् नित्या वा सन्तानवर्तिनी (वा सन्तानवर्तिनी) न
युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति य-
था दिक्कालाविति ? नानेकान्तात्-गुणभेदाच्चाज्ञात्वं धूमः न
पुनर्गुणाभेदादेकत्वमिति-तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां ना-
नात्वमिति, दिक्कालयोगुणाभेदे ऽपि कार्यभेदाच्चाज्ञात्वं ।
न च बुद्धिमत्तया विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा
च बुद्धिः सर्वार्थाऽतीतानागतवर्तमानाविषया मलसा नानुमानि-
की-न तत्रानुमानं नागम इति, ज्ञाननित्यत्वाच्च न संस्कारः-नि-
त्यं विज्ञानमीश्वरस्येति न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्का-

(१) बुद्धिमत्तमीश्वरस्य-पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव-पा० ४ पु० । (३) व्ययस्यादीनां-पा० ४ पु० ।

(४) सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः-पा० ४ पु० ।

राभावादबुद्धिनेयत्वाच्च न स्मृतिः, स्मृत्यभावाच्च नानुमानं,
न दुःखमधर्मस्याभावात्, अत एव न वैराग्यमिति दुःखाभावाच्च
विरज्यत इति, अत एव न द्वेषो दुःसाभावादिति । इच्छा तु
विद्यते ऽहिष्ठाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति ।

अथ किमयं वदो मुक्त इति ? । न वदो दुःखाभावदेव,
अवदत्त्वाच्च मुक्त इति-बन्धवान् मुच्यत इति, न च भगवति
बन्धनमस्तीति अतो न मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धाद-
धिष्ठातृत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?-अथ मन्यसे ऽर्थान्तरसमवायिनो
ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादीश्वरेण सम्बद्ध्यन्ते न पारम्पर्येण
नचाऽसम्बद्धमधिष्ठातुं शक्यते न चानाधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः
प्रवृत्तिर्युक्तेति ? । तच्च न, अजसम्बन्धोपपत्तेः—अजः
सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक इच्छन्ति न चैतदिह प्र-
तिपिच्यत इति अप्रतिषेधादुपात्तः ॥ इति । ते त्व-
जं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध ईश्वरः मूर्तिद्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति-यथा घटा-
दि मूर्तिमत्ता घटादिना सम्बन्धित्वेन व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध्यन्ते तथेश्वरोपि मूर्तिमत्सम्बन्धीति तस्मादप्यपि व्याप-
कैराकाशादिभिः सम्बद्ध्यत इति ।

स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापकोवा
इति ? अर्थाभावादव्याकरणायः प्रश्नः । आत्मेश्वरस-
म्बन्धोऽस्तीत्येतदेव(१) शक्यते भवतुषु । स पुनरीश्वरात्मानौ
व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यज
संयोगं नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनःसंयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः
यानि मत्तात्ममत्तासि तानि सर्वाणीश्वरसम्बद्धानीत्यतः सम्ब-

द्धमन्वन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथाऽऽत्महस्तसंयोगमय-
ताभ्यां हस्ते कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंशादिना
सम्बद्ध्यते ताम्बन्धादयःपिण्डाद्यधितिष्ठति । यदि तर्हि स-
र्गादौ ईश्वरस्य कारणत्वे ऽयं न्यायोऽभिहितः इदानीमीश्वरो न
कारणमिति प्राप्तम् ? इदानीमपि ॥ एव न्यायः—मृतशरीरिणां
यौ धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताविति समानो न्यायः ।
बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु म-
हाभूतानि वाय्वन्तानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद्वास्यादिवत् । एषं
कार्यत्वात् तृणादीनि पक्षीकृत्य दर्शनस्पर्शनविषयत्वादिनि व-
क्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विमतिपत्तिः कार्यत्वं च तत्तदनेनै-
व न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पक्षयित्वा साधयित-
व्यम् । आगमाच्च—आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम्—

अग्नौ जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरमेरिनो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वश्रमेव वा ॥

यदा ॥ देवो जायते तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

इति ईश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

अपर इदानीमाह—

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्श-
नात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ।
यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि निमित्तं च उपादानवच्च
तथा शरीरादिसर्गापि । तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । कः पुनरत्र
न्यायः ? अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात्

कण्टकादिवदिति । न, अनुबल्यनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः ?—यस्य निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्यानुमानतः प्रत्येतज्यम्, कुतः ? निमित्तवदद्रव्यसामान्यात्—यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्थानविशेषवन्ति तानि घटादीनि, संस्थानविशेषवच्चशरीरं कण्टकादयश्च, तस्मात् निमित्तवन्त इति ? । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं संस्थानविशेषवदनिमित्तं दृष्टमिति ।

अपरे तु—

अनिमित्तानिमित्तत्वाच्चा निमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तानिमित्तत्वाच्चा ऽनिमित्तत इति परिहारं वर्णयन्ति ॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तस्मिन्निमित्तमिति । अनिमित्तानिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति ।

एतच्च न—

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ अन्यन्निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रसारणानमिति । न च प्रसारणानमेव प्रसारणेयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमपुक्तमिति । स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः सत्त्वमर्ग इति एतस्माच्च भिद्यत इति । अभेदे तु तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः ।

कण्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति द्रुवाणः प्रष्टव्यः—किं कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति ? । यदि कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म ? तच्छेषेण(१) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं निमि-

(१) निमित्तं जन्म तच्छेषेण—पा० ४ पु० ।

तत्रादिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्ययं पक्षस्तथापि व्याघातः
प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात्—सर्वं चानिमित्तं प्रति
पादयति चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः—अ-
निमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकनैर्क्षणादिवदितिवाक्यं प्रतिपाद-
कमुपादीयते न च निमित्तमस्तीति व्याघातः । अनिमित्त-
तो भावोत्पत्तिरिति सनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च वाक्ये
यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यभेदादर्थभेदमतिपत्तिरिति व्या-
हृतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न(१) वाक्य-
भेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्कि-
ञ्चिद्वाक्यमुपादेयमिति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन
सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति-
च भावमात्रपक्षीकरणे न दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदे-
शं पक्षयसि ? तथाप्यन्यतरधर्माभिद्धो दृष्टान्तः संस्थान(२) विशे-
षवत्त्वस्य विद्यमानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति ॥

(इति आकस्मिकत्वप्रकरणम् ।)

अन्ये तु मन्यन्ते—

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वमनित्यमुत्पात्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ किमनित्यं नाम ?
यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम्—उत्पत्तिधर्मकमनुत्पत्तिं नास्ति
विनाशधर्मकं चाऽविनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वं ? भौ-
तिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्ति-
विनाशधर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति । सू-

(१) न—इति नास्ति ४ पु० ।

(२) सन्तान—पा० ४ पु० ।

त्रस्य दृष्टान्तार्थत्वान् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः—सर्व-
मनित्यमिति श्रूये ? (१) दृष्टान्ताभावः—सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् न सा-
ध्यमुदाहरणं युक्तम् । उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चार्थं हेतुर-
व्यापकः—यदि सर्वं पक्षयित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्ते
परमाण्वाकाशादिषु तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नो-
त्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति हेतुरव्यापकः ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ सर्वमनित्यमेवेति श्रुवाणः प्रष्टव्यः
किं सर्वस्यानित्यता नित्या आहोस्विदनित्येति । यन्नित्यता
नित्या ? न तर्हि सर्वमनित्यम् । अथानित्या ? अनित्यताया अभा-
वात् (२) सर्वमनित्यमिति व्याहृतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाशयानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं (३) विनाशयानुविनाशवत् । यथाऽग्नि-
र्दाहं विनाशयानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाशयानुवि-
नश्यति ।

अयं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति, नित्यं व्याचष्टे—

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिष्ववस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धिष्ववस्थानात् ।
यत्र यत्राऽयं हेतुरूपलभ्यते तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रति-
पद्यामहे यत्र पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्य-
म् । अथाकारणकमनित्यं प्रतिपद्यसे ? व्याहृतस्तर्हि हेतुः उत्प-
त्तिविनाशधर्मकत्वादिति—अनित्यमिति श्रुवाणेनावश्यं नित्यम-
भ्युपेयं नञः प्रमज्ज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वात्—अयं खलु नञ्

(१) मुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति श्रूये—पा० ३ पु० ।

(२) स्वभावात्—पा० ४ ।

(३) दाहत्वमिति कश्चित् ।

प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधे वर्तते पर्युदासे वा तथा चोत्तरपदसि-
द्धिः यदि नित्यं न भवतीत्यनित्यं तर्हि यदन्यत्र भवति तदन्यत्र
प्रतिषेध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यान्यददीनत्वमिति
तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नासत्युत्तरपदार्थे तस्मादन्यत्वं
सिद्ध्यतीति । अनित्यताभावाच्च सर्वमानित्यमिति न दोषः
अनित्यताया धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अनित्यत्वं नाम धर्मः सो-
ऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वस्यानित्यत्वं न दोष
इति । अथ पुनरुत्पत्तिविनाशधर्मकेणानित्येन सिद्धेन शेषं स-
न्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत्
तस्याप्युत्तरपदसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषाद्वाक्यं नि-
वर्तत इति ॥

(इति सर्वानित्यतानिराकरणप्रकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च
नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । उत्पत्तिकारणं भावानामु-
पलभ्यते विनाशकारणं च तदुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं
नाम आपते विनश्यति वा ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

तल्लक्षणावरोधा(१)दप्रतिषेधः । यदिदमुत्पद्यते विनश्यतीति
च अन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं गृह्यते भूतलक्षणावरोधात्(२) सर्वं

नित्यामिति । सर्वं नित्यामिति च (१)ब्रुवाणो न किञ्चिज्जायते न विनश्यतीति प्रतिपद्येत, तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोऽस्य परिस्पन्दो व्यर्थ आपद्येत, सर्वस्य च पक्षीकरणादृष्टान्ताभावः वाक्योपादानं च व्याहतम् । यदिदं वाक्यं(२) परमप्रतिपादनापोपादीयते सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वादिति, अनेन वाक्येनायं किङ्करोति—किमसिद्धं साधयति उत सिद्धं निवर्तयति ? । यदि तावदसिद्धं साधयति ? केयं सिद्धिर्वाक्येन(३) प्रतिपाद्यते । यदि विज्ञानं? व्याहतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि सिद्धिः? या प्रवर्तमानं साधनं करोति अवश्यं कारकेणापूर्वकिञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्व्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते ? एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति ? तिरोभावे ऽप्यवश्यमपूर्वोत्पत्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे—यस्मादनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तस्यावश्यमपूर्वोत्पत्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति(४) तदभ्युपगमे च व्याघातः ।

यत्पुनरेतद्भूतलक्षणावरोधात् सर्वं नित्यामिति, नान्यथा तदुपपत्तेः—भूतलक्षणयोगोऽन्यथा सम्भवतीति—

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः ॥ कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम्, न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति, अस्ति चैतदुभयं, तस्मात्

(१) सर्वं नित्यं—पा० ४ पु० । (२) वाक्यं—पा० ४ पु० ।

(३) वाक्येन—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे इति—अधिकम् ४ पु० ।

कारणसमानगुण कार्यमुत्पन्नत(१) इति कारणसमानगुणोत्पादे च कार्यभूतलक्षणानुरोधः सिद्ध्यतीति । विभक्तन्याय चैतत् व्यक्तादव्यक्ताना(२) प्रत्यक्षप्राप्ताद्यादित्येतस्मिन् सूत्रे । अव्यापकश्चायं हेतुः पञ्चभूतनित्यत्वादिति, । कथं ? कर्मादीनामव्याप्ते — कर्मबुद्धिशब्दादयः पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन न व्याप्ता इति । ज्ञातुः प्रयत्नदर्शनाच्च व्याघातः — उत्पत्तिविनाशप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्टः सर्वनित्यत्वे च न युक्तः प्रसिद्धश्चातर्पणी तद्धर्मा — उत्पत्तिविनाशधर्मा चातर्पणी प्रतिपादितोऽतोऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः — पक्षस्थान्तद्वये ऽवस्थानात्पक्षो हि सर्व (हि)नित्यमिति, तच्च सर्वं भूतलक्षणयुक्तम्(३) अन्यथा च तत्पक्षान्तद्वये ऽवस्थानात् न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमिदमेकान्तः ।

स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथोपलब्धिरिति चतु ? — अथ मनुष्यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तच्च तत्त्वतोऽस्ति असत्येतस्मिन्नाभिमानो भवति उत्पन्न विनष्टमिति, यथा न स्वप्न विषयाः सन्ति अथ च विषयाभिमानो भवतीति ? न प्रमाणाभावात् — यदिद गवादि घटाद्युत्पत्तिविनाशयुक्तमुपलभ्यते(४) एतन्नास्तीति नासत्यप्रतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाप्राप्यणिक्तं शत्रुप्रतिपत्तुम् । यथा च चित्तव्यतिरकिणो विषयास्तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । यदि स्वप्नविषयाभिमानवदुत्पत्तिविनाशाभिमानः ? अथ भूतोपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानरूपमसज्जते । पृथिव्याद्यमात्रे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् ? — अथ

(१) कार्यमुत्पादयति इत्यधिकं वृत्तिम् ।

(२) व्यक्ताव्यक्तानां चाविवक्षा इति — पा० २ पु० ।

(३) उक्तम् — इत्यधिकम् ।

(४) घटादिव्यक्तमुपलभ्यते इति पा० २ पु० ।

मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो
 व्यवहार उच्छिद्यत इति ? तदितरत्र समानम्—यदि व्यवहारो-
 च्छेदमपाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि मति-
 पथस्य न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चनव्यवहारः सिद्ध्य-
 तीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाच्चेत्पत्ति-
 विनाशयोः यच्चिसं तदनीन्द्रियम् अविषयश्चेत्पत्तिविनाशयोः
 तेन स्वप्नाविषयाभिमानवत्तदभिमान इत्ययुक्तम् । उत्पत्तिवि-
 नाशाभिमान इति च ब्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः । न
 च सर्वनित्यवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति । विषयं च प्र-
 त्याचक्षणेन तदनुकारी विपर्ययप्रसयो हेय इति ।

अपरे तु सर्वं नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति—व्यवस्थितस्यो-
 पादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते
 तन्निवृत्तमप्यस्तीति यच्चाविर्भवति तत्प्रागप्याविर्भावादस्ति—

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्य-
 स्तीति ब्रुवाणो भवान्प्रष्टव्यो भवति (१) किमुक्तं भवति निवृत्तमिति ?
 यदि ब्रूये पूर्वमुपलब्धं पश्चादुपलभ्यत इति । अथ सतोऽनुपलब्धिः
 किङ्कता ? यद्यावरणादिकृता ? तदावरणाद्युपलभ्येत । उक्तं चात्र
 यत्पूर्वमनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेष-
 प्रत्ययोऽभ्युपेय इति, तदभ्युपगमे च व्याघातः । यद्योक्तं यच्चावि-
 र्भवति तत् प्रागप्याविर्भावादस्ति ? तन्न व्याघातात्—आविर्भवति

विद्यते चेति व्याहतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिष्टातिरभिव्यक्तिरसतीति ॥ ५८

(इति सर्वनित्यत्वनिराकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वे पृथग्भावलक्षणपृथक्तात् ॥ ३४ ॥

सर्वे पृथग्भावलक्षणपृथक्तात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते ऽनेन भावः इति । सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति भावसमाख्याशब्दोऽनेकस्मिन्नवयवसमूहे वर्तते इति । यथा कुम्भशब्दः एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थावगतेः—यस्मात् पदश्रुतेरनेकोऽर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यप्तेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यप्तेः । अनेकलक्षणैरेति मध्यमपदलोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति । गन्वादिभिश्च गुणैर्बुधादिभिश्चावयवैः सम्यक् एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ(?) शेषो ऽनूक्तोऽवगम्यत इति गुणव्यतिरिक्तो गुणीति अवयवव्यतिरिक्त(२) श्रावयतीति विभक्त्यापमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द इति । तन्न, दृष्टान्ताभावात्—न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति, सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः । यथा चैकविषयः सेनादिशब्दस्तथोक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः आधाराधेयभावेनानुपक्तानां

(१) एकाधिगती—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

रूपादीनामविषयविनश्च ग्रहणादन्यथासिद्धः नञः प्रसज्यप्रतिषेध-
प्युदाहमविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः(१) अनेकमित्ययं नञः
प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधप्युदाहमविषयत्वेन प्रतिषेधात्
प्रकल्प्यते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति यः
देकत्र प्रतिषिध्यते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः । अप प-
र्युदाहमपक्षः ? एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगमं भवति
न ह्यमत्येकस्मिन् तस्मादन्यदनेकं सिध्यतीति ।

इतश्च—

लक्षण(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि कश्चिदेको भाव
इत्युक्तः पक्षः(३) कस्मात् ? लक्षणव्यवस्थापनात्(४) न हि
कुम्भ इत्युक्ते ऽनेकोऽर्थोवगम्यते । कथं नामगम्यते ? एकवचना-
न्वात्—एकवचनान्त एष शब्दः कुम्भ इति । न च बहुष्वेकव-
चनं युक्तम् मैप(५)मम्प्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात् कुम्भमानये-
ति मैप एकविषयो भवति । इतरादे कुम्भशब्दात् प्रतिपद्यैकं-
कुम्भमानयति ते एते मैपमम्प्रतिपत्ती एकविषये ज्ञापयतः
कुम्भशब्देनैकोऽर्थोऽभिधीयत इति । यांस्तु रूपादीनवयवान् प्र-
तिपद्यते स न शब्दार्थः किन्त्वनुपल्लः तन्मान्तरीयकत्वादिति ।
समुद्भेदस्य चानवस्थानात्—पञ्चावस्थानं तदेकं गवादिघटा
दिद्रव्याणि समुद्भूतानि प्रतिपद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चा-

(१) विरूप इति—पा० ४ पु० ।

(२) तल्लक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) मैप—यैप—पा० ४ वृत्तिः ।

यं समूह इयन्नि द्रव्याणि एतानि घटादि(१)भावेनावस्थिता-
नीति न व्यवतिष्ठन्ते ऽस्य भेदोऽल्पतर(२)तमत्वेन यत्तत् प-
रमल्पं(३) तदभेद्यं ततो निवर्तते इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते
तदेकम् । एकं च प्रत्याचक्षणेनानेकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमु-
च्चयश्चा(४)दनेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे
॥ रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादी-
नि समुदितानि परमाणुरिति ? । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपा-
दयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य स-
मुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि स-
मुदितानि परमाणुरिति ब्रुवाणेन चतुष्टयस्य एकसमुच्चयनिमित्त-
त्वाद् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् ।
अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि प-
रमाणुरिति ? शास्त्रं व्याहृतं भवति—कापेऽष्टद्रव्यकोणुरशब्द(५)
इति एकानुपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतज्ज्ञेयम् । यश्चायं हेतुः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति उभयतो व्याघाताच्च किञ्चिदेतत् । क-
थमुभयतो ॥ किञ्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति
प्रतिज्ञाहेत्वोर्वाधातः । यस्मादेकार्थानुपपत्तौ(६) न समूह उप-
पद्यत इति समूहं चाश्रित्यैकं प्रत्याचक्षणेन समूह एव प्रत्या-
ख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघाताच्च यत्किञ्चनवाद्
इति । शेषं भाष्ये ॥

(इति सर्वपृथक्कानिराकरणप्रकरणम् ।)

(१) गवादि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्यतर—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) णुशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाश्च न इत्यधिकं कश्चित् ।

अथायमपर एकान्तः—

सर्वमभावो भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धेः(१) । यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्मात् ? भावेऽप्यितरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः अनुत्पन्नमध्वस्तपटवत्—सर्वो भावशब्दोऽसत्प्रत्ययसममानाधिकरणः प्रतिषेधसमानाधिकरणश्च मध्वस्तपटवत् यथा नास्ति पट इति । कथं नास्ति कदा च नास्तीति ? स्थाल्याद्यात्मना ऽनुत्पन्नमानो ध्वस्तश्चेति । सोऽयं घट(२)शब्दोऽसत्प्रत्ययसममानाधिकरणो घटस्यात्यन्तामर्शं प्रतिपादयति । तथा च सर्वे भावा असत्प्रत्ययसमानाधिकरणास्तस्मात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्तिमश्वमेकाविभवत्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च विरुद्धः । यत्सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति नास्ति तत्प्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभावइति च भावः प्रतिषिध्यते नास्त्युत्तरपदार्थे नञः प्रयोग इति प्रमज्ज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां पूर्ववत् प्रमज्जः यथाऽनेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे ऽभावपदे च व्याघात ऊढः । शेषं भाष्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिस्वभाववधारणं वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्वभाविकेति वक्तव्यमेतत् । अपत्यां च विभक्तावभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ग्रन्थे(३) सर्वमभाव इति

(१) इतरेतरसिद्धेः—पा० ४ पु० । (२) स घट—पा० ३ पु० ।

(३) मृशण एव—पा० ४ पु० ।

च व्यावर्तयसि न ह्यमदीधकरणं भवति । अधिकरणं हि नाम यद्यत्र वर्तते, तच्चाभावे नास्तीति । सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते ? पूर्वसूत्रविरोधश्चाद्यते । कथमिति ? भावोऽप्यितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोभवताऽभिधीयते तथा चाभिदधानः (१) स्वभावाभावाभ्युपैपि, विशेषणवैयर्थ्यं च भावोऽप्यितरेतराभावसिद्धेरिति (२) सर्वासत्त्वे होत्रमेव वक्तव्यम् न सन्नि भावा, न पुनरेवं वस्तुं युक्तम् इतरदितरश्च (३) भवतीति । इतरदिति (४) चापं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दश्चाप्य स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरश्च प्रतिपिध्यत इति स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति । कश्च स्तो भावो भावानां द्रव्यादीनां ? सदादि सामान्यं क्रियावदादिर्विशेष स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येक मनन्तो भेदः—सामान्यविशेषसमवायादीनां च सामान्यो वैशेषिक-श्चान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ (५) तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने नाभावः प्रतीयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं, यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्ते ऽभावो गम्येत, नत्वभावोगम्येत, तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् अभ्योगवात्मना अनश्वो गौरगौगौरिति कस्माच्चोच्यते इति अवचनाद्

(१) चातिदधानः—पा० ३ पु० । (२) इतरेतरासिद्धे—पा० ४ पु० ।

(३) इतरदितरश्च—पा० १ पु० । (४) इतरवदिति—पा० १ पु० ।

(५) अस्ति त्वयं—पा० ४ पु० ।

गौरिति(१) अगौरगौरित्युक्ते व्याहृतं भवति । यदि व्याधातभया-
दगौरगौरिति नोच्यते ? इत्त तर्हि सिद्धोभावः । कथं तर्हि अयं प्रति-
षेधोऽगौरश्च इति ? । व्यतिरेकप्रतिषेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सा-
मानाधिकरण्यमिति—यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डवद-
रयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धत्वे न कुण्डे वदरसदृभावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापे-
क्षिकी यतः न स्वेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घस्व-
ह्रस्वत्वे परापरे चेति ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं ? ह्रस्वमना-
पेक्षिकम् । अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं ? दीर्घमनापेक्षिकं, परस्परा-
पेक्षयोश्च यदपेक्षयेतरज्जायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः
एकस्याभावादिति । अपेक्षाया मनपेक्षायाम् च द्रव्ययोरनं भेदः—या-
वती एव द्रव्ये ऽपेक्षमाणे तावती एव(२) अनपेक्षमाणे अपि न
द्वान्यतरत्र भेदः । अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोर-
भेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्षमाणयोर्दीर्घह्रस्वप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नो-
ति ? न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयस्य ग्रहणात्—द्रव्योस्तावद्
द्रव्ययोः प्रत्यर्थनियते द्वे द्वेव बुद्धी भवतः अत एकस्मिन् वि-
द्यमानमतिशयं शृङ्गाति एकस्मिन् विद्यमानं च ह्रस्वत्वम् सो-
ऽयमुपपदशने प्रतिसन्वत्ते प्रतिसन्वानमत्यजा त्वस्य बु-
द्धिरित्यद्यते अस्मादीर्यमदोऽस्माददो ह्रस्वमिति, न पुनर्वस्तुन

(१) गौरस्तीति—पा० ४ पु० । (२) द्रव्ये—इत्यधिम् ४ पु० ।

उत्पादानुत्पादाविति । स्वभावसिद्धौ चामत्या(१)मपेक्षा न
प्राप्नोति—यदि स्वभावसिद्धिमन्तरेणापेक्षाभेदादीर्घादिभेदा भ-
वन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य सर्वत्र तेषामभूतः प्रत्ययः स्यात् न
च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासामर्थ्यमस्ति । न च परिमण्डलौ
परमाणु उपलभमान ईश्वरः परमाणुमपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घ-
इत्यादिप्रत्ययान्न करोति अतो नापेक्षाकृताः प्रत्यया इति ।

सर्वमभाव इति सर्वथा चायं वादो व्याहतः । कुतो(क)व्याघा-
तः ? आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती(२)सर्वमभाव इति ध्रुवाणः
प्रमाणं पर्यनुयोज्यः । यदि ब्रूते ? व्याहतं भवति । अथ नाभिधत्ते ?
अर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं
तस्य यद्यभिधेयमर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्वाधातः । अथ न प्रति-
पद्यते ? वर्णोच्चारण(३)मात्रमनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वा-
क्यस्य(४) प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते(५)
पूर्ववद्वाधातः । सर्वमभाव इति सर्व भाव इति च वाक्ये, यद्यनया-
र्थभेदं प्रतिपद्यते ? व्याहतं भवति । अथ न प्रतिपद्यते ? विशेषो-
पादानं व्यर्थम् । सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते ताव-
त्तावदुपपत्तिं न सहत इति ॥

(सर्वशून्यतानिराकरणम् ।)

(१) स्वभावसिद्धावसत्त्वा-पा० ४ पु० ।

(२) प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती-पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोच्चारण-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यार्थ-पा० ४ पु० ।

(५) पाद्यते-पा० ४ पु० ।

अथेमे संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमा-
दि भाष्ये । तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तसिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

संख्यैकान्तसिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यै-
कान्तानामसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकात्—सर्वमेकमि-
ति प्रतिज्ञां कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं प्रवीति ए-
कान्तो न सिद्ध्यति तच्च साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ—इति द्वैतम् ।
एवं द्वैतादिष्वपीति । अथ प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति ?
एवमप्येकान्तोऽस्य वा) न सिद्ध्यति साधनाभावात् न साध्य-
साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्य-
यं(१) सूत्रार्थः । साध्यावयव एव साधनम्, एवं च सति साध्य-
व्यतिरिक्तं साधनं नोक्तं भवति न चासाधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वादहेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थे न-
किञ्चिदपवृज्यते अनपवर्गेण सर्वं पक्षीकृतमिति सर्वस्य निरवय-
वस्य पक्षीकरणान्न हेतुरस्ति, न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हती-
ति । आत्मनि च क्रिया विरुद्ध्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रति-
पादकमिति न युक्तं न कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते स्व-
स्वमे संख्यैकान्ता यदि विशेषकारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्या-

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति एवं सत्येकान्तो
शयं—पा० ४ पु० ।

नेन वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति मत्पक्षानुमानामगमवि-
रोधित्वात्—मत्पक्षोऽयं गवादिघटादिभेदः अनुमानतोऽपि
गम्यते अन्यदन्येनानुमीयते, आगमोऽपि गम्यते प्रतिपन्नः
प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्य(१) इति । अयाभ्यनुज्ञा-
नेन वर्तन्ते ? तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितो-
ऽभेदः विशेषकारितश्च भेद इति प्रतिपद्यते ? तथापि न कि-
ञ्चिद्वाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं लब्धावकाशमिति ।
सामान्यं प्रतिपद्यमानेन(२) भेदोऽभ्युपगन्तव्यः भेदं च(३)
मत्पक्षज्ञानेन सामान्यमपि मत्पक्षेयम् । विशेषानाधारस्य सा-
मान्यस्याविषयत्वात् । ते खल्विमे संख्यैकान्तास्तत्त्वज्ञानप्रवि-
वेकाय परीक्षिता इति ॥

(इति सङ्ख्यैकान्तवादगकरणम् ।)

मत्पक्षानन्तरं फलमुद्दिष्टं, तस्मिन्—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचिद् क्रि-
या सद्यःफला यथा पचति दोग्धीति तस्याः सद्यः फलमोदन-
पपसी क्रियानन्तरं भवति इति(४) । काचिद् कालान्तरफला
यथा कुर्वतिवपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं
सत्पाधिगम इति । अस्ति चेपं क्रिया अभिहोत्रं जुहुपादिति ।

(१) प्रतिपद्यते पु० २ पा० ।

(२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० ।

(४) भवति इति—पा० ४ पु० ।

तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यस्तापादिफला उत काला-
न्तरफला ॥

न सद्यः कालान्तरेण भोग्यत्वात् (१) ॥ ४५ ॥

न सद्यः (२) कालान्तरेण भोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते
चोदितपा (३) च क्रियया नानार्थिकया शक्यं भवितुम् । न चायं
तापादिकामोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रिया-
मपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् विमुद्धेनाभिसन्धिना अनुगृ-
हीतादात्मनि धर्म उत्पद्यत इति । स च कालान्तरे ऽप्रतिबद्ध्य-
मानशक्तिः देशाद्यनुगृहीतः फलं ददाति । तच्च पतिते तस्मिन्
देहे भवति देहान्तरापन्नस्यातो न सद्य इति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् (४) ॥ ४६ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते इच्छे व्या-
वृत्ते च पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तन्न विनष्टात् कारणा-
दयुक्तमिति ॥

प्राज्ञनिष्पत्तेर्दृष्टफलवत् तत् स्यात् (५) ॥ ४७ ॥

प्राज्ञनिष्पत्तेर्दृष्टफलवत् तत् स्यात् । न ब्रूमो विनष्टात्
कारणात् कार्यमुत्पद्यते, अपि तु अग्निहोत्रहवनादिलक्षणया
क्रियया यथाक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् । तस्मात् फल-
मिति यथा फलार्थिना दृष्टस्य मूलसेकादिकर्म क्रियते । न च

(१) सूत्रमिदं न्यायसूचीनिबन्धे नास्ति ।

(२) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(३) चेदितरया—पा० ४ पु० ।

(४) निष्पत्तिर्हेतुविनाशात्—पा० ।

(५) दृष्टफलवत् स्यात्—पा० ४ पु० ।

मूलसेकात् विनष्टात् फलेन युक्तं भवितुम्, अपि तु मूलसे-
कादिकर्म कृतं भोक्तुः कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुगृह्णाति ।
उपगृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति
तद्रसद्रव्यं दृक्षमाफलात् सर्वं उपसर्पति तस्मात् पर्णादिफलं
निर्वर्तते । एवं च सति विनष्टात् मूलसेकात् फलनिर्वृत्तिः न
च मूलसेकादिवैयर्थ्यमिति ॥

तदिदं प्राङ्निष्पत्तेः—

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राङ्निष्पत्तेरुत्पत्ति-
धर्मकं नासन्न उपादाननिपमात् असत्त्वे समाने(१) उपादान-
निपमो न प्राप्नोति । सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिव्याह-
तो(२) अस्ति चोत्पद्यते चेति व्याहतम् । न सदसत्, सदस-
तोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा अमादिति तस्य प्रतिषेधः अ-
भ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्मान्न स-
दसदापि । नाप्युभयविपरितं कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशा-
दिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं निर्देष्टुमिति ।

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा— ससमिति । कस्मात् ?—

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ (३)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपलब्धिरूपस्य पश्चा-
दुपलब्धिर्वा साऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशश्चोपलब्धिरूपस्य
पुनरनुपलब्धिरिति । न चैतत् सर्वनित्यत्वादिनः सम्भवति न

(१) असत्त्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याहन्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा उत्पादव्ययदर्शनादि-
त्येकमेव सूत्रमिति केचित् ।

हि सत्पक्ष उत्पादो न च विनाश इति । उत्पादविनाशौ च प्रत्या-
 चक्षणेन लोको हेयः । अयं लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्र-
 वर्तते ? ननु चायं प्रवर्तते इदमाप्स्यामि-इदं हास्यामीति ? सत्य-
 मेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्यवादिनः किञ्चिद्वैयमुपादेयं वा-
 विद्यते । प्रतिज्ञादीनां चावयवानामुपादानं व्यर्थम्—उत्पाद-
 व्ययप्रत्याख्यानत्—न किञ्चित् जायते न किञ्चित् विन-
 श्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं(?) यदि सत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं
 प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य लोके
 भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावमात्रार्थमु-
 पादानमिति ? एतदपि तादृगेव । न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञा-
 ननिवृत्तिर्युक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति ? केयमभि-
 व्यक्तिर्नाम ? या उपादानेन क्रियते ? यदि कार्य ? व्या-
 हतम् । अयं कार्यधर्मः ? तदाप्यनिवृत्तो व्याघातः । अपोपल-
 ब्धिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा क्रियते इति ? न मुच्यसे
 व्याघातात्(२) । अयं कारणात्मनावस्थितस्य कार्यात्मनाऽव-
 स्थानमभिव्यक्तिः ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मनावस्था-
 नममद्भवतीति । अयं कारणस्य संस्थानविशेषोऽभिव्यक्तिः ?
 संस्थानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः । अपास्ति ? व्य-
 र्थमुपादानम् । अयं कारणस्य स्वलक्षणपुष्टिरभिव्यक्तिः ? न
 अपूर्वाभ्यागमाभावे स्वलक्षणपुष्टिशब्दार्थं पश्याम इति व्यर्थ-
 मुपादानम् । स्वलक्षणपुष्टिश्च पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्या-
 घातात् मुच्यमे(३) एवं येन येन कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते

(१) उत्पादव्ययवादिनः—पा० ४ पु० ।

(२) न मुच्यसे उपघातात्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघातः—पा० ४ पु० ।

तेन तेन सकार्यं बाधत इति । यत्पुनरेतत् नासदुपादाननि-
यमादिति—?

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नायं सत्त्वादुपादाननियमोऽपि तु
सामर्थ्यात्—इदमनेन शक्यं निर्वर्तयितुं(१) नेदमनेनेत्येवं बुद्धि-
सिद्धं कार्यं कृत्वा यद् यस्योत्पत्तये समर्थं तत् तस्योपादी-
यते न सर्वं सर्वस्य न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति ।
अथोत्पत्तिनियमेन कार्यनियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते ते-
नापि कार्यकारणशब्दयोरर्थो वाच्यः(२) किमुक्तं भवति कारण-
मिति किमुक्तं च भवति कार्यमिति ? ननु करोतीति कारणं क्रियत
इति कार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः ? पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि
करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यमे ? यथा केशान् कुरु पृष्ठं कुर्वीति न
तद्विद्यमानानां हि रचनाविशेषः केशानामविद्यमानः क्रियते
पश्चात् पृष्ठस्यापि मल्लापगमोऽविद्यमान इति न विद्यमाने का-
रणार्थं जात्वापि पश्याम इति तस्मादसदेतत् ।

यदि क्षसत् क्रियत इति स्वरस्य विषाणं किं न क्रियत इति ? ।
क एवमाह न क्रियत इति, यत् (तत्) स्वरस्य विषाणं तत् क्रियत
इति । अथ कस्मात् स्वरः विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न
जानीमः कस्मात् न भवतीति न पुनः स्वरेण विषाणं क्रिय-
माणं दृष्टमित्यतोऽवसीयते । एनेन शशविषाणं व्याख्यातम् ।
न तदसत्त्वात् न क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चा-
ऽसत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति । अस-
त्त्वात् स्वरविषाणं नोत्पद्यत इति द्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते

(१) निर्णयितुं शक्यं—पा० ४ पु० ।

(२) घक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

न हि भवत्पक्षे खरविषाणं नास्ति सत्त्वे चामत्त्वे च समाने
यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति । सत्कार्यवादिनश्चैवं सर्वलो-
कव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न पूर्वं विन-
श्यतीति । अथासदकार्ये(१) किं प्रमाणम् ? न सत्त्वे न चास-
त्त्वे अनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः ? न तर्हि विवादः ? यदु-
भयपक्षसम्प्रतिपन्नं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नाः तन्तव-
स्तान् प्रति पक्षा विमज्जन्ते । एके तावद् द्रुवते त-
न्नुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्तवः संस्थानविशेषेणावस्थि-
ता इति । अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मनाऽवतिष्ठन्ते इति ।
अपरेषां धर्मान्तरा विर्भाव(२)तिरोभावाविति । अपरे तु श-
क्तिविशिष्टास्तन्तवः पट(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु
तन्नुमात्रेषु तावच्चतिरेकः साधयितव्यः न चोपपादित(४) इति ।
येऽपि संस्थानविशेषेणावस्थिताम् तन्तून् पट इति वर्णय-
न्ति तान् प्रति साधनं—प्रागुपलब्धिकालात् संस्थानविशेषश्च
न्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् तुर्यादिवादिति । एनेन कार्या-
त्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम् तथा धर्मान्तराविर्भावति-
रोभावाविति । अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति द्रु-
वाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्य-
त इति । य एवार्थो बुद्धिसिद्ध तदसदिति स एवार्थः
शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पा-

(१) असत्कार्यवादे—पा० ४ पु० ।

(२) धर्माधर्माविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तून् पट—पा० ३ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपलब्धिकालादिति
कारणव्यापारात् प्रागित्यर्थ इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

दमन्तरेण षट्बुद्धिः सम्भवतीति व्याघातोऽनिरार्थः । विद्य-
मानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्त्रः तद्विना नियमेनोपादानात् खनि-
त्रादिवत् ? । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरमतीति अभिव्यक्तिवत्
कार्थेऽपि प्रसङ्गः एवं चोक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदुपादान-
नियमादिति ? उपादानं च कारणम्, न च मति कारणार्थं पश्या-
म इति पूर्ववत् प्रसङ्गः । यदापि खनित्रादिनदिति ? न च खनि-
त्राद्युदकार्यमुपादीयते, अपि तु आवरणविगमार्थम् । आवर-
णविगमश्च विभागः । ॥ चाभुत्वा भवतानि अमिद्धो दृष्टान्तः ।
अथ विभागं न प्रतिपद्येत ? सोऽप्यप्रागपन्नविभागा विभागम-
त्ययोत्पत्तिकारणं पर्यनुयोज्यः । अथाप्राप्तेमात्रात् विभागस्त्ययं
प्रतिपद्यते ? साध्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभाव उतप्राप्तेरन्येति ? किञ्चा-
तः ? यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः साऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्य-
म् । यद्धि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नाभागे विभागस्य ।
यद्यत्र प्रतिपिध्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिश्च द्वयी अ-
संश्लेषः संश्लेषानां विगमश्च । तत्र यः संश्लेषानां विग-
मः ॥ विभाग इति । तं च खनित्रादीनि कुर्वन्ति । अथ
प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः ? सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः । अ-
थ भिन्नदेशोत्पत्ति विभागं प्रतिपद्येत ? भिन्नदेशे इमे उ-
त्पन्ने इति विशेषणोपादानान्न भिन्नदेशोत्पत्तिविभाग इति
उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशनया भिन्नमिति विभागात् ।
'विभक्तमिति तान्येतानि भिन्नपक्षनिमित्तानि(१) प्र-
त्ययभेदानुमेयानि । न हीमे पर्यायशब्दा भिन्नमुत्पन्नं वि-
भक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च मोतोपेद्रत्वाच्च भिन्नदेशोत्प-
त्तिविभाग इति । क्षणिकत्वाद् विभागस्य विभागत्ययो-

त्पत्तिर्न(१) युक्तेति चेत् ? न, सामान्याभिव्यक्तिसंयोगविनाशा-
भ्यामेव प्रसङ्गोत्पत्तिकालानुभवात्—पूर्वं तावत् स्वकारणा-
दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तर-
कालं संयोगाल्लब्धात्मकात्(२) विनश्यतीति । तदेवमनेकस-
णानुभवादुत्पन्नमात्रो विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम् । तदेवं
व्यवस्थितमेतदसदुत्पद्यत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् दृष्टफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥५१॥

आश्रयव्यतिरेकाद् दृष्टफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः । यच्च मूल-
सेकादि कर्म यच्च पर्णादिफलं तदुभयं दृष्टाश्रयम् । कर्म-
त्विह कर्मफलं चान्यत्रोक्तं आश्रयव्यतिरेकाद् दृष्टफलोत्प-
त्तिवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसि-
द्ध इति सूत्रार्थः । यत्रैव कर्म तत्रैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिकलनिर्दे-
शात् ॥५३॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि(३) फलनिर्देशात् ।
पुत्रादि फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तते इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥५४॥

तत्सम्बन्धान् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः । पुत्रादिसम्ब-
न्धात् फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्दे-

(१) विभागप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

(२) संयोगाल्लब्धात्मकात्—पा० ४ पु० ।

(३) अन्नादिषु—पा० ४ पु० ।

नाभिधीयते यथान्नमाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणा(१)
इति । उपचारश्च प्राणाभावात् लोकप्रयुक्तवाक्यानुविधा-
नेन क्रियते इति ।

(इति फलपरीक्षाप्रकरणम्)

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टं लक्षितं च(२) बाधनालक्षणं(३)
दुःखमिति । तत्र किमिदं सर्वलोकसाक्षिकस्य सुखस्य(४) प्रत्या-
ख्यातम् आहोस्विदन्यः कश्चिदिति । अन्य इत्याह ।
कथं ? न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम् ।
अपन्तु जन्ममरणप्रवन्धानुभवनिमित्तात् दुःखात् निर्दिष्टस्य
दुःखभावनोपदेशः—कथं नामायं सर्वं दुःखमिति भावयेत्
भावयंश्च विरज्येत विरक्तो मुच्यते इति । कथं पुनरयं
सर्वं दुःखमिति भावयति ? सर्वे सत्त्वानिकायाः सर्वः पुन-
र्भवः सर्वमुत्पत्तिस्थानं दुःखमाश्चर्यात् दुःखमित्युक्तमृषिभिः ।

दुःखभावनमुपादिश्यते तत्र च हेतुरूपादीपने—

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र
जायत इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्धयो व्यपदिश्यन्ते शरी-
रादीनां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः ।
विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । क्षेत्रं
भाष्ये । अनेनाभिप्रायेण दुःखो(द्दे)शो न सुखं प्रत्या-
ख्यातुम् ॥

(१) प्राणिनः प्राणा—पा० ४ पु० । (२) उक्तं च—पा० ४ पु०

(३) लक्षितं—पा० ४ पु० । (४) सर्वलोककस्य—पा० ४ पु० ।

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः(१) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः । यस्माद्वाधनान्तराले
सुखमुत्पद्यमानं मखसदृष्टमिति ।

इतश्च—

वाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः॥५७॥

वाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः—सुखस्य
दुःखोद्देशेनेति, प्रकरणात्—यस्मादयं वेदयन् इदं मे सु-
खनाशनमिदं मे दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःख-
साधनं हातुं प्रयतते सुखनाशनानां प्राप्तये चास्य पत-
मानस्यानेकविधस्तापोऽनुपपन्ने । ततस्तपानुपवात् सर्वं दुः-
खमित्युच्यते न सुखस्याभावादिति(२) । अपमेव चार्थो
मुनिना श्लोकेन वर्णितः—

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति ।

अर्थनमपरः कामः क्षिप्रमेव मवाधते(३) इत्येवमादि ।

“ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यश्च सुखार्थं पत-
मानस्य दुःखविकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमि-
त्यभिभवमानः पुनस्तदुपादत्ते पुनः पुनर्जायत इति न

(१) निर्दृत्तेः—पा० ४ पु० ।

(२) सुखस्याविर्भावनादिति—पा० ४ पु० ।

(३) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति सम्पन्नो
भवति अथानन्तरमेव पुरुषमपरः कामः इच्छा क्षिप्रं वाधते । स्व-
र्गादिप्राप्ताद्यपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्ती प्राप्तापत्यादी-
त्यस्य इच्छा तदुपायप्रार्थनादिना दुःखेन वाधते इत्यर्थः । इति
तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

संसारमतिवर्तते(१) तस्याः सुखमञ्ज्ञायाः मतिपक्ष उपदे-
-शोऽयं क्रियते (इति) सर्वं दुःखमिति । यद्येवं कस्माद्
दुःखं जन्मेति नोच्यते ? सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमे-
वेति तेन सुखाभावं ज्ञापयति । यदपि तदन्तराले सुख-
मुपजायते तदपि दुःखमेव दुःखानुपज्ञात् नामावादिता ।
जन्मविनिग्रहार्थो वै स्वल्पमेव शब्दः—जन्मनोऽनेन
विनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति भावयन् दुःखसाधनानि
नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

(इतिदुःखपरीक्षाप्रकरणम्)

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण । ऋ-
णानुबन्धाश्चास्तपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा(२)
करणीयता—नायमृणानुबन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रभृति
यावत् प्रापणमिति । क्लेशानुबन्धादपवर्गो नास्ति—क्लेशा-
नुबद्ध एवायं जायते क्लेशानुबद्ध एवायं त्रियते इति ।
प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति—न कदाचिदयं न कर्म करोति ॥

यत्तावदृणानुबन्धादिति—

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो(३) नि-
न्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्ते-

(१) पुनः पुनर्जायते न संसारमभिवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वदा—पा० ४ पु० । (३) नायमर्थवादो—पा० ४ पु० ।

रिति(१) । नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानमतिदेयग्रहणासम्भवात् । यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं(२) ददाति इतरः मतिदेयं गृह्णाति तत्रायमृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनायमनुवाद इति । यथाग्निर्माणवक इति । तत्राग्निशब्दो दहनादिममर्थं तेजोविशेषे वर्तते स तत्र वर्तमानः तत्सामान्यादतथाभूते माणवके प्रयुज्यते अग्निमाणवक इति । न पुनरग्निशब्दो माणवकसामानाधिकरणो दहनादिममर्थं माणवकं मतिपादयति अपि तु येऽग्नेः पिङ्गलपाटलत्वादयो यमाः तत्सम्बन्धिनं माणवकं मतिपादयति तद्द्वारकश्च प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्(३) गौणो भवति । तथा च ऋणशब्दः(४) अपयुक्तोपमञ्चेर्द वाक्यम् ऋणवान् जायते इति । उपमाऽत्र लुप्ता द्रष्टव्या ऋणवानिव जायत इति क उपमानार्थः ? अस्वातन्त्र्यं—ऋणवान् यथा अस्वतन्त्रः एवमयं जायमानः कर्मसु अस्वतन्त्रो वर्तत इति । जायमान इति चायं गुणशब्द एव न मुख्यः सम्भवति न हि मातृनः कुमारे जायमाने लोहितपाणिवादास्येऽध्ययनादिकर्मोपपत्तिरिति अनो गृहस्थे जायमाने इति । किं पुनर्गृहस्थस्य जायमानेन कुमारेण सामान्यं ? क्रियाम्बन्धः अग्निहोत्रादिहवनक्रियाम्बन्धसामान्यात् गृहस्थो जायत इति । यथा मातृनः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः सम्बद्ध्यते एवमग्निहोत्रहवनादिक्रियाम्बन्धसामान्येन जा-

(१) ऋणेति—इत्यधिकम् ।

(२) खल्वेभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

(३) गुणोपकरणात्—पा० ६ पु० ।

(४) स शब्दः—पा० ६ पु० ।

यत इति । कस्मात् ? शक्त्यर्थिनश्च कर्मभिरधिकारात् शक्त-
श्चार्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातृः कुमारके जायमाने न
शक्तिः न चार्थिनेति, उभयं तु गृहस्थे जायमाने, तस्मात् गृह-
स्थो जायमानोऽभिधीयत इति ।

अर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः—यच्चैदं ब्राह्म-
णमाजरसं कर्मभिः सम्बन्धं शास्ति तदन्यथा सम्भवतीति अ-
र्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः—यदार्थित्वाविपरिणामः
यदार्थित्वं विपरिणतं भवति(१) तदानेन अग्निहोत्रं सन्त्यमनी-
यम् । आयुपस्तुरीयभागं प्रव्रज्यायुक्तमाह जरेति । यावज्जीव-
वसंयोगे हि जरया इवा इत्यनर्थकं यस्मात् स्वयमशक्तस्य
बाह्याशक्तिर्विहिता सत्यर्थित्वे अन्येन हवनं शास्ति । यदा पु-
नरार्थित्वं विपरिणतं तदा सन्त्यासोविधीयत इति । कस्मा-
त् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थित्वे अग्निहोत्रहवनमिति ? कर्मविधौ-
काममयोगश्रुतेः—यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते
स्वर्गकाम इति यथोपदिष्टार्थः विद्वाश्चोपदेशविषयः पश्चा-
पदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायनो व-
धिरपुं प्रवर्तते न नर्चकोऽन्धेषु, न चोपदेशविज्ञानं बालके
प्वस्ति(२) तस्मान्न तं प्रत्युपदिश्यत इति न भिद्यते च लौकिकात्
लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीप्य
यजस्व ब्रह्मवर्षं चरेति(३) । कुत एवमृषिरूपपन्नानवद्यवादी

(१) यदार्थित्वविपरिणामः यदा ह्यर्थित्वं विपरिणतं भ-
वति—पा० ३ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० ।

(३) अधीप्य ब्रह्मवर्षं चरेति—पा० ४ पु० ।

धूपादिति । अथापि विहितं वा अनूद्येत कामाद्वायंः(१)
कल्प्येतेति । विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्नप्रमाणकस्या-
र्थस्याभिधाने कामतः प्रकल्प्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं
सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः कृण्वान् भवतीति ।
उपपन्नप्रमाणकस्याभिधानमनुवचनम् यथा जायमानशब्दो गृ-
हस्थवचन इति । कथमवगम्यते गृहस्थ इति ? यज्ञमाधनत्वात् य-
स्मात् यजमानो यज्ञाङ्गं भवति साधने तु यवव्रक्षापारो
दृष्टः न फले यथा पाकसाधनेषु काष्ठादिषु न पाके न
लोष्ठादिषु असाधनेषु । शेषं भाष्ये ।

कथं पुनरेदं गम्यते फलायित एतद्वाक्षणं भवतीति ?—

अधिकाराच्च विधानं चिन्त्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥ (२)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्मान्निवृत्ते फलायित्वे स-
मारोपणं विधीयते ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे
प्रव्रजितानां पात्रचयान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं
वाक्षणमविशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पात्रचयान्तानि कर्माणि
प्रसज्यन्ते इति । शेषं भाष्ये ।

यत्पुनरेतत् क्लेशसन्तनेरविच्छेदादिति ?

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः । यथा सुषुप्तस्य

(१) कामार्थत्वादर्थः—पा० ५ पु० १.

(२) इदं सूत्रं न्यायसूचीनिबन्धे न दृश्यते ॥

स्वमादर्शने क्लेशानुबन्धो विच्छिद्यते सुखदुःखसाधनानुबन्धश्च
तथा मुक्तस्थापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति ।

यदापि, प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ?—

न-प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना
प्रवृत्तिः क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्म-
कारणं न भवतीति यावदुक्तं स्यात् । प्रतिसन्धिस्तु पूर्व-
जन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म, तच्च तृष्णाकारितम् । एतद्योक्तं
धीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्मवैकल्यमसङ्ग इति चेत् ?
न, कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्यापसारुणानात् न—श्रूयो विद्यमाने
कर्मणि मुच्यते इति, अपि तु कर्माणि अन्ते जगान्ति विपर्ययन्ते ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशमन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशमन्त-
तेर्विच्छेदः । कुतः ? क्लेशमन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं
क्लेशमन्ततिः स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति ।

तत्रैके परिहारं वर्णयन्ति—

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनि-
त्यत्वम् ॥ ६७ ॥ (१)

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । य-
था प्रागुत्पत्तेरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते(२) एवमना-
दिः क्लेशमन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोत्स्यत इति ।

(१) विदधनाद्यपञ्चाननास्तु प्रागुत्पत्तेः इत्यादिभ्य अणुदयामता-
नित्यत्ववद्वेत्यन्तमेकमेव सूत्रं पठन्ति ।

(२) विरुध्यते—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामतानित्यवद्वा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा—यथाणोः श्यामता अनादिश्च अ-
नित्या च एवं छेशमन्तोतिरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्व-
मनित्यत्वं चोति नित्यानित्यत्वे अवधारण्यद्भिः(१)रुक्तं तत्त्व-
भावे भाक्तमिति । का पुनरिह भक्तिः ? नित्यमकारणम् अ-
कारणश्च प्रागभावः अनित्यं भूत्वा न भवति । न च प्राग-
भावोभावे सति(२) भवत्येतत् सामान्यम् । यत्पुनरेतदनादिर-
णुश्यामतेति ? हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यं नात्र
हेतुरस्ति इति ।

अयं तु समाधिः—

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वा-
दितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्प
इत्युक्तम् । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रजनीय(३) कोपनीयमोहनीये-
भ्यो रागादयः प्रादुर्भवन्ति । । कर्म च निकायनिर्वर्तकं
सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति । दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनि-
कायो रागबहुलो यथा पारावतादिः । कश्चित् क्रोधबहुलो
यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहबहुलो यथाजगरादिः । यदि
कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत् सर्वदा रागादिर्भवेदित्यनिर्णय-
प्रसङ्गः ? न, कारणवैकल्यात्(४) सङ्कल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादि-
कारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तौहि कर्मका-
रणं(कत्वं) न प्राप्तम् ! न निरपेक्षत्वात् कर्म सुखादिषु कर्तव्ये-

(१) नित्यानित्यत्वावधारयद्भिः—पा० ४ पु० ।

(२) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० । (३) व्यञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

(४) वैकल्यात्—पा० ४ पु० ।

पु सङ्कल्पं नापेक्षते ऽपि तु स्वकारणमभिधानापेक्षं मुखादि
करोति । यथोक्तक्षेपणादिकर्म नोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करो-
ति अनपेक्षं -तु संयोगविभागाविति । परस्परनिमित्तत्वं च
रागादीनां दृष्टम्-रक्तो मुह्यति रक्तः कुप्यति कुपितो मुह्यति
कुप्यति रज्यते चेति । यदपीदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्त-
तिरिति ? तन्न, अविशेषात्-यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्या-
त्मिकाभावाः सर्वेऽनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्प-
न्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते । न चैवं किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं व्यपधर्म-
कं(२) प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं केवलमुत्पद्यते ना-
न्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

(इत्यपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति-औद्द्योतकरे न्याययार्त्तिके चतुर्थस्याध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) व्यक्तधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थेऽध्यायेः

द्वितीयमाहिकम् ।

ॐ नमः परमात्माने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्वि-
द्विषयविशेष'इति । विषयमात्रे तावद्दर्शनं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् ।
कुतः ? विषयाणामानन्त्यात् । विषयविशेषेऽपि तत्त्वज्ञानविष-
यत्वेन योऽवतिष्ठते स विभज्य वचनीयः । तत्र विषयान्तरा-
णामात्मादिप्रमेयव्यातिरोकिणा निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वा-
त् मूत्रस्य-यज्ञदात्मादिमूत्रं न तेन प्रमेयमात्रमभिधीयते ।
प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम्, अपि तु प्र-
मेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसारव्यव-
च्छेदहेतुर्भवति यश्च मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्व-
तो ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं नु खलु भो यावन्तो वि-
षयाः तावत्सु तत्त्वज्ञानं प्रत्येकमुत्पद्यते अथ कचिदुत्पद्यते इति ? ।
न तावत् प्रत्येकम्-आत्मादेरानन्त्यात् । किमिदमानन्त्यम् ? इय-
त्तामसपाविषयत्वम् । अथ कचिदुत्पद्यते ? यत्र नोत्पद्यते(१)
तत्त्वज्ञानं तत्रातिष्ठतो मोहः यत्र मोहस्तत्र रागद्वे-
षाविनि-रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमिसनिर्गोक्षमसङ्गः । अथ मन्य-
सेऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निवर्तयति ? एवं च स-
त्यपरागः प्राणिवाचे प्राप्नोति(२) न हि कश्चित् प्राणी

कस्य चिदर्थस्य तत्त्वं न वेत्ति ? न, मोहार्थापरिज्ञानात्-न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः, तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन् विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति ॥ विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? अनात्मन्यात्मवत्त्वय(१) इति । ज्ञेयं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तम्, तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, तद्विषये तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयमहङ्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्निरोधात् । सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः । कामा विषया इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तत्र ते विषया मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागादीन् जनयन्ति । काः पुनरेषां मिथ्यासङ्कल्पाः ? अमाभारणप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन क्ववसायो ममैवेति इति । तान् साधारणतया प्रतिसञ्जसीत(२) नैते मम दैवघोराग्निदायादसाधारणा इति । एवमेतस्य प्रतिसञ्जक्षणस्य(३) मो. व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तते इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रतिसञ्जसीत । किं पुनः प्रसंख्यानं ? शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यभिचरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् । सोऽयमध्यात्म वहिश्च विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । एतच्च त आहुः—

(१) आत्मग्रह-पा० ४ पु० ।

(२) प्रसञ्जसति-पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्जक्षणस्य-पा० ४ पु० ।

“जीवन्नेव विद्वान् संदर्भायासाभ्यां मुच्यते” इति ।

अतः परं का चित्सञ्ज्ञा भावयितव्या का धिद्धेया इत्यु-
पदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं, किं तु यथाव्यवस्थित(१)
एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणीयमिति ।

तन्निमित्तं त्वयवव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणां नि-
मित्तत्वव्यभिमानः । तत्रावयवीति सञ्ज्ञा भावनीया स्त्री-
सञ्ज्ञा हेया सपरिष्कारा(२) पुरुषस्य, परिष्कारो वन्धनं
स्त्रियाः पुरुषसञ्ज्ञा सपरिष्कारेति । तत्रापि च द्वे स-
ञ्ज्ञे निमित्तसञ्ज्ञा अनु (अर्थ)व्यञ्जनसञ्ज्ञा च । निमित्तसञ्ज्ञा
दन्तौष्ठमिति । दन्तादिषु दन्तत्वादिनिबन्धना सञ्ज्ञा (अर्थ)-
व्यञ्जनसञ्ज्ञा (च) इत्थं दन्ता इत्थमौष्ठाविति इत्यभिसंध्यारोपेण
निमित्तस्य सैवमध्यारोपेण भाव्यमाना(३) सञ्ज्ञा मोहः । स च
रागादिकारणमिति हेयः । न पुनरवयवी निराकार्यः(४) प्रमाण-
तस्तथाभावादिति ॥

अपेक्षानीमर्थ निराकरिष्यता अवयविन्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः । सदसतोरुपलम्भात् द्वि-
विधा विद्या । सदसतोरनुपलम्भात् अविद्याऽपि द्विविधैव । एवं
चावयवी यद्युपलभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संश-
यात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं
संशयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्धयोः पूर्वपदविशेषणत्वात् ।

(१) द्यवहित-पा० ४ पु० । (२) अनुपरिष्कारा-पा० ३ पु० ।

(३) उच्यमाना-पा० ४ पु० । (४) निराकर्तव्यः-पा० ४ पु० ।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् । तस्मिन्नवयविनि सं-
शयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतुनामप्रतिपेक्षात् तत्र ये ऽव-
यविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न शक्या प्रतिपे-
क्षुमिति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः(१) ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः । नास्त्येष ह्यवयवीति ।
तद्विभजते—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः(२) ॥ ७ ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः । अवयवा
अवयविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु । अवयवा अ-
वयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र
तावदवयवा अवयविनि कृत्स्नेन न वर्तन्ते अवयवावयविनोः
परिमाणभेदात् । अल्प(३)परिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चा-
वयवीति अल्प(४)परिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः । एकद्र-
व्यश्चावयवः प्राप्नोति । एकावयविवृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं
द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते । न ह्य-
स्यान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति । तस्मिन्नापि चैकदेशेन
वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् मसङ्गः ।

अथावयवेषु अवयवी वर्तते ?—

(१) संशयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु० । विश्वनाथसूत्रमनोऽपि ।

(२) न्यायसूत्रोनिबन्धे अपि सूत्रमिदं दृश्यते । किं हेतुविश्वना-
थेनानवधृतम् ।

(३) अणु-पा० ४ पु० । (४) अणु-पा० ४ पु० ।

तेषु चानृत्तेरवयव्यभावः(१) ॥ ८ ॥

तेषु चानृत्तेरवयव्यभावः । न तावत् मत्सवयवं कृ-
त्सो वर्तते तपोः परिमाणभेदात् अवयविनश्च एकद्रव्यता-
प्रसङ्गात् । एकावयववृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवी प्राप्नोति एक-
द्रव्यश्चावयवी एकेन द्रव्येणारभ्यते इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः ।
किञ्च एकद्रव्यत्वात्(२) ह्यणुक(३)मेकस्मिन् परमाणौ वर्तते
इति कारणविभागविनाशाभावात् नित्यं प्राप्नोति उत्पत्तिमश्च
नित्यं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति । अथाप्यवयवी एकदेशेन
वर्तते ? तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्तावयवाः
प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवेष्ववयवोऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेष्ववयवोऽवयव्यवृत्तेः । नाप्यवयव्यतिरेके-
णान्यत्र वर्तते अग्रहणान्नित्यत्वप्रसङ्गात् च । अवयव्यतिरेकेणा-
न्यत्र वर्तमान उपलभ्येत नित्यश्च स्वादनाधारं द्रव्यं नित्यमिति ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः । न चावयवानां धर्ममात्रमवयवी ।
कस्मात् ? धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धो-
ऽनुपपन्नः । न चात्र धर्मिभ्योऽवयवेष्ववयवी धर्मः पृथगुपलभ्यते
नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम् । अवयवी चैकदेशेन अव-
यवे वर्तते इति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोति । एक-
स्मिन्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोऽपलम्भात्
एकदेशेनोपलब्धौ तदस्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने

(१) विद्वन्नाथेनावधृतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्-पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्ये यद्वह्यणुक-पा० ४ पु० ।

पटोपलब्धिर्भवति । तदेवं मुक्तसंशयोऽपिधीयते नास्त्यवयवीति ।

यत्तावदवयवा अपिधीनि वर्तन्त इति ? तन्न, अनध्युप-
गमात्—न कारणं कार्यं वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति(१) ।
यत् पुनरेतदवयववयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नो वा
वर्तत इति ? तन्न—

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्र-
श्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ।
कृत्स्नमिति च एकदेश इति च भेदविपवावेतौ शब्दौ,
न चैतावेकस्मिन्नुपपन्नौ—अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः
अशेषस्य कस्य चिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतादिहोपपद्यते
इति । तस्मान्नावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

अवयवान्तराभावे(२) ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः । अवयवान्तराभावा-
दिति । यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः ? तथाप्य-
वयवोऽवयवे वर्तते नावयवीत्यहेतुः अवयवान्तराभावात् नैक-
देशेन वर्तते इति । एकं(३) धानेकत्र वर्तते इति प्रतिजाना-
नो नानुपोक्तव्यः उभयेन व्याघातादिस्त्युक्तम् । यद्यवयवी
नैकदेशेन वर्तते न कृत्स्नो वर्तते अथ कथं वर्तत इति ?
वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः(४) समवायारूपः सम्बन्धः ।
स कथं भवतीति ? यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपात्तः स (तव)

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु० १ ।

(२) अवयवान्तराभावेऽपि इति—पा० २ पु० ।

(३) कथं—पा० ४ पु० ।

(४) आश्रयाश्रयितभावः—पा० ४ पु० ।

तत्रैव वर्तत इति-न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्य-
मात्मानं लभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु-न कार-
णानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति । कथं नित्येषु
आश्रयाश्रयिभावः(१) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धं नित्येषु-य-
थाऽनित्यानि यत्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि य-
त्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्त इति एतत् समानमनियानां नित्यैः ।

रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्- अयमन्यसे यदि व्यतिरिक्तो-
ऽवयवी भवति तस्यावयव(रूपादे) व्यतिरेकेणावयविनो रूपा-
न्तरं निर्हेष्टव्यम् यथाऽचित्रास्तन्तवः पटं चित्र(२)मारभन्त इति ।
न, उपलभ्यमान(३)-रूपाद्याधारत्वात्-यदवयविनो रूपमुप-
लभ्यते तदस्य रूपं यथाऽवयवस्य, कार्यकारणभावाभ्युपगमाच्चाऽ-
(४)विरुद्धः-अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति श्रुवाणेन अवयवाव-
यविनौ तावदभ्युपगतौ तदभ्युपगमाच्च विरुद्धः एतावानेवायं वि-
वाद इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चित्र (वि)वादं श्रूमः पटस्य
चित्रं रूपमिति ।

अनेकत्वमसङ्ग इति चेत्-१-अयमन्यसे चित्रं रूप-
मवयविनोऽभ्युपगच्छता अनेकरूपोऽवयव्यभ्युपगतो भवति न
चैकं द्रव्यमनेकरूपम्, नाप्यनेकस्मिन् एकामिति(५) ? न, चि-
त्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात्(६)-चित्रशब्देनैकं चाभिधीयते
अनेकं च, चित्रं रूपं, चित्राणि रूपाणिमिति । न, एकस्मिन्-

(१) नित्येषु कथमाश्रयाश्रितभावः-पा० ४ पु० ।

(२) पटमात्र-पा० ४ पु० ।

(३) नोपपद्यमान-पा० ४ पु० ।

(४) कार्यकारणभावानभ्युपगमाच्च-पा० ४ पु० ।

(५) नाप्येकस्मिन्नेकम्-पा० ४ पु० ।

(६) शब्दस्य नैकविषय-पा० ४ पु० ।

दृष्टत्वात्—न हि एकस्मिन् चित्रं दृष्टमिति ? नाभ्युपेतहानेःएकं चित्रमित्यनभ्युपगच्छताऽनेकं चित्रमिति हेयम्—एकचित्रसमुच्चयो ह्यनेकं चित्रमिति । अयानेकमचित्रं चित्रमित्युच्यते ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचित्रं चित्रमिति यथाऽशुक्लं शुक्लमिति । अथाचित्राणि तन्तुरूपाणि संहस्य पटे चित्रं रूपमुत्पादयन्तीति(१) पक्ष आश्रीयते ? एवं चैतस्मिन् किञ्चिद्वाध्यते । पुटान्तरे प्रसङ्गाच्चित्रप्रत्ययस्य—यस्य पटस्य एकं चित्रं पार्श्वे द्वितीयमविचित्रं तेन ययैकस्मिन् पार्श्वे तं पटं पश्यतश्चित्रमिति बुद्धिर्भवति(२) एवं पुटान्तरेऽपि चित्रपटबुद्ध्या भवितव्यम् ? भवतैवेदमुक्तम्—यस्य पटस्यैकं पार्श्वे चित्रं स तु पटो न चित्रः पार्श्वस्यापटत्वात् । चित्रप्रत्ययस्तत्र कस्मान्नेति चेत् ? चित्राचित्राभ्यां पार्श्वार्श्यां पट आरभ्यमाणश्चित्रः पट इति यथा पुटान्तरे(३) चित्रप्रत्यय एवं चित्रप्रत्ययः पुटान्तरेऽपि(४) प्रसक्तः(५) ? न प्रसक्तः—एकस्य चित्ररूपस्यानारम्भकत्वात्—एकस्मिन् पार्श्वे चित्रं रूपं तत्कथमवयविनि रूपाद्यन्तरमारप्स्यत इति । एतावच्च शक्यं वक्तुम्—अवयवरूपाभ्यामवयविनि रूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्ययमरूपोऽवयवी स्यात् नोपलभ्येत । न तावदवयवरूपादवयविनो ग्रहणं युक्तम्(६) वायोरप्युपलब्धिप्रसङ्गात्—यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः प्राप्नोति, न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते । उभयावयव-

(१) चित्ररूपमारभन्ते—पा० ४ पु० ।

(२) चित्रपटबुद्धिर्भवति—पा० ४ पु० ।

(३) घटान्तरे—पा० ६ पु० ।

(४) पटान्तरे—पा० ४ पु० । (५) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।

(६) न चावयवरूपाभ्यामन्यदवयविनो ग्रहणं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

वदर्शनप्रतिसन्धानाच्चावयविनि रूपोपलब्धिर्भवति । न चैवं
सत्परूपोऽवयवीति—तस्मादवयव्याभिमानः प्रतिषिध्यते संपरि-
ष्काररूपो नावयवीति, यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रू-
प्यादय इति । अयं चायं मुनिना श्लोकेन दर्शितः—

“इन्द्रियार्था ह्यनर्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।

सर्वोऽनर्थेन युज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः” इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यासिद्धेः इति प्रत्यवस्थितोऽप्येदमाह—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकै-
कः तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तदुपलभ्यते तथा
एकैकशोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तदुपलभ्यत इति, तदिदमणु-
समूहविषयं ग्रहणमिति ।

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य षट्समन्द्भावाद् वि-
षयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य षट्समन्द्भावादिष्वग्रहणस्य
तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृष्यमाणं
स्वविषयमतिक्रामति । न हि चक्षुः प्रकृष्यमाणं रसं गृह्णा-
ति नाप्यप्रकृष्यमाणं स्वविषयाद् प्रकृष्यते, अपि तु स्वविषय
एवोन्द्रियस्य प्रकर्षप्रकर्षोपेक्षाणि षट्समन्द्भावेन ग्रहणानि भ-
वन्तीति । तत्र षट्समन्द्ग्रहण—सामान्यविशेषतद्गतां ग्रहणमिति । मन्दं
तु ग्रहणं^(१) सामान्यमात्रालोचनमिति । सोऽयं तैमिरिकः
कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति केशसमूहं च गृह्णाति उ-
भयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषय इति । परमाणवस्त्व-

(१) मन्दग्रहणं तु—पा० ४ पु० ।

तीन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते । संहता ऐन्द्रियका असंहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः अनुपजातविशेषाणां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः । तस्मादुत्पद्यते स्वयम्भी यो दर्शनस्य विषय इति । समुच्चयमात्रं(१) दर्शनस्य विषय इति चेत् ? अपि मन्यसे दर्शनस्य परमाणुसमुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः परमाणवो दर्शनस्य विषयतामुपयान्तीति ? न, समुच्चयस्य संयोगभावात्—समुच्चयोऽपि निरूप्यमाणः परमाणुसंयोगः, संयोगश्चोपलभ्यमानाश्रय उपलभ्यते । भवति हीदमनेन संयुक्तमिति, यश्च विषय उपलभ्यते तस्यानुपलब्धौ चावरणं कारणमुपलभ्यते, न तु परमाणव उपलब्धिपलक्षणमाप्ताः । तस्मान्न तेषामावरणादेरग्रहणकारणा(२)दग्रहणमिति ॥

अप्यववायविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्(३) ॥ १५ ॥

अप्यववायविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् । यश्चावयविनोऽवयवे वृत्तिविकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः प्रलयाद्वा निवर्तेत निरवयवाद् वा परमाणुनो निवर्तेत । कथमिति ? यथाऽवयव्यवयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एकदेशेन वा वर्ततेत्युक्तम्, तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवयवोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत् परमाणुरिति यावद्वा प्रलयोऽनिर्वाच्येति सर्वयोपलब्धि(४)विषयो नास्ति, उपलब्धिविषयं चाश्रित्वायं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना वर्तते इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्रन्नात्म(व्या)वाताय कल्पत इति ।

(१) सर्वत्र समुच्चयशब्दस्थाने सञ्चय इत्येष पाठः २ पु० ।

(२) तेषामवयवणादेरग्रहणकारणा—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसङ्गश्चाप्रलयात्—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वोपलब्धि—पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरमसङ्गस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवाते, स चायमल्पतरमसङ्गो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(१) इति ।

अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा झुटेः ॥ १७ ॥

परं वा झुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् झुटिरमेयः
माप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणञ्झुटिः इयद-
त्र गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहतास्झुटि-
भावमापद्यन्त इति नावधारण युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुमंधातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा झुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः ॥ चायं विभागो विभ-
ज्यमानापारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवस्ते च परमाणुशब्द-
स्यार्थो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

न हि वयं समानपरिमाणानां कचिदवयवावयविभावं प-
श्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः ? न परमाणुः प्रतिषिध्यते
कार्यमिदं परमाणुरिति कृत्वा प्रतिषिध्यते ।

(इति अवयवावयविप्रकरणम् ।)

अपेक्षानीमानुपलम्भकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह-
आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणु-
व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादनित्यो घटवदिति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति
असर्वगतं तर्ह्यकाशं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् ।

आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिधानो व्यतिभे-
दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति आकाशव्यतिभेदादिति ? । यदि
परमाण्वाकाशसम्बन्धो व्यतिभेदः ? तदाऽत्र न किञ्चिद् बाध्यते
न हि आकाशसम्बन्धात् परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं वा प्रसज्यत
इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवानित्यताकारणं द्रूयात् ? तथा-
प्याकाशग्रहणं व्यर्थम्—सम्बन्धमात्रस्यानित्यतासाधकत्वात्—न
हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादिति युक्तं वक्तुम् ।
संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानूद्यते चरितार्थं संयोगोपपत्तेरिति
तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नायं (१) व्यतिभेदार्थः ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरप्रसङ्गो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(१) इति ।

अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा झुटेः ॥ १७ ॥

परं वा झुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् झुटिरमेयः
प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणझुटिः । इयद-
त्र गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहताऽझुटि-
भावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुसंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा झुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः । न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपद्यव्यः । सावयवत्वे च परमाणुशब्द-
स्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरमसङ्गस्य यतो नाल्पी-
यस्तन्नावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरमसङ्गो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(?) इति ।

अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा झुटेः ॥ १७ ॥

परं वा झुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् झुटिरमेयः
प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणञ्झुटेः । इयद-
म् गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहताञ्झुटि-
भावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुसंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा झुटिरपि भेदस्यानन्तात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याधातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे च परमाणुशब्द-
स्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा एत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्^(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मान्न सर्वमूर्तिम-
द्भिः संयोगाः विभवान् आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसन्निधानदुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूह्यते-सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुण न प्रातिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूह्यते प्रातिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादप्रातिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मे विपरीते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—पदि परमा-
णुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽल्प-
तरमसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शाव्यतिभेदादनित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्यात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूचीनियम्ये ।
विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

अथ परमाण्वन्तःसम्बन्धो व्यतिभेदः ? सोऽपि न युक्तः । अकार्यत्वात् परमाणोः ।

अन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम्, अकार्यश्च परमाणुस्तस्मान्नान्तर्बहिरिति । अथ परमाण्ववयवसम्बन्ध आकाशेन व्यतिभेदः ? एतदपि तादृगेव, परमाणोरकार्यत्वान्न तस्यावयवा इति । अथ परमाण्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः ? सोऽप्यकार्यत्वेनैव प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभज्यन्ते अकार्यश्च परमाणुरिति । तस्मान्नावयवविभागः । उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशं कारणं, कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न न्यायोऽस्ति । आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावानामवस्थानं प्रतिपद्येत । न हि सन्निहिते विभागहेतावाकाशे भावानामवस्थानं युक्तम् । अथ सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते ? तद्व्यतिरेकेणाकाशस्यापि तदुत्पत्तावस्ति सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अथान्तः सुषिरं व्यतिभेदः ? एतदपि नास्ति—सर्वतो ऽन्वहरहितस्य यस्य मध्ये ऽवयवा न सन्ति तत्सुषिरं, न च परमाणोरवयवाः सन्ति, कुतः सुषिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति । तस्मादाकाशव्यतिभेदादिति शून्यमभिधानम् । यत् पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्यते अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति ? न, सर्वगतार्थोपरिज्ञानात्—नायं सर्वगतार्थो यज्जास्ति तेन सम्बन्ध इति, अपि तु यन्मूर्तिमत् तेन सर्वेण सम्बन्ध इति(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमास्ति तस्मान्न तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मान् सर्वमूर्तिप-
द्भिः संयोगाः विभवान्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसंनिधानादुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूह्यते- सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवांत तद्व्यूह्यते प्रतिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादप्रतिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—यदि परमा-
णुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽक्ष-
तरमसद्द्रव्यं यतो नाल्पीयस्तथावस्थानमिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शान्यतिभेदादनित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्यात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति म्यायसूचीनिबन्धे ।
विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनेव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ? न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पद्विधं(१) परिमाणम्—अणु बहुदीर्घं द्वस्त्वं परमद्वस्त्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति । तत्र, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिर्मात्रं निरवयवक्षेत्रनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति छुटिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अधान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावन्धेतत् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रलयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहतं भवति परमाणुर्मुर्तिर्मात्रं न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि । प्रतिपत्त्या व्याहन्यते । अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः । छुटिरमेयत्वमसद्गः विभागस्य चानाधारत्त्वमसद्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य पद्विधं—पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

समानजातीयारब्धं समानजातीयाश्रितम् अवयवः तदाधार इति ।
सावयवः परमाणुरिति ध्रुवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति ।
कार्यविशेषः परमाणुश्चेति व्याहृतम् । अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं प-
रमाणोः प्रतिपद्यते तथा च न परमाणुः सावयव इति ना-
स्यावयवाः सन्ति किं तु कृतकः परमाणुपूर्वकत्वात् । एत-
च्च न दृष्टान्ताभावात्-एक कारणमिति न दृष्टान्तोऽस्ति एके-
न चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामान्यपेक्षणमस्तीति न
प्रागभावो युक्तः यस्य प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादोऽपि
न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभा-
वादि प्रतिपद्यते ? तदप्यसिद्धम्-नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्य-
पेक्षः शब्दः शब्दान्तरं करोतीति ।

प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः सावयवार्थः
कतमस्तत्रावयवः कतमस्तत्रावयवीति ? । अथ कारणमेवावयव
इति ? न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति सावयवार्थो
यत्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति ध्रुवाणो विकल्पतः
पुनः पर्यनुषोध्यः केयं मूर्तिः ? यया मूर्त्या मूर्तिमान् परमाणुरिति,
सत्यां च मूर्ती किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणोर्मूर्तिरिति ?
यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्पक्षे तथा मूर्त्या मूर्तिमान्
कश्चन । न च रूपादिव्यतिरिक्तं प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते स-
र्वापकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभीरूपादयो
रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुष्युत्पादनं पश्यामः । ननु
दृष्टोऽनर्थान्तरभावेऽपि मतुष्युत्पादो यथा हस्तिमती सेनोति ?
न दृष्ट इति ब्रूमः । यथा च सेना(न)र्थान्तरं तथोक्तमिति । असति
चार्थान्तरभूते परमाणवस्त्यां च मूर्ती सावयवाः परमाणवो मू-
र्तिमत्त्वादिति वाच्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादिमत्त्वा-

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ?, न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पट्टविधं(१) परिमाणम्—अणु महदीर्घं ह्रस्वं परमह्रस्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति । तत्र, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमाश्च निरवयवश्चेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति त्रुटिरमेयः प्रामोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अथान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावच्चैतत् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रलयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहतं भवति परमाणुर्मूर्तिर्माश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि । प्रतिपत्त्या व्याहन्यते । अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः । त्रुटिरमेयत्वप्रसङ्गः विभागस्य चानाधारस्त्वप्रसङ्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य पट्टविध-पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

रमाणूनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुमाधिकृत्याभिधीयते ? ततोनेकैः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युप-
गमात्-देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा
भविष्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो
दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा
घटाः पटेन सम्बद्ध्यन्ते तन्तुना तदंशुना च तन्त्रवाश्रयेणे-
त्यादि ? । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र
संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे
आधिकृत्येति । पण्णां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यस-
मानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतदिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क
एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः ।
परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभे-
दोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भे-
दः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न
किञ्चित् बाधते । छायावृत्तीर्ताई न प्राप्तुतः परमाणोरदेशत्वा-
दिति ? न देशवत्त्वाज्छायावृत्ती, किं ताई ? मूर्तिमत्स्पर्शवत्त्वात्
मूर्तिमत् स्पर्शविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमिदमावृणो-
ति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धे(३) प्रतिषेधतीति । छाया तु
तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरा-
व्रियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्ब-

(१) ततो मिधदेशा अथ परमाणूनां-पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे-पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं-पा० ४ पु० । (४) यस्य-पा० पु० ।

दिति । एतेन पटोमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति मत्पुक्तम् । न च
 रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिघसे न मूर्तिमत्त्वम् अथ च मूर्ति-
 मत्त्वात् सावयवः पट इति च ब्रवीषि । व्यतिरेकाभ्युपगमे
 व्याघातः अनभ्युपगमे नार्थः सिद्ध्यतीति ? दृष्टान्तस्योपपत्ति-
 सिद्धत्वात् न पटे सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन
 सावयवाः परमाणवः संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । सं-
 योगस्याभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे परमाणुत्वादिति हे-
 त्वर्थः । संस्थानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम्—य एवार्थः सावयव-
 त्वादिति न एवार्थः संस्थानविशेषवत्त्वादिति । अथ सं-
 स्थानममर्षगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येथाः(१) एवं सति मूर्ति-
 मत्त्वेन संस्थानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् न वक्तव्यम्
 मूर्तिमत्त्वात् संस्थानविशेषवत्त्वाच्चेति । उक्तं चात्र विभागे
 ऽल्पतरमसङ्गरूप यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् अण्ववयवस्य
 चाणुतरत्वमसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयो-
 गोपपत्तेर्मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यां सम्बध्यमानः(२) सावयवः ।

अयमेव चार्थः कारिकाया गीयते(३)—

“पटकेन युगपद्योगात् परमाणोः पदंशता(४) ।

पण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥” इति ।

परमाणुर्बुगपत् पदभिः सम्बध्यमानः पदंशः प्राप्नोति
 भिन्नदेशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे सं-
 योगाः पण्णां परमाणूनां ? पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति ।
 यदि द्वे द्वे द्रव्ये अधिकृताभिधीयते ततोऽभिन्नदेशाः । अथ प-

(१) मन्येथाः—पा० ४ पु० । (२) सख्यमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योगात् परमाणोः पदंशता—पा० ४ पु० ।

रमाणूनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुमाधिकृत्याभिधीयते ? ततोनेकैः
संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युप-
गमात्-देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा
भावेऽप्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो
दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा
घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तन्वाश्रयेणे-
त्यादि ? । एतदभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र
संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे
अधिकृत्येति । पण्णां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यस-
मानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतदिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क
एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः ।
परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभे-
दोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भे-
दः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न
किञ्चिद् बाधते । छायावृत्ती तर्हि न प्राप्नुतः परमाणोरदेशत्वा-
दिति ? न देशवत्त्वाज्ज्ञाप्यते, किं तर्हि ? मूर्तिमदस्पर्शवत्त्वात्
मूर्तिमद स्पर्शविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमेदमावृणो-
ति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं(३) प्रतिषेधतीति । छाया तु
तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरा-
व्रियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्ब-

(१) ततो मित्रदेशा अथ परमाणूनां-पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे-पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं-पा० ४ पु० । (४) यस्य-पा० पु० ।

न्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो व्या-
वृत्तेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःमञ्जुकानीति । तदेवं छाया-
वृत्त्यो(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्श-
वत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
त्(२) परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि मत्युक्तम् । कथमिति ? यथा
मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इत्येतस्मिन् वारये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगमेषु हेतुषु यथासम्भवं
विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामानित्यत्वं साधय-
न्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
व्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते ? तदाऽनित्याः 'परमाणवो
जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्यद्वां वस्तु
कुर्वात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति । न हि मदीपोऽस-
न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्पत्तेरपणादिक्रियाभ्यु-
पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं
च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनि-
त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । यत्तुपश्चार्थान्तरे दृष्टः
त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
नि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षासिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययत्वात्—पा० ४ पु० ।

नेतानभ्युपौते(१) यदि प्रमाणतोऽभ्युपौते ? कथं परपक्षसिद्धाः ।
अथ न प्रमाणतः ? कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परप्रतिपादनायो-
पादीयत इति ॥

(इति निरवयवप्रकरणम् ।)

यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः सन्तीति मन्यते
मिथ्याबुद्धय एताः—यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने
क्रियमाने बुद्धिविषयाणां याथात्म्य(२)मुपलभ्येत—

युद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपल-
ब्धिस्तन्त्वपकर्षणे(३) पटसद्भावानुपलब्धिघट तदनु-
पलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिः त-
तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिघट तदनुपलब्धिः । य एते
बुद्धिविषया गवाद्योषटादयश्च नैते तत्त्वतः सन्ति ? कस्मात् ?
बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदशोऽग्रहणात् । यथाऽहं तन्तुरयं त-
न्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु न पटः कश्चि-
दस्ति यः पटबुद्धेः विषयः स्यादेव(४)मंथुषु बुद्ध्या विवि-
च्यमानेषु, एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः, परमाणवो-
ऽपि भागशो विविच्यमाना(५)स्त्वावत् यावत् प्रलय इति । तदेवं
सर्वस्यासत्ते गवादिबुद्धयो घटादिबुद्धयश्च मिथ्याबुद्धय इति ॥

(१) एतान् धर्मानभ्युपौते—पा० ४ पु० ।

(२) यथार्थता—पा० ४ पु० ।

(३) न याथात्म्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे—इति क्वचित् । न याथा-
र्थस्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे—पा० ३ पु० ।

(४) भवेदेव—पा० ४ पु० । (५) विभिन्यमाना इति २ पु० पा० ।

न्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो व्या-
वृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्ज्ञकानीति । तदेवं छाया-
वृत्त्यो(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्श-
वत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
त्(२) परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि मत्स्युक्तम् । कथमिति ? यथा
मूर्तिमश्वत् सावयवा इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं
विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साधय-
न्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
व्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते ? तदाऽनित्याः 'परमाणवो
जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वेऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्यद्वा वस्तु
कुर्पाव 'अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति । न हि प्रदीपोऽस-
न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्क्षेपणादिक्रियाभ्यु-
पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं
च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमेऽनि-
त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । मनुष्यार्थान्तरे दृष्ट-
त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
नि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षसिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययत्वात्—पा० ४ पु० ।

स्वप्ने विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

मांयागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावदेति न, प्रमाणाभावात् स्वप्नान्तर्गदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरुच्यते इति स्वप्नान्ते चासन्तो विषया इति को हेतुरिति । ख्यातिरिति चेत् ? अयं जाग्रदवस्थोपलब्धानां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिणामसत्त्वे हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति ? न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात्—य एते स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र को हेतुः प्रतिबुद्धेनानुपलम्भान्न सन्तीति । अथ मन्यसे यस्मात् प्रतिबुद्धेन नोपलभ्यन्ते तस्मान्न सन्तीति ? न, विशेषणोपादानात्—ये प्रतिबुद्धेनोपलभ्यन्ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रतिबुद्धेनानुपलम्भादिति । यदि चोपलभ्यमानं जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां विषयमसन्तं मन्यसे (१) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति । विपर्यये च सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपलब्धेरिति । यद्युपलब्धिः सत्त्वसाधनं ततोऽनुपलब्धिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि हेतोः सामर्थ्यं दृष्टमिति । न चित्तव्यतिरेकिणो विषया ग्राह्यत्वात् वेदनादिवादिति—यथा वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना—मुखदुःखे, चित्तं ज्ञानमिति, मुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमित्यसिद्धो (२) दृष्टान्तः मुखदुःखे ग्राह्ये ग्रहणं ज्ञा-

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ४ पु० ।

(२) मुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यसिद्धो—पा० ४ पु० ।

नमिति(१) ग्राह्यग्रहणभावादन्यत्वम् । अथाभिन्नं विज्ञानं वे-
दनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अथैकत्वं
प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः ? तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
शास्त्रव्याघातः । अथ चतुष्टुं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्र-
मेवाभ्युपगम्यते ? सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्या-
ऽऽध्यात्मिकस्य च विज्ञानभेदेहेतोरभावात्(२) कथं विज्ञानभेद-
इति । स्वप्नवद्विज्ञानभेदं यदि प्रतिपद्यते ? सोऽपि दृष्टानु-
भूतानां भावानां भावनावशेन विज्ञानभेदं प्रतिपादायित-
व्यः । अथ स्वप्नपक्षे ऽपि भावनाभेदाद् विज्ञानभेदं प्रतिप-
द्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन(३) प्रत्यवस्थेयः नाभिन्नं भा-
व्यं भावकं चेति । ये चैते स्वप्नादिप्रसङ्गाः सुरविमानोद्या-
नपानभेदानुविधायिनः ते मिथ्याप्रसङ्गा इति, मिथ्याप्रत्यया-
नां च जाग्रदवस्थाप्रत्ययसामान्याद्भावः । यमापि सर्व एव
मिथ्याप्रसङ्गा भविष्यन्तीति श्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च
निःप्रधानं विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति । चित्तव्यतिरोक्तिणं च वि-
पर्ययप्रतिपद्यमानः साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि
बाह्यस्वभावकं ? व्याघातः । अथ चित्तस्वभावकं ? न चित्तेन
परः प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽस्य न(४) सिद्ध्यति । न हीतरस्वप्नमा-
ख्यातमितरो विजानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं प्रतिप-
द्यते ? तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थो वक्तव्यः । आ-

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावक्योर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थो न—पा० ४ पु० ।

कारो हि नाम प्रधानवस्तुमागम्यादतस्मिन्नादिति मत्स्यः ।
न च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तामिति नि-
रभिधेयं वाक्यम् । चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जा-
ग्रत्स्वप्नावस्थयोर्भेदं पर्यनुयोज्यः जाग्रदवस्थायाम् विषया
न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति इयं स्वप्नावस्था इयं जा-
ग्रदवस्थेति कुत एतत् । धर्माधर्मव्यवस्था च न प्राप्नो-
ति(१) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यागमनादधर्मोत्पत्तिर्न भवत्येवं
जाग्रदवस्थायामपि न स्यात् । अथ निद्रोपघातानुपघातौ भे-
दं जनयत इति प्रतिपद्येत ? तदपि तादृगेव निद्रोपघातश्चेत-
सो वैकृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टता-
मस्पष्टतां च भेदं प्रतिपद्येत ? विषयमन्तरेण ज्ञानस्य स्पष्टता-
ऽस्पष्टता च वक्तव्या । असत्यर्थे विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् ?—
अथ मन्यसे यथा तुल्यकर्मविषाकोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णा न-
दीं पश्यन्ति, न तत्र नद्यस्ति, न पूयं, न श्लेकं वस्त्वनेका-
कारं भवितुमर्हति, दृष्टश्च विज्ञानभेदः केचित् तामेव जल-
पूर्णा पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णमित्यतोऽवसीयते (यथा)ऽद्या-
त्मेनिमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथोत्पद्यते
इति ? न व्याघातात्—असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति श्रुत्याः
प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं ? रुधिरं
तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरमिति, एवं जलाकारं नद्याकारं च व-
क्तव्यं, पूयपूर्णा पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि भ्रमेकं विचार्य
माणानि रूपादिस्कन्धाभावे निर्विषयाणि भवन्ति, देशादि-
नियमश्च न प्राप्नोति, एकस्मिन् देशे नदीं पूयपूर्णा पश्य-

न्ति न देशान्तरेषु, असत्पर्ये नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्वि-
द्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्य-
य इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं
वाधन्तः(१) इति पृथादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—यथा
पृथादिप्रत्ययानामेषां मायागन्धर्वनगरं भूगुणासलिलानामिति ।
कर्मणो वासनान्यत्र फलपन्थ कल्प्यत इति । अस्मार्थोप-
पन्नैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम्
यस्य तु चित्तव्यतिरोकणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र
फलमिति व्याधिकरणे कर्मफले भवत इति ॥ त-
ज्ज्ञानभ्युपगमात्—न मया कर्मफले व्याधिकरणे अभ्युपगम्यते
आत्मानि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाचित्तात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् ।
मयागम्यत्वात् कार्यत्वादीनित्यत्वात् यमपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सीत—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषया-
भिमानप्रणाशवत् प्रतियोगे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणा-
शवत् प्रतियोगे । स्थाणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः ॥ निवर्तते नार्थः स्थाणुपु-
रुषलक्षणः ॥ ह्यसौ स्थाणुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां
येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्तन्ते नार्थो
विषयमामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

युद्धेऽथैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

वदेऽथैवं निमित्तमद्भावोपलम्भादप्रतिषेधः । मिथ्यायुद्धोर्नामि-

(१) प्रधानप्रत्ययं वाधन्त—पा० ४ पु० ।

तमस्ति । किं पुनस्तत् ? सामान्यदर्शनं विशेषादर्शनमविद्य-
मानविशेषाध्यारोप इति । मिथ्याबुद्धिः प्रतिपद्यमानेन तस्या
निमित्तं वक्तव्यं निमित्तं च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः । तच्च स्थाणु-
रिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपे मिथ्याबुद्धिर्भ-
वतीति । शेष भाष्ये ।

(इति बाह्यार्थभङ्गानिराकरणप्रकरणम् ।)

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृष्टारान्तर्गतिरित्युक्तम् । अथ
तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यामात् । शेष भाष्ये ।

व्यापकत्वादन्तः—करणस्य प्रसाधारो न युक्त इति
चेत् ?—अथ मन्यसे व्यापकमन्तः—करणं तत्कथं प्रत्या-
क्षिपत इति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—यथा न व्यापकमन्तः—
करणं तथोक्तमवस्तात् । अणुत्वात्(१) स्वाङ्गगतीक्षणानु-
पपत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यस्याप्यन्तःकरणमणु तस्यापि
स्वाङ्गगतीवीक्षण(२) न, प्राप्नोति युगपदस्ते चक्षुषि चाऽ-
सन्निधानात् ? न शरीरात्मनःसंपोग्यौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयो-
र्युगपदुत्पत्तेः । स्वात्मशरीरसम्बन्धश्चात्मनःसम्बन्धश्च(३) युगपद्
भवति । तत्रात्मनःशरीरसम्बन्धात् स्वाङ्गगतिरात्मनःसम्ब-
न्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्वाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं

(१) अल्पत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वाङ्गगतेरीक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) समर्थश्चात्मनः समर्थश्च—पा० ४ पु० । एवमग्रेऽपि ।

न्ति न देशान्तरेषु, असत्पर्ये नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्वि-
द्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्य-
क्ष इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्यक्षाश्च भवन्तो न प्रधानं
बाधन्तः^(१) इति पृथादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—पृथा
पृथादिप्रत्ययानामेवं पायागन्धर्वनगरभृगुत्पणासलिलानामिति ।
कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति । अस्यार्थोप-
पन्नैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम्
यस्य तु चित्तव्यतिरेकिणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मन्यत्र
फलमिति व्यधिकरणे कर्मफले भवत इति ? । त-
द्भानभ्युपगमात्—न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युपगम्यते
आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । पदीयाचित्तात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् ।
प्रमाणगम्यत्वात् कार्यत्वादीनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सांति—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषया-
भिमानप्रणाशवत् प्रतियोगे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणा-
शवत् प्रतियोगे । स्थानौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थानुपु-
रुषलक्षणः न ह्यसौ स्थानुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां
येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्तन्ते नार्थो
विषयसामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

बुद्धेश्च निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

बुद्धेश्च निमित्तमद्भावोपलम्भादप्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धेर्निमि-

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त—पा० ४ पु० ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् । सति शरीरे बाह्यविषयो
ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, नान्यर्थेति सूत्रार्थः ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावश्चापवर्गे । तस्य शरीरादेरुपलब्धिकारणस्याभा-
वोऽपवर्ग इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो(१)ऽपवर्गे इति ।
यस्मात् सर्व दुःखबीजं दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्
सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्या-
त्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः॥
तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः(२)

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विधैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

(प्र)ज्ञानग्रहणाच्चाभ्यासः तद्विधैश्च सह संवादः । ज्ञानग्रहणं
शास्त्रग्रहणं, तद्विद्या—यत्रमुपायं बुद्ध्यन्त इति तद्विद्या इत्यविभ-
क्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्धिभिरनसू-
युभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥ ,

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् । एतत् तु
निगदेनैव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

(१) सुखदुःखमोक्षो—पा० ४ पु० ।

(२) नियमाभ्याससंस्कार—पा० ४ पु० ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररो-
हसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं(१) जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरणार्थं
कण्टकशाखावरणवादेति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः॥
विद्यानिवेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य—

ताभ्यां विगृह्य कथनम्(२) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबु-
भुत्सयेति। विद्यापालनार्थं चैतत् न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति(३) ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बद्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःख विमुक्तिश्च तदुपायश्च कीर्तिताः ॥

इति-औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्(४) ॥ चतुर्थाऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) प्रतिपक्षहीन-इत्यधिकम् ४ पु० ॥

(२) न्यायसूचीनियन्धानुसारेणेदं सूत्रमेव । भाष्यमिदमन्ये ।

(३) ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । यस्तु कुदर्शनबलादित-
मिध्याज्ञानमवलम्ब्य दुर्ध्वदग्धतया सद्विद्यावैराग्याद्वा लाभपूजा-
ख्यात्यर्थितया कुहेतुभिरीक्ष्यराणां जनाधाराणां पुरतो वेदग्राहण-
परलोकादिदूषणे प्रवृत्तस्तं प्रति वार्दी समीचीन दूषणमप्रतिभयाऽऽ-
ह्यन् जल्पवितण्डे अवतार्य विगृह्य जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथन-
करोति विद्यापरिपालनाय । माभूदोक्षराणां मतिविघ्नमेव तद्य-
स्तितानुपसिंहीनां प्रजानां धर्मविद्भिर इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डयोः
न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहितप्रवृत्तपरमकारुणिको
मुनिर्दृष्टार्थं पराणामुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्येटीकायां याच-
स्पतिमिधाः ।

(४) इति धीमदुद्द्योतकस्य चार्थविधित्वं न्यायसूत्रचतुर्थाऽध्याय-
वार्तिके समाप्तम्—पा० ४ पु० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संक्षेपेणोक्ताया विस्तरो वक्तव्य इतीदमारभ्यते(१)
साधर्म्यादि सूत्रम्—

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्पापकर्षवर्णवर्णविकल्पसा-
ध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकर-
णहेत्वर्थापस्यविशेषोपपत्त्युपलब्धनुपलब्धनित्यानि-
त्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्तं यः मतिरोधासमर्थो हेतुः ।

जातेः प्रयोगमतिपेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न यु-
क्तः ।—छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववास्ये परिवर्जनमिति मति-
पिदा जातिः, न च जातिः सदुत्तरमतश्च जातेः प्रयोगो न
युक्तः । न, आरम्भप्रयोजनस्योक्तात्वा—दुक्तं जातेरारम्भप्रयोजनं
स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुमाधननिराकरणार्थं वा
प्रयोगः—यदा तु वादी परस्य साधनं साधिति मन्यते लाभ-
पूजाख्यातिकामश्च भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचिदर्थं
जान्युत्तरणाकुलीकृतो नोत्तरं मतिपद्येत उचरामतिपत्त्या च
निगृह्यते । अनभिधाने (च) जातेरेकान्तजयः परस्येत्येकान्तिकात्

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च
तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिवद्भूत्वमिति भा-
ष्यम् । तस्यार्थमाह वाचिककारः जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि ।
इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

पराजपाद्वरमस्तु सन्देहः(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः ।

असाधुसाधननिराकरणार्थमित्यन्ये-एकेतु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधुसाधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने प्रयुक्ते य आसौ प्रयोगः सोऽनभिज्ञतया साधनदोषस्य, तदोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति । एतच्च न युक्तम्-प्रयोजनाभावात्(२) यदि तावदसाध्वेत्साधनमिति प्रतिपद्यते य एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्याभिधानेन(३) प्रयोजनमस्ति । अथ न बुद्ध्यते ? किमिति जातिं प्रयुङ्क्षुः(४) न ह्यनवबुद्ध्यमानः शक्नोति प्रयोक्तुम् । अधानवबुद्ध्यमानोपि (प्रयुङ्क्षुः) यत्किञ्चिद् द्रव्याद नियमो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पञ्चानां प्रयोगः प्रत्युक्तः-य आहुरनैकान्तिके साधने परेण प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति, तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति ? बुद्ध्वा तदेव वक्तव्यमबुद्ध्वा अज्ञानमिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वापरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति । युक्तं च नाम (यत्) प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनं नासौ जातिः, उत्तरमेव तदिति जातिलक्षणापरिज्ञानादयुक्तमेतदपीति ।

समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव(५) सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां परपक्षो मावाकारि अयं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके कुटुम्बार्थं घटत इति । विशेषहेतुभावो वा समार्थः न भवता

(१) वरं तत्सन्देह-पा० ६ पु० ।

(२) प्रयोजनासङ्गाभावादिति २ पु० पा० ।

(३) जात्याभिधाने-पा० ६ पु० ।

(४) प्रत्युज्जीव इति टीकासम्मतः पाठः ।

(५) समं वैधर्म्यमेव-इति नास्ति ६ पु० ।

विशेषहेतुः काश्चिदपदिश्यते इति । एनमर्षमुररीकृत्य प्रवर्तते यथाभूतं भवतः साधर्मं तथाभूतं ममापीति । न च सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् । न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते, न हि वैधर्म्येण स्थापनायामुत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः जातेरसदुत्तरत्वात्—निषेधेनैव जातिवाद्यमद्वादी भवति वादिनां तु सदसद्वादित्वे अनियमः(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्गविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं, वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः यथा—अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्यनित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः(२) प्राप्तः इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन् साधर्म्यं न नित्यः ! न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । तेषां जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति । विशेषहेत्वभावाच्चानैकान्तिकदेशनाभावा इति । एवं वैधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नि-

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० ६ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः—पा० ६ पु० ।

स्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममूर्त-
त्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते य-
थानित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमूर्तत्वमतो नित्यः
प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्(१) वैधर्म्ये न नित्यः(२) न
तर्ह्यपेक्षान्तोऽनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्यानित्य इति ।
सोऽयं विशेषहेत्वभावः ॥

अनयोरुत्तरम्—

गोत्वाद्गोसिद्धिस्तु तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्चसाधर्म्ये सत्त्वादौ समाने, वैधर्म्ये चैकशफत्वादौ सा-
धर्म्यात् सत्त्वाद्वोरन्वो न भवति । न च वैधर्म्यादेकशफत्वादेरगौ-
र्गोभवति । किं कारणम् ? एकस्यानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः ।
यदन्वयव्यतिरेकि साधर्म्यं तस्माद्धर्मव्यवस्था, गोत्वं च तथा,
तस्माद्गोत्वादेव गौः सिद्ध्यति, तथेहाप्यमूर्तत्वमुभयव्यतिरेकि
उभयान्वयि च, तस्मान्नित्यत्वमनित्यत्वं च(३) न शक्यं प्रतिप-
त्तुम्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्पन्नादुत्पात्तिधर्मकत्वा(४)दनित्य
इति । अतो यद्ग्रहीषि विशेषहेत्वभावादीति अयं विशेषहेतुः इति ॥

(इति सत्यतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्)

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाद्धो-
त्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माधारोप उत्कर्षः, विद्यमानधर्मपिचयोऽपकर्षः,
वर्ण्यः साध्यः, अवर्ण्यः असाध्यः, विकल्पो विशेषः, एतेषां

(१) सत्यप्यस्मिन्-पा० ६ पु० । (२) प्राप्तः-इत्यधिकम् ६ पु० ।

(३) नित्यमनित्य च-पा० ६ पु० । (४) उत्पत्तिमत्त्वा-पा० ६ पु० ।

धर्माणामुद्भावनायाः प्रयोगा उत्कर्षममात्रा जातयः(१) साध्य-
साधनधर्मयोस्तुल्यतया प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते—यथा
तस्मिन्नेव हेतौ घटमाधर्म्यादित्युक्ते यदि यथा घटस्तथा शब्द-
स्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं प्रसक्त इत्युत्कर्षममः ।
शब्दो वाऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षममः । घटोऽनित्य
इत्यवर्ण्यः शब्दोऽप्येवं, शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्ण्यवर्ण्यसमौ । सत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजाविकल्पवत् च(२)*नित्यानि-
त्यविकल्प इति विकल्पममः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को
हेतुरयमपि साध्यवज्ज्ञापयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात्
साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारासिद्धेर्वधर्म्यादप्रतिषेधः ॥५॥

न, हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न मूढो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीति, अपि तु यो यस्य सा-
धको धर्म उपपद्यते स तत्साधनं तत्रोपसंह्रियते । तथाचशब्दे-
न शब्दे चोत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्ब-
द्धम् । यथा गौस्तथा गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्वे एव गवये,
न गवयधर्माः सर्वे एव गावि प्राप्नुवन्ति । अपि तु यदि-
तरस्वेतरेण सम्बद्ध्यते तावन्मात्रमेवोपसंह्रियते । अशेषधर्मोप-
संहारे तु यथा तथेवेव न स्यात् स एवासावने, स्यात्
तथेहापीत्ययमदोषः । यत्पुनरेताद्विभागजाविभागजाविकल्पव-
न्नित्यानित्यविकल्प इति ? यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्यव्यतिरिक्

(१) उभयोः—पा० ६ पु० । (२) विकल्पे च—पा० ६ पु० ।

* यदितिरुक्ते २ पु० पा० ।

नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागाज्जायमानं यथो-
क्तविशेषणं नित्यमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति युक्तता भवता न दृष्टान्तलक्षणं
व्यज्ञायि । दृष्टान्तो हि नामाविहतयोर्दर्शनयोर्विषयः ।
तथा च साध्यत्वमनुपपन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते ? नासौ
दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।

यत्त्वन्नोक्तं जातीनां(१) पौनरुक्त्यं प्रसज्यत इति ?—न पौनरु-
क्त्यमर्थभेदात्—यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नार्थस्तथोक्तम् । प्रयोग-
भेददर्शनाच्च—प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । अनन्त्यमिति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाज्ज्ञेदो न चतुर्विंशतिर्जातय
इति मासम् ? न, अनवधारणात्—नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जा-
तय इति, किन्तू(२)दाहरणानां भेदः । कथमवगम्यते ? त-
थाहि मकरणसमैका चतुर्दा भिन्नेति । अथ सामान्यतो-
ऽभिन्ना जातय इत्यभेदं श्रूयात् ? तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं
निवर्तते । अथ कुतश्चिज्ज्ञेदाज्ज्ञेदः ? अदेश्यं(३) तर्हि उत्कर्षस-
माद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति, यथा केनचिज्ज्ञे-
देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिज्ज्ञेदेन चतुर्विंशतित्वम् । अ-
विशेषसमा त्वियं जातिः उत्कर्षसमादीनापेकत्वं किञ्चित्साधर्म्या-
दिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

(इति साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिपदकप्रकरणम्)

(१) जातीतां—पा० ६ पु० ।

(२) अपि तु—पा० ५ पु० ।

(३) अचोचं इति २ पु० पा ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वा-
दप्राप्त्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं
हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्त्या अविशिष्टः । कोऽविशे-
षार्थः ? उपयोर्विद्यमानता—नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः
साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते ? अप्राप्तेनाहेतुना अ-
विशिष्टत्वादहेतुर्भवति । न ह्यग्निरप्राप्तो दहति । प्राप्त्या प्रत्य-
वस्थानं प्राप्तिसमः अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । अ-
नयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः—भेदविवक्षायां प्राप्त्यप्राप्तिसमा-
धिति । अयेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम्—यथा वृक्षा वनमिति ।

जातिलक्षणभावाभेदेयं जातिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
ज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान-
मिति हि तव, न च लक्षणेनासम्बद्धा जातिरिति श-
क्त्यं वक्तुम्, न हि गोलक्षणहीनोऽङ्गो गौरिति, न,
सूत्रार्थापरिज्ञानात्—साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यङ्गायीत्यनुत्तरमेतत् । एतेन त्रै-
काल्यसमाध्याः प्रत्युक्ताः सूत्रार्थापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा(१)द-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

मृत्पिण्डप्राप्तानां दण्डादीनां नाविशेषो न च साध्य-
साधनभावनियुक्तिः—न हि मृत्पिण्डप्राप्तो दण्डः साधनत्वं
जहाति नापीतरत् साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे घ-
टस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य किं साधनेन ? ना-

विद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिण्डो घटीक्रियत इति ।
 किमिदं घटीक्रियत इति ? यदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यू-
 हान्तरमाचरन्ते व्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः । पीठने चाभि-
 चारादप्राप्त्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः ? पर-
 स्परौपदेश्यमन्तरेण साधकत्वम् । अन्यथा तुद्देशेनार्थं प्राप्तं
 एव नियमात् । इयं च जातिः सर्वहेत्वपवादद्वारिका यदि
 ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि, यदि कारकस्तथापी-
 ति । सा चेयं कार्यकारण(त्वा)पवादद्वारेण प्रवर्तमाना व्या-
 हता भवति । को व्याघातः ? उत्तरस्यानुत्थानम् । कप-
 मिति ? यदिदमुत्तरं प्राप्पार्थं (कारणत्वापवादद्वारेण) साधयेद-
 प्राप्प्य वेति तस्यापि प्रतिषेध्यं प्राप्प्य वाऽप्राप्प्य वेति स-
 मो दोषः ॥

(इति प्राप्प्यप्राप्तिपुनरुद्वाहिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्थं—घट
 एव तावदनेन इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गमस्य । प्रति-
 दृष्टान्तमस्य यदेव प्राप्प्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति ।
 वाय्वाकाशसंयोगस्याकारणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ म-
 न्यसे न वाय्वाकाशसंयोगः क्रियाकारणं त्रिष्वपि कालेष्व-
 सम्भवात् ?—न वाय्वाकाशसंयोगेनाकाशे क्रिया कृता न
 करोति न करिष्यतीति, यच्च त्रिष्वपि कालेष्वकारणं त-
 दकारणम्—यथा घटो घटान्तरस्य ? । न, तत्तत्मानधर्मोपपत्तेः—
 न व्यूहो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतीध-

मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । यस्त्वसौ
तथाभूतः क्रियां न करोति तन्नाकारणत्वादपि तु प्रतिष-
न्धकात् । केनाप्य प्रतिबन्धः ? । यदस्परिमाणेन, यथा-मन्दवा-
त्वेनेन तुभानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा
क्रियाकरणापिति मन्यसे सर्व कारणं क्रियानुमेयं भवतः
प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करि-
ष्यसाहो न करिष्यतीति । यस्य पुनः साधर्म्यादु(१)पादानं त-
स्य युक्तम् । यदि च तत्सदृशं न कारणमिति मन्यसे ? अ-
नैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति, न हि यच्छब्दे ऽमूर्तत्वं त-
दाकाशादीनामिति, अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सादृश्यादेव
प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव घूमा-
न्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदयं मष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चे-
ति ? । दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति ? । अथ प्रदीपोपल-
ब्ध्यर्थं कस्मान्न प्रदीपोपादानं कुर्वते ? । अन्तरेण प्रदीपो
दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते ?
अज्ञातस्य मज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तः किमर्थं देश्यते ?
यदि मज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति । (यत्पुनराकाशदृष्टा-
न्तवदिति)(२) ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात्-प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन द-

(१) सामर्थ्यादिति २ पु० पा० ।

(२) () एतद्वन्तर्गतो ग्रन्थः २ पु० नास्ति ।

दृष्टान्तस्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावश्च साधकत्वं स च कथं हेतुर्न स्यात् यद्यप्रतिपिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिपिद्ध-
श्चायं, साधकप्रयोगानुपपत्तेश्च यदि तावदेवं प्रयुक्ते य-
था भवदीयो दृष्टान्तस्तथा मदीय इति अभ्युपगमान्न प्रतिदृष्टा-
न्तः । अथैवं प्रयुक्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय
इति तथापि व्याघाताच्च प्रतिदृष्टान्त इति ॥

(इति युगनद्धवाहिमसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते
यदि सूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनु-
त्पत्तिधर्मकः अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति अनुत्पत्तया प्र-
त्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति-
षेधः ॥ १३ ॥

यथैव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति
उत्पन्नः सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सन्नुत्पत्तिधर्मक इति
भवति तथानित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न
कारणप्रतिषेधः अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चायमनुत्पन्नः
शब्द इति वा उत्पत्तिधर्मक इति वा नित्य इति वा अनित्य इति
वा व्यपदेश्यं शक्यत इति । ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च
कारकवत् प्रत्यवस्थानममम्बद्धम् । न कारकज्ञापकयोर्भेदो-
ऽस्ति कारकत्वादिति चेत् ? न, कारकज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्ति-
हेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित् कुर्वन् ज्ञापक-
इत्युच्यते कारकोपीति(१) । नैष दोषः कारकस्य क्रियाहेतु-

(१) कारकत्वादिति—पा० ६ पु० ।

त्वाद् हासिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति एकस्तु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञाप्ते करोति प्राक्चोत्पात्तिधर्मकत्व-
स्याभावादनुत्पत्तिधर्मकः शब्द इति श्रुवाणः शब्दमभ्युपैति नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रा-
गुत्पत्तेरिति ।

अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्था-
पत्तिसमैवेयमिति, प्रागुत्पत्तेः मयन्नान्तरीयकत्वस्याभा-
वादर्थदमयन्नान्तरीयकोऽमयन्नान्तरीयकत्वाच्च नित्य इति
कृते उत्तरं ब्रूयात् (?) नायं नियमोऽमयन्नान्तरीयकं (?) नित्य-
मिति । प्रगी हि तस्य गतिः किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चि-
दनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव आकाशकुसुमादि ।

एतच्च न युक्तमुत्पत्त्यपामः । कथमिति ? यच्चावदसदमयन्नान-
्तरीयकमिति न युक्तं मयन्नान्तरीयकत्वस्य जन्मविशेषणत्वाद-
यस्य न मयन्नान्तरीयकं जन्म तदमयन्नान्तरीयकं, न चाभावो
विद्यते अतो न तस्य जन्म । यच्चासत् किं तस्य विशेष्यमस्ति ।
एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यममयन्नान्तरीयकमिति
शक्यं वक्तुम् । जातिलक्षणाभावान्नैवं जातिरिति चेत् ? ना-
नुत्पन्नैरहेतुभिः साम्यात्-पोऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अ-
नुत्पन्नास्तन्त्रो न पटस्य कारणमिति ॥

(इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।)

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्याः
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमा साध्यममातो न विद्य-
ते इति चेत् ?-अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साध-

म्यात् प्रवर्तते तथा संशयसमाधीति, अतोऽभेदात् जात्यन्तरमिति ? न, उभयैकसाधर्म्यभेदात्—उभयसाधर्म्यात् संशयसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमात् सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशयः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनात् संशयः उभयथा तु(१) संशये सामान्यविशेषदर्शने सति संशये ऽत्यन्त(२)संशयप्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संशयं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति सामान्ये विशेषदर्शनाद्यावृत्तेरिति ॥

(इति संशयसमप्रकरणम् ।)

उभयसाधर्म्यात् प्राक्रियार्त्तिहेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमसाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमानं भिद्यते । कथमिति ? तत्रापि साधर्म्यमिहापीति ? । न, उभयपक्षसाधर्म्याद् भेदार्त्तिहेः—उभावत्र बादिमत्तिवादिनौ पक्षपरिग्रहेण नित्यानित्यत्वे साधयतः, न चैवं साधर्म्यसमसंशयसमयोरिति ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणार्त्तिहेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः (३) ॥ १७ ॥

विरुद्धान्वयविचार्येण उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च न प्रतिपक्षादिति श्रुतः किन्तु तत्त्वाददर्शनात्(४) तदुक्तं प्रकरणसमे हेत्वाभास इति ॥ (इति प्रकरणसमप्रकरणम् ।)

(१) उभयथा संयोगिनि—पा० ६ पु० ।

(२) संशय इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

(३) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० ६ पु० । (४) तत्त्वाददर्शनात्—पा० ६ पु० ।

त्रैकाल्यासिद्धेः (१) हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाभ्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुमम इति ॥

न हेतुतः साध्यासिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि
ज्ञाप्यमानमहेतुना ज्ञाप्यते इति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिन्पि कालेषु न सा-
पयति स न हेतुरिति प्रतिषेधे अपि समानो दोषः ।
उक्तोत्तरत्वाच्च-प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्रो-
क्तोचरमेतदिति ।

(इति हेतुममकरणम् ।)

अर्थापत्तितः प्रतिषेधसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ।

अनुक्तस्वार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैका-
न्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमर्थादापद्यत इति युवाणः पक्षं हा-
पयति । किं कारणम् ? सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च
पक्षहानेरुपपत्तिः । अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः (१) पूर्वसूत्रव्या-
यातः । यदुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यभियानादि-
ति ? तद्व्याहृत्यते (२) नास्ति व्याघातः सन्निधिविशिष्टाया अ-
नैकान्तिकत्वाभ्युपगमात्—येयं सूत्रेणोपात्ता साऽनैकान्तिकी

(१) त्रैकाल्यानुपपत्तेरिति न्यायसूचीनिबन्धे ।

(२) अनुपपत्तेः-पा० ६ पु० । (३) उपपत्तिरिति-पा० ५ पु० ।

नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतर-
दिति तथेहापीति ॥

(इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ।)

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भा-
वोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधर्म्यसमातो न भिद्यते अवि-
शेषसमः । कस्मात् ? साधर्म्यमात्रात्—महत्त्वरविशेषादिति चे-
त् । न, एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा स-
मस्तसाधर्म्याद्विशेषसमेति ॥

कचित् तद्धर्मोपपत्तेः कचिरुचानुपपत्तेः (१) प्रतिषे-
धाऽभावः ॥ २४ ॥

कचित् साधर्म्यमुपलभ्यते कचिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युप-
गमाच्च विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसङ्गपता अभ्यनुज्ञा-
तं शब्दस्यानित्यत्वं व्यर्थं वा सर्वाभावग्रहणमिति । उक्तश्च वि-
शेषोऽन्वयव्यतिरेकसम्पन्नो हेतुर्नोत्तर इति ।

(इति अविशेषसमप्रकरणम् ।)

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्य-
त इति तत्रापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति ? । न, नित्याः
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः—नित्यकारणं चानित्यकारणं चै-
कत्रोपपद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्था-
नात् प्रकरणसम इति भेदः ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण(१)मप्यस्योपपद्यते इति
ध्रुवताऽभ्यनुज्ञातं अनित्यत्वकारणमिति, तथा च विरोधादुत्त-
रपक्षोत्थानं न युक्तम् ॥

(इति उपपत्तिममकरणम् ।)

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्ये-
त्युपलब्धिसमार्थः । 'सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिधा-
त्यकरणमत्वस्तत्वेनाधारोप्याव्यापकत्वं हेतोः, न ह्ययं हेतुः स-
र्वस्मिन्ननित्ये अणुकादौ विद्यत इति । श्रूयमाणप्रतिज्ञार्था(२)-
व्यापकत्वं वा हेतोः । यथाऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वा-
दिति, न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन सर्वः शब्दो व्याप्नोते । न ह्य-
न्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ध्रुवता न साध्यान्तराणां कारणान्त-
रं प्रतिषिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति ।

अपरे तु परिहारान्तरं ध्रुवते-यदेव मयजानन्तरीयकं तदेव
तस्मादानित्यमिति । एतच्च नात्रेवादात-यः मयजानन्तरीयकत्वं
प्रतिपद्यते न तं प्रति किञ्चित् साध्यते, यदा तु मयजानन्तरी-
यकत्वं वस्तुविशेषणं तदाऽन्यो हेतुर्वक्तव्यः । जातिलक्षणा-
भवाच्चेयं जातिः । न, अहेतुसामान्याज्जातिः ॥

(इत्युपलब्धिममकरणम् ।)

(१) नित्यानित्यकारण-पा० ६ पु० ;

(२) प्रतिज्ञातार्थ-पा० ६ पु० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । न उक्तोत्तरत्वात्—द्वितीयाध्याये उ-
क्तोत्तरमेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्तमनुपलब्धेरिति
प्रयोगः । एवं च सति न हेत्वन्तरं नानैकान्तिकं विप-
क्षार्थात्त्वात् । आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्यय-
स्यान्यभिचारान्नार्थापत्तिसमेति ॥

(इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ।)

साधर्म्यात् तुल्यधर्मापपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमनित्यं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये । अविशेषसमाप्तौ
अनित्यसमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति ? । भि-
द्यते तत्र सर्वाविशेष इह सर्वानित्यत्वमिति ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
र्थ्यात्(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रातिज्ञादियोगः सामा-

न्यम् । तथाहि (वादि)प्रतिषेधस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिसा-
धर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेधेन प्रतिज्ञादि-
योगसाधन्यादिति । नेयं साधर्म्यमात्रात् स्थापना, अपि तु दृ-
ष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्मं(?)मुपलभ्य तत्सामर्थ्यात् ।
न च प्रतिषेधस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते । तस्मात् प्रतिषेधो
नोपपद्यते इति । उक्तं चात्र क्वचित् तद्वर्मानुपपत्तेः क्वचिदो-
पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यच्चाविशेषसम उत्तरं तदि-
हापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न
मया सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यानित्यत्वं साध्यते, अपि
त्वेवं श्रुवाणस्य सर्वस्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः कियते ? ।
न, विशेषहेतुपपत्तेः—न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधन-
मुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वानित्यत्वसाधने प्र-
माणाभावाच्च— न सर्वानित्यत्वप्रमाधकं प्रमाणस्तीति । अथ
सर्वानित्यं सत्त्वादिति साधयेत् ? तस्यापि नान्वयो न
व्यतिरेकः ॥

(इति अनित्यसमप्रकरणम् ।)

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः(२)नित्य-
समः ॥ ३५ ॥

‘अनित्यः’ शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषो-
द्भावनद्वारिका जातिः—अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव
भवान् शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानीते । कथमिति ? यदनित्यत्वं
तत्(३) किं शब्दे नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति ।

(१) व्यतिरेकिलक्षण धर्म—पा० ६ पु० ।

(२) नित्यत्वं—६ पु० ।

(३) यत् तदनित्यत्वं—पा० ६ पु० ।

यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्धर्मिणोऽपि नित्यत्वम् । अथानि-
त्यमनित्यत्वस्याभावाच्चित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादन्त्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यस्यमिति ध्रुवताऽभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् ।
अभ्यनुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते ? नि-
त्यमनित्यभावाच्चित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेर-
नर्थकः प्रतिषेधः । मश्नानुपपत्तिश्च पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्या-
नभ्युपगमात् । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्यु-
क्ते न युक्तः मश्नः किमयमत्यन्तं भवति उत नात्यन्त-
मिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः ।
अनित्यता नित्येति ध्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगोऽना-
त्यन्तिकयोगश्चाभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधान्न युक्त इति ।
प्रतिषेधदोषोद्भावनद्युक्त इति चेत् ?—अथ मग्यसे न मयैकस्य
नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगम्यते, अपि त्वनित्यः शब्द इति
ध्रुवाणस्य भवतः स एव दोष इति ? न, विकल्पानुपपत्तेः—
नार्यं पक्षदोषो न साधनदोषः, पक्षदोषस्तावदयं न भवति पक्ष-
स्य तादवस्थ्यात् । न साधनस्य, प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावा-
त् । विरोधस्य चोक्तोचरत्वादिभिः ॥

(इति नित्यसमप्रकरणम् ।)

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरियकत्वादित्युक्ते जातिः का-
र्यसमा प्रयुज्यते—प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्ना-
नन्तरं व्यज्यते किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्त-

रमुपलब्धेहेतुत्वाधारोपेणनैकान्तिकदेशनात् कार्यसमः । कार्यः
शब्दः मयत्रानन्तरमुपलब्धेरिति हेतुयनैकान्तिकं चोदयति ।
मयत्रानन्तरमुपलब्धमानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति । अथ
मयत्रानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति ॥

कार्यान्त्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

यत् खलु मयत्रेण व्यज्यते तत्रानुपलब्धिकारणमुपप-
द्यते, न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदस्ति, तस्माच्च
व्यज्यते इति । संशयसमातो न भिद्यत इति चेत् ? उभयसा-
धर्म्यात् संशयसमः अयं तु न तथा तस्माद्विद्यत इति । अथ
साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति चेत् ? न, हेत्वध्यारोपेणात् ।
साधर्म्यसमा न हेत्वध्यारोपेण प्रवर्तते इयं त्वन्यथाभिहिते हेतौ
धन्ययाकारं प्रवर्तते ॥

(इति कार्यसमप्रकरणम् ।)

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अपेक्षानीं पदपक्षीमुपन्यस्य-
न्निदमाह—

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि (१) समानो दोषः ॥ ३९ ॥

मयमपक्षवादी जातिवादिनमुत्तरं प्रवीति । यद्यनैकान्ति-
कत्वादहेतुः प्रतिषेधोप्यनैकान्तिकः कस्यचिदप्रतिषेधात् कस्य-
चित्प्रतिषेधादिति । विशेषहेत्वभावो वा अविशेषः । शेषं भाष्ये ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वासु जातिस्वेषा प्रयुक्तिरिति सूत्रार्थः ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

तृतीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे स-

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः— इति न्यायसूचीनियन्त्रे ।

मानमनैकान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेध-
तुल्यदोषनामासञ्जनं विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति ह्यनन्तरं
मतमनुजानाति(१) सेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे पर-
पक्षदोषाभ्युपगमात् समानां दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि प्रसञ्जनं(२)
स्वपक्षदोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये ।
अत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपक्षयोः पक्षाः ।
प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थपक्षाः पक्षाः । तेषां साध्य-
साधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थपक्षयोरर्थाविशेषात् न पुन-
रुक्तदोषप्रसङ्गः—समानः तृतीयपक्षमयोः पुनरुक्तदोषः ।
तत्र पञ्चमपक्षयोः पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा दोषः ।
मथमाद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिरुक्त-
(३)वादित्वात् । यदाऽनुपलब्धिकारणाभावे सति प्रयत्नानन्तर-
मुपलब्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न षट्पक्षी प्रवर्तते । एतास्तु
जातयो न तच्चाविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्रमासामुक्तमिति ।

(इति षट्पक्षीरूपकयाभासप्रकरणम् ।)

इति—औद्योतकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्या-
यस्याद्यमाह्निकम् ॥

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रति-
ज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थम-
पार्थक्यप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञा-
नमप्रतिज्ञा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं नि-
रनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-
स्थानानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाश्रितग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षे-
पेणोक्तम् । तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु प-
राजयवस्तूनि अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रह-
स्थाने । कर्तृकर्मकरणानां तस्य ।

तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति, एवं चादुर्दृष्ट्यानि न्यूनता
वयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानि एभिर्हीतो परपक्षो दृष्यत इति ।
एतत्तु न सम्यक्, कर्मणस्तादवस्थाव—न हि दृष्ट्याभिधानेन
कर्मणोऽन्यथात्वं यवति यथाभूत एवार्थो दृष्ट्यमाणस्तथाभूत ए-
वादृष्ट्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्याव—
साधनमपि प्रतिज्ञादिकं न दृष्यते(१) विषयान्तरे ऽसाम-
र्थ्याव । न हि किञ्चित्साधनं याद्विषयान्तरे समर्थं स्यात्

सर्व साधनं स्वविषये समर्थमिति । तस्मादसमर्थयोः कर्म-
करणयोरुपादानात् कर्तुर्निग्रह इति । यत् कर्म क्रियार्थ-
मुपादीयमानमभीष्टक्रियां न निर्वर्तयति तदिदमसमर्थं यथा
सिकता घटादिकरण इति । यत् च करणं क्रियार्थमुपादीय-
मानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्पादि घटे ।
स्वविषये तूभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणोऽन्य-
विषयस्य च करणस्यान्ययोपादानात्(१) कर्तुरज्ञानम् । अ-
ज्ञानं पुनरप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वेति कर्ता निगृह्यते, न कर्म-
करणे पारतन्त्र्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निग्रह इति ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुषधर्मत्वात् पुरुषस्येति—विप्रति-
पत्त्यप्रतिपत्तौ च पुरुषस्य वचनद्वारेण गम्येते तस्मात् प्र-
तिज्ञादिदोषा इति भक्तिः(२) । कानिचिन्निग्रहस्थानान्यज्ञा-
नादीने पुरुषधर्मा एव ।

द्वैविध्यानुपपत्तिरनेकाभिधानादिति चेत् ?—अनेकं नि-
ग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे पठ्यते तस्माद्दे निग्रहस्थाने इत्य-
युक्तम् ? । न, सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेः—
सामान्यमधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे, भेदविस्तरविवक्षायां तु
द्वाविंशतिधा भेदः । उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्याऽऽनन्त्यमिति ।

प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणीति भाष्यम् । वक्तृ-
विषयकत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?—
अप्यन्यसे विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमित्य-
भिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति ? न,

(१) उपादानात्—पा० ६ पु० ।

(२) शक्तिः—पा० ६ पु० ।

क्रियावचनदोषद्वारेण कर्तृवक्तृणामङ्गत्वोपपत्तेः । क्रियाद्वारेण कर्ता दूष्यते वचनद्वारेण वक्तेति न प्रतिज्ञायाश्रयत्वमनुपपन्नम् । न चाधाराधेयभाव आश्रयाश्रयिभावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोक्तावर्नामिति ।

तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंश्लेषन्त इति भाष्यम् । तत्त्ववादिनो निग्रहस्थानानुपपात्तः प्रतिपादकत्वात्—तत्त्वं प्रवीतीति प्रतिपादयति प्रतिपादयश्च निगृह्यत इति न युक्तम् ? । न परापदिदूषणदोषानवबोधद्वारेण तदुपपत्तेः । तत्त्ववादी मध्यमपक्षे द्वितीयपक्षवादिना (च) यो 'दूषणाभास उक्तस्यास्य तत्त्वानवबोधान्निगृह्यते तत्त्वमभिदधानोऽपि, तत्र वस्तु निर्णीतं' निर्णीते च वस्तुनि दूषणाभासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति । तत्रोदाहरणभेदमदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रम् ॥

लक्षणं च—

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः॥१॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं पदा स्वपक्षे दृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा निगृहीतो चेदित्यर्थः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्येकः । सामान्यमैन्द्रियकं दृष्टं नित्यं, कस्यास्य तथा शब्द इति द्वितीयः । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति घटोऽप्येवमास्त्विति तृतीयः । अनेन किल प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति अभ्यनुज्ञानाच्च दृष्टान्तं जहन्निगमनान्तमेव पक्षं जहातीति प्रतिज्ञाहानिस्तियुच्यते ।

एतच्च न बुद्ध्यापहे कथपत्र प्रतिज्ञा हीयते इति । हेतोरनैकान्तिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण चोच्यते तस्यानैकान्तिकदोषोदाहरणमुक्त्वा स्वदृष्टान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते । नि-

त्यताप्रतिपक्षेष्टासिद्धता(१) दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेण साधनदोषेण च निग्रहो न प्रतिज्ञाहानिः । दृष्टान्तं च जहत् प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण निग्रहस्थानम् । न च प्रधानासम्भवे उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः ।

कथं तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ? । दृष्टश्चामावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन पक्ष एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः—प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपक्षस्य यो धर्मस्तं स्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् इति द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । मागनेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थित इदमाह नित्य इति(२) प्राक् प्रमाणावधारितार्थपौरत्यागाद्विप्रतिपत्तिर्नो निग्रहस्थानमिति । प्रसङ्गविधानादिति चेत् ?—अयं मन्वसे नामी पश्चादावे शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते, किं तु प्रसङ्गं करोति—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्ट शब्दोऽप्येवं भवत्विति प्रसङ्गं विधत्ते ? । तच्च(३) नात एव तत्प्राप्तेः । यत एवासौ हेतुदोषोद्दारे कर्तव्ये प्रसङ्गवत्यत एव निगृह्यत इति ।

हेतुदोषेण चरितार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानिः(४) निग्रहस्थान-

(१) असिद्धान्तता इति २ पु० पा० ।

(२) नित्यः शब्द इति—पा० ६ पु० ।

(३) यच्च—पा० ६ पु० ।

(४) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

मित्यन्ये— अन्ये तु वर्णयन्ति नैवेदं निग्रहस्थानं पुक्तं हेतुदोषेण : चरितार्थत्वात् यस्मादैनद्रियकत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषस्तेनायं निगृहीत इति । नानैकान्तिक-स्वदोषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः—तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यत्रोऽनैकान्तिकत्वं न निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्धानिर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतसर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं करोति असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति—तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेण प्रतिज्ञाता, असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्—अपरिज्ञाय साधनसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् । तदेतत्प्रतिज्ञान्तरम् । तदिदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरूप्यते हेतुश्च प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानम्—यथा गुणव्यतिरेकं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः—यत्र प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरूप्यते यथा श्रमणा गर्भिणी । हेतुविरोधोऽपि—यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरूप्यते यथा सर्वं पृथक् समुद्देभावशब्दप्रयोगादिति । एतेन प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि व-

क्तव्यः—हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोधः प्रमाणविरोधश्च प्रतिज्ञा-
हेतोरवक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनाऽनैकान्तिकदेशना-
द्विरोधः—यः परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना व्यभिचारयति
तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा—यश्च स्व-
पक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुक्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति स
प्रसिद्धस्य गोत्वादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रति-
पन्नस्वनैकान्तिकः—यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं वस्तु तथात्वेन ते-
नानैकान्तिकदेशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निग्रहस्थानेषु
नोक्ताः ? हेत्वाभासपूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवो-
क्ता वेदितव्या इति ॥

पञ्चप्रतिपेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासं-
न्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिपेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हे-
तोः कृते ब्रूयात् कश्चैवपाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसा-
मर्थ्यापरिच्छेदात्(१) विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिपिद्धे विशेषमिच्छतो हे-
त्वन्तरम् ॥ ६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यरूपा-
पनान्निग्रहस्थानमिति, सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरं व्यर्थमिति ॥

(इति प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणमकरणम् ।)

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतायांसङ्गतत्वाग्निग्रहस्थानं य-

(१) परिज्ञानात्—इति कचित् ।

दभ्युपगतं तत्तत्त्वद(१)मन्यदसम्बद्धमुच्यत इति ॥

‘वर्णकमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदारणं भाष्ये । साधननुपादानादज्ञानमेवं श्रुतवन्न साधनं साध्यं जानाति इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति निरुद्यते ॥

परिपन्थतिषादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातम-
विज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यरूपापनान्निग्रहस्थानम् । अता-
मर्थ्य(२) चाज्ञानायेति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमवार्थकम् ॥ १० ॥

यथा दशदाडिमादि(३)वाक्यम् । निरर्थकापार्थक्योरभेद
इति चेत् ?—अथ मन्यसे निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तच्चाप्यर्थो
न गम्यत इहापीति ? । भिद्यत इति ब्रूयः । कथं ? तत्र हि वर्णमा-
त्रमिह तु पदान्यसम्बद्धानि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? । वाक्या
ह्ये न विशेषावगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानान्निग्रहस्थानम् ॥

(इति प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनिग्रहस्थान-
चतुष्कप्रकरणम् ।)

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयवानां विपर्यासेनाभिधानं निग्रहस्थानम् ।

नैवमपिसिद्धेरित्येके—एके तु श्रुते नैवाभिग्रहस्थानमेवमपि सिद्धे-
रिति । समानाभ्युपगमाच्च—न च वयमेवं समं प्रतीच्छाम इति ।
मयोगाच्च—प्रयुक्तवाक्यवयवव्यत्ययः सर्वशास्त्रेऽपि कस्यापि
समम् इति । यच्चान्यत्रैवमपि सिद्धेरिति ? मयोगापेतशब्दवदेतत्स्वा-

(१) तत् स्थितमिति कचित् । (२) असमर्थं वा—पा० ६ पु० ।

(३) दाडिमा इति—पा० ६ पु० ।

तु-पथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गवीति(१) प्रयुज्यमानं पदं क-
कुदादिमन्तमर्थं प्रतिपादयतीति । न च शब्दान्वाख्यानं स्वर्थ-
म् । अनेन शब्देन गोशब्दमेवामौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् क-
कुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रतिज्ञाद्यवधिपर्याप्तेना(२)नुपूर्वी प्रति-
पद्यते आनुपूर्व्या चार्थ(३)मिति । एतत् कथम् ? । पूर्वं तावत्
कर्षोपादीयते ततः करणम् मृत्पिण्डाद्युदाहरणम् अनेकधा लो-
क इति । यत्पुनरेतत् सममानभ्युपगमात् इति ? नापं समयोऽपि
स्वर्थस्यानुपूर्वी, सोऽयमर्थस्यानुपूर्वीमन्वाचक्ष्णोनाभ्याख्येय इति ।
यत्पुनरेतत्समयोगादिति ? । न, निग्रहस्थानावेपयापरिज्ञानात्-आहं
वाक्यान्वयसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संगृहीतं त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता
मयोगकाले प्रतिज्ञादिकृत्वाऽऽनुपूर्व्या प्रतिपादयतीति ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति ता-
दावयवं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? । न स-
धनाभावे साध्यसिद्धिरिति ।

एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न युक्तम् ।
प्रतिज्ञामात्रेण प्रयोगो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः । यः प्रतिज्ञान्यून-
वाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ नेति ? , यदि निगृह्यते ? , क-
मत् ? निग्रहस्थानमिति ? न हि हेत्वाभासादप्रोऽत्र सन्तीति । न,
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निग्रहं चाभ्युपैति, तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निग्रहः ? न्यूनं वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव

(१) गौरित्यस्य शब्दस्यार्थे गवीति ।

(२) विपर्ययेणा-पा० ६ पु० ।

(३) आनुपूर्व्याचार्थम्-पा० ६ पु० ।

पादकत्वात् वैयर्थ्यं स्यात् वैयर्थ्यानिग्रहस्थानं साधनविषयापा-
ज्ञानात् न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्मान्नायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥
पूर्ववन्निग्रहस्थानमिति ॥

(इति पुनरुक्तनिग्रहस्थानप्रकरणम् ।)

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चा-
रणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

शेषं भाष्ये ।

उत्तरेणावस्थानात् नेदं निग्रहस्थानमिति केचित्-
उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं
म्यत(१) इति किं पुनरुच्चरिते नास्ति । अस्ति हि उ-
क्तश्चित्तमर्थो दृश्यते न प्रत्युच्चारणे, नासौ तावता निग्रहस्थानम-
ति । यश्चारभ्य स्वपक्षं न निर्वाहयेत् तस्य स्यात् खली-
रमात्रमिति । नोत्तरविषयापरिज्ञानात्—यद्यप्यं न प्रत्युच्चार-
यति ? निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अथोत्तरं ब्रवीति ? कथं नोच्चा-
रयति तदिदं व्याहृतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं च ब्रवीति इति
अप्रतिज्ञानाच्च—नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरमभि-
धेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं चाश्रयाभा-
न युक्त(२)मिति युक्तप्रत्युच्चारणं निग्रहस्थानमिति ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्फुटं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

श्लोकपाठादिभिरवशां दर्शयन्तोत्तरं प्रतिपद्यत इति,
दप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं मू(क)दत्त्वादिते ॥

(१) अमूढत्वं गम्यते—पा० ६ पु० ।

(२) उत्तर चाश्रयाभावेन युक्तम्—पा० ६ ॥

कार्यव्यासद्वात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनत्ति स विक्षेपो विज्ञेयः यथा रसालया मया भुक्तं प्रतिश्यायकणो मे कण्ठं क्षिणोतीत्येवमादि । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? अज्ञाननिगूहनाय तु मर्युक्तमज्ञानमेव परिहारेणाविष्करोति ॥

(इति उत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कमकरणम् ।)

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषमसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषमनुद्धृत्य भवतोपपन्नं दोष इति । इति सा मतानुज्ञा परमते स्वमतेऽनु(१)जानाति । उदाहरणं श्वौरः पुरुषत्वादिति स तं प्रति श्रूयात् भवानपीति सोऽभ्यु-
गम्य दोषं परपक्षेऽभ्यनुजानातीति निगूहीतो वेदितव्यः अन-
भ्युपगच्छता(२) न पुरुषत्वं चौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्वेनानतिसृष्टेन सम्बन्धः तद् उत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ।

मसङ्गविधानाच्च निग्रहस्थानमित्यन्ये—अपरे तु भुवते नैत-
न्निग्रहस्थानं मसङ्गविधानात्—नैवायं पश्चादापि तं दोषं प्रतिपद्यते
अपि तु मसङ्गं करोति यदि पुरुषत्वाच्चौर्यं भवति भवानपि
पुरुषस्तस्माच्चौर इति । एतच्च नात एव,—यत एवायमुत्तरे
वक्तव्ये मसङ्गं करोति, तत एवोत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

यो निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति स निगूहीतो भवति
ग्रहस्थानप्राप्तस्यापरिज्ञानात् । नान्यवचनादित्यन्ये—अन्ये
उच्येते नेदं निग्रहस्थानम् अन्योत्तरस्याभिधानात्—यस्मादसौ
निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति भुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति । तच्च

(१) न्यायतत्वेनानु—पा० ६ पु० । (२) अनभ्युपगतो—पा० ६ पु० ।

नात एव-यत एवासौ निग्रहस्थाने वक्तव्ये अन्यदाभिप
एव निगृह्यते जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यव ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

अनिग्रहस्थान एवाभिधत्ते निगृहीतोऽसीति एतन्निग्र
नापरिज्ञानाच्चिग्रहस्थानमिति ॥

(इति दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम्
सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिगमात् कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अस्पोदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेण
गतार्थपरित्यागाच्चिगृह्यत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता लक्षणेन तथैव तेषां निग्रहस्थानभाव इ
इमे प्रमाणादय उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे, लक्षिताः प्रथमेऽध्याये,
क्षिताः शेषेष्विति विविधा तत्त्वस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्ये
(इति कथकान्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ।

जातीनां सम्प्रञ्चानां निग्रहस्थानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

यदक्षपादमतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ(१) ।

अकारि महत्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्यश्रीमद्वि
तकरकृतौ न्यायवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

(१) योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां यरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ।

अयं श्लोको न्यायभाष्यान्ते दृश्यते ॥